

**Treballadores, conflictivitat laboral i moviment
obrer a l'àrea de Barcelona durant el franquisme.**

El cas de Comissions Obreres (1964-1975)

NADIA VARO MORAL

TESI DOCTORAL DIRIGIDA PER BORJA DE RIQUER I PERMANYER

Departament d'Història Moderna i Contemporània

Facultat de Filosofia i Lletres

Universitat Autònoma de Barcelona

2014

Para Paz

Agraïments

Per molt que una tesi doctoral sigui fruit d'una recerca individual, no seria possible sense el recolzament d'un seguit de persones i institucions. Al llarg dels anys d'investigació necessaris per presentar un treball d'aquestes característiques, es contreuen molts deutes de gratitud difícils de saldar en una breu nota.

Per elaborar aquesta tesi, ha estat cabdal el suport de l'Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca, com a beneficiària del Programa de Formació de Personal Investigador (FI) de l'any 2004 al 2007, que vaig desenvolupar al Departament d'Història Moderna i Contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona. A més a més, el 2008 vaig gaudir d'un ajut per la realització d'investigacions del Centre d'Història Contemporània de Catalunya.

En tot aquest procés ha estat essencial l'orientació i el recolzament del meu director de tesi, Borja de Riquer i Permanyer. A més, els membres i col·laboradors dels grups de recerca amb els que he estat en contacte m'han donat una gran oportunitat per aprendre i enriquir la meva feina. Aquests grups han estat el Centre d'Estudis sobre les Èpoques Franquista i Democràtica (UAB), el Grup de Recerca en Moviments Socials (UPF) i Treballs, Institucions i Gènere (UB).

A l'apartat de fonts, consta la relació d'arxius que he consultat. Vull agrair al seu personal la professionalitat amb la qual m'han atès i fan la seva feina cada dia. Sobretot, vull donar les gràcies a Juanma García Simal i José Fernando Mota Muñoz, per haver-me atès a l'Arxiu Històric de CCOO de Catalunya durant tants anys. A més, cal remarcar l'aportació de les persones que vaig entrevistar. Algunes, a més de dedicar-me el seu temps, em van permetre consultar la seva documentació. El meu sincer agraïment per a totes elles i, especialment, a M. Dolors Calvet Puig, per deixar-me consultar el seu ric arxiu personal al llarg de mesos.

D'altra banda, en el transcurs d'aquests anys, el meu treball s'ha vist molt beneficiat per les aportacions i suggerències de nombroses persones, com José Babiano Mora, Soledad Bengoechea Echaondo, Jordi Borja Sebastià, M. Dolores Carrión Cazorla, Pilar Díaz Sánchez, Carmen Sarasúa García, Maria del Carmen Muñoz Ruiz y Javier Tébar Hurtado. Als dos darrers els agraeixo molt la seva ajuda durant tot el procés i sobretot en el tram final d'aquesta tesi.

En l'aspecte més personal, mereix menció el suport dels meus amics i familiars. La tesi s'ha convertit en un llarg camí, que s'ha fet més estimulante gràcies a la seva companyia. L'ajuda i el recolzament de la meua mare, Josefa, i la meua dona, Núria, han estat determinants. Sense elles, aquesta recerca difícilment hagués estat possible.

Sumari

Índex de taules, gràfics i imatges	11
Taules	11
Gràfics	13
Imatges	16
Llistat de sigles	17
Introducció	19
Dona i sindicalisme a la historiografia: una relació problemàtica	20
Objectius i metodologia	37
1. Les treballadores i les protestes laborals durant els anys quaranta i cinquanta .51	
1.1 Nou Estat i les dones	52
1.2 Les dones al mercat de treball barceloní	58
1.3 Resistències femenines al franquisme	71
1.4 La conflictivitat laboral entre 1946 i 1956	79
1.5 L'inici del creixement econòmic	101
1.6 A l'ombra del metall: conflictivitat laboral i moviment obrer de 1956 a 1962	105
2. Les dones i el mercat de treball, 1961-1975	121
2.1 Alguns canvis econòmics i socials	122
2.2 Els canvis legislatius respecte el treball femení	127
2.3 Els canvis en el mercat de treball femení	134
3. Dones, organització obrera i conflicte durant els anys seixanta	157
3.1 La conflictivitat laboral a partir de 1962. Una aproximació quantitativa	158
3.2 Conflictivitat 1963-1965. L'aïllament respecte el moviment obrer	166
3.3 La Comissió Obrera de Barcelona i les dones, 1964-1965	175
3.4 La participació de les dones en CCOO entre 1966 i 1969	185
3.5 L'inici de la confluència entre la conflictivitat laboral femenina i el moviment obrer	196

4. “Col·laboradores” i militants. Formes de participació de les dones en CCOO durant els anys seixanta	209
4.1 Els diversos perfils de les dones detingudes.....	209
4.2 Col·laboradores?	224
4.3 Militants.....	242
4.3.1 Les assistents socials	242
4.3.2 Les treballadores.....	248
4.3.3 Altres formes de contacte amb CCOO	264
5. Les CCOO i les protestes laborals de les dones, 1969-1976.....	269
5.1 CCOO de la crisi a l’expansió	269
5.2 1969-1972: La diversificació de la conflictivitat a la indústria	287
5.3 1972-1974: Expansions. La consolidació de CCOO i la multiplicació de les protestes de les treballadores	298
5.4 1975-1976: Construir els canvis	313
6. Les militants dels anys setanta	323
6.1 Obreres i antifranquistes. Una mirada quantitativa a l’activisme antifranquista femení	323
6.2 Les militants dels anys setanta. Una aproximació qualitativa	342
7. Les relacions de gènere a CCOO.....	359
7.1 L’eterna sorpresa. Les dones i les CCOO al llarg del tardofranquisme	360
7.1.1 CCOO i les dones de 1964 a 1969.....	360
7.1.2 CCOO i les dones de 1969 a 1975.....	388
7.2 La virilitat de la classe obrera? La definició masculina de la classe obrera i la voluntat integradora.....	425
8. De ximples a putes. Percepció i actuació de l’aparell repressiu franquista davant les militants del moviment obrer	433
8.1 Detingudes, processades i condemnades. Una aproximació quantitativa a la repressió política de les dones durant el tardofranquisme	435
8.2 La percepció de la policia d’homes i dones antifranquistes	443
8.3 Homes i dones davant el TOP. El paternalisme i els seus efectes sobre les militants de CCOO	459

8.4 La presó política i moral	470
8.5 Les conseqüències personals de la repressió	476
9. Dones militants davant la paradoxa.....	481
9.1 La militància com a rebel·lió	481
9.2 El treball: d'obligació a eina política	488
9.3 Militar en femení	494
9.4 La vida personal i política: una frontera difusa	506
9.5 Les militants de CCOO i la conflictivitat laboral femenina	523
9.5.1 Les impulsores de les protestes.....	523
9.5.3 Els motius de conflicte.....	528
9.6 Feministes <i>avant la lettre</i> ?	542
A mode d'epíleg: Els orígens de La Secretaria de la Dona	553
Conclusions.....	579
Fonts	591
Bibliografia	593
Entrevistes consultades	635
Arxiu Històric de CCOO de Catalunya, col·lecció <i>Biografies Obreres</i>	635
Arxiu Municipal de L'Hospitalet-Arxiu Històric, col·lecció <i>L'Hospitalet antifranquista</i>	636
Centre d'Estudis sobre el Franquisme i la Democràcia (CEFID-UAB),.....	636
Fundació Utopia-Juan N. García-Nieto, col·lecció <i>El moviment obrer al Baix Llobregat</i>	637
Centro de Investigación y Formación Feminista	637
Entrevistes realitzades per l'autora	637
Publicacions periòdiques consultades.....	639
Publicacions clandestines	639
Publicacions legals.....	640
Arxius Consultats.....	641
Annexos.....	645
Annex 1 Dietari de Laura Sanmiquel	647
1945	647

1946	647
1948	650
1951	652
Annex 2. Vaga del gènere de punt a Mataró del 24 al 28 de febrer de 1947	655
Annex 3. Llistat d'empreses afectades per les vagues de 1962 a la província de Barcelona	659
Annex 4. <i>Comisión Obrera</i> informant de la manifestació del 23 de febrer de 1965....	663
Annex 5. Carta de Cipriano García al Comitè Executiu del PSUC, Terrassa, 24 de gener de 1966	669
Annex 6. La Mujer en Marcha. Mujeres Democráticas de Terrassa	675
Annex 7. Delegades a les <i>I Jornadas de la Mujer de Comisiones Obreras</i> , Madrid, març de 1979	683
Annex 8. Delegades a les <i>II Jornadas de la Mujer de Comisiones Obreras</i> , Madrid, juliol de 1980	685

Índex de taules, gràfics i imatges

Taules

Taula 1.1	Població activa femenina a Espanya, 1930-1960.....	61
Taula 1.2	Població activa femenina a la província de Barcelona, 1930-1960	62
Taula 1.3	Dones classificades per grups professionals, província de Barcelona. Cens de 1940	63
Taula 1.4	Dones actives classificades per grups professionals, província de Barcelona. Censos de 1950 i 1960	64
Taula 1.5	Població activa femenina a la província de Biscaia 1940-1960.....	67
Taula 1.6	Dones classificades per grups professionals, província de Biscaia. Cens de 1940	68
Taula 1.7	Dones actives classificades per grups professionals, província de Barcelona. Censos de 1950 i 1960	69
Taula 2.1	Població de les comarques més afectades per la immigració de la província de Barcelona, 1945-1981	125
Taula 2.2	Població de les ciutats amb més habitants de la província de Barcelona, 1945-1981	125
Taula 2.3	Proporció de dones en la població activa, 1966.....	135
Taula 2.4	Població activa femenina a Espanya, 1960-1975.....	136
Taula 2.5	Població activa femenina a la província de Barcelona, 1960-1975	142
Taula 2.6	Evolució de l'activitat laboral femenina a la província de Barcelona segons el cens de 1960 i 1970	146
Taula 2.7	Activitat laboral femenina a la província de Barcelona segons el cens de 1970	147
Taula 2.8	Treballadores sindicades a l'OSE. Província de Barcelona, 1968-1973	148
Taula 2.9	Comparativa de percentatges de dones en el total de població activa, 1940-1970	152
Taula 2.10	Percentatge de dones casades a la població activa el 1970	152
Taula 3.1	Número de conflictes laborals a la província de Barcelona, 1962-1975....	161
Taula 3.2	Número d'empreses afectades per conflictes laborals a la província de Barcelona, 1962-1975	162

Taula 3.3	Treballadors i treballadores afectats en els conflictes laborals a la província de Barcelona, 1968-1975	163
Taula 3.4	Hores perdudes durant els conflictes laborals a la província de Barcelona, 1970-1975	163
Taula 4.1	Dones detingudes per activitats contra el règim, segons organització. Província de Barcelona, 1964-1969.....	211
Taula 4.2	Dones detingudes per activitats contra el règim segons ocupació. Província de Barcelona, 1964-1969	213
Taula 4.3	Dones detingudes per activitats contra el règim segons província i regió de naixement. Província de Barcelona, 1965-1969.....	215
Taula 4.4	Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO a la província de Barcelona entre 1965 i 1969, segons ocupació i grup professional	219
Taula 4.5	Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO a la província de Barcelona entre 1965 i 1969, segons ocupació. Evolució per anys	221
Taula 4.6	Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO a la província de Barcelona entre 1965 i 1969, segons lloc de naixement.....	223
Taula 6.1	Detencions de dones per activitats contra el règim, per organitzacions a les quals se les vincula. Província de Barcelona, 1970-1975.....	326
Taula 6.2	Detencions de dones per activitats contra el règim segons ocupació. Província de Barcelona, 1970-1975.....	329
Taula 6.3	Detencions de dones per activitats contra el Règim segons regió i província de naixement. Província de Barcelona, 1970-1975	331
Taula 6.4	Comparació entre la regió de procedència de les dones residents a Barcelona el 1970 i de les detingudes per activitats contra el Règim entre 1970 i 1975. Dades en percentatges	333
Taula 6.5	Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO, COJ i Sectores de CCOO, en funció de la seva vinculació a altres organitzacions. Província de Barcelona, 1970-1975.....	336
Taula 6.6	Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO, per ocupacions i grups professionals, 1970-1975. Detall per anys	337
Taula 6.7	Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO, per regió i província de naixement. Província de Barcelona, 1970-1975	339

Taula 8.1	Detingudes, processades i condemnades pel TOP per activitats contra el règim a la província de Barcelona, 1964-1975	467
Taula 8.2	Causes de processament de les persones jutjades pel TOP residents o nascudes a la província de Barcelona (1964-1976)	466
Taula 8.3	Causes de processament de les persones jutjades pel TOP residents o nascudes a la província de Barcelona vinculades a CCOO-COJ (1964-1976).....	467
Taula 9.1	Respostes a la pregunta “Què opina sobre la vida de la seva mare? Com a vida de dona li ha servit de model?” Dones de 25 a 50 anys.....	487
Taula 9.2	Respostes a la pregunta “Què opina sobre la vida de la seva mare? Com a vida de dona li ha servit de model?” Dones de 20 a 25 anys.....	487
Taula 9.3	Opinions sobre l'orientació de la dona cap a la llar i la família. Persones que estan d'acord en percentage.....	511
Taula 9.4	Opinions sobre l'orientació de la dona cap a la llar i la família, segons professió. Persones que estan d'acord en percentatge.....	513
Taula 9.5	Opinions sobre l'orientació de la dona cap a la llar i la família, per nivell d'estudis	513
Taula 9.6	Opinions sobre l'orientació de la dona cap a la llar i la família, per edats	514
Taula 9.7	Opinions sobre l'orientació de la dona cap a la llar i la família de les dones, per ocupació	514
Taula 9.8	Opinions sobre l'orientació de la dona cap a la llar i la família de les dones que treballen	514
Taula 10.1	Taxa d'atur segons comunitat autònoma i sexe. Espanya, 1982	570
Taula 10.2	Afiliació per sexe entre els assalariats del sector industrial. Espanya, 1978 i 1980	575

Gràfics

Gràfic 1.1	Distribució de la població activa femenina per sectors. Espanya	65
Gràfic 1.2	Distribució de la població activa per sectors. Província de Barcelona	66
Gràfic 2.1	Població de les comarques més afectades per la immigració de la província de Barcelona. 1936-1981	126

Gràfic 2.2	Població de les ciutats més importants de la província de Barcelona (excepte la capital), 1936-1981	126
Gràfic 2.3	Població activa femenina per edats. Espanya, segon semestre de 1964	136
Gràfic 2.4	Població activa femenina per edats. Espanya, primer trimestre de 1976...	137
Gràfic 2.5	Percentatge de treballadores a la població activa total. Comparació entre Espanya i la província de Barcelona, 1960-1976	143
Gràfic 2.6	Treballadores sindicades a centres de més de 50 treballadors/es. Total de la província de Barcelona, 1958	149
Gràfic 2.7	Treballadores sindicades a centres de més de 50 treballadors/es. Província de Barcelona, Sindicat Tèxtil, 1958.....	150
Gràfic 2.8	Treballadores sindicades a centres de més de 50 treballadors/es. Província de Barcelona, Sindicat del Metall, 1958.....	150
Gràfic 2.9	Població activa femenina per edats a la província de Barcelona. Segon semestre de 1972	151
Gràfic 3.1	Conflictes laborals a la província de Barcelona, 1962-1976	164
Gràfic 3.2	Número d'empreses afectades per conflictes laborals a la província de Barcelona, 1962-1975.....	164
Gràfic 3.3	Treballadors i treballadores afectats en els conflictes laborals. 1968-1975	165
Gràfic 3.4	Hores perdudes durant els conflictes laborals. 1970-1975	165
Gràfic 4.1	Dones detingudes a la província de Barcelona per activitats contra el règim, 1964-1969. Comparació entre detingudes vinculades a CCOO i les COJ i les dades globals	210
Gràfic 4.2	Dones detingudes per activitats contra el règim segons edat. Província de Barcelona, 1965-1969.....	214
Gràfic 4.3	Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO a la província de Barcelona entre 1965 i 1969, segons grup professional.....	220
Gràfic 4.4	Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO a la província de Barcelona entre 1965 i 1969, per edat.....	222
Gràfic 6.1	Total de dones detingudes per activitats contra el règim comparades amb les detingudes per activitats relacionades amb CCOO i les COJ. Província de Barcelona, 1970-1975	327
Gràfic 6.2	Grup professional al que pertanyen les dones detingudes per activitats contra el règim amb dades sobre ocupació. Província de Barcelona, 1970-1975	330

Gràfic 6.3	Regió de naixement de les dones detingudes per activitats contra el règim de les que consten dades. Província de Barcelona, 1970-1975	332
Gràfic 6.4	Edat de les dones detingudes de les que consten dades. Província de Barcelona, 1970-1975	334
Gràfic 6.5	Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO per grups professionals, 1970-1975	338
Gràfic 6.6	Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO, per regió de naixement. Província de Barcelona, 1970-1975	340
Gràfic 6.7	Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO per edat. Província de Barcelona, 1970-1975	341
Gràfic 8.1	Detingudes per activitats contra el règim a la província de Barcelona de 1964 a 1975. Detingudes vinculades a CCOO i les COJ en el total	439
Gràfic 8.2	Detingudes a la província de Barcelona de 1964 a 1975 processades pel TOP en funció de l'any de detenció. Comparació entre les vinculades a CCOO, les COJ i en el total	439
Gràfic 8.3	Evolució del percentatge de detingudes a la província de Barcelona jutjades pel TOP, 1964-1975	440
Gràfic 8.4	Detingudes a la província de Barcelona de 1964 a 1975 condemnades pel TOP, en funció de l'any de detenció. Comparació entre les vinculades a CCOO, les COJ i en el total	442
Gràfic 8.5	Processats i processades pel TOP vinculats a CCOO i les COJ residents a la província de Barcelona, 1964-1976	443
Gràfic 8.6	Sentències del TOP dictades contra homes residents o nascuts a la província de Barcelona (1964-1976)	460
Gràfic 8.7	Sentències del TOP dictades contra dones residents o nascudes a la província de Barcelona	461
Gràfic 8.8	Sentències del TOP dictades contra homes residents o nascuts a la província de Barcelona que van ser vinculats a CCOO-COJ	462
Gràfic 8.9	Sentències del TOP dictades contra dones residents o nascudes a la província de Barcelona que van ser vinculades a CCOO-COJ	462
Gràfic 8.10	Sentències dictades pel TOP contra residents o nascuts a la província de Barcelona (1964-1976)	464
Gràfic 8.11	Sentències dictades pel TOP contra residents o nascuts a la província de Barcelona als que es va vincular a CCOO-COJ (1964-1976)	465

Gràfic 8.12	Sentències dictades pel TOP contra homes residents o nascuts a la província de Barcelona. Comparació entre els considerats de bona conducta i els de conducta irregular o dolenta	468
Gràfic 8.13	Sentències dictades pel TOP contra dones residents o nascudes a la província de Barcelona. Comparació entre les considerades de bona conducta i les de conducta irregular o dolenta	469
Gràfic 8.14	Sentències dictades pel TOP contra homes residents o nascuts a la província de Barcelona vinculats a CCOO-COJ. Comparació entre els considerats de bona conducta i els de conducta irregular o dolenta	469
Gràfic 8.15	Sentències dictades pel TOP contra dones residents o nascudes a la província de Barcelona vinculades a CCOO-COJ. Comparació entre les considerades de bona conducta i les de conducta irregular o dolenta.....	470

Imatges

Imatges 7.1-7.5	Il·lustracions de <i>Luchas Obreras</i>	407
Imatges 7.6-7.13	Il·lustracions de <i>Luchas Obreras</i>	410
Imatges 7.14 i 7.15	Il·lustracions de <i>Luchas Obreras</i>	415
Imatge 7.16	Il·lustració de <i>Luchas Obreras</i>	417
Imatge 7.17	Il·lustració de <i>Luchas Obreras</i>	418
Imatge 9.1	Coordinadora del Metall de CCOO, 27 de febrer de 1972	500
Imatges 9.2 i 9.3	Reunió de CCOO del Tèxtil, Primer de Maig de 1975.....	501

Llistat de sigles

Els noms de les organitzacions estan en el seu idioma original.

6ª BIS: Sexta Brigada de Investigación Social

6ª BRIS: Sexta Brigada Regional de Investigación Social

AC: Assemblée de Catalunya

ACF: Acción Católica Femenina

ACO: Acción Católica Obrera

AGA: Archivo General de la Administración

AHCM: Arxiu Històric Comarcal de Manresa

AHCO: Arxiu Històric de CCOO de Catalunya

AHCT: Arxiu Històric Comarcal de Terrassa

AHGCB: Arxiu Històric del Govern Civil de Barcelona

AHPCE: Archivo Histórico del Comité Central del Partido Comunista de España

AML'H-AH: Arxiu Municipal de L'Hospitalet-Arxiu Històric

ANC: Arxiu Nacional de Catalunya

CCOO: Comissions Obreres

CEDOC: Centre Documental i de la Comunicació

CEFID: Centre d'Estudis sobre l'Època Franquista i Democràtica

CIFFE: Centro de Investigación y Formación Feminista

CG de CCOO: Coordinadora General de Comisiones Obreras

CNS: Central Nacional Sindicalista

CNT: Confederación Nacional del Trabajo

COB: Comissions Obreres de Barri

COJ: Comissions Obreres Juvenils

CUD: Candidaturas Unitarias y Democráticas

DAC: Dipòsit d'Arxius de Cervera

DECO: Delegación Exterior de Comisiones Obreras

EPA: Encuesta de Población Activa

F1^oM-AHT: Fundación 1° de Mayo-Archivo de Historia del Trabajo

FET-JONS: Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional
Sindicalista

FOC: Front Obrer de Catalunya
FU: Fundació Utopia-Juan García-Nieto
GCR: Grupo Comunista Revolucionario
GOA: Grupos Obreros Autónomos
GOES: Grupos Obreros de Estudios Sociales
HOAC: Hermandad Obrera de Acción Católica
IISG: Institut Internacional d'Història Social-Internationaal Instituut voor Sociale
Geschiedenis
INE: Instituto Nacional de Estadística
JOC: Juventud Obrera Católica
JSP: Jefatura Superior de Policía
LCR: Liga Comunista Revolucionaria
MC: Movimiento Comunista
MDM: Movimiento Democrático de Mujeres
MDD: Moviment Democràtic de Dones
OCDE: Organització per la Cooperació i Desenvolupament Econòmic
OCE-BR: Organización Comunista de España-Bandera Roja
ORT: Organización Revolucionaria de Trabajadores
OSE: Organización Sindical Española
PCE: Partido Comunista de España
PCE (i): Partido Comunista de España (internacional)
PSAN: Partit Socialista d'Alliberament Nacional
PSUC: Partit Socialista Unificat de Catalunya
REI: Radio España Independiente
SDEUB: Sindicat d'Estudiants de la Universitat de Barcelona
SIGC: Servicio de Información de la Guardia Civil
SESM: Seminario de Estudios Sociológicos de la Mujer
SF: Sección Femenina de FET y de las JONS
SOC: Solidaritat d'Obrers Cristians
UCD: Unión de Centro Democrático
UGT: Unión General de Trabajadores
USCOB: Unió Sindical de Comissions Obreres de Barcelona
USO: Unió Sindical Obrera
UTT: Unión de Técnicos y Trabajadores

Introducció

El present treball té com a objectiu analitzar la relació entre Comissions Obreres (CCOO) i les treballadores durant la dictadura franquista a la província de Barcelona. Es tracta d'estudiar com van participar les dones en el moviment socio-polític de CCOO, de l'atenció que va dedicar aquest moviment a les dones treballadores i de conèixer fins a quin punt les protestes laborals protagonitzades per elles estaven influenciades per CCOO. Evidentment, posar al centre de l'anàlisi un moviment sindical no esgota en cap cas les possibilitats d'estudi del treball de les dones durant l'època, ni de les formes de protesta i negociació que van fer servir per millorar les seves condicions laborals¹. Tanmateix, com es veurà, els sindicats s'han revelat com a institucions clau per definir les condicions de treball d'homes i dones. Per tant, conèixer l'actitud dels militants i dirigents de CCOO envers el treball femení resulta essencial per comprendre les seves accions i prioritats quan el moviment estava prohibit, durant l'època franquista, i també un cop va convertir-se en un sindicat legal, durant la transició política a la democràcia. A més, l'anàlisi de la relació de CCOO amb les dones resulta interessant per un altre motiu: la gran significació política atorgada al moviment obrer per part de l'oposició a la dictadura. Una part molt important de les persones que hi van militar activament ho van fer per la seva oposició al règim. Per tant, és una via per conèixer una de les formes de participació política femenina en una societat on aquesta estava molt restringida².

Aquest treball parteix de les següents hipòtesis:

1. La relació de CCOO amb les treballadores va estar molt condicionada per la masculinització del moviment obrer, fonamentada en la idea que era propi d'homes treballadors industrials i que, per tant, havia de defensar les seves reivindicacions. Aquesta masculinització va afectar greument la capacitat d'influència de CCOO sobre

¹ Sobre la tendència de nombroses recerques a buscar la presència de dones en vagues, protestes i organitzacions obreres sense qüestionar que les organitzacions obreres representin el conflicte social per excel·lència, el conflicte de classes: SARASÚA, Carmen; MOLINERO, Carme, "Trabajo y niveles de vida en el franquismo. Un estado de la cuestión desde una perspectiva de género", a BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Historia de las mujeres: perspectivas actuales*, Barcelona, Icaria, 2009, p. 324.

² Vegeu, per exemple, DUCH, Montserrat; FERRÉ, Meritxell, *De súbdites a ciudadanas. Dones a Tarragona, 1939-1982*, Tarragona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials "Guillem Oliver" del Camp de Tarragona, 2009, esp. p. 227.

les protestes de les dones treballadores, l'atenció que el moviment dedicava a les seves reivindicacions i les formes de participació de les dones en CCOO.

2. La masculinització del moviment obrer es va haver de matisar degut al context polític. La voluntat d'augmentar la capacitat de mobilització de CCOO, perquè fos un bon instrument per erosionar el règim franquista, va fomentar que es volgués atreure les dones treballadores al moviment sindical.
3. A CCOO va haver una important participació de dones, cosa que va afavorir l'augment de la conflictivitat laboral femenina. A més, les dones que van convertir-se en militants de CCOO van qüestionar els rols de gènere del moment, tant pel mateix fet de militar com per les implicacions personals que tenia. Tanmateix, aquestes dones assumir que el principal objectiu del moviment obrer era la lluita antifranquista i la millora de la situació dels treballadors (entesos com a col·lectiu masculí) fins que es va desenvolupar el moviment feminista, durant la Transició.

Les hipòtesis es basen en les aportacions de la història de les relacions de gènere sobre les treballadores i les organitzacions sindicals. Es tracta d'estudis internacionals sobre el moviment obrer i les dones durant el segle XIX i XX i, sobretot, dels estudis que han tractat la relació entre les dones, les organitzacions obreres i la conflictivitat laboral durant el franquisme.

Dona i sindicalisme a la historiografia: una relació problemàtica

La definició en masculí de la classe obrera va tenir (i té) importants conseqüències per a les organitzacions del moviment obrer, les protestes laborals i, evidentment, per als treballadors i treballadores. Aquesta concepció masculinitzada de l'obrerisme i les seves organitzacions es pot resseguir des dels orígens del moviment obrer internacional. Diversos estudis han mostrat com una de les seves primeres manifestacions, el cartisme al Regne Unit, va estar inextricablement unit a una visió de gènere, a una definició masculina d'allò que es pensava i definia com la classe treballadora. Aquell fou un moviment polític que tingué la seva base social en els treballadors, independentment del seu ofici. Reclamava el sufragi universal masculí, i per fer-ho va comptar amb el recolzament de moltes dones. Els

cartistes, després d'argumentar que el dret al sufragi havia de ser un dret polític universal, basant-se en la filosofia política de Thomas Paine, posteriorment van aprofitar les argumentacions de les classes mitjanes que vinculaven el dret de ciutadania a la independència i la respectabilitat. Per a les classes mitjanes, la independència residia en el fet de tenir propietats, de manera que consideraven que només els homes propietaris havien de tenir dret al vot. La respectabilitat estava molt vinculada a la ideologia de la separació d'esferes, per la qual eren els homes els que havien d'estar a l'àmbit públic i ser els que "guanyessin el pa" (fossin el *male breadwinner*), mentre que les dones havien de ser els "àngels de la llar" i restringir les seves activitats a l'àmbit privat. Els cartistes van defensar que la propietat dels homes treballadors era el seu treball i, alhora, que havien de tenir el dret a vot precisament perquè les lleis protegissin les dones casades i els nens de treballar a les fàbriques³.

El fet de considerar que els homes eren propietaris del seu treball pot estar en relació amb l'exclusió de les dones dels gremis –i per tant, del considerat treball qualificat– durant l'Edat Moderna. A més, els artesans vinculaven la seva masculinitat al fet de tenir un ofici; els treballadors de la manufactura domèstica, a ser un treballador qualificat i cap d'un equip de treball familiar. Això no implicava que es pensés que eren únicament els homes els que havien de treballar, proveint les seves famílies. Les dones treballaven, però en feines que es consideraven de menor qualificació i amb remuneracions més baixes. Des dels anys quaranta del segle XIX, però, la interacció entre la cultura de treball dels artesans, el discurs adoptat pel cartisme i la degradació de les condicions de vida i treball en els inicis de la industrialització van afavorir que s'anés difonent una idea de respectabilitat masculina basada en ser el *male breadwinner* (guanyador de pa masculí), per mantenir les dones en l'espai domèstic⁴.

³ Vegeu SCOTT, Joan W., "Sobre el llenguatge, el gènere y la historia de la clase obrera", *Historia Social*, 4, 1989, p. 81-98; CLARK, Anna, "Manhood, Womanhood and the Politics of Class in Britain, 1790-1845", a FRADER, Laura L.; ROSE, Sonya O. (eds.), *Gender and Class in Modern Europe*, Ithaca-Londres, Cornell University Press, 1996, p. 263-279; CLARK, Anna, *The struggle for the breeches. Gender and the Making of the British Working Class*, Berkeley, University of California Press, 1997, esp. p. 264-271. Sobre el model *male breadwinner*, HORRELL, Sara; HUMPHRIES, Jane, "The Origins and Expansion of the Male Breadwinner Family: The case of Nineteenth-Century Britain", *International Review of Social History*, vol. 42, suplement 5, 1997, p. 25-64; JANSSENS, Angélique, "The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family?", *International Review of Social History*, suplemento 5, vol. 42, 1997, pp.1-23.

⁴ CLARK, Anna, *The struggle for the breeches...*, *op. cit.*, p. 13-24. Per a una anàlisi del cas de l'artesanat barceloní, a la llum dels estudis europeus, vegeu ROMERO MARÍN, Juanjo, "Trabajo femenino y resistencia artesana", a BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea (1836-1936)*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Icaria Editorial, 2007, p. 39-59; ROSE, Sonya O., *Limited livelihoods. Gender and Class in Nineteenth-Century England*, Los Angeles, University California Press, 1993, p. 138-153.

Així doncs, la noció que el treball i els drets que se'n poguessin derivar eren una atribució masculina és anterior a la Revolució Industrial, però va mantenir-se després d'aquesta i tingué importants conseqüències pel treball assalariat d'homes i dones i també per al moviment obrer. Diversos estudis han mostrat com l'acció dels sindicats –juntament amb la dels empresaris i l'Estat– va modelar la segregació sexual del mercat de treball en les societats industrials. L'aspiració que els homes fossin els “guanyadors del pa” i les dones casades no haguessin de recórrer al treball remunerat fora de l'àmbit domèstic es va anar fent més present entre les classes treballadores de països diversos, tot i que sovint aquest objectiu no es podia dur a la pràctica. Molts sindicats van adoptar estratègies per evitar la introducció (o fins i tot el manteniment de la presència) de dones en determinades feines per així evitar la “desqualificació” d'aquestes feines i la reducció de salaris. Aquestes estratègies eren molt més manifestes en èpoques d'escassetat de treball⁵.

El moviment obrer va tendir a considerar-se a sí mateix en termes masculins, assumint que els interessos de la classe obrera eren els dels homes treballadors. Com sosté Sonya O. Rose, la “identitat d'interessos” es construïa a partir d'inclusions i exclusions. Exemplifica aquesta idea amb una vaga i un locaut dels treballadors i treballadores del tèxtil cotoner produïts a Lancashire el 1878. Els líders sindicals van descriure els treballadors afectats com a respectables homes de família, quan en realitat es tractava d'un col·lectiu divers, amb homes solters i dones, sovint descrits com a traïdors a la causa del sindicat. D'aquesta manera, les organitzacions obreres feien recaure la responsabilitat de les mobilitzacions obreres i de l'acció sindical sobre una part les persones assalariades, convertides així en la “quinta essència” dels treballadors, en els treballadors per excel·lència. Aquesta “quinta essència”, com la mateixa autora assenyala, sovint ha estat assumida per la historiografia del moviment obrer sense qüestionar-la⁶. Les organitzacions obreres van fer servir un llenguatge masculinitzat, que parlava en masculí dels protagonistes de l'organització i de les protestes obreres i associava l'acció sindical amb la masculinitat (i valor) de qui la portava a terme, fins i tot en casos on les dones van assolir

⁵ Vegeu, per exemple ROSE, Sonia O., “Gender Antagonism and Class Conflict: Exclusionary Strategies of Male Trade Unionists in Nineteenth Century Britain”, *Social History*, 13:2, 1988, p. 191-208 i FRADER, Laura L., “Engendering Work and Wages: The French Labor Movement and the Family Wage”, a FRADER, Laura L.; ROSE, Sonya O. (eds.), *Gender and Class in Modern Europe*, Ithaca-Londres, Cornell University Press, 1996, p. 142-164. Pel cas català, resulta molt il·lustratiu SMITH, Angel: “La guerra de las continuas: cambio tecnológico y estrategias sindicales en la industria algodonera catalana, 1889-1914”, *Sociología del Trabajo*, 24, 1995, p. 121-130.

⁶ ROSE, Sonya O., “Class Formation and the Quintaessential Worker”, a HALL, John R. (ed.), *Reworking Class*, Ithaca-Londres, Cornell University Press, 1997, p. 133-166.

un paper molt destacat en les mobilitzacions⁷, o quan constituïen una part important del col·lectiu laboral al que teòricament representaven. Aquesta idea tan masculinitzada del que havien de ser els interessos dels assalariats, de fet, ha condicionat les pràctiques sindicals a nombrosos països també al llarg del segle XX⁸.

A l'Estat espanyol, des dels anys quaranta del segle XIX les organitzacions obreres van considerar que "l'obrer" era, per definició, un home. A partir de la dècada de 1860, a més, van demanar que es limités o regulés el treball femení. Per defensar-ho, van fer servir tant arguments com que el treball femení implicava la desocupació dels homes i la reducció dels salaris masculins, com altres basats en les seves repercussions en les famílies obreres: la desocupació de "pares de família", la manca de temps de les mares per dedicar-se a allò que es consideraven les seves obligacions naturals i el suposat qüestionament de l'autoritat del "pare de família"⁹. Entre finals del segle XIX i fins a la Guerra Civil (1936-1939), les estratègies que van fer servir per limitar o excloure la presència de les dones en determinades ocupacions van ser molt diverses. Anaven des del rebuig a acceptar dones com a aprenentes, a la seva exclusió de determinades ocupacions, o fins i tot a la reivindicació de la igualtat salarial entre homes i dones, si se sospitava que d'aquesta manera es podia dissuadir els empresaris de contractar les segones. Per poder dur a terme aquestes estratègies, en ocasions es va excloure les dones dels sindicats, i en altres se les va voler atreure, per poder controlar així la demanda de treball¹⁰. Així mateix, en uns sindicats dirigits majoritàriament per homes i orientats cap als barons, les reivindicacions de les dones sovint van caure de les taules de negociació amb els empresaris o l'Estat¹¹, i els

⁷ En tenim un exemple amb les mobilitzacions dels treballadors llatins a Tampa (EUA) entre 1880 i 1921, on les dones van exercir un rellevant paper tant com a vaguistes, com donant suport als treballadors i treballadores en vaga. Els sindicats que van aplegar la comunitat llatina de Tampa van afavorir la implicació de les dones, però mantingueren la retòrica del sindicalisme viril, que tendia a referir-se a les dones com a víctimes o màrtirs. HEWITT, Nancy A., "The Voice of Virile Labor?: Labor Militancy, Community Solidarity, and Gender Identity among Tampa's Latin Workers, 1880-1921", a BARON, Ava (ed.), *Work engendered. Towards a New History of American Labor*, Ithaca, Cornell University Press, 1991, p. 142-167.

⁸ Vegeu, per exemple, CREESE, Gillian, *Contracting Masculinity. Gender, Class and Race in a White-Collar Union, 1944-1994*, Ontario, Oxford University Press, 1999; LOISEAU, Dominique, "En cuanto a los sindicatos", a BARD, Christine (ed.), *Un siglo de antifeminismo*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2000, p. 297-305.

⁹ DE FELIPE, Jesús, *Trabajadoras. Lenguaje y experiencia en la formación del movimiento obrero español*, Oviedo, Genuve Ediciones, 2012, p. 62-63 i 303-330.

¹⁰ Per al cas espanyol, resulta de gran utilitat BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea (1836-1936)*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Icaria Editorial, 2007, especialment la introducció de Cristina Borderías i els capítols de Carles Enrech, Concepción Villar, Jordi Ibarz i M. Luisa Muñoz Abeledo.

¹¹ VEGA, Eulalia, "Mujeres y asociaciones obreras frente al Seguro Obligatorio de Maternidad durante la Segunda República", a BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea (1836-1936)*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Icaria Editorial, 2007, p. 253-273.

salaris de dones i nens van quedar postergats en benefici dels augments salarials dels homes¹².

Tanmateix, el fet que els sindicats tendissin a defensar els interessos dels homes treballadors no significa que les dones treballadores no actuessin per defensar les seves reivindicacions. Entre 1905 i 1921 la participació femenina en la conflictivitat laboral espanyola va ser molt elevada. Les dades quantitatives de participació de treballadors i treballadores en vagues, mostren que aquestes van tenir una participació més alta: mentre el 78% dels treballadors havien participat en conflictes vaguístics, la implicació de les treballadores va arribar al 87%. A més, a Catalunya, les vagues de dones representaven el 26,4% del total¹³. D'altra banda, a principis de segle XX, a Catalunya, en alguns sectors les dones estaven més sindicades que els homes. Albert Balcells indica que el 1906 estava sindicada el 16,5% de la mà d'obra del tèxtil i d'aquestes persones tan sols el 3% eren homes¹⁴. Per contra, a l'alçada de 1936 la participació femenina als sindicats era percebuda com baixa. De fet, Conchi Villar, Mònica Borrell, Carles Enrech, Juanjo Romero-Marín i Jordi Ibarz han argumentat que les conflictives relacions entre els sindicats i les dones entre finals del segle XIX i el primer terç del segle XX van afavorir que a Catalunya les dones s'organitzessin al marge dels sindicats. Segons aquests autors, durant la II República (1931-1936) la Confederació Nacional del Treball (CNT) no va ser capaç d'integrar les reivindicacions de les treballadores. Veient-se amenaçada per l'acció autònoma de les dones, va intentar controlar-les, fins i tot amb la coerció o portant les mobilitzacions de les treballadores al fracàs, perquè donaven prioritat als objectius polítics generals del sindicat¹⁵.

En determinats contextos històrics, la definició masculina de la classe obrera o del sindicalisme s'ha vist matisada. Així, per exemple, Kathleen Canning ha mostrat com l'antifeminisme dels dirigents del sindicat tèxtil alemany DTAV es va haver de matisar,

¹² Un exemple a MARTÍNEZ SOTO, Ángel Pascual, "La voz silenciada. Sindicalismo jornalero femenino, negociación y dinámica salarial en el área vitícola del Sureste español (1914-1936)", a SARASÚA, Carmen; GALVEZ, Lina, *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alicante, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2003, p. 79-110.

¹³ SOTO CARMONA, Álvaro, "La participación de la mujer en la conflictividad laboral (1905-1921)" a GARCIA-NIETO, Carmen (ed.), *Ordenamiento jurídico y realidad social de las mujeres. Siglos XVI a XX. Actas de las IV Jornadas de Investigación Interdisciplinaria*, Madrid, Seminario de Estudios de la Mujer. Publicaciones de la UAM, 1986, p. 287-297.

¹⁴ BALCELLS, Albert, *Trabajo industrial y organización obrera en la Cataluña Contemporánea (1900-1936)*, Barcelona, Laia, 1974, p. 46.

¹⁵ VILLAR, Conchi; BORRELL, Mònica; ENRECH, Carles; ROMERO-MARÍN, Juanjo; IBARZ, Jordi, "Working Women and 'De-Unionization': The Struggles for Autonomy", a WOODWARD, Alison E.; BONVIN, Jean-Michel; RENOM, Mercè (ED.), *Transforming Gendered Well-Being in Europe. The Impact of Social Movements*, Farnham: Ashgate, 2011, p. 51-65.

davant l'espectacular creixement de la afiliació femenina durant la I Guerra Mundial i la República de Weimar¹⁶. Pel cas espanyol, Alicia Mira afirma també que les organitzacions obreres espanyoles d'entre finals del segle XIX i la segona dècada del XX partien del pressupòsit que els treballadors eren homes, i que les dones eren un subjecte subaltern en la lluita obrera. Per al moviment obrer, la principal funció de les dones era fer de mares i que la seva presència al mercat de treball era transitòria. A més, pensaven que havien de ser "educades" i tutelades en les seves accions, sobretot per sostreure-les de la influència de l'Església catòlica. No obstant això, dita autora ha detectat que, sobretot a les dues primeres dècades del segle XX, les organitzacions obreres van fomentar la mobilització de les dones adreçant-se a elles com a mares, i que van donar força visibilitat a la seva presència en manifestacions al carrer i en la militància anticatòlica. Era una forma de mostrar l'arrelament del moviment, perquè "fins i tot" les dones hi participaven¹⁷.

La matisació de les imatges projectades sobre les dones també es van produir posteriorment, en moviments de resistència política com l'italià. Eric D. Weitz defensa que l'actiu paper de les dones a la resistència italiana va afavorir que el Partit Comunista Italià les representés a la propaganda en rols actius, com a partisans armades al costat dels seus camarades barons. A més, el partit va reavaluar la seva posició envers les dones, adquirint-ne una major consciència de la especificitat de la seva subordinació. Tanmateix, durant la postguerra el partit va buscar emmotllar-se a la sensibilitat catòlica i defugí enfrontar-s'hi, tornant a representar les dones com a mares i no defensant l'avortament¹⁸.

Així doncs, la voluntat de mobilitzar masses i també la mateixa presència de dones en el moviment obrer han portat a que en determinades ocasions aquest modulés el seu discurs, reivindicacions i pràctiques per poder incloure-les. Va ser el franquisme una d'aquestes ocasions? El franquisme va comportar un canvi radical per al moviment obrer a Espanya. Va significar la prohibició del tots els partits polítics, amb l'excepció del Partit

¹⁶ CANNING, Kathleen, "El género y la política de formación de clase social: nuevas reflexiones sobre la historia del movimiento obrero alemán", *Arenal*, 2:2, 1995, p. 175-218.

¹⁷ MIRA, Alicia, "Imágenes y percepciones de las mujeres trabajadoras en la sociedad liberal y en la cultura obrera de finales del siglo XIX y principios del XX", a AGUADO, Ana; ORTEGA, Teresa M., *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, València, Publicacions de la Universitat de València, p. 99-122. Per la importància atorgada a les dones pel PSOE i pels partits republicans a Madrid en la militància anticatòlica, també resulta molt útil DEL MORAL, Marta, *Acción colectiva femenina en Madrid (1909-1931)*, op. cit.

¹⁸ WEITZ, Eric D., "L'home heroic i la dona eterna...", op. cit. p. 408-414. Malgrat que hi van participar moltes dones, la idea que la resistència italiana tenia de sí mateixa ha estat definida com un "temple de virilitat", per considerar-se un nucli d'homes forts físicament i moral, amb un caràcter excepcional marcat pel sacrifici i la renúncia. GABRIELLI, Patrizi, *Tempio di virilità. L'antifascismo, il genere, la storia*, Milà, Franco Angeli, 2008, p. 9 i ss.

Únic, Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista (FET-JONS). Igualment, els sindicats estaven prohibits, i patrons i obrers estaven enquadrats en el Sindicat Únic: el denominat primer Central Nacional Sindicalista (CNS) i després Organización Sindical Española (OSE). A més, les protestes laborals col·lectives com les vagues, reduccions de rendiment i sabotatges estaven rigorosament prohibides i participar en elles podia significar, a banda de l'acomiadament, penes de presó.

En la immediata postguerra, les dones van tenir un paper de gran rellevància en la reconstrucció de les xarxes clandestines dels partits i sindicats antifranquistes¹⁹. Tanmateix, es van enfrontar a suspicàcies i pràctiques discriminatòries²⁰ i les organitzacions antifranquistes es van adreçar a elles sobretot com a esposes i mares. De fet, moltes dones es van implicar en actes de resistència contra la dictadura a partir dels seus rols tradicionals, com fou el cas de les dones que van recolzar la guerrilla –en un primer moment perquè hi tenien familiars– o de les “dones de pres”, que inicialment defensaren el benestar del propi pres però posteriorment es van organitzar i defensaren l'amnistia dels presos polítics. Paradoxalment, la defensa dels familiars davant la repressió o la misèria podia portar les dones a implicar-se en l'àmbit públic, fos a partir de la participació en actes de protesta o amb la integració en xarxes clandestines²¹.

Davant la masculinització del moviment obrer, resulta interessant analitzar les actituds i comportaments de les dones treballadores respecte els sindicats. Per això cal analitzar tant les seves característiques, com els motius que els van portar a integrar-se a un moviment concebut en termes masculins. A més, és convenient saber si van qüestionar la premissa que identificava els interessos de la classe obrera amb els dels treballadors industrials barons. De nou, hi ha precedents a la història del moviment obrer a Espanya que mostren la necessitat de plantejar-se aquest tipus de preguntes, i en suggereixen d'altres. Per Mary Nash, l'autoexclusió de les dones del moviment obrer entre el segle XIX i 1939

¹⁹ Vegeu CORDERO, Inmaculada; LEMUS, Encarnación, “La malla de cristal: actividad política y vida de las comunistas andaluzas en la clandestinidad de los años cuarenta”, *Espanya Contemporanea*, 1999, 15, p. 101-120; HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando, *Soledad Real*, Madrid, Ediciones del Orto, 2001, p. 32; CABRERO, Claudia, *Mujeres contra el franquismo (Asturias 1937-1952)*, Oviedo, KRK, 2006.

²⁰ CABRERO, Claudia, “El PCE y las mujeres. La actitud del partido respecto a la militancia femenina durante el primer franquismo”, a *I Congreso de Historia del PCE (1920-1977)* [CD], Oviedo, Universidad de Oviedo-Fundación de Investigaciones Marxistas, 6-8 de maig de 2004.

²¹ ABAD, Irene, *En las puertas de la prisión. De la solidaridad a la concienciación política de las mujeres de los presos del franquismo*, Barcelona, Icaria, 2012; CABRERO, Claudia, “Espacios femeninos de lucha: ‘rebeldías cotidianas’ y otras formas de resistencia de las mujeres de la Asturias del primer franquismo”, *Historia del Presente*, 4, 2004, p. 31-45; YUSTA, Mercedes, “Rebeldía individual, compromiso familiar, acción colectiva. Las mujeres en la resistencia al franquismo durante los años cuarenta”, *Historia del Presente*, 4, 2004, p. 36-92.

no només es devia a les actuacions concretes de les organitzacions sindicals, sinó que també a com es definia la identitat d'homes i dones. El discurs de la domesticitat plantejava que les dones havien de definir la seva identitat a partir del maternitat i el matrimoni, mentre que el treball assalariat masculí era l'eix que definia la identitat masculina. El treball remunerat femení va ser concebut en termes d'ajuda, amb un caràcter complementari i accessori, quan el "guanyador del pa" no podia sostenir l'economia familiar. Aquests plantejaments van predominar dins l'obrerisme espanyol i van ser "*un eficaz impedimento para la creación de una identidad colectiva femenina como obreras. También funcionó como mecanismo dual de autoexclusión y de rechazo del movimiento obrero, con el consiguiente refuerzo de la subalternidad femenina en el mundo obrero y laboral*"²². Així doncs, els espais de l'obrerisme organitzat eren poc assequibles i fins i tot hostils a les dones. L'ideal de la domesticitat, assumit tant pels reformadors socials com pel propi moviment obrer, també va ser assumit en part per les dones²³. Aquest fet va condicionar les formes de participació de les dones en els conflictes socials, ja que en diverses ocasions –com ara protestes contra les quintes o per la carestia de productes de primera necessitat– van justificar la seva presència en l'àmbit públic pel seu paper d'esposes i mares²⁴.

Tot i així, s'ha vist com les dones van participar molt activament en la conflictivitat laboral, de vegades organitzant-se al marge dels sindicats. També van crear les seves pròpies organitzacions. Va formar organitzacions d'ofici exclusivament femenines des de 1870. Algunes d'aquestes societats, com ara la Sociedad Autónoma de Trabajadoras de Barcelona y su Llano (Barcelona 1891-1892) o El Despertar Femenino (Elx, fundada el

²² NASH, Mary, "El mundo de las trabajadoras: identidades, cultura de género y espacios de actuación", a PANIAGUA, J.; PIQUERAS, J. A.; SANZ, V. (eds.), *Cultura social y política en el mundo del trabajo*, València, Centro Francisco Tomás y Valiente UNED Alzira-Valencia Fundación Instituto Historia Social, 1999, p. 56.

²³ ARBAIZA, Mercedes, "La 'cuestión social' como cuestión de género. Femenidad y trabajo en España", *Historia Contemporánea*, núm. 21, 2000, p. 395-458. L'autora afirma que la disminució del treball femení als padrons bascos de 1900-1930 és una mostra de la progressiva assumpció de l'ideal de la domesticitat entre les classes populars. Com ha indicat Miren Llona, durant els anys 1920 les dones basques aspiraven a ser mestresses de casa a LLONA, Miren, *Entre señorita y garçonnet. Historia oral de las mujeres bilbaínas de clase media (1919-1939)*. Màlaga:, Atenea, Universidad de Málaga, 2002.

²⁴ Vegeu, entre d'altres, KAPLAN, Temma, "Conciencia femenina y acción colectiva: El caso de Barcelona, 1910-1918", a AMELANG, James; NASH, Mary, *Historia y género: las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1990, p. 267-295; RADCLIFF, Pamela Beth, "Women's Politics: Consumer Riots in Twentieth-Century Spain", a ENDERS, Victoria Lorée; RADCLIFF, Pamela Beth, *Constructing Spanish Womanhood. Female identity in Modern Spain*, Albany, State University of New York Press, 1999; NASH, Mery, "Mujeres, conciencia de género y movilizaciones sociales", a CAPEL, Rosa M. (dir.), *Cien años trabajando por la igualdad*, Madrid, Fundación Largo Caballero-Unión General de Trabajadores-Instituto de la Mujer. Ministerio de Igualdad, 2008, p. 117-130; DEL MORAL, Marta, *Acción colectiva femenina en Madrid (1909-1931)*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 2012.

1903), van ser dirigides per dones que consideraven que les treballadores necessitaven unes organitzacions pròpies que defensessin els seus interessos, vinculant la qüestió social a la qüestió de gènere²⁵. Al seu torn, entre finals del segle XIX i principis del segle XX algunes dones que van participar en organitzacions sindicals –tant d’influència anarquista com socialista– van reivindicar una millora de les condicions socials de les dones i van criticar els plantejaments misògins partint, precisament, dels discursos de les seves respectives organitzacions²⁶. Entre aquestes, un bon exemple són Mujeres Libres, organització considerada anarcofeminista creada a Barcelona l’abril de 1936. Durant la Guerra Civil, juntament amb la Agrupación de Mujeres Antifascistas, va tenir un paper molt destacat en la mobilització femenina antifeixista, que afavorí un important increment de la participació de les dones en l’activitat política. El 1938 Mujeres Libres va intentar ser reconeguda com a una branca independent del moviment anarquista, com podien ser la CNT, la Federació Anarquista Ibèrica o les Joventuts Llibertàries, però no va tenir èxit²⁷.

Els seus plantejaments no van ser majoritaris dins el moviment obrer a l’àmbit espanyol, però resulten il·lustratius per com, a partir de la seva pràctica obrerista i política, algunes dones van adquirir consciència de pertànyer a un col·lectiu de dones *treballadores*, amb unes necessitats i reivindicacions específiques. Aquestes dones van qüestionar tant el discurs de la domesticitat predominant en la societat i el moviment obrer d’aquella època, com la idea que el treballadors eren (i havien de ser) sobretot homes i, per tant, el moviment obrer havia de defensar els interessos masculins²⁸. Succeí quelcom similar a CCOO durant el franquisme i la Transició?

²⁵ RODRÍGUEZ CALLEJA, María, “Las trabajadoras ante la actividad societaria de 1891”, *Arenal*, 9:2, 2002, p. 375-392. AGUADO, Ana, “Trabajo, género y clase: ideología y experiencia femenina en el primer socialismo”, a AGUADO, Ana (coord.), *Las mujeres entre la historia y la sociedad contemporánea*, València, Generalitat Valenciana, 1999, p. 65-90; NASH, Mary, *Treballadores: un segle de treball femení a Catalunya [1900-2000]*, Barcelona, Departament de Treball, 2010, p. 44.

²⁶ Dos bons exemples van ser Maria Cambrils (El Cabanyal, València, 1878-1939?), en l’àmbit socialista, i Teresa Claramunt (Sabadell, 1862-Barcelona, 1931), en l’anarquista. Posteriorment, dins l’anarquisme, cal destacar l’organització *Mujeres Libres* (1936-1939). Vegeu AGUADO, Ana, “La cultura libertaria desde la perspectiva de género”, a *1898-1998: Un siglo avanzando hacia la igualdad de las mujeres*, Madrid, Comunidad de Madrid. Consejería de Sanidad y Servicios Sociales. Dirección General de la Mujer, 1999, p. 117-137; AGUADO, Ana, “Feminismo socialista y/o socialismo feminista: María Cambrils”, *Arenal*, 10:2, 2003, p. 243-254; PRADAS, M. Amalia, *Teresa Claramunt. La “virgen roja” barcelonesa*, Barcelona, Virus, 2006.

²⁷ Sobre *Mujeres Libres*, NASH, Mary, *Mujeres Libres: España, 1936-1939*, Barcelona, Tusquets, 1975; ACKELSBURG, Martha, *Free Women of Spain: Anarchism and the Struggle for the Emancipation of Women*, Bloomington, Indiana University Press, 1991; NASH, Mary, *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*, Madrid, Taurus, 1999, p. 127-144.

²⁸ Per a una monografia sobre com i per què les cultures feministes i antifeministes van integrar-se a les diferents cultures polítiques, vegeu AGUADO, Ana; ORTEGA, Teresa M. (eds.), *Feminismos y*

La participació de les dones al moviment obrer durant el franquisme ja s'esmentava als primers estudis sobre el paper de les dones a l'oposició al règim franquista, als llibres *Resistencia y movimiento de mujeres en España. 1936-1976*, de Giuliana di Febo (1979) i *El silencio roto. Mujeres contra el franquismo*, de Fernanda Romeu Alfaro (1994)²⁹. Tanmateix, en descriure les nombroses formes d'actuació de les dones contra la dictadura franquista, l'acció dins el moviment obrer s'explicava de forma tangencial, mostrant-se sense excessiva rellevància en el conjunt. A partir de la segona meitat dels anys noranta, la participació de les dones a les organitzacions sindicals antifranquistes va començar a atreure més interès. La primera qüestió a ser analitzada va ser la militància de les dones al moviment obrer durant el franquisme i la Transició, a partir de projectes de creació de fonts orals. El primer projecte va ser "Moviment obrer al Baix Llobregat", dirigit entre 1995 i 1997 per M. Carmen García Nieto a la Fundació Utopia-Juan N. García-Nieto. En aquest projecte es va dedicar una gran atenció a entrevistar dones que van participar al moviment obrer al Baix Llobregat durant l'època franquista i els primers anys de la democràcia. A partir de les entrevistes, M. Carmen García Nieto va elaborar una de les primeres publicacions on s'analitzaven les trajectòries migratòries, laborals i sindicals de les dones que havien participat al moviment obrer del Baix Llobregat durant el franquisme³⁰. A finals de 1995 es va posar en marxa el projecte d'elaboració de fonts orals "Biografies obreres. Fonts orals i militància sindical", aquest cop des de la Fundació Cipriano García-Arxiu Històric de Comissions Obreres de Catalunya, sota la supervisió de Cristina Borderías i Javier Tébar Hurtado. Aquesta col·lecció tenia com a objectiu fer una història de la militància sindical de CCOO a Catalunya des d'un punt de vista biogràfic, a partir d'entrevistes que tenien com a eix principal (però no exclusiu) la militància sindical i

antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX, València, Publicacions de la Universitat de València, 2011. YUSTA, Mercedes, *Madres coraje contra Franco*, Madrid, Càtedra, 2009, analitza la reelaboració, per part de les dones, de la cultura política comunista.

²⁹ DI FEBO, Giuliana, *Resistencia y movimiento de mujeres en España. 1936-1976*, Barcelona, Icaria, 1979, ROMEU ALFARO, Fernanda, *El silencio roto. Mujeres contra el franquismo*, Autoedició, 1994.

³⁰ GARCÍA-NIETO, María Carmen, "Les dones i el moviment obrer al Baix Llobregat durant el franquisme", a BORDERÍAS, Cristina (ed.); BENGOCHEA, Soledad (coord.), *Les dones i la història del Baix Llobregat*. Volum 2. Barcelona, Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, p. 101-118. L'Hospitalet de Llobregat va impulsar un projecte de recollida de fons orals per estudiar la participació de les dones al sindicalisme durant els anys trenta i entre el anys setanta i vuitanta. El seu resultat va ser la publicació dels perfils biogràfics a AJUNTAMENT DE L'HOSPITALET DE LLOBREGAT, *Dones sindicalistes de L'Hospitalet*, L'Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de L'Hospitalet de Llobregat, 2002 i una breu anàlisi d'aquests testimonis a ASINS, Consuelo, "La voz como testimonio. Mujeres sindicalistas de l'Hospitalet", *Quaderns d'Estudi*, Centre d'Estudis de L'Hospitalet, 19, 2005, p. 11-31.

política. En aquest projecte es volia fer visible la participació de les dones a CCOO. Per fer-ho, les primeres persones a entrevistar van ser dones i es va iniciar, dins el marc general de “Biografies obreres”, el projecte “Dones, treball i sindicalisme”³¹. Fruit d’aquest projecte es van publicar els perfils biogràfics d’algunes de les testimonis i un article on s’analitzava una de les entrevistes, s’avançava una valoració conjunta de les trajectòries de les militants entrevistades³². Fins ara, l’estudi més profund sobre les dones que van militar a CCOO a Catalunya durant l’època franquista és el de Cristina Borderías, Mònica Borrell, Jordi Ibarz i Conchi Villar titulat “Los eslabones perdidos del sindicalismo democrático”, on els autors feien servir 28 entrevistes del projecte “Biografies obreres” per estudiar tres generacions de dones militants de CCOO. Aquest article mostrava, entre altres qüestions, l’estreta relació entre la militància política antifranquista i la militància sindical, cosa que confirmava el caràcter sociopolític de CCOO durant el franquisme. També explicava com les modalitats més flexibles i obertes del moviment sindical durant la dictadura van afavorir l’expressió més lliure i autònoma de les reivindicacions de les dones, però la posterior institucionalització del sindicat va tendir a excloure-les³³. Posteriorment, la militància de les dones a CCOO a Catalunya durant la dictadura també ha estat tractada per Elionor Sellés en la seva tesi sobre la trajectòria del sindicat durant la dictadura, a partir d’entrevistes a homes i dones militants de CCOO³⁴. D’altra banda, l’autora d’aquesta tesi va mostrar alguns dels seus plantejaments en una comunicació on analitzava la participació de les dones a CCOO de l’àrea de Barcelona durant el franquisme, a partir de fonts orals i documentació policial. En aquesta comunicació tenia en compte tant les dones que eren considerades militants com aquelles que, per les seves trajectòries laborals i pel fet d’estar casades amb dirigents del moviment, van implicar-s’hi molt activament, però la seva

³¹ BORDERÍAS, Cristina; TÉBAR, Javier, *Diseño y desarrollo de la producción de fondos orales del Arxiu Històric de CCOO. de Catalunya*, Barcelona, Fundació Cipriano García-Arxiu Històric CONC, 1998; VILLAR, Conchi, “Recuperar y repensar la memoria de las mujeres sobre la experiencia sindical”, *Arenal*, 8:1, 2001, p. 155-175; Per la seva banda, Mònica Borrell explicava l’origen, desenvolupament del projecte, els seus pressupostos teòrics i el que denominava “Aproximación a un mapa de indicios”, a BORRELL, Mònica, “Mujeres, trabajo y sindicalismo en Cataluña (1939-1978). Militancia sindical y fuentes orales” a DIVERSOS AUTORS, *Un acercamiento a los estudios de género. II Encuentro de Mujeres Sindicalistas de CCOO. 24 y 25 de noviembre de 2001-Alcalá de Henares (Madrid)*, Alzira, 2003, p. 107-118.

³² BORDERÍAS, Cristina; TÉBAR, Javier, *Dones, treball i sindicalisme a Catalunya (1939-1978). Perfils biogràfics del projecte “Fonts orals i militància sindical”*, Barcelona, Fundació Cipriano García-Arxiu Històric de la CONC, 1999; VILLAR, Conchi, *Dones, treball i sindicalisme a Catalunya, 1939-1978 (II)*, Barcelona, Fundació Cipriano García-Arxiu Històric de la CONC, 2000; VILLAR, Conchi, “Recuperar y repensar la memoria de las mujeres sobre la experiencia sindical”, *op. cit.*, p. 155-175.

³³ BORDERÍAS, Cristina; BORRELL, Mònica; IBARZ, Jordi; VILLAR, Conchi, “Los eslabones perdidos del sindicalismo democrático”, *Historia Contemporánea*, 26, 2003, p. 161-206.

³⁴ SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític, social i cultural. Comissions Obreres a Catalunya 1964-1978*, Tesi doctoral, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2005.

participació va ser vista com subsidiària³⁵. Fins a llavors, com s'indicava a l'article de Borderías *et al.* “*Otros eslabones igualmente perdidos para la historiografía han sido las esposas de los militantes que mantuvieron en la sombra la cadena de solidaridades que hicieron posible su supervivencia y la de las organizaciones obreras en la resistencia antifranquista*”³⁶.

Els estudis sobre les dones que van militar a CCOO durant el franquisme no només es restringeixen a Catalunya. La Fundació de Estudis i Iniciatives Sociolaborals de CCOO del País Valencià va iniciar el projecte “Mujeres, sindicalistas, feministas CCOO PV”, en el qual, entre 2004 i 2005, es van fer unes 44 entrevistes a dones que havien militat en el sindicat fins a 1982. A partir d'aquestes entrevistes i altres fonts, Vicenta Verdugo ha pogut analitzar l'acció de les dones a CCOO del País Valencià, tenint en compte les diverses modalitats de participació. També ha analitzat les dificultats que els provocava el fet que el moviment assumís que l'home era el prototip de la classe obrera³⁷. D'altra banda, un dels darrers treballs de Pilar Díaz Sánchez ha analitzat els testimonis orals de treballadores del sector de la confecció a Madrid, amb un especial èmfasi en les militants sindicals i en els obstacles que trobaven per exercir la seva militància tant a les seves famílies com al sindicat³⁸.

El treball més important de Pilar Díaz Sánchez sobre aquests temes és la monografia *El trabajo de las mujeres en el textil madrileño. Racionalización industrial y experiencias de género (1959-1986)*. Resulta clau per conèixer les condicions i cultures del treball de les dones a la confecció, i per l'evolució de la conflictivitat laboral del sector durant el tardofranquisme i la Transició. Es tractava d'un sector econòmic força nou, desenvolupat durant els anys seixanta. Els primers conflictes s'hi van començar a produir a partir de 1969, sovint de forma aïllada i espontània. Quan estaven organitzats, era de la mà de persones vinculades a CCOO, al Partit Comunista d'Espanya (PCE) i a la Organización

³⁵ VARO, Nàdia, “Entre el ser y el estar. Las mujeres en las Comisiones Obreras del área de Barcelona durante el Franquismo” al *XIII Coloquio Internacional AEIHM. Historia de las Mujeres: Perspectivas Actuales*, del 19 al 21 d'octubre de 2006, CD-rom.

³⁶ BORDERÍAS, Cristina; BORRELL, Mònica; IBARZ, Jordi; VILLAR, Conchi, “Los eslabones perdidos...”, *op. cit.*, p. 206.

³⁷ VERDUGO, Vicenta, “Mujeres, trabajo asalariado, sindicalismo y feminismo. Del Franquismo a la Transición democrática”, a SÁNCHEZ, Dolores; VERDUGO, Vicenta; GÓMEZ, Alberto (coords.), *Mujeres sindicalistas feministas CCOO PV 1956-1982*, València, Fundación de Estudios e Iniciativas Sociolaborales CCOO PV, 2011, p. 13-27; VERDUGO, Vicenta, “¡Compañera! ¡Trabajadora! Las mujeres en las CCOO del País Valenciano: de la dictadura franquista a la Transición democrática”, *Historia, Trabajo y Sociedad*, 3, 2012, p. 11-34.

³⁸ DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, “Las fuentes orales y la construcción de relatos biográficos: mujeres trabajadoras en la dictadura franquista”, a LLONA, Miren (coord./ed.), *Entreverse. Teoría y metodología práctica de las fuentes orales*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2012, p. 187-216.

Revolucionaria de Trabajadores (ORT). Pilar Díaz va elaborar el treball a partir de diverses fonts arxivístiques i hemerogràfiques però, com ha succeït amb l'estudi de la militància, va donar particular importància a les fonts orals³⁹. El mateix succeeix amb una recent comunicació sobre el sector del tèxtil, en aquest cas a Catalunya, en el que Meritxell Ferré Baldrich ha estudiat les condicions de vida, treball, les protestes i les reivindicacions de les treballadores tèxtils durant la Transició⁴⁰.

L'estudi de la conflictivitat laboral femenina també s'ha realitzat des d'un punt de vista regional, en aquest cas amb treballs que han combinat fonts arxivístiques, hemerogràfiques i orals. Permeten estudiar les diferents formes de participar en protestes laborals en mercats de treball molt diferents. Claudia Cabrero, en la seva investigació sobre l'actuació de les dones a l'antifranquisme, ha analitzat la participació de les dones en el recolzament de les protestes laborals dels homes treballadors (sobretot miners), així com els conflictes laborals protagonitzats per elles. Aquesta autoria situa el segon tipus de conflictes a partir de finals dels anys seixanta. L'hegemonia de sectors com la mineria i el metall en l'àmbit econòmic i també en l'imaginari i en l'organització del moviment obrer antifranquista; afegida a la dispersió dels centres de treball amb predomini femení, van fer difícil que les dones s'organitzessin per reivindicar col·lectivament la millora de la seva situació laboral⁴¹.

Per altra part, la mateixa autora d'aquesta tesi ha estudiat la conflictivitat laboral femenina a l'àrea de Barcelona al llarg de tota la dictadura. En un context laboral marcat per la important presència de les dones al mercat de treball regular, la cronologia de les protestes de les treballadores resulta força diferent a la d'altres zones d'Espanya. Les dones van tenir un paper molt destacat a les protestes produïdes el 1946 i 1947. A partir de 1956 van perdre aquest protagonisme, en una situació marcada per la creixent importància econòmica del sector metal·lúrgic i els inicis de la coordinació dels activistes obrers antifranquistes, que inicialment eren bàsicament homes. Tot i així, les protestes laborals de les treballadores van continuar, encara que de forma més minoritària i generalment al

³⁹ DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, *El trabajo de las mujeres en el textil madrileño. Racionalización industrial y experiencias de género (1959-1986)*, Màlaga, Universidad de Málaga, 2001.

⁴⁰ FERRÉ, Meritxell, "Trabajadoras textiles durante la transición democrática en Cataluña. De la acción a la concienciación", comunicació al *XI Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Granada, 12-15 de setembre de 2012.

⁴¹ CABRERO, Claudia, "As mulleres e as folgas: modalidades de participación feminina na conflictividade laboral durante la ditadura franquista", *Dez Eme*, 8, 2004, p. 19-24; CABRERO, Claudia, "Asturias. Las mujeres y las huelgas", a BABIANO, José (ed.), *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*, Madrid, los Libros de la Catarata, 2007, p. 189-244. Sobre la participació de les dones a l'antifranquisme asturià, vegeu CABRERO, Claudia, *Mujeres contra el franquismo (Asturias 1937-1952)*, Oviedo, KRK, 2006.

marge de les organitzacions del moviment obrer antifranquista. A partir de finals dels anys seixanta, l'augment de la militància femenina en aquestes organitzacions i la creixent conflictivitat laboral van afavorir un augment de la participació de les dones a les protestes. Aquesta participació es va veure molt perjudicada, tanmateix, pel fet que el moviment obrer definia la classe obrera en termes masculins. És a dir, els dirigents i militants obrers consideraven que els treballadors eren bàsicament homes i que, per tant, les protestes laborals i l'organització sindical eren “coses d'homes”⁴².

Entre els estudis sobre la conflictivitat laboral de caràcter local o regional cal esmentar la tesina de M. Dolores Carrión Cazorla sobre la conflictivitat laboral a Santa Coloma de Gramenet des de 1968 a 1978. Aquest estudi mostra que, lluny de la imatge que s'ha tingut de Santa Coloma de Gramenet com a “ciutat dormitori” on els conflictes que s'hi produïen eren sobretot de caràcter veïnal, en aquesta localitat es van produir conflictes laborals. Aquesta conflictivitat, desenvolupada a partir dels anys setanta, va tenir un caràcter tant il·legal com legal –fent servir tant la Magistratura de Treball com els “*actos de conciliación*” a través del Sindicat Vertical franquista. A més, les dones hi van tenir un paper molt rellevant⁴³.

Tant els treballs sobre militància com els centrats en la conflictivitat han estudiat les relacions de gènere al moviment obrer antifranquista, però n'hi ha altres treballs que s'hi han adreçat més específicament. Un exemple són els de Pilar Díaz Sánchez de 2000 i 2006. El primer fou elaborat sobretot a partir de les entrevistes per a la seva monografia sobre la confecció madrilenya; el segon, a partir de les entrevistes del projecte de recerca “Trabajo y participación sindical de las mujeres en el franquismo (1940-1980)” dirigit per Carmen Sarasúa entre 2003 i 2005. En aquesta comunicació i article, l'autora va examinar els problemes que van trobar els dones sindicalistes, en integrar-se en una organització

⁴² VARO, Nàdia, *La conflictividad laboral femenina durante el franquismo en la provincia de Barcelona*, document de treball DOC 3/2005, Madrid, Fundación 1º de Mayo, 2005, [en línia] <<http://www2.1mayo.ccoo.es/publicaciones/doctrab/doc305.pdf>> [16 de novembre de 2013]; VARO, Nàdia, “Teixint la protesta. La conflictivitat laboral femenina a l'àrea de Barcelona durant el franquisme”, *Afers. Fulls de Recerca i Pensament*, 53/54, 2006, p. 323-341; VARO, Nàdia, “Mujeres en huelga. Barcelona metropolitana durante el franquismo”, a BABIANO, José (ed.), *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*, Madrid, los Libros de la Catarata, 2007, p. 139-187.

⁴³ CARRIÓN, M. Dolores, *La conflictivitat laboral en Santa Coloma de Gramenet des de 1968 a 1978*, treball de recerca inèdit, Departament d'Història Contemporània, Universitat de Barcelona, setembre de 2008. Agraïxo a l'autora haver-me permès consultar-lo. Pablo García Colmenares va publicar un estudi sobre les demandes de les treballadores davant Magistratura de Treball a Castella i Lleó però, en aquest cas, durant el primer franquisme. GARCÍA COLMENARES, Pablo, “Mujeres ante la Magistratura de Trabajo. Nuevas fuentes para el estudio de las trabajadoras durante el Primer Franquismo”, a DEL VAL, María Isabel et al. (coord.), *Historia de las mujeres: una revisión historiográfica*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2003 p. 393-420.

amb un model fortament masculinitzat. L'autora argumenta que es van sentir marginades dins el propi sindicat, cosa que va afavorir el desencant i abandonament de l'organització tant per part de les militants més implicades com de les afilades, especialment a partir de 1978⁴⁴. María del Carmen Muñoz Ruiz, per la seva banda, el 2007 també va fer servir les fonts orals per analitzar un element clau per entendre la marginació de les dones en el model sindical. Partint de la hipòtesi de la masculinització del moviment obrer, descriu l'arquetip militant com a un home treballador de la construcció o del metall, casat, amb fills, amb problemes familiars causats per una militància sindical extremadament compromesa, que sovint el portava a la presó. Malgrat que aquest fos el model de militància dominant, l'autora indica que també hi participaven dones. Algunes, vistes com a suport, van veure la seva aportació infravalorada i invisibilitzada en la memòria de la militància. Altres, dones joves durant els anys setanta, solteres i militants comunistes, d'organitzacions catòliques o d'extrema esquerra, van ser respectades dins CCOO mentre van acceptar el model i reivindicacions de l'home obrer industrial. Tanmateix, en el moment que reivindicaven els drets de les dones eren qüestionades i infravalorades⁴⁵.

L'ús de les fonts orals ha permès grans resultats a l'hora d'estudiar la militància sindical femenina, la conflictivitat laboral i les relacions de gènere al moviment obrer durant el franquisme. No obstant això, les fons internes de CCOO, sobretot les de caràcter hemerogràfic, també han resultat molt útils per estudiar el discurs del sindicat respecte les dones treballadores, l'atenció a les seves reivindicacions i també la seva presència en la direcció del sindicat un cop legalitzat. Un exemple d'aquesta metodologia és el capítol introductori de José Babiano a l'obra dirigida per ell *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo* (2007), llibre molt rellevant per l'estudi de les relacions de gènere a CCOO durant la dictadura, del qual s'han citat diversos capítols⁴⁶. Un altre exemple de la utilització de la premsa vinculada a CCOO per conèixer la situació de les dones al mercat de treball i l'atenció de CCOO a les treballadores és la tesi de M. Teresa López Hernández *Relaciones de género y medios de*

⁴⁴ DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, "La relación de las mujeres trabajadoras y los sindicatos durante el franquismo y la Transición" a CERRADA JIMÉNEZ, Ana I. i SEGURA GRAÍÑO, Cristina (eds.), *Las mujeres y el poder. Representaciones y prácticas de vida*. Madrid, Al-Mudayna, 2000, p. 323-338; DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, "Disidencias y marginaciones de las mujeres en el sindicalismo español", *Sociología del Trabajo*, 56, 2006, p. 101-116.

⁴⁵ MUÑOZ RUIZ, M. del Carmen, "Género, masculinidad y nuevo movimiento obrero bajo el franquismo", a BABIANO, José (ed.), *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*, Madrid, los Libros de la Catarata, 2007, p. 245-285.

⁴⁶ BABIANO, José, "Mujeres, trabajo y militancia laboral bajo el franquismo (Materiales para un análisis histórico)", a BABIANO, José (ed.), *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*, Madrid, los Libros de la Catarata, 2007, p. 25-75.

*comunicación comunistas: Gaceta y Mundo Obrero (1970-1982)*⁴⁷. Com el seu títol indica, l'autora vol analitzar les relacions de gènere a partir de publicacions que considera d'orientació comunista. Tanmateix, cal remarcar que estudia publicacions de caràcter molt diferent. *Mundo Obrero* era la publicació clandestina òrgan del PCE. Els seus articles, per tant, servien per informar i difondre els plantejaments del partit entorn els aspectes de l'actualitat que considerava més rellevants. La *Gaceta de Derecho Social* era una publicació legal, que es convertí en el portaveu oficial de CCOO durant el tardofranquisme i oficial a partir de 1977. El fet que les persones que escrivien estiguessin a l'entorn de CCOO no significa que necessàriament fossin comunistes, malgrat que durant els anys setanta la influència comunista a CCOO fos majoritària. D'altra banda, en tractar-se d'una publicació legal havia d'adaptar el seu discurs per evitar sancions. A més, com que en els primers moments el seu objectiu era divulgar el treball dels advocats laboralistes, molts dels seus col·laboradors i col·laborades eren juristes. El caràcter dels col·laboradors i el fet que hagués d'evitar restriccions legals impliquen que la *Gaceta* no reproduïa necessàriament el discurs de la majoria dels militants de CCOO durant la dictadura, però permet fer-se una idea de la importància que s'atorgava a la situació de les dones treballadores durant el tardofranquisme i la Transició. A més, en un article posterior, l'autora ha fet servir la *Gaceta* per analitzar la participació de les dones a CCOO i l'actuació sindical respecte aquestes⁴⁸.

Els estudis sobre les relacions de gènere a CCOO, la seva militància femenina i la conflictivitat laboral de les dones treballadores han insistit en que CCOO es configurà com un espai molt masculinitzat, encara que s'ha subratllat tant en que en determinats volia incloure les dones treballadores, per ampliar la seva capacitat de mobilització. Han constatat la participació de dones a CCOO –estudiant sobretot les que eren militants– i la prioritat que van donar a la lluita antifranquista durant la dictadura. A més, han analitzat les dificultats a les quals es van haver d'enfrontar, degut a la masculinització de CCOO. La masculinització del moviment obrer també afectà les protestes laborals de les treballadores, cosa que afavorí que en ocasions les treballadores les organitzessin al marge del moviment sindical.

⁴⁷ LÓPEZ HERNÁNDEZ, M. Teresa, *Relaciones de género y medios de comunicación comunistas: Gaceta y Mundo Obrero (1970-1982)*, tesi doctoral, Salamanca, Ediciones de la Universidad de Salamanca, 2007. LÓPEZ HERNÁNDEZ, M. Teresa, “Las relaciones de género en la prensa comunista: del franquismo a la democracia”, *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 25, 2007, p. 381-396.

⁴⁸ LÓPEZ HERNÁNDEZ, M. Teresa, “Participación y representación sindical femenina en Comisiones Obreras (1970-1982)”, *Cuestiones de Género: de la Igualdad y de la Diferencia*, 4, 2009, p. 121-146.

Per comprovar les hipòtesis de les que parteix aquesta tesi cal analitzar la participació de les dones a CCOO, les relacions de gènere al moviment i també la conflictivitat laboral femenina, a més de com es relacionaven entre sí. Per fer-ho, s'ha escollit com a àmbit d'anàlisi la província de Barcelona, que va ser una zona on CCOO va adquirir un notable desenvolupament durant la dictadura⁴⁹ i que va constituir un dels principals focus de la conflictivitat laboral d'aquest durant aquest període⁵⁰. Es tracta d'una zona on el treball remunerat femení va tenir una notable implantació com a mínim des del segle XIX, tant a la denominada Catalunya industrial com a la ciutat de Barcelona⁵¹. La ideologia del “guanyador de pa” masculí va ser assumida progressivament entre la classe obrera, sobretot durant el primer terç del segle XX⁵². Tanmateix, l'escassetat dels ingressos familiars sovint convertien aquesta ideologia en una aspiració, més que en una realitat. A més, l'oferta de treball i la possibilitat de compatibilitzar el treball remunerat amb el reproductiu va impulsar a nombroses dones a continuar treballant fora de les respectives cases un cop es casaven i tenien fills⁵³. Si bé la ideologia del “guanyador de pa” no va evitar que una gran quantitat de dones de classes populars treballassin fora de les seves llars, sí que va afavorir que el seu treball fos considerat complementari al de l'home i transitori, i que percebessin salaris inferiors als dels homes.

La rellevància assolida per la conflictivitat laboral i les organitzacions sindicals, juntament amb la important presència de les dones al mercat de treball fan recomanable estudiar la relació entre el moviment obrer, la conflictivitat laboral i les treballadores a l'àrea de Barcelona durant la dictadura. De fet, la interacció d'aquests factors a la Catalunya del segle XX ha estat analitzada recentment per Mary Nash en el seu llibre *Treballadores: Un segle de treball femení a Catalunya (1900-2000)*, en un treball de

⁴⁹ Vegeu, entre d'altres, MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, “Comissions Obreres”, a GABRIEL, Pere (coord.), *Comissions Obreres de Catalunya 1964-1989 (Una aportació a la història del moviment obrer)*, Barcelona, Empúries-Ceres, 1989, p. 31-80; MOLINERO, Carme; TÉBAR, Javier; YSÀS, Pere, “Comisiones Obreras de Cataluña: de movimiento sociopolítico a confederación sindical”, a RUIZ, David (dir.), *Historia de Comisiones Obreras*, Madrid, Siglo XXI, 1993, p. 69-110; BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores y la ciudad. El movimiento obrero en el área metropolitana de Barcelona (1939-1988)*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1994; SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític, social i cultural. Comissions Obreres a Catalunya 1964-1978*, Tesi doctoral, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2005; DOMÈNECH, Xavier, *Clase obrera, antifranquismo y cambio político. Pequeños grandes cambios, 1956-1969*, Madrid, La Catarata, 2008.

⁵⁰ MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad laboral en la España franquista*, Madrid, Siglo XXI, 1998, p. 100-108.

⁵¹ BORDERÍAS, Cristina, “El trabajo de las mujeres en la Cataluña contemporánea desde la perspectiva de los hogares. Balance y perspectivas”, *Arenal*, 9:2, juny-desembre de 2002, p. 269-300.

⁵² ARBAIZA, Mercedes, “La construcción social del empleo femenino en España (1850-1935)”, *Arenal*, 9:2, 215-239.

⁵³ BORDERÍAS, Cristina, “El trabajo de las mujeres en la Cataluña contemporánea...”, *op. cit.*

síntesi on es realitzen notables aportacions sobre l'època franquista i, sobretot, la Transició⁵⁴. Escollir com a àmbit de recerca l'àrea de Barcelona ofereix una perspectiva molt interessant, per les possibilitats que permet per copsar les relacions entre el sindicalisme i les dones treballadores. De fet, aquesta perspectiva s'ha mostrat força clarificadora en l'àmbit de la conflictivitat laboral perquè, com es pot comprovar en els casos d'Astúries i la confecció madrilenya, a l'àrea de Barcelona les protestes de les treballadores van ser molt anteriors i, en un principi, no van estar relacionades amb les organitzacions antifranquistes. Aquesta manca de relació i les aportacions esmentades sobre la conflictivitat laboral, la militància femenina i les relacions de gènere a CCOO donen a entendre que, al llarg del franquisme, les relacions entre les treballadores i el moviment obrer antifranquista van ser força complexes.

Objectius i metodologia

En vista de les complexes relacions de les organitzacions sindicals amb les dones que treballaven de forma remunerada, estudiar el cas de CCOO durant la dictadura franquista implica resoldre nombrosos interrogants. En un primer capítol s'analitzarà la situació de les dones en el mercat de treball barceloní durant les primeres dècades del franquisme, la seva participació en la conflictivitat laboral i la seva desconnexió amb les organitzacions antifranquistes. És un bon punt de partença per conèixer les continuïtats i els canvis que va suposar CCOO en relació amb les dinàmiques de protesta de les treballadores. En el segon capítol s'analitzarà la presència de les dones al mercat de treball regular de la província de Barcelona entre 1961 i 1975. Saber la proporció de dones en el mercat de treball, els sectors on treballaven i les seves edats, són elements importants per entendre la seva participació en la conflictivitat laboral i en CCOO. En concret, per conèixer la incidència de CCOO en els sectors feminitzats.

Per analitzar la relació de CCOO amb les dones treballadores, s'analitzarà, fins on les fonts disponibles permeten, la participació de dones en CCOO i com va evolucionar. A més, és important saber de quina manera s'hi van implicar, per esbrinar si eren vistes i acceptades com a agents de recolzament o com a companyes de militància en pla d'igualtat. Caldrà estudiar, a més, les característiques de les dones que es van implicar en

⁵⁴ NASH, Mary, *Treballadores: un segle de treball femení a Catalunya [1900-2000]*, op. cit.

l'activitat de CCOO. En fer aquesta anàlisi, s'han detectat canvis importants a partir de 1969. En conseqüència, s'han delimitat dues etapes: de 1964 a 1969 (capítol 4) i de 1970 a 1975 (capítol 6).

D'altra banda, cal preguntar-se si CCOO va afavorir que les dones participessin en les protestes laborals, i de quina manera. Per aquest motiu, és interessant conèixer com va evolucionar la conflictivitat laboral femenina i posar en relació els sectors, poblacions i fins i tot empreses afectades amb la presència de nuclis militants de CCOO o altres organitzacions obreres antifranquistes. En aquest cas, de nou el 1969 es mostra com a un punt d'inflexió, tant pel que fa a l'evolució de l'organització de CCOO, com a la seva relació amb la conflictivitat laboral femenina i l'extensió de les protestes de les treballadores. Així, s'analitzaran el procés de formació i consolidació de CCOO i la seva relació amb les protestes laborals de les dones durant els anys seixanta, per una banda (capítol 3) i entre 1970 i 1976, per l'altra (capítol 5).

A més, al capítol 7 s'analitzaran les actituds dels militants i dirigents de CCOO envers les dones. L'estudi de l'evolució de la participació de les dones en CCOO és una forma indirecta de conèixer les actituds dels homes militants de CCOO, quant a la integració de les dones al moviment. Per completar aquesta imatge, però, cal veure què s'entenia per "classe obrera" i quines eren les seves reivindicacions. Per fer-ho, resultaran de gran utilitat les plataformes reivindicatives i la premsa clandestina de CCOO. A partir de l'estudi del seu llenguatge i iconografia s'analitzarà com van conviure la idea masculinitzada que es tenia del moviment obrer i la voluntat d'integrar més persones, per augmentar la seva capacitat mobilitzadora. En aquest estudi, cal tenir en compte els plantejaments dels activistes dels diversos grups polítics que hi havia a CCOO respecte com s'havien d'organitzar les dones treballadores, perquè van tenir importants repercussions en la participació de les dones en CCOO.

En el vuitè capítol, l'anàlisi sobre com les forces policials i els jutges del Tribunal de Orden Público (TOP) percebien l'activisme antifranquista permet entendre fins a quin punt la militància sindical era una conducta considerada inapropiada per a una dona. En un règim caracteritzat per la voluntat de mantenir les dones dins l'àmbit domèstic, per una banda, i d'eliminar els opositors polítics i tota noció de conflicte de classe, per l'altra, resulta molt il·lustratiu analitzar com la policia i els jutges veien l'activitat de les dones en l'antifranquisme i, en concret, en CCOO. Els seus prejudicis van tenir importants repercussions pràctiques per a les dones que van ser detingudes, jutjades i empresonades a causa de la seva vinculació amb CCOO.

Al capítol 9, la visió de les pròpies militants i activistes de CCOO sobre les seves trajectòries vitals ajudarà a entendre les repercussions de l'activisme sindical. La relació d'aquestes dones amb el treball remunerat i la seva militància sindical significaven un desafiament dels rols de gènere de l'època, desafiament que també es va estendre, fins a cert punt, a les seves relacions de parella. La militància sindical també va comportar la voluntat de millorar les condicions de treball a les empreses on treballaven. La forma de fer-ho pot ajudar a entendre la relació de CCOO amb les protestes laborals de les treballadores. D'altra banda, els estudis sobre la militància sindical femenina i les relacions de gènere a CCOO han mostrat que les militants de CCOO van patir discriminacions pel fet de ser dones. S'analitzaran aquestes discriminacions, i com les van viure. A més, s'estudiaran les seves opinions sobre l'organització autònoma de dones al sindicat i sobre el moviment feminista.

Finalment, l'epíleg descriurà la trajectòria inicial de la Secretaria de la Dona de la Comissió Obrera Nacional de Catalunya i de la Confederació Sindical de CCOO des de la seva creació fins a 1981, quan es va fer el segon congrés confederal. En aquesta anàlisi es veuran les conseqüències de la masculinització del sindicat i de la influència que va tenir el feminisme sobre algunes dones sindicalistes. Aquestes dones van qüestionar la idea masculinitzada que es tenia del col·lectiu dels treballadors.

Per aconseguir aquests objectius s'han consultat fonts de diferent procedència. Es tracta, sobretot, de fonts estadístiques, de l'OSE, policials, sentències i sumaris de processos judicials del TOP, la correspondència dels dirigents del PSUC amb del Comitè Executiu, premsa clandestina d'organitzacions antifranquistes i entrevistes. Per l'estudi de la conflictivitat laboral femenina, han estat de gran utilitat les fonts del sindicalisme oficial, els informes policials, la premsa clandestina i les entrevistes. La Delegació Provincial de l'OSE elaborava registres dels conflictes laborals en forma de reduccions de rendiment o aturades. Aquesta informació permet quantificar els conflictes laborals produïts a la província de Barcelona entre 1962 i 1976 i establir quina va ser la seva evolució i els sectors econòmics més afectats. Malgrat que altres autors ja han quantificat els conflictes a la província de Barcelona durant aquesta etapa⁵⁵, cal saber quins eren els subsectors econòmics més afectats, per així poder fer una aproximació a la participació femenina i masculina a les protestes laborals. Les xifres de l'OSE s'han de considerar com a xifres de

⁵⁵ MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *Productores disciplinados y minorías subversiva...*, op. cit., p. 100-108.

mínims –com es pot comprovar si se les compara amb altres fonts–, però el seu caràcter homogeni permet fer-ne una elaboració estadística i obtenir una imatge de conjunt de l'evolució de les protestes laborals a la província de Barcelona.

Per estudiar el desenvolupament dels conflictes laborals, han estat de gran utilitat les fonts procedents l'Arxiu Històric del Govern Civil de Barcelona (AHGCB). Aquest arxiu custodia la documentació del Govern Civil de Barcelona des del segle XIX. El fet que el Govern Civil constituís la màxima autoritat política de la província durant el franquisme, permet accedir a la informació que tenia la policia, la Guàrdia Civil i l'OSE sobre l'oposició al règim i la conflictivitat laboral. Ha estat de gran utilitat per investigar la quantitat, desenvolupament i evolució dels conflictes laborals amb una important participació de dones. Una altra font d'estudi per al desenvolupament i evolució dels conflictes ha estat la premsa clandestina (sobretot de CCOO), que permet investigar les reivindicacions plantejades per les treballadores, i les seves diverses formes de protesta i negociació. Les entrevistes a les persones que hi van participar aporten dades de gran utilitat per saber com es duien a terme i qui s'hi va implicar. D'altra banda, la correspondència dels dirigents del PSUC i CCOO amb el Comitè Executiu del PSUC a França permet conèixer la relació entre les protestes de les treballadores i CCOO.

La correspondència dels dirigents del PSUC resulta de gran utilitat per conèixer el procés de formació i consolidació de CCOO i la participació que hi van tenir les dones. Per estudiar les seves característiques ha estat de gran utilitat analitzar les dones identificades i detingudes per causes polítiques a la província de Barcelona. A partir de les dades policials contingudes a l'AHGCB i de les sentències del TOP⁵⁶, s'ha pogut elaborar una base de dades amb les 1.273 detencions i identificacions de dones per causes polítiques o laborals entre 1963 i 1977, fiable sobretot de 1964 a 1975. D'aquests registres, 685 corresponen a detencions. Aquest volum de dades fa possible analitzar la repressió política de les dones a la província de Barcelona durant el tardofranquisme. A més, permet estudiar les dones que van ser identificades i detingudes, a quins grups pertanyien i comparar les seves característiques generals amb les d'aquelles que la policia va vincular amb CCOO. Aquestes dades cal contrastar-les amb les fonts orals, perquè informació aportada per

⁵⁶ Les sentències del TOP es poden conèixer a través de les bases de dades sobre les sentències del TOP de Juan José del Àguila Torres i del projecte TOPCAT de l'Arxiu de CCOO de Catalunya. DEL ÀGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público: TOPDAT: una base para explotar* [Recurs electrònic] Gijón-Madrid, Gobierno del Principado de Asturias. Consejería de Justicia, Seguridad y Relaciones Exteriores-Fundación Abogados de Atocha, 2007, 1 CD-ROM. Sobre el projecte TOPCAT, Tébar, Javier (coord.); Mota, José Fernando; Varo, Nàdia, *TOPCAT 1963-1977. L'antifranquisme davant el Tribunal de Orden Público*, Barcelona, Memorial Democràtic-Fundació Cipriano García, 2010.

dones que van participar a CCOO resulta clau per conèixer com quan van començar a participar-hi i per quins motius.

Els informes policials i judicials permeten un altre tipus d'anàlisi, fonamental per estudiar l'especificitat de la repressió política de les dones. Es tracta de l'estudi de les actituds dels membres de Sexta Brigada Regional de Informació Social (més coneguda com a la Brigada Social, especialitzada en la repressió de la dissidència política) respecte les detingudes. S'encarregava de l'interrogatori i de l'elaboració d'informes pels processos del TOP. En aquests informes, resulta molt interessant contrastar les descripcions d'homes i dones, perquè els criteris de valoració i el llenguatge que feien servir eren molt diferents. L'anàlisi de les sentències també resulta de gran interès per veure les diferències de percepció dels jutges del TOP, en funció del sexe de les persones processades. Per tant, la consulta de les còpies dels processos és molt útil per conèixer el funcionament de la repressió franquista de les dones vinculades a CCOO. La documentació s'ha pogut consultar a partir dels fons cedits per alguns advocats laboralistes a l'Arxiu Històric de CCOO de Catalunya⁵⁷.

Per conèixer la percepció dels dirigents i militants de CCOO de les treballadores, com s'havien d'organitzar i la importància de les seves s'ha fet servir documentació del PSUC i de CCOO. Els documents disponibles de CCOO són sobretot fulletons i premsa clandestina. Les convocatòries, resolucions de CCOO i la seva premsa clandestina són molt útils per saber la importància que es concedia a les reivindicacions de les treballadores. A més a més, l'estudi del llenguatge i la iconografia de la premsa clandestina, s'ha mostrat molt il·lustratives per entendre el paper que els dirigents de CCOO atorgaven a les dones al mercat de treball, a les protestes laborals, al moviment obrer i també a la lluita contra la dictadura.

Finalment, per conèixer la percepció de les dones sobre la seva participació en CCOO, les dificultats que hi van experimentar, com va afectar a les seves vides i fins a quin punt van arribar a qüestionar que el moviment sindical havia de defensar els interessos dels treballadors (entesos com a col·lectiu masculí) cal recórrer a les fonts orals. A més, com s'ha vist, els testimonis orals de les dones que van participar a CCOO resulten de gran importància per estudiar les protestes de les treballadores i les formes de

⁵⁷ Es tracta dels fons d'August Gil Matamala, Albert Fina-Montserrat Avilés i Josep Solé Barberà. Per la utilitat dels fons dels advocats laboralistes per l'estudi de la repressió franquista, vegeu BABIANO, José, "Fuentes para el estudio de la Represión Franquista. El Archivo de Historia del Trabajo de la Fundación 1º de Mayo", *Hispania Nova*, 6, 2006, [en línia] <<http://hispanianova.rediris.es/6/HISPANIANOVA-2006.pdf>> [consulta: 6 de desembre de 2013].

participació de les dones en el moviment sindical. Les fonts orals s'han revelat d'una importància cabdal per a la majoria d'estudis de la participació de les dones en la conflictivitat laboral i CCOO, i per l'anàlisi de les relacions de gènere en el moviment obrer. Per tant, es farà una descripció detallada sobre les fonts emprades, els seus usos i els problemes que poden presentar.

Per elaborar aquesta tesi s'han analitzat les trajectòries vitals de 38 dones entrevistades per la col·lecció *Biografies Obreres* de l'Arxiu Històric de CCOO de Catalunya⁵⁸; 11 testimonis de la col·lecció *El Moviment Obrer al Baix Llobregat* de la Fundació Utopia; una altra de la col·lecció *L'Hospitalet Antifranquista* de L'Arxiu Municipal de L'Hospitalet-Arxiu Històric i s'ha consultat dues entrevistes del Centro de Investigaciones y Formación Feminista.

A més a més, l'autora ha realitzat 28 entrevistes. D'aquestes entrevistes, 17 s'han fet en forma d'història de vida de dones que van participar en organitzacions obreres antifranquistes. Van construir un relat de les seves trajectòries familiars, laborals i de militància. Entre aquestes dones, 12 havien estat vinculades a CCOO, mentre que la resta havien militat en altres grups. Hi ha una proporció important de dones que van participar a CCOO però que sovint van ser considerades col·laboradores, ja que tenien feines fora de la indústria i de grans centres del sector serveis, i perquè els seus marits eren dirigents de CCOO. S'ha considerat oportú donar gran importància a aquest perfil perquè la majoria de recerques i els projectes d'elaboració de fonts orals havien donat protagonisme a les dones considerades militants.

D'altra banda, s'han realitzat 11 entrevistes a persones que podien aportar informació sobre aspectes concrets de la recerca. Entre aquestes, trobem les entrevistes a dos homes que van ser dirigents de CCOO durant l'època franquista i tres dones que havien tingut un paper molt rellevant al PSUC, que han pogut donar informacions importants sobre la situació de les dones en ambdues organitzacions. A més a més, també hi ha les entrevistes a tres dones que van militar molt activament en CCOO i de les quals es van consultar les seves entrevistes a la col·lecció "Biografies obreres". No obstant això, es va considerar important tornar a entrevistar-les per aclarir alguns aspectes dels seus relats. Finalment, s'han inclòs en aquest apartat les entrevistes a dues dones que van participar en les vagues del tèxtil manresà de 1946, i han estat molt útils per estudiar la conflictivitat

⁵⁸ Dues d'aquestes entrevistes van ser realitzades per l'autora. També s'han consultat les entrevistes de sis homes.

laboral durant els anys quaranta. Aquestes entrevistes van mantenir l'estructura d'històries de vida, però es va aprofundir aspectes claus per la recerca.

L'ús de les entrevistes, com en altres recerques sobre història de les dones, respon a un doble motiu. Per una banda, es deu a l'escassetat fonts que fan referència a les dones. Tant les fonts oficials com les de les organitzacions antifranquistes mostren una imatge dels treballadors, de les protestes laborals i de l'oposició al règim bàsicament masculines. Sovint, cal fer-ne una lectura molt contrastada per copsar la presència de dones en aquests àmbits. Per altra banda, en el context de la dictadura franquista, CCOO era il·legal, cosa que limitava la possibilitat de crear i guardar documentació que en fes referència. Per exemple, una persona que assistís a una reunió de CCOO difícilment prendria notes i les guardaria, perquè si la policia la detenia i trobava aquestes notes les podria fer servir per acusar-la de pertànyer a una organització il·legal. Per tant, preguntar a les dones que van participar a CCOO sobre la seva experiència com a dones treballadores i activistes obreres és una forma de contrastar unes fonts que difícilment les fan visibles i, alhora, de generar noves fonts d'informació⁵⁹. Però, com indica Miren Llona “*las fuentes orales exigen del investigador un ejercicio de interpretación y resultan más útiles para interrogarse sobre el sentido de los acontecimientos que para abordar la reconstrucción de los hechos*”⁶⁰.

Les fonts orals són de gran utilitat per conèixer el significat dels esdeveniments pels qui els va viure, per saber no tan sols què van fer, sinó també què volien fer i què creien que estaven fent⁶¹. Per tant, resulten insubstituïbles per conèixer els motius que van portar a algunes dones a integrar-se en una organització obrera de caràcter il·legal durant la dictadura, o a participar en protestes que estaven clarament prohibides. Per entendre els seus motius i expectatives i, de vegades, per comprendre com van reaccionar quan aquestes expectatives no s'acomplien, cal recórrer a les entrevistes. A més a més, també resulten extremadament útils per entendre com les dones que van participar a CCOO van assumir, negociar o qüestionar els discursos predominants en el sí del moviment, com ara la definició masculina de la classe obrera o dels seus interessos⁶². Tanmateix, cal tenir en

⁵⁹ DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, *El trabajo de las mujeres en el textil madrileño...*, op. cit., p. 24; BORRELL, Mònica, “Mujeres, trabajo y sindicalismo en Cataluña...”, op. cit., esp. p. 112-113.

⁶⁰ LLONA, Miren, “Historia oral: la exploración de las identidades a través de la historia de vida”, a LLONA, Miren (coord./ed.), *Entreverse. Teoría y metodología práctica de las fuentes orales*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2012, p. 16.

⁶¹ PORTELLI, Alessandro, “Sobre la diversitat de la Història oral”, a *Històries orals. Relat, imaginació, diàleg*, Barcelona, Generalitat de Catalunya. Memorial Democràtic, 2009, ps. 23-44 [original de 1979].

⁶² GREEN, Anna, “Individual Remembering and ‘Collective Memory’: Theoretical presuppositions and contemporary debates”, *Oral History*, 32:2, 2004, p. 43.

compte que els testimonis orals són productes complexos que, com s'han dit, han de ser interpretats perquè estan condicionats per múltiples factors⁶³.

Un dels elements que cal tenir en compte és que les fons orals són fruit de la interacció entre la persona que entrevista i la persona entrevistada. Les eleccions de l'investigador/a en la seva recerca, la forma d'intervenir i la relació establerta entre ambdues influeixen en les respostes de la persona entrevistada⁶⁴. Evidentment, quan es fan servir entrevistes que no han estat realitzades per la mateixa investigadora és difícil controlar la interacció produïda durant l'entrevista. No obstant això, s'han fet servir nombroses entrevistes del projecte "Biografies obreres" perquè, per les seves característiques, resultaven molt adequades per resoldre gran part dels interrogants plantejats en aquesta recerca.

A més a més, les entrevistes estan condicionades per allò que es considera rellevant recordar en el moment que es produeix una vivència. Una vivència genera un record generalment perquè té un impacte emocional, i alguns d'aquests records tenen una gran importància en la conformació de la identitat d'un individu⁶⁵. Allò que es recorda i com es recorda és profundament personal, però a la vegada té un component col·lectiu. L'entorn social influeix en allò que es considera important recordar i els termes en què es fa⁶⁶. Per exemple, s'ha observat que les persones vinculades a organitzacions obreres antifranquistes i aquelles que simplement tenien fortes conviccions antifranquistes recorden de forma molt detallada les protestes laborals que van viure, sovint de forma molt més intensa que aquells treballadors o treballadores sense aquells vincles organitzatius o conviccions. Per altra part, la dimensió individual i social s'ha de tenir en compte per entendre els "errors" que els informants poden cometre en relatar un fet, les aparents equivocacions que de vegades es repeteixen en diferents informants, que sovint responen a la necessitat de les persones i també dels col·lectius de fer alguns fets més assumibles⁶⁷. En conseqüència, les fonts orals s'han d'interpretar i, com totes, convé contrastar-les.

⁶³ LLONA, Miren, "Historia oral...", *op. cit.*, p. 33.

⁶⁴ PORTELLI, Alessandro, "Sobre la diversitat...", *op. cit.*; VILANOVA, Mercè, "Rememoración en la historia", *Historia, Antropología y Fuentes Orales*, 30, 2003, p. 33.

⁶⁵ És el que denomina Miren Llona *enclaus de memòria*, imatges mentals estretament unides a la configuració de la identitat i establertes a partir d'experiències viscudes. Constitueixen records recurrents que desafien l'oblit i la variació. LLONA, Miren, "Historia oral...", *op. cit.*, p. 22.

⁶⁶ LLONA, Miren, "Historia oral...", *op. cit.*, p. 22-24; HALBWACHS, Maurice, *Los marcos sociales de la memoria*. Rubí, Anthropos, 2004, p. 336-344.

⁶⁷ PORTELLI, Alessandro, "Historia y memoria: la muerte de Luigi Trastulli", *Historia y Fuente Oral*, 1, 1989, p. 5-32.

Finalment, un altre element de gran transcendència a tenir en compte és que en una entrevista es recorda des del present, des del moment en el que s'està realitzant l'entrevista. Les entrevistes procedents de col·leccions de fonts orals d'arxius van començar a realitzar-se a partir de 1996; les elaborades per l'autora, a partir de 2005. En aquells moments, nombroses entrevistades recordaven les seves trajectòries sindicals marcant les distàncies amb CCOO en aquells moments. A més, eren entrevistes realitzades força després de l'eclosió del moviment feminista durant la Transició, que va adquirir una legitimitat que no tenia durant la dictadura⁶⁸. La majoria, malgrat aquesta legitimitat –com a mínim entre els partits d'esquerres– es mostrava força distant respecte el moviment feminista i la necessitat que les dones de CCOO haguessin de tenir un organisme propi. Altres, parlaven des de la identificació amb el moviment feminista i insistint en la necessitat d'una organització de dones dins el sindicat que permetés transformar-lo.

S'ha afirmat que en aquesta recerca es vol analitzar el discurs de CCOO, la policia, els jutges del TOP i de les mateixes activistes. En el cas del discurs de la premsa clandestina i els fulls volanders de CCOO, ha de servir per entendre qui formava part la classe obrera i quines havien de ser les seves reivindicacions segons les persones més implicades en el moviment. En cas de la policia i els jutges, per conèixer la percepció de les dones vinculades a CCOO. Finalment, estudiar allò que diuen les mateixes dones entrevistades, és necessari per saber com les mateixes dones que van participar en CCOO concebien la seva participació en el moviment obrer, i si a partir del seus plantejaments o de les seves pràctiques van acceptar, matisar o posar en qüestió la definició que va fer CCOO de la classe obrera o “els treballadors” i quines havien de ser les seves reivindicacions⁶⁹.

La voluntat d'analitzar aquestes qüestions parteix de la premissa que el discurs és clau per configurar la comprensió de l'entorn social i l'acció dels subjectes⁷⁰. No és que el

⁶⁸ NASH, Mary, “La construcción de una cultura política desde la legitimidad feminista durante la Transición Política Democrática”, a AGUADO, Ana; ORTEGA, Teresa M. (eds.), *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, Universitat de València-Universidad de Granada, 2011, p. 283-306.

⁶⁹ GREEN, Anna, “Individual Remembering and ‘Collective Memory’: Theoretical presuppositions and contemporary debates”, *Oral History*, 32:2, (2004), p. 43.

⁷⁰ Diversos autors han defensat la necessitat d'analitzar els factors culturals per comprendre com es van formar i desenvolupar els moviments socials durant el franquisme. Javier Tébar ha indicat recentment “al costat de les experiències materials, hauríem de situar les experiències ideològiques i la construcció discursiva de l'acció col·lectiva per oferir explicacions del paper del moviment obrer durant el franquisme tardà, i les seves conseqüències”. TÉBAR, Javier, “Llenguatges de classe i cultures polítiques a la Barcelona de mitjan segle XX”, a BALFOUR, Sebastian (ed.), *Barcelona malgrat el franquisme. La SEAT, la ciutat i la*

llenguatge sigui un reflex de la realitat, sinó que el sistema de significats que el conforma condiciona en gran mesura com les persones veuen el món, per exemple en qüestions com la seva identitat (quin és el seu “nosaltres”⁷¹), què consideren just o injust o com pensen que han d’actuar en conseqüència. Aquests plantejaments han tingut importants implicacions per la història del moviment obrer ja que, per a alguns historiadors i historiadores, la classe obrera ha passat de considerar-se el fruit dels canvis socials producte de la industrialització a una creació cultural resultat de l’acció continuada dels membres del moviment obrer des de finals del segle XIX⁷².

Aquests plantejaments metodològics, propis del “gir lingüístic” de la historiografia a partir del anys vuitanta, implicaven profunds canvis en com es concebien la classe obrera i les relacions socials en general. Per Edward P. Thompson a *La formación de la clase obrera en Inglaterra* la classe obrera tenia el seu origen en alguns homes que, a partir d’experiències comunes, van sentir que tenien uns interessos comuns front a uns altres. Així, a partir de l’experiència determinada per les relacions de producció, podien (o no) assolir la “consciència de classe”⁷³. Tanmateix, diversos historiadors, sobretot a partir de l’obra de Gareth Stedman Jones, van començar a plantejar que els interessos no són previs al llenguatge, sinó que –en el cas de la classe obrera– era l’estructura discursiva del llenguatge polític la que definia quins eren els seus interessos, com s’identificaven, què concebien com un greuge i quines eren les seves aspiracions⁷⁴.

Les estudioses de la història de les dones van tenir un paper rellevant en la crítica a com s’havia fet la història social fins a llavors. Joan W. Scott el 1983 ja va plantejar profundes objeccions a l’obra de Thompson pel tractament que feia de les dones i

represa sense democràcia, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Institut de Cultura. Museu d’Història de Barcelona, 2012, p. 185-210. Francisco Cobo Romero i M. Teresa Ortega López, per la seva banda, tenen plantejaments més contundents, perquè defensen la primacia dels factors culturals, per sobre dels condicionants materials, a l’hora d’entendre per què les persones van decidir incorporar-se als moviments socials. COBO, Francisco, “Moldes teóricos y paradigmas historiográficos para el estudio de los ‘nuevos movimientos sociales’”, a ORTEGA, Teresa M., (ed.), *Historia global. El debate historiográfico en los últimos tiempos*, Granada, Universidad de Granada-Prensas Universitarias de Zaragoza, 2007, p. 75-109. ORTEGA, Teresa M., “Entre lo viejo y lo nuevo. La movilización social en España en la crisis del franquismo y la transición política a la democracia!”, a DOMÍNGUEZ RAMA, Ana (ed.), *Enrique Ruano. Memoria viva de la impunidad del franquismo*, Madrid, Editorial Complutense, 2011, p. 105-130.

⁷¹ Com indiquen Geoff Eley i Keith Nield, “La política es el esfuerzo por domesticar la infinitud de la identidad”, a ELEY, Geoff; NIELD, Keith, *El futuro del clase en la Historia ¿Qué queda de lo social?*, València, Universitat de València, 2010, p. 197.

⁷² PÉREZ LEDESMA, “La formación de la clase obrera: una creación cultural”, a CRUZ, Rafael; PÉREZ LEDESMA, Manuel (eds.), *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Madrid, Alianza, 1997, p. 201-233.

⁷³ THOMPSON, Edward P., *La formación de la clase obrera en Inglaterra*, Barcelona, Crítica, 1989, vol. 1, p. XIV [primera edició 1963].

⁷⁴ JONES, Gareth S., *Lenguajes de clase. Estudios sobre la historia de la clase obrera inglesa*, Madrid, Siglo XXI, 1989, p. 16-23 [primera edició de 1983].

plantejava la necessitat d'atendre el discurs, per entendre la formació de la classe i la seva relació amb el gènere⁷⁵. Kathleen Canning ha indicat que la història feminista va tenir un paper clau en la recepció de corrents postestructuralistes diverses, anticipant el gir lingüístic en qüestionar l'essencialisme biològic per explicar les desigualtats entre homes i dones⁷⁶. A partir del concepte de gènere, es va passar a concebre les relacions entre homes i dones com a determinades culturalment i històricament. El mateix concepte de gènere va ser difós inicialment en la historiografia per Joan W. Scott⁷⁷, que ha subratllat en diversos treballs que no hi ha una experiència o identitat prèvies al llenguatge, que són nocions que no poden existir sense una mediació discursiva prèvia⁷⁸. Aquests plantejaments poden resultar útils per a una tesi que ha de preguntar-se per què les militants de CCOO van prioritzar la lluita antifranquista sobre la defensa de les seves reivindicacions com a treballadores i, sobretot, per què bona part d'elles, malgrat haver patit situacions de discriminació laboral i en el moviment obrer, van considerar que les dones no havien de tenir una estructura pròpia dins el sindicat. Com veurem, van estar condicionades per la definició de la classe obrera i dels seus interessos que feia CCOO, i pel discurs de diverses organitzacions antifranquistes sobre la prioritat de la lluita obrera per acabar amb la dictadura i aconseguir una societat més justa.

És interessant comprovar com, des de la sociologia de l'acció col·lectiva i els moviments socials, també s'ha plantejat la necessitat de tenir en compte els factors culturals per poder entendre com neixen i es desenvolupen els moviments socials. És el cas dels sociòlegs que fan "anàlisi de marcs", que parteixen del concepte teòric de marc desenvolupat per Erving Goffman a *Frame Analysis* (1974). Els marcs serien les orientacions mentals que organitzen la percepció i interpretació del món que fan els

⁷⁵ SCOTT, Joan W., "Les dones a *The Making of the English Working Class*", *Afers*, 1999, 33-34, p. 343-365.

⁷⁶ CANNING, Kathleen, "La història feminista després del gir lingüístic. Historiar el discurs i l'experiència", *Afers*, 33-34, 1999, p. 301-341. Per la influència de l'obra de Joan Scott, en la història contemporània de les dones, vegeu BURGUERA, Mònica, "La influència de Joan Scott en la història contemporània de Espanya: història social, gènere y 'giro lingüístico'" i ARESTI, Nerea, "La categoria de gènere en la obra de Joan Scott" a BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Joan Scott y las políticas de la historia*, Barcelona, Icaria editorial, 2006, p. 179-211 i 223-257, respectivament.

⁷⁷ SCOTT, Joan W., "El género: una categoría útil para el análisis histórico", a AMELANG, James; NASH, Mary (ed.), *Historia y género: las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1990, p. 24-56 [original de 1986]. Per l'autora "el género es un elemento constitutivo de las relaciones sociales basadas en las diferencias que distinguen los sexos y el género es una forma primaria de relaciones significantes de poder".

⁷⁸ SCOTT, Joan W., "La experiencia como prueba", a BUTLER, Judith, et al., CARBONELL, Neus; TORRAS, Meri (compilació i bibliografia), *Feminismos literarios*, Madrid, Arco-Libros, 1999, p. 75-112; SCOTT, Joan W., "El eco de la fantasía. La historia y la construcción de la identidad", *Ayer*, 62, 2006, p. 111-138.

individus. Aquest concepte, en ser aplicat als moviments socials, s'ha denominat "marcs d'acció col·lectiva", que han estat definits com a conjunt de creences i significats que animen un col·lectiu a actuar per obtenir uns determinats objectius i que ajuden a conformar la identitat personal i col·lectiva de les persones que hi participen. Implica la idea que els problemes socials, en sí mateixos, no generen moviments socials. Cal que no es considerin una desgràcia, sinó una injustícia⁷⁹. D'altra banda, autors com Alberto Melucci, centrats en l'estudi dels nous moviments socials, han donat gran importància als factors culturals per entendre el seu funcionament. Aquest autor ha considerat que els moviments socials, a través de la interacció, negociació i de vegades els conflictes entre els individus que els formen, desenvolupen un "nosaltres", una identitat col·lectiva. Aquesta identitat col·lectiva, concebuda com a procés —és a dir, com a canviant—, també condiciona quins són els objectius del moviment i com s'han de portar a terme. Implica la resolució de quelcom que s'ha conceptualitzat prèviament com a problema. Entendre com es forma la identitat col·lectiva ajuda a comprendre, en part, per què uns individus decideixen incorporar-se a un moviment social⁸⁰. En aquest cas concret, pot ajudar a entendre per què algunes militants de CCOO van fer una relectura de les seves experiències de militància i vitals, un cop van entrar en contacte amb el moviment feminista durant la Transició. Aquest moviment, que emfatitzava la seva identitat com a dones, va afavorir que algunes militants de CCOO dediquessin més esforços a enfrontar-se a les discriminacions de les dones al sindicat, al mercat de treball i a la societat en general, deixant de considerar les reivindicacions de les dones com a "específiques" o secundàries⁸¹.

Pel que fa a les implicacions del gir lingüístic per a la història, cal tenir en compte que pot generar alguns problemes. Miguel Ángel Cabrera, un dels seus principals seguidors del gir lingüístic a Espanya, en el que ha denominat història postsocial, ha afirmat, "*el discurso, en su evolución, genera el nuevo discurso que le disputa la hegemonía y que habrá de sustituirlo*"⁸². En conseqüència, l'agenda d'investigació dels historiadors i

⁷⁹ RIVAS, Antonio, "El análisis de marcos: una metodología para el estudio de los movimientos sociales", a IBARRA, Pedro; TEJERINA, Benjamín, *Los movimientos sociales. Transformaciones políticas y cambio cultural*, Madrid, Editorial Trotta, 1998, p. 207.

⁸⁰ MELUCCI, Alberto, "Asumir el compromiso: identidad y movilización en los movimientos sociales", *Zona Abierta*, 69, 1994, p. 153-180; PÉREZ LEDESMA, Manuel, "Cuando lleguen los días de cólera" (Movimientos sociales, teoría e historia", *Zona Abierta*, 69, 1994, p. 51-120.

⁸¹ Mary Nash s'ha plantejat, seguint Alberto Melucci, que considera els moviments socials com "agències de significació col·lectiva", ha considerat el feminisme de la Transició com una agent de significació col·lectiva que va iniciar en la formació d'una idetntitat col·lectiva com a feminista. NASH, Mary, "La construcción de una cultura política desde la legitimidad feminista...", *op. cit.*, esp. 285.

⁸² CABRERA, Miguel Ángel, *Historia, lenguaje y teoría de la sociedad*, Madrid, Cátedra, 2001, p. 73.

historiadors ha de centrar-se en com es construeixen els conceptes⁸³. Aquestes idees, portades a l'extrem, impliquen una forma de concebre el canvi històric que deixa els éssers humans sense agència. A més, William H. Sewell Jr. (tot i sent inicialment un dels autors destacats en la deriva cultural de la història social) ha atribuït al gir lingüístic un debilitament del contingut social de la història, un oblit de les bases materials de la vida social⁸⁴. Mentrestant, altres historiadors més afins a la història social en sentit clàssic, han reconegut les aportacions de l'anàlisi del discurs, però han defensat la pertinència de combinar tant l'anàlisi cultural com l'estructural⁸⁵.

Així doncs, nombrosos historiadors i historiadors defensen la utilitat de l'anàlisi del discurs per arribar a comprendre com els humans entenen el món i hi actuen, però han detectat que fer història només a partir de l'anàlisi del llenguatge, pot implicar una deriva idealista⁸⁶ i determinista, ja que semblaria que les persones tenen poc a fer en el procés de canvi històric. Per evitar aquests problemes, alguns autors i autores han argumentat la necessitat de prestar atenció a les pràctiques, com a àmbits on els éssers humans donen significat a la realitat –a més del discurs⁸⁷. Les pràctiques poden ser l'àmbit on els subjectes qüestionen el discurs, sense arribar a plantejar discursos alternatius⁸⁸. El qüestionament, la resistència o, fins i tot, la promoció de determinats discursos de vegades es pot plantejar també de forma no racional, a través del cos i l'emoció⁸⁹.

La mateixa concepció del discurs s'ha fet més permeable a l'acció dels individus. Així, Gabrielle Spiegel ha defensat una “acomodació revisionista” al gir lingüístic en la qual manté la creença de la força medidora del discurs i la cultura, però que vol evitar tot essencialisme o teleologia. Per fer-lo, defensa una definició del discurs menys propera a la llengua (entesa com a sistema de signes heretat) que a la paraula (entesa com l'ús que els individus fan de la llengua). El discurs entès d'aquesta manera permet l'agència dels

⁸³ Vegeu CABRERA, Miguel Ángel, *Historia, lenguaje y teoría de la sociedad...*, *op. cit.* i CABRERA, Miquel Ángel; DIVASSÓN, Blanca; DE FELIPE, Jesús, “Historia del movimiento obrero. ¿Una nueva ruptura?”, a BURGUERA, Mónica; SCHMIDT-NOVARA, Christopher (eds.), *Historias de España Contemporánea. Cambio social y giro cultural*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2008, p. 45-80. Per una crítica a Cabrera, PÉREZ LEDESMA, Manuel, “Historia social e historia cultural (Sobre algunas publicaciones recientes)”, *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 30, 2008, p. 227-248.

⁸⁴ SEWELL Jr., William H., “Por una reformulación de lo social”, *Ayer*, 62, 2006, p. 51-72.

⁸⁵ ELEY, Geoff; NIELD, Keith, *El futuro del clase en la Historia...*, *op. cit.*, esp. p. 219 i ss.

⁸⁶ DÍAZ FREIRE, José Javier, “Cuerpo a cuerpo con el giro lingüístico”, *Arenal*, 14:1, 2007, p. 5-29.

⁸⁷ SEWELL Jr., William H., “Por una reformulación...”, *op. cit.*

⁸⁸ CANNING, Kathleen, “La història feminista...”, *op. cit.*

⁸⁹ DÍAZ FREIRE, José Javier, “Cuerpos en conflicto. La construcción de la identidad y la diferencia en el País Vasco a finales del siglo XIX”, a NASH, Mary; MARRE, Diana (eds.), *El desafío de la diferencia: representaciones culturales e identidades de género, raza y clase*; Bilbao, Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, 2003, p. 61-94; DÍAZ FREIRE, José Javier, “Cuerpo a cuerpo con el giro lingüístico”, *op. cit.*

individus, a partir de la pràctica, l'acció, l'experiència i els usos adaptatius dels recursos culturals⁹⁰. En conseqüència, en aquesta tesi, quan s'analitzen els discursos d'agents com la policia o els membres de CCOO, es considera que aquests no operen sobre els individus de forma unilateral sinó que, com indica Nerea Aresti, són “*asimilados, transformados, reapropiados o rechazados por sus destinatarios (...) tras este juego de integración y resistencia, los discursos se convierten en algo distinto, pasan a ser parte de una identidad recreada, un nuevo sujeto de acción política*”⁹¹.

Aquesta tesi dedicarà una atenció important a analitzar el discurs de gènere predominant a les publicacions de CCOO, intentant analitzar si les dones que hi van participar el van assimilar, matisar o rebutjar, tant des d'allò que diuen (a les entrevistes), com des de les seves pràctiques. En fer-ho, es tindrà en compte també el context històric en el que aquest discurs s'estava produint, especialment la situació dels moviments socials durant la dictadura. L'anàlisi de la situació de les dones al mercat de treball permetrà saber, a més, si la *visible* presència de les dones en àmbits com la fàbrica o determinats centres de presentació de serveis van afavorir que CCOO matisés el seu discurs sobre qui eren els treballadors i quines havien de ser les seves reivindicacions. Com s'ha vist, aquesta forma d'aproximar-se a l'estudi de la relació de CCOO amb les treballadores i la conflictivitat laboral, amb un especial èmfasi en el punt de vista de les dones que hi van participar, utilitza fonts diverses i diferents metodologies d'anàlisi. Als lectors i lectores correspon jutjar si ho fa de forma encertada.

⁹⁰ SPIEGEL, Gabrielle M., “La historia de la práctica: nuevas tendencias en historia tras el giro lingüístico”, *Ayer*, 62, 2006, p. 19-50.

⁹¹ ARESTI, Nerea *Masculinidades en tela de juicio. Hombres y género en el primer tercio del siglo XX*, Madrid, Cátedra, 2010, ps. 22-23.

1. Les treballadores i les protestes laborals durant els anys quaranta i cinquanta

Título II. Art. 1. El Estado se compromete a ejercer una acción constante y eficaz en defensa del trabajador, su vida y su trabajo. Limitará convenientemente la duración de la jornada para que no sea excesiva, y otorgará al trabajo toda suerte de garantías de orden defensivo y humanitario. En especial prohibirá el trabajo nocturno de las mujeres y niños, regulará el trabajo a domicilio y *liberará a la mujer casada del taller y de la fábrica*.

Fuero del Trabajo, 9 de març de 1938

Mayor importancia, si cabe, tiene Barcelona en lo social, donde 650.000 obreros de su Industria, Comercio y Servicios, nos dan una masa impresionante, en su 90% muy baqueteada sindicalmente, acostumbrada a los Sindicatos extremistas, añorante de sus luchas, huelgas y algaradas; envenenada y envenenadora de las nuevas generaciones obreras; y lo que es peor, con un gran porcentaje de trabajadoras femeninas –casi todas en la Industria Textil– las que por razones de su sexo y especial manera de reaccionar, es dificilísimo el convencer con razones ni discutir las con argumentaciones, cuando algún conflicto social se plantea.

José Sanz Catalán, delegat provincial de Sindicats, “Síntesis informativa sobre Barcelona y su Organización Sindical. Barcelona tras la huelga general de marzo último”, Barcelona, 11 d’octubre de 1951¹.

El primer franquisme, a la província de Barcelona, es presenta com una època de profundes contradiccions. El Règim franquista pretenia fer “retornar” a les dones a l’àmbit domèstic, doncs considerava que durant l’etapa republicana els rols de gènere tradicionals havien estat en perill. Per fer-ho, entre altres mesures, tractà de dificultar la presència femenina al mercat de treball regular. No obstant això, les dificultats econòmiques de la majoria de la població va empènyer moltes dones a treballar remuneradament, fos de forma regular o irregular. En el cas de la província de Barcelona, les dones van continuar tenint una gran presència a la indústria tèxtil, com es pot comprovar a la cita de qui va ser el

¹ Arxiu Històric del Govern Civil de Barcelona (AHGCB), caixa 3, carpeta 5.

delegat provincial del Sindicat Vertical entorn 1951. Aquest text permet copsar una altra contradicció: malgrat que el règim franquista va prohibir les organitzacions sindicals al marge del Sindicat Vertical i les protestes laborals col·lectives es van produir vagues, algunes de considerables dimensions, com la vaga general del 12 de març de 1951 a Barcelona. José Sanz Catalán, vuit mesos després d'aquesta protesta, afirmava que Barcelona era molt perillosa degut a la seva població obrera: era molt nombrosa i, el que era pitjor, tenia experiència en la participació en sindicats i en importants protestes laborals. A més a més, hi havia una gran proporció de dones entre les persones que treballaven, cosa que es considerava particularment preocupant perquè quan iniciaven una protesta resultaven difícils de convèncer per tal que paressin. Així doncs, a la província de Barcelona, les dones no tan sols treballaven, sinó que van tenir un important paper a la conflictivitat laboral.

Al llarg del següent capítol s'examinarà la participació de les dones en les protestes laborals durant les dues primeres dècades del franquisme. Per poder entendre la seva actuació, primerament s'explicaran les polítiques franquistes respecte el treball femení i es farà un petit esbós –provisional i fragmentari, donades les fonts emprades– de quina era la presència de les dones al mercat de treball barceloní. A més, en una dictadura que considerava les protestes laborals un problema d'ordre públic i un atac contra el règim, les protestes laborals de les treballadores es posaran en el context de les resistències femenines al franquisme. Finalment, s'analitzaran les protestes de les dones treballadores dividint-les en dues etapes. En la primera, de 1946 a 1956, la conflictivitat laboral es va produir sobretot al tèxtil. S'han detectat diverses protestes laborals en les quals les dones van tenir un paper molt destacat, generalment al marge de les organitzacions obreres antifranyquistes. En la segona, de 1956 a 1962, es va iniciar el protagonisme dels treballadors del metall a les protestes laborals, protagonisme que va continuar durant tota la dictadura. En aquesta època els homes que treballaven a les grans empreses metal·lúrgiques van assolir un important paper a les vagues, i els activistes obrers antifranyquistes van començar a tenir incidència en la conflictivitat laboral.

1.1 El Nou Estat i les dones

La Segona República Espanyola (1931-1936) va comportar una millora de la situació jurídica general de les dones de l'Estat espanyol i l'augment de la projecció

pública d'algunes d'elles, però, per la majoria de la població femenina, la seva condició social i laboral va canviar lleugerament.

La II República va afavorir, en primer terme, l'accés de les dones a la ciutadania política, ja que la Constitució de 1931 va comportar l'ampliació del sufragi a les dones i, ja des de les Corts Constituents, va haver diputades al Congrés. El procés no fou fàcil, perquè la suposada influència de l'Església sobre el vot de les dones es va fer servir per alguns partits republicans com a argument contra la seva concessió durant el debat constituent². No obstant això, durant la II República va produir-se una important mobilització política de dones, tant vinculades a partits conservadors i organitzacions catòliques, com d'altres afins a sindicats i partits d'esquerres³.

Amb la II República també es van produir canvis en la legislació civil que afectaren la situació d'homes i dones en relació amb el matrimoni i la maternitat. Un exemple seria la Llei del divorci de 1932⁴. La Constitució de 1931 va establir que el sexe no podia ser fonament de privilegi jurídic, però la manca de desenvolupament legal d'alguns aspectes d'aquest principi va afavorir la continuïtat de desigualtats jurídiques. Això feia possible que, en virtut de la Llei de contracte de treball del 21 de novembre de 1931, tota dona casada podia ser contractada i cobrar el seu salari, sempre i quan no s'oposés el marit. A més, l'esposa necessitava el permís del marit per vendre els béns del matrimoni. Tan sols a Catalunya s'establí el principi d'igualtat de la dona casada en el matrimoni, a partir de la Llei catalana sobre la capacitat jurídica dels cònjuges del 19 de juny de 1934, per la qual les dones catalanes van deixar d'estar sota l'autoritat del marit⁵.

² Per a un estudi recent sobre el sufragi femení durant la II República, centrat a Catalunya, vegeu MARTIN BERBOIS, Josep Lluís, *Ignorades però desitjades. La dona política durant les eleccions de la Segona República a Catalunya*, Barcelona, A Contra Vent Editors, 2013.

³ Alguns balanços recents sobre les implicacions de la II República per a les dones a YUSTA, Mercedes, "La Segunda República: significado para las mujeres", a MORANT, Isabel (dir.), *Historia de las mujeres en España y América Latina. Vol. IV. Del siglo XX a los umbrales del XXI*, Madrid, Cátedra, 2006, p. 101-122 i VARO, Nàdia, "Escletxes de llibertat. Les dones durant la Segona República i la Guerra Civil", a *La Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*, vol. 5. *Els papers de Salamanca*, Barcelona, Edicions 62, 2006, p. 128-139. Per a la mobilització política de les dones de dretes i esquerres durant la II República, resulten molt interessants ILLION, Regine, *Mujer, política y sindicalismo. Zaragoza, 1931-1936*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2002; CAÑELLAS, Cèlia, "La presència femenina als consells municipals al Baix Llobregat entre 1934 i 1939. El símptoma d'un fenomen?", a BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Les dones i la història al Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, vol. 2, p. 61-99 i BLASCO, Inmaculada, *Paradojas de la ortodoxia. Política de masas y militancia católica en España (1919-1939)*, Saragossa, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2003.

⁴ AGUADO, Ana, "Entre lo público y lo privado: sufragio y divorcio en la Segunda República", *Ayer*, 60, 2005, p. 105-134. Per a un estudi sobre la transformació de la masculinitat i, per tant, els criteris sobre els quals s'establien les relacions entre homes i dones, vegeu ARESTI, Nerea, *Masculinidades en tela de juicio. Hombres y género en el primer tercio del siglo XX*, Madrid, Cátedra, 2010.

⁵ NASH, Mary, "Política, condició social i mobilització femenina: les dones a la Segona República i a la Guerra Civil", a NASH, Mary (dir.), *Més enllà del silenci: dones a la història de Catalunya*, Barcelona,

En matèria laboral, la política seguida durant la II República va resultar ambigua, com es pot comprovar amb la citada Llei del contracte de treball. Durant el període republicà la legislació va combinar els principis igualitaris que reconeixien a les dones el dret al treball, a les ocupacions i càrrecs públics, amb la voluntat protegir les dones, vistes sobretot com a esposes i mares⁶. Per una banda, es va eliminar l'excedència obligatòria per matrimoni i els acomiadaments per embaràs. A més a més, es va permetre l'accés de les dones a algunes professions, ja que va crear cossos femenins entre el funcionariat de diversos ministeris. Altres ocupacions es van mantenir tancades al treball femení per la seva suposada naturalesa específica, debilitat, moralitat i obligacions domèstiques. Pel que fa a aspectes salarials, una ordre ministerial de desembre de 1933 indicava com a principi general que, fent la mateixa feina, homes i dones havien de cobrar igual, sempre i quan les bases de treball acordades entre els representats dels empresaris i els treballadors no establissin condicions diferents⁷.

D'altra banda, entre la legislació protectora per al treball femení, va destacar l'assegurança obligatòria per maternitat de 1931. Aquesta llei va ser rebutjada inicialment per la CNT (*Confederación Nacional del Trabajo*), i per nombrosos col·lectius de treballadores. En el cas de les treballadores el principal motiu de rebuig era que les assalariades d'entre 16 i 49 anys havien de pagar una quota obligatòriament, encara que no en fessin ús. A més, a diverses localitats de Catalunya es van produir importants conflictes perquè les treballadores ja tenien indemnització i descans per part en condicions millors que les establertes per la llei⁸. Així doncs, la legislació protectora podia tenir efectes indesitjats per les treballadores. A més, ni en aquesta llei ni en la del contracte de treball no quedaven incloses les treballadores del servei domèstic que, juntament amb l'agricultura, era l'ocupació majoritària de les treballadores a Espanya.

La crisi econòmica i el consegüent atur van afavorir l'enduriment dels discursos contra el treball de les dones, sobretot de les casades. Les bases de treball acordades entre treballadors i empresaris van restringir l'accés de les dones a sectors en crisi. Diversos

Generalitat. Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, 1988, p. 243-264. ESPUNY, M. Jesús, "Aproximación histórica al principio de igualdad de género: Propósitos y realidades en la II República española (I)", *IUSLabor*, 3/2006, p. 2.

⁶ NASH, Mary, *Treballadores: un segle de treball femení a Catalunya [1900-2000]*, Barcelona, Departament de Treball, 2010, p. 90-93. ESPUNY, M. Jesús, "Aproximación histórica al principio de igualdad de género: Propósitos y realidades en la II República española (I)", *op. cit.*, p. 1.

⁷ NÚÑEZ PÉREZ, María Gloria, "Políticas de igualdad entre varones y mujeres en la Segunda República española", *Espacio, Tiempo y Forma. Serie V*, 11, 1998, p. 393-445.

⁸ VEGA, Eulalia, "Mujeres y asociaciones obreras frente al Seguro Obligatorio de Maternidad durante la Segunda República", a BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea (1836-1936)*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Icaria Editorial, 2007, p. 253-273.

sindicats van defensar que determinats treballs fossin un monopoli masculí, i van pactar a les bases de treball amb remuneracions masculines notablement superiors a les femenines⁹. Com que la legislació laboral permetia que les bases de treball no seguissin els principis d'igualtat en el dret al treball i en els salaris, Cristina Borderias ha afirmat que, amb la legislació laboral, l'Estat republicà va intervenir de manera complexa en la redefinició de la divisió sexual del treball, obrint unes professions i tancant d'altres al treball de les dones, combinant les lògiques de l'emancipació femenina i la protecció del treball masculí i del model de reproducció social¹⁰.

Els sindicats, els més importants dels quals eren la UGT (*Unión General de Trabajadores*) i la CNT, en principi plantejaven com a reivindicació la supressió de la discriminació laboral femenina, però a través de les seves negociacions amb els empresaris van pressionar per mantenir, i de vegades augmentar, les discriminacions de les dones a l'hora d'accedir als llocs de treball i en les seves condicions laborals. No obstant això, M. Gloria Núñez Pérez afirma que durant la II República la sindicació de les treballadores va augmentar. Es va concentrar a les zones més industrials de l'Estat (Madrid, Catalunya, País Valencià...) i en activitats del sector secundari on abundaven les treballadores: tèxtil, tabac, fabricació de llumins i confecció. Els tres primers sectors van ser també els més afectats per la conflictivitat laboral femenina, encara que la confecció no tant, per la seva dispersió¹¹. Tanmateix, en un estudi centrat en la relació entre les treballadores i la CNT de Catalunya, han afirmat que es va produir una "desafiliació" de les dones treballadores, que van tenir a organitzar-se al marge dels sindicats perquè consideraven que no defensaven les seves reivindicacions¹².

⁹ Per a alguns exemples concrets, CALVET, Jordi, "Els salaris de les dones a la indústria tèxtil llanera. Sabadell 1930-1960", a MUSEU DE LA INDÚSTRIA TÈXTIL LLANERA (coord. i ed.), *Dona i treball tèxtil. Sabadell, 1900-1960*, Sabadell, Museu d'Història de Sabadell, 1999, p. 71-89; MARTÍNEZ SOTO, Àngel Pascual, "La voz silenciada. Sindicalismo jornalero femenino, negociación y dinámica salarial en el área vitícola del Sureste español (1914-1936)", a SARASÚA, Carmen; GÁLVEZ, Lina, *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*. Alicante, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2003, p. 79-110; LLONCH, Montserrat, "La feminització del treball tèxtil a Catalunya (1891-1959)", a LLONCH, Montserrat, *Treball tèxtil a la Catalunya Contemporània*, Lleida, Pagès Editors, 2004, p. 90; OCAÑA, Maria; CABAÑAS, Núria, *La dona i la fàbrica a Roda de Ter. De la filosa a la contínua (s. XVIII-XX)*, Roda de Ter, Ajuntament de Roda de Ter, 2006, p. 25-29; ESPUNY, M. Jesús, "Aproximación histórica al principio de igualdad de género: Propósitos y realidades en la II República española (I)", p. 3-6.

¹⁰ BORDERÍAS, Cristina, *Entre Líneas. Trabajo e identidad femenina en la España Contemporánea. La Compañía Telefónica. 1924-1980*, Barcelona, Icaria, 1993, p. 31-35,

¹¹ NÚÑEZ PÉREZ, María Gloria, *Trabajadoras en la Segunda República. Un estudio sobre la actividad económica extradoméstica (1931-1936)*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1989. p. 673-677.

¹² VILLAR, Conchi; BORRELL, Mònica; ENRECH, Carles; ROMERO-MARÍN, Juanjo; IBARZ, Jordi, "Working Women and 'De-Unionization': The Struggles for Autonomy", a WOODWARD, Alison E.;

Malgrat les limitacions de la legislació republicana i de l'actuació dels sindicats que s'han assenyalat, durant la II República es va qüestionar el model de feminitat que abocava a les dones a realitzar-se exclusivament com a mares i “àngels de la llar”, cosa que va causar una important alarma entre sectors conservadors. Més encara, durant la Guerra Civil (1936-1939), al bàndol republicà les necessitats bèl·liques i el procés revolucionari van afavorir importants canvis en el rol social de les dones, així com una mobilització política femenina sense precedents. La mobilització de les dones del bàndol republicà va fer-se a partir del treball voluntari, de la participació en associacions de dones o fins i tot de la participació en les operacions militars, situació que la propaganda franquista va considerar un signe de la decadència moral del règim republicà¹³.

Per la seva banda, el Nou Estat franquista, ja durant la guerra, va fer front a aquesta situació imposant una política de gènere amb importants similituds amb els règims feixistes italià i alemany, encara que amb unes construccions mítico-simbòliques conformades pel catolicisme més conservador. Les dones eren considerades éssers inferiors als homes, amb una vocació “natural” d'esposes i mares. El fet que les dones assumissin aquest paper resultava molt important pel règim franquista, ja que acceptant la seva subordinació, una família fortament jerarquitzada, podien transmetre als seus fills i filles uns valors favorables pel manteniment de la jerarquia social¹⁴. L'Església catòlica, la Secció Femenina de FET-JONS i el sistema educatiu van tenir un paper molt important en la difusió i implantació d'aquest model de feminitat, en bona mesura reeixida, perquè emfatitzava valors socials majoritàriament acceptats¹⁵.

BONVIN, Jean-Michel; RENOM, Mercè (ED.), *Transforming Gendered Well-Being in Europe. The Impact of Social Movements*, Farnham: Ashgate, 2011, p. 51-65.

¹³ NASH, Mary, *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*, Madrid, Taurus, 1999.

¹⁴ Ha emfatitzat la similitud amb les polítiques dels règims feixistes italià i alemany MOLINERO, Carme, “Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un “mundo pequeño”, *Historia Social*, núm. 30, 1998, p. 97-117. D'altra banda, s'ha subratllat el paper del catolicisme per la política de gènere franquista a DI FEBO, Giuliana, “‘Nuevo Estado’, nacionalcatolicismo y género”, en NIELFA, Gloria (ed.), *Mujeres y hombres en la España franquista: Sociedad, economía, política, cultura*, Madrid, Editorial Complutense, 2003, p. 19-44; DI FEBO, Giuliana, “‘La Cuna, la Cruz y la Bandera’. Primer franquismo y modelos de género”, a MORANT, Isabel (dir.), *Historia de las mujeres en España y América Latina. Vol. IV. Del siglo XX a los umbrales del XXI*, Madrid, Cátedra, 2006, p. 217-237 i sobretot a MORCILLO, Aurora G., *True Catholic Womanhood. Gender Ideology in Franco's Spain*, Illinois, Northern Illinois University Press, Dekalb, 2000.

¹⁵ Un anàlisi sobre les causes de l'èxit d'aquest model de feminitat a JIMÉNEZ LOSANTOS, Encarnación, “Ideología feminizadora en el franquismo, orígenes y evolución”, *Estudios d'Història Contemporània del País Valencià*, 9, 1982, p. 77-100. Una molt bona anàlisi sobre el procés de socialització necessari per assumir aquest model de feminitat –que també insisteix en l'important paper que hi tingué l'Església– a ROCA GIRONA, Jordi, *De la pureza a la maternidad. La construcción del género femenino en la postguerra española*, Madrid, Ministerio de Educación y Cultura, 1996.

La política envers les dones del Nou Estat va tenir importants repercussions legislatives. En matèria de legislació civil, el restabliment del Codi Civil de 1889 i de la *Ley de Enjuiciamiento Civil* establien importants limitacions a la capacitat jurídica de les dones, especialment les casades, que quedaven en una situació de dependència jurídica respecte el marit. La legislació penal va modificar-se per assegurar un estricte control de la moralitat femenina: l'adulteri era delictes (però sols era causa de separació si el realitzava la dona) i el pare i marit tenien dret a “lavar con sangre su honra” en cas de sorprendre la filla o esposa en aquesta situació. A més, l'any 1941, l'avortament i la venda d'anticonceptius també van quedar fora de la legalitat. Finalment, com es veurà, la legislació franquista va intentar apartar les dones, especialment les casades, del mercat de treball¹⁶.

Si la II República presenta un balanç ambigu pel que fa a la legislació laboral, la legislació franquista va resultar molt més clara, ja que mostrava una voluntat expressa d'excloure les dones del mercat de treball. Aquesta voluntat tenia causes ideològiques i econòmiques, ja que era una forma de reduir l'atur entre els homes¹⁷. Era un objectiu important, perquè la primera de les lleis fonamentals de la dictadura franquista, el *Fuero del Trabajo* (1938) indicava que l'Estat “*liberará a la mujer casada del taller y la fábrica*”. El desenvolupament legislatiu d'aquesta disposició del *Fuero del Trabajo* va incloure mesures protectores adreçades a les famílies, que volien fomentar que les dones casades deixessin el treball extradomèstic. És el cas de la *Ley de subsidios familiares* (1938) i més endavant del *Plus de cargas familiares* (1945), complement salarial percebut pel marit en cas que l'esposa no tingués una feina al mercat regular de treball. Així mateix, també es van introduir mesures restrictives pel treball femení, com la prohibició de què les dones accedissin a determinades feines o càrrecs dins l'Administració pública i de les empreses de titularitat estatal, les importants limitacions perquè les dones s'inscrivissin als registres de col·locació (1939), o la possibilitat que el marit pogués evitar que la donar fos contractada i cobrés el seu salari, denegant la seva autorització legal per a aquests actes (1944). Per altra part, a partir de 1942, les reglamentacions laborals de la majoria de rams d'activitat i empreses establien que quan una treballadora es casava, havia de deixar el seu

¹⁶ Pel que fa a la legislació franquista respecte les dones, resulten molt útils TELO, Maria, “La evolución de los derechos de la mujer en España”, a BORREGUERO, Concha, *et al.* (dir.), *La mujer española: de la tradición a la modernidad (1960-1980)*, Madrid, Tecnos, 1986, p. 81-94 i RUIZ FRANCO, Rosario, “La situación legal: discriminación y reforma”, a NIELFA, Gloria (ed.), *Mujeres y hombres en la España franquista: Sociedad, economía, política, cultura*, Madrid, Editorial Complutense, 2003, p. 117-144 i RUIZ FRANCO, Rosario, *¿Eternas menores? Las mujeres en el franquismo*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2007.

¹⁷ VALIENTE, Celia, “Las políticas para las mujeres trabajadoras durante el franquismo”, a NIELFA, Gloria (ed.), *Mujeres y hombres en la España franquista: Sociedad, economía, política, cultura*, Madrid, Editorial Complutense, 2003, p. 173-174.

lloc de treball, a canvi d'una indemnització denominada “dot”. Tanmateix, les reglamentacions laborals de sectors on la mà d'obra femenina tenia un gran pes no van incloure l'excedència obligatòria per matrimoni, doncs haguessin tingut dificultats per substituir la mà d'obra femenina. A més, hagués implicat un augment dels costos laborals, ja que les dones percebien salaris inferiors als dels homes per una mateixa feina, com estava establert a les reglamentacions laborals¹⁸. Un exemple amb gran transcendència per la província de Barcelona era el tèxtil, el primer sector ocupacional durant els anys quaranta i cinquanta¹⁹. Les necessitats econòmiques d'alguns sectors van generar modificacions al principi general d'obstaculitzar l'accés al treball regular de les dones, però sense canviar l'orientació de considerar que el paper fonamental de les dones a la societat era tenir cura de les seves famílies.

D'altra banda, les reglamentacions laborals sovint van establir discriminacions salarials per a les dones. Una de les formes més habituals van ser establir categories diferenciades per homes i dones, on les categories femenines estaven menys remunerades. L'altra, era fixar una reducció respecte els salaris establerts pels homes, que durant els anys quaranta i cinquanta solia ser del 20%²⁰.

1.2 Les dones al mercat de treball barceloní

L'Estat franquista va desenvolupar una abundant legislació per evitar que les dones, especialment les casades, treballessin fora de les seves llars. Tanmateix, la situació econòmica va actuar en sentit contrari, ja que els inicis de la dictadura franquista van estar marcats per una greu disminució del poder adquisitiu de les classes populars. Es van

¹⁸ RUIZ FRANCO, Rosario, “La situación legal...”, *op. cit.*, p. 117-144 i VALIENTE, Celia, “Las políticas para las mujeres trabajadoras durante el franquismo”, a NIELFA, Gloria (ed.), *Mujeres y hombres en la España franquista: Sociedad, economía, política, cultura*, Madrid, Editorial Complutense, 2003, p. 145-178; ESPUNY, M. Jesús, “Aproximación histórica al principio de igualdad de género: el empleo femenino después de la guerra (II)”, *IUSLabor*, 1/2007; ESPUNY, M. Jesús, “Aproximación histórica al principio de igualdad de género (III): las Reglamentaciones de Trabajo, observatorios de desigualdad”, *IUSLabor*, 2/2007; ESPUNY, M. Jesús, “Aproximación histórica al principio de igualdad de género (IV): De la Ley de Contrato de Trabajo de 1944 a las últimas disposiciones franquistas”, *IUSLabor*, 1/2008.

¹⁹ Les reglamentacions laborals que no recollien l'excedència per matrimoni eren Ceràmiques (1946), Suro (1946), Fibras Artificials (1946), Caixes d'Estalvi (1946), Premsa (1945), Filats (1947), Confecció (1947), Bugaderies (1949), Siderometal·lúrgia (1946, probablement perquè no hi treballaven dones), Mines (1945), Ensenyament no estatal (1946), Botons, Vestits i Joguines (1949), Practicants i Matrones (1947), Bacallà (1959), Sal (1947) i Cervesa (1947). Com es pot observar, no eren poques. BORDERÍAS, Cristina, *Entre Líneas...*, *op. cit.*, p. 37.

²⁰ ESPUNY, M. Jesús, “Aproximación histórica al principio de igualdad de género (III): las Reglamentaciones de Trabajo...”, *op. cit.*, p. 5-8.

restablir les retribucions en vigor el juliol de 1936. El 1939 el govern va decretar el racionament dels aliments, per tal de garantir-ne la provisió i distribució. La mesura va mantenir-se fins el 1951. Per tal de regular el racionament es va crear una àmplia xarxa d'organismes, el més important dels quals era la Comisaría General de Abastecimientos y Transportes (“Abastos”). Això no va poder impedir l'augment dels preus i l'extensió del mercat negre, amb preus molt superiors als oficials. A més, a les ciutats industrials catalanes els articles bàsics distribuïts en règim de racionament no superaven el 30% del consum total. La resta s'havia d'obtenir del mercat negre o amb productes no racionats. El resultat fou un dràstic descens del poder adquisitiu de la major part de la població, no tan sols dels obrers i obreres. Segons dades de la Cambra Oficial del Comerç i la Indústria de Sabadell el poder adquisitiu va ser especialment reduït el 1939, 1942-43 i el 1946-47²¹. En l'àmbit estatal, les dades estadístiques sobre salaris i cost de la vida del Consell Superior de Cambres Oficials de Comerç Indústria i Navegació d'Espanya mostren la incapacitat del “cap de família”, treballador qualificat industrial, per cobrir les necessitats familiars mínimes. Això indica implícitament la importància del treball de les dones (i dels nens i nenes) per a la supervivència del grup familiar, una realitat molt allunyada del model de divisió sexual del treball defensat per la dictadura²².

El treball femení és una realitat sovint invisible als recomptes estadístics oficials, que l'infravaloren. Això és així perquè la ideologia influeix tant en el disseny de les estadístiques com en la recollida de dades, fins al punt que l'estudi de les categories utilitzades als censos s'ha fet servir per examinar les transformacions dels models de gènere en relació amb el treball. Per exemple, si analitzem les categories utilitzades en els censos de població de 1940 a 1960, es pot comprovar com el cens de 1950 va introduir una nova manera de classificar la població segons la seva activitat. El cens 1940 agrupava la població en 27 grups amb diferents ocupacions, incloent rendistes, escolars, improductius i membres de la família (que aplegava a nens petits i mestresses de casa). Per contra, a partir del cens de 1950 es va dividir la població entre activa i no activa, considerant activa la que realitzava un treball remunerat o el buscava. En el cens de 1950, aquesta població no activa es dividia entre dependent i independent. A més, analitzava bàsicament la població activa,

²¹ MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *“Patria, justicia y pan”*. Nivell de vida i condicions de treball a Catalunya. 1939-1951. Barcelona: La Magrana, 1985.

²² VILAR RODRÍGUEZ, Margarita, “El precio del trabajo industrial en las primeras décadas del franquismo (1939-1963): las limitaciones de las fuentes estadísticas”, document de treball DOC 1/2005, Madrid, Fundación 1º de Mayo, , 2005, [en línia] <<http://www.ccoo.es/1mayo/publicaciones/doctrab/doc105.pdf>>, especialment la p. 25.

cosa que contribuïa a invisibilitzar (encara més) el treball domèstic de les mestresses de casa. El resultat dels censos estaven condicionats per les categories utilitzades, pels criteris dels agents que recollien les dades del cens i també per l'autopercepció de les dones, de vegades amb pautes culturals que les induïen a pensar que era més correcte dir que es dedicaven a “*sus labores*”, o que simplement pensaven que la seva principal ocupació era el treball reproductiu i que el treball remunerat era complementari²³. Per tant, les xifres dels censos sobre treball femení s’han de considerar com a dades de mínims. Com indica Pilar Pérez-Fuentes: “*Es sabido que los recuentos y estadísticas oficiales ‘proyectan’ más el ‘deber ser’ de los comportamientos sociales que la realidad del mundo laboral*”²⁴. Per evitar els problemes de subregistre, diversos investigadors i investigadores han recorregut als estudis d’àmbit local i regional, perquè d’aquesta manera es poden fer servir els padrons municipals (que ofereixen informació molt més detallada) i, si es considera oportú, creuar-los amb altres tipus de fonts, com podrien ser les fonts d’empreses, els censos obrers de les Junes Locals del Reformes Socials padrons, les nòmines d’empreses o fonts orals²⁵.

El marc legal i les objeccions plantejades a les fonts estadístiques fan que l’evolució de la població activa femenina reflectida als censos de població sigui molt sorprenent: el major creixement de les taxes d’activitat femenina a l’Estat Espanyol durant el franquisme es va produir durant les dècades dels quaranta i cinquanta (taula 1.1)²⁶. D’acord amb els censos de 1940 i 1950, les activitats que concentraven més dones a l’Estat espanyol eren el servei domèstic, l’agricultura i la indústria tèxtil. A més a més, cal afegir activitats molt freqüents a la postguerra com eren els treballs agrícoles ocasionals o el petit estraperlo, que no apareixen a les dades oficials. En qualsevol cas, queda clar el fracàs de les polítiques destinades a apartar les dones del mercat de treball. Aquest fracàs es deu a la relativa manca de mà d’obra masculina a causa de la guerra, l’exili i la repressió, a l’escàs cost de la mà d’obra femenina (amb salaris molt inferiors als dels homes), a la difícil

²³ PÉREZ-FUENTES, Pilar, “El trabajo de las mujeres en los siglos XIX y XX: consideraciones metodológicas”, *Arenal*, vol. 2, núm. 2, juliol-desembre de 1995, p. 224-225.

²⁴ PÉREZ-FUENTES, Pilar, “Ganadores de pan y amas de casa: los límites del modelo *Male Breadwinner Family*. Vizcaya, 1900-1965”, SARASÚA, Carmen; GÁLVEZ, Lina, *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*. Alicante, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2003, p. 217.

²⁵ Vegeu, per exemple, PÉREZ-FUENTES, Pilar, “El trabajo de las mujeres en los siglos XIX y XX...”, *op. cit.*, p. 219-245; BORDERÍAS, Cristina, “La reconstrucción de la actividad femenina en Cataluña circa 1920”, *Historia Contemporánea*, 44, 2012, p. 22-30.

²⁶ Com ha indicat Cristina Borderías a *Entre Líneas...*, *op. cit.*, p. 35.

situació de famílies que havien perdut part dels seus membres en edat de treballar i, sobretot, a l'extrema pobresa que es vivia a Espanya en aquella època²⁷.

Taula 1.1 Població activa femenina a Espanya, 1930-1960²⁸

	Població activa femenina	% de treballadores sobre la població activa	% de treballadores sobre la població femenina
1930	1.103.995	12,88	9,11
1940	1.116.549	12,12	8,29
1950	1.708.830	15,83	11,78
1960	2.379.764	20,14	15,08

Font: INE, censos, elaboració pròpia.

En el cas de la província de Barcelona, les dades sobre treball femení disponibles resulten contradictòries. Pel que fa als censos de població, indiquen un increment numèric de les dones comptabilitzades dins la població activa, però no passa el mateix amb el seu pes relatiu respecte la població activa total ni respecte la totalitat de la població femenina (taula 1.2). Entre 1940 i 1950, el percentatge de les dones considerades actives sobre la població activa total, així com el percentatge de dones treballadores sobre el total de població femenina (taxa d'activitat femenina) van augmentar, encara que en menor grau que a Espanya. Tanmateix, entre 1950 i 1960 ambdues taxes van experimentar un retrocés, cosa que es pot vincular a l'evolució de l'ocupació a la indústria tèxtil. Durant la postguerra, la indústria tèxtil catalana es va veure perjudicada per una política econòmica autàrquica que va provocar escassetat de matèries primeres i grans dificultats per renovar les màquines, motiu pel qual va fer servir maquinària obsoleta. Alhora, la política franquista envers els treballadors i treballadores va provocar una important reducció dels salaris reals i, per tant, dels costos salarials per a les empreses. Els empresaris del tèxtil van optar per substituir la inversió en capital per treball. El resultat van ser plantilles

²⁷ Per a més informació sobre el treball de les dones a l'Espanya de la postguerra, ROSADO, Mercedes, "Mujeres en los primeros años del Franquismo. Educación, trabajo y salarios (1939-1959)", a CUESTA, Josefina (dir.), *Historia de las mujeres en España. Siglo XX*, Madrid, Instituto de la Mujer, 2004, vol. II., p. 13-81.

²⁸ En els censos de 1930 i 1940 no es divideix la població entre activa i no activa. En referir-nos a població activa, agrupem les activitats que al cens de 1950 i els posteriors es van considerar com a activitat laboral. S'han exclòs aquelles que el 1950 i posteriorment no es van considerar com a tals: rendistes, escolars, improductius, membres de la família i professió desconeguda. El fet d'haver inclòs els rendistes entre la població inactiva ha provocat algunes divergències amb les dades aportades a l'obra de Cristina Borderías *Entre líneas*, pel que fa a la població activa.

sobredimensionades, que a mitjans dels anys cinquanta havien arribat al màxim de treballadors durant el segle XX (315.308) i que havien accentuat el nivell de feminització. Aquest fet va afectar les treballadores catalanes profundament, que el 1950 representaven el 48,7% de les treballadores industrials espanyoles, mentre que eren el 17,5% de les treballadores de serveis. A partir de llavors es va produir una reducció del número de treballadors i treballadores a la indústria tèxtil, especialment de dones²⁹. En els censos, entre 1940 i 1960 es pot apreciar la reducció de la importància del treball industrial entre les treballadores de la província de Barcelona, a més de la importància que tenien la indústria tèxtil, el servei domèstic i el comerç (taules 1.3 i 1.4). La reducció de les dones que treballaven a la indústria tèxtil probablement va influir en la proporció de dones treballadores a la població activa. Així, el censos de 1950 mostren una petita reducció de la participació femenina en la població activa total i de la taxa d'activitat femenina entre els anys 1950 i 1960.

Taula 1.2 Població activa femenina a la província de Barcelona, 1930-1960

	Població activa femenina	% de treballadores sobre la població activa	% de treballadores sobre la població femenina
1930	221.629	26,94	23,63
1940	238.674	28,22	22,87
1950	309.056	29,56	25,70
1960	365.827	29,00	24,16

Font: INE, censos, elaboració pròpia.

²⁹ LLONCH, Montserrat, “La feminització del treball tèxtil a Catalunya (1891-1959), a LLONCH, Montserrat, *Treball tèxtil a la Catalunya Contemporània*, Lleida, Pagès Editors, 2004, p. 77-93. Dins el tèxtil, l'evolució de l'ocupació als diferents subsectors no sempre és la mateixa. L'evolució descrita durant la postguerra es veu confirmada en el cas de la indústria llanera de Sabadell S. A. Marcet, a OLIVER, Elisabet, “El treball femení a la indústria tèxtil llanera a Sabadell, 1939-1960: S. A. Marcet”, a *Dona i treball tèxtil. Sabadell, 1900-1960*, Sabadell, Museu d'Història de Sabadell, 1999, p. 91-111. Per contra, a Igualada, a partir dels anys cinquanta i fins el 1972 es va produir un important increment de les fàbriques del gènere de punt i del personal que hi treballava, sobretot dones. MIRET, M. Teresa; NOGUÉ, Maribel, *Treballar a la fàbrica. Dones a les fàbriques de gèneres de punt (1950-1970)*, Ajuntament d'Igualada-Institut Català de les Dones, 2005, p. 22-23.

Taula 1.3 Dones classificades per grups professionals, província de Barcelona.
Cens de 1940

Grups professionals	Dones	% en el total de dones actives ³⁰
Pesca	44	0,02
Forestal i agrícola	453	0,19
Mines i pedreres	9	0
Indústries alimentàries	1.933	0,81
Indústries químiques	4.872	2,04
Arts gràfiques	1.657	0,69
Indústries tèxtils	99.409	41,65
Confeccions	23.357	9,79
Cuir i pells	2.129	0,89
Indústries de la fusta	654	0,27
Metal·lúrgia	61	0,03
Treball dels metalls	1.717	0,72
Treball dels metalls fins	140	0,06
Construcció	404	0,17
Indústries diverses	11.727	4,91
Transports	1.014	0,42
Comerços	28.773	12,06
Servei domèstic	44.189	18,51
Força Pública	0	0
Administració Pública	923	0,39
Culte i clergat	5.216	2,19
Professions liberals	9993	4,19
Rendistes	5.130	—
Escolars	141.855	—
Improductius	10.690	—
Membres de la família	647.342	—
Professió desconeguda	0	—
Total	1.282.365	—

Font: INE, Cens de 1940, elaboració pròpia.

³⁰ A efectes comparatius, en funció de la classificació entre població activa i població inactiva a partir del cens de 1950.

Taula 1.4 Dones actives classificades per grups professionals, província de Barcelona. Censos de 1950 i 1960

Grups professionals	1950		1960	
	Dones	% en el total de dones actives	Dones	% en el total de dones actives
Agricultura, servicultura, cacera i pesca	2.158	0,70	4.019	1,10
Explotació de mines i pedreres	170	0,06	218	0,06
Indústries fabrils	178.773	57,84	190.967	52,20
Construcció	1.159	0,38	1.726	0,47
Electricitat, gas, aigua y serveis sanitaris	373	0,12	617	0,17
Comerç	24.886	8,05	35.107	9,60
Transports, emmagatzematge i comunicacions	2.764	0,89	3.655	1,00
Serveis oficials, públics i personals	94.933	30,72	100.776	27,55
Activitats mal especificades	3.840	1,24	28.742	7,86
Total	309.056	100	365.827	100

Font: INE, censos, elaboració pròpia.

Malgrat aquest descens de la proporció de les dones treballadores a Barcelona, cal remarcar que se situava en valors molt superiors als de la mitjana espanyola. Probablement es tracta d'un fenomen relacionat amb la importància del treball femení a la indústria catalana, que tot i que també té problemes de subregistre, en general queda millor reflectit que el treball en altres sectors, com podria ser l'agrari³¹. Segons l'OSE, a partir del cens de treballadors i treballadores de 1957, de les 281.000 dones que treballaven a centres de més de 50 "productores", 108.776 (el 38,9%) treballaven a la província de Barcelona. La majoria d'aquestes treballadores barcelonines estaven integrades al Sindicat Tèxtil. Es tractava de 81.957 treballadores, el 59,28% de la plantilla de les indústries tèxtils amb més de 50 treballadors i treballadores de tota Espanya³².

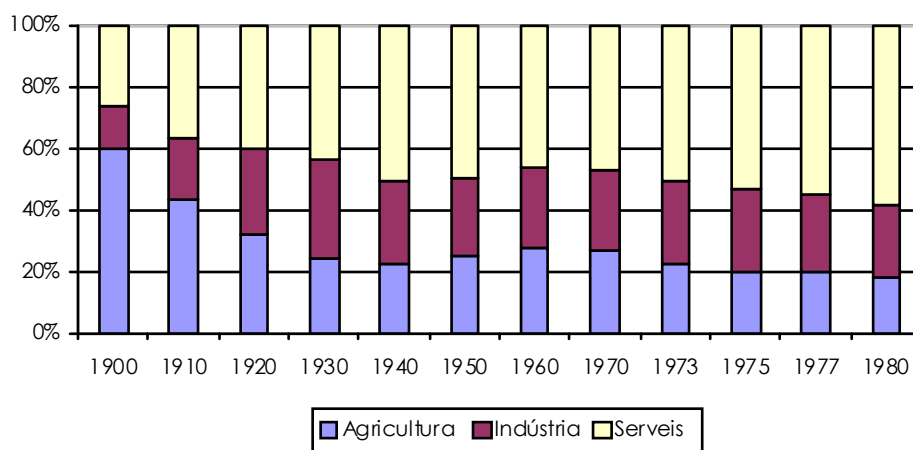
La distribució de la població activa a l'Estat espanyol durant el segle XX era molt diferent de la de Barcelona. La situació de l'àrea barcelonina tenia en bona part l'origen al

³¹ BORDERÍAS, Cristina, "La reconstrucción de la actividad femenina en Cataluña circa 1920", *Historia Contemporánea*, 44, 2012, esp. nota 6; SARASÚA, Carmen, "El análisis histórico del trabajo agrario: Cuestiones recientes", *Historia agraria*, 22, 2000, p. 79-96. Per un exemple de subregistre del treball femení a l'agricultura durant l'època franquista, vegeu LÓPEZ GALLEGOS, M. Silvia, *Trabajadoras oprimidas. El control social y laboral femenino en Valladolid durante el franquismo (1939-1975)*, Valladolid, Ayuntamiento de Valladolid, 2011, p. 66-67.

³² ORGANIZACIÓN SINDICAL ESPAÑOLA, *El trabajo femenino en centros de más de cincuenta productores*, Madrid, Organización Sindical Española, 1958, p. 4 i 26.

segle XIX i la primera meitat del segle XX, quan la indústria tèxtil va tendir a feminitzar la seva mà d'obra³³. Així doncs, la població activa barcelonina durant tot el segle XX, fins a la dècada de 1970, va estar ocupada majoritàriament a la indústria (gràfic 1.2), mentre que al conjunt d'Espanya, des dels anys vint, va estar ocupada sobretot al sector serveis (gràfic 1.1). No és que a la província de Barcelona hi hagués més dones que treballessin de forma remunerada que en altres llocs, sinó que el fet que treballessin a la indústria tèxtil va fer que el seu treball fos més visible als registres oficials. També augmentava la visibilitat social del seu treball, perquè en desenvolupar-se fora del seu domicili, no es podia assimilar tan fàcilment a una prolongació de les seves obligacions familiars.

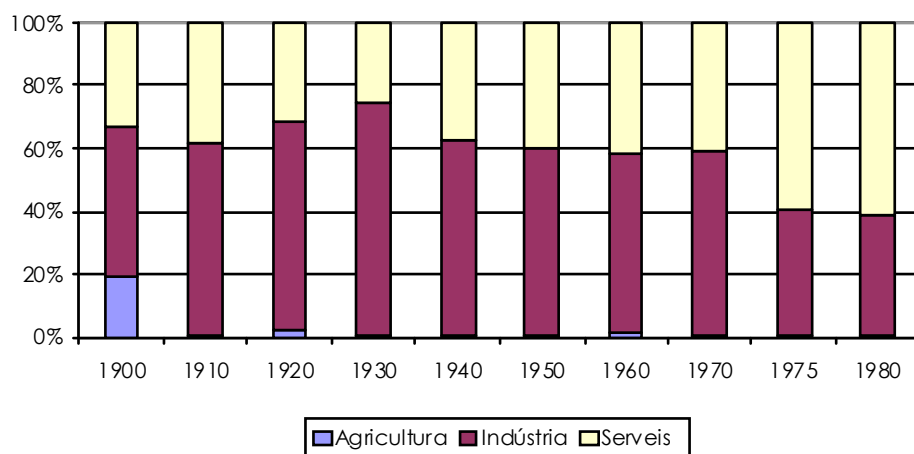
Gràfic 1.1 Distribució de la població activa femenina per sectors. Espanya

Font: BORDERÍAS, Cristina, *Entre Líneas... op. cit.*, p. 79. Elaboració pròpia.

³³ LLONCH, Montserrat, “La feminització del treball tèxtil...”, *op. cit.* p. 77-93 i LLONCH, Montserrat, “La feminització del treball tèxtil a Catalunya (1900-1960). Alguns elements d’anàlisi”, a MUSEU DE LA INDÚSTRIA TÈXTIL LLANERA (ed. i coord.), *Dona i treball tèxtil. Sabadell, 1900-1960*, Sabadell, Museu d’Història de Sabadell, 1999, p. 35-46.

Gràfic 1.2 Distribució de la població activa per sectors. Província de Barcelona

Font: BORDERÍAS, Cristina, *Entre Líneas... op. cit.*, p. 79 i INE, cens de 1970. Elaboració pròpia.

El cas de la província de Barcelona es pot comparar amb Biscaia, una altra zona on la indústria tenia un gran pes econòmic. En aquesta darrera, però, els mercats de treball miners i metal·lúrgics estaven molt masculinitzats. Durant els anys quaranta, cinquanta i seixanta, els censos recullen taxes d'activitat femenina extremadament baixes, sobretot en el cas de les dones casades. No obstant això, entre 1940 i 1960 van créixer: les dones van passar de ser un 12,59% de la població activa, a ser el 22,63%, i la taxa d'activitat femenina va passar del 8,64% al 15,20% (encara que de 1950 a 1960 va retrocedir lleugerament). Al cens de 1940 el servei domèstic consta com la principal ocupació de les dones seguida de l'agricultura i de les ocupacions religioses. Als censos posteriors, menys detallats pel que fa als grups professionals, la principal ocupació foren els serveis oficials, públics i personals (on el servei domèstic hi devia tenir un paper fonamental), seguits de la indústria i l'agricultura.

Taula 1.5 Població activa femenina a la província de Biscaia 1940-1960

	Població activa femenina ³⁴	% treballadores sobre població activa	% treballadores sobre població femenina
1940	23.163	12,59	8,64
1950	289.365	21,82	17,69
1960	574.928	22,63	15,2

Font: INE, censos de 1940, 1950 i 1960. Elaboració pròpia.

³⁴ Per al cens de 1940, s'ha considerat població activa aquella que tenia un treball remunerat, seguint els criteris del cens de 1950.

Taula 1.6 Dones classificades per grups professionals, província de Biscaia. Cens de 1940

Grups professionals	Dones	% en el total de dones actives ³⁵
Pesca	35	0,15
Forestal i agrícola	4.976	21,48
Mines i pedreres	8	0,03
Indústries alimentàries	155	0,67
Indústries químiques	84	0,36
Arts gràfiques	78	0,34
Indústries tèxtils	273	1,18
Confeccions	1.532	6,61
Cuiros i pells	84	0,36
Indústries de la fusta	16	0,07
Metal·lúrgia	8	0,03
Treball dels metalls	33	0,14
Treball dels metalls fins	3	0,01
Construcció	4	0,02
Indústries diverses	1.355	5,85
Transports	89	0,38
Comerços	1.575	6,8
Servei domèstic	8.265	35,68
Força Pública		
Administració Pública	57	0,25
Culte i clergat	2.554	11,03
Professions liberals	1.979	8,54
Rendistes	841	—
Escolars	48.995	—
Improductius	3.057	—
Membres de la família	191.984	—
Professió desconeguda	0	—
Població femenina total	268.040	

Font: INE, cens 1940. Elaboració pròpia.

³⁵ A efectes comparatius, en funció de la classificació entre població activa i població inactiva a partir del cens de 1950.

Taula 1.7 Dones actives classificades per grups professionals, província de Barcelona. Censos de 1950 i 1960

Grups professionals	1950		1960	
	Dones	% en dones actives	Dones	% en dones actives
Agricultura, servicultura, cacera i pesca	12.593	23,97	12.197	20,67
Explotació de mines i pedreres	623	1,19	112	0,19
Indústries fabrils	12.644	24,07	14.254	24,15
Construcció	144	0,27	323	0,55
Electricitat, gas, aigua y serveis sanitaris	92	0,17	88	0,15
Comerç	4.759	9,06	7.448	12,62
Transports, emmagatzematge i comunicacions	817	1,55	836	1,42
Serveis oficials, públics i personals	20.427	38,89	23.263	39,42
Activitats mal especificades	429	0,82	493	0,84
Població activa	52.528	99,99	59.014	100,01
Població total	296.910		388.338	

Font: INE, censos de 1950 i 1960. Elaboració pròpia.

Malgrat les baixes taxes d'ocupació reflectides als censos, diversos estudis han mostrat com les dones estaven molt presents en el mercat laboral informal. A Biscaia, les dones casades contribuïen a les economies familiars a partir de la seva participació en els mercats de treball submergits, sobretot hostatjant persones a casa seva o treballant com a assistents domèstiques per hores. Van fer importants aportacions econòmiques a les seves famílies, però el seu treball normalment era considerat una “ajuda familiar”³⁶.

A Barcelona, durant les primeres dècades del franquisme, la gran quantitat de dones que treballaven al tèxtil va permetre que les taxes d'ocupació femenina fossin força altes – en comparació amb altres províncies espanyoles– i va condicionar-ne l'evolució. No obstant això, cal tenir en compte que a la província de Barcelona hi havia dones ocupades en altres sectors, com era el cas del servei domèstic i el comerç. La seva importància queda reflectida parcialment en els censos. Al cens de 1940, eren el segon i tercer grup

³⁶ PÉREZ-FUENTES, Pilar, “Ganadores de pan y amas de casa: los límites del modelo *Male Breadwinner Family*. Vizcaya, 1900-1965”, SARASÚA, Carmen; GÁLVEZ, Lina, *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*. Alicante, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2003, p. 217-237; PÉREZ PÉREZ, José Antonio, “Trabajo doméstico y economías sumergidas en el Gran Bilbao a lo largo del desarrollismo”, a BABIANO, José (ed.), *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*, Madrid, Los Libros de la Catarata, 2007, p. 77-138.

professional que ocupaven més dones (taula 1.3). En els censos de 1950 i 1960, els “serveis oficials, públics i personals” (on hi havia el servei domèstic i d’altres) eren la segona ocupació en importància de les dones residents a la província de Barcelona; i el comerç, amb una evolució creixent, la tercera (taula 1.4). Tanmateix, és molt probable que els censos infraestimessin en número de dones ocupades al servei domèstic i al comerç. En el cas del servei domèstic, perquè sovint quedava en l’àmbit de l’economia submergida i es considerava una activitat complementària; en el del comerç, perquè si es tractava d’un comerç familiar, l’activitat de les dones sovint era reduïda a la de “membres de la família”. Malgrat les dificultats per estudiar-lo, algunes autores han remarcat la importància d’aquestes ocupacions femenines durant la postguerra. En el cas del comerç, moltes dones desenvolupaven la seva activitat a botigues familiars de diferents tipus, a parades als mercats o exercint la venda ambulants³⁷. Pel que fa al servei domèstic, cal tenir en compte que hi havia una gran demanda, en un moment en el que els electrodomèstics no existien o eren articles de luxe i, per tant, les tasques domèstiques requerien una gran quantitat de temps i esforç físic. En aquestes circumstàncies, les famílies que s’ho podien permetre llogaven una minyona que residia al mateix domicili i s’encarregava de les tasques domèstiques. Es tractava d’una ocupació que quedava fora de la legislació laboral³⁸. Les condicions de treball depenien en gran mesura de la voluntat de la família –especialment la mestressa– i solien implicar llargues jornades de treball. El servei domèstic intern (o “a tot estar”) sovint fou la primera ocupació de les dones solteres immigrades a la província de Barcelona³⁹. A partir d’aquesta feina, de vegades facilitaven la immigració d’altres membres de les seves famílies. A més, algunes d’aquestes dones van fer servir el seu treball al servei domèstic com a una forma d’assolir més autonomia personal i com a estratègia familiar d’ascens social, perquè amb els ingressos que obtenien, elles mateixes i altres familiars podien accedir a feines de major prestigi⁴⁰.

A la província de Barcelona el treball femení era una realitat arrelada, tant per la importància que hi tenia el treball al tèxtil des del segle XIX, com per la presència de les

³⁷ NASH, Mary, *Treballadores: un segle de treball femení...*, op. cit., p. 128-131.

³⁸ El servei domèstic va quedar inclòs als subsidis i assegurances socials fins el 1944, però les seves cobertures no es van consolidar fins el 1959, quan es va crear el Montepío Nacional del Servicio Doméstico, sota la influència de la Secció Femenina. ESPUNY, M. Jesús, “La inclusión del servicio doméstico en los subsidios y seguros sociales (1944)”, a *VIII Encuentros de Investigadores del Franquismo, Barcelona 21-22 de noviembre de 2013*, Barcelona, CEFID-UAB, Fundació Cipriano García, Red de Archivos Históricos de Comisiones Obreras, 2013, CD-ROM.

³⁹ FARRÉ, Àngels; GARCÍA GARCÍA, Carme, “A tot estar. El servei domèstic a Terrassa 1940-1960”, Terrassa: Ajuntament de Terrassa, 2001, p. 56-62 i 69-87.

⁴⁰ BORDERÍAS, Cristina, “Las mujeres, autoras de sus trayectorias personales y familiares: a través del servicio doméstico”, *Historia y Fuente Oral*, 6, 1991, p. 105-121.

dones en altres ocupacions menys “visibles” a les estadístiques, com podien ser el treball a domicili, el servei domèstic o el comerç. En vista d’això, cal preguntar-se si la gran presència de dones al mercat de treball –regular i irregular– va influir sobre les formes d’acció col·lectiva de les dones.

1.3 Resistències femenines al franquisme

Des dels inicis de la Guerra Civil, el bàndol insurrecte va posar les bases del Nou Estat franquista a partir d’una repressió política extremadament dura que va tenir com a objectiu la destrucció de la democràcia, el moviment obrer i els nacionalismes perifèrics. El 13 de setembre de 1936 van prohibir-se per decret totes les organitzacions integrants del Front Popular i totes les que s’oposessin al “Movimiento Nacional”, denominació genèrica de les forces sollevades contra la II República. Tots els partits polítics, llevat del que seria el Partit Únic, Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista, quedaven il·legalitzats. Un mes després, el 25 d’octubre es promulgava la llei que prohibia totes les associacions polítiques i els sindicats. El 9 de febrer de 1939 es promulgava la Llei de responsabilitats polítiques, que afectava a les persones que s’havien significat públicament en favor del Front Popular –o contra el Movimiento Nacional– des d’octubre de 1934 i podia implicar inhabilitació per a càrrecs i oficis, penes de confinament, desterrament i sancions econòmiques. La posterior Llei de repressió de la maçoneria i el comunisme (1 de març de 1941) també va afectar a activitats abans i durant la Guerra Civil. A més, després de la guerra, es va desplegar tota una xarxa de normes penals contra la dissidència política, entre les que podem destacar la Llei de rebel·lió militar (2 de març de 1943), la Llei per la repressió del bandidatge i terrorisme (18 d’abril de 1947) i, finalment, la Llei d’ordre públic (30 de juliol de 1959)⁴¹. A més, cal no oblidar que el règim franquista, per mitjà d’una sèrie de prohibicions i exclusions va complicar l’accés de les dones a la vida pública⁴².

⁴¹ CARRILLO, Marc, “El marc legal de la repressió de la dictadura franquista en el període 1939-1959”, a ASSOCIACIÓ CATALANA D’EXPRESOS POLÍTICS, *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes (1939-1959)*, Barcelona, Diputació de Barcelona, p. 17-40; DE RIQUER, Borja, *La dictadura de Franco. Volum 9*, a FONTANA, Josep; VILLARES, Ramón (dir.), *Historia de España*, Crítica-Marcial Pons, 2010, p. 127.

⁴² DI FEBBO, Giuliana, “Resistencia femenina al franquismo. Para un estado de la cuestión”, *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 28, 2006, p. 155.

Per al Nou Estat, les dones assimilades a la categoria dels vençuts eren considerades doblement culpables, en un sentit polític i també moral: per oposar-se al “*Glorioso Movimiento Nacional*” i per no complir les seves obligacions com a esposes i mares. Les mares i esposes dels vençuts se les acusava de no haver exercit la seva funció educadora i haver permès la desviació ideològica dels seus homes, en una llar la moralitat de la qual elles n’eren responsables. Les dones considerades “rojas” per les seves pròpies accions, eren vistes com a immorals –també en termes sexuals– per haver actuat en l’àmbit públic, en exercir una activitat política⁴³. Per tant, les dones no tan sols van ser castigades per les seves pròpies accions, sinó que també pel fet de ser familiars de persones contràries al nou règim. Van experimentar formes específiques de repressió, com el rapat del cabell, que atemptava contra la seva feminitat. Un altre càstig específic per a les dones fou obligar a les dones emparentades amb republicans a escombrar els carrers del poble o fregar el terra de l’església, com a forma d’humiliació pública. Finalment, força dones republicanes van patir abusos sexuals⁴⁴.

Hi havia altres formes de repressió que, tot i no ser exclusives de les dones, les afectaven de forma especial pel fet de ser-ho. Així, per exemple, les dones van patir moltes menys condemnes a mort que els homes. En concret, a Catalunya, segons les dades de Josep M. Solé i Sabaté, de les 3.385 execucions registrades a Catalunya, 20 eren de dones⁴⁵. Tanmateix, en els primers moments de l’ocupació franquista i en el procés de lluita contra la guerrilla, les dones van ser objecte d’execucions arbitràries en una

⁴³ Per la consideració d’immorals vegeu, sobretot, EGIDO, Ángeles, “Mujeres y rojas: la condición femenina como fundamento del sistema represor. Presentación”, *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 29, 2011, p. 19-34; SÁNCHEZ, Pura, *Individuas de dudosa moral. La represión de las mujeres en Andalucía (1939-1958)*, Barcelona, Crítica, 2009. MORENO, Mónica, “La dictadura franquista y la represión de las mujeres”, a NASH, Mary (ed.), *Represión, resistencias, memoria: Las mujeres bajo la dictadura franquista*, Granada, Comares, 2013, p. 1-21.

⁴⁴ VERDUGO MARTÍ, Vicenta, “Dones i repressió durant el franquisme”, *Afers*, 45, 2003, p. 299-317; YUSTA, Mercedes, “Las mujeres en la resistencia antifranquista, un estado de la cuestión”, *Arenal*, 12:1, 2005, p. 5-34. CABRERO, Claudia, *Mujeres contra el franquismo (Asturias 1937-1952)*, Oviedo, KRK, 2006, p. 131-268. JOLY, Maud, “Las violencias sexuadas de la Guerra Civil Española”, *Historia Social*, 61, 2008, p. 89-107; ABAD, Irene, “Las dimensiones de la ‘represión sexuada’ durante la dictadura franquista”, *Jerónimo Zurita*, 84, 2009, p. 65-86; EGIDO, Ángeles, *El perdón de Franco. La represión de las mujeres en el Madrid de la posguerra*, Madrid, La Catarata, 2009; GINARD, David, “Dona i repressió sota el franquisme. El cas de les Illes Balears”, a GINARD, David (coord.), *Dona, Guerra Civil i franquisme*, Palma, Documenta Balear, 2011, p. 147-194; MORENO, Mónica, “La dictadura franquista y la represión de las mujeres”, *op. cit.*; GINARD, David, “Represión y especificidad de género: en torno a la violencia política contra las mujeres en la España del primer franquismo”, a NASH, Mary (ed.), *Represión, resistencias, memoria: Las mujeres bajo la dictadura franquista*, Granada, Comares, 2013, p. 23-36.

⁴⁵ SOLÉ I SABATÉ, Josep M., *La repressió franquista a Catalunya. 1938-1953*, Barcelona, Edicions 62, 1985.

proporció més important, de vegades tan sols pel fet de no haver trobat familiars seus⁴⁶. A més, com a familiars de les persones que havien estat afectades per la Llei de responsabilitats polítiques, es van veure greument castigades amb les penes econòmiques que van comportar⁴⁷.

Per altra part, les dones van patir la presó política des de dins i des de fora. És a dir, com a preses i com a familiars d'empresonats. Com tots els presos polítics, les dones van patir la misèria, l'amuntegament i les pèssimes condicions higièniques de la presó dels anys quaranta. Però la presó política de les dones, pel fet de ser dones, tenia algunes peculiaritats, com eren la presència dels fills de les preses o el no reconeixement –molt més clar que en el cas dels homes– del fet que eren reprimides per la seva activitat política. A més, les dones també van patir la presó fora dels seus murs. Generalment eren elles qui els subministraven paquets amb aliments i productes de primera necessitat, pràcticament indispensables per sobreviure a les presons de la postguerra. A més, van ser el seu vincle amb l'exterior, de manera que, de vegades, van permetre la continuïtat de l'activitat política dels presos i preses⁴⁸.

Les dones van patir formes específiques de repressió derivades del model de relacions de gènere de l'època, model que també va afectar a les formes de resistència de les dones a la dictadura⁴⁹. Com a militants de partits polítics, van tenir un clar

⁴⁶ Al Pallars, entre l'abril i el novembre de 1938, les noves autoritats franquistes van matar almenys 75 persones, 9 de les quals eren dones assassinades perquè no havien trobat el respectiu marit o pare. GIMENO, Manuel, *Revolució, guerra i repressió al Pallars (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987. Per la repressió a causa del suport a la lluita armada antifranquista en general, YUSTA, Mercedes, "Rebeldía individual, compromiso familiar, acción colectiva. Las mujeres en la resistencia al franquismo durante los años cuarenta", *Historia del Presente*, 4, 2004, p. 36-92.

⁴⁷ Ha estudiat aquest aspecte ABAD, Irene, *En las puertas de la prisión. De la solidaridad a la concienciación política de las mujeres de los presos del franquismo*, Barcelona, Icaria, 2012, p. 34-41.

⁴⁸ Per a l'estudi de la presó política vegeu, entre d'altres, VINYES, Ricard *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles de Franco*. Madrid, Temas de Hoy, 2002; VINYES, Ricard, *El daño y la memoria. Las prisiones de María Salvo*, Barcelona, Plaza y Janés, 2004; HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando, *Mujeres encarceladas. La prisión de Ventas: de la República al franquismo, 1931-1941*, Madrid, Marcial Pons, 2003, el monogràfic *Cárceles de mujeres* a *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 29, 2011 i, darrerament, AGUADO, Ana, "La cárcel como espacio de resistencia y de supervivencia antifranquista" i HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando, "Cárcel de Ventas, Los mecanismos de la represión femenina. Entre la historia y la memoria" a NASH, Mary (ed.), *Represión, resistencias, memoria: Las mujeres bajo la dictadura franquista*, Granada, Comares, 2013, p. 23-52 i 53-62, respectivament. Així mateix, per a l'estudi de les dones que van iniciar la seva mobilització contra el règim a partir de l'empresonament dels seus familiars (la figura de la dona de pres), són imprescindibles les investigacions d'Irene Abad, com *Las mujeres de presos republicanos: movilización política nacida de la represión franquista*, Madrid, Fundación 1º de Mayo, document de treball DOC 2/2004, 2004 [en línia] <<http://www.ciudadmujeres.com/articulos/IMG/pdf/Republicanas.pdf>> [consulta: 14 de novembre de 2013]; "El papel de las 'mujeres de preso' en la campaña pro-amnistía", *Entelequia. Revista Multidisciplinar*, 7, 2008, 139-151. i *En las puertas de la prisión...*, *op. cit.*

⁴⁹ Com va assenyalar Giuliana Di Febo, la dictadura va sotmetre a aquestes dones a una marginació i repressió específiques, motiu pel qual la seva relació amb la dictadura va presentar característiques

protagonisme inicial en la reconstrucció de xarxes clandestines. Aquest protagonisme, comprovat a diverses zones pel que fa al PCE i al PSUC, estava condicionat per la manca de quadres i perquè les dones resultaven menys sospitoses per a les forces policials⁵⁰. Tanmateix, un cop aquestes xarxes clandestines van estar mínimament organitzades els grups polítics antifranquistes els van assignar un paper considerat secundari, relacionat amb tasques assistencials i logístiques. La resistència de les dones fou concebuda com a un complement i, en ocasions, vista amb suspicàcies. Alguns militants d'organitzacions antifranquistes consideraven que les seves tasques prioritàries estaven a la llar, que eren proclius a revelar informacions o que fomentaven la passivitat dels seus familiars militants, dissuadint-los d'actuar per por a la repressió. En conseqüència, a les crides a la mobilització les dones adultes solien estar excloses. Més que fer, havien de deixar fer. El 1945 un article de la CNT afirmava que la població espanyola podia contribuir a acabar amb el franquisme de la següent manera:

Los niños estudiando, los jóvenes [dedicándose] a la propaganda y a los cuadros de preparación militar para luchar si es preciso. Los hombres a estructurar la sociedad del mañana sobre bases de justicia y libertad. Los viejos asesorando, propagando y agrandando las noticias perjudiciales al régimen fascista. Las muchachas *ayudando* en la redacción y distribución de la propaganda, *socorriendo* a los perseguidos. Las mujeres *alentando* a sus maridos en la lucha clandestina y demostrando una vez más que sus virtudes no murieron con nuestras grandes heroínas⁵¹.

El discurs de la complementarietat i subsidiarietat de la militància femenina provocava que, llevat d'excepcions, les dones no tinguessin un paper dirigent a les organitzacions i que no participessin directament a la lluita armada. Generalment feien tasques considerades *femenines*, com la cura de presos, malalts o ferits, encarregar-se dels subministraments... i altres accions com ocultar militants, guerrillers o documentació a les seves cases, fer d'enllaços, repartir propaganda o transportar armes. En aquestes tasques,

específiques. DI FEBO, Giuliana, *Resistencia y movimiento de mujeres en España. 1936-1976*, Barcelona, Icaria, 1979, p. 13; YUSTA, Mercedes, "Las mujeres en la resistencia antifranquista, un estado de la cuestión", *Arenal*, 12:1, 2005, p. 16.

⁵⁰ CABRERO, Claudia, *Mujeres contra el franquismo... op. cit.*, p. 357-449. Vegeu, per Andalusia, CORDERO, Inmaculada; LEMUS, Encarnación, "La malla de cristal: actividad política y vida de las comunistas andaluzas en la clandestinidad de los años cuarenta", *Spagna Contemporanea*, 1999, 15, p. 101-120. Pel cas de Barcelona, HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando, *Soledad Real*, Madrid, Ediciones del Orto, 2001, p. 32.

⁵¹ *Solidaridad Obrera*, núm. 12, octubre de 1945. El subratllat és de l'autora.

com indica Rita Thalmann⁵², s'infravalorava el risc patit per les dones que les portaven a terme, doncs quedaven exposades a la presó, la tortura i la condemna a mort. Es tractava de tasques imprescindibles, però que han patit un procés d'invisibilització que va començar amb la manca de reconeixement dels seus companys i organitzacions. És un oblit que també va afectar a la historiografia, que inicialment es va centrar en accions més espectaculars, com la lluita armada o l'estudi de la militància a partir de les estructures dirigents de les organitzacions antifranquistes⁵³.

Al llarg dels darrers anys, la comparació de la participació de les dones en la guerrilla antifranquista amb la resistència antifeixista durant la Segona Guerra Mundial, l'ampliació de la definició de "resistència" –que deu molt a la historiografia alemanya–, i conceptes com "consciència femenina" han ajudat a donar llum a les diverses formes com les dones van oposar-se al franquisme⁵⁴. David Ginard, per exemple, en un treball comparatiu entre la participació de les dones en la resistència antifeixista a Europa durant la Segona Guerra Mundial (1939-1945) i la resistència antifranquista femenina, ha pogut establir notables paral·lelismes. Entre les similituds, trobem la diversitat de les formes d'oposició, que podien tenir un caràcter difús o més articulat. Les motivacions per implicar-se en aquests actes també podien ser diverses perquè, com indica respecte el cas italià: "la majoria de les dones que encapçalaren les dites iniciatives [...] fins aleshores, estaven molt escassament polititzades [...] Per tant, aquestes accions de protesta entremesclaven motivacions de caràcter militant amb d'altres de caràcter econòmic vinculades a estratègies de supervivència de les classes populars i als rols de les dones dins

⁵² THALMANN, Rita, "L'oubli des femmes dans l'historiographie de la Résistance", *Clio: Histoire, femme, sociétés*, núm. 1, *Resistances et libérations. France 1940-1945*, p. 21-35, citat a YUSTA, Mercedes, "Rebeldía individual..." *op. cit.*, p. 70 i a "Sujetos femeninos en espacios "masculinos": la resistencia al franquismo de las mujeres aragonesas, 1940-1950", a ÁLVAREZ, Amparo; AGUADO, Ana, *et al.*, *El siglo XX: balance y perspectivas. V Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, València, Fundación Cañada Blanch, 2000, p. 261.

⁵³ YUSTA, Mercedes, "Rebeldía individual..." *op. cit.* p. 68-73 i "Sujetos femeninos..." *op. cit.*, p. 257-264. Pel cas dels comunistes, CABRERO, Claudia, "El PCE y las mujeres. La actitud del partido respecto a la militancia femenina durante el primer franquismo", a *I Congreso de Historia del PCE (1920-1977)* [CD], Oviedo, Universidad de Oviedo-Fundación de Investigaciones Marxistas, 6-8 de maig de 2004 i CABRERO, Claudia, "Una resistencia antifranquista en femenino", a NASH, Mary (ed.), *Represión, resistencias, memoria: Las mujeres bajo la dictadura franquista*, Granada, Comares, 2013, esp. p. 122-123. Cal tenir en compte que en determinats contextos es produïen canvis en el discurs cap a les dones, per tal d'afavorir la mobilització femenina. Un exemple referent als partits comunistes de França, Alemanya i Itàlia a WEITZ, Eric D., "L'home heroic i la dona eterna. Gènere i política en el comunisme europeu, 1917-1950", *Afers*, 33-34, 1999, p. 391-414.

⁵⁴ Vegeu YUSTA, Mercedes, "Las mujeres en la resistencia antifranquista, un estado de la cuestión", *Arenal*, 12:1, 2005, p. 5-34; GINARD, David, "Dones i antifeixismes a Europa. El cas espanyol (1939-1951)", a GINARD, David (coord.), *Dona i lluita democràtica al segle XX*, Palma, Edicions Documenta Balear, 2012, p. 159-212.

l'estructura familiar". No obstant això, en el cas espanyol, a diferència d'altres, des dels inicis de la resistència va haver dones que s'hi van implicar per motius militants. És el cas de les dones que van reconstruir les primeres xarxes clandestines dels grups antifranquistes, les quals ja havien participat en la mobilització política femenina durant la II República i la Guerra Civil. Posteriorment, altres dones van integrar-se en aquests grups antifranquistes, en bona mesura a partir de llaços familiars⁵⁵.

L'ampliació de la definició de resistència implica la inclusió de tots els fenòmens que en un moment donat manifesten l'oposició a una situació política d'opressió. Alguns exemples són les cançons, els rumors, els acudits, la ignorància fingida, els actes de boicot i sabotatge..., que en el cas de les dones prenen forma de denúncia, imprecació, insult o maledicció. Es tracta dels denominats "actes obscurs", per part d'E.P. Thompson, o la "infrapolítica dels desvalguts", en termes de James. S. Scott. Per a aquest autor, en societats amb estructures de dominació especialment fortes, els dominats fan servir un discurs davant els poderosos i un altre entre ells –en situacions més segures– que denomina el "discurs ocult". Aquest discurs de crítica al poder es manifesta obertament, encara que de forma disfressada, amb tot un repertori "d'armes dels dèbils", com serien les cançons, acudits, el rumor, entre d'altres. El discurs ocult i les pràctiques de resistència constitueixen aquesta infrapolítica dels desvalguts, que es desenvolupa en sistemes polítics molt opressius, on qualsevol signe de dissidència és durament castigat, com era el cas del règim franquista⁵⁶.

A banda d'això, el concepte de "consciència femenina", creat per Temma Kaplan, ha mostrat molta utilitat. S'ha aplicat a situacions on les dones han portat a terme lluites relacionades directament amb el seu paper de garants de la subsistència familiar, desenvolupant formes d'acció específicament femenines i qüestionant la divisió entre el públic i el privat, ja que les seves lluites sovint s'han desenvolupat a l'espai públic. Doncs bé, durant el franquisme, especialment durant els anys quaranta i cinquanta, s'han identificat diverses formes de resistència que es deriven de l'assumpció de les dones del seu paper d'esposes i mares, en una situació marcada per la misèria i la dura repressió contra els vençuts⁵⁷.

⁵⁵ GINARD, David, "Dones i antifeixismes a Europa...", *op. cit.*

⁵⁶ SCOTT, James C., *Los dominados y el arte de la resistencia*, Tafalla, Txalaparta, 2003. THOMPSON, Edward P., "La economía moral de la multitud en la Inglaterra del siglo XVIII", a *Tradición, revuelta y conciencia de clase*, Barcelona, Crítica, 1984, p. 62-134.

⁵⁷ KAPLAN, Temma, "Conciencia femenina y acción colectiva: El caso de Barcelona, 1910-1918", a AMELANG, James; NASH, Mary, *Historia y género: las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea*,

La repressió va ser l'origen de la implicació de nombroses dones en la resistència contra el franquisme. És el cas de la col·laboració amb la guerrilla antifranquista d'algunes dones residents a medis rurals, que va començar amb el subministrament de menjar, roba i descans als seus familiars guerrillers. Tanmateix, l'Estat franquista, que volia reduir les dones al seu paper d'esposes i mares, considerava delictes aquest tipus d'accions. Amb la repressió, el compliment de les seves tasques quotidianes va passar a tenir una significació política. En aquesta situació, i amb la important presència de les forces repressives, la consciència de vençudes va portar a algunes dones a la protesta individual en forma de contestacions a la Guàrdia Civil, d'imprecacions... i a la col·laboració activa amb la lluita armada⁵⁸.

Un altre cas d'implicació a la lluita contra la dictadura a partir del rol d'esposes i mares és el de les dones de pres. "Dona de pres" és una categoria utilitzada per designar a les dones que van recolzar a un determinat familiar (generalment el marit, però no sempre) en el seu pas per la presó política. Aquestes dones, en trobar-se a les portes de les presons, van desenvolupar vincles de solidaritat, que en alguns casos les van impulsar a mobilitzar-se per la llibertat dels seus familiars i per l'amnistia general dels presos polítics. Així doncs, com va indicar Giuliana Di Febo el 1979, el fet de ser una dona de pres durant el franquisme es va convertir en una funció pública. Tanmateix, cal diferenciar dues etapes en l'actuació de les dones dels presos polítics. En un primer moment, fins a 1945, la seva actuació va tenir un caràcter més individual, dirigit a l'atenció del propi pres. Després d'aquesta data van iniciar les seves accions col·lectives⁵⁹.

La repressió va ser un poderós element impulsor per a les protestes femenines, potser el que més sovint va facilitar una confluència entre la protesta individual i les organitzacions antifranquistes, encara que també cal tenir molt en compte les dificultats econòmiques. La carestia i escassetat dels productes de primera necessitat van generar protestes als carrers, places i mercats, de vegades de forma individual i d'altres col·lectivament. Les protestes individuals consistien en crítiques a les autoritats o fins i tot imprecacions; les protestes col·lectives, de vegades arribaven a concentracions i assalts a

València, Alfons el Magnànim, 1990, p. 267-295; "Social movements of women and the public good", a BORDERÍAS, Cristina i RENOM, Mercè (eds.), *Dones en moviment(s). Segles XVIII-XXI*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Icaria, 2008, p. 19-47; YUSTA, Mercedes, "Rebeldía individual..." *op. cit.* p. 74-76.

⁵⁸ YUSTA, Mercedes, "Rebeldía individual..." *op. cit.* p. 74-93.

⁵⁹ Giuliana di Febo va estudiar per primer cop les dones de pres, i va mostrar que era una categoria amb funció política a *Resistencia y movimiento de mujeres en España. 1936-1976*, Barcelona, Icaria, 1979. Posteriorment, Irene Abad les ha estudiat específicament. Vegeu ABAD, Irene, *En las puertas de la prisión...*, *op. cit.*

magatzems i botigues. Les autoritats atribuïen a aquestes accions un caràcter esporàdic i, sobretot, espontani. Això no resulta estrany si es té en compte que, en general, les mobilitzacions femenines s'entenen com mancades d'organització i projecte, cosa que els treu protagonisme social i significació política, però això no implica que el règim franquista no les tingués en compte⁶⁰.

Aquestes manifestacions de protesta normalment no feien sentir el franquisme amenaçat, però en determinats contextos se'ls atribuïa una significació política i eren conseqüentment reprimides. El 1945, la victòria dels aliats a la Segona Guerra Mundial havia deixat al règim franquista en una situació compromesa. Al llarg de 1945 i 1946 es van succeir una sèrie de declaracions internacionals de condemna al franquisme, per la seva relació amb els feixismes. Això va generar expectatives d'intervenció militar per part dels aliats, que van afavorir el creixement de les organitzacions antifranquistes a l'interior, i que s'aliessin entre elles. A més, també va fer pensar a part de la població que la dictadura podia caure⁶¹. Davant aquesta situació, els serveis policials franquistes es van mantenir alerta per prevenir la propagació de comentaris tendenciosos i derrotistes, cosa que va provocar nombroses detencions entre dones, per haver parlat malament del règim. No obstant això, les expectatives de canvi de règim no tan sols van afavorir les protestes individuals, sinó que van fer augmentar les protestes col·lectives. Sovint, es tractava de protestes contra la carestia, mala qualitat, escassetat o mala distribució dels productes de primera necessitat, que han estat catalogades per diversos autors com a motins de subsistències, per les seves similituds als motins preindustrials. Això no significa que fossin una forma de protesta anacrònica i marginal. Pamela Beth Radcliff, que va estudiar els motins de subsistències entre 1898 i 1918, va considerar-los “un mètode extraordinàriament efectiu per aconseguir reivindicacions polítiques limitades”⁶². Les dones aprofitaven el seu rol de gènere per irrompre a l'esfera pública i reclamar al govern la seva responsabilitat, masculina, de protegir i assegurar el benestar dels governats. Aquests incidents constituïen, en el context del franquisme, una protesta de caràcter econòmic i polític i, a la vegada, una reivindicació del dret de les dones a intervenir en la

⁶⁰ CABRERO, Claudia, “Espacios femeninos de lucha: ‘rebeldías cotidianas’ y otras formas de resistencia de las mujeres de la Asturias del primer franquismo”, *Historia del Presente*, 4, 2004, p. 31-45 i CABRERO, Claudia, *Mujeres contra el franquismo... op. cit.*, p. 425-486.

⁶¹ MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *Patria, justicia...*, op. cit. p. 225-228 i YSÀS, Pere, *L'oposició antifeixista a Catalunya (1939-1950)*. Barcelona, La Magrana, 1981, p. 92-95.

⁶² RADCLIFF, Pamela Beth, “Women's Politics: Consumer Riots in Twentieth-Century Spain”, a ENDERS, Victoria Lorée; RADCLIFF, Pamela Beth (ed.), *Constructing Spanish Womanhood. Female identity in Modern Spain*, Albany, State University of New York Press, 1999, p. 312.

vida pública en nom de la supervivència col·lectiva, com a prolongació del seu rol d'esposes i mares proveïdores de les necessitats familiars⁶³. Les dones feien servir el seu rol de gènere per intentar influir sobre les autoritats polítiques legitimades per les seves responsabilitats familiars, i d'aquesta manera evitar la repressió.

1.4 La conflictivitat laboral entre 1946 i 1956

Entre 1946 i 1947 les protestes femenines per la manca de racionament van adquirir gran importància i es van produir en una situació especialment incòmoda pel règim. A més, van coincidir amb la primera onada de vagues des del final de la Guerra Civil, que va tenir una especial incidència a Catalunya, Madrid i el País Basc i que va culminar amb la vaga general de Biscaia de maig de 1947. Al llarg de les següents pàgines analitzarem els conflictes laborals protagonitzats per dones durant el primer franquisme. Per fer-ho s'ha recorregut a diverses fonts primàries⁶⁴. La principal, per descriure la cronologia dels conflictes, ha estat la premsa clandestina, sobretot del PSUC, que en aquells moments volia fomentar les protestes laborals i contra la carestia dels productes de primera necessitat. També s'han fet servir els seus informes interns, per conèixer les protestes i com va reaccionar-hi el partit. A més, ha estat de gran utilitat el diari personal d'una treballadora durant una important vaga, el 1946, tant per analitzar el desenvolupament del conflicte com per saber com es van organitzar les treballadores. Finalment, les entrevistes a algunes participants en aquestes protestes han aportat dades claus per entendre les seves característiques i desenvolupament.

Per entendre aquests conflictes, primer, cal descriure el context en el que es produïen. Com s'ha dit, durant la Guerra Civil es van prohibir les organitzacions polítiques i sindicals que no eren afins al Movimiento Nacional. Finalitzada la guerra, va culminar l'organització de la OSE i el 1942 s'establí l'afiliació obligatòria dels denominats

⁶³ CABRERO, Claudia, "Espacios femeninos de lucha...", *op. cit.* i CABRERO, Claudia, *Mujeres contra el franquismo... op. cit.*, p. 425-486. Per la qualificació de motins de subsistències i la comparació amb protestes d'Antic Règim, vegeu el casos de Gijón i O Saviñao (Lugo) a VEGA, Rubén; SERRANO, Begoña, *Clandestinidad, represión y lucha política. El movimiento obrero en Gijón bajo el franquismo (1937-1962)*, Gijón, Ayuntamiento de Gijón, 1998, p. 152 i SOUTO BLANCO, María Jesús, "Una 'revuelta de hambre' en la Galicia del primer franquismo: O Saviñao", *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 2, 2003, p. 241-254. CABRERO, Claudia, *Mujeres contra el franquismo... op. cit.*, p. 425-486.

⁶⁴ Per a aquest període, no ha estat possible consultar els fons de l'Arxiu Històric del Govern Civil, que és de gran utilitat per conèixer l'actuació de la policia i les autoritats polítiques franquistes davant aquestes protestes.

“productores”: empresaris, tècnics i treballadors. Aquest organisme esdevenia un òrgan d’enquadrament i control dels treballadors i treballadores, mentre que corresponia al Ministeri de Treball determinar les seves condicions de treball i salaris. Per tant, els treballadors i treballadores no tenien dret a organitzar-se col·lectivament en defensa dels seus interessos, tan sols tenien la possibilitat de plantejar queixes o reclamacions a la OSE o la Magistratura de Treball, ja que les protestes col·lectives estaven prohibides i “*plantes, huelgas y sabotajes, uniones de productores y demás actos análogos*” podien ser considerats com a rebel·lió militar⁶⁵.

Malgrat la dura repressió, les expectatives generades per la victòria dels aliats a la Segona Guerra Mundial va afavorir que les mostres de descontents es fessin més atrevides, com s’ha vist amb les protestes pel racionament. El juny de 1946 la Prefectura Provincial de Barcelona de FET-JONS indicava que:

En [una] población como Barcelona en la que domina el elemento obrero, éste, tan pronto como recibe una noticia que pueda alentar sus esperanzas de cambio de régimen, la comenta regocijado e incluso a veces con insolencia propagando rumores y bulos de toda especie. El estar pendiente en el extranjero los asuntos de nuestras relaciones con las demás potencias, mueve al elemento obrero a mantener viva una fe en sus ideales antiguos que en tiempos recientes estaba aletargada y no se traslucía. (...) El rebrote de asociaciones ilegales, tanto políticas como sindicales tan pronto como alguna de ellas se destruye procesando a sus propagandistas y participantes, és [*sic*] índice de que el pensamiento político de la masa obrera no ha variado o varía con tanta lentitud que aún no se ha hecho visible su encauzamiento por la vía legal de nuestro Movimiento y nuestras organizaciones estatales⁶⁶.

Així doncs, el desenllaç de la II Guerra Mundial havia estat rebut amb rumors, amb el ressorgiment d’organitzacions polítiques i sindicals antifranquistes i també amb algunes protestes. La notícia de la capitulació del Japó va ser el detonant d’una aturada a la Maquinista Terrestre i Marítima. Posteriorment, el desembre de 1945, es van produir manifestacions: una protagonitzada per dones, per la dificultat dels abastaments; una altra

⁶⁵ En virtut de la Llei de rebel·lió militar de 1943. Per la caracterització de la primera legislació laboral franquista, BALFOUR, Sebastián, *La dictadura, los trabajadores y la ciudad. El movimiento obrero en el área metropolitana de Barcelona (1939-1988)*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1994, p. 19-26 i MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad laboral en la España franquista*, Madrid, Siglo XXI, 1998, p. 1-17.

⁶⁶ AGA, Presidencia. Secretaría General del Movimiento, Delegación Nacional de Provincias. Correspondencia. Barcelona 1945-1948, sig. 51/2088.

d'estudiants, per l'increment del preu dels tramvies. Tanmateix, cal esperar a gener de 1946 per l'inici d'un moviment vaguístic d'importants proporcions, que es va prolongar fins a 1947. Bartolomé Barba Hernández, en aquells moments governador civil de Barcelona (i, per tant, a qui interessava minimitzar aquestes protestes), va explicar a les seves memòries:

De los 22 sindicatos existentes en la provincia, el movimiento [huelguístico] afectó solamente a tres: el textil, el del metal y el de industrias químicas. De las 12.892 empresas del primero, sólo resultaron afectadas 47, y de las 5.044 afiliadas al Sindicato del Metal, 17 solamente experimentaron vacilaciones e intermitencias en el trabajo. Finalmente, de 1.823 empresas inscritas en el Sindicato Provincial de Industrias Químicas, solamente hubo ciertas dificultades en siete⁶⁷.

Per tant, va haver vagues i reduccions del ritme de treball com a mínim a 71 empreses, fet gens menyspreable a la Barcelona de la postguerra. El juliol de 1946 la OSE considerava aquestes protestes un dels pitjors atacs contra l'organització i demanava mesures severes i confiança en el Sindicat Vertical⁶⁸.

L'inici de les aturades es pot situar el 2 de gener de 1946 a l'empresa tèxtil Tolrà de Castellar del Vallès. Els treballadors van fer vaga en protesta per la recuperació durant les nits de les hores que no es podien treballar durant el dia a causa dels talls de llum, pràctica habitual en aquella època. Tanmateix, van tenir més transcendència els esdeveniments succeïts a Manresa durant la darrera setmana de gener d'aquell any. Les setmanes anteriors s'havien produït tensions per les recuperacions a les nits i pels salaris a la fàbrica de teixits i filats Bertrand i Serra, on hi treballaven entre 2.000 i 3.000 persones. El dijous 24 de gener es commemorava l'entrada de les tropes franquistes a Manresa. Era un dia festiu recuperable, de manera que, segons la legislació del moment, no s'havia de cobrar el jornal corresponent a aquell dia. La tarda del divendres 25, quan arribà l'hora de cobrar, les treballadores a jornal es van negar a fer-ho i aturaren les màquines. Va ser l'inici d'una vaga que es va prolongar fins el 31 de gener i que es va estendre a altres fàbriques tèxtils de Manresa. Va haver d'intervenir el governador civil, que es va traslladar a Manresa per negociar amb una comissió de treballadores de l'empresa. La vaga va tenir èxit, ja que es

⁶⁷ BARBA HERNÁNDEZ, Bartolomé, *Dos años al frente del Gobierno Civil de Barcelona y varios ensayos*, Madrid, Javier Morata, editor, 1948, p. 62-63.

⁶⁸ RICHARDS, Michael, "Falange, Autarky and Crisis: The Barcelona General Strike of 1951", *European History Quarterly*, 29, 1999, p. 546.

va obtenir un plus de carestia de la vida de 75 pessetes i un economat. A més, la notícia es va estendre, fins al punt que als diaris van publicar-se notícies referides a la “normalització” de la situació a Manresa i el governador civil va fer declaracions de premsa on reconeixia que s’havien produït conflictes laborals⁶⁹. Aquesta situació va afavorir l’extensió de les vagues que, entre febrer i març, van afectar les poblacions de Sabadell, Terrassa, L’Hospitalet de Llobregat, Palamós i Barcelona, sobretot a les fàbriques tèxtils. En aquestes protestes es reivindicaven augments salarials i millores en el racionament. Els augments salarials obtinguts es van aconseguir per la via dels denominats plusos de vida cara, ja que segons la legislació franquista, era l’Estat qui establia els sous i les condicions de treball per mitjà de les reglamentacions laborals, de manera que quan els empresaris volien incrementar les retribucions havien de recórrer a plusos voluntaris. D’altra banda, l’augment de les retribucions de vegades es va reclamar (i aconseguir) en espècie, degut al ràpid increment dels preus.

Entre febrer i març, el conflicte laboral més rellevant es va produir a Mataró, on s’ha arribat a parlar de vaga general entre el 23 i el 26 de març de 1946. El març d’aquell any hi havia un gran descontent pels elevats preus dels aliments, fins al punt que l’Ajuntament va fer parar les investigacions dels funcionaris de la Fiscalia Superior de Taxes adduint que podrien ser motiu d’alteració de l’ordre públic. No obstant això, les treballadores de l’empresa tèxtil del gènere de punt Can Minguell van iniciar una vaga perquè l’empresa havia eliminat un plus salarial de 75 pessetes que havien concedit el novembre de 1945. Es va estendre a les altres fàbriques tèxtils i es van produir manifestacions de dones en resposta a quatre detencions de militants d’organitzacions polítiques i sindicals clandestines. Després que una comissió de dones negociés amb el cap de la Guàrdia Civil, es va restablir el plus, van alliberar els detinguts i els van pagar els dies de vaga⁷⁰.

⁶⁹ Notícies de la “normalització” a *El Correo Catalán*, 31 de gener de 1946; *La Vanguardia*, 1 de febrer de 1946. La premsa clandestina va referir-se profusament a la situació, com per exemple a *Lluita* (edició de Tolosa de Llenguadoc, França), núm. 35, 9 de febrer de 1946, núm. 37, 27 de febrer de 1946; *Mundo Obrero* (Tolosa), núm. 1, 16 de febrer de 1946. Així mateix, per situar la cronologia de la vaga i les seves característiques ha estat de gran ajuda el Diari de Laura Sanmiquel, una treballadora de les oficines de Bertrand i Serra (annex 1). Alguns articles que han tractat la vaga de gener de 1946 a Manresa són ADAM, Joan, “La vaga de gener de 1946 a Manresa”, *Dovella*, núm. 28, 1988, p. 5-13; SARDANS, Jordi, “Les persones i els fets II. Gener de 1946: Vaga general a Manresa. Impulsada per les dones de la Fàbrica Nova”, suplement de *El Pou de la Gallina*, 2, 1987; PERRAMON i PLA, Francesc, “1946: la vaga de Manresa, una de les primeres vagues del franquisme”, *Avui*, 17 d’agost de 1977, p. 8.

⁷⁰ DE VARGAS-GOLARDONS, Ricard, “La vaga general de Mataró del 23 al 26 de març de 1946”, *II Sessió d’Estudis Mataronins*. Mataró, Museu Arxiu de Santa Maria-Patronat Municipal de Cultura, 1986, p. 85-93. *Las Noticias*, núm. 4, 2-5 febrer de 1946 i núm. 5, març; *Lluita* (ed. a Tolosa de Llenguadoc), núm. 34, 2 de febrer, núm. 35, 9 de febrer; núm. 36, 16 de febrer, núm. 37, 27 de febrer; núm. 42, 30 de març,

El maig i el juny va haver una reactivació dels conflictes laborals, especialment a les fàbriques tèxtils i metal·lúrgiques de Barcelona, Badalona, Sabadell i L'Hospitalet de Llobregat. Les reivindicacions continuaven sent increments salarials i millora del racionament, cosa que relaciona la conflictivitat laboral amb un altre tipus de protestes. Durant els anys 1946 i 1947 les vagues van estar acompanyades de protestes contra la carestia dels aliments i els problemes de racionament, en forma d'incidents als mercats, de manifestacions o fins i tot d'agressions a agents de la Comisaría de Abastecimientos y Transportes⁷¹. L'estiu de 1946, sembla ser que els problemes de racionament es van intensificar, probablement perquè les autoritats van procedir a la renovació de les cartilles de racionament i, en distribuir les noves, va haver errors en l'assignació de categories⁷². A més, a Barcelona, la distribució d'un substitutiu de l'oli va provocar el 13 de juliol una "vaga de setrills". Aquell dia, a barris obrers com Poble Sec, Gràcia i la Barceloneta, van penjar-se setrills i paelles a les finestres i balcons, doncs no hi havia res per omplir-los. A una botiga de l'Eixample una sèrie de dones es va reunir per incitar a les altres a què no comprassin el substitutiu de l'oli. A les que el compraven, els el treien i el llençaven⁷³.

El moment de major conflictivitat a l'àrea de Barcelona va ser novembre i desembre de 1946. El detonant va ser l'aprovació d'una reglamentació laboral per a les empreses dedicades a la fabricació de gèneres de punt, l'octubre de 1946⁷⁴. Les protestes inicials probablement van ser satisfetes pels empresaris, cosa que va afavorir la seva extensió a altres empreses del tèxtil i d'altres sectors. Davant d'aquests fets, el governador civil va prohibir als empresaris la millora dels sous a les seves respectives empreses⁷⁵. A més a més, la repressió es va intensificar. Per exemple, a casa Prats (tèxtil) la policia

núm. 44, 13 d'abril, núm. 51, 1 de juny; *Mundo Obrero* (Tolosa de Llenguadoc) núm. 1, 16 de febrer. AHGCB, Ajuntaments, Mataró, carp. 1946. La darrera documentació s'ha pogut consultar gràcies a Margarida Colomer Rovira.

⁷¹ Un informe intern del PSUC tramès el juliol de 1946 al secretariat del PSUC a França informa sobre incidents al Mercat del Ninot (Eixample, Barcelona), on les dones van rebentar les portes del mercat, perquè el volien obrir més tard que de costum. Al mateix informe s'indica que a l'estació de tren de Terrassa les estraperlistes van apedregar agents "abastos" sense que la Guàrdia Civil fes cap detenció. Arxiu Històric del Partit Comunista d'Espanya, Secció Catalunya, Evarist Massip, "Informe d'activitats", Tolosa, 7 de juliol de 1946, *Jacq.* 4.

⁷² AGA, Presidencia, Jefatura Provincial de Barcelona, "Parte mensual de actividades de octubre de 1946", Barcelona, 13 de novembre de 1946, sig. 51/2088.

⁷³ *Treball*, núm. 15, 23 de juliol de 1946; *Las Noticias*, núm. 8, juliol de 1946.

⁷⁴ "Orden 4 de octubre de 1946. Reglamento Nacional del Trabajo para el sector de géneros de punto de la industria textil", BOE 12 d'octubre de 1946, núm. 285, a *Repertorio Cronológico de Legislación. 1946*. Pamplona, Aranzadi, 1946, p. 1416-1417. Per la modificació de les reglamentacions nacionals referents als salaris dels sectors del cotó i la llana, va haver-se d'esperar a sengles ordres del Ministeri de Treball del 26 de març de 1947, publicades al BOE del 5 d'abril de 1947, núm. 95 i al del 29 de març de 1947, núm. 88, respectivament. *Repertorio cronológico de legislación. 1947*. Pamplona, Aranzadi, 1947, p. 533-536, 576-579.

⁷⁵ FERRI, Llibert; MUIXI, Jordi; SANJUAN, Eduardo, *Las huelgas contra Franco, op. cit.*, p. 91.

armada va apallissar diverses treballadores. D'altra banda, la detenció de la comissió de vaga de l'empresa tèxtil Vapor Nou (Barcelona), va provocar l'extensió de la vaga a altres fàbriques⁷⁶.

A principis de 1947 les vagues van continuar, encara que amb una intensitat menor. A més a més, es feien defensives, ja que reivindicaven l'aplicació de mesures acordades anteriorment. De nou, a Mataró es va produir un intens conflicte a les empreses del gènere de punt, entre el 24 i el 28 de febrer de 1947. Els empresaris no volien pagar de forma íntegra el plus mensual de 75 pessetes que s'havia aconseguit durant la vaga general de març de 1946, sinó de forma proporcional als dies treballats. Això era molt lesiu pels ingressos dels treballadors i treballadores, ja que les restriccions elèctriques feien treballar dos o tres dies per setmana. Per aquest motiu, el dilluns 24 de febrer va iniciar-se una vaga, amb una comissió negociadora composta per les mateixes dones que el març de 1946. Finalment, es va aconseguir el cobrament íntegre del plus⁷⁷. Al llarg de 1947 les protestes es van anar reduint a l'àrea de Barcelona, mentre que a altres zones, com Madrid i Biscaia van assolir importants proporcions. A Biscaia, el maig de 1947, es va produir una vaga general de Biscaia. Les empreses afectades per aquesta vaga donaven feina a 80.000 treballadors⁷⁸. Tanmateix, la constatació que la dictadura no estava a punt de caure i, sobretot, a la intensificació de la repressió per tal de preparar el referèndum sobre la Llei de Successió (6 de juliol de 1947), va portar al final de les vagues.

Quant a les característiques de les protestes laborals de 1946 i 1947, cal assenyalar que generalment van adoptar la forma de "vaga de braços caiguts". Els treballadors i treballadores deixaven la seva activitat laboral, però continuaven dins de la fàbrica. Probablement era una mesura per minimitzar la repressió per part de les forces de l'ordre, molt fàcil i immediata en el cas de concentrar-se a l'exterior de les instal·lacions de l'empresa. De tota manera, la policia sovint va entrar a les fàbriques a desallotjar els vaguistes, especialment a partir de desembre de 1946. La premsa clandestina també va fer referència a reduccions de rendiment, però poc sovint, potser perquè és una forma menys espectacular de protesta. Molt possiblement, alguns problemes es devien solucionar

⁷⁶ *Las Noticias*, núm. 13, desembre de 1946.

⁷⁷ Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), Fons PSUC, "Sense títol", Mataró, 1947, Informes d'activitats clandestines realitzades per militants del PSUC a l'interior (1946-1970), 405, carp. "Organització, Clandestinitat. Informes de treball propagandístic (1946-1947)". Vegeu l'annex 2.

⁷⁸ LORENZO, José M., *Rebelión en la ría. Vizcaya 1947: Obreros, empresarios y falangistas*, Bilbao, Universidad de Deusto, 1988, p. 55.

discutint amb els encarregats, negociant amb la direcció (i amb amenaces de vagues o de reducció de la producció), entre d'altres formes de protesta.

L'extensió de les vagues en els moments de major conflictivitat es va produir en cadena, no seguint una convocatòria (a diferència de la vaga general de Biscaia el maig de 1947). Les millores aconseguides pels treballadors d'una empresa impulsaven als d'altres empreses a protestar. Com s'ha vist, les repercussions de les vagues algunes empreses de Manresa o Mataró van afavorir que les protestes s'estenguessin a empreses del mateix ram a la localitat, o fins i tot els voltants. Fou el cas de Manresa el 1946 i de Mataró el març de 1946 i el febrer de 1947.

Les reivindicacions, majoritàriament, eren millores salarials en forma de plusos de vida cara, de vegades demanant que les empreses subministressin aliments a un preu assequible. Amb molta menor freqüència van tenir un caràcter solidari, contra acomiadaments o detencions. El 1946 es produïren peticions d'aquest tipus a la Maquinista Terrestre i Marítima, a la vaga general de Mataró, a la *Société Lainère Barcelonaise* i Hispano Olivetti. El desembre de 1946 la detenció del comitè de vaga del Vapor Nou va provocar aturades a diverses empreses tèxtils. El 1947 les vagues en solidaritat amb obrers acomiadats o detinguts van afectar a La Seda, Catalana de Gas i Electricitat i les empreses tèxtils Casacuberta i Can Serra. Ens consten poques protestes per les condicions de treball (ritmes de producció, horari, seguretat...), però probablement la duresa d'aquestes contribuï de forma important a l'increment de les tensions a les fàbriques. El 1946 va haver protestes per aquests motius a la fàbrica Tolrà, Fills de F. Sans, Lámparas Z, Fuerzas y Riegos de Ebro; el 1947, a Font Vilaseca i a les mines de Saldes. Finalment, hem de citar, l'escassetat d'accions per motius estrictament polítics en els centres de treball. A banda distribució d'octavetes i pintades, el 1946 tan sols es van produir dos i a la mateixa empresa, la Maquinista Terrestre i Marítima. Es tracta d'un atur parcial en celebració del Primer de Maig i una aturada de dues hores, per commemorar l'afusellament de Lluís Companys.

Una de les característiques més importants del moviment vaguístic de 1946 i 1947 a Barcelona va ser la gran importància de l'actuació de les treballadores i la interrelació amb protestes als mercats i als carrers per la carestia i el racionament. Com indicava un informe intern del PSUC

es començaven a desenrotllar moviments de dones, per protesta contra la carestia de la vida, i per més racionament i que adhuc, s'asaltaren alguns mercats (...) i que en els tallers

eren les dones principalment que es demostraben mes actives en protesta contra la situacio[*sic*]⁷⁹

En una província amb altes taxes d'activitat femenina, el descontent de les dones no tan sols es mostrava als carrers, places i mercats, sinó també a les fàbriques. I més concretament, a les fàbriques tèxtils que, com s'ha indicat, van ser les més afectades per les protestes. La importància de la participació de les dones en les protestes laborals es pot explicar per diverses motivacions. Elles eren la mà d'obra majoritària a les empreses tèxtils i, a diferència dels homes, ocupaven càrrecs de responsabilitat. A més, les vagues es produïen simultàniament a les protestes als mercats, al descontent per la carestia dels productes de primera necessitat. A les vagues, resultava relativament comú reivindicar la creació d'un economat d'empresa per poder comprar productes a un preu inferior al de mercat, o la millora de l'economat existent. Aquesta interrelació era clarament percebuda per les autoritats, com mostrava la preocupació de l'Ajuntament de Mataró davant els inspectors de la Fiscalia Superior de Taxes. També en són una mostra les mesures proposades a les reunions del 18 i el 26 de febrer de 1946 de la Junta Provincial de la Secció Econòmica del Tèxtil, de la OSE, davant l'extensió de les vagues. Es va proposar la creació d'economats i, a la segona reunió, es va recomanar als empresaris no concedir plusos de vida cara⁸⁰. Poques setmanes després, el 6 d'abril de 1946 el Ministeri de Treball va ordenar la creació d'economats, a les empreses de més de 50 treballadors i treballadores dels municipis classificats com a urbans i industrials de les indústries alimentària, siderometal·lúrgica, de la fusta, tèxtil i de cuirs i pells, i de la construcció, transports terrestres i pesca marítima⁸¹. D'aquesta manera es volia mitigar l'important malestar existent pel preu dels productes de primera necessitat i prevenir les vagues. Per a les dones barcelonines –sovint treballadores del tèxtil– els escassos salaris i les dificultats d'abastament eren dues vessants del mateix problema.

Al llarg del segle XX, en llocs amb una important presència de les dones al mercat de treball, de vegades s'han combinat les vagues de les treballadores amb les protestes per les subsistències –sovint en forma de motins. És el cas de la ciutat de Barcelona, on el gener de 1918, en resposta al preu i l'escassetat del carbó, nombroses dones es van

⁷⁹ Archivo Histórico del Partido Comunista de España (AHPCE), Nacionalidades, Cataluña, “Informe de Lluís Nogués”, Tolosa (França), 9 de juliol de 1946, *Jacq.* 6, p. 3.

⁸⁰ “Índice de reuniones de las Juntas de Grupos y Subgrupos en el mes de Febrero de 1946”, *Revista Sindical de la territorial de Barcelona, Tarragona, Lérida y Gerona*, núm. 31, Barcelona, març de 1946, p. 6.

⁸¹ “Índice legislativo”, *Boletín Sindical de la Territorial de Madrid*, núm. 41, maig de 1946.

mobilitzar assaltant carboneries, manifestant-se, visitant en delegacions al governador civil i fent vaga a les empreses tèxtils⁸². En un altre territori en dates més recents, Pedraic Kenney ha mostrat com les treballadores tèxtils de la ciutat polonesa de Lodz van mobilitzar-se per defensar el benestar de la comunitat i contra l'Estat comunista en forma de vagues (1947 i 1971) i marxés contra la gana (1981)⁸³.

Les protestes per les subsistències, a principis del segle XX, estaven protagonitzades per dones, que s'erigien en representats de la comunitat, presentant-se davant les autoritats polítiques com a mares que volien alimentar les seves famílies i defensar el bé comú (no els seus drets individuals). Aquestes dones rarament formaven organitzacions estables⁸⁴. En el cas de les vagues que es van produir el 1946 i 1947, tenien en comú algunes característiques del seu desenvolupament, com ara el fet que les treballadores es presentessin davant de les autoritats (l'alcalde, el governador civil o el cap de la Guàrdia Civil en el seu defecte) i negociessin amb elles presentant-se com a dones que volien alimentar les seves famílies. Com deia la comissió de treballadores a la vaga de les empreses del gènere de punt a Mataró de 1947, les guiaven la llibreta de cobrament i el mercat⁸⁵. Presentar-se com a mares era una forma de legitimar la protesta i de ser escoltades, sobretot en un règim polític que volia reduir a les dones a ser exclusivament esposes i mares. A més, era una forma d'evitar la repressió, perquè les autoritats polítiques i les forces policials tendien a pensar que les dones no estaven polititzades i, almenys inicialment, no les solien vincular amb les organitzacions antifranquistes.

Com s'ha dit, les mobilitzacions dutes a terme per dones es consideraven espontànies i se'ls treia significació política⁸⁶. Tanmateix, això no vol dir que no tinguessin les seves formes d'organització. A les fàbriques tèxtils, va ser habitual que es formessin

⁸² KAPLAN, Temma, *Ciudad roja, periodo azul. Los movimientos sociales en la Barcelona de Picasso (1888-1939)*, Barcelona, Península, 2003, capítol 5. Pamela Beth Radcliff ha assenyalat que "aquesta vaga va seguir una trajectòria completament diferent de les habituals vagues organitzades per sindicats". RADCLIFF, Pamela Beth, "Women's Politics: Consumer Riots in Twentieth-Century Spain", *op. cit.*, p. 323.

⁸³ KENNEY, Pedraic, "The Gender of Resistance in Communist Poland", *The American Historical Review*, 104:2, 1999, p. 399-425.

⁸⁴ RADCLIFF, Pamela Beth, "Women's Politics: Consumer Riots in Twentieth-Century Spain", a ENDERS, Victoria Lorée; RADCLIFF, Pamela Beth (ed.), *Constructing Spanish Womanhood. Female identity in Modern Spain*, Albany, State University of New York Press, 1999, p. 301-323.

⁸⁵ ANC, Fons PSUC, "Sense títol", Mataró, 1947, 405.

⁸⁶ Vegeu ADAM, Joan, "La vaga de gener...", cit., p. 8 i *Tierra y Libertad. Órgano peninsular de la Federación Anarquista Ibérica*, 4, abril de 1947. Entrevista a Pepita Burgués Burgués (Manresa, 1927), 22 de març de 2004. James B. Scott assenyalava altres situacions històriques en les quals s'ha aprofitat la situació marginal i apolítica de les dones a l'ordre patriarcal per minimitzar la repressió. És el cas de les protestes contra el programa de col·lectivització d'Stalín, en les quals els camperols van comprovar que si les dones les encapçalaven, s'evitaven les pitjors formes de represàlia. D'aquesta manera, els homes podien intervenir, sense córrer tant de perill, per defensar les seves esposes. SCOTT, James, C., *Los dominados y el arte...*, *op. cit.*, p. 214-215.

comissions de treballadores composades exclusivament per dones, que van negociar amb la direcció de les empreses, les forces d'ordre públic, funcionaris de la OSE i fins i tot alts càrrecs polítics. Podien estar formades per treballadores de diferents seccions d'una empresa, com va passar durant la vaga de Filats i Teixits Bertrand i Serra. Aquesta comissió, formada per unes 12 dones de diferents seccions, va negociar amb la direcció de l'empresa, l'Ajuntament, representants del Sindicat Vertical i amb el governador civil⁸⁷. En determinats casos, les comissions van estar formades per treballadores de diverses empreses, com la formada a conseqüència de les vagues de Mataró de març de 1946 i de febrer de 1947⁸⁸.

Les comissions es dissolien un cop acabava la vaga, però tornaven a formar-se si el conflicte es reproduïa, com va passar a Mataró. En aquesta localitat les fàbriques del gènere de punt van estar en vaga entre el 24 i el 28 de febrer de 1947, ja que els empresaris no volien pagar íntegrament el plus salarial aconseguit anteriorment. Segons un informe del PSUC, en iniciar-se la vaga els empresaris van demanar que es formessin comissions per negociar les reivindicacions. Després del fracàs de les negociacions, les direccions de les empreses van declarar el tancament patronal. Va formar-se una comissió que representava els treballadors i treballadores del gènere de punt, que estava formada per les mateixes treballadores que l'havien format el març de 1946. Les negociacions que va mantenir amb un representant de la OSE van ser infructuoses, però el dia següent es va arribar a un acord, en la negociació amb un tinent coronel de la Guàrdia Civil⁸⁹.

Les integrants de les comissions negociadores eren escollides per les seves companyes o simplement es presentaven voluntàries. D'entre aquestes dones, segons indica Pepita Burgués Burgués,

Sempre hi havia una que anava davant (...). Bueno, eren senyores més grans, que representava que sabien més. Una collita de dones grans⁹⁰.

Algunes, com la Josefina Agramunt a Mataró, es mantenien com a un referent, com ens indica Teresa Cortina Cirera,

⁸⁷ ADAM, Joan, "La vaga de gener...", cit., p. 8-9, SARDANS, Jordi, "Les persones i els fets II...", Arxiu Històric Comarcal de Manresa, Diari de Laura Sanmiquel, Manresa, desembre de 1945-febrer de 1947.

⁸⁸ DE VARGAS-GOLARDONS, Ricard, "La vaga general de Mataró...", *op. cit.*, p. 85-93.

⁸⁹ ANC, Sense títol, Mataró, 1947, Fons PSUC, Informes d'activitats clandestines realitzades per militants del PSUC a l'interior (1946-1970), 405, carp. "Organització, Clandestinitat. Informes de treball propagandístic (1946-1947)".

⁹⁰ Entrevista a Pepita Burgués Burgués.

Era la que sempre treia la cara, però jo no sé si estava sindicada ni res... però ella sempre reivindicava... La Pepeta Maca era com un referent (...) sempre l'havia sentit anomenar, a la Can Minguell "la Pepeta Maca, la Pepeta Maca"⁹¹.

La coneguda com Pepeta Maca era Josefa Agramunt, treballadora de Can Minguell. Es tractava d'una antiga cenetista que entre el 23 i el 26 de març de 1946, es va formar part de la comissió que va negociar amb els empresaris i amb la Guàrdia Civil⁹²

Moltes d'aquestes dones tenien experiència en la participació en conflictes laborals, ja que ho havien fet abans de la dictadura. La situació de clandestinitat de les organitzacions de l'oposició al règim fa que sigui difícil saber si estaven en contacte amb alguna d'elles. Probablement, en la majoria de casos no va ser així, però mantenien la seva cultura política. Joana Picoi, una de les participants de la vaga de 1946 a Bertrand i Serra afirmava:

Quan deien de parar (perquè llavors si tu anaves a la fàbrica potser t'hagueren estovat i tot) i tu deies "Jo vull engegar", et prenién per esquiroi, que diuen. I no, no, es va creure [en la vaga]⁹³.

Per tant, les dones que van participar en la vaga mantenien una consciència de classe, basada en uns interessos comuns, en la solidaritat i la unitat d'acció quan es plantejava una reivindicació, així com en el rebuig i atac a qui "traïa" el grup i no seguia aquests principis. Això no vol dir que totes les treballadores mantinguessin les idees polítiques d'aquelles qui encapçalaven les vagues. En el context de la dictadura franquista, les vaguistes més joves no tenien el mateix plantejament:

No hi havia política en aquestes coses. Quan es demanava una cosa, no hi havia, de política. Mai. (...) Demanàvem uns drets que teníem i volíem i que ens semblava que era per tirar la vida endavant, però no hi havia política⁹⁴.

⁹¹ Entrevista a Teresa Cortina Cirera (Mataró, 1922), 21 de gener de 2007. Teresa Cortina va ser membre de les Joventuts Socialistes Unificades de Catalunya durant la Guerra Civil. Va tornar a recuperar el contacte amb el PSUC a finals dels anys seixanta.

⁹² VARGAS-GOLARDONS, Ricard de, "La vaga general de Mataró...", *op. cit.* Per a la identificació de la "Pepa Maca" com a Josefa Agramunt, FINA, Albert, *Des del nostre despatx*. Barcelona, Dopesa, 1978, p. 50-51.

⁹³ Entrevista a Joana Picoi (El Pont de Vilomara, 1920), 14 d'abril de 2004.

⁹⁴ Entrevista a Pepita Burgués.

Com s'ha indicat, algunes de les comissions de treballadores van negociar amb les autoritats provincials, ja que en un Estat on la vaga estava prohibida i els salaris estaven determinats pel govern, aquest tipus de conflictes ràpidament adquiria una significació política. En el transcurs de les negociacions insistien a esbrinar qui “orientava” a les treballadores, perquè pensaven que unes protestes de tal envergadura no podien ser producte tan sols de les accions d'aquestes dones. Ni tan sols tractaven de vincular directament la comissió negociadora amb organitzacions antifranquistes, sinó que volien saber quins eren els militants que suposadament les influenciaven, a qui es pressuposava homes. Un exemple d'això el trobem a la vaga del gènere de punt a Mataró el febrer de 1947. El 27 de febrer, després de quatre dies de vaga,

Inmediatament [sic] va anar de Barcelona un delegat del Sindicat Vertical el qual va demanar a la Comissió per entrevistar-se per arreglar el plet i d'entaular el següent parlament entre les companyes de la Comissió de vaga i ell: El Delegat –“Qui és la Junta?”. Les companyes – “Nosaltres”. – “No, no, m'han de dir qui són els que vos orienten”. – “Nosaltres mateixes, i estem totes orientades”. –“Val més que m'ho digueu perquè [sic] hi ha gen [sic] interessada a crear la “cisanya” [sic]. Des de fora han iniciat una campanya de difamació i aquí hi ha gent que treballa pel mateix, però nosaltres som forts, comptem amb totes les forces i és per això [sic] que si vosaltres no comenceu el treball us pot sortir car”. – Una companya respongué: “Perquè veieu com soc sincera, jo li vaig a dir qui és qui ens orienta”, i es tregué [sic] la llibreta de “cobro” i digué: “Aquesta i la plaça” [sic.]⁹⁵.

De fet, en els casos de Manresa i Mataró, una de les primeres accions davant les vagues van ser la detenció de militants d'organitzacions antifranquistes que en aquells moments estaven en llibertat condicional⁹⁶. El règim franquista considerava que aquestes protestes estaven influïdes per les organitzacions antifranquistes, però no assumia que les membres de les comissions negociadores en formessin part.

En general, no s'han pogut establir relacions directes entre aquestes mobilitzacions i les organitzacions polítiques i sindicals antifranquistes. En aquells moments, l'organització amb més efectius a Catalunya, la CNT, estava dividida per l'estratègia a

⁹⁵ ANC, Fons PSUC, “Sense títol”, Mataró, 1947, 405.

⁹⁶ MARTÍNEZ i ESPINOSA, Emilià, “Les lluites socials i la vaga de 1947 a Manresa”, *Dovella: Revista d'Història i Art del Bages*, febrer de 1984, p. 27; SARDANS, Jordi: “Gener de 1946...”, *op. cit.*, p. 8. VARGAS-GOLARONS, Ricard de, “La vaga general de Mataró...”, *op. cit.*, p. 90.

seguir per acabar amb el franquisme. L'opció hegemònica a l'exili era acabar amb les aliances mantingudes durant la Guerra Civil i fer servir la lluita armada; a l'interior, mantenir les aliances. El 1946 i 1947, els partidaris de la darrera opció, van mantenir negociacions amb els monàrquics i es va voler donar una imatge de "responsabilitat" evitant impulsar mobilitzacions. A més a més, molts militants de la CNT devien participar en les vagues, però la majoria considerava que les mobilitzacions implicaven un greu risc, per la repressió que comportaven⁹⁷.

La segona organització antifranquista a Catalunya, per implantació, era el PSUC. Aquest partit considerava que per enderrocar el franquisme no era suficient la pressió internacional, sinó que també s'havien de fomentar les protestes laborals. Suposava que aquests conflictes, en coincidir amb la lluita armada, portarien a una vaga general insurreccional que permetria acabar amb la dictadura. Pels indicis disponibles, sembla que la conflictivitat dels anys 1946 i 1947 era un fenomen que el PSUC no va organitzar, però que li servia per refermar la seva estratègia. Si va impulsar algunes vagues, va ser sobretot al sector metal·lúrgic cap a finals del 1946, perquè era en aquest sector on tenia més militants⁹⁸. En el cas de les vagues al tèxtil, sembla que majoritàriament no en va ser l'organitzador. Una excepció podria ser la vaga del gènere de punt a Mataró del febrer de 1947, en la qual es podria haver establert contacte amb la comissió negociadora⁹⁹.

L'intent del PSUC de canalitzar les protestes va tenir en compte que estaven encapçalades per dones. Això va generar un debat entorn si havien de ser organitzades com a treballadores, a les fàbriques, o com a dones, per mitjà de la Unió de Dones de Catalunya, organització existent durant la Guerra Civil. Finalment, el juliol de 1946, es va decidir organitzar-les a la Unió de Dones de Catalunya, però sense èxit, doncs a finals de 1946 tenia menys membres que el desembre de 1945¹⁰⁰. Per altra part, l'estratègia del PSUC va comportar que la seva premsa clandestina donés molta importància a les vagues i, a diferència de la resta de l'oposició antifranquista, també als incidents provocats per la manca d'abastaments. Tanmateix, mentre que en el segon tipus de protestes sempre es parlava de les seves protagonistes en femení, en referir-se als conflictes laborals tendia a utilitzar-se el genèric "classe obrera" o "treballadors", en masculí, ja que la classe obrera

⁹⁷ MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *L'oposició antifeixista a Catalunya...*, op. cit., p. 99-104; HERRERÍN, Ángel, *La CNT durante el franquismo. Clandestinidad y exilio (1939-1975)*. Madrid, Siglo XXI, 2004, p. 59-80, 99-100, 131-132.

⁹⁸ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, "Informe de Pere Canals", 24 de desembre de 1945, *Jacq.* 12; "Informe de Josep Sarradell", 25 d'octubre de 1946, *Jacq.* 28 i 323.

⁹⁹ ANC, Fons PSUC, "Sense títol", Mataró, 1947.

¹⁰⁰ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, "Informe de Lluís Nogués". *Treball*, núm. 14, 20 de juliol de 1946.

estava concebuda en termes de gènere (masculí). En principi, es considerava que les dones s'havien de mobilitzar en tant que esposes i mares, protestant pels problemes de carestia i abastaments. De tota manera, l'estratègia mobilitzadora del PSUC i la situació que es va trobar va fer que també es dirigís a les dones en tant que treballadores. Així, malgrat que difícilment es referia a les persones que estaven en vaga en femení, ho va fer en major mesura que altres organitzacions antifranquistes¹⁰¹.

Podem concloure que entre 1946 i 1947 es va produir una intensa conflictivitat laboral protagonitzada en bona mesura per dones. Aquestes dones es van organitzar en forma de comissions de vaga que no semblen tenir, almenys inicialment, contactes amb l'oposició antifranquista. Les comissions es dissolien en finalitzar el conflicte, però si es tornava a produir sovint mantenien la seva composició inicial. En aquestes vagues les dones van tenir un paper molt destacat perquè eren la majoria de la plantilla de les empreses en conflicte. A més, en presentar-se davant les autoritats com a mares que reivindicaven un salari suficient per alimentar les seves famílies i tenir accés als productes de primera necessitat, es veien legitimades per discurs de gènere dominant i, en no ser considerades com a un moviment "polític", podien esquivar la repressió en un primer moment.

Entre 1948 i març de 1951 la conflictivitat laboral a Barcelona va reduir-se molt, però es van produir alguns conflictes puntuals. De nou, la majoria van ser al tèxtil, essent el metall el segon sector més afectat. La majoria de conflictes es van localitzar a Barcelona, i alguns a Mataró i Manresa¹⁰². A més, sovint es van produir a empreses que havien estat afectades per la conflictivitat laboral de 1946 i 1947. Al tèxtil, trobem conflictes a Hijos de S. Bernardes (Barcelona), a fàbriques del gènere de punt a Mataró (especialment Can Gassol, Marfà i Inverg), i a la Fàbrica Nova de Bertrand i Serra, a Manresa i Can Trinxet, a Barcelona. Al sector metal·lúrgic, es van produir protestes a la

¹⁰¹ Per a l'estratègia del PSUC en aquells moments, LARDÍN, Antoni, *Condicions de treball, conflictivitat laboral i militància política clandestina. Els obrers industrials catalans i el PSUC (1938-1959)*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2004, volum 2, p. 195 i 208 i LARDÍN, Antoni, *Obrers comunistes. El PSUC a les empreses catalanes durant el primer franquisme (1939-1959)*, Valls, Cossetània, 2007, p. 143-149. Per estudiar el discurs del PSUC al voltant de la conflictivitat femenina, són molt útils publicacions com *Lluita* (Tolosa de Llenguadoc), *Treball* i *Las Noticias*.

¹⁰² Antoni Lardín, a partir de la publicació del PSUC *Treball*, ha fet un registre del conflictes que cita. Entre 1948 i la vaga general de 1951, figuren 13 conflictes laborals al tèxtil, 8 al metall, 4 a empreses de la construcció, 2 a químiques, 1 a transports i 9 a empreses de les que es desconeix el sector o no se'n cita el nom. Pel que s'ha pogut comprovar, la llista de conflictes no es pot considerar exhaustiva, però *Treball* és una de les publicacions clandestines on es donen més notícies sobre conflictes i, a diferència d'altres publicacions, té continuïtat. LARDÍN, Antoni, *Condicions de treball..., op. cit.*, p. 429-431 i *Obrers comunistes..., op. cit.*, p. 167-175.

Maquinista Terrestre i Marítima i Can Girona, les dues a Barcelona. Per les informacions disponibles, sembla que en aquesta conflictivitat les treballadores van tenir un paper remarcable¹⁰³.

A principis de 1951 l'àrea de Barcelona va patir l'episodi de conflictivitat social i laboral més important des del final de la Guerra Civil. Entre 1950 i 1951, un important increment del cost de la vida i els talls de llum provocaven el descontent de la població. A més, les tensions del governador civil de Barcelona –Eduardo Baeza Alegria– amb una part de FET-JONS feia que les autoritats no poguessin comptar amb alguns dels suports habituals. Ultra això, a principis de 1951 el govern va anunciar un increment del preu del bitllet dels tramvies, que era més important a Barcelona que no pas a Madrid, on el preu del bitllet ja era més barat. Per Barcelona van començar a circular unes octavetes on es demanava fer un boicot als tramvies i que, si s'era bon ciutadà, se'n fessin més còpies i es distribuïssin. El dia 1 de març s'inicià un boicot als tramvies que es va prolongar durant una setmana, malgrat la pluja, fins que el dia 6 es va aconseguir l'anul·lació de l'increment de preus. El boicot va tenir una gran repercussió, i va implicar també protestes als mercats contra l'estraperlo (mercat negre) i manifestacions.

L'entusiasme per l'anul·lació de l'increment de preus va crear un clima ciutadà que fa fer possible que el dia 6 de març, en una reunió convocada per la OSE, uns 2.000 enllaços sindicals convoquessin una vaga general pel 12 de març contra el cost de la vida i per l'alliberament dels detinguts. El dia 12, l'esmentada vaga va afectar especialment les indústries tèxtil, les fàbriques de maquinària, la indústria química i a la construcció. Els serveis de gas, aigua, electricitat, correus i telèfons van quedar greument afectats. A més, també van tancar els cinemes, restaurants, cafès i botigues minoristes, i es produïren manifestacions i una important concentració a la Plaça Sant Jaume. Respecte aquesta vaga, Eduardo Baeza Alegria va arribar a afirmar que, per primer cop des de 1939, “*las masas habían tomado posesión de la calle*”. El dia 13, i fins i tot el 14, la vaga va continuar en algunes fàbriques de Poblenou, Manresa i Badalona. Per recuperar el control, es va fer servir la Policia Armada, la Guàrdia Civil i, en aquesta ocasió, el governador civil va comptar amb els falangistes. El capità general de Barcelona es va negar a fer servir les

¹⁰³ És el cas de la vaga produïda a Bertrand i Serra el febrer de 1948, finalitzada amb un locaut. AHCM, Diari de Laura Sanmiquel. Segons documentació diplomàtica anglesa, el setembre de 1949 unes 2.000 treballadores de Can Trinxet van fer vaga, demanant increments salarials. L'empresa fou ocupada per l'Exèrcit. A RICHARDS, Michael, “Falange, Autarky and Crisis...”, *op. cit.*, p. 547.

tropes per sufocar els aldarulls, però Franco va ordenar l'enviament de quatre vaixells militars, i un destacament d'infants de marina va marxar per la ciutat¹⁰⁴.

Les vagues de 1951 van tenir múltiples conseqüències. Les autoritats polítiques més importants de Barcelona –primer l'alcalde i després del governador civil– van ser cessades i tant el cap de la Policia Armada com el delegat provincial del Sindicat Vertical van ser substituïts. A més, també s'ha relacionant la vaga de tramvies amb la millora de les condicions de vida, com per exemple la fi de les restriccions elèctriques a Barcelona el març de 1951 i la supressió, dos mesos després, de les cartilles de racionament¹⁰⁵. La situació de Barcelona va mostrar al règim franquista la perillositat del descontent originat per la situació econòmica, cosa que va contribuir a un canvi de govern el juliol de 1951, que va modificar la política econòmica, iniciant-se la decadència de l'intervencionisme estatal¹⁰⁶.

Tanmateix, el boicot dels tramvies i la vaga general també es van saldar amb una important repressió. Segons el Departament Internacional del Partit Laborista, a conseqüència de la vaga es van produir unes mil detencions. Pel règim, els principals boc expiatoris del boicot i la vaga van ser el comunistes, a partir de la detenció durant el mes de juny d'un grup de militants del PSUC, entre els quals estaven Gregorio López Raimundo (responsable del PSUC a l'Interior i bona part de la direcció) i la treballadora tèxtil Isabel Vicente. Tanmateix, els estudis existents sobre el boicot als tramvies de 1951 el descriuen com un moviment semiespontani i gens coordinat, ja que va tenir diversos nuclis impulsors. Grups antifranquistes van recolzar la protesta i van mirar d'incorporar-s'hi, però anaven a remolc dels esdeveniments¹⁰⁷.

Diversos autors que han estudiat el boicot als tramvies i la vaga general de març de 1951 l'han considerat com el començament d'una nova etapa en l'oposició al règim

¹⁰⁴ FANÉS, Fèlix, *La vaga de tramvies de 1951*, Barcelona, Laia, 1977, p. 121-151; RAMOS, Gemma, "Tranvías y conflictividad social en Barcelona (marzo de 1951): actitudes políticas y sociales de una huelga mítica", *Historia Contemporánea*, 5, 1991, p. 217; BALFOUR Sebastian, *La dictadura, los trabajadores y la ciudad. El movimiento obrero en el área metropolitana de Barcelona (1939-1988)*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1994, p. 45; RICHARDS, Michael, "Falange, Autarky and Crisis...", *op. cit.*, p. 562-567; RICHARDS, Michael "Falange, autarquia i crisi: la vaga general de 1951 a Barcelona", *Segle XX. Revista catalana d'història*, 3, 2010, pàg. 113-119.

¹⁰⁵ FANÉS, Fèlix, *La vaga de tramvies de 1951*, Barcelona, Laia, 1977, p. 161.

¹⁰⁶ RICHARDS, Michael, "Falange, Autarky and Crisis...", *op. cit.*, p. 568-573; RICHARDS, Michael "Falange, autarquia i crisi...", *op. cit.*, p. 124.

¹⁰⁷ FANÉS, Fèlix, *La vaga de tramvies de 1951*, Barcelona, Laia, 1977, p. 91-92; RAMOS, Gemma, "Tranvías y conflictividad social en Barcelona (marzo de 1951): actitudes políticas y sociales de una huelga mítica", *Historia Contemporánea*, 5, 1991, p. 207; RICHARDS, Michael, "Falange, Autarky and Crisis...", *op. cit.*, p. 568; LARDÍN, Antoni, *Condicions de treball...*, *op. cit.*, p. 319; LARDÍN, Antoni, *Obrers comunistes...*, *op. cit.*, p. 231. HERRERÍN, Ángel, *La CNT durante el franquismo...*, *op. cit.*, p. 143.

franquista¹⁰⁸, o com un moment de transició¹⁰⁹. En qualsevol cas, sovint s'han destacat les novetats, com que la convocatòria de la vaga general sorgís d'un grup d'enllaços sindicals (fruit de la infiltració al Sindicat Vertical d'elements no afins al règim) o la participació activa de militants d'organitzacions catòliques obreres¹¹⁰. No obstant això, també hi havia algunes continuïtats respecte les protestes laborals dels anys quaranta: l'important paper de hi van tenir les dones a la vaga general, la interrelació de les protestes laborals amb la reivindicació de la reducció del preu dels consums col·lectius i l'escassa incidència de grups d'oposició en l'inici del conflicte.

Les dones van contribuir a la generalització de la vaga perquè van començar els amos de bars i botigues a tancar, i van participar en les manifestacions, malgrat les càrregues policials i les nombroses detencions¹¹¹. La premsa interpretava la seva actuació en termes similars als de la policia o els representants del poder polític: les dones eren llançades a l'acció pública per part d'elements "subversius" per evitar ser reprimits:

A las 11 de la mañana del lunes 13 [12] de marzo de 1951, en las arterias vitales de la ciudad se encontraban concentrados curiosos, desocupados, mujeres y chiquillería. Estos últimos, siguiendo una vieja táctica, fueron lanzados en vanguardia por los elementos perturbadores que, resguardándose como siempre, les hicieron servir de pantalla para impedir que la fuerza pública efectuase una acción fulminante¹¹².

Tanmateix, els informes dels militants comunistes a la direcció del PSUC mostren una actuació autònoma, amb una participació molt activa de les dones en l'inici de la vaga i en els piquets. Així, s'explica que el 12 de març,

No sabemos cuantos [sic] ni cuales [sic] fueron las fábricas que iniciaron la huelga, pero tenemos indicios de que fueron las fábrica textiles del pueblo Nuevo de que [sic] las mujeres de estas fábricas, jugaron un gran papel. Los obreros llegaban a la fábrica, se

¹⁰⁸ FANÉS, Fèlix, *La vaga de tramvies de 1951...*, op. cit., p. 171-172; RICHARDS, Michael, "Falange, Autarky and Crisis...", op. cit., p. 573; RICHARDS, Michael "Falange, autarquia i crisi...", op. cit., p. 124.

¹⁰⁹ BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, op. cit., p. 46-47.

¹¹⁰ BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, op. cit., p. 44-47; RAMOS, Gemma, "Tranvías y conflictividad social en Barcelona...", op. cit., 208-211.

¹¹¹ BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, op. cit., p. 37-47 i FERRI, Llibert; MUIXI, Jordi; SANJUAN, Eduardo, *Las huelgas contra Franco*, op. cit., p. 148-174.

¹¹² *La Vanguardia*, 13 de març de 1951, p. 11, citat a KAPLAN, Temma, "Luchar por la democracia: formas de organización de las mujeres entre los años cincuenta y los años setenta", a AGUADO, Anna (ed.), *Mujeres, regulación de conflictos sociales y cultura de paz*, València, Institut Universitari d'Estudis de la Dona. Universitat de València, 1999, p. 95.

paraban en la puerta, se formaban grupos y se discutía lo que había [sic] que hacer y nuestros camaradas y los obreros más [sic] influyentes, convencían a sus compañeros de trabajo de la necesidad de hacer huelga y de formar comisiones y grupos volantes para invitar a las fábricas vecinas a secundar el paro. Así empezó la cosa. (...) Las mujeres se encargaron de los mercados. En muchos casos emplearon la violencia para obligarles a cerrar sus puertas¹¹³.

Les dones van mantenir el seu paper a la vaga. El dia 13, les treballadores de Bertrand i Serra van ser les primeres en fer vaga a Manresa¹¹⁴. A més, el dia 14 a Barcelona, quan la majoria de treballadors tornaven a la feina, un grup d'obreres tèxtils del Poble Nou van intentar mantenir la vaga¹¹⁵. En el balanç, s'indicava que

Las mujeres han jugado en el desencadenamiento y desarrollo de la huelga un papel muy destacado. Las de la industria textil del Pueblo Nuevo, estuvieron en vanguardia. Las mujeres del “Canem” fueron las que se presentaron en la Gerona invitando a los obreros a secundar la huelga y se liaron a bofetadas, con un ingeniero que trataba de impedirles el paso. En la Tarrasa, un grupo de 200 mujeres armadas de palos, se encargaron de que cerraran los mercados y los comercios que se resistían¹¹⁶.

L'incident a Can Girona protagonitzat per les treballadores del Cànem mostra que el qüestionament de la masculinitat dels obrers que no feien vaga i, en ocasions, l'agressivitat, convertia els piquets de dones en molt efectius. Un altre informe d'un militant del PSUC explica que mentre un grup de treballadores van entrar a Can Girona, algunes d'elles van agredir un enginyer que els va dir que el que havien de fer era “anar a rentar els plats”,

altres dones que es trobaven en la part dels tallers que donen al carrer de ... invitaven als obreres per a que secundessin la vaga i els insultaven dient-los-hi que eren uns “cabrons”, que no tenien “allo [sic] que tenen els homes”, etc; etc; tot això motivà que llavors fos la

¹¹³ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, Martí, “Informe sobre los acontecimientos de marzo de 1951 en Barcelona”, maig de 1951, *Jacq.* 537.

¹¹⁴ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Manresa”, s/d, *Jacq.* 695.

¹¹⁵ RICHARDS, Michael, “Falange, Autarky and Crisis...”, *op. cit.*, p. 567. AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Informacions de camarades i organitzacions del P. sobre la vaga general a Barcelona”, S. 14/3/51, *Jacq.* 686.

¹¹⁶ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, Martí, “Informe sobre los acontecimientos de marzo de 1951 en Barcelona”, maig de 1951, *Jacq.* 537.

mateixa empresa, la que als obrers per a que deixessin la feina. I aixís [sic]es pot dir que es donà per acabada la jornada del dilluns. Els obrers plegaren i no passà res més¹¹⁷.

Poc després de la vaga general a Barcelona, es va produir un important conflicte a les empreses tèxtils de Manresa. El 13 d'abril de 1951, un mes després de la vaga general, a la Fàbrica Nova de l'empresa Bertrand i Serra de Manresa, les treballadores de la filatura i les metxeres van iniciar una vaga reivindicant un increment de 60 pessetes mensuals. La vaga es va estendre per tot el complex industrial, per altres fàbriques tèxtils de Manresa i també per les fàbriques de l'empresa Bertrand i Serra de les poblacions del voltant. El governador civil va ordenar l'empresa no cedir, perquè considerava que aquella vaga no era per motius econòmics, sinó que pretenia commemorar l'aniversari de la proclamació de la II República¹¹⁸. Van fe vaga sobretot les dones, en part perquè continuava vigent la idea que serien menys represaliades que els homes (malgrat que el dia 14 havien detingut tant homes com dones)¹¹⁹.

En aquella ocasió es van tornar a formar comissions de treballadores que negociaven amb la direcció de les empreses. Però l'organització no es feia únicament a les empreses. Un informe del PSUC indicava que

Les dones estan donant un magnífic exemple d'antifranquisme i organització. Han format comitès i es reuneixen a casa d'alguna companya que té ràdio, allí discuteixen i prenen conclusions i com a brúixola, com a [?] per orientar-se escolten Radio Espanya Independent i demés [sic] ràdios amigues¹²⁰.

No obstant això, l'activitat de les organitzacions d'oposició al Règim es va limitar al repartiment de propaganda i al lliurament de diners en solidaritat amb les vaguistes. La propaganda insistia en la commemoració del Primer de Maig i, per a aquella data, es demanava als (homes) treballadors que s'incorporessin a la vaga. Com que no va ser així, es va generar un gran descontent entre les treballadores, algunes de les quals van qüestionar la masculinitat dels homes treballadors, en afirmar que "*las 'mujeres del ramo*

¹¹⁷ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Informes sobre la vaga del dia 12 de març a l'empresa B II. Casa 'Girona'", Jacq. 694.

¹¹⁸ *Treball*, 132, 15 de maig de 1951, p. 5.

¹¹⁹ Durant aquells dies, algunes vaguistes deien "Els homes no vos teniu de moure car els civilots prendrien represàlies, això es una cosa nostra, puix a nosaltres no ens passarà res". AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Manresa", Jacq. 695.

¹²⁰ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Informes del camarada responsable del Partit a Manresa sobre les vagues i activitats de l'organització", Manresa, s/d, Jacq. 534.

metalúrgico' debieron ir a fregar platos ya que se ha demostrado que no eran aptos para llevar los pantalones"¹²¹. En aquella prolongada vaga la situació es va fer molt tensa: es van apallissar treballadores que volien retornar a la feina i una serventa que havia dit que calia un tracte més dur per part de les autoritats. A més, es va amenaçar alguns comerciants de saquejar les botigues si no continuaven donant-los el menjar "fiat"¹²².

D'altra banda, l'1 de maig va haver una manifestació de dones, que va anar a la plaça de l'Ajuntament per parlar amb l'alcalde, però la Guàrdia Civil les va dispersar amb una càrrega. La vaga va continuar fins el matí del 2 de maig, sobretot per les treballadores, que van ser les més reticents a l'hora de reincorporar-se a la feina, encara que ho van haver de fer sense haver obtingut l'augment demanat¹²³.

La vaga del tèxtil de Manresa va començar per motius econòmics i es va produir gràcies a formes d'organització al marge de l'oposició a la dictadura, les comissions de treballadores. El fet que es produís el Primer de Maig mostra que hi havia importants elements de continuïtat a la cultura política de les treballadores. La consciència de classe de les treballadores era molt clara i la recordaven a aquells i aquelles que consideraven que les "traïen". En el cas dels homes (com el març, a Barcelona), qüestionaven la seva masculinitat; pel que fa a les dones, alguns grups de dones van exercir la violència.

Entre 1951 i 1956 el tèxtil va continuar sent el sector on es produïen més vagues i protestes obreres en general, seguit del metall. Les reivindicacions més habituals eren de caràcter salarial. Les treballadores van tenir un paper important en aquesta conflictivitat. Ja el 1955, hi ha referències explícites a protestes de treballadores a dues empreses tèxtils. A la primera, les treballadores es van negar a cobrar a preu fet perquè l'empresa havia incomplert un decret d'augment de les tarifes d'aquesta modalitat de pagament. A la segona (situada a Mataró), les treballadores van protestar davant el patró exigint que es pagués a una companya dues hores que havia perdut a causa d'un "abús del patró"¹²⁴.

Fins a 1956, la conflictivitat laboral es va centrar en empreses tèxtils, generalment mitjanes o grans, cosa que afavoria cert anonimat de les persones que hi participaven (o com a mínim no era tan fàcil establir el seu grau d'implicació). Els conflictes que adoptaren forma de vaga solien reivindicar augments salarials, o protestaven per complements salarials que volien retirar els empresaris. A més, sovint estaven molt

¹²¹ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, Joven Guardia, "Informe de la Joven Guardia", Manresa, 3 de maig de 1951, Jacq. 535.

¹²² *Ibid.*

¹²³ AHCM, Diari de Laura Sanmiquel.

¹²⁴ LARDÍN, Antoni, *Condicions de treball...*, op. cit., p. 431.

estretament relacionades amb el malestar generat per la carestia dels productes de primera necessitat. Les vagues acostumaven a desenvolupar-se dins els centres de treball, davant les màquines. Eren les denominades “vagues de braços caiguts”. Aquest procediment podia ser una forma d’evitar la repressió davant un règim polític que reprimia durament tota forma de protesta pública.

Les autoritats franquistes, en un primer moment, tendien a pensar que les dones assumissin un paper capdavanter a causa de la manipulació que n’havien fet elements “subversius”, de l’oposició antifranquista, ja que consideraven que elles soles no podien organitzar protestes d’aquella magnitud. Quan finalment assumien que eren elles les que estaven al capdavant d’aquestes protestes, s’atribuïa la seva actuació al seu suposat caràcter irracional. La descripció que va fer de Barcelona el cap de la delegació provincial de la OSE és molt il·lustrativa:

Mayor importancia, si cabe, tiene Barcelona en lo social, donde 650.000 obreros de su Industria, Comercio y Servicios, nos dan una masa impresionante, en su 90% muy baqueteadada sindicalmente, acostumbrada a los Sindicatos extremistas, añorante de sus luchas, huelgas y algaradas; envenenada y envenenadora de las nuevas generaciones obreras; y lo que es peor, con un gran porcentaje de trabajadoras femeninas –casi todas en la Industria Textil– las que por razones de su sexo y especial manera de reaccionar, es difícilísimo el [*sic*] convencer con razones ni discutir las con argumentaciones, cuando algún conflicto social se plantea¹²⁵.

Vuit mesos després del boicot als tramvies, seguit per la primera –i única– vaga general a la ciutat de Barcelona durant el franquisme, el delegat provincial de la OSE considerava que la classe obrera de Barcelona era perillosa per diversos motius. Primerament, era molt nombrosa i, el que resultava pitjor, tenia experiència en la participació en organitzacions sindicals (“extremistes”, segons José Sanz Catalán) i en importants protestes laborals. A més a més, hi havia una gran proporció de dones entre les persones que treballaven, cosa que es considerava particularment preocupant, pel seu suposat caràcter irracional.

Les investigacions sobre les organitzacions antifranquistes durant els anys quaranta i principis dels cinquanta han considerat que aquestes van tenir un paper escàs a les

¹²⁵ AHCGB, Correspondencia Gobernadores, José Sanz Catalán [delegat provincial de l’OSE], “Síntesis informativa sobre Barcelona y su Organización Sindical. Barcelona tras la huelga general de marzo último”, Barcelona, 11 d’octubre de 1951.,c. 3, carp. 5.

protestes dels treballadors d'aquest període, degut a la repressió que patien, la clandestinitat i les orientacions tàctiques adoptades per aquests partits i sindicats. A les principals onades vaguístiques de 1946-1947 i sobretot 1951 les organitzacions antifranquistes van actuar a remolc dels esdeveniments. Això no vol dir que els militants d'aquestes organitzacions no se sumessin individualment a les protestes¹²⁶.

La CNT, que durant els anys quaranta era la principal organització antifranquista a Catalunya, va adoptar la tàctica de la negociació política per acabar amb el règim franquista. Entre finals de la Segona Guerra Mundial i 1947 va assolir la seva major implantació durant la clandestinitat, que s'ha xifrat en uns 50.000 o 60.000 afiliats, situats sobretot a Catalunya, Llevant i Madrid. Tot i així, l'organització no va impulsar mobilitzacions, conscient de la por a la repressió dels seus afiliats i per la seva tàctica negociadora. Una excepció podria ser la vaga de l'1 de maig de 1951 a diverses poblacions de l'àrea de Barcelona, impulsada per la CNT de Catalunya en vista de l'èxit de la vaga de març d'aquell any. Va ser secundada a localitats com Barcelona, Sabadell, Terrassa, Badalona, L'Hospitalet de Llobregat i sobretot Mataró, on sembla hi hagué una vaga general. Es van produir unes 70 detencions, moltes de les quals eren de cenetistes, cosa que afavorí la desaparició de la CNT com a organització de masses a Catalunya i un any després, a Espanya. Aquesta situació va ser fruit de la repressió que va haver d'enfrontar: durant la primera dècada de la dictadura es van desmantellar deu comitès nacionals. A més, la CNT estava profundament dividida entre l'exili ortodox, partidari de tornar als principis bàsics anarquistes; i l'interior majoritàriament possibilista, partidari, entre d'altres qüestions, de col·laborar amb altres organitzacions antifranquistes. A més, els cenetistes no van poder aconseguir un relleu generacional i van quedar reduïts a vells militants de l'època de la Guerra Civil, profundament marcats per aquest període¹²⁷.

També el PSUC, que es convertí en la principal organització antifranquista de Catalunya a partir dels anys cinquanta, va tenir un paper reduït en la conflictivitat laboral entre 1946 i 1956, quan va anar a remolc de la iniciativa obrera. Tot i que el PSUC volia

¹²⁶ MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere: *L'oposició antifeixista a Catalunya...*, *op. cit.*, p. 92 per la primavera de 1946, encara que els autors afirmen que la vaga tèxtil produïda durant la tardor de 1946 va ser dirigida per la CNT. Pel boicot als tramvies i la vaga general de 1951, vegeu FANÉS, Fèlix, *La vaga de tramvies de 1951...*, *op. cit.*, p. 91, 92 i 131; RAMOS, Gemma, "Tranvías y conflictividad social en Barcelona...", *op. cit.*, p. 207.

¹²⁷ HERRERÍN, Ángel, *La CNT durante el franquismo...*, *op. cit.*, esp. p. 409-411. Per la vaga general de l'1 de maig de 1951, DE VARGAS-GOLARDONS, Ricard, "La huelga del primero de mayo de 1951 en Cataluña", a TUSELL, Javier; ALTED, Alicia i MATEOS, Abdón (coords.), *La oposición al régimen de Franco. Estado de la cuestión y metodología de la investigación*, vol. II, Madrid, UNED, 1990, p. 29-41 i entrevista a ALV, 30 de gener de 2008.

impulsar les protestes laborals perquè convergissin en una vaga general que fes caure la dictadura, la situació de clandestinitat en la què havien d'actuar els seus militants i l'orientació política que el partit insistia a donar les protestes feien molt difícil als seus membre impulsar conflictes laborals als seus llocs de treball. A més, el partit tenia una implantació relativament escassa a les indústries tèxtils de mà d'obra majoritàriament femenina, capdavanteres en la conflictivitat laboral fins a l'any 1956. El 1951, hi havia militants del PSUC a les empreses barcelonines ENASA (metall), Maquinista Terrestre i Marítima, Can Batlló i S. F. Vila (ambdues del ram de l'aigua, que ocupava majoritàriament homes) i l'Espanya Industrial (tèxtil). Entre 1951 i l'abril de 1956 no figuren a la publicació del partit protestes en aquestes empreses. Per tant, almenys fins a 1955 difícilment es poden relacionar els conflictes amb la presència d'activistes del PSUC als centres de treball^{128 129}.

Així, es pot afirmar que les organitzacions obreres antifranquistes que tenien certa implantació van tenir un paper poc rellevant en la conflictivitat laboral en general fins el 1956. Això és més cert encara al centres de treball on la mà d'obra era majoritàriament femenina. Les vagues encapçalades per les obreres es van organitzar a partir de comissions de treballadores que, de vegades, van haver de negociar amb empresaris, la policia, funcionaris de la OSE i autoritats polítiques locals o fins i tot d'àmbit provincial, com el governador civil. En aquestes comissions hi van tenir un important paper dones que tenien experiència en conflictes anteriors a la Guerra Civil, algunes amb militància sindical en aquells temps, però que durant la postguerra és poc probable que estiguessin connectades amb les organitzacions d'oposició al règim. Aquestes dones podien encapçalar les protestes gràcies al prestigi que tenien entre les seves companyes.

1.5 L'inici del creixement econòmic

A finals dels anys quaranta, a causa de la Guerra Freda, la dictadura franquista es va convertir en un aliat tàcit del bloc occidental, cosa que va facilitar la rehabilitació

¹²⁸ LARDÍN, Antoni, *Condicions de treball...*, op. cit., p. 431-433 i 320-329 i *Obrers comunistes...*, op. cit., esp. p. 253-259.

¹²⁹ L'UGT tampoc va tenir un paper remarcable a les protestes obreres del període per la seva escassa implantació, els problemes interns i els efectes de la repressió. Pel cas de la UGT, BALLESTER, David, *Els homes sense nom. L'exili i la clandestinitat de la UGT de Catalunya (1939-1976)*, Barcelona, Viena Edicions-Fundació Josep Comaposada, 2003, p. 152-167, 205-206.

internacional del règim durant la dècada dels anys cinquanta. Aquesta rehabilitació va culminar amb els pactes d'Espanya amb Estats Units (EUA) i el concordat amb del Vaticà, ambdós signats el 1953, a més de l'ingrés d'Espanya a l'ONU el 1955. S'iniciaren algunes modificacions en la política econòmica, que afavoriren el creixement econòmic, encara que amb forts desequilibris i tensions inflacionistes.

El 1951, el model econòmic autàrquic adoptat pel règim franquista des dels seus inicis mostrava el seu fracàs. Els interessos comercials, industrials i financers van pressionar per canviar aquesta política econòmica que havia portat el país a una profunda depressió econòmica i malestar popular. A més, les ajudes econòmiques que estava començant a aportar EUA i el creixement econòmic europeu també van afavorir un canvi a les polítiques econòmiques. Amb el govern de juliol de 1951 s'iniciava la decadència de l'intervencionisme econòmic governamental. Algunes mesures liberalitzadores reduïren els impediments al comerç exterior i van incentivar la recuperació de la demanda interna, cosa que eliminava obstacles pel creixement econòmic i afavoria la indústria. Tanmateix, la política monetària del govern va provocar un agreujament de la inflació entre 1953 i 1957, que afectà negativament els salaris. Alhora, la reducció accelerada de divises provocaren el 1957 el risc de bancarrota financera¹³⁰. Segons l'*Anuario Estadístico Español*, no va ser fins el 1956 que els treballadors industrials qualificats van recuperar la capacitat adquisitiva de 1936. Segons les dades del Consell Superior de Cambres Oficials de Comerç, Indústria i Navegació d'Espanya el 1956 es va produir un important increment de la capacitat adquisitiva –del salari real percebut en mà–, però tan sols representava el 80% de la de 1936¹³¹.

Davant els incidents a la Universitat de 1956 i de les vagues de 1956 i 1958, el canvi de la política econòmica es convertia en una necessitat política, per tal de no posar en perill el règim. El govern format el febrer de 1957 va emprendre un conjunt de mesures més decidides per liberalitzar l'economia espanyola, entre les quals destaquen la Llei de Convenis Col·lectius d'abril de 1958 i, sobretot, el Pla d'Estabilització aprovat el juliol de 1959. Aquest pla va prendre mesures liberalitzadores i una política d'austeritat per donar estabilitat a la pesseta, mesures dirigides a la reducció de la inflació i el dèficit públic, i al foment d'inversions estrangeres. El pla va tenir durs efectes immediats sobre els

¹³⁰ BARCIELA, Carlos, *et alii.*, *La España de Franco (1939-1975). Economía*, Madrid, Síntesis, 2005, 155-171.

¹³¹ De fet segons aquestes dades, el 1963 encara no havia arribat al nivell de 1936. VILAR RODRÍGUEZ, Margarita, "El precio del trabajo industrial...", *op. cit.*, p. 22.

treballadors i treballadores, ja que es va procedir a la congelació de salaris. A més a més, les mesures d'austeritat que imposava van fer entrar en crisi nombroses empreses. Algunes van tancar, mentre que d'altres reduïren les hores extres i les primes, cosa que va fer descendir els salaris reals. Davant la situació d'atur, moltes persones emigraren a altres països europeus. Tanmateix, el Pla d'Estabilització implicava un canvi en la política econòmica que permeté l'Estat espanyol, amb un economia més oberta i menys intervinguda, aprofitar l'onada de creixement econòmic a Europa¹³². A Catalunya, com a Espanya en general, entre 1955 i 1974 es va produir un important creixement econòmic, fins al punt que s'ha afirmat que aquesta etapa fou la de major creixement econòmic de la història de Catalunya¹³³.

Catalunya durant els anys cinquanta es va consolidar com un país industrial: la seva producció va créixer i es va diversificar. Ho van fer especialment el sector metal·lúrgic i el químic. En el primer, la construcció de material de transport es va desenvolupar notablement amb la fabricació d'automòbils, camions, material ferroviari, motors... L'exemple paradigmàtic va ser la instal·lació de la SEAT a la Zona Franca de Barcelona, que començà a funcionar el 1953. Aquesta empresa no tan sols constituí un gran impuls per a la construcció de material de transport per la seva producció, el seu volum de negoci i els treballadors que ocupava¹³⁴. A més, va afavorir el desenvolupament d'altres empreses metal·lúrgiques, que n'eren proveïdores¹³⁵. El subsector metal·lúrgic de construcció de material de transport no era el que ocupava més gent en aquells moments, però l'ocupació hi estava creixent ràpidament: el 1955 ocupava 7.853 persones a la província de Barcelona; el 1961, 16.666. Es pot comparar amb la construcció de productes metàl·lics i maquinària –dinamitzat per la construcció del material de transport–, que el 1955 ocupava 52.874

¹³² MORADIELLOS, Enrique, *La España de Franco (1939-1975). Política y sociedad*, Madrid, Síntesis, 2000, p. 131-133. MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *Productores disciplinados...*, op. cit., p. 48-49. BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, op. cit., p. 56. BARCIELA, Carlos, et alii., *La España de Franco...*, op. cit., p. 178-187.

¹³³ MALUQUER, Jordi, *Història econòmica de Catalunya. Segles XIX i XX*, Barcelona, Universitat Oberta de Catalunya-Edicions Proa, 1998, p. 199.

¹³⁴ El 1953, l'any que es va inaugurar, comptava amb 900 treballadors. La fabricació del SEAT 600 va constituir un gran estímul per a l'empresa a partir de 1957, quan comptava amb 5.200 treballadors. La plantilla va anar augmentant progressivament. El 1965 va superar els 10.000 treballadors (10.593); el 1969 els 20.000 (20.039) i el 1973 els 30.000 (30.004). Va arribar el màxim el 1977, amb 32.140 treballadors en plantilla. TAPPI, Andrea, *SEAT: modelo para armar. Fordismo y franquismo (1950-1980)*, Alzira, Germania, 2010, p. 187.

¹³⁵ CATALAN, Jordi, "La SEAT i la represa del districte d'automoció de Barcelona", a BALFOUR, Sebastian (ed.), *Barcelona malgrat el franquisme. La SEAT, la ciutat i la represa sense democràcia*, Barcelona, Museu d'Història de Barcelona-Edicions La Central, 2012, p. 69

persones a la província de Barcelona i el 1963, 118.021¹³⁶. En el cas de la indústria química, la producció va iniciar un creixement tímid però generalitzat. Es desenvolupà sobretot la química inorgànica, els adobs i els productes farmacèutics¹³⁷. L'ocupació al sector va créixer durant la segona meitat dels cinquanta, però de forma molt més lenta que al sector metal·lúrgic: el 1955 ocupava 30.960 persones a la província i el 1961, 33.016¹³⁸. Malgrat que el tèxtil es va beneficiar de la liberalització de les importacions i de l'augment del nivell de vida, tenia greus problemes estructurals, especialment pel que fa al tèxtil cotoner, on l'abundància de petites i mitjanes empreses amb escassa producció i la maquinària obsoleta, es compensaven amb grans plantilles. En conseqüència, la seva productivitat era molt reduïda, en comparació amb països com França o Anglaterra¹³⁹. El tèxtil va continuar sent el principal sector industrial de la província de Barcelona en termes de persones que hi treballaven, però durant la segona meitat dels cinquanta l'ocupació va créixer de forma moderada i, a partir de 1961, va començar a reduir-se. El 1955, a la província de Barcelona hi havia ocupades al tèxtil 263.186 persones; el 1961, 285.021¹⁴⁰.

Durant els anys cinquanta es va produir un increment de la capacitat adquisitiva de la població de Catalunya. Al final d'aquesta dècada les rendes salarials havien millorat notablement respecte l'anterior. Tot i així, la majoria de la població tenia dificultats per cobrir les seves necessitats bàsiques. Segons un estudi de la Cambra Oficial de Comerç i Indústria de Sabadell, el 1958 la família mitjana d'un empleat podia estalviar un 7% dels seus ingressos i dedicava el 50,84% a alimentació, mentre que la família obrera mitjana tan sols aconseguia equilibrar ingressos i despeses, i dedicava el 69,75% dels ingressos a alimentació¹⁴¹. La millora de la situació econòmica probablement afavorí la immigració, però és difícil realitzar afirmacions taxatives, perquè durant les dècades dels anys quaranta

¹³⁶ ALCAIDE, Julio (dir.) *Renta nacional de España y su distribución provincial: serie homogénea años 1955 a 1993 y avance 1994*, Bilbao, Fundació BBV, 1999, vol. 2, p. 194 i 196.

¹³⁷ HOMS, Francesc; PAGÉS, Josep, "La nova química, dominada pel capital estranger. 1939-1983", a NADAL, Jordi, *et alii.*, *Història econòmica de la Catalunya Contemporània. Segle XX*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1988, vol. 6, p. 167.

¹³⁸ ALCAIDE, Julio (dir.) *Renta nacional de España...*, *op. cit.*, p. 192.

¹³⁹ CASALS, Muriel, "'Cupos', reconversió i pèrdua de protagonisme", a NADAL, Jordi, *et alii.*, *Història econòmica de la Catalunya Contemporània. Segle XX*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1988, vol. 6, p. 57-59.

¹⁴⁰ ALCAIDE, Julio (dir.) *Renta nacional de España...*, *op. cit.*, p. 200. A partir de les dades d'aquest llibre, Jordi Nadal afirma que entre 1955 i 1977, a la província de Barcelona la fabricació de material de transport va tenir taxes anuals de creixement d'ocupació entorn el 9%; la fabricació de productes metàl·lics i maquinària, per una banda, i de cautxú, plàstics i altres, per l'altra, entorn el 8% i el tèxtil era el sector industrial amb una evolució més negativa, perquè va decreixer entorn 1% anual. CATALAN, Jordi, "La SEAT i la represa del districte d'automoció de Barcelona"..., *op. cit.*, p. 68.

¹⁴¹ Memòria de la Cambra Oficial de Comerç i Indústria de Sabadell, 1959, citada a DE RIQUER, Borja; CULLA, Joan B., *El franquisme y la transició democràtica (1939-1988)*, vol. 7 de VILLAR, Pierre, *Historia de Catalunya*, Barcelona, edicions 62, 2000, p. 187.

i cinquanta es va produir un important subregistre dels immigrants instal·lats a la província de Barcelona. Durant la immediata postguerra, es van produir nombroses migracions d'entorns rurals a ciutats, per intentar evitar la repressió que els vençuts vivien als seus pobles. L'Estat franquista va intentar evitar aquests desplaçaments de població i, a més, les autoritats locals del llocs d'arribada havien d'enfrontar-se als problemes de suburbialització i misèria que provocava l'arribada massiva. Per aquests motius, Ajuntaments com els de Sabadell o Barcelona van enderrocar barraques i altres habitatges precaris i, en el segon cas, van expulsar els nouvinguts. La repressió de la immigració va arribar al paroxisme amb el governador civil de Barcelona Felipe Acedo Colunga: entre 1952 i 1957 es van deportar, com a mínim, 15.000 immigrants. La política immigratòria no va canviar fins el 1957, de manera que probablement molts dels qui arribaren a la província de Barcelona durant els anys quaranta i cinquanta van empadronar-se anys després. És possible que l'espectacular augment de la immigracions que es registra a partir dels anys seixanta sigui, en part, fruit del registre de persones que havien arribat anteriorment¹⁴².

1.6 A l'ombra del metall: conflictivitat laboral i moviment obrer de 1956 a 1962

Durant els anys cinquanta es van produir importants canvis en la situació econòmica, en la població treballadora i en la legislació laboral. A més, les protestes laborals van adoptar característiques diferents a les d'anys anteriors. Com veurem, a partir de 1956 el paper de les organitzacions antifranquistes i dels homes treballadors van patir importants canvis. Des d'aquell any, van ser els homes treballadors –i no les treballadores– els que més van participar en els conflictes. El sector metal·lúrgic va ser el més afectat i s'incrementà la indecència dels nuclis comunistes i catòlics a l'hora d'impulsar les protestes.

Aquest fet es pot constatar en les onades de vagues de 1956, 1958 i 1962. En aquests conflictes s'iniciaven vagues a diverses empreses, que eren fortament reprimides

¹⁴² MARÍN, Martí, "Fluxos, stocks, periodicitat i orígens", a MARÍN, Martí (dir.), *Memòries del viatge (1940-1975)*, Museu d'Història de la Immigració de Catalunya i Ajuntament de Sant Adrià del Besòs, Sant Adrià del Besòs, 2009, p. 25-28; MARÍN, Martí, "La immigració a Barcelona, de la postguerra al desenvolupament. Suburbialització, dictadura i conflicte", a BALFOUR, Sebastian (ed.), *Barcelona malgrat el franquisme. La SEAT, la ciutat i la represa sense democràcia*, Barcelona, Museu d'Història de Barcelona-Edicions La Central, 2012, p., 109-128.

però, tot i així, s'estenien fora del territori inicial. El govern, després de reprimir les protestes, decretava un augment salarial o un canvi legislatiu per neutralitzar-les¹⁴³. Paral·lelament, diversos autors han assenyalat que militants catòlics i comunistes van tenir un important paper en l'organització del moviment obrer durant els anys cinquanta.¹⁴⁴ En aquests anys s'organitzaven grups d'obers comunistes i d'altres procedents de nuclis apostòlics –La Hermandad Obrera de Acción Católica (HOAC) i la Juventud Obrera Católica (JOC)–, i iniciaven la utilització dels escassos recursos legals que oferia el règim per a la defensa dels treballadors i treballadores. És a dir, iniciaven la infiltració al Sindicat Vertical per mitjà de les eleccions sindicals, encara que amb resultats molt limitats¹⁴⁵. A més, moltes vegades van propiciar la formació de comissions de treballadors i treballadores per parlar amb les direccions de les empreses durant les vagues, i posteriorment es desfeien.

El març de 1956, el govern va decretar un increment salarial del 16%, davant el creixent descontentament, però va ser considerat clarament insuficient. S'iniciaren vagues a Navarra i el País Basc, i durant l'abril, va arribar a Catalunya. Es van veure afectades empreses tèxtils de Barcelona, com Fabra i Coats, la Espanya Industrial, Can Trinxet i Casa Batlló. Però en aquesta ocasió, ho van ser fonamentalment les grans empreses metal·lúrgiques, com la Maquinista Terrestre i Marítima, ENASA, Hispano Olivetti i Làmpades Z, aquesta darrera amb molta mà d'obra femenina. El govern va respondre amb detencions, però també va voler desactivar la conflictivitat laboral mitjançant un augment

¹⁴³ El desenvolupament d'aquests conflictes a Catalunya ha estat estudiat per PALOMERO, Dora, *Los trabajadores de ENASA durante el franquismo*, Barcelona, Sírius, 1996, p. 91-120; BENGOCHEA, Soledad; RENOM, Mercè, *Memòria i compromís. Clases trabajadoras, sindicalismo i política al Prat de Llobregat (1917-1979)*, Barcelona, Columna-Ajuntament del Prat de Llobregat, 1999 pàg. 173-203; TÉBAR, Javier, "Cataluña 1962: un silencio cargado de confianza", dins VEGA, Rubén (coord.), *Las huelgas de 1962 en España y su repercusión internacional*, Oviedo, Ediciones Trea-Fundación Juan Muñiz Zapico, 2002, pàg. 253-276; LARDÍN, Antoni, *Obrers comunistes. El PSUC a les empreses catalanes durant el primer franquisme (1939-1959)*, Valls, Cossetània, 2007; DOMÈCHECH, Xavier, *Clase obrera, antifranquismo y cambio político. Pequeños grandes cambios, 1956-1969*, Madrid, La Catarata, 2008, pàg. 37-54, 75-86.

¹⁴⁴ Entre els primers que ho van fer per l'àrea de Barcelona, trobem LUDEVID, Manuel, *El movimiento obrero en Barcelona bajo el franquismo*, Barcelona, 1977, p. 9-20; MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, "Comissions Obreres", dins GABRIEL Pere (coord.), *Comissions Obreres de Catalunya 1964-1989 (Una aportació a la història del moviment obrer)*, Barcelona, Empúries-Ceres, 1989, p. 37-43; Sebastian, BALFOUR *La dictadura, los trabajadores...*, *op. cit.*, p. 46-51; PALOMERO, Dora, *Los trabajadores de ENASA durante el franquismo*, Barcelona, Sírius, 1996, p. 91-120; BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, *op. cit.*, p. 46-51.

¹⁴⁵ Malgrat que la direcció del PSUC va cridar els seus militants a participar a les eleccions sindicals des de 1948, no va aconseguir una participació significativa fins l'any 1957. Per altra banda, a les eleccions sindicals de 1957 també van ser escollits nombrosos militants de la JOC, fins al punt que el Consell Nacional va fer una declaració al respecte, aclarint que s'havien presentat a títol individual. LARDÍN, Antoni, *Obrers comunistes...*, *op. cit.*, p. 209-227; FERNÁNDEZ SEGURA, José, *La participación de los católicos en el movimiento obrero de Barcelona (1946-1978)*, Tesi doctoral, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2005, p. 856.

general de salaris del 30% l'octubre de 1956. Segons Sebastian Balfour, les aturades d'abril de 1956 es van iniciar a la Maquinista Terrestre i Marítima, des d'on es van estendre. L'inici en aquesta empresa possiblement té relació amb el fet que hi hagués en ella una cèl·lula del PSUC, com també passava a ENASA. El moviment de 1956 va ser impulsat per nuclis formats per enllaços sindicals i treballadors, on els militants comunistes i els membres de moviments apostòlics van tenir un paper important. Tanmateix, no va tenir un caràcter coordinat¹⁴⁶.

Entre 1956 i 1958 va assolir-se una millor coordinació, situació que devia estar en part relacionada amb l'extensió de les cèl·lules d'empresa del PSUC. Durant els anys cinquanta la organització va centrar-se en empreses grans i els afiliats del PSUC que no hi treballaven havien de servir d'enllaç entre la direcció, els comitès de ram i les cèl·lules d'empreses grans. El 1956 hi havia cèl·lules del PSUC a les empreses metal·lúrgiques Hispano Olivetti, ENASA i Maquinista Terrestre i Marítima i les empreses tèxtils S. A. Vila, Batlló i l'Espanya Industrial. Com s'ha vist, la majoria d'aquestes empreses va estar afectada per l'onada de vagues de 1956. El 1957 hi havia cèl·lules a les empreses metal·lúrgiques SEAT, Làmpades Z i Can Girona i, l'any següent, a Hispano Willers, la Seda de Barcelona, la Paperera del Prat de Llobregat i Catalana de Gas¹⁴⁷. En el cas d'ENASA, Dora Palomero ha assenyalat com, després de la vaga de 1956, els militants comunistes van iniciar contactes amb un grup de militants catòlics. Des de 1956, van assistir plegats als cursos de formació que s'impartien a l'església de Bon Pastor, convidats per mossèn Josep Cortina. Allà impartiren classes advocats com Josep Benet i assistien treballadors de diferents empreses. A més a més, els contactes entre catòlics i comunistes van afavorir que el 1957 es presentessin a les eleccions sindicals¹⁴⁸. En algunes empreses, s'estava iniciant la col·laboració entre activistes comunistes i catòlics.

En el cas del tèxtil cal tenir en compte que en tots els casos els responsables de cèl·lules comunistes eren homes i que la cèl·lula de La Seda, malgrat la important presència de treballadores a l'empresa, era formada íntegrament per homes. D'altra banda, el comitè del tèxtil estava compost per homes treballadors de l'Espanya Industrial, Can Batlló, Vila S. A., i dirigit per Joan Keyer des de 1956. Tot i que els responsables

¹⁴⁶ MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, "Comissions Obreres"..., *op. cit.*, p. 40-43; Sebastian, BALFOUR *La dictadura, los trabajadores...*, *op. cit.*, p. 46-51; BENGOCHEA, Soledad, "Treball, treballadors i empresaris (1939-1959)", a LLONCH, Montserrat, *Treball tèxtil a la Catalunya Contemporània*, Lleida, Pagès Editors, 2004, p. 130; LARDÍN, Antoni, *Obrers comunistes...*, *op. cit.*, p. 120 i 75.

¹⁴⁷ LARDÍN, Antoni, *Obrers comunistes...*, *op. cit.*, p. 120-125.

¹⁴⁸ PALOMERO, Dora, *Los trabajadores de ENASA...*, *op. cit.*, p. 95-103.

d'empresa eren homes, les dones també estaven presents al comitè del tèxtil del PSUC. Entre les considerades “col·laboradores” estaven Andrea Pereiro, Enriqueta Montoro, Pura de la Aldea i Margarita i Raquel Bonet. En funció d'això, es pot parlar d'una progressiva organització del PSUC a les empreses, encapçalada fonamentalment per homes, encara que també amb la presència de dones amb un paper subordinat. Era una organització centrada fonamentalment al metall i al tèxtil¹⁴⁹.

A principis de 1958, a les mines d'Astúries, es va iniciar una onada de conflictivitat que provocà una dura reacció del govern, que arribà a suspendre alguns articles del *Fuero de los Españoles*. Malgrat tot, no es va poder evitar l'extensió de les vagues al País Basc i Catalunya. El 25 de març de 1958 es va produir una vaga de solidaritat amb els miners asturians i per un augment de salaris, que va afectar fonamentalment a grans empreses metal·lúrgiques de Barcelona, com eren la Hispano Olivetti, la Maquinista Terrestre i Marítima, la SEAT, ENASA o Làmpades Z. També va afectar a empreses tèxtils com les barcelonines Fabra i Coats, l'Espanya Industrial, Can Batlló o la Seda, del Prat de Llobregat. A moltes de les empreses afectades hi havia cèl·lules del PSUC¹⁵⁰. A més, en el cas d'ENASA, els enllaços comunistes i catòlics hi van jugar un paper important, ja que van convocar assemblees al pati. Tanmateix, després de la vaga va acabar l'experiència de coordinació entre els activistes catòlics i comunistes d'ENASA, doncs 19 treballadors van ser acomiadats i quatre militants comunistes i un catòlic van ser detinguts¹⁵¹. S'ha considerat que la repressió posterior a 1958 va desmantellar bona part de l'organització assolida pels activistes obrers, perquè van ser detingudes unes 300 persones¹⁵². No obstant això, en altres empreses s'estaven formant nous nuclis d'activistes. Fou el cas de la Maquinista Terrestre i Marítima, on l'activitat de mossèn Dalmau a l'escola d'aprenents va fomentar que alguns d'aquests s'integressin en organitzacions catòliques obreres i al Front Obrer de Catalunya (FOC)¹⁵³.

¹⁴⁹ LARDÍN, Antoni, *Condicions de treball...*, *op. cit.*, p. 328-333; LARDÍN, Antoni, *Obrers comunistes...*, *op. cit.*, p. 114-126; BENGOCHEA, Soledad; RENOM, Mercè, *Memòria i compromís. Classes treballadores, sindicalisme i política al Prat de Llobregat (1917-1979)*, Barcelona, Columna-Ajuntament del Prat de Llobregat, 1999, p. 189-190.

¹⁵⁰ En el cas d'Hispano Olivetti, Antoni Lardín, a partir de documentació judicial, afirma que s'hi va iniciar la vaga a partir de l'acció d'un simpatitzant del PSUC i que a partir d'aquesta empresa es va estendre. LARDÍN, Antoni, *Condicions de treball...*, *op. cit.*, p. 333.

¹⁵¹ PALOMERO, Dora, *Los trabajadoras de ENASA...*, *op. cit.*, p. 95-103.

¹⁵² MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, “Comissions Obreres”, *op. cit.*, p. 43. També s'han referit a la repressió després de 1958 BENGOCHEA, Soledad; RENOM, Mercè, *Memòria i compromís...*, *op. cit.*, p. 189-190 i LARDÍN, Antoni, *Condicions de treball...*, *op. cit.*, p. 126, que afirma que 64 dels detinguts eren militants comunistes, cosa que afectà l'organització del PSUC a Barcelona.

¹⁵³ AHCO, *Biografies Obreres*, entrevistes a Daniel Cando Cando i Tomàs Chicharro Manero.

Poc després de la vaga, es va promulgar la Llei de convenis col·lectius del 24 d'abril de 1958. Es produïa en un context de liberalització econòmica que es va reflectir també a les relacions laborals. La llei tenia diversos objectius. Un era retornar als empresaris i treballadors capacitat de negociació sobre les condicions de treball. L'àmbit dels convenis podia abastar –dins d'un ram de producció–, el nacional, provincial, comarcal, local o d'empresa. Les representacions d'empresaris i treballadors havien de negociar les condicions de treball en el marc de l'OSE, però mentre que la delegació dels empresaris era representativa dels interessos patronals, la de la part obrera va estar mediatitzada per la burocràcia falangista del Sindicat Vertical. A mitjans dels seixanta, n'eren una excepció algunes grans empreses que negociaven un conveni propi, ja que membres d'organitzacions antifranquistes van arribar a formar part dels seus jurats d'empresa i van poder participar en la comissió negociadora del conveni. Tanmateix, a nivell general, la capacitat negociadora de les representacions obrera i patronal estava limitada per mecanismes de control governamental. Entre aquests mecanismes destaquen la necessitat que les autoritats laborals aprovessin els acords, que es poguessin imposar Normes d'Obligat Compliment i la fixació de percentatges màxims per l'increment dels salaris per part del govern.

La Llei de convenis col·lectius també tenia com a objectiu afavorir l'increment de la productivitat, ja que els empresaris estaven interessats a negociar les condicions salarials per tal d'afavorir la intensificació del ritme de treball, a partir de primes. El seu interès es devia a la voluntat d'introduir l'Organització Científica del Treball, basada en la simplificació de les operacions a realitzar per cada treballador o treballadora (cosa que reduïa la necessitat de qualificació i facilitava la mobilitat i polivalència del personal per a diferents llocs de treball), en la valoració del rendiment correcte per a la realització de cada tasca i en l'establiment d'incentius salarials perquè s'aconseguissin rendiments superiors¹⁵⁴.

Com veurem, la negociació del conveni a determinades empreses sovint va estar acompanyada de vagues, reduccions del rendiment i altres formes de protesta per tal que la part empresarial accedís a les reivindicacions –habitualment salarials– de la representació obrera. Tanmateix, el recurs a la conflictivitat laboral resultava perillós, perquè la vaga era

¹⁵⁴ BABIANO, José, *Emigrantes, cronómetros y huelgas. Un estudio sobre el trabajo y los trabajadores durante el franquismo (Madrid, 1951-1977)*, Madrid, Fundación 1º de Mayo-Siglo XXI, 1995, esp. p. 96. DÍAZ, Pilar, *El trabajo de las mujeres en el textil madrileño. Racionalización industrial y experiencias de género (1959-1986)*, Málaga, Universidad de Málaga, p. 90-124. YSÀS, Pere, *Disidencia y subversión. La lucha del régimen franquista por su supervivencia, 1960-1975*, Barcelona, Crítica, 2004, p. 85.

delicte. De fet, poc després de l'aprovació de la Llei de convenis col·lectius, es promulgaven lleis per evitar les protestes col·lectives. La Llei d'ordre públic de 1959 va mantenir la il·legalitat de les vagues, manifestacions i qualsevol tipus de reunió pública il·legal. A més, al decret del 21 de 1960 sobre rebel·lió militar, sabotatge i terrorisme tipificava les vagues com a rebel·lió militar.

No obstant això, el 1962 hi hagué un moviment vaguístic de grans dimensions. Es tracta de les vagues iniciades l'abril d'aquell any a les mines d'Astúries després de l'acomiadament de set treballadors del pou Nicolás, de Mieres. Les protestes es van estendre a totes les explotacions hulleres i afectaren també a treballadors de la construcció i del metall. A finals de maig les vagues es van ampliar a Biscaia i Guipúscoa. El govern declarà l'estat d'excepció a Astúries i les dues províncies basques, però això no va impedir que es produïssin protestes en altres zones de l'Estat. A Catalunya, des de mitjans de maig, van adquirir una singular importància les vagues en produir-se aturades a les grans fàbriques metal·lúrgiques de Barcelona així com a empreses tèxtils del Prat de Llobregat, Sabadell i Terrassa¹⁵⁵.

L'any 1962 habitualment s'ha considerat un punt d'inflexió en la conflictivitat laboral durant el franquisme. Des del punt de vista quantitatiu, perquè el moviment vaguístic es va estendre per diverses zones del territori espanyol, amb la participació d'entre 200.000 i 400.000 persones, una situació sense precedents. Des del punt de vista qualitatiu, perquè es produïa en un moment de millora de la conjuntura econòmica i de profunds canvis socials, i perquè a partir de 1962 la conflictivitat laboral va seguir un ritme creixent, amb unes dimensions incomparables a les dels anys quaranta i cinquanta. Les vagues de 1962 a Astúries van tenir una gran repercussió a la premsa nacional i internacional. No solament hi hagué vagues en solidaritat amb Astúries, sinó que alguns estudiants també van mostrar la seva solidaritat manifestant-se. La repressió de les vagues de 1962 i 1963 va impulsar alguns intel·lectuals a fer sengles cartes col·lectives en protesta per l'actuació del govern, una forma de protesta que posteriorment esdevingué més habitual. Tal repercussió va contribuir a donar a les vagues d'Astúries una gran dimensió

¹⁵⁵ MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *Productores disciplinados...*, op. cit., p. 142. Es pot seguir l'evolució de la vaga a Astúries a GARCÍA PIÑEIRO, Ramón, "La huelga del silencio. Hojas del calendario", a VEGA, Rubén (coord.), *Hay una luz en Asturias... Las huelgas de 1962 en Asturias*, Gijón, Trea, 2002, p. 63-91 i a Catalunya a "Cataluña 1962: un silencio cargado de confianza", VEGA, Rubén (coord.), *Las huelgas de 1962 en España y su repercusión internacional*, Oviedo, Ediciones Trea-Fundación Juan Muñiz Zapico, 2002, p. 265-263.

simbòlica i a convertir els miners asturians i les esposes que els van recolzar en un exemple a seguir¹⁵⁶.

El cicle vaguístic de 1962 a l'àrea de Barcelona va desenvolupar-se entre maig i juny i afectà uns 50.000 treballadors i treballadores. En tingueren un paper molt destacat les empreses metal·lúrgiques de Barcelona i Terrassa i, en menor grau, el personal de les empreses tèxtils de localitats com Sabadell, Terrassa, El Prat de Llobregat i els miners de Sallent. Va iniciar-se el 4 de maig a Marqués S.A., una empresa tèxtil de Vilanova i la Geltrú amb unes 1.000 treballadores, moltes d'elles molt joves. Segons el relat de Radio España Independiente, (probablement exagerat) el divendres dia 4, entre 65 i 100 treballadores es van negar a cobrar els salaris i van iniciar una vaga de braços caiguts, a causa de l'incompliment d'algunes clàusules del conveni recentment signat. El dissabte va continuar, malgrat les coaccions dels pares, de les monges del col·legi on estudiaven algunes i dels advocats de l'OSE. El dilluns al matí la majoria de les vaguistes van ser acomiadades i, en iniciar-se el torn de tarda, la Guàrdia Civil va intentar evitar l'entrada de les treballadores acomiadades prèviament. A l'interior de la fàbrica, la resta de les treballadores van parar i es van concentrar al pati. A més, als voltants del mercat, que estava a prop de la fàbrica, familiars i coneguts de la plantilla i altres treballadores van començar a congregar-se, probablement per obtenir informació sobre la situació a la fàbrica. Sembla ser que la Guàrdia Civil va intentar dissoldre els grups violentament. El conflicte va finalitzar quan el propietari de la fàbrica va arribar a aquesta i va prometre a les treballadores que se'ls hi pagaria el que els devien¹⁵⁷.

Les protestes van adquirir major repercussió a mitjans de maig, quan van començar la vaga les empreses del metall de Barcelona. En ocasions, els treballadors del metall van actuar de forma coordinada, com per exemple entre els dies 14 i 17 de maig, quan els treballadors d'ENASA, OSSA i La Maquinista Terrestre i Marítima van reunir-se i manifestar-se junts. De nou, en empreses com la Maquinista, els activistes de grups antifranquistes –en aquest cas el FOC– van tenir un paper destacat, i almenys un d'ells va

¹⁵⁶ Per a l'estudi del mite generat per les vagues de 1962, ERICE, Francisco, "Entre el mito y la memoria histórica: las huelgas de 1962 y la tradición épica de la *Asturias roja*", a VEGA, Rubén (coord.), *Hay una luz...*, op. cit., p. 413-436.

¹⁵⁷ AGA, Governació, Memòria del Govern Civil de Barcelona, 1962. Anexo 1: Memoria de la Delegación Provincial de la OSE de Barcelona", (8) 3.2 SIG 44/11323 (vegeu l'annex 3). FERNÁNDEZ DE CASTRO, Ignacio; MARTÍNEZ, José, *España hoy*, París, Ruedo Ibérico, 1963, p. 144. AHPCE, Correo Radio España Independiente, "Las mujeres, en las huelgas", 1962, carp. 174/18.

ser detingut en una operació policial contra l'organització¹⁵⁸. Els membres de grups com l'HOAC, la JOC i el PSUC també van ser actius impulsors de les protestes. Tanmateix, no sembla que els vaguistes de diverses empreses actuessin coordinadament i, llevat del metall barceloní, les protestes van quedar limitades a la fàbrica o taller¹⁵⁹.

Hi hagués vagues a nombroses empreses tèxtils. A Vilanova i la Geltrú, a l'empresa filats i teixits Marqués S. A.; Al Prat de Llobregat, a la Seda; a Sabadell, a les empreses llaneres Marcet, Llonch i Sabadell Tèxtil; a Terrassa, a l'empresa llanera Fontanals i a la del ram de l'aigua Fills d'Emili Badiella; a Barcelona, a Fabra i Coats¹⁶⁰. En el cas de Fontanals i Fabra i Coats s'ha pogut constatar la realització d'assemblees i la formació de comissions de treballadores que van negociar les seves reivindicacions amb els directius de l'empresa en qüestió¹⁶¹.

Les vagues de 1962 s'han relacionat amb l'erosió dels salaris a causa de la inflació i amb l'inici de les negociacions dels convenis col·lectius, que fins llavors havia tingut un caràcter experimental, força reduït¹⁶². En el cas de les empreses tèxtils, més que una forma de pressionar sobre el procés negociador, les mobilitzacions de 1962 eren una mostra del malestar pel seu resultat, doncs els convenis del tèxtil llaner i cotoner havien estat signats anteriorment i publicats al Butlletí Oficial de la Província el 31 de març de 1962. El conveni del tèxtil cotoner era d'àmbit interprovincial, així que la representativitat dels membres de l'OSE –que teòricament negociaven en nom dels treballadors– era escassa. El conveni del sector llaner era d'àmbit comarcal i afectava a Sabadell i Terrassa. Tanmateix, sembla que en aquells moments això no va implicar una major capacitat de negociació per als treballadors i treballadores de la llana, i els salaris establerts foren inferiors als del tèxtil cotoner. Ambdós convenis estaven en vigor des de l'abril de 1962, de manera que el maig ja se sabia quins eren els seus efectes¹⁶³.

La importància de les mobilitzacions obreres a Astúries i altres zones industrials el 1962 va impulsar el govern a aprovar un decret sobre procediments de formalització, conciliació i arbitratge de les relacions conflictives de treball. Aquest decret és el primer

¹⁵⁸ Tomàs Chicharro fou detingut, mentre que Daniel Cando, un altre militant del FOC, va evitar la detenció i es va dedicar a refer contactes amb l'organització. AHCO, entrevistes a Tomàs Chicharro Manero i Daniel Cando.

¹⁵⁹ TÉBAR, Javier, "Cataluña 1962...", *op. cit.*, p. 268-269.

¹⁶⁰ AGA, Gobernación, "Memoria del Gobierno Civil de Barcelona, 1962. Anexo 1: Memoria de la Delegación Provincial de la OSE de Barcelona", (8) 3.2 SIG 44/11323 i FERNÁNDEZ DE CASTRO, Ignacio; MARTÍNEZ, José, *España hoy*, París, Ruedo Ibérico, 1963, p. 144.

¹⁶¹ AHCO, entrevistes a Georgina Villanueva Sánchez i a Celia García López.

¹⁶² BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, *op. cit.* p. 80.

¹⁶³ AGA, Gobernación, "Memoria del Gobierno Civil de Barcelona, 1962. Anexo 1: Memoria de la Delegación Provincial de la OSE de Barcelona", (8) 3.2 SIG 44/11323.

reconeixement legal de la necessitat de canalitzar els conflictes d'interessos entre treballadors i empresaris. Distingia els conflictes amb causes laborals o econòmiques dels que tenien causes polítiques. No obstant això, la vaga era il·legal en qualsevol cas i els empresaris podien acomiadar els treballadors i treballadores simplement pel fet d'haver-hi participat. Els conflictes s'havien de resoldre a través de l'OSE, després a partir de la Delegació de Treball i, si no es tenia èxit a les anteriors instàncies, a través de les Magistratures de Treball, de manera que els tràmits es prolongaven i els treballadors i treballadores perdien la seva capacitat de pressió.

Malgrat que les vagues de 1962 s'hagin considerat l'inici d'una nova etapa en la conflictivitat laboral, les protestes de 1956, 1958 i 1962 van tenir notables elements en comú. Com s'ha dit, s'iniciaven vagues a diverses empreses, que eren fortament reprimides però, tot i així, s'estenien fora del territori inicial. En el cas de les empreses més grans, la seqüència d'esdeveniments va ser molt similar: vaga, ocupació policial de la fàbrica, tancament patronal, detencions i acomiadament, reobertura i readmissió. El govern, després de reprimir les protestes, decretava un augment salarial o un canvi legislatiu per neutralitzar-les. Aquests canvis legislatius eren molt profunds, sobretot pel que fa a la Llei de convenis col·lectius, que va tenir importants conseqüències en les característiques de la conflictivitat laboral a partir de 1962.

Una altra de les característiques comunes de les protestes de 1956 a 1962 és que el sector més afectat, i on s'iniciaren la majoria dels cicles vaguístics, va ser el metal·lúrgic. Com s'ha vist, aquest sector estava en expansió, tant pel que fa a la producció com a la mà d'obra. A més, hi havia empreses amb grans plantilles, i on el processos de treball –en alguns casos en cadena– afavorien que, si s'aturaven alguns punts estratègics, es paralitzava la producció. Per altra part, en el sector metal·lúrgic hi havia nuclis d'activistes obrers, d'organitzacions catòliques, del FOC i el PSUC. Aquestes organitzacions tenien un especial interès en tenir militants a les grans empreses metal·lúrgiques pel seu valor estratègic –per les seves grans plantilles i perquè, a partir de 1958, moltes tenien conveni propi– i també pel seu valor simbòlic, com a arquetip del treballador “de coll blau” i símbol de modernitat.

Pel que fa a com s'organitzaven els conflictes, es van formar comissions de treballadors i, en algunes empreses com ENASA, hi van col·laborar alguns enllaços i jurats. Els activistes obrers es coordinaven entre sí bàsicament a través de la pròpia organització, sense organismes “unitaris” estables. No obstant això, en ocasions es van

produir contactes i coordinació entre activistes de grups diferents, com els comunistes i catòlics d'ENASA de 1956 a 1958. A més hi hagué reunions i manifestacions de treballadors de diverses empreses (ENASA, OSSA i la Maquinista Terrestre i Marítima) el maig de 1962¹⁶⁴.

En algunes empreses, els membres de grups antifranyquistes van començar a tenir incidència a la conflictivitat laboral. Aquest fet constitueix una novetat en les protestes laborals durant la dictadura. A més, algunes d'aquestes persones es van convertir en líders obrers, que van tenir una actuació destacada més enllà dels anys cinquanta. En un estudi de cas que es va fer prenent com a base Barcelona (sobretot el barri de Sant Andreu), es va veure que eren de persones –majoritàriament homes– que s'havien integrat en organitzacions catòliques obreres o en organitzacions clandestines com el PSUC, el FOC o el Moviment Socialista de Catalunya. Les persones que s'havien incorporat a les organitzacions obreres catòliques –com que eren legals– tenien orígens molt diferents. Alguns s'hi havien vinculat inicialment com a forma d'oci, mentre que d'altres ja ho havien fet perquè consideraven que així podien contribuir al canvi social. Entre els que es van incorporar a les organitzacions clandestines, alguns ho feien des d'organitzacions obreres catòliques, i d'altres ho feien directament, a partir de companys de feina, d'enllaços o jurats del Sindicat Vertical o de familiars¹⁶⁵.

Les persones que formaven part d'aquestes organitzacions durant els anys cinquanta, formaven xarxes polítiques amb els membres de la seva pròpia organització, a través de les quals es transmetien les consignes –com podia ser la participació en les eleccions sindicals– i, de vegades, la informació del que succeïa en altres centres de treball. A més, com s'ha vist, en algunes ocasions van confluïr els militants d'organitzacions diverses, iniciant-se alguns episodis de coordinació entre activistes de diferents grups i també de diverses empreses. En aquells moments, aquestes xarxes de militants obrers eren sobretot masculines.

Durant els anys cinquanta i començaments dels seixanta la majoria de les empreses on predominava la mà d'obra femenina –i també bona part de les de mà d'obra masculina– estava fora d'aquestes xarxes polítiques, ja que les dones que hi treballaven rarament

¹⁶⁴ TÉBAR, Javier, “Cataluña 1962: un silencio cargado de confianza”, VEGA, Rubén (coord.), *Las huelgas de 1962 en España y su repercusión internacional*, Oviedo, Ediciones Trea-Fundación Juan Muñoz Zapico, 2002, p. 269.

¹⁶⁵ Sobre les característiques comuns de la conflictivitat de 1956, 1958 i 1962 i la formació de nous lideratges obrers, vegeu VARO, Nadia, “Lideratges i models de protesta a la Barcelona dels anys cinquanta (1951-1964)”, a BALFOUR, Sebastian (coord.), *Barcelona malgrat el franquisme. La SEAT, la ciutat i la represa sense democràcia*, Barcelona, Museu d'Història de Barcelona-Edicions la Central, 2012, p. 168-178.

estaven en contacte amb organitzacions obreres antifranquistes. No obstant això, a les onades vaguístiques de 1956, 1958 i 1962 van participar empreses on les treballadores eren majoria, com fou el cas de Fabra i Coats o Làmpades Z. Les treballadores van participar en aquestes vagues en solidaritat amb els treballadors que les havien iniciat –a Astúries, Biscaia o la seva mateixa localitat– i per les seves pròpies reivindicacions salarials, esperonades per les protestes a fàbriques properes a les seves o en empreses on hi treballaven familiars¹⁶⁶.

En aquest període les treballadores també van participar en conflictes d'empresa, al marge d'aquestes onades vaguístiques. En tenim un exemple a la Manufactura de Fibres Tèxtils de Sallent (amb una plantilla d'unes 200 persones). Les treballadores van negar-se a portar dues màquines i en acabar el seu torn es quedaven a la fàbrica (i els seus familiars anaven a portar-los menjar), cosa que va provocar la intervenció de l'alcalde de Sallent i després de la Guàrdia Civil. Anteriorment havien intentat evitar la intensificació del ritme de treball a partir de l'OSE i Magistratura de Treball, sense èxit. Segons la publicació (clandestina) del PSUC *Treball*, “En la protesta no intervingué cap home, car les treballadores no ho permeteren, tement que això donés pretextes a la policia per fer detencions”. Per la seva banda, la Guàrdia Civil va estar vigilant cafès i bars –els segons no massa freqüentats per dones– per mirar de trobar els organitzadors¹⁶⁷.

Trobem un altre exemple en una empresa de filatura tèxtil de Badalona, Ihepevisa, on hi treballaven unes 200 dones. Entorn el 1959, van rebre una paga extraordinària del 18 de juliol inferior a la que els corresponia. Això va provocar una assemblea on es va decidir fer vaga, que es va prolongar uns quants dies. Van fer una comissió amb 5 o 6 treballadores. La majoria d'elles eren dones d'entre 35 i 40 anys, que es feien respectar pels encarregats i que, segons Teresa Buigas Poveda,

Tenien un passat. I no se n'avergonyien. És a dir, eren dones que havien viscut una altra situació i que jo crec que tenien una consciència molt clara de la classe a la que pertanyien i de la feina que estaven fent, i que no es deixaven manegar¹⁶⁸.

¹⁶⁶ AHCO, entrevista a Georgina Villanueva Sánchez.

¹⁶⁷ *Treball*, 233, febrer de 1962, p. 4.

¹⁶⁸ AHCO, entrevista a Teresa Buigas Poveda.

No obstant això, cal assenyalar que la informant (Teresa Buigas, Teulada, Alacant, 1944) que també formava part de la comissió, tenia llavors uns 15 anys i era d'origen immigrant. La situació li va resultar força impressionant:

Vam pujar al despatx quantitat de vegades. Va ser molt dur, i jo penso que molt enriquidor, perquè érem cinc o sis dones i quan pujàvem al despatx hi havia catorze o quinze homes. I era una mica acollonant, però bueno¹⁶⁹.

Ella potser no tenia “un passat”, però sí que tenia un pare anarquista, que va afavorir que tingués valors antifranquistes. En la vaga de 1959 van aconseguir la paga completa, però potser el resultat més significatiu va ser el manteniment de la comissió durant dos o tres anys, fins que les seves membres van anar marxant de l'empresa. Aquesta comissió va negociar reivindicacions relacionades amb les condicions de treball, com ara la millora dels vestuaris o de les bates¹⁷⁰.

A Fabra i Coats, també es pot apreciar la convivència entre treballadores madures “amb un passat” i de joves de procedència immigrant. Allà hi va treballar Georgina Villanueva Sánchez (Cella, Terol, 1932), filla d'un militant de la UGT afusellat durant la Guerra Civil. El seu germà fou el primer membre de la família a emigrar a Barcelona, perquè se sentia assetjat per la Guàrdia Civil, per la seva relació amb cosins anarquistes. Georgina Villanueva també emigrà a Barcelona i va començar a treballar a Fabra i Coats el 1955, on algunes companyes anarquistes (que havien estat organitzades durant la Guerra Civil) van ajudar-la a integrar-se i van encoratjar-la a plantejar algunes reivindicacions. De fet, a la seva secció les anarquistes van encoratjar la participació en vagues, però no a les eleccions sindicals. Per aquest motiu, Georgina Villanueva afirma que es van boicotejar les eleccions fins que aquestes treballadores es van jubilar, als anys seixanta. Durant la vaga que es va produir del 29 de maig a l'1 de juny de 1962, quan la Fabra i Coats va parar en solidaritat amb ENASA i la Maquinista Terrestre i Marítima, la direcció va convocar una reunió amb el jurat i un o una representant de cada secció, escollits per votació. Georgina Villanueva va ser escollida com a representant de la seva secció. En aquells moments no formava part de cap organització antifranquista, però probablement, com

¹⁶⁹ *Ibid.*

¹⁷⁰ *Ibid.*

Teresa Buigas, també estava influenciada pels valors antifrancistes d'alguns dels seus familiars i per la seva convivència amb les treballadores anarquistes¹⁷¹.

Així doncs, en algunes empreses, certes treballadores madures, amb experiència de conflicte, van tenir un paper molt rellevant a l'hora de plantejar reivindicacions a la direcció. Fou el cas de Josefa Agramant (la "Pepa Maca", que va tenir un paper destacat a la vaga de 1946 de Mataró), quan a principis dels anys seixanta l'empresa on treballava va entrar en crisi. Can Minguell va sol·licitar un expedient de crisi per acomiadar els seus 300 treballadors i treballadores, i aquests van decidir que contractarien l'advocada laboralista Montserrat Avilés, en comptes de fer servir els serveis jurídics de l'OSE. En una ocasió, quan l'advocada i els treballadors van intentar reunir-se en uns locals de l'OSE, els funcionaris volgueren evitar que Montserrat Avilés hi fos present. Josefa Agramant va exigir enèrgicament la presència de l'advocada, cosa que va aconseguir. D'ella, l'advocat laboralista Albert Fina afirmava que era "una donassa extraordinària que tenia a la vora de seixanta anys i era molt popular entre les seves companyes, ja que era lluitadora i molt compromesa amb els interessos de classe"¹⁷².

Tanmateix, durant les protestes a fàbriques amb mà d'obra femenina entre finals dels anys cinquanta i principis dels seixanta, no sempre es pot detectar la presència de dones madures amb experiència de conflicte. És el cas de Fontanals, una empresa tèxtil llanera de Terrassa. El 1962 es va realitzar una vaga de 10 minuts, per reivindicar un augment de sous. Les negociacions van ser portades per una comissió, formada majoritàriament per treballadores joves i immigrants. En aquest conflicte i a les negociacions, Celia García López (Abla, 1920) va assolir un paper important. En aquells moments tenia 42 anys i el seu marit, Juan Hernández, era militant del PSUC. Celia García col·laborava activament en la seva militància, ja que a casa seva se celebraven reunions del PSUC. Tanmateix, va tenir un paper més actiu a partir de 1964, després de la mort del marit. Segons Celia García, durant la vaga de 1962, la comissió negociadora estava formada majoritàriament per dones perquè:

Los hombres eran más cagaos que las mujeres. Las mujeres éramos más lanzás [sic] todas. Y todas la chicas eran más lanzás [sic]. Los hombres eran más cagones.
E.: ¿Y eso por qué?

¹⁷¹ AHCO, entrevista a Georgina Villanueva Sánchez.

¹⁷² FINA, Albert, *Des del nostre despatx*. Barcelona, Dopesa, 1978, p. 50-51.

Yo no lo sé... porque los hombres tenían más responsabilidad en su casa, y si pasaba algo, los encerraban... miraban más la responsabilidad¹⁷³.

En algunes ocasions el homes treballadors pensaven que no podien arriscar el lloc de treball, perquè es considerava que eren sobretot ells qui havia de portar un sou a casa. D'aquesta manera, la ideologia del *male breadwinner* de vegades, paradoxalment, acabava fomentant el protagonisme de les treballadores en els conflictes laborals.

Entre finals dels anys cinquanta i principis de la dècada de 1960, els conflictes laborals a centres de treball on la majoria de la mà d'obra era femenina es van produir al tèxtil. Sovint van organitzar-se de manera similar als dels anys quaranta, per mitjà de comissions de treballadores de l'empresa, sense contacte amb les comissions d'altres empreses. En plantilles amb una gran presència de treballadores, les comissions solien estar formades íntegrament per dones, en part perquè continuava la idea que no serien represaliades de forma tan immediata com els homes. Tanmateix, a diferència del que havia passat a principis dels anys quaranta i cinquanta, en ocasions aquestes comissions van tenir continuïtat després de les vagues i van negociar la millora de les condicions de treball. Entre les components de les comissions de vegades hi havia dones que havien viscut conflictes laborals abans de la dictadura franquista, però la repressió i la clandestinitat de la dictadura feien difícil que mantinguessin la seva militància durant el franquisme. A partir de finals dels anys cinquanta i principis dels seixanta també es pot apreciar la presència en aquestes comissions de noies immigrants que anteriorment no havien treballat a la indústria. En aquells moments la majoria d'aquestes noies no formaven part d'organitzacions antifranquistes, encara que s'ha detectat casos en què, com Celia Garcia, probablement n'eren considerades "col·laboradores".

Entre la segona meitat dels anys cinquanta i principis dels seixanta els homes treballadors de grans empreses del metall van assolir un gran pes a les protestes laborals. A més, alguns homes activistes obrers van començar a tenir incidència a les protestes de les empreses on treballaven. En formar part de les organitzacions d'apostolat obrer, o de les organitzacions obreres antifranquistes, podien rebre consignes –com la participació en les eleccions sindicals– o notícies de treballadors d'altres empreses que intentaven coordinar-se. Formaven xarxes polítiques que de vegades van arribar a coordinar-se entre sí, que permetien a aquests activistes estar en contacte amb altres de fora de la seva empresa.

¹⁷³ Entrevista a Celia García López, 14 de juny 2005.

Paral·lelament, a moltes fàbriques on treballaven homes –i segurament la majoria on treballaven sobretot dones–, també es produïren protestes al marge d'aquestes xarxes. Van participar en les vagues de 1956, 1958 i 1962 per solidaritat amb altres treballadors en vaga i per plantejar les pròpies reivindicacions. A més, en alguns casos van organitzar-se en comissions i exposaren les seves reivindicacions al marge d'aquests cicles conflictius. Tanmateix, en estar al marge de les xarxes que coordinaven activistes obrers de diferents centres de treball, aquestes protestes tenien el risc de tenir poc ressò més enllà de la pròpia empresa. Com veurem, durant els anys seixanta també van conviure els dos models de conflicte: els que formaven part de les xarxes que coordinaven els activistes obrers i els que no. Fins a finals de la dècada, gran part de les protestes d'empreses on hi havia sobretot treballadores van estar al marge d'aquestes xarxes.

2. Les dones i el mercat de treball, 1961-1975

La ley en vez de ser feminista sea, por el contrario, el apoyo que los varones otorgan a la mujer como vaso más flaco. ¡Qué más quisiéramos que el salario del hombre fuera lo suficientemente remunerador para que la mujer, sobre todo la casada, no tuviera que trabajar por necesidad! Yo os aseguro que si la vida familiar estuviera suficientemente dotada, el 90% de las mujeres no trabajarían. Para nosotras es mucho más cómodo y más apetecible tener todos los problemas resueltos. Pero hay numerosas familias que no sólo en España sino en el mundo que no pueden prescindir del trabajo de la mujer precisamente para que la atención y la educación de los hijos, fin primordial del matrimonio, sean suficientes.

Pilar Primo de Rivera, Discurs previ a la *Ley de Derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer*, Madrid, 1961.

El 1961 la Llei de drets polítics, professionals i de treball de la dona va marcar una inflexió a la legislació laboral franquista respecte les dones. Com s'indica clarament al discurs previ, l'Estat franquista va continuar promovent l'allunyament de les dones casades del treball remunerat, però la realitat social i la política econòmica havien convertit l'anterior legislació en obsoleta. El creixement econòmic d'ells anys seixanta i setanta va provocar importants canvis a la situació laboral de les dones a tot l'Estat. En el següent capítol s'analitzarà l'evolució del mercat de treball femení a Espanya en general i a l'àrea de Barcelona en particular, explicant quins eren els sectors on treballaven més dones i les condicions en què ho feien. Encara que per les dades emprades (censos i dades de sindicació) els resultats no es poden considerar conclouents, s'intentarà fer una aproximació a la presència de les dones al mercat de treball regular. Conèixer la participació de les dones en el mercat de treball és clau per entendre la seva relació amb el moviment obrer. Si per CCOO la fàbrica va ser un espai clau tant per l'imaginari dels seus militants¹ com per la seva pràctica sindical, saber si les dones hi estaven ens pot ajudar a entendre si treballaven en sectors susceptibles de captar l'interès de l'organització.

¹ TÉBAR, Javier, "Sobre las imágenes del pasado. Memoria, auto-representación y militancia obrera antifranquista", *Historia, Antropología y Fuente Oral*, 44, 2010, p. 147-166; TÉBAR, Javier, "On victims

2.1 Alguns canvis econòmics i socials

El 1957 el Govern espanyol va adoptar mesures de liberalització econòmica, però es van produir greus desequilibris a la balança comercial. Per solucionar-ho, el juliol de 1959 es presentà el Pla d'Estabilització, que volia ser un pla d'ajust i de reforma estructural de l'economia. A curt termini, es van prendre mesures de restricció fiscal i monetària, amb l'objectiu de provocar una caiguda de la demanda i d'aquesta manera frenar la inflació i la pèrdua de divises. Això va generar una contracció econòmica, la disminució del poder adquisitiu i l'augment de l'atur, que passà de 59.000 persones a finals de 1959 a 125.000 a finals de 1961. L'emigració a altres països europeus va evitar que les dades d'atur fossin encara més altes. Les mesures estructurals van afavorir l'obertura al comerç exterior i la inversió de capital estranger. A mig termini, foren l'inici del "miracle" econòmic, que va tenir un important component de miratge, perquè responia a un efecte de recuperació després de les baixes taxes d'expansió registrades entre 1929 i 1949².

A Espanya, el creixement econòmic afavorí el desenvolupament del sector industrial i dels serveis. A la província de Barcelona, la indústria metal·lúrgica va experimentar un important desenvolupament a partir del subsector de l'automoció, de l'electrificació d'equipaments i processos productius i també per la difusió dels electrodomèstics. Així, de 1961 a 1973 (el període de màxim creixement d'ocupació) el subsector de la construcció de productes metàl·lics i maquinària va passar de 118.021 a 173.200 persones ocupades, i el de material de transport, de 16.666 a 50.821. La demanda d'habitatges, construccions industrials i instal·lacions adequades pel creixent turisme van afavorir un important increment del pes econòmic i de l'ocupació al sector de la construcció: el 1961 ocupava 94.705 persones i el 1975, 183.480. L'altra cara de la moneda va ser el sector tèxtil, amb la progressiva reducció de la importància econòmica i l'ocupació al sector, especialment pel que fa al tèxtil cotoner. Des de 1961 inicià un procés de destrucció d'ocupació a la província de Barcelona, ja que va passar d'ocupar 285.021 persones el 1961, a ocupar 207.795 persones el 1975. Aquesta tendència va continuar més enllà de la dictadura. El sector serveis també va assolir un notable desenvolupament, gràcies

and heroes: Spatial referents and social models in self-representation of the anti-Franco workers movement", *International Journal of Iberian Studies* vol. 23:2, 2010, p. 123-133.

² CATALAN, Jordi, "La SEAT i la represa del districte d'automoció de Barcelona", *op. cit.*, p. 59-62.

a l'expansió del turisme i el consum. Quantitativament, destacava l'ocupació als serveis comercials, que el 1961 ocupaven 131.641 persones i el 1975, 217.753³.

El creixement econòmic va comportar una millora del nivell de vida, encara que l'increment de la riquesa no es va distribuir per igual: entre 1950 i 1975 el nivell de vida, mesurat per la satisfacció de les necessitats bàsiques, va créixer en un 232%, mentre que la renda per càpita a Espanya ho va fer en un 383%⁴. Dit creixement era una condició necessària per la millora del nivell de vida, però no suficient per si sol. Es tractava d'un Estat on els treballadors i treballadores ni tenien organismes representatius per negociar amb la patronal, ni eren legals elements de pressió com la vaga. Per tant, difícilment podien fer que un eventual creixement dels beneficis empresarials repercutís a les seves retribucions. A més, el govern va fer diversos decrets de congelació i semicongelació de salaris que van frenar el seu augment. Els ingressos familiars s'incrementaren gràcies a l'augment de membres que treballaven, a l'extensió de la jornada laboral per mitjà de les hores extraordinàries i la pluriocupació i a la intensificació del treball per aconseguir plusos de rendiment. La millora del nivell de vida va permetre que part dels ingressos es poguessin dedicar a la compra d'habitatge i—sobretot a partir de la segona meitat dels anys seixanta— a la de béns de consum com els electrodomèstics i el cotxe.

L'evolució de la situació econòmica va propiciar el desplaçament de treballadors del sector agrari a la indústria i els serveis, a banda d'importants moviments migratoris. Més de dos milions de persones es van traslladar a Catalunya, País Basc, Madrid, el País Valencià i les illes Balears. Les dades oficials indiquen que aquest fenomen va adquirir una singular rellevància durant els anys seixanta i va continuar fins el 1974, quan s'inicià una crisi econòmica. Tanmateix, com ha indicat Martí Marín, podria tractar-se d'una il·lusió estadística. Durant les dècades de 1940 i 1950 es van produir importants migracions a l'àrea metropolitana de Barcelona, però sovint no es van registrar al lloc d'arribada, a causa de les polítiques punitives contra la immigració que es van dur a terme fins el 1957⁵.

El creixement demogràfic català va produir una concentració de la població a la província de Barcelona. La ciutat comtal va deixar de ser la principal receptora d'immigrants a partir dels anys seixanta, que es van dirigir al Vallès Occidental, el Baix

³ Dades d'ocupació a ALCAIDE, Julio (dir.) *Renta nacional de España...*, op. cit., p.192-232.

⁴ BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, op. cit., p. 73. DE RIQUER, Borja, *La dictadura de Franco...*, op. cit., p. 434-435.

⁵ MARÍN, Martí, "Fluxos, stocks, periodicitat i orígens", op. cit., p. 27.

Llobregat i el Maresme (taula i gràfic 2.1). Aquestes eren les comarques de major tradició industrial. Al Vallès Occidental i el Maresme, amb ciutats de llarga tradició en la indústria tèxtil com Mataró, Terrassa o Sabadell, el creixement de la població va ser molt important, però més dilatat en el temps i influenciat pel contacte amb la població local. Per contra, les ciutats del Baix Llobregat, o algunes del Barcelonès –com Santa Coloma de Gramenet– van multiplicar la seva població en una dècada, de forma més intensa que les primeres comarques esmentades (taula i gràfic 2.2). El creixement de població relativament tardà a les comarques del Baix Llobregat i el Vallès Oriental es pot vincular, en part, al trasllats d'indústries: entre 1964 i 1972 es van traslladar més de 500 empreses industrials, el 80% de les quals procedia del municipi de Barcelona⁶. En conseqüència, a la ciutat de Barcelona l'activitat econòmica va tendir a centrar-se, cada cop més, en el sector serveis⁷.

⁶ *Ibid.*, p. 97.

⁷ BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, *op. cit.*, p. 55-77.

Taula 2.1 Població de les comarques més afectades per la immigració de la província de Barcelona, 1945-1981

Població	1945	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1981
Baix Llobregat	95.768	103.874	129.004	174.155	262.221	389.979	510.461	572.823
Barcelonès	1.340.611	1.438.921	1.604.887	1.821.324	2.041.425	2.281.171	2.412.086	2.453.317
Maresme	99.856	104.163	110.512	125.660	158.319	190.949	230.795	252.952
Vallès Occidental	149.212	169.492	218.700	268.386	356.602	450.721	545.391	596.893
Vallès Oriental	69.855	72.310	78.366	90.058	116.435	155.298	194.862	226.382
Província de Barcelona								
	2.084.605	2.232.119	2.508.122	2.877.966	3.368.620	3.929.194	4.387.319	4.620.056
Catalunya	3.073.254	3.240.313	3.534.184	3.925.779	4.498.114	5.122.567	5.663.135	5.959.530

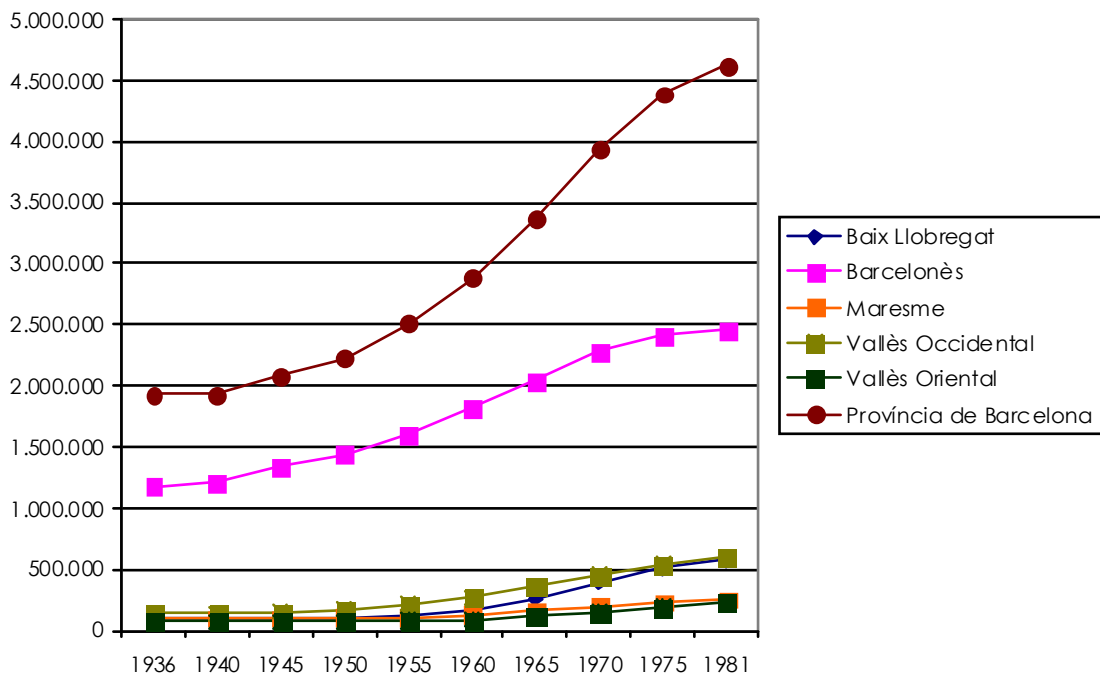
Font: Idescat, Territori, Banc d'estadístiques de municipis i comarques.

Taula 2.2 Població de les ciutats amb més habitants de la província de Barcelona, 1945-1981

Població	1945	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1981
Badalona	54.001	61.654	76.331	92.257	125.002	162.888	201.867	227.744
Barcelona	1.205.509	1.280.179	1.403.028	1.557.863	1.655.603	1.745.142	1.754.714	1.754.900
Cornellà	9.403	11.473	16.145	24.714	53.049	77.314	91.110	90.956
El Prat de Llobregat	9.772	10.401	11.557	14.131	20.286	36.363	51.017	60.139
L'Hospitalet de Llobregat	59.740	71.580	90.787	122.813	180.140	241.978	280.640	294.033
Manresa	37.502	40.452	45.843	52.216	57.179	57.846	65.469	67.014
Mataró	29.805	31.642	34.287	41.128	58.566	73.129	91.587	96.467
Sabadell	52.138	59.494	78.761	105.152	135.052	159.408	182.012	184.943
Sant Boi de Llobregat	10.227	10.811	13.406	19.968	29.191	50.051	65.595	74.550
Santa Coloma de Gramenet	12.144	15.281	21.194	32.590	58.165	106.711	137.579	140.588
Terrassa	51.323	58.880	74.449	92.234	117.922	138.697	161.679	155.360

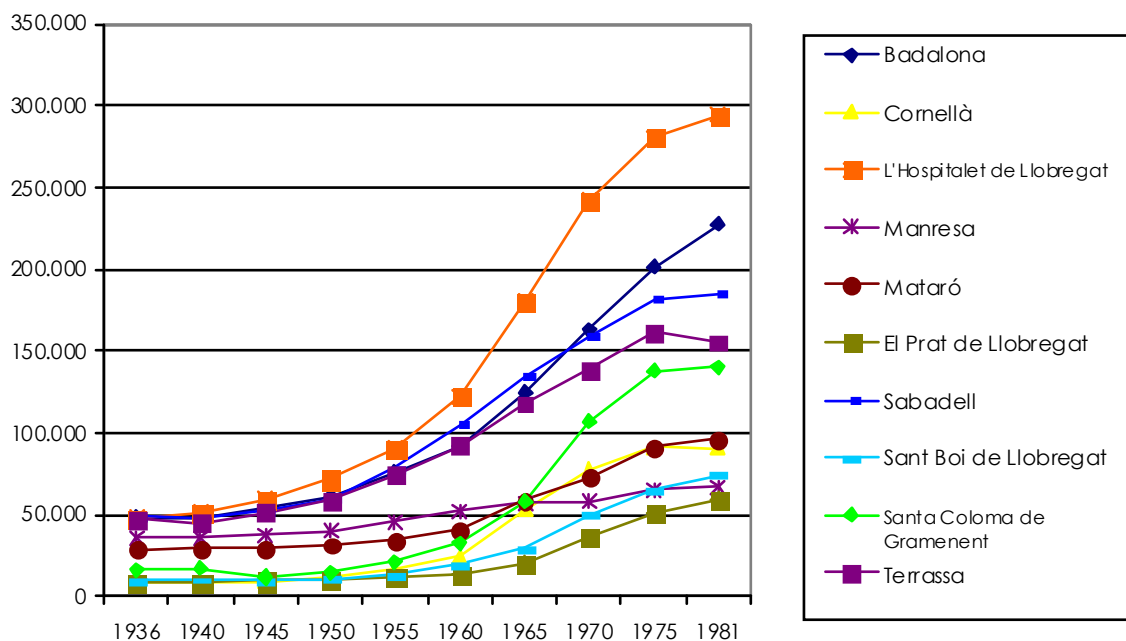
Font: Idescat, Territori, Banc d'estadístiques de municipis i comarques.

Gràfic 2.1 Població de les comarques més afectades per la immigració de la província de Barcelona. 1936-1981

Font: Idescat, Territori, Banc d'estadístiques de municipis i comarques.

Gràfic 2.2 Població de les ciutats més importants de la província de Barcelona (excepte la capital), 1936-1981

Font: Idescat, Territori, Banc d'estadístiques de municipis i comarques.

Els immigrants eres sobretot persones joves, solteres o famílies constituïes, els fills i filles de les quals es van incorporar ràpidament a l'activitat productiva i reproductiva. La immigració i l'augment de la natalitat van provocar un rejuveniment de la població catalana i un important creixement d'aquesta¹. D'altra banda, la immigració va permetre augmentar la població activa: a la província de Barcelona, va passar de 1,05 milions de persones el 1955 a 1,7 milions el 1975².

Les persones immigrades, fins a finals dels anys cinquanta, sovint visqueren en infrahabitatges: habitacions rellogades, coves, barraques i cases d'autoconstrucció. Això va afavorir l'aparició o creixement de suburbis mancats de serveis bàsics com l'aigua potable o el clavegueram³. Posteriorment, la dinamització de la construcció pública i privada d'habitatges va fer aparèixer nous barris a la perifèria de les ciutats, que en els seus inicis solien estar sense asfaltar ni enllumenat públic. Ultra això, la majoria d'aquests barris també patien grans dèficits de transport públic, espais verds, equipaments sanitaris i educatius, entre d'altres. Un estudi de la Corporació Metropolitana de Barcelona afirmava que el 1974 hi havia un dèficit de 13.665 llits d'hospital i de 126.853 places de preescolar, 4.129 d'EGB i 18.752 de BUP i FP.⁴

2.2 Els canvis legislatius respecte el treball femení

Les mesures de liberalització econòmica preses pel govern franquista sovint han estat relacionades amb una llei que va significar un important canvi en la política del règim franquista envers el treball femení. Es tracta de la Llei sobre drets polítics, professionals i de treball de la dona del 22 de juliol de 1961. Considerava que el treball de la dona casada

¹ CABRÉ, Anna i PUJADAS, Isabel, "La població: immigració i explosió demogràfica", a NADAL, Jordi, *et al.*, *Història econòmica de la Catalunya Contemporània. Segle XX*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1988, vol. 5, p. 54.

² TÉBAR, Javier, "Immigració i treball a Catalunya, 1939-1975", a MARÍN, Martí (dir.), *Memòries del viatge (1940-1975)*, Museu d'Història de la Immigració de Catalunya i Ajuntament de Sant Adrià de Besòs, Sant Adrià de Besòs, 2009, p. 95.

³ Per a l'estudi de les formes d'assentament i condicions d'habitatge dels immigrants durant el franquisme vegeu BORDETAS, Iván, "Habitatge i assentaments, de la postguerra a l'estabilització" a MARÍN, Martí (dir.), *Memòries del viatge (1940-1975)*, Museu d'Història de la Immigració de Catalunya i Ajuntament de Sant Adrià de Besòs, Sant Adrià de Besòs, 2009, p. 52-69.

⁴ Arxiu del Govern Civil de Barcelona (AGCB), Subgobernadores Civiles, Direcció de Servicios de Equipamientos de la Corporación Metropolitana de Barcelona, *Estimación de los déficits de enseñanza, atenciones hospitalarias, viviendas, parques públicos y zonas deportivas y guarderías infantiles en el territorio de la Corporación Metropolitana de Barcelona*, juliol de 1975, c. 592.

perjudicial per la cohesió familiar, però assumia que en certes circumstàncies resultava inevitable. Com indicava la Delegada Nacional de la Secció Femenina a la presentació a les Corts de la llei,

¡Qué más quisiéramos que el salario del hombre fuera lo suficientemente remunerador para que la mujer, sobre todo la casada, no tuviera que trabajar por necesidad!⁵

Davant aquest tipus de plantejament, no resulta sorprenent la seva ambigüitat. Al preàmbul de la llei s'afirmava que el sexe no podia implicar limitació jurídica. No obstant això, "*el matrimonio exige una potestad de dirección que la naturaleza, la religión y la historia atribuyen al marido*". A l'articulat, aquestes contradiccions es plasmaven en l'afirmació que les dones tenien els mateixos drets que els homes per l'exercici de tota classe d'activitats polítiques, professionals i laborals, però no podien formar part l'Exèrcit, dels cossos armats i la marina mercant i, en l'àmbit judicial, dels càrrecs de jutges, fiscals o magistrats (llevat dels tribunals laborals o de menors). A més, tampoc podien exercir treballs penosos, perillosos o insalubres, que quedarien establerts en ulteriors reglamentacions. La suposada potestat de direcció atribuïda al marit es plasmava amb el manteniment de la llicència marital explícita per poder exercir els drets laborals, professionals i polítics⁶. D'altra banda, s'establí la igualtat de retribució per treballs d'igual rendiment i que les reglamentacions de treball, convenis col·lectius i reglaments d'empresa no podien contenir disposicions discriminatòries pel que fa al sexe o estat civil. Quan es van presentar demandes per discriminació salarial, la jurisprudència va establir que les diferències salarials no eren degudes a discriminació sexuals, sinó a la natura del treball en qüestió⁷. En conseqüència, molts convenis van mantenir un coeficient reductor en les retribucions de les activitats desenvolupades per dones.

La llei de 1961 no va acabar amb les discriminacions de les dones a la feina ni amb importants restriccions per al treball femení. Tanmateix, la disposició referent a la no discriminació en funció de l'estat civil obria la porta a què les treballadores poguessin

⁵ Citat a GARCÍA COLMENARES, Pablo, "Trabajo y explotación de las mujeres castellano-leonesas (1900-1975). La negación de una evidencia histórica", a CID, Rosa, *et al.*, *Oficios y saberes de mujeres*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2002, p. 152.

⁶ La llicència marital explícita era un retrocés, respecte la Llei de contracte de treball (1944), on es suposava que el marit havia concedit l'autorització si no constava la seva oposició. ESPUNY, M. Jesús, "Aproximación histórica al principio de igualdad de género (IV): De la Ley de Contrato de Trabajo...", *op. cit.*, p. 3 i 10

⁷ ESPUNY, M. Jesús, "Aproximación histórica al principio de igualdad de género (IV): De la Ley de Contrato de Trabajo...", *op. cit.*, p. 13.

mantenir el seu lloc de treball un cop es casaven. El Decret de l'1 de febrer de 1962, que regulava l'aplicació de la llei de 1961, plantejava tres opcions a les dones treballadores que contreien matrimoni: rescindir el contracte a canvi d'una indemnització, continuar al lloc de treball o demanar una excedència voluntària d'entre un i tres anys. D'altra banda, a l'hora d'acceptar una feina es considerava que el marit havia donat el seu permís si no deia el contrari. Per tant, malgrat les seves limitacions, la Llei sobre drets polítics, professionals i laborals de la dona i el decret que regulava la seva aplicació van eliminar obstacles *legals* pel treball femení⁸.

Des de la historiografia s'ha intentat explicar la motivació d'aquest canvi d'orientació respecte el treball regular femení. Les primeres interpretacions, de mans d'autores com Geraldine Scanlon, Giuliana Di Febo o Lourdes Benería van insistir en les necessitats econòmiques de mà d'obra⁹. El 1995, Rosario Ruiz Franco mantenia que les principals motivacions foren les transformacions econòmiques, però també afegia l'obertura del règim a l'exterior i destacava la pressió d'algunes juristes per la modificació de la legislació discriminatòria contra la dona¹⁰. Dos anys després, Celia Valiente va plantejar una altra hipòtesi, segons la qual la llei de 1961 va ser una forma de legitimació internacional del règim, ja que permetia presentar Espanya com un país on, malgrat la dictadura, la situació de les dones era equiparable als països europeus. Per fer-ho, va intentar desmuntar l'argumentació economicista explicant que en aquells moments no era previsible la necessitat de mà d'obra addicional. Com s'ha dit anteriorment, el Pla d'Estabilització va provocar una reducció de l'activitat, la contracció de les hores extres i els salaris reals i, en conseqüència, un important augment de l'emigració a altres estats. Fins ben entrat l'any 1961 no es va incrementar l'activitat, després de l'aprovació de la llei.

⁸ Llei consultada a CONSEJO SINDICAL PROVINCIAL, *La mujer y el trabajo. Legislación vigente comentada*, Barcelona, Consejo Sindical Provincial, 1975, p. 35-38. MARTÍNEZ QUINTERO, María Esther i PANDO BALLESTEROS, María de la Paz, "El trabajo de las mujeres entre 1950 y 1965", a CUESTA, Josefina (dir.), *Historia de las mujeres en España. Siglo XX*, Madrid, Instituto de la Mujer, 2004, vol. II, p. 137-184; RUIZ FRANCO, Rosario, "Nuevos horizontes para las mujeres de los años 60: la ley de 22 de julio de 1961", *Arenal*, 2:2, juliol-desembre 1995, p. 247-268; DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, *El trabajo de las mujeres en el textil madrileño. Racionalización industrial y experiencias de género (1959-1986)*, Màlaga, Universidad de Málaga, 2001, p. 138-143.

⁹ SCANLON, Geraldine M., *La polémica feminista en la España contemporánea (1868-1974)*, Madrid, Siglo XXI, 1976, especialment, p. 342; DI FEBO, Giuliana, *Resistencia y movimiento de mujeres...*, op. cit., p. 148-150; BENERÍA, Lourdes, *Mujer, economía y patriarcado durante la España franquista*, Barcelona, Anagrama, 1977, p. 45. Posteriorment, es va plantejar aquesta interpretació a TELO, María, "La evolución de los derechos...", op. cit., p. 87; CAPEL, Rosa María, "Historia de los cambios políticos y sociales en España", a BORRERGUERO, Concha, et al. (dir.), *La mujer española: de la tradición a la modernidad (1960-1980)*, Madrid, Tecnos, 1986, p. 20. GARCÍA-NIETO, M. Carmen, "Trabajo y oposición popular de las mujeres bajo la resistencia franquista", a DUBY, Georges; PERROT, Michelle, *Historia de las mujeres. Vol. 5. El siglo XX*, Madrid, Taurus, 3ª edició, 2003 [primera edició a Espanya, 1993], p. 725.

¹⁰ RUIZ FRANCO, Rosario, "Nuevos horizontes...", op. cit., esp. a la p. 252.

També afirmava l'autora que el fet que la llei prohibís la discriminació laboral de les dones no permet afirmar que allò que el govern volia amb aquesta mesura era recórrer a un "exèrcit de reserva" de mà d'obra barata¹¹.

María Esther Martínez i María de la Paz Pando van criticar els postulats de Celia Valiente. Primerament, han remarcat que no resulten plenament descartables les motivacions econòmiques, perquè la demanda de mà d'obra podia entrar dins de les previsions econòmiques, en un moment en què s'estava plantejant la necessitat d'un Pla de Desenvolupament. A més a més, en el moment que es va plantejar la llei, ni els organismes internacionals (com l'Organització Internacional del Treball), ni el moviment obrer europeu tenien com a objectiu primordial la millora de la situació de les dones treballadores. Per altra banda, tampoc hi havia organitzacions feministes capaces d'influir en aquest sentit. Aquestes autores plantegen una altra motivació: la necessitat de la Secció Femenina de buscar noves clienteles. El projecte que va originar la Llei de juliol de 1961 va ser elaborat per la Secció Femenina en un moment d'inquietud per a FET-JONS en general, per l'avenç dels tecnòcrates al poder i la reducció de l'afiliació. A més, la Secció Femenina, havia de competir amb l'associacionisme femení catòlic. Per posar un exemple, el 1959 tenia 207.021 afiliades, un terç de les que havia tingut vint anys abans i una mica menys de les que tenia en aquell moment Acció Catòlica¹². En virtut d'això, la Llei de drets polítics, professionals i de treball de la dona era un intent de recuperar clienteles fent un canvi a posicions menys arcaïtzants respecte el treball de les dones perquè, al cap i a la fi, el treball femení era una realitat social evident.

El 2007, Rosario Ruiz Franco remarcava l'interès de la Secció Femenina per atribuir-se tot el mèrit de l'aprovació de la llei i atribuïa la promulgació de la llei a l'interès de les autoritats per donar una imatge de modernitat, adequant una legislació considerada anacrònica per la societat espanyola. Aquesta autora també subratllava el paper d'algunes dones juristes en el desenvolupament d'un estat d'opinió favorable a la revisió d'alguns preceptes legislatius discriminatoris per a les dones, en especial Mercedes Formica. Mercedes Formica havia iniciat el 1953 una campanya per reformar certs aspectes del Codi

¹¹ Celia Valiente va fer aquest plantejament per primer cop a *Políticas públicas de género en perspectiva comparada: la mujer trabajadora en Italia y España (1900-1996)*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid, 1997. Ha mantingut l'argumentació en altres escrits, com "La liberación del régimen franquista: la Ley de 22 de julio de 1961 sobre los derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer", *Historia Social* núm. 31, 1998, p.45-65 i "Las políticas para las mujeres trabajadoras durante el franquismo", a NIELFA, Gloria (ed.), *Mujeres y hombres...*, op. cit., p. 145-178.

¹² MARTÍNEZ QUINTERO, María Esther; PANDO BALLESTEROS, María de la Paz, "El trabajo de las mujeres entre 1950 y 1965", op. cit, p. 151-160.

Civil, que va afavorir una reforma d'aquest el 1958. És més, sembla ser que part del projecte de llei per a aquesta reforma s'havia basat en el text d'una ponència col·lectiva en la qual participava i que s'havia de presentar al *I Congreso Femenino Hispanoamericano Filipino*, però que fou retirada per “feminista”¹³.

Possiblement, l'explicació dels motius de la promulgació de la Llei del 22 de juliol de 1961 no es poden restringir a una sola causa. Les previsions econòmiques devien jugar un paper important. La Llei de drets polítics, professionals i de treball de la dona s'ha d'entendre com a part del conjunt de mesures liberalitzadores de l'economia, perquè flexibilitzava el mercat de treball¹⁴. Igualment, les necessitats de la Secció Femenina i del règim en general hi devien jugar un paper rellevant. Aurora G. Morcillo indica que els canvis econòmics i socials van obligar al règim a fer una redefinició del discurs polític respecte l'estatus legal de les dones¹⁵. Segons l'autora, ho va fer a través de la reforma del Codi Civil del 1958 i de la Llei sobre drets polítics, professionals i de treball de la dona del 22 de juliol de 1961. La reforma del Codi Civil de 1958. En aquesta reforma, la casa on residia el matrimoni deixava de ser la casa del marit, per ser el “domicili conjugal”. A més, la vídua que es tornava a casar mantenia la pàtria potestat sobre els fills. Retallava les facultats del marit en l'administració dels béns, perquè a partir de llavors calia el permís de l'esposa per efectuar canvis importants. En cas d'anul·lació de matrimoni, la dona tenia dret a la meitat dels béns comuns i total autoritat sobre les seves propietats. A més, l'adulteri era causa de separació tant per als homes com per a les dones. Aquesta reforma en cap cas qüestionava l'autoritat del marit sobre l'esposa. El seu caràcter limitat és pot deduir per la denominació mofeta de “re-formica”, que al·ludia també el destacat paper que hi va tenir l'advocada Mercedes Formica.

Mercedes Formica, militant de Falange, el 1953 va iniciar una campanya denunciant la indefensió legal de les dones casades, en un article al diari ABC denominat “El domicilio conyugal”. L'autora analitzava la difícil situació de les dones en cas de voler separar-se, que havien d'enfrontar-se a importants problemes econòmics i jurídics. Entre

¹³ RUIZ FRANCO, Rosario, *¿Eternas menores? Las mujeres en el franquismo*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2007, p. 142-143.

¹⁴ Interpretació sobre les motivacions econòmiques a partir de BABIANO, José, “Mujeres, trabajo y militancia laboral bajo el franquismo (Materiales para un análisis histórico)”, a BABIANO, José (ed.), *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*, Madrid, los Libros de la Catarata, 2007, p. 31-32.

¹⁵ MORCILLO, Aurora G., *True Catholic Womanhood. Gender Ideology in Franco's Spain*, Illinois, Northern Illinois University Press, Dekalb, 2000, p. 76; MORCILLO, Aurora G., “El género en lo imaginario el “ideal católico femenino” y estereotipos sexuados bajo el franquismo”, a NASH, Mary (ed.), *Represión, resistencias, memoria: Las mujeres bajo la dictadura franquista*, Granada, Comares, 2013, p. 81.

aquests darrers, estava el fet que el domicili de la família era considerat la casa del marit i, per tant, en qualsevol circumstància, perdien la casa. La Secció Femenina va tenir un paper poc significatiu en aquesta reforma legal¹⁶. Per tant, difícilment es pot atribuir a la voluntat de la Secció Femenina d'adaptar-se als canvis socials. En qualsevol cas, es podria deure a què el règim s'adaptava a certs canvis en l'opinió pública respecte les formes més extremes de discriminació legal envers les dones. El cas de la Llei sobre drets polítics, professionals i de treball de la dona de 1961 fou diferent. La premsa va destacar el paper de la Secció Femenina en la seva aprovació. Rosario Ruiz Franco afirma que Mercedes Formica podria haver tingut un paper destacat en la seva elaboració¹⁷. Malgrat això, el fet que la Secció Femenina es mostrés com a impulsora de la llei podia respondre a la voluntat de presentar-se com a una institució que s'adaptava als canvis socials. Era conscient de la presència de les dones al mercat de treball durant els anys cinquanta, i de les necessitats de mà d'obra previstes a partir del Pla d'Estabilització. Per tant, intentava adaptar-se a una realitat social canviant, però conservant els paràmetres bàsics de l'ideal nacional-catòlic femení. Es mantenia la jerarquia patriarcal dins la família i es glorificava la submissió i abnegació de la “nova dona”, que potser havia de “sacrificar-se” en treballar fora de casa per garantir el creixement econòmic o perquè la seva família accedís als béns de consum, però sempre conservant la seva domesticitat¹⁸.

La Llei sobre drets polítics, professionals i de treball de la dona del 22 de juliol de 1961 no buscava la desaparició de les discriminacions laborals de les dones, pel que es dedueix del redactat de la pròpia llei i de la seva aplicació. Les mesures legislatives orientades a disminuir la ferotge discriminació legal per sexe van anar avançant molt lentament. El 1963 s'eliminava del Codi Penal la facultat del pare o marit de, en cas de trobar la filla o esposa mantenint relacions sexuals amb una altra persona, poder matar-los a tots dos amb escasses repercussions penals. Seguint en el plànol de la legislació civil, el 1970 es va eliminar la possibilitat que el pare pogués donar els fills en adopció sense el consentiment de la mare i el 1972 es va permetre que les filles majors d'edat, però menors de 25 anys, abandonessin el domicili patern sense el consentiment d'aquests¹⁹.

¹⁶ RUIZ FRANCO, Rosario, *¿Eternas menores?...*, *op. cit.*, p. 57-130.

¹⁷ *Ibid.*, p. 140-147.

¹⁸ MORCILLO, Aurora G., *True Catholic Womanhood...*, *op. cit.*, p. 70-76; MORCILLO, Aurora G., “El género en lo imaginario el “ideal católico femenino” y estereotipos sexuados bajo el franquismo”, *op. cit.*, p. 86-93.

¹⁹ TELO, María, “La evolución de los derechos...”, *op. cit.*, p. 89. CENTRO FEMINISTA DE ESTUDIOS Y DOCUMENTACIÓN, *El trabajo de las mujeres a través de la Historia*, Madrid, Ministerio de Cultura-

Pel que fa a la legislació laboral, el 1966 es van eliminar les restriccions perquè les dones poguessin accedir als càrrecs de l'Administració de Justícia i es va permetre que les dones casades poguessin litigar a Magistratura de Treball sense permís del marit. Per contra, no va ser fins el 1967 que es va ratificar el conveni de l'Organització Internacional del Treball contra la discriminació a l'ocupació, cosa que fa dubtar de la intenció d'aplicar la Llei de 1961. Aquesta llei no devia ser gaire efectiva, a tenor de les característiques del Decret del 20 d'agost de 1970 sobre drets laborals de la dona treballadora. Es tractava d'un nou decret que regulava l'aplicació de la Llei de 1961. El primer article indicava que la dona tenia dret a prestar serveis laborals en igualtat jurídica amb l'home i a percebre per això idèntica remuneració, amb una formulació més contundent que el Decret de 1962. Posteriorment s'indicava que havien d'eliminar-se de les reglamentacions de treball, ordenances laborals i convenis col·lectius, les clàusules que impliquessin diferències entre homes i dones a les categories professionals, condicions de treball, remuneració i també normes d'accés, aprenentatge i ascensos. Pel que fa a la facultat de contractar una prestació de serveis, ho podien fer les solteres majors d'edat, les menors amb consentiment dels pares o tutors, i les casades amb consentiment del marit, encara que es presumia que aquest li havia donat si no indicava el contrari o si la dona ja havia tingut un altre contracte laboral quan estava casada. De nou, el decret de 1970 indicava que les treballadores que contreien matrimoni podien mantenir-se al lloc de treball, agafar una excedència, o deixar la feina a canvi del "dot".

Entre les respecte el decret de 1962 estava la declaració que l'Administració s'havia de comprometre en la igualtat d'oportunitats, garantint que no hi hauria discriminació en l'accés als estudis de formació professional i que les dones només podien quedar excloses reglamentàriament dels treballs penosos, perillosos o insalubres. D'altra banda, es feia constar que l'Estat havia de fomentar la creació de llars d'infants i, pel que fa a les oficines de col·locació, havien de prendre mesures per donar preferència a les dones amb responsabilitats familiars perquè accedissin a llocs de treball a temps parcial. Aquesta llei portava més lluny el principi d'igualtat jurídica entre homes i dones en l'àmbit laboral i mostrava una gran preocupació per "*armonizar el trabajo por cuenta ajena de la mujer con el cumplimiento de sus deberes familiares, singularmente como esposa y madre*". Això

Instituto de la Mujer, 1985, p. 198 i 200; PANDO BALLESTEROS, María de la Paz, "El trabajo de las mujeres...", *op. cit.*, p. 156; RUIZ FRANCO, Rosario, *¿Eternas menores?...*, *op. cit.*, p. 197-212.

significava una voluntat de *conciliar* la vida familiar i laboral de les dones amb fills, que no havia aparegut a la legislació laboral anterior²⁰.

La següent llei que va tenir repercussions a la situació laboral de les dones va ser la reforma del Codi Civil, amb la llei del 2 de maig de 1975, en virtut de la qual s'eliminava el deure de l'esposa d'obediència al marit i la necessitat de la llicència marital per a múltiples actes, entre els quals estava el dret a contractar el seu treball²¹. A la Llei de Relacions Laborals de 1976 s'establia que “*la mujer casada podrá contratar su trabajo en los mismos términos que su marido*”. Amb aquesta disposició i la derogació de l'article 58 de la Llei de contracte de treball, segons la qual es considerava vàlid el pagament a una dona casada de la seva remuneració si no estava en contra el marit, l'estat civil de les treballadores deixava de condicionar les seves relacions laborals, almenys legalment²².

2.3 Els canvis en el mercat de treball femení

El 1966 la proporció de dones a la població treballadora a Espanya era molt baixa en relació amb els països de la OCDE, doncs només superava a Portugal (taula 2.3). No obstant això, cal tenir en compte que de 1960 a 1975 la importància del treball femení a Espanya va tendir a incrementar-se.

²⁰ CONSEJO SINDICAL PROVINCIAL, *La mujer y el trabajo...*, *op. cit.*, p. 70-75. CARBAJO, Judith, “Mujeres, trabajo y salarios. Jornada, promoción y capacidad adquisitiva de las españolas (1965-1975)”, CUESTA, Josefina (dir.), *Historia de las mujeres en España. Siglo XX*, Madrid, Instituto de la Mujer, 2004, vol. II. p. 258-259. ESPUNY, M. Jesús, “Aproximación histórica al principio de igualdad de género (IV): De la Ley de Contrato de Trabajo...”, *op. cit.*, p. 16-22.

²¹ La reforma del Codi Civil (i de Comerç, en aquella mateixa data) permetia a les dones casades disposar lliurement dels béns que tenien abans del matrimoni, acceptar herències, comparèixer a judicis, ser marmessora i no perdia la nacionalitat en contraure matrimoni. També podia exercir el comerç sense permís del marit. No obstant això, la pàtria potestat dels fills i l'administració dels béns del matrimoni van quedar en mans del marit. RUIZ FRANCO, Rosario, “La situación legal...”, *op. cit.*, p. 141-142. TELO, Maria, “La evolución de los derechos...”, *op. cit.*, p. 89-90.

²² CARBAJO, Judith, “Las mujeres en el Franquismo (1965-1975): Estructura y roles familiares femeninos” i “Mujeres y derechos (1965-1975)”, a CUESTA, Josefina (dir.), *Historia de las mujeres en España. Siglo XX*, Madrid, Instituto de la Mujer, 2004, vol. II., p. 214 i 403, respectivament.

Taula 2.3 Proporció de dones en la població activa, 1966

Estat	% dones sobre població activa
Espanya	24,1
Alemanya Occidental	36,1
Bèlgica	30,9
Canadà	29,6
Dinamarca	35,1
Estats Units	34,6
Itàlia	26,6
Portugal	20,2
Regne Unit	35
Suècia	37,4
Turquia	38,1

Font: JIMENEZ BERMEJO, María, *Sociología del trabajo de la mujer*, a *Cuadernos para el Diálogo*, suplement 21, 1971, p. 10.

Entre 1960 i 1975, mentre la taxa d'activitat masculina disminuïa a causa de la prolongació de l'escolarització i de les jubilacions, la taxa d'activitat femenina i la proporció de dones a la població activa van augmentar, especialment en els darrers cinc anys. Durant els anys seixanta el cens semblava indicar un petit descens de la proporció de dones al total de la població activa, però les dades de l'Enquesta de Població Activa (EPA)²³, mostraven una tendència a l'ascens. La proporció de dones en la població activa era notablement més elevada a l'EPA que al cens de la mateixa data. Segons l'INE, un dels motius d'aquesta diferència és el mètode d'obtenció de dades: la informació de l'EPA era recollida per agents entrevistadors, mentre que, al cens, la població s'autoclassificava, cosa que afavoria que moltes dones es definissin com a mestresses de casa (taula 2.4)²⁴.

²³ Disponibles des de finals de 1964.

²⁴ INE, Cens de 1970, observacions, p. 9. Roser Nicolau dona la mateixa explicació per a les diferències entre EPA i censos, molt acusades en l'agricultura. NICOLAU, Roser, "Población, salud y actividad" a CARRERAS, Albert; TAFUNELL, Xavier (ed.), *Estadísticas históricas de España. Siglos XIX-XX, vol. 1*, Bilbao, Fundación BBVA, 2005, [segona edició revisada i ampliada], vol. I, p. 114.

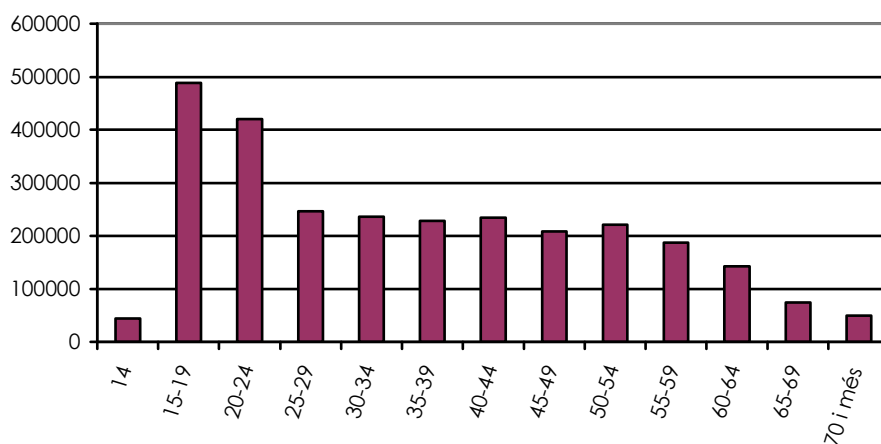
Taula 2.4 Població activa femenina a Espanya, 1960-1975

Any	Proporció de dones a la població activa total		Taxa d'activitat femenina	
	Cens	EPA	Cens	EPA
1960	20,14		15,08	
1965		23,64		17,58
1970	19,60	24,14	13,43	17,49
1973		28,32		21,96
1975		28,48		20,64

Font: INE, Censos i EPA. Les EPA es refereixen al segon semestre.

D'altra banda, les dades del cens i l'EPA mostren com el treball femení es concentrava a les franges d'edat que van dels 14 als 24 anys, indicador de la gran presència de dones joves en el mercat de treball regular, en edats en què normalment no es tenien fills. Durant els anys setanta la proporció de dones que treballaven entre els 14 i els 19 anys va disminuir, probablement per la tendència a allargar l'escolaritat. A partir dels 40 anys, quan havia acabat la criança dels fills, poques dones es reincorporaven al mercat de treball regular, sobretot si es compara amb altres països europeus²⁵. Tanmateix, aquest fenomen va augmentar lleugerament (gràfics 2.3 i 2.4).

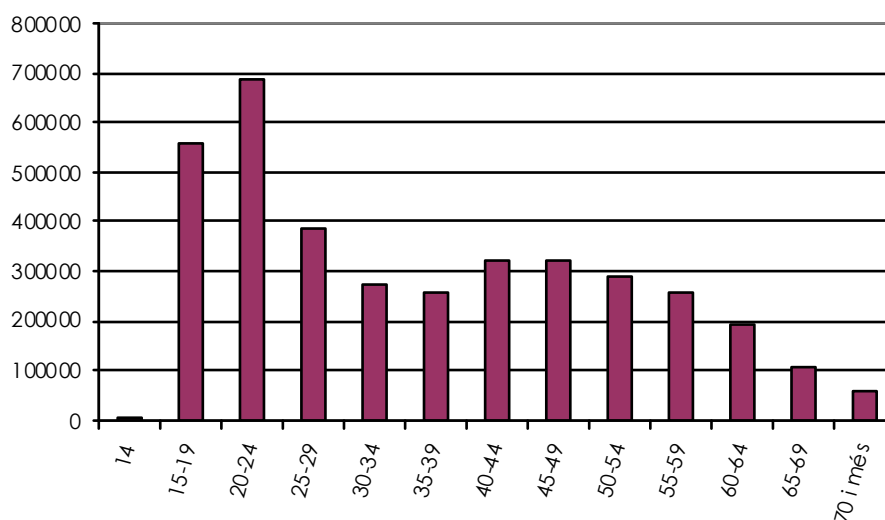
Gràfic 2.3 Població activa femenina per edats. Espanya, segon semestre de 1964

Font: INE, EPA.

²⁵ DURAN, M. Ángeles, *El trabajo de la mujer en España. Un estudio sociológico*, Madrid, Tecnos, 1972, esp. p. 66-67.

Gràfic 2.4 Població activa femenina per edats. Espanya, primer trimestre de 1976

Font: INE, EPA.

Malgrat que les limitacions legals pel treball de les dones casades es van reduir, resultava molt habitual que les treballadores deixessin la feina al mercat regular quan es casaven²⁶, incentivades pel dot perquè els marits no perdessin el plus de càrregues familiars. A més, els escassos salaris o les dificultats de promoció feien la permanència a l'empresa poc atractiva. Ultra això, s'ha d'afegir la necessitat de combinar el treball domèstic amb el treball remunerat i la pressió ideològica i cultural sobre aquestes treballadores²⁷. Durant els anys seixanta i setanta, aquesta pressió era molt important, fins i tot en contextos on el treball femení era molt freqüent, com en el sector del gènere de punt a Mataró. M. Rosa Salicrú Pinós explica:

L'ideal general era casar-se i casar-se de manera que el marit et tragués de treballar. Això era indiscutible.

Entrevistadora: Per a totes les dones?

Sí.

Entrevistadora: I passava?

No. Passava el primer any, però el segon any, amb criatura i tot havien de posar-se a treballar²⁸.

²⁶ *Ibid.*, p. 73.

²⁷ BABIANO, José, "Mujeres, trabajo y militancia...", *op. cit.*, p. 30.

²⁸ Entrevista a M. Rosa Salicrú Pinós, 22 de febrer de 2008.

A més a més, malgrat la legislació, moltes empreses rescindien el contracte a les treballadores que es casaven, i es negaven a donar feina a les casades²⁹. Això no significa que les dones casades no treballassin remuneradament tant fora com dins de la llar. És el cas, per exemple, de les dones que treballaven per hores al servei domèstic i d'altres que, dins les seves cases, cosien³⁰, feien treballs de soldadura o tenien hostes rellogats. En el cas de medis rurals, les dones casades combinaven les tasques reproductives amb feines al camp i, en el de famílies amb un comerç o negoci propi, hi treballaven. Aquesta realitat va quedar reflectida als informes FOESSA, on s'afirmava que el 1966 el 12% de les mestresses de casa treballaven fora de la llar, i el 14% fent tasques extradomèstiques dins la llar. El 1970, representaven el 12 i el 15% de les mestresses de casa, respectivament. Aquestes dades es veien molt influenciades pels nivells de renda familiar i pel lloc de residència. Pel que fa a la renda familiar, a més ingressos, menys mestresses de casa treballaven. Respecte al lloc de residència, les dades indiquen una major proporció de mestresses de casa que realitzaven feines extradomèstiques a les zones més urbanitzades. Això podia ser per dos motius: per una banda, a les ciutats hi havia una major oferta de treball al comerç i serveis personals, feines que es consideraven adequades per a les dones; per l'altra, les dades estadístiques recullen especialment malament el treball femení a les tasques agrícoles, sovint qualificat d' "ajuda familiar"³¹.

La majoria de dones de classe treballadora consideraven que la seva principal funció era el treball domèstic i, per tant, pensaven que el seu treball fora de casa era una "ajuda" a la família o al marit. En el cas de dones de classes més altes, tendien a argumentar el ser treball remunerat en termes d'autorealització³², possiblement perquè els seus ingressos no resultaven tan vitals per la supervivència familiar i perquè podien estar exercint una professió per la qual havien estudiat.

Malgrat tot, el treball femení extradomèstic va augmentar degut a diversos factors a les necessitats econòmiques, un lleuger canvi a la mentalitat i la voluntat de les pròpies dones de treballar fora de la llar. L'informe FOESSA de 1975 indicava que el 70% dels entrevistats estaven d'acord o molt d'acord amb l'afirmació "*la mujer no debe tener, sin*

²⁹ Un exemple molt clar, a l'entrevista a Fundació Utopia-Juan García Nieto (FU), entrevista a Rosalia Sánchez Novell.

³⁰ Pel cas de Molins de Rei, LLOPART, Ingrid, "Treballadores invisibles: una anàlisi sociològica de les confeccionistes a domicili a Molins de Rei", a BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Les dones i la història al Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, vol. 2, p. 167-193.

³¹ DURAN, M. Ángeles, *El trabajo de la mujer...*, op. cit., p. 76. CARBAJO, Judith, "Mujeres trabajo y salarios...", op. cit., p. 272-274; SARASÚA, Carmen, "El análisis histórico del trabajo agrario...", op. cit.

³² CARBAJO, Judith, "Mujeres trabajo y salarios...", op. cit. p. 306-308, 273-274.

permiso del marido, actividades fuera del hogar”, així mateix, el 72% dels entrevistats afirmaven que el treball de la mare era negatiu per a l’educació dels fills, almenys mentre estiguessin en edat escolar. No obstant això, s’estava modificant lleugerament el rol de les dones i s’iniciava una certa legitimació del treball femení³³.

Durant els anys seixanta dones de classe mitjana van accedir a nous llocs del treball, cosa que es percebia com a una novetat i resultava més *visible* que el de les dones de classes treballadores. Les revistes femenines dels anys seixanta i setanta han permès estudiar els models de gènere dirigits a les dones de classe mitjana: malgrat que el model de la dona era l’esposa i mare, s’acceptava el treball femení en la mesura que es pogués compatibilitzar amb les tasques domèstiques. Per tant, les dones podien treballar, però en la mesura que acceptessin la “doble jornada”³⁴. Cal tenir en compte que la doble jornada era difícil de portar a terme en un Estat amb una xarxa de serveis assistencials molt dèbil, amb una gran escassetat de llars d’infants o residències d’ancians, entre d’altres serveis.

Davant les dificultats per fer compatible la doble jornada i l’escassa oferta de llocs de treball regular adequats per a elles, moltes dones casades optaven pel treball en el mercat irregular. Tanmateix, el treball irregular no era una realitat exclusiva de les dones casades. La presència de les dones al mercat de treball remet contínuament a diverses formes de treball irregular. No es tracta d’una dicotomia de mercat regular/irregular, sinó d’un continu entre dos pols que van de treball regular amb els seus drets (Seguretat Social, assegurança d’atur, jubilació...) fins al treball a domicili o el domèstic, que és vist com un no-treball. Un exemple d’això eren les empreses que no cotitzaven per les seves treballadores a la Seguretat Social, cosa que convertia el treball en irregular i sense accés a les assegurances socials³⁵; o d’altres que cotitzaven per la plantilla que treballava al taller o fàbrica en qüestió, i distribuïen una part de la feina a persones que treballaven a domicili,

³³ FUNDACIÓN FOESSA, *Estudios sociológicos sobre la situación social de España. 1975*, Madrid, Euramérica, 1975, p. 377.

³⁴ MUÑOZ RUIZ, M. del Carmen, “Amas de casa y trabajadoras: imágenes en la prensa femenina (1955-1970)”, a CUESTA, Josefina (dir.), *Historia de las mujeres en España. Siglo XX*, Madrid, Instituto de la Mujer, 2004, vol. II, p. 331-370 i MUÑOZ RUIZ, M. del Carmen, “Modelos femeninos en la prensa para mujeres”, a MORANT, Isabel (dir.), *Historia de las mujeres en España y América Latina. Vol. IV. Del siglo XX a los umbrales del XXI*, Madrid, Cátedra, 2006, p. 277-297.

³⁵ BABIANO, José, “Mujeres, trabajo y militancia...”, *op. cit.*, esp. p. 35-37. A la indústria conservera de Galícia, les dones que treballaven com que tenien accés a les cobertures d’assegurances socials, tanmateix, era molt habitual que les empreses conserveres incomplissin les seves obligacions d’afiliació i cotització, cosa que afectà greument les treballadores en cas de baixa, jubilació i atur. MUÑOZ ABELEDO, Luisa, *Género, trabajo y niveles de vida en la industria conservera de Galicia, 1870-1970*, Barcelona, Publicacions i Edicions Universitat de Barcelona-Icaria Editorial, 2010, p. 201. Per a les irregularitats a la contractació de mestres, a les escoles privades, entrevista a Pilar Sabaté Durany, 13 de juliol de 2005 i AHCO, entrevista a Joana Agudo Bataller.

de forma irregular³⁶. Fins i tot una mateixa persona podia combinar treball regular i irregular, com en el cas de les dones que treballaven a les fàbriques del gènere de punt d'Igualada, que de vegades anaven a fer hores extres a la pròpia empresa o a d'altres, o es portaven feina a casa, activitats que no sempre eren regulars³⁷. Moltes ocupacions típicament femenines en èpoques de crisi se "submergien". Aquesta situació està molt clara en el tèxtil: el 1967, una crisi va provocar a Mataró l'acomiadament de treballadors i treballadores del gènere de punt i fins i tot el tancament d'empreses. Les persones acomiadades tornaven a treballar, però sense cotitzar a la Seguretat Social ni tenir altres drets³⁸. La greu crisi econòmica iniciada el 1973 i 1974 va provocar situacions similars a sectors com la confecció, el gènere de punt, el tèxtil llaner i el treball de la pell, que eren àmbits on el treball femení era molt abundant³⁹.

Però, on treballaven les dones? A Espanya, el creixement econòmic dels anys seixanta i setanta es va veure acompanyat d'un important traspàs de mà d'obra del sector primari al secundari i terciari⁴⁰. Dins del sector serveis, la presència de dones es va incrementar. Els censos indiquen que la presència de les dones al comerç va augmentar, de manera que es va convertir en la primera activitat per número de treballadores al sector serveis. A més, la participació femenina en el sector serveis es diversificà. Va incrementar-se la proporció de dones que treballaven a la banca i les assegurances, l'Administració Pública, a l'ensenyament i la sanitat. Es tracta de professions que impliquen qualificació acadèmica i presència pública⁴¹.

Un dels elements més remarcables a l'evolució del sector serveis va ser la reducció de la importància del servei domèstic. La figura de la criada tendia a desaparèixer, essent

³⁶ Sobre empreses alaveses de la confecció, pell i de fabricació de cremalleres que distribuïen una part de la seva producció a domicili, vegeu SÁENZ DEL CASTILLO, Aritza, "Las damas del hierro. El proceso industrializador desde una perspectiva de género, 1950-1975", a RIVERA, Antonio (dir.), *Dictadura y desarrollismo. El franquismo en Álava*, Vitòria, Ayuntamiento de Vitoria-Gasteiz, 2009, p. 229. AHCO, entrevista a AHCO, entrevista a Resurrección Fernández Páez, on explica com ella distribuïa part de la producció de l'empresa de components electrònics on treballava, perquè la fessin treballadores a domicili.

³⁷ MIRET, M. Teresa; NOGUÉ, Maribel, *Treballar a la fàbrica...*, op. cit., p. 47.

³⁸ Vegeu AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Informes laborales 1967, caixa 279.

³⁹ DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, "Coser en casa. El trabajo de la confección textil fuera de las fábricas", a *V Encuentro de Investigadores del Franquismo*, Albacete, 13-15 de noviembre de 2003 (cd-rom); RECIO, Albert; MIGUÉLEZ, Fausto; ALOS, Ramón, *La industria textil lanera del Vallès Occidental*, Barcelona, CCOO, 1988; FCG, entrevistes a Lola Carrión Cazorla; entrevista a M. Rosa Salicrú Pinós, 29 de febrer de 2008.

⁴⁰ INE, censos de 1960 i 1970.

⁴¹ CARBAJO, Judith, "Mujeres trabajo y salarios...", op. cit., p. 278-294. DURAN, M. Ángeles, *El trabajo de la mujer...*, op. cit., esp. p. 140.

substituïda per l'assistenta domèstica per hores⁴². Entre les persones que treballaven per hores en el servei domèstic era molt habitual que no estiguessin donades d'alta en cap societat de socors mutus, ni que estiguessin inscrites a la Seguretat Social⁴³. Durant els anys seixanta eren moltes les dones que treballaven netejant domicilis, fàbriques o despatxos per hores, o que tenien hostes a casa, sense que això figurés a les estadístiques oficials. Amb els ingressos fruit d'aquestes activitats, les dones solteres i casades participaven en una estratègia d'acumulació de salaris que permetien a les famílies de classe treballadora comprar un habitatge o béns de consum⁴⁴.

Al sector industrial, les activitats on hi treballaven més dones eren la confecció, el tèxtil i l'alimentació. La confecció i el tèxtil també eren les activitats més feminitzades, seguides de la indústria del paper i cartró i l'alimentació. Les activitats industrials on treballaven dones van tendir a diversificar-se,⁴⁵ però elles continuaven estant molt més concentrades, sectorialment, que no pas els homes⁴⁶.

I mentrestant, com va evolucionar el mercat de treball femení a la província de Barcelona? Aquesta evolució va estar profundament condicionada pels canvis en el sector industrial. El tèxtil va deixar de ser la principal indústria catalana i fou substituïda per la indústria de transformats metàl·lics i, en menor grau, la indústria química. A la indústria tèxtil, el tancament de nombroses empreses i la introducció de millores tecnològiques va implicar una important reducció de les necessitats de mà d'obra, que va afectar sobretot a les treballadores. Entre 1960 i 1980 la reducció de dones treballadores al tèxtil va ser més intensa que la d'homes, fins al punt que, a partir de principis de 1980, els homes treballadors tèxtils ja eren més nombrosos que les treballadores⁴⁷.

⁴² Per al canvi del servei domèstic intern per l'interí i les implicacions que va tenir en la relació entre les empleades i les empleadores, vegeu FERNÁNDEZ, Eider de Dios, "Las que tienen que servir" y las servidas. La evolución del servicio doméstico en el franquismo y la construcción de la subjetividad femenina", *Revista de Historia Autónoma*, 3, 2003, p. 97-111.

⁴³ SÁENZ DEL CASTILLO, Aritza, "Las damas del hierro...", *op. cit.*, p. 228.

⁴⁴ PÉREZ PÉREZ, José Antonio, "Trabajo doméstico y economías sumergidas en el Gran Bilbao a lo largo del desarrollismo", *op. cit.*, p. 91, 104-109. PÉREZ-FUENTES, Pilar, "Ganadoras de pan y amas de casa...", *op. cit.*, p. 228-237.

⁴⁵ FRANCISCO, María Jesús, *La mujer en el mercado de trabajo español. 1965-1975*, tesi en microfitxa, Oviedo, Universidad de Oviedo, 1991, p. 87 i 89. A partir de les EPA.

⁴⁶ DOMÍNGUEZ MARTÍN, Rafael; SÁNCHEZ-SÁNCHEZ, Nuria, "Las diferencias salariales por género en España durante el desarrollismo franquista", *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 2007, 117, p. 152.

⁴⁷ LLONCH, Montserrat, "La feminització del treball tèxtil...", *op. cit.*, p. 79-80; BALCELLS, Fernando, "Innovació tecnològica, organització del treball i relacions laborals (1959-1990)", a LLONCH, Montserrat, *Treball tèxtil a la Catalunya Contemporània*, Lleida, Pagès Editors, 2004, p. 145-194. SUDRIÀ, Carles, "Una societat plenament industrial", a NADAL, Jordi, *et al.*, *Història econòmica de la Catalunya Contemporània. Segle XX*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1988, vol. 4, p. 213-215.

La crisi del tèxtil podria ser una de les explicacions de la reducció relativa de l'activitat laboral femenina registrada als censos de 1960 i 1970 (taula 2.5), que al seu torn es considera la causa d'una reducció de l'activitat general a la província. Una altra explicació és que una gran proporció de dones immigrants es van ocupar inicialment al servei domèstic⁴⁸. Després d'un temps d'estar a Catalunya, algunes d'aquestes dones van passar al sector industrial i el comerç, encara que moltes, sobretot les més grans, es van mantenir al servei domèstic. A més, com s'ha dit, amb la tendència a la desaparició del servei domèstic intern i la seva substitució per persones que hi treballaven per hores, va augmentar la seva invisibilitat de les seves treballadores.

Taula 2.5 Població activa femenina a la província de Barcelona, 1960-1975

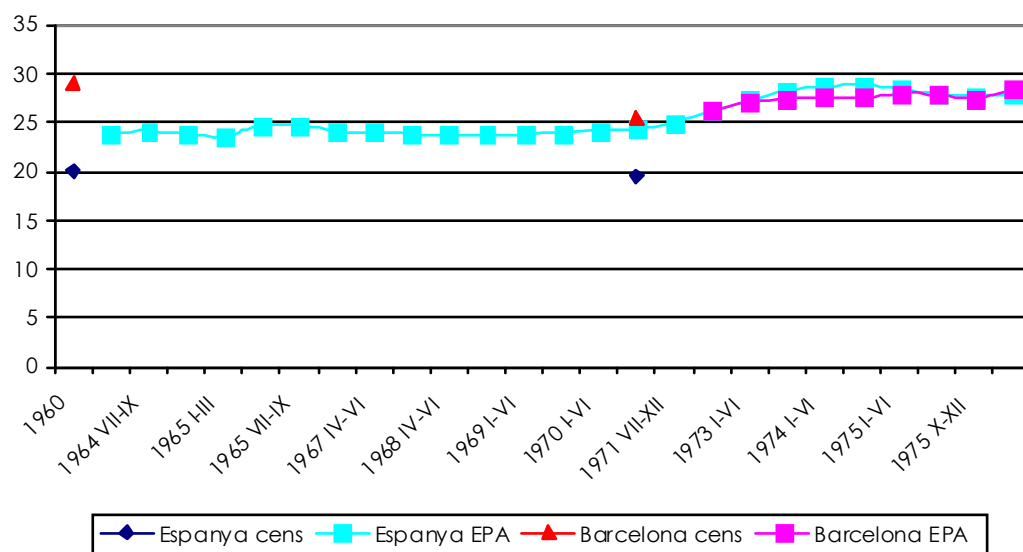
Anys	% de dones a la població activa total		% d'actives de la població femenina	
	Cens	EPA	Cens	EPA
1960	29,00		24,16	
1965				
1970	25,55		19,31	
1973		27,51		
1975		27,49		21,15

Fonts: Censos i EPA, segon semestre. Elaboració pròpia.

La recuperació de l'activitat femenina entre 1970 i 1974 no va evitar que entre 1972 i 1976 la proporció de dones a la població activa de la província de Barcelona, per primer cop durant el segle XX, estigués per sota de la mitjana espanyola (gràfic 2.5). Això no implica necessàriament que a Barcelona hi hagués menys dones que treballaven, en termes relatius, que a Espanya en general. Possiblement el que indica és que havia augmentat la proporció de dones que treballaven en activitats on resultava més difícil que quedés registrada la seva feina, com era el servei domèstic per hores.

⁴⁸ BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, op. cit., p. 68. Sobre la tendència de les dones immigrades a ocupar-se inicialment al servei domèstic, vegeu BORDERÍAS, Cristina, "Las mujeres, autoras de sus trayectorias personales y familiares: a través del servicio doméstico", *Historia y Fuente Oral*, 6, 1991, p. 105-121; FARRÉ, Àngels; GARCÍA GARCÍA, Carme, *A tot estar. El servei domèstic a Terrassa, 1940-1960*, Terrassa, Ajuntament de Terrassa, 2001, p. 56-62.

Gràfic 2.5 Percentatge de treballadores a la població activa total. Comparació entre Espanya i la província de Barcelona, 1960-1976

Font: INE. Elaboració pròpia.

Aquestes oscil·lacions en l'activitat laboral femenina van combinar-se amb una diversificació de les activitats laborals de les dones. El creixement de l'ocupació femenina als serveis entre 1960 i 1975 va ser molt més important que no pas a la indústria, encara que en aquest sector també va créixer. La darrera afirmació també es pot aplicar a l'ocupació dels homes, encara que el 1975 aquests continuaven estant ocupats sobretot a la indústria⁴⁹. Durant la dècada de 1960 el tèxtil va deixar de ser la primera activitat econòmica en número de persones que hi treballaven. Ho va passar a ser la indústria metal·lúrgica, seguida de la tèxtil, la construcció i el comerç al detall⁵⁰.

La població activa femenina es concentrava en unes determinades ocupacions, de manera que no es corresponia linealment amb la distribució de la població activa total. En farem una aproximació a partir dels censos, especialment el de 1970, doncs aquest presenta dades més detallades que el de 1960 (taula 2.9), i a partir de dades de sindicació de l'OSE (taula 2.10). Les dades de sindicació de la OSE poden ser un complement per conèixer més detalladament on treballaven les dones que estaven integrades al mercat de treball regular, ja que tots els treballadors i treballadores havien d'estar-hi afiliats. Les dades de l'OSE estan desglossades per sindicats, que venien a ser agrupacions per activitats econòmiques.

⁴⁹ BORDERÍAS, Cristina, *Entre Líneas...*, op. cit., p. 75-77.

⁵⁰ INE, Cens de 1970. Dipòsit d'Arxius de Cervera (DAC), Memòria de la Delegació Provincial de Barcelona la OSE, 1968, caixa 150.

Permeten obtenir una petita sèrie diacrònica per a l'evolució de l'activitat femenina, sobretot en el sector industrial i en algunes activitats del sector serveis.

El servei domèstic tenia, segurament, una importància molt superior a la suggerida per les dades estadístiques, ja que va ser la primera feina de moltes dones immigrants. En aquesta ocupació podien aprofitar les competències que havien adquirit al medi rural, perquè el mercat laboral urbà sovint els exigia una formació que no tenien, almenys inicialment. La migració i aquest treball era una estratègia d'ascens social per a moltes d'aquestes dones. A més, moltes dones casades mantenien la seva activitat al servei domèstic, sobretot en zones on no tenien gaire oferta de treball en el mercat regular per a elles⁵¹.

Durant el període que va de 1960 a 1975 es va produir una diversificació de les activitats que ocupaven treballadores, com a resultat de la crisi del tèxtil i de l'emergència d'activitats relacionades amb el sector serveis⁵². No obstant això, cal tenir en compte que tant durant els anys seixanta com durant els setanta, les dones van estar molt presents a la indústria. Segons els censos de 1960 i 1970, més de la meitat de les dones actives treballaven al sector secundari (taula 2.6). Entorn 1970 les activitats que ocupaven a més dones eren, en aquest ordre, la indústria tèxtil, els serveis personals (amb un important pes del servei domèstic), el comerç al detall, la indústria metal·lúrgica i la indústria química. La indústria tèxtil, malgrat el seu retrocés, va continuar sent l'activitat que ocupava més dones i una de les més feminitzades, ja que més de la meitat de la mà d'obra eren treballadores. El servei domèstic va mantenir una gran rellevància, malgrat la seva tendència a la reducció⁵³ (taula 2.7). Allò que va augmentar la seva importància va ser el comerç, que va passar d'ocupar el 9,6% de les dones el 1960, a ocupar el 15,86% el 1970. A més, s'incrementava la proporció de dones que treballava al comerç, que va passar del 24,23% al 32,11% durant les esmentades dates (taula 2.6). Un altre cop dins les activitats

⁵¹ BORDERÍAS, Cristina, "Las mujeres, autoras de sus trayectorias personales y familiares: a través del servicio doméstico", *Historia y Fuente Oral*, 6, 1991, p. 105-121; PÉREZ-FUENTES, Pilar, "Ganadoras de pan y amas de casa...", *op. cit.*, p. 228-237; PÉREZ PÉREZ, José Antonio, "Trabajo doméstico y economías sumergidas en el Gran Bilbao a lo largo del desarrollismo: un mundo invisible y femenino", a BABIANO, José (ed.), *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*, Madrid, los Libros de la Catarata, 2007, p. 77-138.

⁵² Observacions sobre la diversificació de l'ocupació femenina i la possibilitat de què part de l'increment de la dècada dels setanta es produís per una major tendència a la declaració d'activitat o de manifestar que s'està buscant feina a CABRÉ, Anna i PUJADAS, Isabel, "La població: immigració i explosió demogràfica", a NADAL, Jordi, *et al.*, *Història econòmica de la Catalunya Contemporània. Segle XX*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1988, vol. 5, p. 58.

⁵³ Segons el servei d'estudis de BBVA, el 1961 hi havia 71.065 que treballaven al servei domèstic a la província de Barcelona; el 1975, 66.459. ALCAIDE, Julio (dir.) *Renta nacional de España...*, *op. cit.*, p. 228-229. Aquesta reducció podria estar vinculada a la substitució del servei domèstic intern per l'interí.

industrials, la indústria metal·lúrgica ocupava l'any 1970 el 7% de les treballadores. No era un sector especialment feminitzat i la mà d'obra femenina es concentrava bàsicament al subsector de l'electrònica⁵⁴. Més feminitzada estava la indústria química, encara que tenia un pes menor en el conjunt de la població activa femenina (taula 2.7).

D'altra banda, també cal tenir en compte activitats del sector serveis amb necessitat de qualificació acadèmica, que anaven augmentant la seva participació en la població activa i la seva feminització. Aquests sectors tan sols eren importants per les dones que ocupaven, sinó perquè feien socialment visible el seu treball. Entre aquests, destacaven les tasques considerades habitualment femenines, les activitats sanitàries, on les treballadores significaven un 62% de les persones sindicades el 1973, i de l'ensenyament, on eren més de la meitat. També va augmentar la proporció de treballadores a sectors on anteriorment no havien tingut tant de pes, com les activitats professionals o els serveis al públic. Es va produir aquesta situació a la banca, les assegurances, la premsa i la publicitat. A la banca hi treballaven més dones que a la resta de les activitats esmentades (entre el 0,75% i l'1,01% del total de treballadores, de 1968 a 1973), i que representaven entorn el 13% dels treballadors i treballadores sindicats. A les assegurances hi havia una major feminització (del 21 al 28% de treballadores sindicades entre 1968 i 1973), però hi treballaven menys dones. Una situació similar es donava al sindicat de Premsa, ràdio, televisió i publicitat, on estaven afiliades molt poques persones en relació amb la població activa total, però amb un important creixement de les treballadores sindicades, que van passar de significar el 21% de les persones sindicades el 1968, al 31% el 1973 (taula 2.8).

⁵⁴ FERNÁNDEZ GÓMEZ, Julio A., "El peonaje femenino...", *op. cit.*

Taula 2.6 Evolució de l'activitat laboral femenina a la província de Barcelona segons el censos de 1960 i 1970

Activitat	1960		1970	
	% en total de dones actives	% de dones entre total de treballadors del sector	% en total de dones actives	% de dones entre total de treballadors del sector
Agricultura, servicultura, caça i pesca	1,10	5,23	0,40	3,55
Explotació de mines y pedreres	0,06	2,25	0,03	1,99
Indústries fabrils	52,20	32,72	51,17	27,81
Construcció	0,47	1,77	0,90	2,21
Electricitat, aigua, gas i serveis sanitaris	0,17	6,57	0,31	7,74
Comerç	9,60	24,23	15,86	32,11
Transports, emmagatzematge i comunicacions	1,00	5,26	1,80	8,22
Serveis oficials, públics i personals	27,55	50,46	27,28	38,99
Activitats mal especificades	7,86	40,93	2,24	26,67
Total	100,00	29,00	100,00	25,55

Font: INE, censos de 1960 i 1970, elaboració pròpia.

Taula 2.7 Activitat laboral femenina a la província de Barcelona segons el cens de 1970

Activitat	% de dones a la població activa femenina	% de dones a l'activitat
Agricultura	0,40	3,55
Explotació de mines i pedreres	0,03	1,99
Alimentació i tabac	2,44	19,65
Tèxtil, confecció i cuir	30,90	52,68
Indústries de la fusta, exclosos els mobles	0,36	5,37
Fabricació de paper, impremtes i editorials	2,47	20,10
Fabricació de substàncies i productes químics	5,50	26,97
Fabricació de productes minerals no metàl·lics	0,85	10,55
Indústries metàl·liques bàsiques	0,45	5,95
Fabricació de productes metàl·lics, maquinària i equip	7,02	13,00
Altres indústries	1,19	29,69
Electricitat, gas i aigua	0,31	7,74
Construcció	0,90	2,21
Comerç a l'engròs	0,87	11,71
Comerç al detall	12,99	39,70
Restaurants i hotels	2,00	21,67
Transportes, magatzems i comunicacions	1,80	8,22
Establiments financers, assegurances, béns immobles i serveis a les empreses	3,10	20,90
Administració pública i defensa	1,15	13,67
Serveis culturals i d'esbargiment	0,65	23,32
Serveis personals	13,84	49,68
Altres serveis	8,56	52,99
No ben especificat	2,24	26,67
Total	100,00	25,55

Font: INE, cens de 1970, elaboració pròpia.

Taula 2.8 Treballadores sindicades a l'OSE. Província de Barcelona, 1968-1973

Sindicats	1968		1973	
	% de dones a la població sindicada femenina	% de dones al sindicat	% de dones a la població sindicada femenina	% de dones al sindicat
Activitats diverses	7,81	47,03	12,26	50,05
Activitats sanitàries	3,09	48,97	4,35	62,39
Aigua, gas i electricitat	0,22	5,70	0,30	6,86
Alimentació	2,09	33,29	1,97	31,01
Assegurances	0,57	21,60	0,86	28,01
Banca, borsa i estalvi	0,75	12,86	1,01	12,67
Cambra Oficial Sindical Agrària	0,00	0,00	0,46	10,43
Cereals	0,26	11,82	0,32	12,82
Combustible	0,04	7,16	0,06	4,32
Construcció, vidre i ceràmica	1,45	3,22	1,71	3,74
Ensenyament	1,47	51,93	2,30	56,85
Espectacle	2,01	30,44	1,74	27,07
Fruits i productes hortícoles	0,40	26,69	0,39	19,72
Fusta i suro	0,29	3,72	0,52	6,30
Hoteleria	2,47	29,78	2,70	27,59
Indústries químiques	6,52	28,71	7,53	26,21
Marina mercant	0,05	2,68	0,28	10,57
Metall	19,05	22,10	17,92	22,09
Olivera	0,12	10,03	0,34	27,45
Paper i arts gràfiques	3,08	25,59	3,59	25,00
Pell	0,72	21,35	1,33	35,92
Pesca	0,15	12,23	0,34	24,74
Premsa, ràdio, TV i publicitat	0,40	21,16	0,60	31,17
Ramaderia	0,73	20,08	1,68	39,05
Tèxtil	45,16	54,32	33,69	57,39
Transports	0,76	4,94	1,43	7,12
Vinya	0,34	16,33	0,31	11,81
Total	100,00	28,12	100,00	27,88

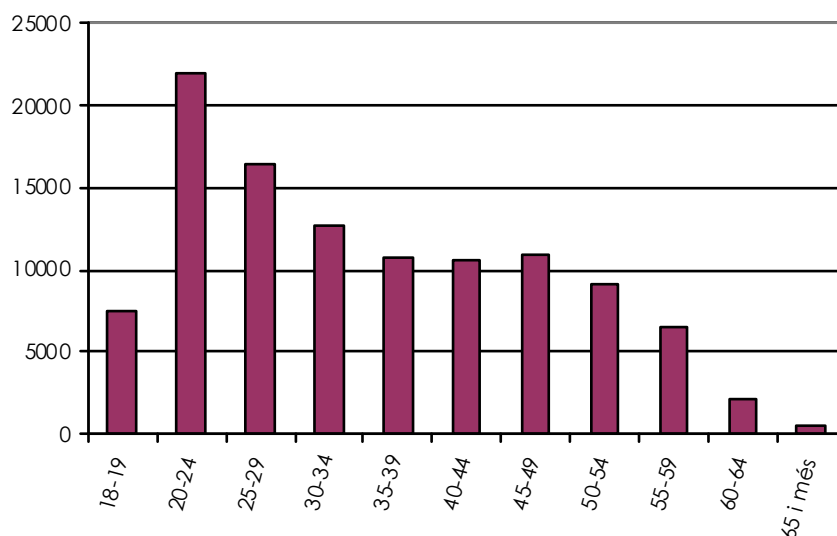
Font: DAC, Memòries anuals de la Delegació Provincial de Barcelona, de l'OSE, anys 1968 i 1973, caixes 150 i 165. Elaboració pròpia.

La reducció de la importància relativa del tèxtil dins el treball femení a la província de Barcelona i l'onada immigratòria poden explicar la similitud amb la mitjana espanyola de la distribució per edats de la població activa femenina. El tèxtil era un sector amb una notable tradició de permanència de les treballadores un cop es casaven, on no s'aplicava l'excedència obligatòria per matrimoni, a diferència d'altres sectors industrials com el metall (gràfics 2.6 i 2.7)⁵⁵. Tanmateix, com s'ha indicat, el percentatge de dones

⁵⁵ Alguns estudis de caràcter local o d'empresa suggereixen que durant el franquisme la continuïtat de les dones en el treball a les fàbriques tèxtils depenia més de la maternitat, que no pas del matrimoni. Quan hi

treballadores al tèxtil va disminuir i la immigració va aportar una gran quantitat de persones joves, en edat de treballar. Així, entre 1972 i 1976, la gran majoria de les dones treballadores de Barcelona tenien entre 15 i 24 anys, i es produïa un brusc descens a partir d'aquesta edat (gràfic 2.6). Al final d'aquesta etapa, la prolongació de l'escolarització va fer que el grup més nombrós deixés de ser el de 15 a 19 anys, per ser-ho el de 20 a 24.

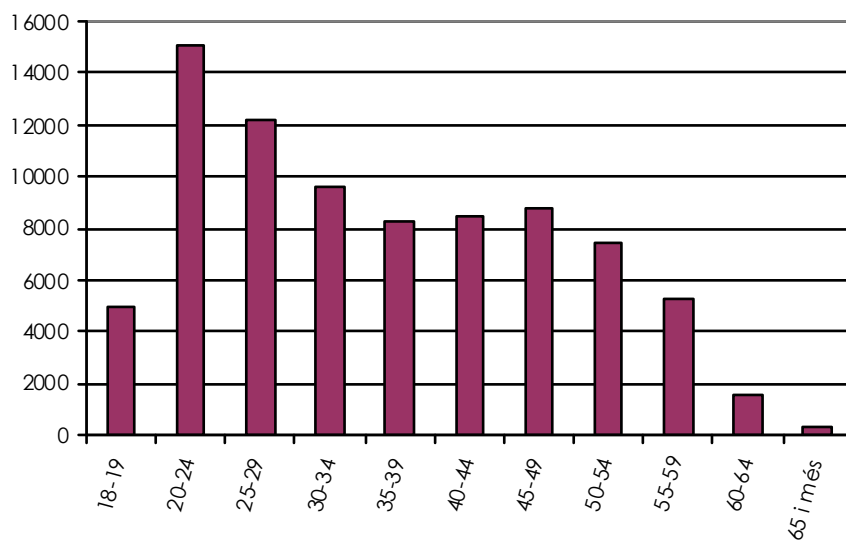
Gràfic 2.6 Treballadores sindicades a centres de més de 50 treballadors/es. Total de la província de Barcelona, 1958

Font: OSE, *El trabajo femenino...*, op. cit., p. 45.

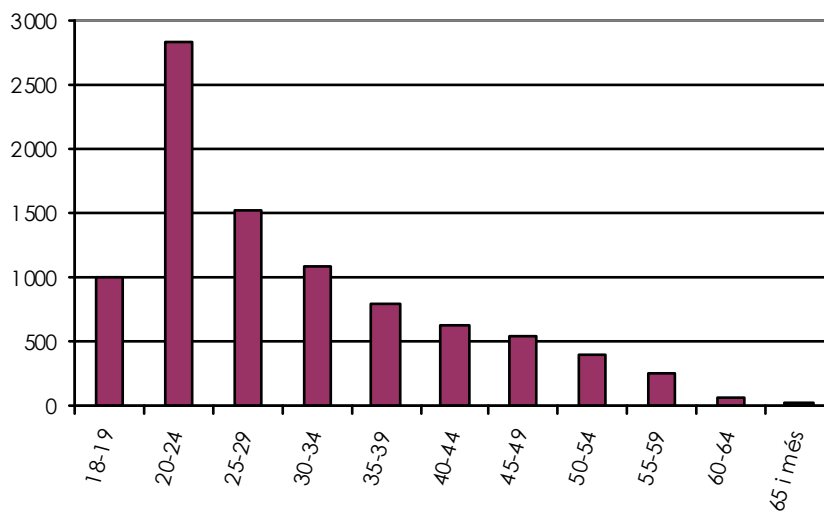
havia altres dones del nucli familiar (o fins i tot veïnes) que podien tenir cura dels fills durant la jornada de treball, continuaven treballant. Quan no era així, deixaven la feina i sovint obtenien ingressos a partir d'altres feines -com podia ser el treball a domicili- que generalment estaven fora del mercat de treball regular. En ocasions retornaven a la fàbrica quan els fills havien crescut o, en general, quan ja no havien de dedicar tant de temps a tenir cura de les persones dependents. OLIVER, Elisabet, "El treball femení a la indústria tèxtil llanera a Sabadell, 1939-1960: la SA Marçel", a MUSEU DE LA INDÚSTRIA TÈXTIL LLANER (ed. i coord.), *Dona i treball tèxtil. Sabadell, 1900-1960*, Sabadell, Museu d'Història de Sabadell, 1999, p. 104-110; LLOPART, Ingrid, "Treballadores invisibles: una anàlisi sociològica de les confeccionistes a domicili a Molins de Rei", a BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Les dones i la història al Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, vol. 2, p. 171, 182-189; GARCÍA CASARRAMONA, Gal·la, *En veu de dona. La Fàbrica Nova de Manresa...*, op. cit., p. 79-80; MIRET, M. Teresa; NOGUÉ, Maribel, *Treballar a la fàbrica...*, op. cit., p. 72-73; OCAÑA, Maria; CABAÑAS, Núria, *La dona i la fàbrica a Roda de Ter*, op. cit., p. 50.

**Gràfic 2.7 Treballadores sindicades a centres de més de 50 treballadors/es.
Província de Barcelona, Sindicat Tèxtil, 1958**

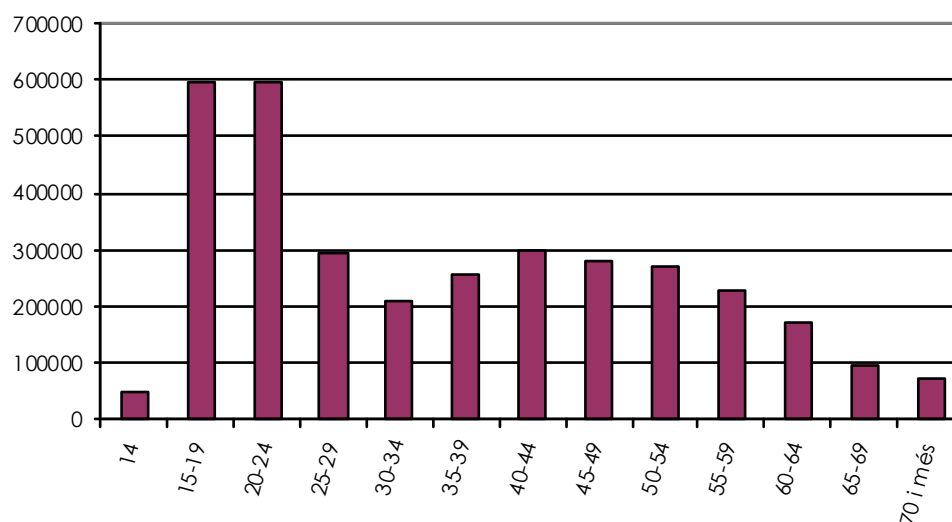
Font: OSE, *El trabajo femenino...*, op. cit., p. 26.

**Gràfic 2.8 Treballadores sindicades a centres de més de 50 treballadors/es.
Província de Barcelona, Sindicat del Metall, 1958**

Font: OSE, *El trabajo femenino...*, op. cit., p. 25.

Gràfic 2.9 Població activa femenina per edats a la província de Barcelona. Segon semestre de 1972

Font: INE, EPA del segon semestre de 1972.

La crisi del tèxtil va reduir les perspectives de trobar feina al mercat de treball regular per a les dones casades, però tot i així, moltes dones hi treballaven. El percentatge de dones casades considerades actives a la província de Barcelona el 1970 era força elevat (25,26%), si es compara amb el de províncies amb mercats de treball regular molt masculinitat, com era el cas de Biscaia; o amb la mitjana estatal. La presència de dones casades al mercat de treball regular entorn 1970 no estava relacionada exclusivament amb la indústria tèxtil, però aquesta hi continuava tenint un paper important. S'afirma això perquè a les localitats amb un mercat de treball fortament influït pel tèxtil, com era el cas de Mataró, Terrassa, Manresa i Sabadell, el percentatge de dones casades actives registrades al cens era notablement superior. De fet, es pot afirmar que les localitats amb una important especialització tèxtil van ser les que van registrar un major participació de dones dins la població activa de la localitat i un major percentatge de dones actives casades. Es tracta de Terrassa, Sabadell (especialitzades al tèxtil llaner), Mataró (al gènere de punt) i Manresa (filatura i teixit de cotó) (taules 2.9 i 2.10).

Taula 2.9 Comparativa de percentatges de dones en el total de població activa, 1940-1970

Localitat	1940	1950	1960	1970
Barcelona ciutat	54,51	28,72	28,10	26,76
Badalona	54,59	29,80	25,15	22,25
Cornellà		22,89	21,90	20,56
Hospitalet	51,68	22,23	20,29	19,66
Manresa	55,21	36,82	36,35	28,34
Mataró	50,90	39,38	36,89	31,48
Sabadell	55,12	40,97	35,58	29,82
Santa Coloma de Gramenet		18,40	19,07	18,41
Terrassa	54,92	39,55	38,09	30,30
Província de Barcelona	54,02	29,56	29,00	25,55
Província de Biscaia	12,59	21,82	22,63	18,73
Espanya	12,12	15,83	20,14	19,60

Font: INE, censos. Elaboració pròpia.

Taula 2.10 Percentatge de dones casades a la població activa el 1970

Localitat	% casades
Barcelona ciutat	19,13
Badalona	18,84
Cornellà	15,21
L'Hospitalet de Llobregat	14,62
Manresa	37,27
Mataró	39,43
Sabadell	39,37
Santa Coloma de Gramenet	17,63
Terrassa	34,53
Província de Barcelona	25,26
Província de Biscaia	12,49
Espanya	22,26

Font: INE, cens de 1970. Elaboració pròpia.

Les característiques dels mercats de treball a Espanya i Barcelona entre 1960 i 1975 mostren una tendència a la confluència –si més no a les estadístiques–, per l'augment de l'activitat femenina a Espanya i el descens relatiu que es va produir a Barcelona, en gran part a causa de la crisi de la indústria tèxtil. A més, tant a Barcelona com a l'Estat van diversificar-se les ocupacions de les dones i va tendir a augmentar la presència femenina al sector serveis. La crisi al tèxtil i la immigració va influir a les edats de les dones treballadores a l'àrea de Barcelona, cada cop més semblants a la mitjana espanyola. No

obstant això, la mà d'obra femenina a la indústria va seguir mantenint una gran importància. Alhora, s'incrementava la importància de sectors com l'ensenyament i la sanitat, notablement feminitzats, i d'altres on cada cop hi treballaven més dones, com era el cas de les asseguradores. La presència de les dones en aquest tipus d'ocupació afavoria la visibilitat del treball femení.

Per altra banda, en augmentar la presència de dones a sectors i empreses on fins llavors predominava la mà d'obra masculina, de vegades es produïa un cert trasbals. Un exemple d'això el trobem a la SEAT a mitjans dels anys seixanta, quan als tallers no hi treballaven dones. Una assistenta social de l'empresa en aquells moments afirma que a la direcció "Em van dir que no els agradava que anés als tallers, perquè com que hi ha molts homes i no hi ha dones pot ser que en passar, mirin, i es tallin la mà o tinguin un accident"⁵⁶. Posteriorment van entrar dones a treballar com a telefonistes, a cablejat i cosint tapisseries dels seients dels cotxes.

Homes i dones no solien fer la mateixa feina. La divisió sexual del treball era ben visible dins les empreses. Per exemple, a moltes empreses de tèxtil cotoner, operacions com el filat, el teixit o el repàs final generalment les feien les dones, mentre que els homes eren contramestres i encarregats. En empreses del tèxtil llaner la situació canviava en funció de l'empresa, però solien ser dones les que filaven, teixien i feien de cosidores⁵⁷. A la confecció, les dones cosien, mentre que els homes estaven en seccions de tall, feien tasques de manteniment i generalment eren ells els encarregats⁵⁸. Les dones acostumaven estar adscrites a categories d'escassa qualificació, o de qualificació mitjana, mentre que en cas dels homes solia haver més varietat, ja que eren ells els que exercien els càrrecs més alts i que implicaven jerarquia⁵⁹. A més, no es tracta de que les dones no estiguessin qualificades, sinó de que les seves qualificacions sovint no eren reconegudes de la mateixa manera. En molts casos s'adquirien al marge del sistema de qualificació formal, en l'àmbit domèstic (com succeïa a la indústria conservera o, en part, a la confecció), cosa que afavorí

⁵⁶ AHCO, entrevista a Concepció Vila Puigdefàbregas, (11. 11' 25'')

⁵⁷ Aquestes divisions resultaven molt relatives. Per exemple, Maria Bigordà va treballar al tèxtil llaner Sala i Badrines i a Llaniseda. A Sala i Badrines hi havia una secció de telers portada per homes. A Llaniseda era ella portava el que es considerava un teler "d'home". AHCO, Biografies obreres, entrevista a Maria Bigordà Montmany. A Pont Aurell i Armengol, homes i dones portaven màquines de teixir i filar, però els homes cobraven més per la mateixa feina. AHCO, entrevista Carmen Sánchez Ruiz.

⁵⁸ DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, *El trabajo de las mujeres...*, op. cit., p. 115-116. AHCO, Biografies obreres, entrevista a Josefa Moral Siles.

⁵⁹ DURAN, M. Ángeles, *El trabajo de la mujer...*, op. cit., esp. p. 140; BORDERÍAS, Cristina, *Entre Líneas...*, op. cit., p. 101; CARBAJO, Judith, "Mujeres trabajo y salarios...", op. cit., p. 278-294. DURAN, M. Ángeles, *El trabajo de la mujer...*, op. cit., esp. p. 140.

la seva infravaloració i una remuneració inferior als homes. Era habitual que dones amb certa qualificació cobressin com els homes amb qualificació menor⁶⁰.

En estudis d'abast general o sectorial, s'ha assenyalat que les activitats on treballaven més dones tenien retribucions mitjanes més baixes. És el cas d'alimentació, begudes i tabac, tèxtil, confecció, cuir i elaboració de calçat i del comerç⁶¹. A més, M. Ángeles Duran afirma que, a partir de l'enquesta de salaris de l'INE, entre 1963 i 1971 el diferencial de salaris entre homes i dones a la indústria es va incrementar. Deixant de banda els empleats, l'índex de salaris femenins respecte els homes, a igual categoria, podia situar-se entorn el 80% el 1963 i el 75% el 1971⁶². Rafael Domínguez i Nuria Sánchez-Sánchez, també a partir de l'anàlisi de l'enquesta de salaris, han afirmat que entre 1963 i 1975 la discriminació salarial va augmentar lleugerament. Es produïa a tots els sectors i en aquells on hi havia una major concentració de dones –tèxtil, calçat i alimentació– era molt destacada, encara que els majors diferencials es produïen als sectors del petroli i la indústria química. A més, el diferencial era més important a les categories laborals més altes⁶³. Maria Luisa Muñoz Abeledo, en estudiar l'evolució dels salaris nominals a la indústria conservera de Galícia durant el segle XX, ha afirmat que els salaris femenins sempre van créixer per sota dels masculins fins els anys setanta. Durant aquesta dècada els salaris base van tendir a igualar-se. Tanmateix, els homes cobraven més en concepte de plusos salarials (assistència, treballs penosos, antiguitat i plus de càrregues familiars), cosa que va mantenir el diferencial de salaris fins el final de la dictadura⁶⁴.

Era habitual que els convenis col·lectius recollissin clàusules discriminatòries per a les dones. Per exemple, el conveni col·lectiu de Làmpades Z de 1964 diferenciava entre peó masculí i femení, i peó especialista masculí i femení. Les persones classificades com a peons i peons especialistes femenins estaven en un mateix grup salarial, mentre que els peons especialistes masculins estaven en una categoria salarial més alta. Al seu torn, els

⁶⁰ BORDERÍAS, Cristina, *Entre Líneas...*, *op. cit.*, p. 102; MUÑOZ ABELEDO, Luisa, *Género, trabajo y niveles de vida...*, *op. cit.*, p. 102.

⁶¹ CARBAJO, Judith, "Mujeres trabajo y salarios...", *op. cit.* p. 296-297. FERNÁNDEZ GÓMEZ, Julio A., "El peonaje femenino en la industria de material eléctrico y electrónico durante el franquismo", *Sociología del Trabajo*, 47, hivern, 2002-2003, p. 43-73. DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, *El trabajo de las mujeres...*, *op. cit.*, p. 71-198; DURAN, M. Ángeles, *El trabajo de la mujer...*, *op. cit.*, p. 130-132. Rafael Domínguez i Nuria Sánchez-Sánchez, a partir de l'anàlisi de l'enquesta de salaris, també afirmen que els sectors on es concentraven més dones eren els que tenien salaris més baixos, però els acoten a tèxtil, calçat i alimentació, encara que també eren molt baixos a la fusta, un sector molt masculinitzat. DOMÍNGUEZ MARTÍN, Rafael; SÁNCHEZ-SÁNCHEZ, Nuria, "Las diferencias salariales por género en España ...", *op. cit.*, p. 154.

⁶² DURAN, M. Ángeles, *El trabajo de la mujer...*, *op. cit.*, p. 130-132.

⁶³ DOMÍNGUEZ MARTÍN, Rafael; SÁNCHEZ-SÁNCHEZ, Nuria, "Las diferencias salariales por género en España...", *op. cit.*, p. 151-158.

⁶⁴ MUÑOZ ABELEDO, Luisa, *Género, trabajo y niveles de vida...*, *op. cit.*, p. 270-271.

peons especialistes masculins cobraven el mateix que les especialistes femenines, mentre que els especialistes (aquest cop sense especificar) estaven en una categoria salarial més alta⁶⁵. A la llei de 1970 sobre drets laborals de la dona hi havia dues disposicions transitòries, una de les quals establia que, abans de 1972, s'havien de revisar els convenis, ordenances laborals i normes d'obligat compliment per eliminar les discriminacions cap a les dones i que havien de renovar-se seguint aquests criteris. El 1973, a la tercera ponència de *l'Asamblea Provincial de Mujeres Trabajadoras* convocada pel Consell Sindical Provincial de Barcelona s'indicava que aquesta revisió no s'havia dut a terme. En ocasió d'aquest acte, es va presentar un estudi de 57 convenis d'àmbit provincial que afectaven unes 100.000 treballadores, on es detectaven nombroses pràctiques discriminatòries pel que fa a salaris i categories. Entre aquests convenis, 12 establien sous diferents per a homes i dones amb categories d'igual denominació. Un dels casos més importants era del conveni siderometal·lúrgic provincial, que afectava 32.340 treballadores. Establia que els salaris de les dones es calculaven aplicant un coeficient reductor del 0,9 al salari de la mateixa categoria dels homes. A més, hi havia almenys 14 convenis on les categories de les dones estaven menys pagades que les dels homes. A més, es feia referència al sis convenis on constava la possibilitat per a les dones de cobrar el "dot" com a indemnització per deixar la feina en casar-se, entre els que es trobava el siderometal·lúrgic provincial⁶⁶.

De vegades, les discriminacions no es podien detectar en el redactat dels convenis. Algunes categories eren, a la pràctica, femenines, i tenien una remuneració inferior. Com explica una treballadora de Siemens (Cornellà), cap al 1973:

E.: ¿Pero el salario que cobrabais vosotras era igual que el de vuestros compañeros?

No, claro que no, entonces el salario de las mujeres siempre ha sido, cuando yo te explico que siempre he sido especialista, pero es que cuando yo entré había un motón de categorías de especialistas, un motón de especialistas, porque las mujeres estaban en una categoría especialista, los hombres evidentemente estaban en otras que ya cobraban más dinero que nosotras, haciendo el mismo trabajo⁶⁷.

⁶⁵ AHCO, *Extracto del Convenio Colectivo Sindical de la Sociedad Española de Lámparas Eléctricas "Z" S. A. Y Miniwat, S. A., Barcelona, 3 Julio 1964.*

⁶⁶ Arxiu personal de M. Dolors Calvet, Consejo Sindical Provincial, Asamblea Provincial de Mujeres Trabajadoras. 3ª Comisión, Barcelona, 1973, apèndix, p. 29-37.

⁶⁷ Fundació Utopia-Juan N. García-Nieto (FU), entrevista a Isabel Aunió Morro.

Les dones residents a la província de Barcelona van estar molt presents al mercat de treball, tant a la indústria i al sector serveis, on patiren nombroses pràctiques discriminatòries. El moviment obrer del tardofranquisme i la conflictivitat laboral del període van afectar sobretot el sector secundari i algunes activitats del terciari. Les dones hi estaven presents, però això significa que van participar en el moviment de Comissions Obreres i en les protestes laborals?

3. Dones, organització obrera i conflicte durant els anys seixanta

Les vagues iniciades a Astúries el 1962 sovint han estat considerades un punt d'inflexió per a la conflictivitat laboral durant l'època franquista. Amb un petit parèntesi entre 1963 i 1966, les protestes dels treballadors i treballadores van seguir un ritme ascendent, que va culminar el 1976, poc després de la mort del dictador. Entre els factors que ho expliquen, cal recordar la millora de la situació econòmica i els canvis legislatius. A més, també cal tenir en compte, durant els anys seixanta, la formació d'organitzacions obreres que volien millorar les condicions de treball dels treballadors i enfrontar-se al règim franquista. Aquestes van fomentar uns canvis a les pràctiques i a les formes de pensar entre els seus militants, que contribuïren al seu torn a l'augment de les protestes laborals.

Tanmateix, no tot els treballadors i treballadores van viure aquests processos de la mateixa manera. La conflictivitat laboral no va afectar igual homes i dones, com s'observa quan s'analitzen els sectors i empreses més afectades. Per això, en aquest capítol es farà una aproximació quantitativa per saber quins van ser els sectors més afectats per les protestes dels treballadors i treballadores entre 1962 i 1976. Però per veure *com* els va afectar, *per què* i *quina relació* tenien amb les organitzacions obreres antifranquistes cal fer-ne una anàlisi més detallada. Per això, s'analitzaran les protestes laborals produïdes a les empreses on hi treballaven majoritàriament dones i s'intentaran posar en relació amb CCOO, organització obrera que assolí un notable arrelament tenint en compte la seva al·legalitat inicial i, a partir de 1967, la seva il·legalitat. Conèixer el seu procés de formació i consolidació, aproximar-se a la seva implantació entre els treballadors i treballadores de diverses fàbriques i, sobretot, saber quina presència hi van tenir les dones durant els anys seixanta és una bona manera de comprendre la relació entre les treballadores, les seves protestes laborals i el moviment obrer.

3.1 La conflictivitat laboral a partir de 1962. Una aproximació quantitativa

A partir de 1962 la conflictivitat laboral espanyola va seguir un ritme ascendent, a desgrat de la dictadura. La voluntat d'evitar aquest fenomen, contrari als principis bàsics del franquisme, va portar al règim a desenvolupar una legislació per evitar-ho, a aplicar una dura repressió, i també a la voluntat de conèixer el fenomen a partir de dades estadístiques, per tal de controlar-lo. Carme Molinero i Pere Ysàs van fer servir les dades estadístiques de conflictes col·lectius del Ministeri de Treball i de l'OSE per estudiar les protestes dels treballadors durant el tardofranquisme¹. El concepte de conflicte laboral fet servir pel Ministeri de Treball era ampli. El definia no tan sols com “*una conducta de paro, ya sea total o parcial, sino todo tipo de comportamiento, actitud pasiva, situaciones de tensión o simples protestas, por entender que en tales circunstancias se produce el enfrentamiento y desaparece la relación normal empresario-trabajador*”². El Sindicat Vertical es referia únicament a vagues i reduccions del rendiment laboral. A partir de les seves dades, els autors van descriure l'evolució de la conflictivitat laboral, i quins sectors i províncies espanyoles van ser els més afectats. Per la present investigació convé dedicar especial atenció a saber quins eren els sectors més afectats, per saber si eren aquells on treballaven majoritàriament homes o dones.

A escala estatal, els sectors amb major número de conflictes col·lectius, van ser el metall, combustible, indústries químiques, tèxtil i construcció. El sector més conflictiu fou, amb diferència, el metall. També va tenir especial rellevància el combustible durant els anys seixanta, per les protestes a la mineria Asturiana. Entre les activitats citades, la més feminitzada era el tèxtil, però tenia una participació en la conflictivitat molt menor que la del metall³. Tanmateix, cal tenir en compte que la indústria tèxtil espanyola estava molt concentrada a la província de Barcelona, de manera que resultaria interessant conèixer el pes dels tèxtil entre els conflictes que es van produir a dita província. Per tal de seguir l'evolució de la conflictivitat laboral barcelonina i determinar quins sectors eren els més conflictius s'han fet servir dades de la Delegació Provincial de Barcelona de l'OSE, que s'han de prendre com a xifres de mínims que fan referència exclusivament a aturades i

¹ MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *Productores disciplinados...*, op. cit.

² MINISTERIO DE TRABAJO, *Informe sobre conflictos colectivos de trabajo*, 1969, Madrid, 1970, p. 11, citat a MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *Productores disciplinados...*, op. cit. IX.

³ MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *Productores disciplinados...*, op. cit., p. 119-131.

reduccions del rendiment laboral. Registren menys conflictes laborals –d’una varietat més restringida– que les dades del Ministeri de Treball però, a diferència del ministeri, es poden diferenciar els conflictes per sectors a cada província. Les fonts policials i també algunes publicacions d’organitzacions antifranquistes resulten més riques i descriuen un número de conflictes molt més gran, però presenten grans dificultats de sistematització. Per tant, per tal de saber quins eren els sectors més afectats a Barcelona per la conflictivitat, s’han fet servir dades de la Delegació Provincial de l’OSE, sobretot de les memòries anuals d’aquesta entitat⁴.

A Barcelona, com a Espanya en general, el sector més conflictiu va ser el metal·lúrgic, tant pel que fa a número de conflictes, empreses i treballadors afectats, així com hores perdudes (vegeu les taules 3.1-3.4 i 3.1-3.4). La conflictivitat del metall destacava per la seva intensitat (per la gran quantitat d’hores perdudes en els conflictes) i pels treballadors que afectava, perquè les empreses afectades eren de grans dimensions. Segons el cens de 1970, el metall era l’activitat que ocupava a més persones a Barcelona (15,72% de la població activa), però d’una forma proporcionalment inferior a la seva participació en la conflictivitat laboral. Al sector metal·lúrgic hi treballaven bàsicament homes doncs, tot i que era el segon sector industrial per número de dones ocupades, aquestes representaven només el 13,82% dels empleats⁵.

El tèxtil era el segon sector per número de persones ocupades a Barcelona, i el més feminitzat. També era el segon sector més conflictiu, però a gran distància del metall. Les protestes van arribar a moltes empreses (vegeu el taula 3.2), perquè en diverses ocasions es van fer protestes coordinades, especialment al ram de l’aigua⁶. D’altra banda, resulta remarcable l’evolució de la conflictivitat d’aquest sector. Mentre la conflictivitat al metall es correspon força amb l’evolució general (amb un increment des de 1966 interromput el

⁴ La utilització de les dades de la Delegació Provincial de l’OSE justifica les diferències amb les dades exposades a MOLINERO, Carme, YSÀS, Pere, *Productores disciplinados...*, op. cit., p. 105. Per les memòries anuals de 1962 a 1964, AGA, Governació, Secretaria General Tècnica, Memòries de Gestió de Governos Civils. Barcelona 1962-1965, (8) 3.2 SIG 44/11323, 44/11457, 44/11684. Per a les dades de 1965 a 1973 i 1975, DAC, Organización Sindical, Delegación Provincial de Barcelona, Secretaria Adjunta, “Memoria anual” (1965-1973, 1975), c. 144, 146, 149, 150, 154, 156-157, 159, 163, 164 i 170; Consejo Sindical Provincial, “Informe de coyuntura socio-económica”, 1974 i 1976, c. 171-b i 171-c. Pel 1967, les dades de la memòria són parcials i s’han confrontat amb AGA, Sindicatos, Secretariado de Asuntos Sociales, Departamento de Conflictos Colectivos, “Relación nominal de conflictos colectivos habidos en el año 1967”, (6) 61.1 SIG 1193 TOP 36/50401-50404. Pel 1974, les dades sobre número de conflictes a la construcció són parcials.

⁵ INE, Cens de 1970, elaboració pròpia.

⁶ Vegeu MOTA, José Fernando, “La reorganització del moviment obrer al tèxtil català (1960-1981)”, a LLOMCH, Montserrat, *Treball tèxtil a la Catalunya Contemporània*, Lleida, Pagès Editors, 2004, p. 167-177; MOTA, José Fernando, *De les empreses d’avantguarda a la unificació del conveni. El moviment obrer al tèxtil català durant el franquisme i la transició (1960-1981)*, s.l., Ediciones Moratalaz, 2010, p. 5-12.

1972 i el 1975), la conflictivitat al sector tèxtil va tenir un ritme propi. El 1970 fou l'any en què va haver un major número de conflictes i treballadors afectats, mentre que –a partir de les dades que tenim– el 1973 va ser l'any amb major pèrdua d'hores de feina. El sector més feminitzat de l'economia barcelonina va tenir un paper molt rellevant a la conflictivitat laboral entre 1962 i 1976, però cal puntualitzar: el protagonista de l'organització obrera i les protestes laborals fou el ram de l'aigua, on la major part de la mà d'obra era masculina. Era també el subsector del tèxtil amb unes majors retribucions, per la seva tradició d'organització sindical⁷.

Els següents sectors més conflictius van ser les indústries químiques i la construcció. Malgrat les oscil·lacions anuals, en general la indústria química ocupà el tercer sector en número de conflictes i hores perdudes, mentre que la construcció –escassament conflictiva fins el 1969– va ser el quart, per mà d'obra afectada i número d'empreses. Atenent a la conflictivitat femenina, les indústries químiques van ser de major importància, ja que eren el tercer sector industrial on treballaven més dones, mentre que la presència de dones a la construcció era anecdòtica.

⁷ BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, op. cit., p. 186. Vegeu també MOTA, José Fernando, "La reorganització del moviment obrer al tèxtil català (1960-1981)", a LLONCH, Montserrat, *Treball tèxtil a la Catalunya Contemporània*, Lleida, Pagès Editors, 2004, p. 165-183.

Taula 3.1 Número de conflictes laborals a la província de Barcelona, 1962-1975⁸

	Metall	Tèxtil	Química	Construcció	Altres	Total
1962	28	9	5	2	5	49
1965	10	1	1	0	2	14
1966	10	2	1	0	2	15
1967	29	2	2		2	35
1968	44	5	9	0	1	59
1969	75	7	0	4	7	93
1970	97	95	7	26	16	241
1971	129	46	14	31	17	237
<i>1972</i>	114	48	22	20	16	220
1973	135	30	33	27	22	247
<i>1974</i>	137	34	29	16	35	251
<i>1975</i>	93	8	13	21	34	169
<i>1976</i>	217	35	38			399
Total	1.156	327	182	155	137	
Percentatge						
1962	57,14	18,37	10,20	4,08	10,20	100
1965	71,43	7,14	7,14	0,00	14,29	100
1966	66,67	13,33	6,67	0,00	13,33	100
1967	82,86	5,71	5,71	0,00	5,71	100
1968	74,58	8,47	15,25	0,00	1,69	100
1969	80,65	7,53	0,00	4,30	7,53	100
1970	40,25	39,42	2,90	10,79	6,64	100
1971	54,43	19,41	5,91	13,08	7,17	100
<i>1972</i>	51,82	21,82	10,00	9,09	7,27	100
1973	54,66	12,15	13,36	10,93	8,91	100
<i>1974</i>	61,99	15,38	13,12	7,24	2,26	100
<i>1975</i>	55,03	4,73	7,69	12,43	20,12	100
<i>1976</i>	54,39	8,77	9,52			100
Mitjana (1962-75)	55,33	17,21	8,49	9,13	9,84	100,00

Font: OSE. Elaboració pròpia. Vegeu nota 4.

⁸ Els anys que figuren en cursiva, les dades de conflictes són de caràcter estadístic i no s'han pogut comprovar cas per cas. La documentació referent a 1972 afirma que es tracta de número d'empreses afectades. Tanmateix, si contrastem les dades amb l'evolució del número de treballadors afectats i les hores perdudes, sembla que es tracta del número de conflictes. DAC, Organització Sindical, Delegació Provincial de Barcelona, Secretaria Adjunta, Memòria anual de 1972, lligall 163.

Taula 3.2 Número d'empreses afectades per conflictes laborals a la província de Barcelona, 1962-1975⁹

	Metall	Tèxtil	Química	Construcció	Altres	Total
1962	28	9	5	2	5	49
1963	22	2	2	6	4	36
1964	16	3	6	2	4	31
1965	7	1	1		2	11
1966	6	2	1		2	11
1967	18	14	2		2	36
1968	25	5	6			36
1969	33	7	2	4	7	53
1970	58	54	3	20	10	145
1971	73	36	9	19	14	151
1973	79	24	17	19	22	161
<i>1975</i>	201	81	13	123	70	488
Total	607	271	75	205	158	
Percentatge						
1962	57,14	18,37	10,20	4,08	10,20	100
1963	61,11	5,56	5,56	16,67	11,11	100
1964	51,61	9,68	19,35	6,45	12,90	100
1965	63,64	9,09	9,09	0,00	18,18	100
1966	54,55	18,18	9,09	0,00	18,18	100
1967	50,00	38,89	5,56	0,00	5,56	100
1968	69,44	13,89	16,67	0,00	0,00	100
1969	62,26	13,21	3,77	7,55	13,21	100
1970	40,00	37,24	2,07	13,79	6,90	100
1971	48,34	23,84	5,96	12,58	9,27	100
1973	49,07	14,91	10,56	11,80	13,66	100
<i>1975</i>	41,19	16,60	2,66	25,20	14,34	100
Mitjana	46,27	20,66	7,86	5,39	12,67	100,00

Font: OSE. Elaboració pròpia.

⁹ Els anys que figuren en cursiva, les dades de conflictes són de caràcter estadístic i no s'han pogut comprovar cas per cas.

Taula 3.3 Treballadors i treballadores afectats en els conflictes laborals a la província de Barcelona, 1968-1975

	Metall	Tèxtil	Química	Construcció	Altres	Total
1968	8.754	541	1.932		2.000	13.227
1969	16.060	1.168		1.046	1.449	19.723
1970	34.585	14.968	5.012	1.272	5.973	61.810
1971	76.566	13.554	2.928	10.741	4.212	108.001
1972	47.493	9.818	8.983	4.673	8.561	79.528
1973	119.839	5.937	16.074	6.312	4.550	152.712
1974						199.448
1975	69.328	12.062	3.780	16.251	14.674	116.095
Percentatge						
1968	66,18	4,09	14,61		15,12	100
1969	81,43	5,92	0	5,30	7,35	100
1970	55,95	24,22	8,11	2,06	9,66	100
1971	70,89	12,55	2,71	9,95	3,90	100
1972	59,72	12,35	11,30	5,88	10,76	100
1973	78,47	3,89	10,53	4,13	2,98	100
1975	59,72	10,39	3,26	14,00	12,64	100
Mitjana	67,62	10,53	7,02	7,31	7,52	100,00

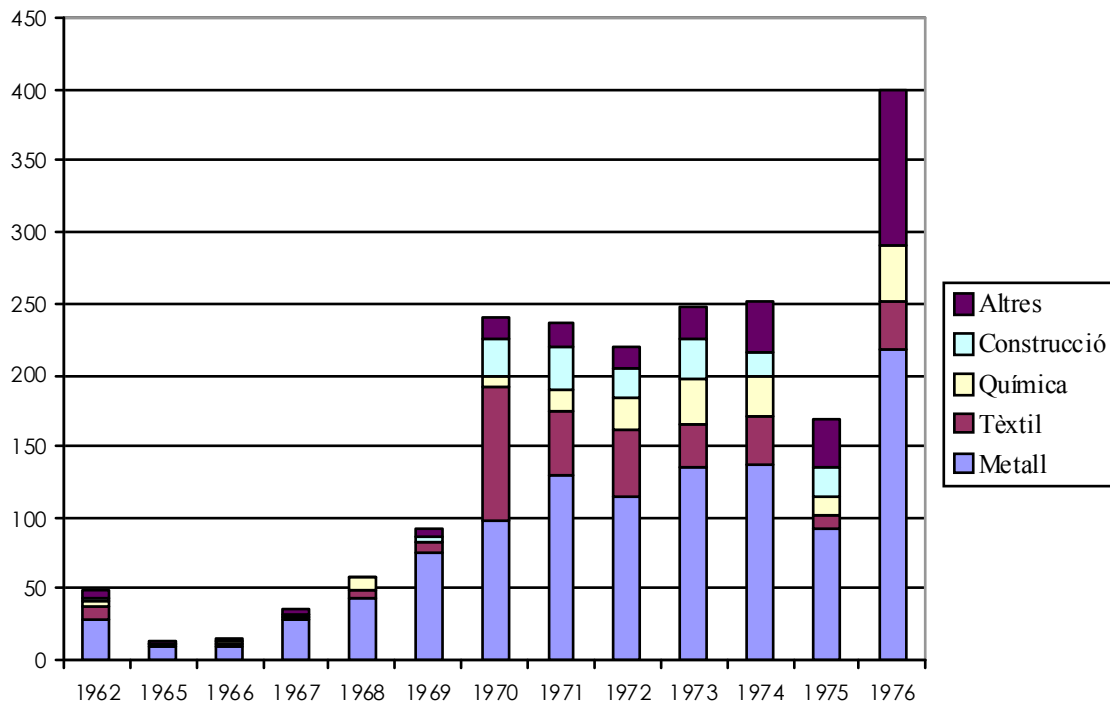
Font: OSE. Elaboració pròpia.

Taula 3.4 Hores perdudes durant els conflictes laborals a la província de Barcelona, 1970-1975

	Metall	Tèxtil	Química	Construcció	Altres	Total
1970	1.450.171	147.922	591.577	10.094	176.468	2.376.232
1971	3.272.504	165.441	21.866	228.479	312.310	4.000.600
1972	509.065	100.125	177.323	59.675	339.933	1.186.121
1973	1.434.171	225.414	108.678	156.744	98.111	2.023.118
1974						5.588.357
1975	1.573.028	70.427	50.517	196.449	604.270	2.494.691
	8.345.078	731.348	958.009	651.441	1.548.444	
Percentatge						
1970	61,03	6,23	24,90	0,42	7,43	100
1971	81,80	4,14	0,55	5,71	7,81	100
1972	42,92	8,44	14,95	5,03	28,66	100
1973	70,89	11,14	5,37	7,75	4,85	100
1975	63,06	2,82	2,02	7,87	24,22	100
Mitjana	68,20	5,87	7,86	5,39	12,67	100,00

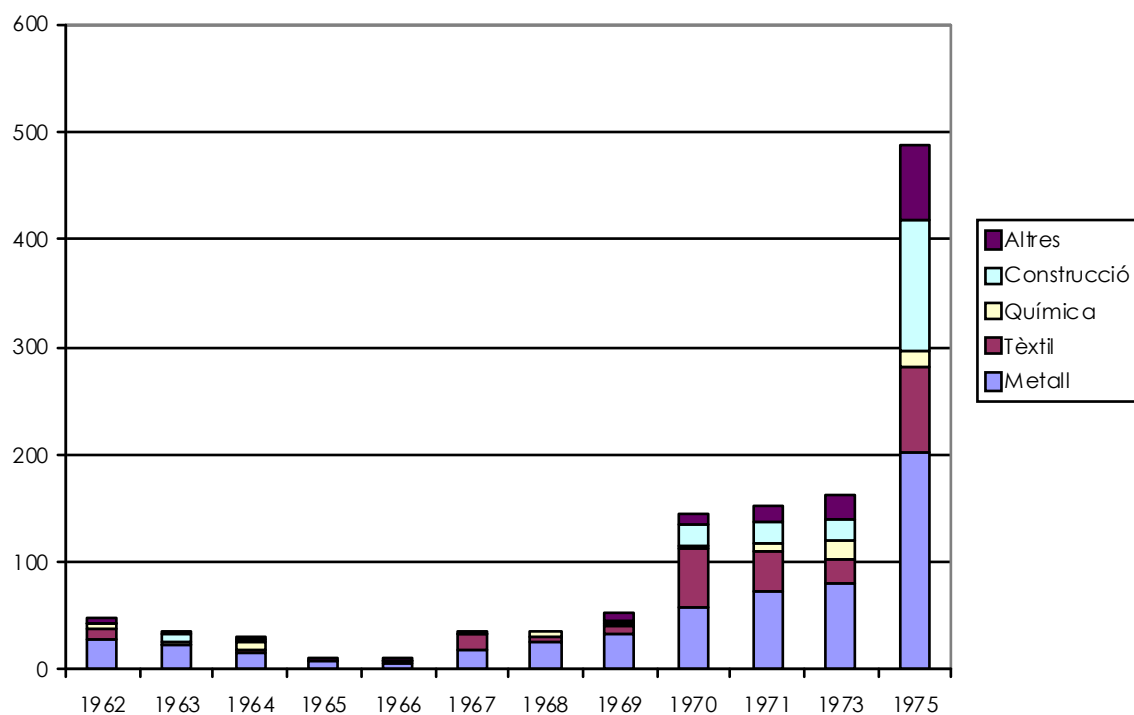
Font: OSE. Elaboració pròpia.

Gràfic 3.1 Conflictes laborals a la província de Barcelona, 1962-1976

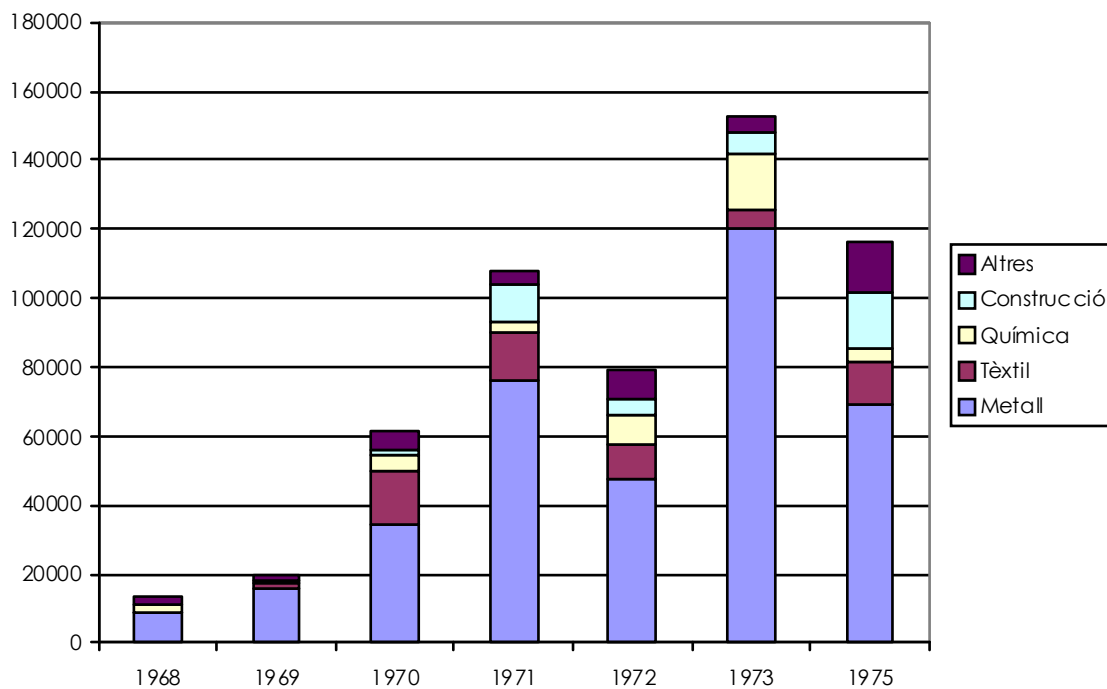
Font: OSE.

Gràfic 3.2 Número d'empreses afectades per conflictes laborals a la província de Barcelona, 1962-1975

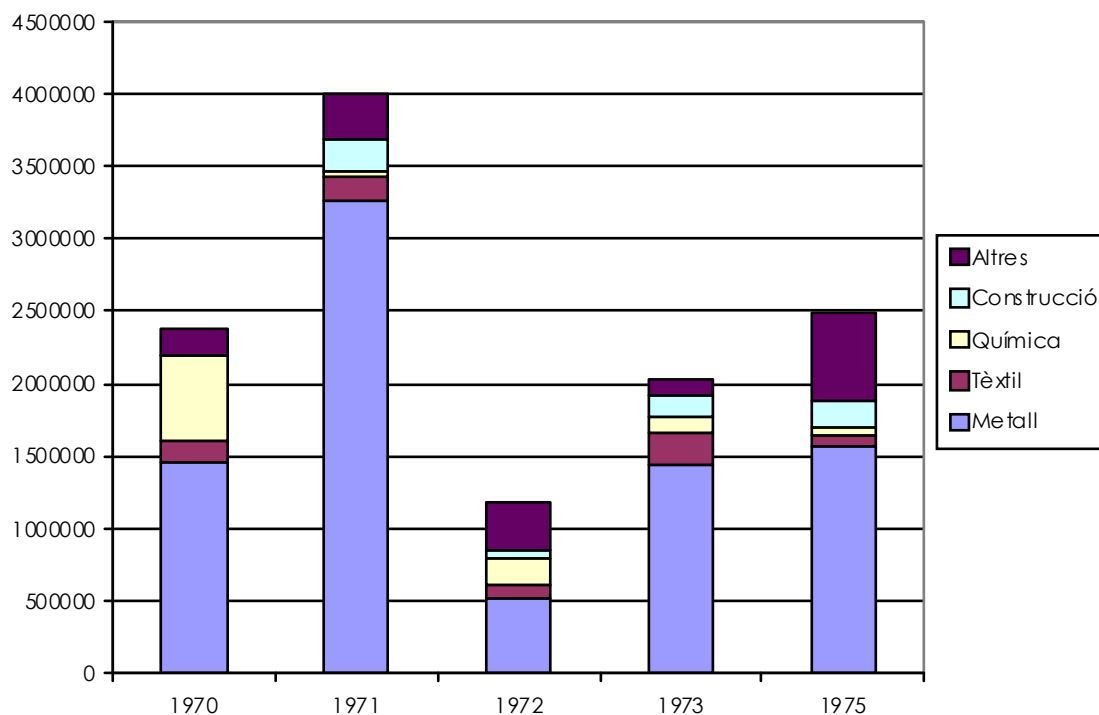
Font: OSE.

Gràfic 3.3 Treballadors i treballadores afectats en els conflictes laborals. 1968-1975

Font: OSE.

Gràfic 3.4 Hores perdudes durant els conflictes laborals. 1970-1975

Font: OSE.

Atenent a les dades anteriorment comentades, es pot afirmar que la conflictivitat laboral barcelonina, entre 1962 i 1975, va estar protagonitzada majoritàriament per homes, ja que el sector més conflictiu va ser el metal·lúrgic. A més, malgrat que el tèxtil també va tenir una gran importància a la conflictivitat laboral, va ser molt menor que en el cas del metall i va estar encapçalada pel ram de l'aigua, molt masculinitzat. En el cas de la indústria química, la conflictivitat femenina sí podria haver tingut rellevància, però no va ser així en el cas de la construcció. Aquestes afirmacions han de ser completades amb la descripció i anàlisi del desenvolupament de la conflictivitat laboral a Barcelona, ja que permetrà conèixer millor la rellevància de la conflictivitat laboral femenina i les seves característiques. A més, l'evolució d'aquesta no s'ha de correspondre necessàriament amb l'evolució de la conflictivitat laboral en general, com s'ha pogut observar en el cas del tèxtil.

3.2 Conflictivitat 1963-1965. L'aïllament respecte el moviment obrer

De 1963 a 1965 es va produir una reducció de la conflictivitat laboral a la província de Barcelona i a Espanya en general. Tot i així, el 1963 la conflictivitat també va assumir cotes significatives (taula i gràfic 3.2)¹⁰. Les protestes van afectar principalment a empreses del metall, amb mà d'obra majoritàriament masculina. No obstant això, les dones que treballaven en aquestes empreses van participar en els conflictes i, a més, va haver protestes a empreses on treballaven sobretot dones.

Xavier Domènech, en estudiar la conflictivitat laboral i el moviment obrer, ha considerat les vagues de 1962 el final del cicle d'onades vaguístiques iniciat el 1956. A partir de 1962, la implantació dels convenis col·lectius va causar un canvi de model. Segons aquest autor, els convenis van provocar una degradació dels salaris dels treballadors perquè tendien a reduir els salaris base, i a augmentar la importància de la prima de producció, de manera que els increments salarials es condicionaven a l'augment de la productivitat. A partir de l'estudi dels conflictes que es van produir al sector

¹⁰ Pel llistat nominal d'empreses afectades de 1962 a 1964, AGA, Governación, Secretaría General Técnica, Memorias de gestión de Gobiernos Civiles. Barcelona 1962-1965, (8) 3.2 SIG 44/11323, 44/11457, 44/11684. Per a les empreses afectades el 1965, DAC, Organización Sindical, Delegación Provincial de Barcelona, Secretaría Adjunta, "Memoria anual de 1965", c. 144.

metal·lúrgic, afirma que els treballadors van intentar oposar-se a aquesta lògica salarial i a les seves conseqüències, però amb un model de protesta diferent. Si entre 1956 i 1962 s'havia produït un tipus de conflicte que anava del general al particular, a entre 1962 i 1964 va haver un altre model centrat en les empreses. A les grans empreses, amb conveni propi, les protestes d'aquests anys generalment van seguir el següent esquema: petites protestes, formació d'una comissió obrera per negociar amb l'empresa, desbordament del jurat d'empresa, èxits parcials, enduriment del conflicte, intents fracassats d'exterioritzar-lo, acomiadament de tots els treballadors de l'empresa, readmissió individual un cop acabada la vaga i acomiadament dels principals organitzadors. En conseqüència, els treballadors de les grans empreses no podien mantenir una conflictivitat prolongada sense un coixí organitzatiu i solidari. Per la seva banda, les petites i mitjanes empreses quedaven al marge d'aquesta conflictivitat, i sense possibilitats d'incidir en la negociació col·lectiva de convenis provincials o comarcals, doncs no hi tenien representants efectius a les comissions negociadores, ni possibilitats de coordinar una acció agitadora capaç de pressionar els seus teòrics representants en la negociació del conveni¹¹. Segons aquest autor, “*se hacía necesaria la creación de una vía orgánica de externalización de los mismos [conflictos] que les permitiese asegurar un contacto abierto y permanente con el resto de la clase*”¹². Aquesta necessitat, juntament amb el canvi d'estratègia en matèria sindical del PSUC i d'altres grups com els activistes catòlics obrers i el Front Obrer de Catalunya (FOC) serien l'origen de CCOO.

Xavier Domènech ha centrat la seva explicació sobre els models de conflicte laboral en el sector metal·lúrgic, però si l'objectiu és entendre com es van produir les protestes laborals de les dones treballadores (i de bona part dels homes treballadors) i la seva relació amb les organitzacions obreres, cal tenir en compte la situació en altres sectors. Les empreses tèxtils, per exemple, no seguien el mateix el model de conflictivitat que les empreses amb conveni propi, perquè eren poques les que el tenien. Tanmateix, més enllà de l'existència o no de conveni, en el cas de les empreses tèxtils un important element a tenir en compte és que es tractava d'una conflictivitat defensiva, per evitar la pèrdua del lloc de treball.

¹¹ DOMÈNECH, Xavier, *Quan el carrer va deixar de ser seu. Moviment obrer, societat civil i canvi polític. Sabadell (1966-1976)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, esp. p. 89; DOMÈNECH, Xavier, “Moviment obrer i canvi polític”, a PRAT, Enric (coord.), *Els moviments socials a la Catalunya Contemporània*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2004, p. 56-57; DOMÈNECH, Xavier, *Clase obrera, antifranquismo y cambio político...*, op. cit., p. 58-59, 64-68.

¹² DOMÈNECH, Xavier, *Clase obrera, antifranquismo y cambio político...*, op. cit., p. 96.

Entre 1963 i 1965, la major part dels conflictes laborals en empreses amb mà d'obra femenina es van produir en fàbriques tèxtils cotoneres de la conca del Llobregat i el Cardener, que estaven patint una aguda crisi econòmica i foren afectades pel pla de reestructuració de 1963. La crisi va provocar el 1964 una important caiguda de l'ocupació al sector, tant pel tancament d'empreses com pels acomiadaments derivats dels expedients de crisi i la reducció de la jornada laboral¹³. La imminència dels acomiadaments no sembla, en principi, una situació gaire propícia per a les protestes laborals, i menys en el cas d'unes dones amb greus dificultats per trobar feina (al mercat regular) si es tancaven les fàbriques tèxtils. Però això no va evitar-les completament. De fet, els acomiadaments i els expedients de regulació d'ocupació van ser la causa de gran part de les protestes dutes a terme durant aquests anys. Un exemple fou l'empresa Tèxtil del Ter (ubicada a Roda de Ter, amb uns 230 treballadors i treballadores), on l'1 de febrer 1963, quan van ser acomiadades cinc treballadores en virtut d'un expedient de crisi, les companyes del torn de matí van fer una aturada d'una hora¹⁴. En el cas de Preparació Tèxtil S. A. de Sallent, els treballadors i treballadores van recollir signatures per mostrar la disconformitat amb que Delegació de Treball autoritzés l'acomiadament de 343 persones. Aquesta recollida de signatures es feia amb l'oposició de l'OSE i el recolzament de la *Hermandad Obrera de Acción Católica* (HOAC). De fet les signatures es recollien al Centre d'Acció Catòlica de Sallent. L'encarregat de recollir-les era el vocal suplent del jurat d'empresa¹⁵.

Els treballadors i treballadores d'empreses amb expedients de crisis també van protagonitzar concentracions públiques. D'aquesta manera, el desembre de 1963 uns 400 treballadors i treballadores de Filatures Carreras (Manresa i Santpedor, amb unes 1.000 persones en plantilla el 1963) van concentrar-se davant la delegació comarcal de l'OSE de Manresa, exigint informació sobre la renovació de l'expedient de crisi de l'empresa. La direcció havia notificat a part de la plantilla la tornada a la feina, però encara hi havia persones aturades¹⁶. Una situació similar es va produir a Barcelona, arran de la teòrica finalització de la suspensió de contractes durant tres mesos de la Societat General

¹³ BALCELLS, Fernando, "Innovació tecnològica, organització del treball...", *op. cit.*, p. 148 i CABANA, Francesc, *37 anys de franquisme a Catalunya. Una visió econòmica*, Barcelona, Pòrtic, 2001, p. 292-293.

¹⁴ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Informes laborales 1963, SIGC de la 231ª Comandancia de la Guardia Civil, "Nota informativa", Manresa, 6 de febrer de 1963, c. 277.

¹⁵ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Informes Laborales, Brigada Regional de Información (BRI), "Nota informativa Empresas 'Preparación textil S. A.'", Barcelona, 2 de març de 1963, c. 277.

¹⁶ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Informes Laborales, Prefectura Provincial de FET-JONS, "Ambiente laboral en Manresa", Barcelona, 12 de desembre de 1963; Nota informativa "Manufacturas Carreras, S. A. de Manresa", Barcelona, 6, 7 i 8 de juny de 1964; SIGC de la 231ª Comandancia de la Guardia Civil, "Situación en la empresa textil 'Carreras S. A.'", Manresa, 8 de juny; 6ª BIS, "Situación laboral en 'Carreras S. A.' de Manresa, Barcelona, 10 de juny de 1964, c. 279.

d'Indústries Tèxtils, amb unes 50 treballadores. Les treballadores van voler iniciar la seva jornada laboral, però l'empresari va trucar a la policia, perquè havia demanat la pròrroga de la suspensió, sense haver informat les treballadores fins aquell matí. Van anar a la Delegació de Treball per informar-se'n. La tònica dominant en la tramitació dels expedients de crisi era la manca d'informació a la plantilla, situació que va provocar algunes concentracions, que foren tractades immediatament com a conflicte d'ordre públic¹⁷.

D'altra banda, el tancament de colònies industrials, a banda de l'atur, sovint implicava el desnonament de les persones que residien als habitatges de l'empresa. Aquesta situació generà importants tensions entre les treballadores i les esposes dels treballadors de la colònia Sanglès (Avià) i l'empresa, fins i tot amb situacions violentes. Un dia que el conserge va tancar el subministrament d'aigua, com a mesura de pressió perquè abandonessin els habitatges, i llavors "*las mujeres en su excitación, pretendían acudir a él en tumulto, para obligarle a restablecer el suministro, lo que no llegaron a efectuar, porque el conserje puso de nuevo en funcionamiento el motor [de la bomba d'aigua]*"¹⁸.

Les dones treballadores, però, també van participar amb els seus companys en protestes pels problemes derivats de la introducció de l'organització científica del treball. Els convenis col·lectius van afavorir la implantació de sistemes de prima que intensificaven els ritmes de treball, on els mínims de producció per poder assolir la prima eren establerts per la direcció de l'empresa, ja que a ella li corresponia legalment l'organització del treball. Les dificultats per assumir allò que era establert per l'empresa com a "treball normal" provocà diverses protestes durant aquest període. Un exemple d'això el tenim a Metal·lúrgica Espanyola, on les treballadores van realitzar treball lent de l'1 al 17 de juliol de 1963 perquè el ritme de treball establert pel nou conveni els acabava provocant una disminució de les seves remuneracions. Van aconseguir un conveni més favorable i que els paguessin les diferències amb el conveni anterior¹⁹. En ocasions, els ritmes de treball eren modificats per l'empresa al marge del conveni, cosa que va portar a les treballadores de la sala de manipulació de la Paperera del Prat a fer treball lent durant el

¹⁷ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Nota informativa. Sociedad General de Industrias Textiles, S. A.", Barcelona, 9 de març de 1964 i Ministeri de Treball, Delegació Provincial, Incidentes en la Sociedad General de Industrias Textiles, Barcelona, s/d.

¹⁸ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Informes Laborales, SIGC de 231ª Comandancia de la Guardia Civil, "Nota informativa, Malestar en una colonia textil, por deficiencias en el abastecimiento de agua potable", Manresa, 10 d'abril de 1964, c. 279.

¹⁹ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, L., "Carta de Barcelona", 21 de juliol de 1963, *Jacq.* 1205.

gener i febrer de 1964. El febrer, les treballadores de la secció del caixes i ondulats van afegir-se a la protesta²⁰. De vegades, la demanda d'increments salarials intentava ser reconduïda per l'empresa mitjançant la implantació de sistemes de prima, que sovint no satisfien les expectatives dels treballadors i treballadores²¹.

Un altre dels motius de protesta va ser l'establiment del salari mínim, que va tenir un caràcter absorbible. És a dir, el creixement del salari base es va veure contrarestat per l'eliminació de plusos voluntaris que pagaven les empreses als seus treballadors i treballadores, a més de pagues extraordinàries i participació en els beneficis al marge de la reglamentació, així com les compensacions per festes suprimides²². Això generà un important descontent, perquè l'augment de salaris resultava mínim. A CAPA, una empresa de la transformació de fusta a Barcelona, les dones de la plantilla van iniciar un boicot a les hores extraordinàries, i van ser seguides per la resta dels treballadors²³. A l'empresa metal·lúrgica Vive i Casals S. A., les 11 dones que treballaven a la fundició, al carrer Selva de Mar, el 9 de març de 1963 van trobar-se amb els altres 45 treballadors i van formar una comissió amb dos d'aquests. Van reunir-se amb la gerència per mostrar el seu desacord per l'absorció dels plusos salarials, després de l'aplicació del decret sobre el salari mínim. En aquest centre de treball es va iniciar una reducció del rendiment de treball del 12 al 20 de març, que la secció de treballadores va secundar com a mínim fins al dia 16²⁴. Després del conflicte produït el març, el juliol de 1963 Felipe Díaz Martín –que el 1961 havia estat detingut per pertànyer al PSUC– va sortir escollit enllaç a les eleccions sindicals. El 23 d'agost l'empresa va proposar el seu acomiadament i va acomiadar Francisco Montes Benavides, acusant-los de promoure conflictes aquell any. Malgrat que aquell dia es va produir una aturada i que els homes treballadors van reduir el rendiment i van negar-se a fer hores extres fins el 29 d'agost, aquests dos homes van ser acomiadats. En aquesta ocasió, però, les dones treballadores no van secundar les accions²⁵.

No sempre era així. Hi hagué empreses on hi treballaven majoritàriament dones, on aquestes es van implicar en protestes, van encapçalar-les i, després de no obtenir els

²⁰ AHPCE, Correo REI, "Papelera del Prat", Barcelona, febrer de 1964, c. 185, carp. 185/1 Barcelona.

²¹ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, "Carta de Terrassa", setembre de 1963, *Jacq.* 1224.

²² AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Vicesecretaria General de Ordenación Social, "Decreto 55/63 sobre establecimiento de salarios mínimos. Normas provisionales de aplicación", c. 630, carp. Salario mínimo y Decreto 55. Año 1963.

²³ *Treball*, 249, octubre de 1963. AGA, Secretaria General Técnica, Memoria de Gestión de Gobiernos Civiles, Barcelona, 1963, "Informe de las actividades de la CNS 1963", (8) 3.2 SIG 44/11457.

²⁴ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Informes Laborales, carp. Metalúrgica Vive y Casals S.A. Año 1963, c. 277. DOMÈNECH, Xavier, *Clase obrera, antifranquismo y cambio político...*, op. cit., p. 56-57.

²⁵ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Informes Laborales, carp. Metalúrgica Vive y Casals S.A. Año 1963, c. 277. DOMÈNECH, Xavier, *Clase obrera, antifranquismo y cambio político...*, op. cit., p. 56-58.

resultats esperats, van decidir presentar-se a les eleccions sindicals de 1963. A l'empresa barcelonina *Lavandería Industrial* (amb una plantilla de 96 persones, la majoria dones) el descontent per l'eliminació dels plusos salarials després de la implantació del salari mínim es va manifestar amb la reducció de rendiment del dia 2 al 8 de març de 1963. El 5 de març un inspector de treball va visitar l'empresa i va dir a una treballadora i al gerent que exposessin els motius del baix rendiment. L'inspector de treball va expulsar la treballadora del despatx, per la forma com es va dirigir a ell. A més, la va sancionar amb la suspensió de feina i sou, però el dia següent la treballadora es va presentar a l'empresa i va insistir en iniciar la seva jornada de treball. Les companyes es van negar a treballar fins que no ho fes ella també, de manera que van estar un temps aturades, davant els policies de la Brigada Social i d'un destacament de Policia Armada. L'empresa va accedir a què la sancionada treballés i la resta de les treballadores van tornar a la feina. Tanmateix, el dia següent, quan la treballadora sancionada va tornar a l'empresa, fou detinguda. La Brigada Social la va caracteritzar com a

Joven de carácter impulsivo, extremadamente nerviosa y a quién sus compañeras de trabajo incitan para que encabece y exponga cualquier reclamación o queja ante la empresa. Es de escasa cultura y preparación, poco reflexiva y que una vez se ha dado cuenta de su error, muestra, llorando, su arrepentimiento por lo hecho²⁶.

Ni tan sols es van plantejar la possibilitat de què formés part d'algun tipus d'organització política o sindical al marge del règim. Les treballadores no van aconseguir les reivindicacions plantejades, però és probable que el conflicte tingués conseqüències: a les eleccions sindicals de 1963 hi va participar el 87% del cens laboral i per cada càrrec vacant es van presentar dos candidats²⁷.

Lavandería Industrial no és l'únic cas d'empresa amb mà d'obra majoritàriament femenina on les treballadores començaven a fer servir les eleccions sindicals perquè persones afins als seus interessos fossin enllaços o jurats d'empresa. A *Làmpades Z*, on hi treballaven unes 3.000 persones, moltes d'elles dones joves, a les eleccions de 1963 hi va participar el 90% del cens laboral, i van sortir escollits dos treballadors que havien estat

²⁶ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Nota informativa, Conflicto laboral en Lavandería Industrial S. A.", Barcelona, 7 de març de 1963, c. 277.

²⁷ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Informes Laborales, FET-JONS, "Nota informativa. Lavandería Industrial", Barcelona, 10 de juliol de 1963, c. 277, carp. *Lavandería Industrial S. A.*

detinguts el 1958 per haver incitat a fer vaga²⁸. Això indica que, en algunes empreses amb una important proporció de mà d'obra femenina, els conflictes laborals havien provocat un canvi d'actitud de les treballadores davant la utilització del Sindicat Vertical.

Com en el cas dels conflictes laborals en empreses on treballaven majoritàriament homes, les treballadores s'organitzaven en comissions de treballadores i en alguns casos feien servir les eleccions sindicals per defensar els seus interessos. Tanmateix, és difícil detectar la presència activa de dones que militessin en organitzacions antifranquistes o catòliques en aquests conflictes. Tot i així, des de 1963 s'ha constatat que dones vinculades a organitzacions obreres catòliques decidien fer servir les eleccions sindicals per millorar les condicions de treball. Fou el cas del grup de dones de l'HOAC de Santa Maria de Mataró. Consistia en un grup d'unes set o vuit dones que treballaven al subsector tèxtil del gènere de punt. Es reunien regularment i, a banda de qüestions religioses, discutien sobre temes laborals i entraren en contacte amb un treballador del ram de l'aigua que havia estat empresonat durant el franquisme. Aquestes dones van decidir presentar-se a les eleccions sindicals de 1963 i algunes van ser elegides. Una era ALV, que el 1963 va ser escollida enllaç a l'empresa Recoder²⁹. Com a enllaç, es dedicava sobretot a solucionar les reclamacions individuals per sous i horaris. A més, el grup de dones de l'HOAC va entrar en contacte amb José Luís López Bulla, qui el 1966 estava intentant organitzar CCOO a Mataró. El 1966 fou escollida membre del jurat d'empresa i vocal social del Sindicat Tèxtil³⁰.

Des de 1962, també s'ha detectat que algunes militants d'organitzacions catòliques van tenir un rellevant paper en la conflictivitat laboral i, posteriorment, com a representants sindicals. L'escenari va ser l'empresa metal·lúrgica Siemens, de Cornellà, on treballaven al voltant de 1.800 persones. Mesos després de les vagues de maig i juny de 1962, el 13 de setembre d'aquell any els treballadors de Siemens van iniciar una vaga reivindicant un augment salarial. Durant el primer dia de vaga van ocupar la fàbrica. El dia següent es va produir un tancament patronal i els treballadors van concentrar-se a la porta. La intervenció de la policia va propiciar una manifestació cap al centre de Cornellà. L'encreuament de vincles entre la comunitat i la fàbrica donava a la vaga una gran potencialitat de conflicte

²⁸ AHCO, perfil biogràfic de M. Àngels Expósito Gómez i AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Elecciones sindicales en la empresa 'Lámparas Z'", Barcelona, 17 de juliol de 1963, c. 89.

²⁹ AHGCB, Correspondencia Gobernadores Civiles, Elecciones Sindicales 1966, c. 174. Entrevista a ALV, 8 de febrer de 2008.

³⁰ AHCO, Advocats laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, lligall XIII, carp. Mataró. AHGCB, Correspondencia Gobernadores Civiles, "Nota informativa", Mataró, 10 de juliol de 1970, c. 302.

social. En aquests vincles les dones van tenir un paper important, perquè durant el primer dia de la vaga van anar en gran número a donar menjar als seus marits i fills tancats, popularitzant així la protesta laboral. Però la importància de les dones a la vaga de Siemens no va restringir-se a la difusió del conflicte. A Siemens hi havia seccions on hi treballaven dones joves, que no van dubtar a participar en la protesta³¹.

Si bé sembla ser que l'impuls de la vaga va tenir el seu origen en un grup de militants comunistes, algunes persones vinculades a grups cristians seglars van tenir un paper molt actiu en el seu desenvolupament. Entre les persones d'aquests grups destaquen Sabina Figueras, Carmen López i María Samaniego. Després de la vaga es van obtenir les reivindicacions salarials, però 43 treballadors van ser acomiadats i 12 foren sotmesos a consell de guerra. Entre aquests, sembla ser que hi havia militants comunistes, catòlics de l'HOAC i fins i tot simpatitzants falangistes "d'esquerres"³². Davant la repressió, les membres de la *Juventud Obrera Católica* (JOC) Sabina Figueras i Carmen López van decidir recórrer al bisbe Modrego, perquè intercedís per evitar la continuïtat de les represàlies. També les dones dels processats van anar a veure el bisbe, però elles tenien menys possibilitat d'obtenir concessions, ja que eren considerades "polítiques". Com es pot observar, la repressió afavoria la continuïtat de la figura de la dona de pres i va ser el detonant de la incorporació d'algunes persones al moviment obrer organitzat³³.

La vaga de 1962 a Siemens va actuar com a impuls per la utilització del Sindicat Vertical per aconseguir reivindicacions obreres. En aquesta empresa, els membres del PSUC i de la JOC que havien participat activament en la vaga es van presentar a les eleccions sindicals de 1963. Entre les persones escollides estaven Sabina Figueras (com a jurat) i Carmen López (com a enllaç). Com a jurat, Sabina Figueras va participar activament en la negociació dels convenis. En el transcurs de la negociació del conveni de 1965, s'afirmava:

³¹ RIERA, Ignasi; BOTELLA, José, *El Baix Llobregat. 15 años de luchas obreras*, Barcelona, Editorial Blume, 1976, p. 29-35; RUIZ ACEVEDO, Francisco; GARCÍA SÁNCHEZ, Antonio; LIZANO BERGES, Vicenç, *El estilo sindical del Baix Llobregat. El sindicalismo bajo la dictadura franquista: 1960-1976*, Cornellà, CCOO Baix Llobregat, 2004, p. 85 i 87; TÉBAR, Javier, "Cataluña 1962: un silencio cargado de confianza"..., *op. cit.*, p. 272-273. Fundació Utopia-Juan N. García Nieto (FU), entrevista a Sabina Figueras Junquer.

³² RIERA, Ignasi; BOTELLA, José, *El Baix Llobregat. 15 años de luchas obreras*, Barcelona, Editorial Blume, 1976, p. 21-35; RUIZ ACEVEDO, Francisco; GARCÍA SÁNCHEZ, Antonio; LIZANO BERGES, Vicenç, *El estilo sindical del Baix Llobregat. El sindicalismo bajo la dictadura franquista: 1960-1976*, Cornellà, CCOO Baix Llobregat, 2004, p. 29-35; TÉBAR, Javier, "Cataluña 1962: un silencio cargado de confianza"..., *op. cit.*, p. 273.

³³ FU, entrevista a Sabina Figueras Junquer.

Como se indicaba en notas informativas anteriores y se repetía en la nota núm. 276 del día 14 de los corrientes, uno de los obstáculos mayores para la firma del Convenio de la importante empresa “SIEMENS INDUSTRIAL ELECTRICA S. A.”, lo ha constituido la labor obstruccionista que un miembro de la comisión deliberante, SABINA FIGUERAS JUNQUE, militante de la JOC, secundada también por los miembros de dicha comisión JOSÉ ANGUERA BALLESTER y ANTONIO LUQUE GÓMEZ, todos ellos asimismo productores de la empresa de referencia.

Debe significarse que la denominada SABINA FIGUERAS contraerá matrimonio próximamente, lo que se le echó en cara por parte de los mandos sindicales que intervinieron para mediar en el problema, censurándole su actitud de oposición al Convenio, por lo que hacía perder a sus compañeros de trabajo plausibles mejoras salariales, que al fin y al cabo, al tener ella que abandonar la fábrica por el motivo anteriormente expuesto, era la menos señalada para opinar en esta cuestión³⁴.

El cas de Sabina Figueras resulta molt il·lustratiu de les dificultats de les dones a l'hora de fer de representants sindicals. El 1966 va casar-se i deixà la fàbrica, com era habitual entre les treballadores de Siemens. Malgrat continuà mantenint contacte amb la JOC i els activistes obrers, a partir de llavors no va tenir un paper tan actiu³⁵.

Dins l'àmbit comunista, s'ha vist com Celia García va tenir un paper destacat en l'organització d'una vaga el 1962 a Fontanals i va participar en la comissió de treballadors i treballadores que a partir de llavors van negociar millores a les condicions de treball. En aquells moments, Celia García estava casada amb un militant del PSUC i a casa seva se celebraven reunions del partit, amb el seu coneixement i col·laboració.

La seva militància es va ser més activa a partir de la mort del marit, el 1964³⁶.

Malgrat que hi havia dones que van participar en les protestes laborals i que estaven en contacte amb grups d'apostolat obrer o partits polítics antifranquistes, en la majoria dels casos no era així. A la conflictivitat laboral femenina de 1963 a 1965 el paper de les

³⁴AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Informes laborales, AHGCB, 6ª BIS, “Identificación de los tres miembros de la comisión deliberante del convenio colectivo de la ‘Siemens Industrial Eléctrica S. A.’, causantes de la rotura de las deliberaciones preparatorias del mismo”, Barcelona, 15 de gener de 1965, c. 115.

³⁵ RIERA, Ignasi; BOTELLA, José, *El Baix Llobregat. 15 años de luchas obreras*, Barcelona, Editorial Blume, 1976, p. 29-35; RUIZ ACEVEDO, Francisco; GARCÍA SÁNCHEZ, Antonio; LIZANO BERGES, Vicenç, *El estilo sindical del Baix Llobregat. El sindicalismo bajo la dictadura franquista: 1960-1976*, Cornellà, CCOO Baix Llobregat, 2004, p. 85 i 87; Fundació Utopia-Juan N. García Nieto (FU), entrevista a Sabina Figueras Junquer.

³⁶ AHCO, entrevista a Celia García López. Entrevista a Celia García López, 14 de juny 2005. MARTÍNEZ GARCÍA, Domènec, *Celia García López. Una historia de remolinos de viento*, Terrassa, Ajuntament de Terrassa, 2006, p. 81-84.

activistes obreres fou escàs. L'estudi de la presència de les dones a les naixents CCOO pot ajudar a entendre per què.

3.3 La Comissió Obrera de Barcelona i les dones, 1964-1965

Com s'ha vist, a finals dels anys cinquanta els activistes obrers en ocasions es van coordinar amb membres d'altres organitzacions per tal d'organitzar cursos, millorar les condicions laborals dins la pròpia empresa o animar la participació en les protestes de 1958 i 1962. Aquestes formes d'actuació no sempre responien a una consigna del grup en el qual militaven, sinó que de vegades es devien a les iniciatives i a la relació personal amb els activistes d'altres grups. No obstant això, sí que coincidien amb la voluntat d'establir aliances mostrada per diversos grups antifranquistes entre finals dels anys cinquanta i començament dels seixanta.

El juliol de 1958 militants de l'ala esquerra d'Unió Democràtica de Catalunya, del moviment escolta, de la JOC i antics membres de la Unió de Treballadors Cristians de Catalunya van crear la Solidaritat d'Obrers Cristians de Catalunya. El 1961, en incorporar-se un grup de l'HOAC, va canviar el seu nom per Solidaritat d'Obrers Catalans (SOC), evolucionà cap a posicions socialitzants i actuà com a sindicat clandestí³⁷. D'altra banda, els militants de la JOC al País Basc i Astúries van crear la *Unión Sindical Obrera* (USO) el 1961, que va estar activa a Catalunya a partir de 1965, amb membres de la JOC i l'HOAC³⁸.

Els grups catòlics no tan sols van formar sindicats propis, sinó que també van participar en aliances entre grups antifranquistes. És el cas de l'Aliança Sindical Obrera (ASO), que va estar formada per la CNT, la UGT vinculada al Moviment Socialista de Catalunya (MSC) i la SOC, aquesta darrera a Catalunya. L'ASO pretenia esdevenir l'embrió d'un nou sindicalisme, independent dels partits polítics, que centrés la seva actuació en els jurats d'empresa i enllaços sindicals. Inicialment, l'ASO mantenia contactes amb el FOC, en la seva voluntat d'establir aliances, però no passà el mateix amb els comunistes. L'ASO va aconseguir més projecció a l'exterior d'Espanya que no pas

³⁷ BALLESTER, David, "Solidaritat d'Obrers Catalans", a CEFID, *Catalunya durant el franquisme. Diccionari*, Vic, Eumo, 2006, p. 375.

³⁸ BALLESTER, David, "Unió Sindical Obrera de Catalunya", a CEFID, *Catalunya durant..., op. cit.*, p. 397.

implantació als centres de treball. El 1964 l'ASO va participar en la fundació de CCOO i s'hi va mantenir fins el novembre de 1965³⁹.

Des de 1948, el PCE-PSUC propugnava aprofitar les possibilitats legals que permetia el règim, és a dir, participar en les eleccions sindicals. Tanmateix, aquest plantejament no fou assumit pels seus propis militants fins l'any 1957. Paral·lelament, aquests partits volien impulsar les comissions de treballadors que es formaven durant les vagues, i volien fomentar la seva estabilitat i coordinació. Des del PCE, a partir de 1958, es va plantejar fer-ho a partir de l'Oposició Sindical Obrera (OSO). En principi es pretenia aplegar a l'OSO treballadors de diferents tendències polítiques, però en intentar donar-li funcions organitzatives i directives per la mobilització obrera es va transformar en una organització paral·lela al PSUC, que difícilment va arribar més enllà dels militants del propi partit⁴⁰.

La voluntat d'actuació conjunta per part de diferents organitzacions antifranquistes es devia veure molt reforçada per la creació de la Comissió Obrera Provincial de Biscaia el 1962 i la Comissió Obrera del Metall de Madrid, el 1964. La Comissió Obrera Provincial de Biscaia tenia el seu origen, a banda de l'actuació de comissions de fàbrica, en els acomiadaments provocats per la vaga metal·lúrgica de 1962. Hi van participar militants de l'HOAC i la JOC, comunistes i alguns membres de la UGT i ELA (Solidaritat d'Obrers Bascos). Davant la no readmissió dels acomiadats, la Comissió Obrera Provincial de Biscaia va decidir no participar en les eleccions sindicals de 1963. A Madrid, l'origen i els plantejaments de la Comissió Obrera del Metall van ser diferents. Després de les eleccions sindicals de 1963, els enllaços sindicals escollits van establir contactes entre sí gràcies als cursos i reunions a l'OSE. Aquests contactes i la negociació del conveni siderometal·lúrgic del metall de 1964 van afavorir la creació el setembre d'aquell any de la Comissió d'Enllaços i Jurats de la Metal·lúrgia Madrilenya, que després va passar a denominar-se Comissió Obrera del Metall. Malgrat que estava formada, essencialment, per càrrecs

³⁹ BALLESTER, David, *Els homes sense nom. L'exili i la clandestinitat de la UGT de Catalunya (1939-1976)*, Barcelona, Viena Edicions-Fundació Josep Comaposada, 2003, p. 256-274, esp. p. 260.

⁴⁰ BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, *op. cit.*, p. 95; LARDÍN, Antoni, *Obreros comunistes...*, *op. cit.*, vegeu especialment p. 229-231. Per a una interpretació diferent de l'OSO, com a organisme flexible sense voluntat de convertir-se en una organització rígida (almenys per part de la direcció del PCE), ERICE, Francisco, "La política sindical del PCE en los orígenes de las Comisiones Obreras: las confusiones en torno a la OSO", BUENO, Manuel; HINOJOSA, José; GARCÍA, Carmen, *Historia del PCE. I Congreso. 1920-1977*, Madrid, Fundación de Investigaciones Marxistas, 2007, vol. II, p. 107-119.

sindicals escollits conforme a la legalitat del moment, molts d'ells eren militants organitzats. Inicialment, es tractava de comunistes, catòlics i alguns falangistes⁴¹.

A l'àrea de Barcelona, el 1963 i 1964 s'estaven posant les bases per a la col·laboració de militants obrers de diferents organitzacions que fins a aquells moments no havien col·laborat. El 1963, davant del descontent dels treballadors per l'aplicació del conveni provincial del metall, alguns delegats sindicals van intentar organitzar-se per oposar-s'hi, sense èxit. D'altra banda, el maig de 1964, a Sabadell, es produïren nombroses detencions a causa de l'organització d'un boicot als autobusos que anaven als suburbis de la ciutat, en protesta per les deficiències del servei. Entre els detinguts hi havia membres del FOC, del PSUC, de l'HOAC i la JOC, entre els què hi havia quatre dones, dues de les quals van ser relacionades per la policia amb el PSUC i dues amb la JOC⁴².

Aquests elements de confluència no van adquirir caràcter estable fins a finals de 1964, a partir dels contactes entre dirigents obrers que es van establir a la fàbrica de motocicletes Montesa, d'Esplugues de Llobregat. Allà van coincidir Josep Pujol Bardolet i Josep M. Folch i Torres, ambdós enllaços sindicals. Josep M. Folch era responsable d'organització del comitè de Barcelona del PSUC, mentre que Josep Pujol era militant del MSC, UGT, l'ASO i l'ACO. A Montesa –però també en altres empreses– hi havia un grup de treballadors de diferents procedències polítiques que es reunien per parlar de les seves reivindicacions i de les accions que podien portar a terme a l'empresa. Josep M. Folch va proposar reunir-se setmanalment amb treballadors d'altres empreses a la porta de la delegació provincial de l'OSE. Va comunicar la iniciativa a la direcció del PSUC i als treballadors de Montesa Josep Pujol i Pere Rica, aquest darrer membre de l'ACO. Tots tres van impulsar les trobades a partir del seu àmbit d'influència. En el cas de Josep M. Folch, a

⁴¹ MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *Productores disciplinados...*, op. cit., p. 158-159; IBARRA, Pedro; GARCÍA, Chelo, “De la primavera de 1956 a Lejona 1978. Comisiones Obreras de Euskadi”, a RUIZ, David, *Historia de Comisiones Obreras*. Madrid, Siglo XXI, 1993, p. 115-117; BABIANO, José; MINGO, José Antonio, “Las Comisiones Obreras madrileñas durante el franquismo”, a RUIZ, David, *Historia de Comisiones Obreras*. Madrid, Siglo XXI, 1993, p. 197-198; BABIANO, José, *Emigrantes, cronómetros...*, op. cit., p. 270-271.

⁴² BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, op. cit., p. 89-90; SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., p. 138-139; DOMÈNECH, Xavier, *Pequeños grandes cambios. Movimiento obrero y cambio político en la década de los sesenta (Materiales para una historia desde abajo y una perspectiva desde Catalunya)*, tesi doctoral, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 2006, p. 183-186; DOMÈNECH, Xavier, *Clase obrera, antifranquismo y cambio político. Pequeños grandes cambios, 1956-1969*, Madrid, La Catarata, 2008, p. 100. Per a les detencions de Sabadell, AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Actividades Contra el Régimen, 6ª Brigada de Investigación Social (6ª BIS), “Detención de elementos comunistas”, Barcelona, 29 d'abril de 1964; “Detención de elementos comunistas de Sabadell”, Barcelona, 29 i 30 d'abril, 1 i 2 de maig de 1964 i “Detención de elementos en Sabadell”, Barcelona, 4 de maig de 1964, c. 167. AHCO, Advocats laboralistes, Josep Solé Barberà, c. 6, carp. Sabadell 1er de maig 1964.

través de l'organització del PSUC. El setembre van aplegar una vintena de treballadors del metall per intentar reunir-se a la seu de l'OSE de Barcelona en un parell d'ocasions, però no van poder fer-ho. El 17 d'octubre es van reunir a la parròquia de St. Miquel de Cornellà un número més elevat de treballadors (uns 50 o 60) comunistes, socialistes i catòlics, ocupats en diferents sectors. Allà s'escollí una Comissió Obrera Provisional de Barcelona –formada per homes del PSUC, organitzacions catòliques i independents– i es plantejà la creació de comissions obreres per sector. A la Comissió Obrera Provisional tenien representació sectors com banca, fusta, construcció, el metall i el ram de l'aigua⁴³. Les empreses tèxtils que no eren del ram de l'aigua van estar al marge del procés d'organització de militants obrers que va portar a la formació de Comissions Obreres a Barcelona. En aquestes empreses el principal element de preocupació entorn a 1964 no era tant el conveni com els expedients de crisi, que estaven afectant greument el tèxtil cotoner.

El 20 de novembre es va celebrar la primera assemblea de la Comissió Obrera de Barcelona, a la parròquia de Sant Medir. Hi van assistir entre 250 i 300 treballadors, alguns dels quals van ser convocats aprofitant la seva presència als cursets sindicals d'enllaços. Així, doncs, anaven més enllà de les xarxes d'ASO, el PSUC i les organitzacions catòliques, ja que s'havien convocat enllaços no organitzats i companys de fàbrica. Segons dades de la policia, estaven presents 48 empreses, 26 de les quals eren del metall. Algunes d'aquestes empreses eren SEAT, ENASA, Hispano Olivetti-Rapida, Bru (rentadores), Aismalibar, La Seda de Barcelona, Carlos Muñoz (tèxtil) i CEAC (ensenyament per correspondència). Com es sabut, es va aprovar un manifest on es deia que l'OSE no defensava els interessos dels treballadors, s'animava als treballadors a organitzar una comissió obrera a la seva fàbrica i es plantejaven quatre reivindicacions: un salari mínim de 200 pessetes per 8 hores de treball, escala mòbil de salaris per garantir el poder adquisitiu, llibertat sindical i dret de vaga. Es va acordar fer una recollida de signatures per aquestes reivindicacions, per ser portades en manifestació al Sindicat Vertical. Finalment,

⁴³ Poc abans de la reunió del 20 de novembre, les empreses del ram de l'aigua havien constituït una Comissió Obrera de ram on hi havia representants dels treballadors de Can Benguerel, Parsus, Medir, Bertran i Serra, Perchas y Aprestos i Roig. AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, "Carta de Emilio [José Salas]", 21 de novembre de 1964, c. 55 carp. 1964-2. SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., p. 140-150; DOMÈNECH, Xavier, *Clase obrera, antifranquismo y cambio político...*, op. cit., p. 104-105.

es va escollir la Comissió Obrera Central de Barcelona, amb representants dels sectors del metall, la banca, fusta, el ram de l'aigua i la construcció⁴⁴.

A la Comissió Obrera Central no hi havia cap dona. De fet, van ser molt escasses les dones presents a l'assemblea. Segons fonts policials,

Fue observada también la presencia de tres mujeres en la sala, alguna de ellas, se cree es la que está sometida a vigilancia por funcionarios de la Sexta Brigada regional de Investigación Social, que en alguna ocasión se le [sic.] ha visto entrar en la citada Parroquia⁴⁵.

Segons els informes policials, es van identificar com a graduades socials. A més, una d'elles es va oferir a buscar local per la propera reunió. Sembla ser que hi havia altres dones, a banda d'aquestes treballadores socials⁴⁶. Segons fonts del PSUC, eren vuit⁴⁷. Entre aquestes dones estava Purificación Fernandez, militant comunista de L'Hospitalet de Llobregat que es va vincular al PSUC a partir de la detenció dels seu marit, també comunista. Segons el seu testimoni, quan els assistents a Sant Medir es van reunir per rams, un dels organitzadors de l'acte, el també comunista Ángel Rozas, li va dir que es reunissin com a mestresses de casa, cosa que no li va agradar:

Allí, Ángel Rofa [Rozas], los del textil, los de la madera, estaban todos, y las mujeres a solas. Habíamos más mujeres, yo como conocía más a Ángel, digo “¿y nosotras de qué somos?” “Vosotras, amas de casa”. Eso no me gustó. Digo “¿amas de casa? ¡Amas de casa ya somos sin venir aquí!

Dijimos que nos reuniríamos nosotras y que decidiríamos lo que teníamos que ser. Éramos pocas mujeres pero habíamos 6 o 7, la Pepa del Zabala, la Teresa y la Montse, que trabajaban en Lámparas Z en la Gran Vía; María Manchón, de CCOO y el partido; alguna más y yo⁴⁸.

⁴⁴ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Comisiones Obreras, “Nota Informativa. Actividades católicas obrero-sociales”, Barcelona, 21 de novembre de 1964, c. 511, carp. Comisiones Obreras de Barcelona.

⁴⁵ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Comisiones Obreras, 6ª Brigada Regional de Información, “Nota Informativa, Reunión de Trabajadores en la Parroquia de San Medin [sic.]”, Barcelona, 21 de noviembre de 1964, c. 511, carp. Comisiones Obreras de Barcelona.

⁴⁶ Per la descripció física i les dades aportades, una d'elles podria ser Concepció Vila Puigdefàbregas, assistenta social de la SEAT (i no graduada social de la CEAC, com s'indica a la documentació). AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Comisiones Obreras, “Nota Informativa. Actividades católicas obrero-sociales”, Barcelona, 21 de novembre de 1964, c. 511, carp. Comisiones Obreras de Barcelona.

⁴⁷ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Carta de Barcelona”, 5 de desembre de 1964, *Jacq.* 1354.

⁴⁸ Arxiu Històric de L'Hospitalet, Projecte L'Hospitalet Antifranquista, entrevista a Purificación Fernández García. Vegeu el perfil biogràfic d'ella i el seu marit, Felipe Cruz a CENTRE D'ESTUDIS DE

Tot i que hi havia dones que treballaven a la indústria, es considerava que les dones, més que agrupar-se pel ram de producció al que pertanyien, havien d'estar agrupades en tant que dones i (com que es considerava sinònim) mestresses de casa.

El moviment de les CCOO va anar creixent, però la presència de dones continuava sent molt escassa, en part per les empreses que hi estaven implicades. Una carta d'un dirigent del PSUC al Comitè Executiu del seu partit, informava del ràpid desenvolupament de la Comissió Obrera del Metall, a la qual, cap al desembre de 1964, hi assistien representants de 25 empreses. Entre aquestes empreses estaven Hispano Olivetti, San Martín, Maquinista Terrestre i Martínima, Cumbre, SEAT, Montesa, MAGSA, Matacas, SAYVA, Masgoberna, Aismalibar, MACOSA, Siemens, Bru, Soler Almirall, Piher, Rocabert, Plasmica, Tuperin i Rápida⁴⁹. En la majoria dels casos es tractava d'empreses mitjanes o grans, amb mà d'obra majoritàriament masculina.

A la segona assemblea de la Comissió Obrera de Barcelona (COB), celebrada el 10 de febrer de 1965, van estar presents entre 250 i 300 treballadors d'unes 70 empreses, malgrat que els militants catòlics i de l'ASO no hi van participar⁵⁰. Com s'ha pogut observar, a les reivindicacions plantejades a la primera assemblea de Sant Medir no hi havia cap referència a la situació de les dones treballadores. A la segona assemblea de CCOO es va tractar la recollida de signatures en favor de les quatre reivindicacions plantejades. Malgrat les poques dones presents a les CCOO, la seva participació començava a donar fruits, doncs es van incorporar altres reivindicacions com la igualtat de drets per les dones⁵¹. En aquesta mateixa reunió hi hagué una intervenció referent a la participació de les dones en la manifestació que s'estava preparant.

L'HOSPITALET, *L'Hospitalet lloc de memòria. Exili, deportació, repressió i lluita antifranquista*, Hospitalet, Centre d'Estudis de L'Hospitalet, 2007, p. 342-345.

⁴⁹ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Emilio" [Josep Salas], 5 de desembre de 1964, *Jacq.* 1354.

⁵⁰ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Emilio", 13 de febrer de 1965, c. 56, carp. 1; AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Continuación de la discusión en el Sdo. del Cte. De Barna.", 19 de març de 1965, c. 56, carp. 1.

⁵¹ *En este sentido en las últimas asambleas ya sabéis que se había acordado la confianza a la C.[omisión] de Barna [Barcelona] para que redactara un documento de presentación de la petición con las cuatro reivindicaciones que ya conocéis, pero en las últimas reuniones de las distintas C.[omisiones] de Ramos, y en particular en la del Metal y después la de Barna, al discutir y aprobar este documento se añadieron otras reivindicaciones escogidas de distintas propuestas hechas en varias Comisiones de fábricas, estas son las siguientes: Salario mínimo de 200 ptas. diarias para el peón, escala móvil de salarios, escala profesional, igualdad de derechos para las mujeres, jornada semanal de 40 horas, retiro obrero con el 100% del salario real y en escala móvil, 1 mes de vacaciones pagadas sobre la base del salario real, participación en los beneficios de un 33% y creación de C.O. [comisiones obreras] de Empresa para el control de los mismos, elegidas por los trabajadores, derecho de huelga, libertad sindical, reconocimiento y respeto de las C.O., no intervención de la policía en los conflictos laborales.* AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Emilio", 13 de febrer de 1965, c. 56, carp. 1. Subratllat de l'autora.

Alguien propuso (no me han podido decir si fue una mujer o un hombre) que en la lucha y para la manifestación no se olvidaran de dar puesto a las mujeres, subrayando que son ellas las que más negras se las ven para hacer llegar la semanada, y que también los presentes habían de comprometerse a que sus mujeres propias y sus compañeras de trabajo les acompañarían en la manifestación, y fue aplaudido⁵².

La manifestació del 23 de febrer va assolir un notable èxit. Segons les publicacions de la COB, van assistir-hi unes 15.000 persones⁵³. Es va intentar lliurar les signatures recollides, però no va ser possible perquè la policia va dissoldre els manifestants. Tant la policia com els organitzadors es van trobar amb una sorpresa: la important presència de dones. Segons un informe policial,

Había gran número de mujeres; algunos creen haber observado que la Policía procuraba no pegarles a ellas (...) Observamos que la actitud de no pegar a las mujeres, cuando lo han hecho (...) puede ser muy sentimental, pero peligroso si se dan cuenta para otra vez⁵⁴.

En una publicació de la COB s'explicava:

Convocados por sus Comisiones Obreras, más de 15.000 obreros y obreras, empleados y empleadas, a los que se unieron estudiantes y amas de casas, se manifestaron el 23 de este mes en la Via Layetana y calles contiguas, para apoyar la entrega en el Sindicato del documento aprobado en las Asambleas públicas de los trabajadores, en el que constaban sus reivindicaciones más sentidas y que iba refrendado por 9.000 firmas. (...) Hay que destacar la gran participación así como el coraje y valentía de los jóvenes y de las muchachas. Estas últimas, –obreras y empleadas– iban cogidas del brazo, en grupos, gritando continuamente las consignas y dando ánimos a todos⁵⁵.

Però qui eren aquestes dones presents a la manifestació? La policia en va identificar dues. Eren la dona i la filla d'altres manifestants. En el segon dels casos, es tractava d'un pare i una filla. El pare havia estat militant de la CNT, cosa que li va comportar tres anys de

⁵² *Ibid.*

⁵³ *Comisión Obrera de Barcelona. Hoja informativa de la Comisión Obrera de Barcelona*, 2, febrer de 1965 i *Comisión Obrera. Boletín informativo de las Comisiones Obreras de Barcelona*, 2, febrer de 1965 (vegeu l'annex 3).

⁵⁴ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, CCOO, "Nota informativa. Manifestación ante la Delegación Provincial de Sindicatos", Barcelona, 23 de febrer de 1965, c. 511.

⁵⁵ *Comisión Obrera de Barcelona. Hoja informativa de la Comisión Obrera de Barcelona*, 2, febrer de 1965.

presó, després de la Guerra Civil⁵⁶. Altres testimonis de persones que van assistir a la manifestació⁵⁷ mostren la presència de matrimonis amb fills i filles, fins i tot de famílies senceres. La següent carta a l'emissora comunista clandestina Radio España Independiente (que es reproduïx textualment), n'és una mostra:

Los primeros gritos fueron el de sindicatos libres y senti como me latía el corazon de alegria al poder gritar viva, pero tan entusiasmada estaba que si darme cuenta senti unos pasos y al jirme oi una voz que gritaba corre corre hera un policia que haciendo jirar la porra me dio en la cabeza y me dijo con unos ojo llenos de odio que no me hacercara por la Via Layetana y cuando se marcho encuentre a mis padres que venian corriendo detrás mio pues tambien les habían dado con las porras, y luego los tres juntos nos encaminamos paseando por delante el sindicato, al poco rato un grupo de policias con un sargento iban diciendo circulen circulen y mi madre les dijo que buscaba a su hermana y que no marcharíamos sí no la encontrábamos y contesto “respeten a las autoridades” y les conteste que hantes queríamos ser respetados y un policia dirigiéndose a mis padre les dijo que cuidaran las palabras de su hija por que de lo contrario... [sic]

Y nos separamos de los grises pasándonos a la otra acera encontraron a un grupo de jovenes que gritaban criminales asesinos pues se llevaban a un compañero suyo sin poder evitarlo yo me hubiese unido a ellos pero me lo impedían mis padres pues en aquellos momentos solo veían que me podían detener [sic]⁵⁸.

La presència de les dones a la manifestació del 23 de febrer sembla ser que va ser afavorida sobretot pels contactes familiars. Els sectors on treballaven més dones, com ara el tèxtil, el servei domèstic, el comerç o el treball a domicili no van participar en el procés d'organització que va portar a la formació de les CCOO de Barcelona. En aquells moments les CCOO estaven presents, sobretot, a les grans empreses del metall. Per tant, és molt probable que moltes de les dones presents tinguessin coneixement de la convocatòria de la manifestació a través de familiars, més que no pas de companys o companyes de feina.

⁵⁶ Es tractava d'una germana i el pare de Teresa Buigas. La mare, per la seva banda, durant l'empresonament va estar treballant per mantenir el marit i va recolzar grups antifranquistes ajudant excombatents republicans a passar la frontera. VILLAR, Conchi G., *Dones, treball i sindicalisme a Catalunya, 1939-1978 (II)*, Barcelona, Fundació Cipriano García-Arxiu Històric de la CONC, 2000.

⁵⁷ José Antonio Díaz afirma “*muchos trabajadoras habían venido con sus mujeres*”, a SANZ OLLER, Julio (José Antonio Díaz), *Las Comisiones Obreras de Barcelona. Entre el fraude y la esperanza*, París, Ruedo Ibérico, 1972, p. 51-54.

⁵⁸ AHPCE, Correo REI, 1965, “Carta de N. R.”, inscripció del 25 de març i pàgina del 28 d'abril, Barcelona, c. 190, carp. 190/1. La seva mare també va escriure explicant els esdeveniments: AHPCE, Correo REI, 1965, “Carta d'Àngela Santa Olalla” [mare de N. R.], 24 de febrer de 1965, c. 190, carp. 190/1.

La manifestació va tenir conseqüències, fins i tot abans de produir-se. El dia 20 de febrer es va iniciar la detenció dels membres de la Comissió Obrera Central, a més d'altres persones implicades en la seva organització. Alguns membres de la Comissió van poder fugir, i a més s'organitzà una Comissió Obrera Suplent. Aquesta comissió va fer un notable esforç propagandístic per convocar el 26 de març una altra manifestació en defensa del plec de reivindicacions i dels detinguts⁵⁹. Malgrat la propaganda, davant la massiva presència policial fins i tot a les grans fàbriques, l'assistència va ser molt menor.

Moltes esposes dels dirigents de la COB van tenir un important paper en la militància dels seus marits, com veurem més endavant. A més, en el procés iniciat després de la detenció de la Comissió Obrera Central i l'organització de la Comissió Obrera Suplent destaca l'actuació de Rosa María Risquez Gómez. Josep M. Folch, en un informe que va dirigir al PSUC quan estava fugit després de les detencions del 20 de febrer de 1965, afirmava d'ella:

Y para acabar quiero resaltar la actuación de mi compañera durante estos tres meses, la cual ha pasado de ser un elemento de freno sobre mi [*sic*], a incorporarse a la lucha y sustituirme en mi trabajo, en algunos casos con ventaja. Ella ha organizado la ayuda de los presos y nos ha proporcionado todas las entrevistas con ellos, ella ha levantado la moral de las mujeres de los detenidos. En fin ha sido una pieza fundamental de nuestro Partido⁶⁰.

Rosa M. Risquez era filla d'un dirigent del PCE que, després de la Guerra Civil, va estar a la presó deu anys per la seva militància. Per aquest motiu també van empresonar la seva mare uns mesos. La seva mare i ella, des de la infantesa, van fer “*recados*” pel Partit quan vivien a Andalusia i també un cop ella va traslladar-se a Barcelona, entorn els 15 anys. Repartia premsa del PCE i cobrava quotes a militants. La casa on vivia amb el pare i on posteriorment també viuria amb el marit era una estafeta del PCE. Quan el pare va fer entrar el marit al Partit ella va estar inicialment en desacord perquè no volia que els seus fills visquessin el que ella havia viscut amb el pares a la presó:

Yo dije, “Mira, yo no quiero que te hagas comunista, no quiero que te hagas del PSUC, porque sé el peligro que hay”. Yo tenía mucho miedo, mucho miedo por lo que había

⁵⁹ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, CCOO, c. 511, carp. Propaganda proyectada manifestación 16 Marzo 1965.

⁶⁰ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, Carlos, “Informe de los acontecimientos vividos por el camarada Carlos en los últimos tres meses y desarrollo de su trabajo en el frente de Oposición Sindical”, 17 de maig de 1965, *Jacq.* 1407.

vivido. Yo tenía miedo hasta del aire que se movía, cuando era pequeña, con la Guardia Civil siempre detrás. Y, pero bueno, fue su decisión y yo la acaté y ya está. Luego, a mi padre le solté una vez: “Mira, tú tenías unas prisas enormes porque él se pusiera en el PSUC, y ya está: ya tus nietos sin padre y yo sola”⁶¹.

En tenir fills, va reduir la seva activitat, deixant d’anar a les reunions de partit amb el marit (que va arribar a ser el responsable d’acció sindical del Comitè de Barcelona del PSUC)⁶². De tota manera, a casa seva es feien reunions i s’editava propaganda. En produir-se les detencions del 20 de febrer Josep M. Folch va fugir, i després d’estar amagat un temps, va exiliar-se a França. Maria Rosa Rísquez marxà a França el 20 de maig, però mentrestant va estar organitzant l’ajuda a les famílies dels detinguts del 20 de febrer que pertanyien al PSUC. A ella li arribaven els diners i havia de distribuir-los en sobres i portar-los a les esposes dels detinguts.

No puedo quejarme porque a mí me dieron un poquitín de dinero. E incluso, dieron dinero para todos los que estaban en la cárcel, que yo fui responsable de repartírselo a todas, y de ir las visitando a todas y a ver cómo estaban y de animarlas y de ayudarlas, porque estaban todas peor que yo (...) Había alguna que no quería mirarme a la cara, estaba en contra. La mayoría estaban en contra, claro. La mayoría estaban en contra de sus maridos⁶³.

A més, s’encarregà d’establir contactes per mantenir l’activitat de la COB.

Yo las animaba, claro. Pero es que a más a más yo tenía que estar buscando casa y estar en contacto para que el sindicato siguiera funcionando. El sindicato siguió funcionando... las reuniones de los que quedaron, a través de mí.

E.: ¿Y qué hacía, les buscaba la casa?

Les buscaba la casa, y me encontraba con uno de ASO y le decía “Mira en tal sitio tal sitio, tenéis la reunión un día, tú toma estos datos”. Nos encontramos allá en el Paseo Maragall, le daba los datos, yo me iba y él se iba.

E.: O sea, datos de casas...

Además, tuve que buscar el abogado. El abogado de mi marido porque no tenían⁶⁴.

⁶¹ Entrevista a Rosa M. Rísquez Gómez, 19 de desembre de 2007.

⁶² SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., p. 141.

⁶³ Entrevista a Rosa M. Rísquez Gómez, 19 de desembre de 2007.

⁶⁴ *Ibid.*

Malgrat els esforços per mantenir l'activitat de la COB, aquesta va entrar en una situació de paràlisi a causa de la repressió. Van mantenir-se i fins i tot van crear-se algunes comissions obreres de fàbrica, però generalment sense coordinació entre elles. Les eleccions sindicals de 1966 van constituir un element dinamitzador molt important per superar aquesta etapa d'estancament⁶⁵.

3.4 La participació de les dones en CCOO entre 1966 i 1969

La preparació de les eleccions sindicals de setembre de 1966 va afavorir el ressorgiment de les CCOO, tant a l'àrea de Barcelona com en altres zones de l'Estat. La voluntat dels falangistes de l'OSE de reforçar aquesta organització va portar-los a fer una gran campanya informativa i propagandística per fomentar la participació massiva dels treballadors en les eleccions sindicals⁶⁶.

Per la seva banda, una part important de l'oposició al règim també veia les eleccions sindicals com una oportunitat d'arribar als treballadors i treballadores. La propaganda i el nou reglament electoral van generar noves expectatives per a aquestes eleccions. L'agost de 1966 es van iniciar una sèrie de reunions a Barcelona per afavorir la presentació d'opositors al règim a les eleccions sindicals, que portaren a la reactivació de la COB. Aquest cop hi van participar membres del PSUC, del FOC i altres de procedència catòlica, doncs l'ASO i l'MSC havien quedat molt debilitats després de la desarticulació de la COB el 1965⁶⁷. A més, l'ASO va patir una severa crisi a Catalunya, ja que el maig de 1966 bona part de la seva militància va passar a l'USO. Bona part d'aquells qui no van passar a l'USO, ho van fer a CCOO⁶⁸.

Aquesta situació no va ser exclusiva de Barcelona, sinó que es va estendre a altres ciutats i zones de l'àrea metropolitana. Entre juliol i setembre de 1966 es van crear coordinadores locals de CCOO a Terrassa, el Baix Llobregat i Badalona i comarca, que es

⁶⁵ BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, op. cit., p. 98; MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, "Comissions Obreres...", op. cit., p. 55; MOLINERO, Carme; TÉBAR, Javier; YSÀS, Pere, "Comisiones Obreras de Cataluña: de movimiento sociopolítico a confederación sindical", a RUIZ, David (dir.), *Historia de Comisiones Obreras*, Madrid, Siglo XXI, 1993, p. 82; SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., p. 171; DOMÈNECH, Xavier, *Clase obrera, antifranquismo y cambio político...*, op. cit., p. 125-127.

⁶⁶ SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., p. 88.

⁶⁷ *Ibid.*, p. 175.

⁶⁸ BALLESTER, David, *Els homes sense nom...*, op. cit., p. 256-274.

consolidarien després de les eleccions sindicals⁶⁹. Abans d'aquestes eleccions, la major part de l'organització de CCOO estava a Barcelona. El sector metal·lúrgic hi tenia un pes preponderant i s'havia dedicat molta atenció a crear comissions obreres a les grans empreses⁷⁰. A Barcelona els informes del PSUC indiquen que hi havia treballadores que van participar en la preparació de les eleccions sindicals:

Se informa que en el Textil, Metal y Químicas hay ya varias mujeres que participan en las C.O. [CCOO] de Empresa, con su ayuda se ha organizado para el viernes día 9, una asamblea de trabajadoras de los tres ramos y a la que se han invitado también algunas empleadas de seguros; el objetivo que se proponen es explicar lo que son las C.O., el puesto que en ellas tienen las mujeres y chicas trabajadoras y esencialmente la necesidad de que participen en las elecciones y elijan ellas mismas a sus representantes. Esta iniciativa es excelente y muy importante en este frente⁷¹.

També hi hagué dones a les assemblees realitzades a Terrassa en el procés de preparació de les eleccions sindicals per part de l'oposició⁷².

Les eleccions van tenir resultats desiguals. Segons dades de l'OSE, la participació fou del 84,96%, un fet sense precedents. Van significar una renovació a nivell provincial del 76% dels càrrecs⁷³. Aquesta renovació es devia en part a l'èxit de les candidatures

⁶⁹ BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, op. cit., p. 98; MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, "Comissions Obreres"..., op. cit., p. 55-56; MOLINERO, Carme; TÈBAR, Javier; YSÀS, Pere, "Comisiones Obreras de Cataluña: de movimiento sociopolítico a confederación sindical", a RUIZ, David (dir.), *Historia de Comisiones Obreras*, Madrid, Siglo XXI, 1993, p. 82; DOMÈNECH, Xavier, *Clase obrera, antifranquismo y cambio político...*, op. cit., p. 153-157, 171-193.

⁷⁰ *De los datos que se dieron en la reunión del Comité de Barcelona se deduce que el movimiento de las Comisiones Obreras de Barcelona ha progresado sensiblemente. En el ramo del Metal participan en él unas 40 empresas, entre ellas 11 de más de 1.000 obreros, y tienen relación con empresas de otras localidades cercanas como Tarrasa, Sabadell, Cornellà, Badalona, etc. La C.O. del Textil tiene ramificaciones en más de veinte empresas, no sólo del Ramo del Agua, sino asimismo del Algodón y de la Seda y mantiene relación con empresas de Mataró, Villanueva y Geltrú, Tarrasa, etc. En Transportes y Comunicaciones existen Comisiones en todas la cocheras de Tranvías y se tienen relaciones en el Metro, la Telefónica, la RENFE y los camiones del servicio municipal de limpieza. En la construcción funcionan varias C. O. de barrio y localidad y se ha celebrado una reunión general con 90 participantes. En Banca funcionan Comisiones en 8 bancos, pero se mantienen "independientes", es decir, no se sienten parte del movimiento de las C.O. pese a que coordinan su acción con ellas. En Industrias Químicas funciona una C.O. en la que están representadas 7 grandes empresas. En prensa y Artes Gráficas se creó recientemente una Comisión con la participación de 8 empresas. A AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, Carta de Latorre, 19 de setembre de 1966, c. 56, carp. 1966-2*

⁷¹ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, De Barcelona, "Preparando las elecciones sindicales", setembre de 1966, c. 56, carp. 1966-2.

⁷² AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, "Carta de Blas [Cipriano García]", Terrassa, 8 de setembre de 1966, c. 56, carp. 1966-1 i *Jacq.* 1488; "Carta de Blas", rebuda el 19 de setembre de 1966, "Carta de Terrassa", rebuda el 19 de setembre de 1966; c. 56, carp. 1966-2 i *Jacq.* 1490.

⁷³ DOMÈNECH, Xavier, *Clase obrera, antifranquismo y cambio político...*, op. cit., p. 163.

antioficialistes, integrades per militants de les CCOO i altres treballadors i treballadores que volien defensar els interessos dels seus companys, no vinculats al moviment. Tanmateix, a la segona ronda de les eleccions, pels comitès locals i provincials, els resultats van ser molt més modestos, especialment a la ciutat de Barcelona, on els dirigents del Sindicat Vertical es van organitzar per evitar-ho. Per contra, a Sabadell, Terrassa i, sobretot, al Baix Llobregat, es van obtenir èxits importants a la segona ronda de les eleccions⁷⁴.

La majoria dels enllaços escollits van ser homes: d'un total de 41.750 enllaços, només 4.086 eren dones. Això constituïa el 9,78% dels enllaços, quan les dones representaven en aquells moments el 28% del cens laboral de la província. A mesura que s'ascendia en la importància del càrrec, la proporció de dones decreixia: les dones eren el 9,57% dels jurats d'empresa i el 5,35% dels vocals socials⁷⁵. L'escassa presència de dones va ser una constant tant a les empreses on van triomfar les candidatures antioficialistes com a les que no, fins i tot en aquelles on la majoria de les treballadores eren dones. Un exemple és l'empresa de la confecció Bas i Cugueró (Barcelona, amb 622 treballadors i treballadores), on les eleccions sindicals de 1966 no van implicar un canvi substancial en la composició del jurat. Van sortir escollits com a enllaços 12 homes i 1 dona, i com a jurat d'empresa 21 homes i 3 dones⁷⁶.

A Terrassa, on les treballadores sovint havien participat en protestes laborals i estaven presents a les assemblees de CCOO, també es van presentar poques dones a les eleccions sindicals. Alguns exemples són Fontanals i Torredemer, del tèxtil llaner. A Fontanals, on les eleccions sindicals de 1966 van implicar una important renovació entre els enllaços i jurats, al jurat hi havia 2 dones i 10 homes i entre els enllaços 2 dones i 22 homes. Segons Celia García –escollida jurat d'empresa durant les eleccions sindicals de 1966–, les eleccions van implicar el pas a un plantejament més obert de les reivindicacions laborals perquè hi havia menys por, cosa que afavorí un increment de la participació dels homes⁷⁷. Moltes de les dones que anteriorment havien format comissions de treballadores

⁷⁴ Per exemple, al Baix Llobregat, es va obtenir la presidència i la vice-presidència de les Juntes Socials de Cornellà, St. Feliu de Llobregat, Sant Joan Despí, Molins de Rei, la presidència de les Juntes Socials de Gavà, Viladecans i el Prat de Llobregat i la vice-presidència de la Junta Social de Sant Boi, a DOMÈNECH, Xavier, *Clase obrera, antifranquismo y cambio político...*, op. cit., p. 189.

⁷⁵ DAC, OSE de Barcelona, Memòria anual, 1966, c. 144.

⁷⁶ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, c. 174, Elecciones sindicales 1966, amb notes informatives de la 6ª BIS.

⁷⁷ Entrevista a Celia García López, 14 de juny 2005. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Elecciones Sindicales 1966, c. 174. AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, Blas [Cipriano García], "Otra carta de Tarrasa", rebuda el 31 d'octubre de 1966, c. 56, carp. 1966-2.

per negociar millores a les condicions de treball no es van presentar a les eleccions. Potser pensaren que un càrrec sindical significava una implicació massa constant, per combinar-la amb les seves tasques familiars.

En el cas de Torredemer, el dirigent del PSUC Cipriano García havia enviat informes de gener de 1966 en els quals afirmava –amb notòria irritació– que les protestes en aquella empresa i en el ram tèxtil en general estaven protagonitzades per dones, malgrat la presència d’homes militants a Torredemer⁷⁸. En aquella empresa, la candidatura de CCOO va vèncer, mesos després⁷⁹. Es tractava d’una candidatura masculina. El 12 de novembre les treballadores de Torredemer es van concentrar a la seu de l’OSE a Terrassa, amb reivindicacions salarials. Aquest cop tenien el recolzament del jurat que, com deien elles “*para eso les hemos elegido*”⁸⁰. Així doncs, en aquesta empresa, les dones treballadores protestaven públicament i alguns homes treballadors, de CCOO, les representaven al jurat d’empresa.

Malgrat tot, les fonts orals ens indiquen que va haver dones que participaven en CCOO i que es presentaren a les eleccions, com va ser el cas de Celia García López (de l’empresa Fontanals, Terrassa), Anna M. Moya Guixa (del centre de càlcul d’IBM, a Barcelona) i Anna Morató Sáenz (de l’Hospital de Sant Pau, Barcelona). També eren del PSUC. Molt probablement, Maria del Carmen Vázquez Rey, que fou escollida enllaç sindical a l’empresa tèxtil sabadellenca Tamburini e Hijos, també estava en contacte amb les incipients CCOO de Sabadell. Era membre de l’HOAC i va estar present, amb el seu germà Jerónimo Vázquez Rey a la fundació de les CCOO de Sabadell el 23 d’octubre de 1966, després de les eleccions sindicals⁸¹.

Tanmateix, no totes les persones que s’havien presentat a les eleccions sindicals amb plantejaments contraris al Sindicat Vertical eren membres de CCOO. També hi havia persones amb “inquietuds socials” que es van presentar a les eleccions sindicals i que posteriorment entraren en contacte amb CCOO, ja que membres de CCOO aprofitaven les reunions d’enllaços sindicals de l’OSE per atreure més militants. Fou el cas d’ALV, militant de l’HOAC que va sortir escollida el 1963 a Recoder (Mataró) i que a les eleccions sindicals de 1966 fou escollida jurat d’empresa i vocal social del Sindicat Tèxtil. En

⁷⁸ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, “Carta de Blas”, Terrassa, 24 de gener de 1966, c. 56, carp. 1966-1 i *Jacq.* 1459. Vegeu l’annex 5.

⁷⁹ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, “Más información sobre la elecciones a enlaces y jurados”, c. 56, carp. 1966-2.

⁸⁰ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, “Terrassa”, 21 de novembre de 1966, *Jacq.* 1529.

⁸¹ AHCO, entrevistes a Celia García López i Anna Morató Sáenz. Entrevista a Anna M. Moya Guixa, 4 de març-1 d’abril de 2008. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Elecciones Sindicales 1966, c. 174.

fundar-se les CCOO a Mataró, el 1967, en va ser una membre destacada. Alguns militants del PSUC hi van contactar per organitzar les CCOO, ja que la coneixien pel seu treball com a enllaç a Recoder⁸².

La mobilització de CCOO per preparar les eleccions sindicals va afavorir l'augment de la participació de dones en CCOO, i en particular de dones treballadores. Abans de 1966, com hem vist, la participació femenina en CCOO va estar a càrrec sobretot de dones que hi havien entrat en contacte a partir de les seves relacions familiars –per ser esposes dels seus militants–, i d'assistents socials amb les que havien contactat els militants obrers. Entre 1966 i 1969 també es pot detectar la participació de treballadores. El predomini d'un o altre perfil (esposes de militants, assistents socials, treballadores...) variava segons les localitats.

Després de les eleccions sindicals, CCOO es van consolidar a Sabadell, Terrassa, Baix Llobregat, a més de Barcelona. S'iniciava una tasca d'organització i coordinació, com mostra la creació de la Coordinadora Local de Barcelona el 4 d'octubre de 1966, la qual es va dividir en rams. Cinc dies després es va celebrar la primera reunió de CCOO a nivell estatal (encara que oficialment la primera reunió general de CCOO seria més tard, el juny de 1967)⁸³. A més, s'inicià l'operació “rastrell”, per entrar en contacte amb activistes de diverses localitats i estendre així les CCOO arreu de Catalunya⁸⁴.

A finals de 1966, els activistes de CCOO estaven en una situació d'eufòria continguda, per la qual realitzaven assemblees obertes, sense tenir en compte les mesures de seguretat que molts activistes polítics havien seguit fins a llavors. Es tractava d'un pols contra el règim, doncs es donava projecció pública als conflictes d'algunes empreses –afavorint així la solidaritat–, feien campanya en contra de la Llei Orgànica de l'Estat i, en definitiva, un moviment sindical es mostrava públicament en un país on els sindicats estaven prohibits⁸⁵. En aquesta situació de gran activitat militant, de captació de nous enllaços sindicals i treballadors en general, es pot detectar la presència de dones a les

⁸² Entrevista a ALV, 30 de gener-8 de febrer de 2008. Un cas similar va ser el d'ASS, que el 1966 va ser escollida enllaç a Hilolana S.A. de Terrassa. En aquells moments ASS era militant de la JOC. Posteriorment, com a resultat de la seva activitat sindical a la següent empresa on van treballar (Hilaturas Castells), va ser captada per militar en el PORE. Entrevista a ASS, 13 de juliol de 2005.

⁸³ SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., p. 201-234.

⁸⁴ BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, op. cit., p. 101; MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, “Comissions Obreres”..., op. cit., p. 57; MOLINERO, Carme; TÉBAR, Javier; YSÀS, Pere, “Comisiones Obreras de Cataluña: de movimiento sociopolítico a confederación sindical”..., op. cit., p. 83-84; SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., 258-260.

⁸⁵ MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, “Comissions Obreres”..., op. cit., p. 58; MOLINERO, Carme; TÉBAR, Javier; YSÀS, Pere, “Comisiones Obreras de Cataluña: de movimiento sociopolítico a confederación sindical”..., op. cit., p. 84; SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., 204-205.

CCOO. Un exemple el trobem a les assemblees de les CCOO de Sabadell els dies 11 i 18 de desembre de 1966. En ambdues assemblees van parlar cinc homes i una dona. De la que parlà el dia 11, la policia sabia que treballava a SEAT (es tractava, probablement, de l'assistenta social Concepció Vila Puigdefàbregas). De la reunió del 18 de desembre la policia afirmava que hi havia entre sis i vuit dones, d'un total de 200 persones i que “*La reunión que nos ocupa, ha sido más numerosa que las anteriores (...) habiéndose hablado incluso de asistir en días sucesivos la mujeres de muchos de ellos*”⁸⁶. En aquesta reunió, presidida per cinc homes, hi van assistir una representant de les CCOO de Terrassa i una de les de Barcelona, que era “*una individuo de unos 17 años, rubia, bajita y menuda que trabaja en la empresa Philips de la Ciudad Condal*”⁸⁷. També es va detectar la presència d'una assistenta social:

En cuando a los asistentes de Sabadell, asistieron algunos de los citados en la nota de la asamblea anterior; la Asistenta Social del barrio de la Cruz de Barberá M. Antonia Romagosa Vila, la que viene dando constantes pruebas de su inquietud por estas cuestiones y se conoce que tiene una gran amistad con el padre jesuita, que regenta la capilla instalada en el barrio de Torre Romeu, llamado José María Borri Mestre⁸⁸.

El mateix mes de desembre s'iniciava la repressió contra CCOO. El 6 de novembre i el 7 de desembre es van produir manifestacions a Terrassa, on es reclamava l'alliberament del dirigent de CCOO Juan Martínez, que havia estat detingut en un acte del Sindicat d'Estudiants de la Universitat de Barcelona (SDEUB). A les dues manifestacions hi hagué detencions. A la segona, van ser detingudes 10 persones, entre elles 3 dones. Eren definides com a mestresses de casa. Una d'elles era l'esposa de Juan Martínez, Dolores Mullor⁸⁹.

⁸⁶ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BRIS, “Nota informativa. Cuarta Asamblea de las Comisiones Obreras de Sabadell”, 18 de desembre de 1966, c. 18.

⁸⁷ *Ibid.*

⁸⁸ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, BRI, “Nota informativa. Comisiones Obreras de Sabadell, reunión de elementos de las mismas”, 21 de desembre de 1966, p. 3, c. 18.

⁸⁹ LACUEVA, Josep Lluís; MÁRQUEZ i BERROCAL, Manuel; PLANS, Lourdes, *Combat per la llibertat. Memòria de la lluita antifranquista a Terrassa (1939-1979)*, Terrassa, Fundació Torre del Palau, 2007, p. 243-247 i CD annex, p. 199. Treball, 281, desembre de 1966. AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, Juzgado de Orden Público, “Orden de procesamiento”, Madrid, 1966, *Jacq.* 1542. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público: TOPDAT: una base para explotar*. [Recurs electrònic], Gijón-Madrid, Gobierno del Principado de Asturias, Consejería de Justicia, Seguridad y Relaciones Exteriores, Fundación Abogados de Atocha, 2007, 1 CD-ROM.

La repressió més específica contra les CCOO s'inicià el 26 de desembre de 1966 a Sabadell, quan les forces policials van detenir com a mínim 17 persones (2 dones entre elles), de les quals se'n processaren 12. Entre els processats, dirigents de CCOO, hi havia l'anteriorment citada M. Antònia Romagosa Vila, a la que s'acusava d'haver facilitat el local per fundar les CCOO de Sabadell. A partir de llavors es va iniciar una important escalada repressiva contra CCOO. El març de 1967 el Tribunal Suprem va declarar les CCOO il·legals. Així doncs, CCOO passava de l'al·legalitat a la il·legalitat, cosa que va afavorir les detencions, a banda de desposseïments de càrrecs de l'OSE de membres de CCOO⁹⁰.

La repressió va afectar nombroses dones, doncs s'han registrat 43 detencions de dones per activitats relacionades amb les CCOO entre desembre de 1966 i 1967, a les localitats de Barcelona (22), Cornellà (7), Terrassa (7), Sabadell (4), St. Quirze del Vallès (1), Mataró (1) i Torelló (1). La majoria de dones van ser detingudes per la seva participació en reunions de CCOO i concentracions, com per exemple a les jornades de lluita el 27 de gener, el 17 de febrer i el 27 d'octubre de 1967. Les dues primeres van tenir un escàs seguiment a Barcelona. La del 17 de febrer de 1967, va comportar la detenció de la Comissió Obrera d'Hispano Olivetti i d'una administrativa, membre de la Comissió Obrera del Metall, que havia estat empresonada el 1947 per pertinença al PSUC⁹¹. La jornada de l'octubre va tenir més repercussions, amb manifestacions al carrer. Provocaren 17 detencions a Barcelona (4 dones)⁹², que van implicar la detenció de la comissió obrera de la Maquinista Terrestre i Marítima. També es van produir 10 detencions a Mataró, que afectaren la Comissió Obrera Local i implicaren la detenció d'una dona que n'era membre⁹³. A Terrassa, on el manifestants van respondre a la càrrega policial, van ser

⁹⁰ Com indica Sebastian Balfour, al llarg de 1967 van ser detinguts 35 militants de CCOO el març, 40 a Cornellà l'abril, 11 a Sabadell el maig, 8 a Santa Coloma el setembre, 37 a Terrassa i 10 a Mataró l'octubre i 8 a Terrassa el novembre. BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, op. cit., p. 108.

⁹¹ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, BRI, "Reservado. Ambiente laboral", Barcelona, 22 de febrer de 1967, c. 279; 6ª BIS, "Situación judicial de algunos detenidos pertenecientes a las 'Comisiones Obreras' y al Partido Comunista de esta ciudad", Barcelona, 11 de novembre de 1967, c. 20.

⁹² AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Fracaso de manifestación anunciada por elementos comunistas y de las 'Comisiones Obreras' para las 19 horas 30 minutos de hoy", Barcelona, 27 d'octubre de 1967, c. 20.

⁹³ CAUSACHS, Manuel, *De súbditos a ciudadanos. Mataró, del 1960 al 1980 (crònica periodística de la transició de la dictadura a la democràcia)*, Mataró, Patronat Municipal de Cultura de Mataró, 2003, p. 137. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Sentencia núm. 14, del Juzgado de Orden Público", 21 de gener de 1969; "sense títol", Mataró, 4 de febrer de 1969. AHCO, Albert Fina-Montserrat Avilés, lligall XIII, carp. Mataró. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, "Nota informativa. Mataró", 10 de juliol de 1970, c. 302. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público: TOPDAT: una base para explotar...*, op. cit.

detinguts 32 homes i 2 dones⁹⁴. Tanmateix, l'acte amb més repercussions repressives va ser la celebració del Primer de Maig de 1967. A la concentració produïda a Torre Baró van detenir 14 homes i 15 dones⁹⁵; a la de Sabadell, després d'estar refugiats a l'església del Sagrat Cor un dia, van detenir 23 persones, processaren 19 homes i 1 dona⁹⁶.

Les detencions produïdes a finals de 1966 i durant 1967 permeten visibilitzar una participació femenina en CCOO minoritària, però important, a les localitats de Barcelona, Terrassa, Cornellà i Sabadell. En alguns casos la repressió contra militants de CCOO va ser el detonant per a la seva participació activa, com és el cas de les esposes d'alguns dirigents de CCOO⁹⁷, o d'altres que tenien contactes previs i es decidiren a participar per solidaritat⁹⁸. Tanmateix, és probable que la majoria d'aquestes dones haguessin començat a participar en CCOO (fossin considerades militants o col·laboradores) abans d'iniciar-se la repressió contra l'organització⁹⁹.

Les detencions i les desposseïcions de càrrecs provocaren el replegament dels treballadors i treballadores que havien estat la base de les CCOO: aquells que havien participat en les assemblees, votat les candidatures obreres a les eleccions sindicals o recolzat les accions. En fer-se més estreta la base del moviment, aquest va quedar en mans de militants antifranquistes, que consideraven que la seva lluita no era sindical, sinó sociopolítica i que tenien com a objectiu essencial acabar amb la dictadura franquista (i el sistema capitalista). En aquella època, els principals partits dels que formaven part els i les militants de CCOO eren el PSUC i el FOC, el segon dels quals havia aplegat una part important de les persones que havien iniciat el seu activisme obrer a partir d'organitzacions catòliques. En aquestes circumstàncies, es van produir seriosos enfrontaments entre els

⁹⁴ AHCO, Fons A. Gil Matamala, c. 4, J. M. Gómez Durán 223/67e. AHPCE, "Lista de detenidos de Terrassa y de los abogados que les defienden", octubre de 1967, *Jacq.* 1692; AHGCB, Correspondencia Gobernadores, SIGC 412ª Comandancia, "Relación del personal detenido...", Manresa, 28 d'octubre de 1967, c. 20. DEL ÀGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público: TOPDAT: una base para explotar...*, *op. cit.*

⁹⁵ AHCO, Albert Fina-Montserrat Avilés, lligall XIII, carp. 1º maig 1966.

⁹⁶ AHCO, Advocats laboralistes, Fons Albert Fina-Montserrat Avilés, lligall XIII, carp. 1 de Maig Mataró; August Gil Matamala, c. 4, carp. José Lara Aranda, carp. Sumari 241/67. DEL ÀGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público: TOPDAT: una base para explotar...*, *op. cit.*

⁹⁷ És el cas de Rosalia Sánchez Novell, que començà a participar en CCOO a partir de la detenció del seu marit Antonio García Sánchez l'abril de 1967 a Cornellà. FU, entrevista a Rosalia Sánchez Novell.

⁹⁸ AHCO, entrevista a Resurrección Fernández Páez. Resurrección Fernández havia tingut contactes previs amb CCOO a partir de la seva militància en l'HOAC.

⁹⁹ En són exemples dones detingudes el 1967 que havien iniciat la seva participació anteriorment, de vegades anys abans: Carmen Giménez Tonietti, M. Del Carmen Vázquez Rey, Purificación Fernández García, MTR, Anna M. Moya Guixà, Anna Morató Sáez, Concepció Vila Puigdefàbregas i Victòria Lázaro Alquézar. AHCO, entrevistes a Carmen Giménez Tonietti, Anna Morató Sáenz, Concepció Vila Puigdefàbregas. AML'H, entrevista a Purificación Fernández García. Entrevistes a ALV, 30 de gener-8 de febrer de 2008; Anna M. Moya Guixà 4 de març-1d'abril de 2008; MTR, 9 de febrer-14 de desembre de 2007.

membres del PSUC i el FOC per imposar els seus plantejaments davant quina havia de ser l'actuació de CCOO i per assolir l'hegemonia al moviment obrer. Els debats entre FOC i PSUC van produir-se sobretot a Barcelona i es referien fonamentalment a l'organització de CCOO, a si en aquell context repressiu era oportú manifestar-se al carrer o concentrar-se en la situació de les fàbriques i si CCOO havia d'assumir com a pròpies les reivindicacions nacionals de Catalunya.

Els enfrontaments entre el FOC i el PSUC van adquirir especial virulència a Barcelona, en la que CCOO s'organitzava des de l'octubre de 1966 per rams i, en un nivell superior, per mitjà de la Coordinadora Local de Barcelona. La convocatòria de la jornada del 17 de febrer de 1967 va comptar amb l'oposició dels membres del FOC. Els membres del PSUC van recolzar la iniciativa, ja que eren partidaris que CCOO continués actuant de forma oberta, per evitar la clandestinització del moviment. Finalment, la Coordinadora Local s'hi va adherir a la convocatòria. El juny de 1967 els membres del FOC es van mostrar partidaris de deixar de fer assemblees de coordinació, per centrar el treball a les empreses. L'escissió del PSUC del grup denominat "*Unidad*" –que després seria l'origen del *Partido Comunista de España (internacional)* –, va fer possible que el FOC arribés a ser majoria a la Comissió del Metall, el ram més important de les CCOO de Barcelona. La Comissió del Metall, a diferència de la Coordinadora de Barcelona, no va donar suport a la participació de CCOO en la celebració de 11 de setembre, diada nacional de Catalunya, per considerar que era donar suport al nacionalisme burgès, amb interessos aliens als treballadors. El suport a l'11 de setembre s'emmarcava en la política unitària del PSUC amb altres partits catalans, per acabar amb la dictadura. El FOC, per la seva banda, era contrari a aquestes aliances interclassistes.

A principis del 1968 el FOC tenia la majoria a rams com el metall, químiques, telèfons, arts gràfiques i les Comisiones Obreras Juveniles (COJ). El PSUC tenia majoria al tèxtil, construcció, transports, assegurances, banca i diversos. Es va canviar l'estructura de la Coordinadora Local de Barcelona, de manera que els rams votaven segons la seva importància. D'aquesta manera, el FOC assolí la majoria a la coordinadora de Barcelona. Per la seva banda, els membres del PSUC, amb l'operació "*rastrillo*" o "*rana*", van entrar en contacte amb militants d'oposició per estendre les CCOO arreu de Catalunya. Per estructurar CCOO a Catalunya, es va crear la Comissió Obrera Nacional de Catalunya (CONC), a la qual es donà estructuració formal el gener de 1968. En ella, el PSUC tenia majoria. L'agost de 1968 el FOC va retirar els representants de Barcelona a la CONC per considerar que el seu funcionament no era representatiu. A finals d'aquest any i principis

de 1969 el FOC va plantejar canviar l'estructura de CCOO per zones (emulant els soviets russos, per així fer la revolució) i prescindir de la utilització de mitjans legals per la lluita obrera, com utilitzar els càrrecs electius del Sindicat Vertical i la negociació de convenis. En aquesta situació i ja en ple estat d'excepció, els dirigents obrers José Antonio Díaz i Manuel Murcia Ros abandonaren el FOC i el març de 1969 organitzaren un nucli entorn *Qué Hacer?*, una publicació clandestina que tenia l'objectiu de reflexionar sobre el moviment obrer. El FOC va iniciar un procés de radicalització i descomposició i va perdre el pes que tenia a la Comissió Obrera de Barcelona¹⁰⁰.

Com s'ha dit, les polèmiques entre el FOC i el PSUC van acabar durant l'estat d'excepció produït entre el 24 de gener i el 25 de març de 1969. Havia tingut com a detonant l'entrada d'un grup d'estudiants al rectorat de la Universitat de Barcelona, que van llençar per la finestra un bust de Franco. L'objectiu era acabar amb l'activisme estudiantil, les tensions laborals i l'activitat opositora en general i, segons fonts policials, s'hi van detenir 735 persones, 315 de les quals eren estudiants¹⁰¹. Es tractava d'escapçar sistemàticament l'oposició contra la dictadura, com mostren dos acurats informes sobre les persones que consideraven més destacades a l'oposició, l'un redactat durant l'estat d'excepció i l'altre el 1970¹⁰². A l'àrea de Barcelona, les detencions van afectar a molts estudiants i, pel que fa a organitzacions, sobretot el PSUC. Aquest partit fou molt afectat, fins al punt que el Govern Civil de Barcelona el 18 de febrer de 1969 va emetre una nota de premsa en la qual afirmava que l'havia desarticulat¹⁰³. El 26 de febrer de 1969, a Barcelona s'havien detingut 57 persones per pertànyer al PSUC i 42 estaven fugides¹⁰⁴. Pel que fa al nombre de dones detingudes, durant de l'estat d'excepció n'hi hagué 20. La

¹⁰⁰ Per seguir els enfrontaments entre el PSUC i el FOC a les CCOO són especialment útils SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., capítol 6; DOMÈNECH, Xavier, "El PSUC y el movimiento obrero en la encrucijada. Estrategia, táctica y realidades", BUENO, Manuel; HINOJOSA, José; GARCÍA, Carmen (coords.), *I Historia del PCE. I Congreso. 1920-1977*, vol. 2, Madrid, Fundación de Investigaciones Marxistas, 2007, p. 255-275 i DÍAZ, José Antonio, *Luchas internas en Comisiones Obreras. Barcelona, 1964-1970*, Barcelona, Bruguera, 1977.

¹⁰¹ Dades corresponents al 22 de març de 1969, a AGA, "Detenidos y domiciliados en todo el territorio nacional", Cultura, c. 671, citat a YSÀS, Pere, *Disidencia y subversión. La lucha del régimen franquista por su supervivencia, 1960-1975*, Barcelona, Crítica, 2004, p. 33.

¹⁰² AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Relación de personas más destacadas por sus antecedentes y actividades contra el régimen. Relación nº 1-Relación nº 8", Barcelona, 31 de gener de 1969-15 de febrer de 1969, c. 189 i "Relación de personas más destacadas por sus actividades políticas contra el Régimen, cuyos datos de filiación y antecedentes obran en la Sexta Brigada Regional de Investigación Social de esta Jefatura Superior", Barcelona, 28 de desembre de 1970, Correspondencia JSP, c. 80.

¹⁰³ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, "Nota del Gobierno Civil", Barcelona, 18 de febrer de 1969, c. 120.

¹⁰⁴ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Partido Socialista Unificado de Cataluña (PSU de C)", Barcelona, 26 de febrer de 1969, c. 120. Pels efectes de l'estat d'excepció al PSUC, vegeu PALA, Giaime, *Teoría, práctica militante y cultura política del PSUC, 1968-1977*, Barcelona, tesi doctoral inèdita, Universitat Pompeu Fabra, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, 2009, p. 109-133.

repressió va durar més enllà del període d'excepcionalitat, ja que fins al 31 de maig va afectar 30 dones. Fins a finals de 1969 s'han comptabilitzat dues detingudes més. Entre aquestes dones, n'hi havia 20 que la policia va relacionar amb CCOO, deu detingudes durant l'estat d'excepció i deu després, fins el maig. Cinc de les dones que la policia va relacionar amb CCOO, havien estat detingudes a causa d'una "caiguda" de les Joventuts Comunistes del PSUC, perquè va afectar a joves enquadrades a les Comissions Obreres Juvenils¹⁰⁵. Entre les altres detingudes, la majoria ho van ser per la seva participació en manifestacions o perquè van ser sorpreses repartint propaganda. Així doncs, la repressió continuava sent important, però es produïa en un context d'intensa mobilització.

En el marc de tot aquest context de repressió i enfrontaments entre diversos sectors de les CCOO, es van desenvolupar les Comisiones Obreras Juveniles (COJ). Es van organitzar primer a Madrid, el 1967. Poc després ja estaven presents a diverses localitats catalanes, com Badalona, Terrassa, Sabadell i Barcelona. Responien a la voluntat d'organitzar els joves obrers. Les seves publicacions tractaven reivindicacions laborals, la situació política i els problemes dels barris, a més de plantejar reivindicacions específiques per als joves com l'accés a l'educació. S'han considerat un àmbit de radicalització i politització del moviment obrer ja que, des dels seus inicis, van estar-hi els diferents grups que entraren en conflicte a les CCOO: PSUC, FOC, pro-xinesos... El discurs anticapitalista estava molt present, i plantejaren accions força audaces pel context repressiu de l'època. Les COJ van realitzar accions solidaries amb els conflictes en fàbriques i jugaren un important paper en el manteniment de l'acció col·lectiva al carrer, amb la participació dels seus membres en les jornades de lluita i l'organització de manifestacions llampec. Es tractava de manifestacions amb un número de participants relativament reduït, que duraven pocs minuts per evitar detencions. Es feien amb profusió de propaganda, pintades (i de vegades pedrades) i es repetien poc després en altres punts de la ciutat¹⁰⁶. Algunes dones detingudes per accions relacionades amb CCOO i les COJ ho van ser per participar en aquestes manifestacions.

¹⁰⁵ Algunes de les afectades ha relatat la seva trajectòria de militància fins el 1969 i les circumstàncies com van ser detingudes i empresonades durant l'estat d'excepció a ESCRICH, Victoria, "Una experiència inolvidable. El Estado de Excepción de 1969", comunicació al Congrés *Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la Guerra Civil i el franquisme*, CEFID-UAB, Barcelona, 21-23 d'octubre de 2002, p. 38-50.

¹⁰⁶ GARCÍA ALCALÁ, Juan Antonio, *Historia del Felipe (FLP, FOC y ESBA)*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2001, p. 220-225; DOMÈNECH, Xavier *Temps d'interseccions. La Joventut Comunista de Catalunya (1970-1980)*, Fundació Francesc Ferrer i Guàrdia, Barcelona, 2008, p. 57-76. AHCO, entrevista a Remei Bona Puigvert.

3.5 L'inici de la confluència entre la conflictivitat laboral femenina i el moviment obrer

Entre 1963 i 1965 la conflictivitat laboral femenina, en general, va estar al marge del moviment obrer organitzat. Les persones que van exercir un paper destacat en la formació de la COB eren majoritàriament homes que tenien una trajectòria de militància política –i alguns també en organitzacions d'apostolat obrer– des de principis dels anys seixanta o fins i tot des dels cinquanta. Amb la formació de la COB van aconseguir crear una base de seguidors més ampla. Des dels seus inicis, la COB va aconseguir entrar en contacte amb treballadors d'empreses metal·lúrgiques i d'altres sectors, però generalment es tractava d'empreses on la majoria de la mà d'obra era masculina. Tanmateix, sembla ser que a partir de 1966, amb la preparació de les eleccions sindicals, van establir-se contactes amb dones treballadores. En aquestes circumstàncies, bona part de les protestes de les treballadores produïdes durant la primera meitat dels anys seixanta van restar al marge d'una organització que, per una banda, pretenia establir xarxes de solidaritat entre treballadors perquè aquests poguessin reivindicar amb èxit una millora de les seves condicions laborals i, per l'altra, desafiar un règim sense les més bàsiques llibertats sindicals ni polítiques. En conseqüència, bona part de les protestes desenvolupades en empreses on la mà d'obra era majoritàriament femenina no van comptar amb aquestes xarxes de solidaritat externes a l'empresa, cosa que va dificultar la seva continuïtat i èxit.

A partir de 1964 i, sobretot, de 1966 ja es pot detectar la confluència entre el moviment obrer organitzat i la conflictivitat laboral en algunes localitats i empreses amb gran presència de dones treballadores. Aquesta confluència va afavorir la continuïtat de les protestes, com es pot comprovar en els casos del tèxtil llaner de Terrassa i de l'empresa Làmpades Z.

A Terrassa era molt important la indústria tèxtil llanera, on hi treballaven moltes dones, algunes en fàbriques amb centenars de treballadors i treballadores. Això va afavorir que Terrassa aparegués al cens de 1960 com la població de la província de Barcelona amb una major proporció de treballadores sobre la població activa total (el 38,09%). Al cens de 1970 aquesta proporció es va reduir, probablement per la crisi de la indústria tèxtil llanera, però la participació femenina en la població activa va continuar sent alta (el 30,3%), molt superior a la mitjana provincial (25,55%), només superada per Mataró. A més, de les dones

considerades econòmicament actives, les casades representaven una proporció important (34,53% el 1970), front a la mitjana barcelonina (25,26%), cosa que indica una tendència a prolongar l'activitat laboral regular després de contraure matrimoni¹⁰⁷. En localitats on la majoria de les dones deixaven el lloc de treball quan es casaven, la suposada provisionalitat del treball femení podria haver estat un element que desincentivés la reivindicació de millores laborals.

D'altra banda, cal tenir en compte que Terrassa va encapçalar el moviment obrer del Vallès Occidental durant la major part dels anys seixanta. "Terrassa la roja" es va convertir en un referent. Durant els anys seixanta, a Terrassa van ser freqüents les manifestacions, els xocs amb la policia davant les fàbriques i les concentracions davant el Sindicat Vertical local. Tenien un estil més desafiant que a d'altres localitats, cosa que Sebastian Balfour vincula a la cultura política dels comunistes locals, molt influents en CCOO. El moviment obrer es va basar en el lideratge d'empreses considerades emblemàtiques, en especial l'AEG, i no tant en la negociació col·lectiva, com va passar al Baix Llobregat. A més, les pràctiques adoptades pel moviment obrer de Terrassa el van convertir en molt vulnerable a la repressió, però també li van donar un caràcter popular¹⁰⁸. Per això, en una manifestació convocada per CCOO podien participar dones que, per la seva feina, difícilment podien entrar en contacte amb una comissió obrera de fàbrica¹⁰⁹.

Xavier Domènech, en explicar la trajectòria de CCOO i la conflictivitat laboral durant els anys seixanta, afirma que les CCOO de Terrassa van obtenir uns notables resultats a les eleccions sindicals. Tanmateix, en voler actuar dins de l'OSE (amb reunions on assistien persones sense càrrecs sindicals i es tractaven temes més enllà de la negociació col·lectiva) es va trobar amb un tancament rotund de l'OSE als càrrecs sindicals de CCOO. L'autor afirma –comparant amb la situació al Baix Llobregat– que aquest fet les va deixar sense alternatives per una acció col·lectiva eficaç que pogués integrar "*las diferentes realidades de la clase que quería representar*"¹¹⁰. En aquestes circumstàncies, les CCOO

¹⁰⁷ INE, censos de 1960 i 1970, elaboració pròpia. Pel que fa a la prolongada vida laboral de les dones a les fàbriques, una treballadora de Sala i Badrines afirma que allà hi treballava molta gent gran, situació fomentada perquè des dels anys cinquanta l'empresa no es preocupava de formar treballadors i treballadores més joves. AHCO, entrevista a Maria Bigordà Montmany.

¹⁰⁸ BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, op. cit., p. 130-133.

¹⁰⁹ En tenim un exemple a Francisca Redondo Cubero, en contacte amb el PCE des dels 12 anys, al seu poble natal de la província de Conca. A Terrassa va treballar com a cuinera, cosidora a domicili i infermera, també a domicili. Va militar en el PSUC i participà activament a les manifestacions de Comissions Obreres. Durant les segones eleccions democràtiques va ser escollida regidora pel PSUC. AHCO, entrevista a Francisca Redondo Cubero i perfil biogràfic a BORDERÍAS, Cristina; TÉBAR Javier, *Dones, treball i sindicalisme a Catalunya (1939-1978)...*, op. cit.

¹¹⁰ DOMÈNECH, Xavier, *Clase obrera, antifranquismo y cambio político...*, op. cit., p. 239.

van mantenir-se gràcies a la seva forta base militant¹¹¹. Cal preguntar-se si la tendència a no donar un paper tan central a la negociació col·lectiva es devia a l'adopció d'un model de conflictivitat "equivocat", o per contra, estava relacionada amb la dificultat per vincular la negociació del conveni d'AEG amb els d'altres sectors, com el conveni comarcal del tèxtil llaner. A més, aquest sector es va veure molt afectat per lleis d'àmbit més ampli –i, per tant, a les que resultava més difícil oposar-s'hi.

En qualsevol cas, entre 1964 i 1966, abans de la fundació de CCOO a Terrassa, la premsa clandestina i la documentació interna del PSUC feia referència a la participació de dones en manifestacions. És el cas de la manifestació realitzada el 14 de novembre de 1964 contra la carestia de la vida, on es va reivindicar que es garantís feina als aturats¹¹². El març de 1965 també es va mencionar la presència de dones i nens en una manifestació convocada per l'OSO, on es demanava la llibertat dels presos de la COB, llibertat sindical i mesures contra la carestia de la vida¹¹³. En aquests anys també es van produir protestes a les empreses tèxtils llaneres de Terrassa, contra la intensificació dels ritmes de treball. El 14 d'agost de 1964 la plantilla de Sala i Badrinas (unes 500 persones) va fer una aturada per aquest motiu¹¹⁴. Una comissió de treballadors de Terrassa Industrial van visitar la delegació local de l'OSE per evitar que l'empresa els tragués un plus de producció¹¹⁵. Sembla ser que a Pont Aurell i Armengol (amb una plantilla d'unes 300 o 400 persones) una modificació al sistema de primes, recentment implantat, provocà una aturada que va durar unes hores, fins que l'empresa va acomiadar quatre persones¹¹⁶. Però quina relació tenien els treballadors i treballadores d'aquestes empreses amb el PSUC i les incipients CCOO? El cas de Torredemer pot resultar il·lustratiu. El gener de 1966, el dirigent comunista Cipriano García descrivia un conflicte contra la introducció d'un sistema de treball a prima denominat "Gumbers decimal", on les treballadores duien la iniciativa, reduint el seu ritme de treball:

En esta empresa las mujeres llevan la iniciativa disminuyendo la producción, no sometándose a la cruel explotación que ordena la empresa, el Sindicato y la Delegación de Trabajo. El descontento va tomando cuerpo y el ramo del agua empieza a moverse.

¹¹¹ *Ibid.* p. 173-178, 228-240.

¹¹² *Treball*, 259, novembre de 1964. AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Alberto", novembre de 1964, *Jacq.* 1349.

¹¹³ *Treball*, 263, abril de 1965.

¹¹⁴ *Treball*, 258, octubre de 1964.

¹¹⁵ *Treball*, 269, desembre de 1964

¹¹⁶ AHCO, entrevista a Carmen Sánchez Ruiz.

Las mujeres que han conseguido con su negativa a trabajar las horas al precio de 25 ptas. se enfrentan dignamente contra los planes de producción demandando sus derechos a ser tratadas como personas, no como máquinas y recaban el abono del dinero que la empresa les ha descontado, considerando que no han cumplido con el plan de explotación previsto.

Tanmateix, per Cipriano García, aquest fet era una font de preocupació, perquè havent a l'empresa militants comunistes (s'entén que homes), no havien estat ells els que havien portat la iniciativa:

En esta empresa, la más importante del textil, hay un buen número de camaradas, una numerosa comisión y la influencia dominante es la del P[artido]. Sin embargo, como hombres, no podemos por menos que avergonzarnos no solo por Torredemer, sino en Pons S. A., y en el conjunto de textil, parece ser que la protesta y la lucha es obra exclusiva de las mujeres. En el Sindicato, ante los abogados a protestar y demandar, el número mayor siempre que se enfrenta con la empresa, son mujeres. Pero es que los hombres no parecen enterarse de que el problema textil es común a todos. Pero hay algo que no marcha como debiera y que en su conjunto no facilita la unidad de esfuerzos¹¹⁷.

Mesos abans de les eleccions sindicals de 1966 i de la fundació de CCOO a Terrassa, un destacat membre del PSUC considerava que els militants comunistes (als que pressuposava homes) havien d'encapçalar les protestes laborals i que era un greuge, per a la seva masculinitat, que ho fessin les dones.

El setembre de 1966 la candidatura de CCOO a Torredemer va vèncer. Es tractava d'una candidatura masculina¹¹⁸, àmpliament votada per les treballadores. Al seu torn, el jurat d'empresa va recolzar-les quan, el 12 de novembre de 1966, unes 100 dones que treballaven a Torredemer es van concentrar al sindicat, per rebutjar el sistema de rendiment (que havia estat recolzat per l'anterior jurat). Reivindicaven també els diners descomptats del sou per no haver arribat al rendiment estipulat per l'empresa. Respecte a les accions previstes, Cipriano García afirmava: *“Para el próximo 26 todas las trabajadoras de “Torredemer” están orientadas a concentrarse en el sindicato y lo harán los dos turnos, que suman varios centenares”*. Així doncs, les treballadores de Torredemer participaven activament en les protestes laborals i havien recolzat el nou jurat d'empresa de CCOO.

¹¹⁷ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Carta de Blas” [Cipriano García], Terrassa, 24 de gener de 1966 *Jacq.* 1459.

¹¹⁸ AHGCB, Elecciones Sindicales 1966, c. 174.

Tanmateix, no es referia a elles com a membres del moviment obrer. Tenia una concepció paternalista en virtut de la qual aquestes dones havien de ser orientades pels homes militants comunistes¹¹⁹. Aquest dirigent mostrava una actitud ambigua respecte les treballadores.

Aquesta mateixa ambigüitat es pot detectar en el procés de formació de CCOO a Terrassa on, per una banda, les dones estaven presents en assemblees i manifestacions i s'encoratjava la seva presència recollint la reivindicació de la igualtat salarial. Tanmateix, les persones que encapçalaven aquest moviment solien pensar-lo en termes masculins, i eren homes. Així, poc abans de les eleccions sindicals, l'1 de juliol de 1966, la Brigada Social informava d'una concentració d'unes 80 persones “entre las que había alguna mujer” davant de la delegació local de l'OSE, que volien lliurar un escrit on es demanava “*Queremos un Sindicato Obrero en el que nuestros dirigentes en todos sus escalones sean dirigidos por nosotros mismos, un Sindicato democrático independiente de los capitalistas y de los partidos políticos*”, dret de vaga, salari mínim de 250 pessetes amb jornada laboral de 8 hores i escala mòbil de salaris. Aquestes reivindicacions eren molt similars a les plantejades per la COB el 1964. A més a més, s'afegien d'altres com “*Igualdad salarial para mujeres y jóvenes, que son objeto de discriminación respecto a los demás trabajadores cuando realizan igual trabajo*”¹²⁰.

La fundació de CCOO a Terrassa va estar precedida d'un seguit de contactes clandestins i de reunions públiques. La primera assemblea on CCOO aparegué públicament es produí el 5 de setembre de 1966 a l'escola Joan XXIII, en una reunió convocada per la Comissió de Veïns del barri de les Arenes. En aquesta reunió es va fer referència a les eleccions sindicals i al paper que hi havien de jugar les CCOO. Com que hi hagué polèmica, es decidí continuar la reunió el diumenge següent¹²¹. El diumenge 11 de setembre de 1966, hi van assistir 200 persones, entre les quals hi havia 18 dones¹²². Es van fer crides a la participació en les eleccions sindicals, i a formar comissions obreres a les fàbriques, tallers i barris on fins llavors no n'hi haguessin i a consolidar les existents “*atrayendo a ellas el mayor número de personas de ambos sexos*”. Cipriano García va fer

¹¹⁹ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, “Terrassa”, 21 de novembre de 1966, *Jacq.* 1529.

¹²⁰ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Informes Laborales, Jefatura Superior de Policía de Barcelona, Sexta Brigada, Comisaría General de Investigación Social, “Nota informativa. Asunto: Intento de manifestación laboral en Terrassa”, 1 de juliol de 1966, c. 171. També hi fa referència *Treball*, 276, juliol de 1966.

¹²¹ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, “Carta de Blas” [Cipriano García], Terrassa, 8 de setembre de 1966, *Jacq.* 1488.

¹²² AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, “Carta de Latorre” [Gregorio López Raimundo], 16 de setembre de 1966, c. 56, carp. 1966-2.

un balanç positiu de l'assemblea i afirmà que “*Esta reunión de las Comisiones Obreras de Terrasa ha dado talla de hombría y de personalidad obrerista*”¹²³.

El 1967 hi ha diverses referències de la presència de dones a les assemblees de CCOO de Terrassa. Cipriano García informava que el 12 de març s’hi havia fet una assemblea amb “*más de 430 trabajadores y un número de 15 mujeres*”¹²⁴ (noteu la dicotomia); el 26 de març, una assemblea amb 250 persones, de les quals 27 eren dones¹²⁵ i el 13 d’agost, amb 400 persones, 70 de les quals eren dones¹²⁶. Es pot comprobar que les dones participaven en el moviment de les CCOO, de forma minoritària però creixent. Tot i així, quan la policia feia constar la llista dels dirigent de CCOO a Terrassa, totes les persones que citava eren homes¹²⁷.

El 1967 es va produir una important crisi al tèxtil llaner, cosa que ajuda a explicar l’escassa incidència de la conflictivitat a les empreses de Terrassa, moltes d’elles afectades per expedients de crisi. En el cas del ram de la llana, tan sols es té notícia d’una protesta en forma de reducció del ritme de treball entre les dones de la secció de paqueteria de Torredemer¹²⁸. No obstant això, les treballadores de Terrassa van participar en altres tipus de protestes. Aquell anys, el tèxtil llaner de Terrassa patia fortes tensions per la normativa de la Llei de Seguretat Social, que establí l’edat de jubilació en 65 anys. Això perjudicava a les treballadores tèxtils, que anteriorment podien jubilar-se als 60 anys, en funció dels anys cotitzats. A més, reduïa els plusos per càrregues familiars, que les treballadores casades del tèxtil havien pogut rebre fins llavors. És per això que el 25 de gener de 1967, quan estava convocada una reunió d’enllaços del tèxtil, una gran quantitat de persones van entrar als locals del Sindicat Vertical de Terrassa. Allà, el president de la Junta Social del tèxtil i els vicepresidents de les del metall i la construcció van llegir un escrit dirigit al ministre de Treball, que criticava diversos aspectes del reglament de la Llei de Seguretat

¹²³ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Carta de Blas”, rebuda el 19 de setembre de 1966, *Jacq.* 1490.

¹²⁴ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Carta de Blas”, Terrassa, 12 de març de 1967, *Jacq.* 1580 i c. 139, carp. 1.

¹²⁵ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Carta de Blas”, 29 de març de 1967, *Jacq.* 1583.

¹²⁶ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Carta de Blas”, 16 d’agost de 1967, *Jacq.* 1650 i c. 57 carp. 1967 3.

¹²⁷ Consideraven els més perillosos Bartolomé Baños, Francisco Aguayo Jiménez, José M. Jiménez Linarejos, Jesús Moreno Serrano, José Muñoz Jordán, Juan Martínez Martínez i Cipriano García; els més destacats, Benito Martínez Martínez, Antonio Casas Cazorla, Balbino Gutiérrez Sanguino, Manuel González Montero i Antonio Acosta Moliné. També citava Rafael Roldán Palomino, Salvador Segovia Picó, Sabino Hernández Peláez, Andrés Romero Delgado, Manuel Arcusa Bayo i Regino Moreno Rojas. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Actividades Contra el Régimen, “Relación de dirigentes de las Comisiones Obreras. Tarrasa, marzo de 1967”, c. 20, citat a LACUEVA, Josep Lluís; MÁRQUEZ i BERROCAL, Manuel; PLANS, Lourdes, *Combat per la llibertat..., op. cit.*, p. 253.

¹²⁸ *Treball*, 285, abril de 1967.

Social. A l'escrit s'hi van adherir la majoria de les juntes socials. En un fragment s'hi podia llegir:

La exigencia de una edad mínima de 65 años para poder cobrar la pensión vitalicia de Jubilación supone un retroceso respecto del Régimen anterior, mucho más sensible en una Región eminentemente Textil con una población trabajadora femenina que constituye más del 50 por ciento de las empresas de este ramo, ya que la mujer trabajadora que a la vez ha de realizar las faenas caseras, difícilmente llega a los 60 años con capacidad para el trabajo por cuenta ajena¹²⁹.

Així doncs, entre les reivindicacions plantejades pels càrrecs sindicals electius (part d'ells vinculats a CCOO) es tenia en compte les necessitats de les treballadores¹³⁰. Mentrestant, una dona va ser detinguda. Les persones que havien entrat als locals del Sindicat Vertical van quedar-s'hi fins que es va saber que l'havien alliberat¹³¹.

Un segon motiu de descontent pels treballadors i treballadores de la llana va ser la paralització del conveni tèxtil llaner de Sabadell i Terrassa, que afectava 12.782 treballadors i treballadores i 531 empreses. Aquest conveni, signat el 13 de juliol de 1966, el gener de 1967 encara no havia estat aprovat pel Consell de Ministres. La majoria de les empreses ja estava pagant els salaris establerts pel nou conveni, i la policia considerava que hi havia risc de protestes en aquelles empreses que no ho feien. A més, afirmaven que les CCOO estaven fent campanya per una vaga general en un futur proper. Finalment, l'aprovació del conveni el 13 de febrer de 1967 va desactivar el perill de vaga, però les sospites de la policia mostren la seva creixent inquietud per la influència de CCOO¹³².

Després de diverses "ocupacions" de la seu de la delegació local de l'OSE i de diverses concentracions, el Sindicat Vertical va intentar evitar-les. A més, com que

¹²⁹ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Informes Laborales, Servicio de Información de la Guardia Civil de la 231ª Comandancia, "Nota informativa. Reunión de productores en la casa sindical de Tarrasa", Manresa, 26 de gener de 1967, c. 279.

¹³⁰ I possiblement, també de les famílies treballadores, perquè si les dones es jubilaven abans, podien fer-se càrrec del treball reproductiu de les seves llars i facilitar que treballés una dona més jove, amb fills a càrrec. GARCÍA CASARRAMONA, Gal·la, *En veu de dona. La Fàbrica Nova de Manresa...*, op. cit., p. 79-80.

¹³¹ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Informes Laborales, BRI, "Reunión en la casa sindical de Tarrasa", Barcelona, 25 de gener de 1967; Servicio de Información de la Guardia Civil (SIGC) de la 231ª Comandancia, "Nota informativa. Reunión de productores en la casa sindical de Tarrasa", Manresa, 26 de gener de 1967, c. 279.

¹³² *Treball*, 282, gener de 1967. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Informes Laborales, SIGC de la 231ª Comandancia, "Nota Informativa Reunión de productores en la casa sindical de Tarrasa, Manresa", 26 de gener de 1967; "Nota Informativa Tarrasa", s/l, 14 de febrer de 1967; BRI, "Ambiente laboral en Barcelona", Barcelona, 14 de febrer de 1967, c. 279.

considerava les dones treballadores proclius a aquest tipus de protestes, va tractar d'evitar la seva assistència a la delegació. Així, l'1 de març de 1967 un grup de 20 treballadores, acompanyades del vicepresident, van anar a la delegació local, per fer algunes consultes, però a la majoria no les van deixar passar¹³³. Malgrat aquestes precaucions, es van continuar produint concentracions a la delegació local, de vegades amb nombroses dones: el 13 de juny de 1967, en ocasió d'una visita del Delegat Sindical Provincial, s'informava:

Tal como se temía, a las veinte horas un grupo de elementos de las “Comisiones Obreras” integrado por unas ciento treinta personas, entre las que figuraban bastantes mujeres, irrumpieron en el vestíbulo de la Casa Sindical, con la pretensión de que les informaran de los acuerdos tomados en las reuniones, e intentando celebrar una asamblea libre¹³⁴.

A més, les forces policials van fer menció a la presència de dones en diversos actes convocats per CCOO, com fou cas d'assemblees¹³⁵, i de les manifestacions de l'11 de setembre de 1967 (on hi hagué tres homes i una dona detinguts)¹³⁶ i del 27 d'octubre de 1967 (on foren detinguts 32 homes i dues dones)¹³⁷.

El 1968, l'acció col·lectiva de les treballadores de Terrassa adoptà la forma de recollida de signatures. El 18 de setembre de 1968 una comissió de dones va lliurar a la delegació local del Sindicat Vertical un document signat per 713 dones, la majoria de les quals eren treballadores del tèxtil. En aquest document es demanava que s'eliminés el límit del 5,9% que el govern havia imposat als increments salarials, que es reprengué la negociació de convenis i contra la carestia de la vida i l'atur. També demanaven que els fills dels treballadors poguessin rebre ensenyament gratuït¹³⁸. Aquest document mostra la

¹³³ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, SIGC 231ª Comandancia, “Afluencia de personal a la casa sindical de Tarrasa”, Manresa, 2 de març de 1967, c. 20.

¹³⁴ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Informes Laborales, “Nota informativa”, Tarrasa, s/l, 13 de juny de 1967, c. 279.

¹³⁵ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Actividades Contra el Régimen, 6ª BIS, “Pretendida reunión de elementos de las Comisiones Obreras, en las afueras de Tarrasa”, Barcelona, 14 d'agost de 1967; SIGC 412ª Comandancia, “Reunión al aire libre de un grupo de personas de las comisiones obreras, de Tarrasa”, Manresa, 13 de novembre de 1967; 412ª Comandancia, “Reunión al aire libre de varios individuos en los extrarradios de la ciudad de Tarrasa”, Manresa, 18 de desembre de 1967, c. 20.

¹³⁶ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, CCOO, “Nota informativa. Tarrasa”, 11 de setembre de 1967 i SIGC 231ª Comandancia, “Nota informativa. Manifestación en Tarrasa”, Manresa, 12 de setembre de 1967, c. 511, carp. 11 de setembre.

¹³⁷ AHGCB, SIGC 412ª Comandancia, “Relación del personal detenido...”, Manresa, 28 de octubre de 1967, c. 20.

¹³⁸ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Informes Laborales, 6ª Brigada, “Instancia firmada por unas setecientas mujeres, entregada al Delegado Sindical de Tarrasa”, Barcelona, 18 de setembre de 1968; Delegación Provincial de Sindicatos (a llapis), “Nota Informativa. Terrassa. Petición de un importante grupo

barreja de reivindicacions laborals amb d'altres que volien facilitar el compliment de les seves obligacions de gènere i, en general, la millora de les condicions de vida de les famílies obreres. Els serveis d'informació de la Brigada Social van atribuir l'acció a les “*Comisiones Obreras Femeninas*” però, com veurem, l'acció havia estat organitzada pel Moviment Democràtic de Dones de Terrassa, molt vinculat al PSUC i a CCOO¹³⁹.

Terrassa no va ser l'únic lloc on les organitzacions obreres van influir en la manera com les dones treballadores actuaven col·lectivament per millorar les seves condicions de treball. A Làmpades Z, entre el 21 de maig i l'1 de juny de 1966, es van produir protestes en forma de boicots al menjador. En aquesta empresa en aquells moments hi treballaven unes 3.500 persones, en quatre centres diferents: un a la Plaça Espanya de Barcelona (amb més de la meitat de la plantilla), dos al Passeig de la Zona Franca i una altra a L'Hospitalet de Llobregat, cosa que mostra capacitat de coordinació entre els diferents centres. En aquest cas, la situació de conflicte estava generada per la negociació del conveni d'empresa. Més concretament, el descontent sorgia de l'endarreriment de la seva entrada en vigor i del desacord amb els augments salarials proposats per l'empresa. El 20 de maig es va produir una reunió entre el jurat d'empresa –que es mostrava favorable a les propostes d'augment proposats per la direcció– amb un grup de treballadors i treballadores de les diferents seccions –que es mostraren en desacord. Això indica que, tot i que el 1963 es van presentar a les eleccions sindicals treballadors amb plantejaments més reivindicatius que la de la majoria de càrrecs sindicals fins aquell moment, això no implica que arribessin a ser majoria al jurat¹⁴⁰. A més a més, aquesta reunió també mostra com els treballadors i treballadores volien controlar l'actuació de la comissió negociadora del conveni. Aviat van emprendre mesures de pressió: entre el 21 i el 24 de maig de 1966, segons dades de l'OSE (no confirmades als informes policials), es van produir aturades que van afectar 3.222 persones¹⁴¹. El 23 de maig començà un boicot al menjador de la fàbrica de Plaça Espanya, que el 24 es va estendre a la resta de centres¹⁴². A més, des del dia 25 es

de mujeres”, s/l, 19 de setembre de 1968, c. 279. Posteriorment, van fer un altre lliurament de signatures a l'Ajuntament perquè es construïssin noves escoles als barris. *Informaciones Obreras*, 28, 21 de novembre de 1970, AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, “Carta de Llobregat” [Cipriano García], Terrassa 2 de setembre de 1970, *Jacq.* 2093.

¹³⁹ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, “Carta de Blas Ruiz” [Cipriano García], Barcelona, 1 de setembre de 1968, c. 58, carp. 1968-2.

¹⁴⁰ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BRIS, “Elecciones sindicales en la empresa ‘Lámparas Z’”, 17 de juliol de 1963, c. 89, carp. Lámparas Z.

¹⁴¹ DAC, OSE de Barcelona, “Memoria de Actividades”, 1966, c. 143.

¹⁴² AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BRIS, “Lámparas Z”, Barcelona, 25 de maig de 1966, c. 89, carp. Lámparas Z.

van fer concentracions a la fàbrica de Plaça Espanya, sovint dissoltes per la policia¹⁴³. En aquest conflicte les treballadores van tenir un paper cabdal, en part perquè la plantilla estava molt feminitzada:

Se tiene noticia en este Servicio de que en el día de ayer las obreras, del turno general de 7 a 17 horas de la Empresa denominada “SOCIEDAD ESPAÑOLA DE LAMPARAS ELECTRÓNICAS “Z” (MINIWATT) S. A., ubicada en el nº 15 del Paseo de la Zona Franca de la demarcación del Puesto Casa-Antúnez, de esta Unidad, se negaron a comer en los comedores de dicha Empresa (...) En dicho turno general trabajan 100 hombres y 415 mujeres, siendo sólo éstas las que no fueron al comedor, pretextando que les daban mala comida y diciendo que también lo harían en días sucesivos, habiendo circulado algunos rumores de que si durante la presente semana no se les aumenta el salario, por puesta en vigor del nuevo Convenio Colectivo, la semana próxima disminuirán el ritmo de producción¹⁴⁴.

Les treballadores es concentraven a les categories més baixes, sobretot a especialistes, motiu pel qual es van mostrar contràries al principi d'acord a què va arribar el jurat el 26 de maig, segons el qual l'augment salarial pels oficials era molt superior al dels especialistes¹⁴⁵. Però en una empresa on la majoria d'especialistes eren dones, aquest fet adquiria una dimensió de gènere i es convertia en un element mobilitzador per a les dones de la plantilla de Làmpades Z. D'aquesta manera, després de mostrar el seu desacord per la proposta empresarial del 26 de maig, van prosseguir les protestes:

Se nos informa que la empresa “Lámparas Z”, sigue la situación igual que ayer. Siguen sin acudir al comedor y a media tarde se habían formado grupos de trabajadoras en la puerta de la fábrica de la calle Méjico, esquina Avenida José Antonio¹⁴⁶.

¹⁴³ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, “Nota Informativa, Lámparas Z”, 26 de maig de 1966; “Lámparas Z”, Barcelona, 27 de maig de 1966; Negociado superior de la Jefatura Superior de Policía, “Comparecencia”, Barcelona, 27 de maig de 1966, c. 89, carp. Lámparas Z.

¹⁴⁴ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, SIGC 331ª Comandancia, “Nota informativa. Malestar en la factoria ‘Miniwat S. A.’ por no haber entrado en vigor el nuevo convenio”, Barcelona, 25 de maig de 1966, c. 89, carp. Lámparas Z.

¹⁴⁵ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BRIS, “Lámparas Z”, Barcelona, 26 de maig de 1966, c. 89, carp. Lámparas Z.

¹⁴⁶ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, “Nota informativa. Lámparas Z”, s/l, 26 de maig de 1966, c. 89, carp. Lámparas Z.

El dia següent 4 treballadors i 4 treballadores van ser detinguts per participar en aquestes concentracions. Després d'aquest fet les concentracions van cessar, però no el boicot als menjadors, que es va prolongar fins l'1 de juny, quan es va signar el conveni¹⁴⁷.

El 1967, quan el jurat va negociar la modificació del conveni, va acordar amb l'empresa un increment salarial del 7,37% sobre els salaris mínims de conveni. En explicar-ho als treballadors i treballadores, sembla ser que ho van considerar insuficient, i més tenint en compte que hauria d'haver entrat en vigor l'1 de maig. En conseqüència, el dia 16 de maig, hi hagué boicots als menjadors de les dues fàbriques del Passeig de la Zona Franca i de la de Plaça Espanya. El dia següent, només en una del Passeig de la Zona Franca. Finalment, l'augment salarial es va mantenir tal com el va acordar l'empresa i el jurat, però amb efectes retroactius des de l'1 de maig¹⁴⁸.

Les protestes produïdes a Làmpades Z poden semblar de baixa intensitat, però resulten molt interessants per la participació de nombroses dones, per la fiscalització que es feia del jurat en la negociació del conveni d'empresa i per la capacitat per coordinar els treballadors i treballadores de fàbriques diverses. És molt possible que els militants obreristes que hi treballaven fomentessin les protestes. Cal recordar que a l'Assemblea de Sant Medir estaven presents treballadores de Làmpades Z¹⁴⁹. Sembla ser que a Làmpades Z hi havia homes i dones militants de diversos grups. Durant els anys seixanta, el contacte amb CCOO va ser a través de militants catòliques i probablement la crisi organitzativa de CCOO de 1967 a 1969 va acabar provocant que les militants se'n distanciessin. En virtut d'això, cap a 1970 hi tenien més presència les *Plataformas de CCOO*¹⁵⁰. També hi tingueren un paper important les militants del *Topo Obrero*¹⁵¹. Carmen León Rodríguez, que el 1968 va començar a treballar a la fàbrica de Làmpades Z de Plaça Espanya i el 1969

¹⁴⁷ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, "Nota informativa. Lámparas Z", s/l, 26 de maig de 1966; 6ª BRIS, "Lámparas Z", Barcelona, 28 de maig de 1966 i 2 de juny; SIGC 331^a, Malestar en la factoría "Miniwat S. A." por no haber entrado en vigor el nuevo convenio, Barcelona, 28 de maig; "Subsanado el malestar en la factoría 'Miniwat S. A.'" 8 de juny de 1966; "Nota Informativa. Lámparas Z", 28 de maig, 6, 7 de juny de 1966, c. 89, carp. Lámparas Z.

¹⁴⁸ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BRIS, Notes Informatives "Lámparas Z", Barcelona, 7 d'abril de 1967, 12, 17, 31 de maig de 1967, c. 89, carp. Lámparas Z.

¹⁴⁹ AHL'H-AH, entrevista a Purificación Fernández García.

¹⁵⁰ A partir d'AHPCE, Nacionalidades y Regiones, Cataluña, CAMPS (Isidor Boix), "Problemas unitarios y organizativos del movimiento obrero", mayo-junio 1970, *Jacq.* 2064; *Boletín Plataformas de Comisiones Obreras*, núm. 2, febrer de 1971; suplement 6, octubre de 1971; 7, gener 1972; 10, desembre de 1972; entrevistes a Paquita Claveria, 8-23 de febrer de 2007, MTR 9 de febrer- 14 de desembre de 2007, Anna M. Moya Guixa 4 de març de 2008 i Carmen León Rodríguez, 23 de gener de 2013. M. Àngels FRANCO, a AHCONC.

¹⁵¹ GUTIÉRREZ, Pepe *Miniwatt-Philips. La memoria obrera*, El Viejo Topo, 2003, p. 97. AHL'H-AH, entrevista a Purificación Fernández García.

fou traslladada a la de Sant Boi¹⁵², quan començà a treballar formava part de la JOC de Gavà. A partir del primer conflicte que va viure a la fàbrica de Plaça Espanya –que la deixà profundament impressionada perquè es va produir una càrrega policial– indica que va començar a relacionar-se amb altres militants de la JOC de Làmpades Z. Aquests militants es reunien fora de l’horari de treball en esglésies (també amb membres d’altres empreses), cosa que facilitava la coordinació entre els treballadors i treballadores dels diversos centres de Làmpades Z. Quan es produïa un conflicte, explica que es recolzaven en persones que no pertanyien al seu grup: “Hi havia gent que sabies que podies comptar amb ella en aquell moment, però que tampoc sabies d’on venia”, fent referència a persones que van militar en *Plataformas de CCOO* i el *Topo Obrero*. A més, a més, indica que “Quan plantejàvem qualquier [sic] cosa, la gent es movia. Hi havia bastant consciència de classe, i les dones més, en aquella època”¹⁵³.

No tan sols es van produir conflictes al tèxtil llaner de Terrassa i a Làmpades Z. El 1967 s’iniciava una molt tímida diversificació de les localitats i sectors afectats per les protestes de les treballadores. Hi hagué altres empreses on es van produir protestes. És el cas de Piher, empresa d’electrònica de Badalona amb 765 treballadors i treballadores sindicats. En aquesta empresa es van deixar de fer hores extres durant cinc dies, després dels quals s’obtingueren augmentos salarials. A més, per primer cop es té constància de protestes al sector alimentari. Tingueren lloc a Gallina Blanca (Sant Joan Despí, amb 295 treballadors i treballadores) on, els dies 13 i 14 de gener de 1967, una secció d’unes 180 persones, la majoria dones, es va negar a cobrar durant dos dies. Estaven en desacord amb que s’augmentés la producció necessària per obtenir la prima de rendiment. Durant els dies posteriors van treballar a un ritme inferior a l’habitual. Pel que fa a les empreses tèxtils, a Marçet (Sabadell, amb una plantilla d’unes 600 persones) hi hagué una aturada de dues hores en protesta per la sanció a una treballadora, mentre que a Tèxtil Sant Gal (Mataró, gènere de punt) es va fer vaga reclamant endarreriments salarials i la inclusió a la Seguretat Social¹⁵⁴.

El novembre de 1968 el govern decretà la suspensió de la negociació col·lectiva i la congelació de salaris. Les dades de conflictivitat de l’OSE sobre la província de Barcelona

¹⁵² Es tractava d’una nova fàbrica del grup, inaugurada el 1968. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Informes Laborales, 6ª BRIS, “Lámparas Z”, Barcelona, 8 d’abril, 18 de novembre de 1968, c. 89, carp. Lámparas Z.

¹⁵³ Entrevista a Carmen León Rodríguez, 23 de gener de 2013.

¹⁵⁴ *Treball*, 283, febrer; 284, març; 285, abril de 1967. AHGCB, SIGC de 331ª Comandancia, “Nota informativa. Negativa de unos productores de ‘Gallina Blanca’ a percibir sus salarios”, Barcelona, 24 de gener de 1967, c. 279. DAC, OSE de Barcelona, Memòria anual, 1967.

(taules 3.1, 3.2 i 3.3) indiquen un augment en el número de conflictes i dels treballadors i treballadores afectats respecte l'any 1967, encara que el número d'empreses afectades fou similar. I sembla ser que la conflictivitat laboral femenina també es va mantenir estable, possiblement perquè la crisi del tèxtil feia difícil que els protestes augmentessin. El 1968 es van registrar pocs conflictes laborals en empreses feminitzades, i no sempre protagonitzats per dones: a l'empresa tèxtil llanera Sampere i Gorina (Sabadell) els teixidors de dos torns van fer vaga perquè se'ls mantingués el pagament d'una prima doble, i ho van aconseguir¹⁵⁵.

El 1968 el conflicte més remarcable, per la duresa com va ser reprimat, va ser el de les cambreres de l'Hotel Avinguda Palace (230 treballadors i treballadores), a Barcelona. Després d'una reivindicació salarial, l'empresa va acomiadar a la treballadora que més es va destacar. El 2 de febrer, com a resposta, 23 companyes van declarar-se en vaga. El dia següent no les van deixar entrar a treballar i el gerent es posà en contacte amb el governador civil. Posteriorment van ser detingudes. Després de la intervenció del Sindicat d'Hoteleria van ser posades en llibertat. Aquesta duresa patronal no va ser un fet aïllat, sobretot en sectors amb gran quantitat de mà d'obra femenina i sense tradició de conflictes laborals¹⁵⁶.

En aquest darrer conflicte no hi ha evidències que la militància obrera –catòlica o d'organitzacions il·legals– fomentés les protestes de les dones treballadores. En alguns casos, com el del tèxtil llaner de Terrassa, o el de Làmpades Z, sembla que s'estava iniciant la confluència entre les protestes de les treballadores i les organitzacions sindicals antifranquistes. Tanmateix, durant la segona meitat dels anys seixanta, una part molt important de les protestes laborals a les empreses i seccions on hi treballaven sobretot dones van ser organitzades i portades a terme per treballadores que en aquells moments no estaven vinculades a aquestes organitzacions. Un dels motius pot ser que entre 1964 i 1966 la participació de les dones treballadores a CCOO era molt escassa, encara que a partir de 1966 va començar a augmentar, fruit de l'interès dels seus militants per expandir l'organització. A més a més, com veurem, la participació de les dones a CCOO va ser qualitativament diferent de la dels homes perquè, entre elles n'hi havia moltes que, més que militants, eren considerades col·laboradores.

¹⁵⁵ SIGC de la 411ª Comandancia, BRI i Servicio de Información de la OSE, Notes informatives del 8 a l'11 de novembre de 1968, c. 279.

¹⁵⁶ *Treball*, 295, març de 1968. AGA, Sindicats, Secretariat d'Assumptes Socials, "Partes de Conflictos Colectivos", 1968 (6) 61.1 SIG 1187 TOP 36/50401-50404. DAC, OSE de Barcelona, Memòria anual. 1968, c. 150.

4. “Col·laboradores” i militants. Formes de participació de les dones en CCOO durant els anys seixanta

Com s’ha pogut comprovar en l’anterior capítol, les dones van estar presents a les CCOO de l’àrea de Barcelona des de la seva fundació, el 1964. La seva presència, però, no era majoritària, sobretot entre 1964 i 1966. A partir de 1966 la participació de les dones augmentà, però CCOO va continuar sent un moviment social molt masculinitzat. La majoria dels seus militants eren homes i, a més, entre les dones que hi van participar, no totes eren considerades militants. Durant els anys seixanta, hi hagué dones que, tot i ser considerades “col·laboradores” del moviment, van tenir un paper molt rellevant en la formació i la consolidació de CCOO. A més, d’entre les que foren considerades militants, n’hi havia moltes que no eren treballadores manuals. En el següent capítol s’analitzaran dels diferents formes de participació de les dones en CCOO durant la dècada dels seixanta. Per fer-ho, es prendrà com a punt de partença l’anàlisi de les dades policials sobre les dones detingudes i identificades en relació amb activitats de CCOO. Després, l’anàlisi dels testimonis de diverses dones que hi participaren durant la dècada dels seixanta servirà per saber com van entrar-hi en contacte i quines van ser les seves funcions¹.

4.1 Els diversos perfils de les dones detingudes

Les dades sobre detencions citades anteriorment permeten copsar la notable presència de dones a les CCOO. Les identificacions i detencions de dones per causes polítiques també permeten aproximar-se a les característiques de les militants

¹ Les entrevistes analitzades són: AHCO, entrevistes a Joana Agudo Bataller, Maria Bigordà Montmany, Remei Bona Puigvert, Teresa Buigas Poveda, Carme Casas Godessart, M. Àngels Expósito Gómez, Resurrección Fernández Páez, M. Àngels Franco Sala, Celia Garcia López, Carmen Giménez Tonietti, Mercedes López Arroyo, Cinta Llorens Sanz, Pepa Monné Mola, Anna Morató Sáenz, M. José Pardo Lanuza, Francisca Redondo Cubero, Conxita Roig Frasquet, M. Eugenia Sánchez Carraté, Carmen Sánchez Ruiz i Concepció Vila Puigdefàbregas; AML’H-AH, entrevista a Purificación Fernández Garcia; FU, entrevista a Sabina Figueras Junquer; entrevistes a ALV, 30 de gener-8 de febrer de 2008; Paquita Claveria Palos, 8 i 23 de febrer de 2007; Pilar Ferrer Pla, 30 de març-26 d’abril de 2007; M. Rosa Martínez Bereda, 28 de novembre-11 de desembre de 2007; Anna M. Moya Guixa, 4 de març-1d’abril de 2008; Rosa M. Rísquez Gómez, 19 de desembre de 2007; Maria Salicrú Pinós, 22-29 de febrer de 2008 i Piedad Samper García, 14 i 19 d’octubre de 2007.

antifranquistes i de CCOO. De 1966 a 1969 es va produir una important repressió contra CCOO. Entre les dones detingudes per activitats contra el règim de 1964 a 1969, el grup més nombrós va ser el d'aquelles que la policia va vincular amb CCOO o les COJ. Arribaven a ser el 40,61% de les dones amb dades sobre militància (taula 4.1)². La important repressió sobre CCOO el 1967 va fer que aquest any constituïssin la majoria de dones detingudes per causes polítiques. Durant els anys següents, encara que el número de dones detingudes per activitats contra el règim va augmentar, no ho va fer el de dones relacionades amb CCOO, a causa de la diversificació de la militància i al fet que les forces policials van dedicar més atenció a vincular les detencions amb la militància amb partits polítics, més que amb moviments socials com CCOO (gràfic 4.1).

² Quan s'afirma que la policia vinculava la detinguda a una organització o moviment, s'inclou a les dones detingudes arran de la desarticulació de la organització en qüestió, i les detingudes a causa de la participació en reunions o actes convocats per aquest grup.

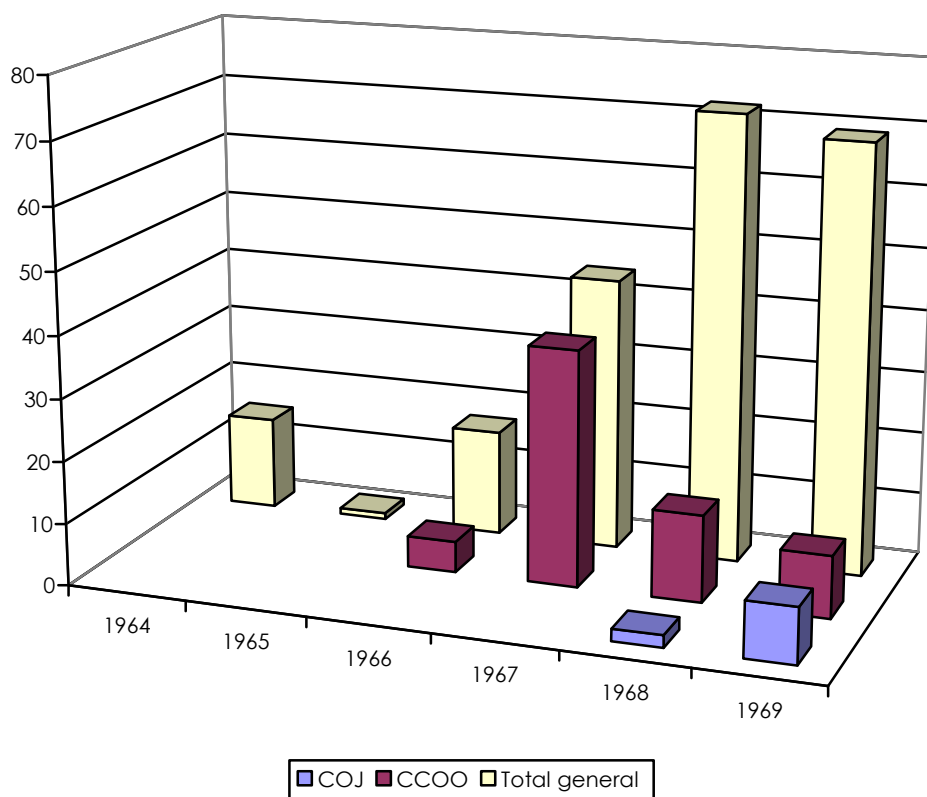
Taula 4.1 Dones detingudes per activitats contra el règim, segons organització. Província de Barcelona, 1964-1969

Organització	1a organització de les detingudes	2 ^a organització de les detingudes	Total de detingudes per organització ³	% detingudes amb dades (165)
CCOO	67		67	40,61
PSUC	15	17	32	19,39
Moviment estudiantil	25		25	15,15
SDEUB	16	1	17	10,30
Joventuts Comunistes de Catalunya	8	5	13	7,88
COJ	11		11	6,67
Partido Comunista de España (internacional)	8		8	4,85
Partido Obrero Revolucionario Trotskista	7	1	8	4,85
Comitès d'Estudiants de Batxillerat		4	4	2,42
HOAC		3	3	1,82
Comissions Obreres de Barri		2	2	1,21
Joventut Obrera Catòlica	2		2	1,21
Partido Comunista de España (marxista-leninista)	2		2	1,21
Comissions de Mestres	1		1	0,61
ETA	1		1	0,61
Moviment veïnal		1	1	0,61
PCE	1		1	0,61
Partido Comunista Revolucionario	1		1	0,61
Sense dades	52	183		
Total general	217	217		

Font: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÀGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

³ Cada persona pot estar vinculada a més d'una organització. Per tant, la suma de vinculacions a les organitzacions és superior al número de detingudes.

Gràfic 4.1 Dones detingudes a la província de Barcelona per activitats contra el règim, 1964-1969. Comparació entre detingudes vinculades a CCOO i les COJ i les dades globals

Fonts: AHGCB, Correspondència Governadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÀGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

A partir de les entrevistes consultades, es pot deduir que en el període que va de 1967 a 1969, malgrat la repressió, es van continuar produint incorporacions de dones a les CCOO, esperonades per la seva militància prèvia en organitzacions catòliques, partits polítics com el PSUC o el FOC i –des de 1968– de la seva experiència en el moviment estudiantil⁴. Però quin perfil tenien aquestes dones? Era molt diferent del de les dones que s'implicaven en activitats contra el règim franquista? Es vinculaven a CCOO a partir de la seva feina o de les seves relacions polítiques o familiars? Les dades obtingudes per la

⁴ Entrevistes a Remei Bona Puigvert, Conxita Roig Frasquet, Carmen Sánchez Ruiz, Pepa Monné Mola, Mercedes López Arroyo, Joana Agudo Bataller, M. Eugènia Sánchez Carraté, M. Àngels Franco Sala, M. Ángeles Expósito Gómez (AHCO), Manola García Carrascón (FU), M. Rosa Salicrú Pinós (22-29/02/2008). El 1969, en el context repressiu general, probablement es van reduir les incorporacions a CCOO, ja que només Cinta Llorens afirma que iniciés la militància a CCOO aquell any, encara que després de tenir contactes previs l'any anterior.

policia a partir de les detencions i identificacions de dones per accions contra la dictadura ens poden ajudar a respondre aquestes preguntes.

Primerament, analitzem les dades referents a les detencions (taula 4.2). Entre 1964 i 1969 es van produir 217 detencions de dones per la seva presumpta participació en activitats contra el règim. De les que se'n sabia l'ocupació, destacaven les estudiants, que constituïen el 37,82%. Eren seguides per dones amb feines que requerien certa qualificació acadèmica (amb predomini d'administratives, mestres i assistents socials), que representaven el 27,46%. Finalment, estaven les treballadores manuals i les mestresses de casa, que representaven el 22,8% i 11,4% respectivament. Aquests resultats mostren la gran importància de les estudiants en les protestes, que actuaven majoritàriament en activitats relacionades amb el moviment estudiantil, molt actiu durant aquests anys.

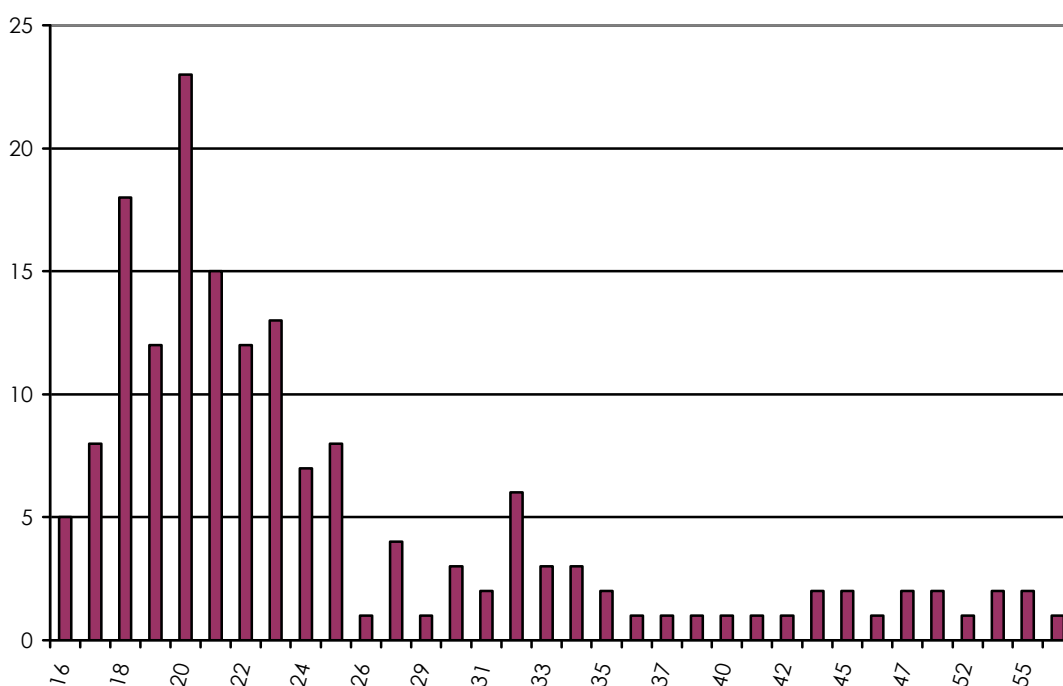
Taula 4.2 Dones detingudes per activitats contra el règim segons ocupació. Província de Barcelona, 1964-1969

Grups professionals	Número de detingudes	Ocupació	Número de detingudes
Estudiants	73	Estudiants	73
Mestresses de casa	22	Mestresses de casa	22
Sense qualificació acadèmica	44	Cambres	23
		Comerç	1
		Indústria del metall	10
		Servei domèstic	2
		I. Tèxtil	8
Amb qualificació acadèmica	53	Administratives	22
		Altres professionals	7
		Assistents socials	6
		ATS/infermeres	2
		Auxiliars de laboratori	1
		Bibliotecàries	1
		Ensenyament	12
		Metgesses	1
Telefonistes	1		
Sense classificar	1	Empleades	1
Sense dades	24	Sense dades	24
Total	217	Total	217

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

La gran presència d'estudiants es reflecteix també en l'edat de les detingudes, doncs el 42,86% tenien entre 18 i 23 anys. Tot i així, és remarcable la presència de dones d'edats molt diverses (fins els 64 anys), motiu pel qual l'edat mitjana de les detingudes era de 25,33 anys (taula 4.3). El predomini de les dones joves ajuda a entendre que el 76,07% de les detingudes (amb dades sobre el seu estat civil) estiguessin solteres. El 22,09% estaven casades i l'1,84%, eren vídues⁵.

Gràfic 4.2 Dones detingudes per activitats contra el règim segons edat. Província de Barcelona, 1965-1969

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÀGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

La majoria de les detingudes amb dades de procedència havien nascut a Catalunya (65,06%), sobretot a la província de Barcelona. Eren seguides per les andaluses (11,45%) i les dones nascudes en altres estats (10,45%), particularment la Unió Soviètica: la policia franquista seguia amb especial atenció els fills i filles d'exiliats (taula 4.4).

⁵ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÀGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

Taula 4.3 Dones detingudes per activitats contra el règim segons província i regió de naixement. Província de Barcelona, 1965-1969

Regió	Número de detingudes	Província o Estat	Número de detingudes
Altres estats	17	Algèria	1
		Bèlgica	1
		França	3
		Marroc	1
		Mèxic	3
		Ucraïna	1
		URSS	6
		Veneçuela	1
Andalusia	19	Almeria	2
		Còrdova	2
		Granada	2
		Huelva	1
		Jaén	4
		Màlaga	5
		Sevilla	3
Aragó	5	Oscà	1
		Saragossa	2
		Terol	2
Balears	1	Balears	1
Castella la Nova	4	Conca	1
		Madrid	3
Castella la Vella	2	La Rioja	1
		Sòria	1
Catalunya	108	Barcelona	95
		Girona	3
		Lleida	4
		Tarragona	6
Extremadura	3	Badajoz	2
		Càceres	1
Galícia	2	Lugo	2
Lleó	1	Lleó	1
Múrcia	1	Múrcia	1
País Basc	1	Guipúscoa	1
València	2	Castelló	2
Sense dades	51	Sense dades	51
Total	217	Total	217

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÀGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

La quarta part de les dones detingudes van ser vinculades per la policia al moviment estudiantil, on hi hagué una important participació de dones. Per tant, resulta útil esmentar quin va ser el seu paper en aquest moviment, per així poder comparar-lo amb la situació de les dones al moviment obrer⁶.

Des dels anys cinquanta es poden trobar referències de la presència de dones en el moviment estudiantil. Alguns exemples són l'expedient de Núria Sales pel seu paper a la vaga de tramvies el 1957, la presència de M. Rosa Borràs i Juliana Joaniquet al nucli comunista de la Universitat de Barcelona des del 1957⁷ o la presència de quatre dones entre les persones detingudes en una manifestació en solidaritat per les vagues d'Astúries de 1962⁸. Durant la dècada dels seixanta, l'activisme de les dones al moviment es va fer encara més notable, com es pot constatar a partir de les persones identificades durant la Caputxinada, el març de 1966, quan va fundar-se el Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona (SDEUB) al convent dels Caputxins de Sarrià. En aquest acte la policia va identificar 373 homes i 91 dones. Això representava el 19,6% del total, en un moment que les dones eren el 30% dels estudiants de la Universitat de Barcelona⁹. Malgrat la important participació de les dones en el moviment estudiantil, aquesta no sempre es reflectia en els càrrecs electius. Durant el curs 1965-1966 hi hagué poques delegades de curs de l'SDEUB. La situació canvià el curs 1966-1967 a causa de la repressió sobre els delegats de l'SDEUB. Molts d'ells van ser detinguts, expedientats o van haver de fer el servei militar a l'Àfrica. Com que van ser expedientats majoritàriament homes, a les eleccions del curs 1966-1967 moltes dones van ser escollides. La gran presència de delegades sobtà els seus companys, que denominaren aquest curs "l'any del matriarcat"¹⁰. Els cursos següents, la presència pública de les estudiants es va reduir. Sembla ser que a partir del curs 1968-1969, amb la desaparició de l'SDEUB i la radicalització del moviment, les militants van centrar-se més en l'activitat del seu propi partit o grup, on

⁶ No hi ha estudis específics sobre la participació femenina en el moviment estudiantil a Barcelona. Tanmateix, per conèixer les seves característiques resulta molt útil l'article de RODRÍGUEZ TEJADA, Sergio "Compañeras: la militancia de las mujeres en el movimiento estudiantil antifranquista en Valencia", *Historia del Presente*, 4, 2004, p. 123-146.

⁷ AHC0, entrevista a M. Rosa Borràs Borràs.

⁸ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, Carta de Luis, maig de 1962, *Jacq.* 1073

⁹ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Relación de carnets intervenidos a los estudiantes asistentes a la asamblea constituyente que se celebró en el convento de Capuchinos de Sarrià" Barcelona, 11 de març de 1966, c. 17, carp. 3 Relación de detenidos.

¹⁰ Intervenció de Mariona Petit a les Jornades *La construcció d'alternatives al franquisme. Els moviments socials a Catalunya en les seves publicacions*, Universitat Pompeu Fabra, 26 d'octubre de 2007. CEFID, fons oral Moviment Estudiantil, entrevistes a Carme Valls i Guillermina Roca.

sovint feien activitats logístiques¹¹. Al llarg de tot aquest procés, fou habitual que els i les estudiants participessin en reunions, assemblees i manifestacions estudiantils, així com també se solidaritzessin amb altres moviments, com podia ser l'obrer. Així, de vegades, entre els detinguts en manifestacions convocades per CCOO es troben alguns i algunes estudiants.

Les estudiants que van participar en el moviment estudiantil s'hi van vincular a partir de companys de classe o amics, que les consideraven companyes, militants com ells. Això no vol dir que exercissin les mateixes funcions. No oblidem que havien tingut una educació adreçada a reforçar les diferències de gènere, que mantenia separats nois i noies al llarg de a tot el sistema educatiu, fins a la Universitat. Ascensió Solé Puig, que va estudiar Dret durant els anys seixanta, afirma:

Jo a la Universitat al principi ho vaig passar relativament malament, perquè no estava acostumada al tracte amb nois, amb noiets de 16 anys. No tenia la naturalitat de tracte [...] Serien els tres primers mesos, em sentia incòmoda. La tendència era a ajuntar-se més amb les noies. Em sembla que era bastant generalitzat, clar tot eren col·legis femenins¹².

En una societat que insistia a recordar les diferències de gènere i definir les dones com a éssers inferiors, parlar en públic, anar a assemblees i reunions o presentar-se a delegades de curs, ja significava trencar amb el rol assignat a les dones en aquella època. Tanmateix, dins el moviment estudiantil aquests rols també eren importants: les dones solien tenir més problemes per parlar en públic que els seus companys i pensaven que no estaven preparades per assumir determinats càrrecs... cosa que segurament també pensaven els homes¹³. En aquesta situació, les dones solien ser responsables de qüestions logístiques, d'organització, propaganda... (l'anomenat "àngel del ciclostil"), mentre els homes eren els que assolien càrrecs electius i funcions de responsables polítics.

Aquestes estudiants, durant els anys seixanta, rarament van fer plantejaments de caràcter feminista. No van qüestionar la subordinació que patien com a dones, ja que es va donar prioritat als plantejaments antifranquistes. Tanmateix, el moviment estudiantil va afavorir que a la Universitat es creés una subcultura juvenil, que anava més enllà dels militants i que provocà una revolució personal que afectà més profundament a les dones.

¹¹ CEFID, fons oral Moviment Estudiantil, entrevistes a Carme Tió i Joana Agudo Bataller.

¹² Entrevista a Ascensió Solé Puig, 27 de desembre de 2006.

¹³ *Ibid.*

Moltes persones van prendre les pròpies decisions contradient el control patern, es van implicar en política, van perdre la fe o canviaren les formes de vestir: algunes dones, a finals dels seixanta, començaren a dur pantalons. A més, van canviar les relacions entre sexes, de manera que durant els anys seixanta ja es poden trobar relacions prematrimonials i separacions, cosa molt estranya fora de l'àmbit estudiantil¹⁴. A més, moltes dones que van actuar en el moviment estudiantil durant els anys seixanta, posteriorment van participar en partits polítics i en altres moviments socials, com ara col·legis professionals, CCOO (per exemple, com a advocats laboralistes) o en el moviment feminista.

Respecte la militància femenina en el moviment obrer durant els anys seixanta, en farem una petita aproximació inicial a partir de les dades policials. Entre 1964 i 1969, a la província de Barcelona, es van produir 78 detencions de dones per activitats relacionades amb CCOO o les COJ. Per ampliar la mostra, s'han tingut en compte les dones identificades per activitats relacionades amb CCOO. D'aquesta manera, ens trobem amb 105 detencions i identificacions de dones entre 1965 i 1969 (cal tenir en compte que una persona podia ser detinguda o identificada en diverses ocasions). Aquestes dones podien haver estat detingudes per assistir a actes com manifestacions o assemblees, o arran d'operacions policials contra CCOO o grups polítics com el PSUC. En el 18,09% de les detencions i identificacions no s'han trobat dades sobre l'ocupació de l'afectada. A partir dels casos en que sí es tenen dades, es pot observar que les professions de les dones detingudes i identificades per activitats relacionades amb CCOO són diferents de les detingudes per activitats contra el règim, encara que menys del que seria d'esperar. La major part de les dones relacionades amb CCOO entre 1965 i 1969 van ser treballadores amb certa qualificació acadèmica, entre les que incloem treballadores "de coll blanc" i professionals, que representaven el 40,7% del total. Entre aquestes, les més nombroses eren les administratives (26,74% del total amb dades). Les treballadores manuals representaven el 24,42% de les dones detingudes i identificades per la policia, essent les més nombroses les del tèxtil (15,12% del total). Finalment, trobem les mestresses de casa (22,09%) i les estudiants (12,79%). Resulta sorprenent que les treballadores manuals, aquelles que eren considerades "obreres", no arribessin a ser ni una quarta part de les

¹⁴ RODRÍGUEZ TEJADA, Sergio, "Compañeras: la militancia de las mujeres en el movimiento estudiantil...", *op. cit.*; RODRÍGUEZ TEJADA, Sergio, *Zonas de libertad. Dictadura franquista y movimiento estudiantil en la Universidad de Valencia*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2009, vol. 1, p. 434-442. AHCO, entrevista a Isidor Boix Lluch.

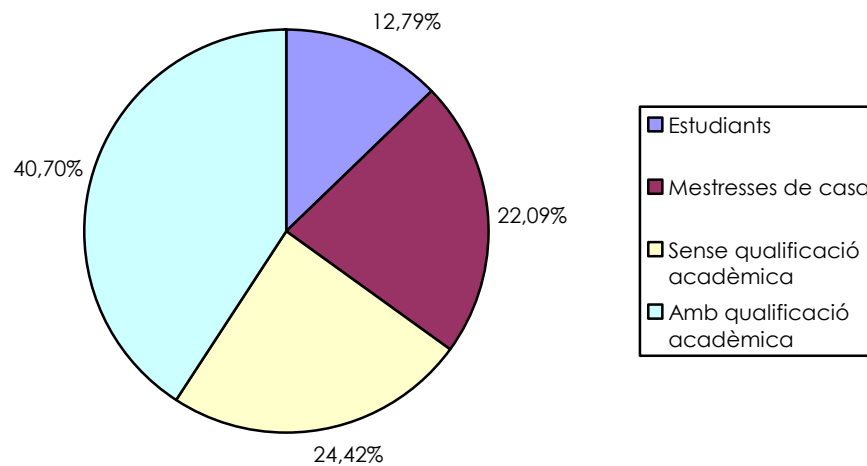
detingudes, mentre les treballadores “de coll blanc” i les mestresses de casa tenien una presència molt important (taula 4.5 i gràfic 4.3).

Taula 4.4 Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO a la província de Barcelona entre 1965 i 1969, segons ocupació i grup professional

Grup professional	Número d'identificades i detingudes	Ocupació	Número d'identificades i detingudes
Estudiants	11	Estudiants	11
Mestresses de casa	19	Mestresses de casa	19
Sense qualificació	21	Comerç	1
		Indústria del metall	6
		Servei domèstic	1
		I. tèxtil	13
Amb qualificació acadèmica	35	Administratives	23
		Altres professionals	2
		Assistents socials	4
		ATS/infermeres	1
		Bibliotecàries	1
		Ensenyament	3
Sense dades	19	Sense dades	19
		Total	105

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

Gràfic 4.3 Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO a la província de Barcelona entre 1965 i 1969, segons grup professional

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÀGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

Si analitzem les dades més detalladament, tant cronològicament com per professions, podem observar com va canviar el perfil de les dones detingudes i identificades per activitats relacionades amb CCOO. Com s'ha dit, les dones que van participar en la COB durant 1964 i 1965 van ser sobretot assistents socials i esposes d'altres militants de CCOO. Pel període que va de 1966 a 1969, el taula 4.6 ens mostra una situació semblant. Entorn a 1966, les dones identificades per la policia eren sobretot mestresses de casa, assistents socials o administratives. A partir de 1967 es pot apreciar una augment en la quantitat d'administratives i de treballadores manuals.

Taula 4.5 Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO a la província de Barcelona entre 1965 i 1969, segons ocupació. Evolució per anys

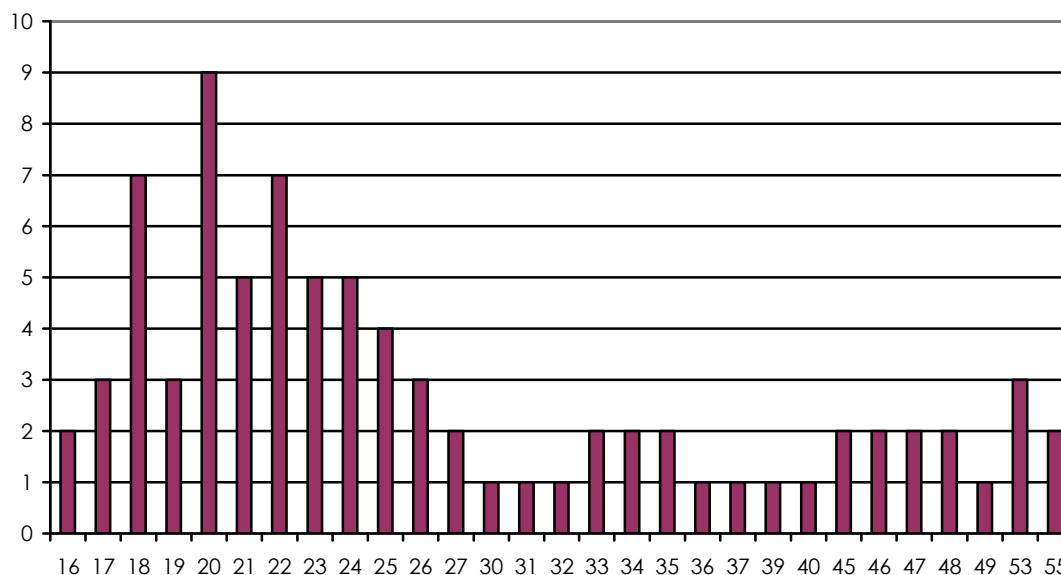
Ocupació	1965	1966	1967	1968	1969	Total general
Administrativa		1	9	4	9	23
Altres professionals				1	1	2
Assistent social		1	3			4
ATS/infermera					1	1
Bibliotecària			1			1
Comerç				1		1
Ensenyament				2	1	3
Estudiant			2	3	6	11
Mestressa de casa	1	3	7	5	3	19
Metall	1		1	2	2	6
Servei Domèstic			1			1
Telefonista				1		1
Tèxtil			5	4	4	13
Sense dades			11	5	3	19
Total general	2	5	40	28	30	105

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

Les dones que havien estat detingudes i identificades en accions vinculades a CCOO tendien a ser més grans que les detingudes per causes polítiques en general. La seva edat mitjana, entre 1965 i 1969, era 28,23 anys. Tot i així, eren majoria les dones entre 17 i 26 anys, que constituïen el 48,57 de les detingudes (gràfic 4.4). Predominaven les dones solteres, encara que no tan clarament com entre les detingudes per causes polítiques: eren 64,41% de les detingudes de les que es coneixia l'estat civil. El 34,15% eren casades i les vídues i separades constituïen 1,22%, en els dos casos¹⁵.

¹⁵ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

Gràfic 4.4 Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO a la província de Barcelona entre 1965 i 1969, per edat

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÀGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

Hi havia menys diferències, pel que fa al lloc de naixement. De nou, les nascudes a Catalunya (sobretot a la província de Barcelona) eren majoria. Constituïen el 52,44% de les identificades i detingudes en relació amb CCOO, d'entre aquelles que se'n coneix el lloc de naixement. Les andaluses tornaven a ser les segones (19,51%), encara que amb una proporció major que les dones detingudes per activitats contra el règim. Les terceres, de nou, eren les dones nascudes en altres estats (9,76%), entre els quals tornava a destacar la Unió Soviètica (taula 4.7). Entre les dones identificades o detingudes que la policia va vincular a CCOO, predominaven les d'origen català, però hi havia una major presència de dones immigrants que no pas entre les detingudes per activitats contra el règim en general. Probablement, això es devia a la major presència entre les primeres de dones de classes treballadores, fossin classificades com a mestresses de casa o com a treballadores manuals.

Taula 4.6 Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO a la província de Barcelona entre 1965 i 1969, segons lloc de naixement

Regió	Número d'identificades i detingudes	Província / Estat	Número d'identificades i detingudes
Andalusia	16	Almeria	2
		Còrdova	1
		Granada	2
		Huelva	1
		Jaen	6
		Màlaga	1
		Sevilla	3
Aragó	5	Saragossa	2
		Terol	3
Castella la Nova	1	Conca	1
Catalunya	43	Barcelona	37
		Girona	1
		Lleida	2
		Tarragona	3
Extremadura	4	Badajoz	3
		Càceres	1
Galícia	1	Corunya	1
Múrcia	2	Múrcia	2
València	2	Castelló	2
Altres estats	8	Algèria	1
		Mèxic	1
		URSS	6
Sense dades	23	Sense dades	23
Total	105	Total	105

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÀGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

Les dades sobre detencions i identificacions policials de dones en relació amb CCOO, entre 1965 i 1969, ofereixen uns resultats interessants, si se'ls compara amb les dades general de detingudes per activitats contra el règim. Es tracta de dones relativament més grans, encara que eren majoria les dones joves i solteres. A més, també eren majoria les dones nascudes a Catalunya, encara que la presència de dones immigrants era més elevada. Allò que resulta sorprenent és que la majoria no eren “treballadores de coll blau”, sinó que tenien qualificació acadèmica. A més, les mestresses de casa estaven molt presents. Aquestes dades s'expliquen per l'important paper que van jugar a CCOO, entre 1964 i 1966, dones amb feines “de coll blanc”, com podien ser administratives i assistents socials, per una banda, i les classificades com a mestresses de casa, per l'altra. El període

que va de 1966 a 1969 a CCOO es pot qualificar com una etapa de transició entre la situació anterior, en la que la majoria de dones que participaven en CCOO eren vistes com a col·laboradores, y la que es va donar a partir de 1969, quan la major part de dones que participaven en CCOO ho feien en tant que militants, amb perfil obrer. Entre 1966 y 1969 destaquen, per una banda, dones que es van vincular a CCOO a partir de la militància dels seus marits i que no eren considerades militants i, per l'altra, dones considerades militants. Entre aquestes últimes hi havia una important presència d'assistents socials, administratives i començava a haver treballadores manuals.

4.2 Col·laboradores?

La important presència de mestresses de casa, entre les dones detingudes i identificades per activitats relacionades amb CCOO (taula 4.5 i gràfic 4.3) es deu a la vinculació de dones al moviment a través de llaços familiars, enlloc de fer-ho a partir de l'activitat laboral. Com indica M. José Pardo Lanuza en referir-se una assemblea a la Font Santa de CCOO del Baix Llobregat:

E.- ¿Había muchas mujeres también en esta manifestación?

(...) Las menos. Había algunas compañeras, ya te digo, con sus maridos, ¿no? Que, que bueno, que eran de esto, porque como era, eh ellos intentaban dar aquella cosa de que era irse a comer al campo. No era una cosa... una reunión, eh. Entonces muchas veces pues llevaban eso, los niños, las mujeres y tal ¿no? Las mujeres acompañaban con mucha tranquilidad a los maridos. Pensando, me imagino, que debían tener mucho miedo, pero bueno, eh¹⁶.

Les forces policials també van detectar la presència d'esposes i fills de militants de CCOO en altres assemblees, en un intent que semblessin reunions "familiars" al camp:

Comunica el Tte. Coronel de la Guardia Civil de Manresa, que ayer en Tarrasa, en las inmediaciones de la estación RENFE denominada "Torrebonica", se reunieron unas 70 u 80 personas entre hombres, mujeres y niños.

¹⁶ AHCO, entrevista a M. José Pardo Lanuza.

Parece ser que los hombres son de los pertenecientes a las comisiones obreras. Las fuerzas allí enviadas no pudieron captar lo que estaban hablando, pero parece ser que mañana tienen programada otra reunión, que ellos denominan “reuniones familiares” por estar presentes en las mismas las mujeres y los niños¹⁷.

Algunes esposes de militants obrers van realitzar tasques essencials pel manteniment de la militància dels seus marits i per la consolidació de CCOO, però no fou el cas de totes. M. del Carmen Muñoz Ruiz, a partir de l'estudi de les entrevistes de militants de CCOO sobretot de l'àrea de Madrid, ha classificat la reacció de les esposes davant la militància i repressió dels marits. La investigadora afirma que es tracta d'una generació de dones nascuda cap als anys trenta, que no va viure la Guerra Civil però sí la postguerra, i que van patir la repressió del marit sovint quan ja tenien fills. Aquestes reaccions serien:

1. Rebuig a l'activitat del marit.
2. Recolzament a l'activitat del marit en l'àmbit de la solidaritat, però sense militar mai.
3. Recolzament a l'activitat del marit, entrada a les xarxes de solidaritat amb altres dones i, fins i tot, inici de la militància política.
4. En molts pocs casos, abandonament del marit, fet durament criticat pels companys comunistes d'ell¹⁸.

La majoria d'aquestes dones tenen en comú haver patit les conseqüències de la militància dels seus marits. Militar a CCOO o a un partit polític antifranquista implicava moltes reunions i assemblees i, per tant, prolongades absències del domicili que sovint provocaven tensions amb la parella, si no militava. D'altra banda, les detencions i acomiadaments dels que foren objecte molts militants de CCOO van deixar les seves famílies en una greu situació econòmica.

En el cas de Barcelona, la majoria de dones que van recolzar l'activitat del marit i col·laboraren amb CCOO havien nascut entorn els anys vint i trenta i algunes havien viscut la Guerra Civil. Oficialment, aquestes dones acostumaven a ser considerades mestresses de

¹⁷ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Teniente Coronel de la Guardia Civil de Manresa, Nota informativa., 14 d'agost de 1967, c. 20.

¹⁸ MUÑOZ RUIZ, M. del Carmen, “Genero, masculinidad y nuevo movimiento obrero bajo el franquismo”, a BABIANO, José (ed.), *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*, Madrid, los Libros de la Catarata, 2007, p. 268-270.

casa, però durant els anys seixanta la majoria treballaven en el sector informal, en ocupacions com el servei domèstic o fent treball a domicili¹⁹.

Les dones que es van vincular a CCOO entre 1964 i 1969 a partir de la militància dels seus marits van realitzar majoritàriament tasques com l'elaboració i repartiment de propaganda, vigilància de reunions i participació en manifestacions i assemblees. Tingueren un important paper, també, a les mobilitzacions contra la repressió de membres de CCOO. Durant aquests anys, les freqüents detencions dels militants van provocar la mobilització de les seves esposes, que es concentraven a les comissaries interessant-se per la seva situació. En alguns casos es van organitzar i van visitar autoritats civils i eclesiàstiques, i van encapçalar concentracions i manifestacions contra les detencions²⁰. No obstant això, generalment no assistien a les reunions i per tant no estaven en els centres de decisió política o estratègica de CCOO²¹. La vinculació a CCOO a partir de la militància dels marits i el fet de no treballar en el marc d'actuació habitual de CCOO, les fàbriques, feia que la seva participació es veiés com a subordinada. Eren les “dones de”. Aquesta forma de participació en CCOO s'ha documentat a les àrees de Barcelona, Madrid i València. Per Vicenta Verdugo, la participació en les CCOO de València de dones lluny del prototipus d'obrer mostra el caràcter de moviment sociopolític que van tenir CCOO des dels seus inicis²².

La situació d'aquestes activistes té importants similituds a la de les dones que van col·laborar amb la lluita guerrillera i que participaren en les activitats d'organitzacions antifranquistes durant els anys quaranta i cinquanta. Moltes d'elles van vincular-se a aquestes activitats a partir de familiars, sobretot a partir de l'experiència de la repressió. Realitzaren tasques considerades secundàries i sovint no militaven formalment ni participaven en la presa de decisions polítiques. Els militants d'organitzacions

¹⁹AHCO, entrevista a Carme Giménez Tonietti; AML'H-AH, entrevista a Purificación Fernández García; Fundació Utopia-Juan N. García Nieto (FU), entrevista a Rosalia Sánchez Novell. Entrevistes a Paquita Clavería Palos, 2 i 23 de febrer de 2007; María Rosa Martínez Bereda, 28 de novembre i 11 de desembre de 2007; Piedad Samper García 22 i 29 de febrer de 2008. Pilar Ferrer Pla, per contra, va treballar com a infermera. Entrevista a Pilar Ferrer Pla, 30 de març- 26 d'abril de 2006.

²⁰ Un exemple de mobilització contra la repressió a *Treball*, 280, novembre de 1966 i 281, desembre de 1966.

²¹ FU, entrevista a Rosalia Sánchez Novell; Entrevista a Piedad Samper García 22 i 29 de febrer de 2008.

²² VERDUGO, Vicenta, “Mujeres, trabajo asalariado, sindicalismo y feminismo. Del Franquismo a la Transición democrática”, a SÁNCHEZ, Dolores; VERDUGO, Vicenta; GÓMEZ, Alberto (coords.), *Mujeres sindicalistas feministas CCOO PV 1956-1982*, València, Fundación de Estudios e Iniciativas Sociolaborales CCOO PV, 2011, p. 18 i “¡Compañera! ¡Trabajadora! Las mujeres en las CCOO del País Valenciano: de la dictadura franquista a la Transición democrática”, *Historia, Trabajo y Sociedad*, 3, 2012, p. 23.

antifranquistes consideraven que feien allò que els corresponia fer com a dones: ajudar els seus marits²³.

L'activitat de les dones que s'implicaren a les CCOO a partir de la militància dels seus esposos tenen una gran relació amb la figura de la dona de pres. Tenia el seu origen en la repressió franquista, ja que el règim les castigà indirectament i les va estigmatitzar socialment. Van adquirir consciència de la seva situació com a dones de pres i dels problemes que els comportava. Algunes d'elles, a més de donar suport a l'empresonat i assegurar la supervivència de la família, van coincidir amb altres dones de presos polítics a les portes de les presons i crearen xarxes de solidaritat. Van fer visites col·lectives a autoritats polítiques, militars i eclesiàstiques i fins i tot van protagonitzar tancaments col·lectius demanant la millora de la situació dels "seus" presos, el reconeixement que es tractava de presos polítics i campanyes per l'amnistia.

Moltes d'aquestes dones van actuar d'aquesta manera perquè consideraven que era el seu deure com a esposes. Tanmateix, la seva acció coordinada, sobretot a partir de 1945, va implicar un sentiment de solidaritat –fruit de la seva autoidentificació com a part del col·lectiu dels represaliats pel franquisme– i la seva politització. Des de les organitzacions antifranquistes, particularment el PCE i el PSUC, es va fomentar l'activitat d'aquestes dones de pres, en bona mesura fruit d'una concepció de les dones com a esposes que "naturalment" havien de recolzar els seus marits empresonats. Per tant, les organitzacions antifranquistes, durant bona part de la dictadura, van compartir amb el franquisme la concepció de les dones com a esposes i mares i, a més, en ocasions la van potenciar. Es considerava una bona manera d'implicar en la lluita contra el règim dones que anteriorment no havien tingut participació política i una forma d'evitar la repressió. El fet de presentar-se com a dones defensant els seus marits i familiars els donava certa legitimitat davant el règim, que inicialment no considerava la seva actuació com un desafiament polític²⁴.

Les formes d'implicació de les dones a les CCOO durant els anys seixanta canviaven en funció de si procedien d'entorns de militància comunista o militància

²³ YUSTA, Mercedes, "Rebeldía individual, compromiso familiar, acción colectiva. Las mujeres en la resistencia al franquismo durante los años cuarenta", *Historia del Presente*, 4, 2004, p. 36-92; CABRERO, Claudia, *Mujeres contra el franquismo (Asturias 1937-1952)*, Oviedo, KRK, 2006, esp. p. 276, 372.

²⁴ Vegeu els treballs d'Irene Abad, *Las mujeres de presos republicanos: movilización política nacida de la represión franquista*. Madrid, Fundación 1º de Mayo, Documento de Trabajo 2/2004, 2004 [en línia] <http://www.ccoo.es/1mayo/publicaciones/doctrab/doc204.pdf>; "El papel de las 'mujeres de preso' en la campaña pro-amnistía", *Entelequia. Revista Multidisciplinar*, 7, 2008, 139-151 i *En las puertas de la prisión. De la solidaridad a la concienciación política de las mujeres de los presos del franquismo*, Barcelona, Icaria, 2012.

catòlica. Les dones que van participar en CCOO i que procedien de l'àmbit comunista sovint havien col·laborat amb el PCE i el PSUC des dels anys cinquanta o fins i tot abans. És el cas de la Carmen Giménez Tonietti (Barcelona, 1918), que durant la Guerra Civil va estar afiliada a les Joventuts Socialistes Unificades de Catalunya (JSUC). En acabar la guerra, amb un grup de dones de les JSUC visitaven presos del PSUC a la Model i els portaven paquets amb productes de primera necessitat. El 1947 va ingressar formalment al PSUC. Va continuar anant a visitar presos del partit a Barcelona i Burgos, on va conèixer el seu marit, Ángel Rozas, qui posteriorment va participar en la fundació de la COB. Segons Carmen Giménez, el 1960, en casar-se, deixà voluntàriament la militància més formal. No obstant això, sembla que va continuar tenint una participació molt activa en les xarxes de solidaritat del PSUC i també a CCOO, doncs participava en reunions de CCOO i en accions de solidaritat pels seus membres²⁵.

Una altra persona que havia tingut militància formal en el PSUC abans de col·laborar amb CCOO va ser Pilar Ferrer Pla (Barcelona, 1926). S'integrà al PSUC a principis dels anys seixanta, a partir del seu marit Pedro León. Després de la primera detenció d'aquest, el 1964, va deixar de banda la militància formal. A partir de llavors va centrar-se a mantenir la seva família, gestionar la defensa jurídica del marit i visitar-lo a la presó. A més, participà en les xarxes de solidaritat amb els presos polítics i, aprofitant les visites al marit a la presó, hi introduïa documentació del PSUC i CCOO²⁶.

Tot i que les anteriors dones que van col·laborar amb CCOO van militar prèviament en el PSUC, habitualment no eren militants formals, sinó que s'havien implicat a les xarxes de solidaritat des del anys cinquanta. A més, inicialment moltes d'elles no sabien res de les activitats polítiques i sindicals dels seus marits, fins al punt que fou relativament freqüent que s'assabentessin de les seves activitats quan eren detinguts²⁷. Va ser el cas de Piedad Samper (Baza, Almeria, 1920), esposa del dirigent de CCOO Ángel Doménech. Davant la primera detenció del marit, el 1958, Piedad Samper afirmava:

²⁵ Per a la participació en una reunió de CCOO el febrer de 1967, AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Detención de elementos comunistas y de las 'Comisiones Obreras'", Barcelona, 15 de febrer de 1967; Protocolo, El Correo Catalán, "Detención de varios obreros más por participar en una reunión no autorizada", 16 de Febrer de 1967, c. 20. Per a l'assistència de Carmen Giménez en un consell de guerra contra membres de les CCOO de Sabadell, AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Consejo de guerra contra elementos de las Comisiones Obreras de Sabadell", Barcelona, 31 de juliol de 1967, c. 20. AHCO, entrevista a Carmen Giménez Tonietti.

²⁶ Entrevista a Pilar Ferrer Pla, 30 de març- 26 d'abril de 2006; entrevista a Isidor Boix Lluch, 8 de novembre de 2006.

²⁷ AML'H-AH, entrevista a Purificación Fernández García ; entrevista a Piedad Samper García 22 i 29 de febrer de 2008.

Entonces [quan va començar a militar en el PSUC] yo no me metía porque no quería que me metiera en nada. Pero yo... veía lo que pasaba. Al principio no sabía nada. Se iba a reuniones... y yo no sabía nada. (...) Sospechaba, porque yo sabía algo. La primera vez que lo metieron en la cárcel... yo no sabía el que. Y cuando fui y ya me dijeron... porque lo trajeron de la fábrica también. Trabajaba en la Seda. Y cuando fui le eché una bronca: “¿Por qué no me lo has dicho lo que hacías? Tú estás ahí, pero las manos están aquí”. Yo ayudaba en tó. ¡Hasta se enfadó conmigo! Yo salí llorando, cuando salí de la visita de allí y se lo dije a las compañeras.

Entrevistadora: ¿A las compañeras?

A las compañeras de las que tenían los maridos allí también. “¡Es que mira cómo se ha puesto!” Es que yo no quería que se pensara él que yo no estaba conforme. Incluso él “¡Aquí no vengas más!” Y yo salí llorando. No era eso. Es que si me hubiera dicho algo, le hubiera ayudao y hubiéramos estao más unidos. ¡¿Cómo lo iba a denunciar yo?! ¡Madre mía!²⁸

Sovint, la detenció del marit era un esdeveniment traumàtic perquè fins aquell moment la dona no coneixia la militància del marit. Malgrat tot, moltes dones van donar suport al marit durant la detenció i feien un esforç suplementari per mantenir les seves famílies. De vegades, animades per dones havien passat situacions similars, el compromís va anar més enllà. Va ser el cas de la Purificación Fernández García el 1957, quan li van comunicar que el marit havia estat detingut per comunista:

Cogí a una mujer de aquellas que iban a ver a su marido, y dijo “por qué no vamos al obispo y le decimos que nosotros no somos comunistas, que nosotros tenemos que ver a nuestros hijos...” Y nos fuimos al obispo (...) Luego fuimos también al gobernador (...) No nos dieron nada.

Vino la mujer de uno, que habían venido de Francia y los habían cogido. La mujer fue a mi casa, a la Bomba y me dijo “oye, vengo de parte de tu marido a que vengas con nosotros al Partido”. Digo “¿Cómo? ¡Qué va! Mi marido nos ha buscado la ruina a nosotros y yo no quiero saber nada de reuniones ni de nada de eso”. Dice “pero si tú estás haciendo un trabajo de comunistas, si a las mujeres de los presos las llevas a dónde quieras. ¿Por qué no puedes ser del Partido?”²⁹

²⁸ Entrevista a Piedad Samper García 22 de febrer de 2008.

²⁹ AML'H-AH, entrevista a Purificación Fernández García.

Purificación Fernández finalment va entrar al PSUC i va participar en diferents moviments socials com CCOO, el moviment de dones i el veïnal. Adquirí un paper molt destacat tant al PSUC com als moviments socials on participà i va arribar a ser més coneguda que el seu marit. Aquesta situació no fou gens habitual. D'entre les dones que van implicar-se a CCOO o el PSUC a partir de la militància dels seus marits, n'hi hagué poques que assolissin tanta notorietat.

Durant els anys seixanta es van produir situacions similars. És el cas de Rosalia Sánchez Novell (Barcelona, 1942). El seu marit, Antonio García, li va explicar que era comunista en casar-se, el 1958. Va saber de la seva militància en el PSUC i després a CCOO, però ni es va interessar en participar, ni el seu marit li va proposar fer-ho. L'abril de 1967 van detenir-lo i Rosalia Sánchez es va trobar amb el rebuig dels coneguts i familiars, mentre havia de portar menjar pel marit a la comissaria. Quan va tenir ocasió de parlar amb ell, li digué que ella no podia viure d'aquella manera. El marit li respongué que no la volia veure, i sembla ser que un company el va fer escollir entre el partit o ella. Quan el marit sortí de la presó van reconciliar-se. Segons explicava Rosalia Sánchez el 1977,

Entonces empezó mi empeño por salir de mi indiferencia. Cuando salía, le preguntaba si podía acompañarle. Si era reunión, no me dejaba, pero si era asamblea o manifestación me agarraba a él y siempre estaba dispuesta a hacer número. Si todo iba bien me alegraba como ellos; si había que correr delante de la Guardia Civil, corría como ellos, pero a pesar de todo sufría menos que quedándome en casa sin saber lo que pasaba. De esa forma fui viviendo los problemas de la comarca y fui adquiriendo una conciencia de la realidad que, sin ser comunista, me daba cuenta de qué pensaba y sufría igual que ellos ante los problemas, pero el complejo de inferioridad que arrastraba desde hacía seis años no podía superarlo, por eso nunca quise ingresar en el partido, puesto que Antonio no me animó nunca a ello. Debía ser porque no valía³⁰.

El testimoni de Rosalia Sánchez mostra l'escàs interès del marit perquè ingressés al partit. Molts homes militants pensaven que la participació d'aquestes dones no havia d'anar més enllà del suport, en activitats que consideraven secundàries. El marit de Piedad Samper, quan ella li plantejava implicar-se més en el moviment, li repetia insistentment “no te metas en camisas de 11 varas”. Piedad Samper afirma:

³⁰ Institut Internacional d'Història Social- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), CCOO (Espanya) Collection, Rosalia Sánchez Novell, “Memorias de una mujer de preso”, carp. 31.

E.: ¿Le hubiera gustado ir a reuniones?

Pues sí, pero como tenía el jefe... hacía lo que podía... en la vanguardia... pero yo no sabía... bueno, sí sabía lo que querían y lo que había que hacer, pero yo no quería meter porque parecía que era quitarle la ésa a mi marido. Porque había uno que vivía en la Bomba, allí había una que se llamaba Pura... Y luego mi marido decía... después que es muy celoso. Si había amigos nuestros mismos, decían “Vamos a ir a ca la Piedad” Una leche. Siempre mentaban a la Pura. Felipe, Felipe se llamaba el marido (...) Pura era más eso que el marido, una comunista... “Pues ya tenemos aquí otra Pura” Yo no quería resaltar tampoco, también porque a lo mejor no hacerme señalar para que no me cogieran a mí también, porque yo soy muy activa, mu lanzá. Él no quería que yo me metiera porque las cosas estaban mu serias, si te echaban el ojo ya estabas lista. Prefería estar a la sombra y hacer el trabajo que él no podía hacer, porque así estábamos mejor³¹.

Els militants de CCOO vinculats al PSUC tendien a mantenir les seves esposes al marge de la militància: per motius de seguretat, perquè consideraven que no era cosa de dones i fins i tot, en alguns casos, per no ser eclipsats en la seva militància. Tanmateix, des del PSUC es va fomentar la implicació de dones en les xarxes de solidaritat, especialment en ocasió de “caigudes” importants. Per exemple, després de la detenció de 64 persones del PSUC entre el març i l’abril de 1958 i el començament del seu consell de guerra, les esposes d’alguns detinguts van enviar cartes i van visitar el bisbe, el governador i el Col·legi d’Advocats. El PSUC tenia coneixement de les seves activitats i existien estrets contactes amb algunes elles. En una carta a la direcció del PSUC s’afirmava ,

Como os iba diciendo las mujeres parecen estar dispuestas y sienten necesidad de algo. Yo creo que hay que aprovechar la ocasión teniendo en cuenta que todas vienen a hablarme o pedirme consejo. (...) ¿No podríamos formar un grupo de mujeres antifascistas teniendo en cuenta que ellas me dan sus direcciones por si acaso sus maridos salieran en libertad, poder mantener contacto con ellas y seguir viéndonos por tal de ayudar a los presos políticos?³²

L’activitat de les dones de pres va adquirir més estabilitat. El 1962 van aprofitar un concili ecumènic per fer una campanya per l’amnistia, visitant els bisbes de Catalunya i els abats

³¹ Entrevista a Piedad Samper García 22 de febrer de 2008.

³² AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Carta de Jeannette y Antonia”, 1 de juny de 1958, *Jacq.* 935.

dels monestirs de Montserrat i Poblet. El PSUC els donà suport econòmic³³. Des dels informes del PSUC, era freqüent que es referissin a les accions col·lectives de “*nuestras mujeres*”³⁴. Durant aquestes dates l’activitat d’aquestes dones no s’organitzava com la resta de militants. Per exemple, a Barcelona no estava controlada pel Comitè de Barcelona del partit. Segons la dirigent comunista Leonor Bornaó,

Després, el que no estava a les nostres mans, eren les presons. Les presons i la solidaritat: les dones... Això era una cosa que estava a part.

E.: Com funcionava?

Doncs això funcionava molt directament amb la direcció de París, segurament per raons de seguretat, perquè clar, com les dones dels presos estaven tocant constantment el perill, perquè estaven anant a la presó. Eren comunistes “legals”, perquè tothom les coneixia. Llavors, estar en contacte amb nosaltres, no era... Això no ho tocàvem, estava a part. Estava molt ben compartimentat tot per no posar el treball nostre en perill³⁵.

Per tant, tot i que les dones sovint quedaven al marge de la militància formal, des del PCE i el PSUC es van establir contactes i una certa organització per afavorir l’acció col·lectiva de les dones de pres.

La voluntat del PSUC d’impulsar la participació de les dones en la lluita antifranquista portà l’organització a formar un nucli de dones intel·lectuals el 1962, per estudiar els problemes específics de les dones. El 1965 va crear el Moviment Democràtic de Dones (MDD), on confluïrien intel·lectuals, esposes de dirigents obrers comunistes i algunes treballadores. La màxima activitat de MDD es va produir entre 1967 i 1968 però, com veurem, el moviment fou dissolt el 1969.

A principis dels anys setanta el PSUC continuà fomentant els contactes amb dones de pres, com va passar en el cas de Pilar Ferrer. Isidor Boix, dirigent de CCOO i del PSUC afirma,

En aquella època, una estructura específica de dones jo no recordo, ni tan sols que hi hagués una estructura específica al PSUC. Sí que l’havia hagut als anys 60, però després no recordo que hi hagués una estructura específica. Una altra cosa és que es va mantindre i

³³ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, “Carta del Blasco” [Gregorio López Raimundo], 17 de setembre de 1962, *Jacq.* 1130.

³⁴ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, “Carta de Mario” [Gabriel Arrom], 13 d’octubre de 1962, *Jacq.* 1137.

³⁵ Entrevista a Leonor Bornaó Rodríguez, 9 de març de 2007. Leonor Bornaó era la persona que en aquells moments connectava el comitè de Barcelona amb la direcció del PSUC a França.

inclús desenvolupar aquesta activitat, per exemple durant un període llarg la relació amb la presó, durant els anys seixanta principis del setanta va ser amb el Pedro León, i era a través de la seva dona. La fiambrella que tenia ell, un llibre que teníem nosaltres fora... Cada lletra s'havia de buscar una lletra en una plana de llibre...³⁶

Les relacions de la direcció del PSUC amb les dones de pres de vegades eren molt estretes, cosa que els donava una important responsabilitat,

E.: S'anava a buscar a les dones dels presos...

Clar, en aquest cas a la dona del Pedro León. Eren gent que, per un costat, en sortir de la presó, en anar veure els marits, lògicament, la policia podia vigilar-les, eren persones que tenien un gran nivell de responsabilitat pràctica encara que no fossin militants organitzats. Vull dir, que el contacte amb ella el feia jo, o el feia el Miguel Núñez, o una altra persona una altra vegada. Vull dir, que era un contacte molt pròxim, que si la policia hagués fet un seguiment exhaustiu, hagués arribat molt pròxima a l'estructura clandestina³⁷.

Tanmateix, no totes les dones es van prestar a fer aquest tipus de tasques:

E.: Aquestes dones es prestaven normalment?

Bé, es prestaven en funció del nivell de penetració amb el que feia el seu marit. També hi havia un altre problema, que en ocasions la família suportava l'activitat clandestina de la persona, i en aquest cas normalment dones –i en aquest cas hi havia una clara diferenciació– el suportava quan detenien... En ocasions la reacció era violenta contra l'organització, que ens acusaven de ser responsables de que el seu marit estés a la presó³⁸.

Què impulsava a algunes dones a col·laborar amb CCOO, de vegades més del que els seus marits haguessin volgut? Segons Elionor Sellés, alguns dels elements que van predisposar a la militància en CCOO van ser la ideologia familiar, les humiliacions rebudes pels vencedors de la Guerra Civil o el caràcter individual. L'experiència del treball fabril i el contacte amb persones de CCOO convertien aquesta predisposició en activisme³⁹.

La implicació d'aquestes dones amb activitats relacionades amb CCOO sovint és explicada per elles mateixes com a conseqüència del seu caràcter “rebel” davant allò que

³⁶ Entrevista a Isidor Boix Lluç, 8 de novembre de 2006.

³⁷ *Ibid.*

³⁸ *Ibid.*

³⁹ SELLES, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit, p. 503-538.

consideraven una injustícia. En el cas de Rosalia Sánchez, això va tenir una plasmació en una protesta laboral, molt abans de conèixer el marit i entrar en contacte amb el PSUC. De 1956 a 1961 (quan tenia de 14 a 19 anys) Rosalia Sánchez va treballar en una empresa tèxtil denominada Manufactures Sasor, a Sant Joan Despí. En una ocasió la van voler canviar a un lloc de treball amb més responsabilitat i sou. Ella digué que possessin un home casat, amb fills, i per això la van castigar canviant-la a un lloc de treball on estava en contacte amb l'aigua tot el dia, cosa que li va provocar reuma. Com que no la volien canviar de lloc, va anar a l'OSE a queixar-se, cosa que no li va servir per res. Amb aquesta manera d'actuar, va mostrar inconformitat amb les polítiques d'empresa i visqué la ineficàcia del Sindicat Vertical. També mostrà la seva avinença amb els rols de gènere establerts, segons els quals els pares de família tenien dret als llocs de treball millor remunerats, perquè era a ells a qui corresponia ser els principals sustentadors de la família. Rosalia Sánchez es va solidaritzar amb un company i tractà de defensar els seus propis drets, probablement perquè tenia uns valors que la impel·lien a actuar d'aquesta manera, possiblement la solidaritat de classe i la ideologia del guanyador de pa masculí. Però d'on sortien aquests valors?⁴⁰

Javier Tébar ha estudiat la gran proporció de militants de CCOO dels anys seixanta que tenien familiars de primer o segon grau víctimes de la repressió franquista. Tot i que no van viure directament la repressió, la família els va transmetre l'experiència i uns determinats valors, propis d'una cultura política d'esquerres, que després van afavorir la seva implicació a CCOO⁴¹. Xavier Domènech, per altra banda, ha remarcat la importància de la transmissió de l'experiència de la repressió entre els activistes obrers dels anys cinquanta i seixanta⁴². Així mateix, Cristina Borderías, Mònica Borrell, Jordi Ibarz i Conchi Villar han assenyalat la importància de la transmissió familiar de valors obreristes i d'esquerres a les dues generacions de dones militants de CCOO que van participar-hi durant els anys seixanta. La primera és de la generació de dones que va començar la seva militància política abans de la dictadura i s'integrà al moviment obrer durant els anys cinquanta; la segona, és la de dones nascudes entre 1944 i 1950 i es va unir a la generació anterior en la formació de CCOO. Les testimonis d'aquesta segona generació gairebé

⁴⁰ FU, entrevista a Rosalia Sánchez Novell.

⁴¹ TÉBAR, Javier, "Contraindicacions de la 'política de la Victòria'. Notes sobre repressió i militància obrera dels anys seixanta", a PAGÈS, Pelai (dir.), *Franquisme i repressió. La repressió franquista als Països Catalans (1939-1975)*, València, Universitat de València, 2004, p. 273-293

⁴² DOMÈNECH, Xavier, "La clase obrera bajo el franquismo. Aproximación a sus elementos formativos", *Ayer*, 85, 2012, p. 201-225.

sempre fan referència a la ideologia antifranquista dels seus pares i a unes mares fortes i independents⁴³.

Les dones que es van vincular a CCOO a partir dels seus marits comunistes sovint provenien de famílies d'esquerres, que havien patit la repressió del règim. Així, per exemple, la família de Rosa M. Rísquez⁴⁴ havia patit serioses represàlies per la militància comunista del pare: el pare havia passat dotze anys empresonat i la mare dos, al llarg de diversos períodes. En el cas de Purificación Fernández García, la seva mare va ser detinguda per burlar-se de la Guàrdia Civil. A més a més, Carmen Giménez, Piedad Samper i Rosalía Sánchez també tenien familiars d'esquerres⁴⁵. Per tant, aquestes dones no tan sols es van vincular a partits antifranquistes o a CCCO perquè donessin suport al marit, sinó perquè consideraven que estaven actuant correctament, en funció dels valors que els havien transmès les seves famílies.

Les dones que es van vincular a CCOO a partir del marit, però que procedien de l'àmbit de la militància catòlica obrera, presenten algunes característiques diferents, de les de l'àmbit comunista. Per començar, tenien uns orígens familiars més variats. La transmissió familiar de valors i de l'experiència de la repressió franquista no semblen tan determinants. Això afecta tant a les que van participar a CCOO a partir de la militància del marit com a les que ho van fer a partir de la seva ocupació professional. Entre les mullers de militants de CCOO procedents de la militància cristiana de base, trobem M. Rosa Martínez Bereda (Barcelona, 1933). El seu pare era anticlerical, d'ideologia anarquista, i la família de la mare era catalanista. En el cas de Paquita Clavería Palos (Albalate del Campo, Terol, 1944) la família era indiferent políticament, encara que molt catòlica. Ambdues van participar en associacions catòliques, que constituïen una important via de socialització de les joves durant l'època franquista, la forma de sortir de casa i divertir-se "*És lo que había. No hi había otra cosa*"⁴⁶.

Tanmateix, el signe de les associacions resultava molt diferent. Paquita Clavería estigué inicialment en Acció Catòlica, a Albalate del Campo. D'aquella experiència, destaca que l'organització era molt conservadora: es cantava el Cara al Sol i s'insistia

⁴³ BORDERÍAS, Cristina; BORRELL, Mònica; IBARZ, Jordi; VILLAR, Conchi, "Los eslabones perdidos del sindicalismo democrático", *Historia Contemporánea*, 26, 2003, p. 168-184.

⁴⁴ Vegeu el capítol anterior.

⁴⁵ AHCO, entrevista a Carme Giménez Tonietti; AML'H-AH, entrevista a Purificación Fernández García; FU, entrevista a Rosalía Sánchez Novell. Entrevistes a Rosa M. Rísquez Gómez, 19 de desembre de 2007; Piedad Samper García 22 i 29 de febrer de 2008.

⁴⁶ Entrevista a Paquita Clavería Palos, 8 de febrer de 2007.

constantment en la idea del pecat. L'experiència de M. Rosa Martínez fou diferent. Va entrar a la JOC als 14 anys, quan es va implantar a Barcelona. Allà, a més de l'Evangeli, es reflexionava sobre la condició obrera, cosa que significà per a M. Rosa Martínez una "conscienciació del món obrer"⁴⁷. Per tant, M. Rosa Martínez ja havia estat en contacte amb l'obrerisme abans de conèixer el seu marit –Josep Pujol Bardolet– a la mateixa JOC. Un cop casats, els dos van militar en l'Acció Catòlica Obrera (ACO)⁴⁸.

El contacte de Paquita Claveria amb l'obrerisme i l'antifranquisme va ser posterior, a través del seu marit, Manuel Murcia Ros. En el moment en que es van conèixer ell era dirigent de la JOC a Barcelona. Després de casar-se, Paquita Claveria va formar part de l'HOAC i l'ACO⁴⁹.

La militància en organitzacions cristianes obreres com la JOC, l'HOAC i l'ACO constituí un important element de reforçament de la identitat obrera. Aquestes organitzacions combinaven la voluntat evangelitzadora amb la conscienciació del que significava pertànyer a la classe obrera. Com veurem, una part important de les dones treballadores que militaven en CCOO durant els anys seixanta havien format part de la JOC i l'HOAC. En el cas de les dones vinculades a CCOO a partir de la militància dels seus marits, quan es van produir els contactes amb CCOO, algunes d'elles militaven en l'ACO. L'ACO va estar present a l'àrea de Barcelona des de principis dels anys cinquanta. Fou reconeguda oficialment per l'Església durant els anys seixanta. Es tractava d'una organització catòlica obrera que volia combinar la evangelització de la classe treballadora amb el compromís temporal. La formaven matrimonis, que es reunien a les cases dels membres de l'organització i practicaven la revisió de vida. La revisió de vida –també realitzada per la JOC– era un mètode pel qual cada militant, en grup, descrivia una experiència viscuda, sovint relacionada amb la vida laboral. Amb el grup, s'analitzava i es plantejava què havia de fer per canviar el seu entorn, de manera que millorés la situació per als treballadors. Es resumia amb la frase "veure, jutjar, actuar"⁵⁰.

El fet que a l'ACO hi assistissin homes i dones no implica que la seva participació fos la mateixa. Bona part de les dones que hi militaven, en casar-se, havien deixat el treball

⁴⁷ Entrevista a M. Rosa Martínez Bereda, 28 de novembre de 2007.

⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁹ Entrevista a Paquita Claveria Palos, 8 de febrer de 2007.

⁵⁰ Per l'estudi de l'ACO, vegeu FERNÁNDEZ SEGURA, José, *La participación de los católicos en el movimiento obrero de Barcelona (1946-1978)*, tesi doctoral, Barcelona, Universitat de Barcelona, juny de 2005, especialment el capítol 3 i MARTÍNEZ HOYOS, Francisco, "Cristianos contra Franco en Cataluña", *Historia del Presente*, 10, 2007, p. 61-80.

remunerat fora de casa. Algunes feien de mestresses de casa⁵¹ i d'altres treballaven en el propi domicili⁵². A les reunions tendien a anar més homes que dones, perquè elles es quedaven a casa per fer les tasques domèstiques. I tot i que es tractava d'un moviment d'ideologia obrerista, quan les dones parlaven, generalment ho feien de qüestions familiars.

Les dones parlaven més aviat de coses de dones. Problemes de veïns... però més de coses de dones i de criatures... (...) També intervenies en problemes de la fàbrica, feina... perquè el problema que podia tenir, també el tenies tu. Si el podien treure de la feina, si anava a la presó...⁵³

Es considerava que les qüestions familiars eren més pròpies de dones i que els temes pròpiament laborals eren d'homes, ja que es pensava que eren ells qui treballaven (entenent el treball com a treball remunerat fora del domicili, a jornada completa).

D'altra banda, la voluntat d'afavorir el compromís temporal facilità que molts membres de l'ACO –normalment homes– passessin a militar en altres organitzacions i partits clandestins, com ara l'MSC, el FOC o CCOO⁵⁴. A més, a l'hora d'integrar-se a CCOO, es considerava que moltes de les dones integrades a l'ACO no eren pròpiament treballadores. En alguns casos, les esposes d'aquests militants, també membres de l'ACO, van afavorir la seva activitat política i sindical. La parella assistia a les reunions de l'ACO (sovint en cap de setmana) i el marit, de nit, anava a les reunions clandestines de l'organització de la que formava part. En el cas de les dones vinculades a CCOO a través del marit, sembla ser que des del primer moment van ser conscients de la militància d'ells en organitzacions clandestines. Segons indica M. Rosa Martínez Bereda,

Jo recordo un capellà que em va dir:

–Ja saps que el teu home pot anar a la presó algun dia?

Dic: “Sí, sí”.

–Ets conscient?

Perquè, és clar, podia pensar “No és conscient”. Però i tant. Ho vaig entendre perfectament en seguida. Vull dir, que no... que hi ha hagut gent que ha estat en contra del seu marit, qui fos. Companyes que... per la por de la família, no perquè ella pensés al revés, sinó perquè

⁵¹ Com era el cas de Paquita Clavería.

⁵² Com M. Rosa Martínez.

⁵³ Entrevista a M. Rosa Martínez Bereda.

⁵⁴ FERNÁNDEZ SEGURA, José, *La participación de los católicos en el movimiento obrero...*, *op. cit.*, capítol 3 i MARTÍNEZ HOYOS, Francisco, “Cristianos contra Franco en Catalunya”, *op. cit.* p. 61-80.

les dones som les que paguem els plats trencats. Però no sé, pensava que ens en sortiríem... No sé. Veia tan clar que s'havia de lluitar perquè les coses canviessin. I no veia que jo podia participar perquè era aixís, abans. No... No veia com, ni de quina manera podia participar si no deixant fer, que ell pogués fer⁵⁵.

El fet d'haver compartit militància en organitzacions cristianes obreres segurament facilità que els marits no els intentessin ocultar seves activitats. Tanmateix, les informacions que elles podien tenir eren escasses:

Mai em parlava de noms de persones. No em podia dir res d'on estava...

Entrevistadora: I li explicava el què feia?

Alguna vegada però poca cosa. Molt poca cosa.

E.: D'organitzacions, li parlava?

No, tant així no. No podia... no ho podia saber. Alguna vegada havien portat octavetes a casa i alguna cosa d'aquestes.... però no. No sabia. Sabia que estava, sabia que tenia una reunió, sabia que avui arribaria tard, però no sabia ni on era ni amb qui es trobava.

E.: Quan entrava en alguna organització, ho sabia?

No, res. Res de res.

E.: Sabia que estava organitzat i prou.

Res de res. I sempre em deia "Mira, no t'explico coses (...) perquè si no saps, no ho podràs explicar mai". Bueno, pues millor, no m'ho expliquis⁵⁶.

Aquestes dones, que prèviament havien militat en organitzacions cristianes obreres, malgrat no saber detalls concrets, tenien constància de la militància del marit. Això no resultava tan comú entre les esposes de militants de CCOO comunistes. Com indica Paquita Clavería,

Los del Partido Comunista, aparte de la mujer del Rozas y otras que había, yo creo que incluso tenían miedo de explicarles cosas a las mujeres. Eran obreros de base, esta gente⁵⁷.

A banda del coneixement inicial de les activitats del marit, les esposes de militants de procedència catòlica tenien una altra diferència respecte les de l'entorn comunista. En general, no van formar part de les xarxes de solidaritat, quan els seus marits van ser

⁵⁵ Entrevista a M. Rosa Martínez Bereda, 28 de novembre de 2007.

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ Entrevista a Paquita Clavería Palos, 8 de febrer de 2007.

detinguts com a integrants de CCOO. Quan, el febrer de 1965, es van iniciar les detencions contra els membres de la Comissió Obrera Central de Barcelona, la policia va anar a buscar el marit de M. Rosa Martínez a casa seva, però no el va trobar. Ella va anar a avisar un company de la Comissió Obrera Central i veí del barri, en Josep M. Folch, que la policia també el buscava. El marit a M. Rosa Martínez, Josep Pujol, es va mantenir amagat unes setmanes, després de les quals es va lliurar a la policia. M. Rosa Martínez no va saber on s'amagava, però mentrestant li va aconseguir un advocat, assessorada per un capellà. No va estar en contacte amb les altres dones dels detinguts, tot i ser veïna de Rosa María Rísquez Gómez, qui es va encarregar de repartir el fons de solidaritat per a les famílies afectades per aquesta "caiguda" de CCOO. El fons es va dirigir a les famílies de dirigents de CCOO que eren membres del partit⁵⁸.

Posteriorment, els contactes entre esposes de detinguts i les fonts de solidaritat es van diversificar. El marit de Paquita Clavería, Manuel Murcia Ros, fou detingut en dues ocasions i va estar empresonat de febrer a març de 1967 i de desembre de 1967 a gener de 1968. Paquita Clavería explica que les esposes dels detinguts es trobaven a la comissaria, en els despatxos d'advocats, a la presó... Entre elles "*le llevaban la comida para el grupo, nos lo combinamos con las mujeres*"⁵⁹. S'establien relacions entre dones amb marits detinguts de CCOO, però amb filiacions polítiques diverses: comunistes, cristians, del FOC... Les dones es coneixien entre elles, però moltes no es volien implicar més enllà de coordinar-se per afavorir les visites o fer arribar menjar als seus familiars. D'altres, però, es reunien en esglésies i van portar un escrit al Govern Civil de Barcelona, on protestaven pels empresonaments. Fins i tot s'hi van implicar aquelles que rebutjaven participar en activitats de caràcter polític. El fet d'estar defensant els seus marits les feia sentir-se legitimades per fer una concentració, de la qual Paquita Clavería afirma que "*recuerdo que fui hasta sin miedo*"⁶⁰.

Com s'ha pogut comprovar, algunes esposes de militants de CCOO van assolir un important paper en la consolidació del moviment. Van assistir a assemblees, repartir propaganda, feren possible la realització de reunions de CCOO i, sobretot, durant els anys seixanta, van participar de forma molt activa en les xarxes de solidaritat que donaren suport a les persones que patiren repressió per la seva activitat a CCOO i els partits que hi

⁵⁸ Entrevistes a M. Rosa Martínez Bereda, 28 de novembre de 2007 i Rosa M. Rísquez Gómez, 19 de desembre de 2007.

⁵⁹ Entrevista a Paquita Clavería Palos, 8 de febrer de 2007.

⁶⁰ *Ibid.*

estaven vinculats. En la majoria de casos, aquestes dones no estaven enquadrades en partits antifranquistes ni eren considerades membres de CCOO. De vegades, elles mateixes no tenen una posició clara al respecte. Com indica Paquita Clavería,

E.: ¿Porque tú no te considerabas militante?

No. Sí pero no.

E.: ¿Y ellos te consideraban militate, la gente del grupo?

Home, es que serien dos maneres: un militant, el que dóna la cara, i una altra el que està al costat. O sea, yo creo que Carlos Cardona, que estaba en la clandestinidad del aparato era tan militante como Manolo que estaba al frente. Yo, con mi marido, a lo que le pasara y a colaborar, y a entender las cosas y a lo que tocara. Militantes, no, no sé... Con Manolo (...) estuve a su lao, estuvimos compartiendo. Por lo tanto, creo que militamos juntos.

Malgrat aquestes ambigüitats, es pot afirmar que eren activistes antifranquistes que col·laboraren molt activament amb un dels primers moviments sociopolítics desenvolupats durant la dictadura. El concepte d' "obrer" que es tenia des de les CCOO –que implicava treball fora del domicili, a jornada completa i preferiblement en la indústria–, va dificultar l'encaix d'aquestes dones, ja que algunes eren teòricament mestresses de casa i desenvolupaven feines a temps parcial o a domicili. La idea que es tenia sobre les relacions de gènere dins les famílies, portava a pensar als membres de les CCOO que aquestes dones actuaven "naturalment" en defensa dels seus marits. Tanmateix, rere les seves actuacions sovint hi havia un passat de repressió política familiar i uns valors oposats a la dictadura.

Una prova d'això és la seva trajectòria posterior. Per exemple, Carmen Giménez Toniatti, després de tornar de l'exili el 1977, va continuar enquadrada al PSUC, i participant en CCOO. Netejava gratuïtament els seus locals⁶¹. Gran part d'aquestes dones durant els anys setanta van participar en les associacions de pares d'alumnes i en el moviment veïnal. Pilar Ferrer i M. Rosa Martínez Bereda, ho van fer a les associacions de pares d'alumnes de les escoles dels seus fills. A més, M. Rosa Martínez Bereda, Rosa M. Rísquez, Piedad Samper i Purificación García Fernández van tenir un paper molt actiu al moviment veïnal durant els anys setanta. M. Rosa Martínez va estar entre les impulsores de l'escola d'adults Freire, a Verdum (Nou Barris, Barcelona), que va iniciar les seves activitats en uns locals parroquials el 1972. Participà en les protestes i mobilitzacions per aconseguir un local per a l'escola d'adults, que finalment es va construir el 1977. A més,

⁶¹ AHCO, entrevista a Carmen Giménez Toniatti.

també tingué un paper molt actiu en les mobilitzacions per nous centres d'ensenyament a Nou Barris i participà en accions pel manteniment de zones verdes o donant suport a la vocalia de dones⁶². Rosa M. Rísquez, després de tornar de l'exili el 1970⁶³, participà en diferents mobilitzacions promogudes per l'Associació de Veïns de Nou Barris i durant un breu període fou responsable de finances de la secció de la Guineueta, però ho va haver de deixar per ocupar-se dels seus fills. A més, estava enquadrada al PSUC⁶⁴. Purificación Fernández García també es va mantenir al PSUC (i, després de la seva escissió, al PCC). Així mateix, tingué una important implicació en el moviment veïnal des dels anys seixanta, ja que participà en la fundació de la Cooperativa d'Habitatge de la Bomba (1965) i, després, a la Comissió de Barri de Bellvitge (1969) i a l'Associació de Veïns de Bellvitge Nord (que demanà ser legalitzada el 1972)⁶⁵. Piedad Samper participà a les activitats de l'Associació de Veïns de Ciutat Meridiana i s'implicà en nombroses mobilitzacions⁶⁶.

Els anteriors casos mostren que força dones que havien col·laborat amb CCOO durant els anys seixanta es van implicar en el moviment veïnal. L'antropòloga Clara Carme Parramon ha assenyalat la participació en les xarxes de solidaritat contra la repressió política com a antecedent de la seva actuació en el moviment veïnal. La seva participació en aquest es va veure afavorida per la seva consciència de classe. Les seves visites a les famílies dels empresonats els van permetre descobrir formes d'opressió femenina, ja que molts militants no aplicaven a casa valors que defensaven per a la societat. A més, les pràctiques solidàries van facilitar l'adquisició de notables coneixements sobre el manteniment de xarxes de relació, organitzatives, de mobilització de recursos... que després van poder aplicar al moviment veïnal⁶⁷. A partir de la present investigació, es pot afirmar que no totes les dones que van participar en les xarxes de solidaritat amb els detinguts vinculats a CCOO a l'àrea de Barcelona van tenir assolir consciència de l'opressió femenina. Això es podrà comprovar quan ens referim a l'MDD més extensament. El que sí que s'ha pogut constatar és que moltes dones que van entrar en

⁶² MANRESA, Kim, *Nou Barris, 25 anys. Document gràfic*, Barcelona, Coordinadora d'AAVV i entitats de Nou Barris, 1997, p. 202-203. Entrevista M. Rosa Martínez Bereda, 11 de desembre de 2007.

⁶³ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, Carta de Josep M. Folch i Rosa Rísquez, Dax (França), 14 de juny de 1970, c. 59.

⁶⁴ Entrevista a Rosa M. Rísquez, 19 de desembre de 2007.

⁶⁵ AML'H-AH, entrevista a Purificación Fernández. CENTRE D'ESTUDIS DE L'HOSPITALET, *L'Hospitalet lloc de memòria. Exili, deportació, repressió i lluita antifranquista*, L'Hospitalet de Llobregat, Centre d'Estudis de L'Hospitalet, 2007, p. 258-259, 270, 342-345.

⁶⁶ Entrevista a Piedad Samper García, 19 d'octubre de 2005.

⁶⁷ PARRAMON, Clara-Carme, "Dones, immigració, moviments veïnals i benestar (1970-1980)", a BORDERÍAS, Cristina i RENOM, Mercè (eds.), *Dones en moviment(s). Segles XVIII-XXI*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Icaria, 2008, p. 115-133.

contacte amb CCOO a partir de la militància del marit i que s'implicaren a les xarxes de solidaritat, o en accions de les mateixes CCOO, no ho feien només perquè ho consideressin el seu deure com a esposes. Pensaven que era important defensar els interessos de la classe treballadora, i ho van continuar pensant més endavant, quan van integrar-se en el moviment veïnal. Per fer-ho, no se'ls exigia que fossin “obreres” i podien aprofitar la seva experiència organitzativa.

4.3 Militants

Entre les dones que van participar en CCOO n'hi hagué algunes que ho van fer com a militants. Això significa que no només participaven en activitats de suport o solidaritat, sinó que també assistien a assemblees i reunions i podien expressar les seves opinions com a treballadores. Resulta curiós que les primeres dones que ho van fer majoritàriament no eren treballadores manuals. Es tractava d'assistents socials, que inicialment van tenir una gran rellevància. També hi participaren administratives i treballadores manuals. No obstant això, la majoria van entrar en contacte amb CCOO a partir de la militància prèvia en el PSUC o en organitzacions d'apostolat obrer, més que no pas a partir de companys i companyes de feina.

4.3.1 Les assistents socials

Quan s'ha estudiat la participació de les dones en les CCOO durant els anys seixanta, s'ha vist la importància de l'actuació d'assistents socials en els inicis i consolidació del moviment obrer. Ja s'ha pogut comprovar la presència de graduades i assistents socials a la primera assemblea de la COB⁶⁸, el 1964, i en assemblees de les CCOO de Sabadell, el 1966⁶⁹. Com veurem, també van estar presents a les CCOO del Baix Llobregat.

⁶⁸ AHCO, entrevista a Anna Morató Sáenz.

⁶⁹ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BRIS, “Nota Informativa. Cuarta Asamblea de las Comisiones Obreras de Sabadell”, 18 de desembre de 1966, c. 18.

L'origen del compromís d'algunes assistents socials amb CCOO cal relacionar-lo amb la seva professió, que sovint havien escollit perquè tenien “inquietuds socials”, com es pot deduir a partir de les afirmacions de M. Eugènia Sánchez Carraté (Barcelona, 1947):

E.- I els estudis que volies fer, els tenies molt decidits?

Sí, perquè també era molt prosocial, jo, no? Sense tenir molt clar idees de res... però molta inquietud social, diguéssim, no? Llavorens vaig voler fer assistent social, que em semblava que tenia que salvar el món! Fent assistent social, i llavorens pues vaig començar a fer assistent social⁷⁰.

Aquestes inquietuds socials podien haver estat transmises per l'entorn familiar. Per exemple, en el cas de Conxita Vila Puigdefàbregas (Barcelona, 1927), la seva mare va voler que les seves filles estudiessin, per poder treballar “perquè una dona s'ha de poder defensar”, i va voler que les seves filles estudiessin “coses socials”⁷¹. Tanmateix, és probable que fos més comú que aquestes “inquietuds socials” haguessin estat fomentades per la participació d'aquestes dones en organitzacions catòliques. MTR (Barcelona, 1933) explica que la seva decisió d'estudiar per ser assistent social provenia de la seva activitat a Acció Catòlica, entitat de la qual va ser presidenta al seu barri. També havia estat a la JOC, l'HOAC i participant en activitats amb les monges javierianes:

Estava en un ambient que sempre em tirava més la cosa humanitària que no pas... (...) m'agradava una cosa humanitària, que fos donar-me als demés. Per exemple, volia ser missionera i tota aquesta història, perquè si no, no hi hagués pensat⁷².

M. José Pardo Lanuza (Barcelona, 1941) també afirma que va començar a adquirir consciència social –encara que sense formació política– a partir de les activitats benèfiques de la JOC. Amb aquesta organització ensenyava les persones que vivien al barri de barraques del Somorrostro a llegir i escriure. D'aquesta manera va descobrir les dures condicions de vida que patien moltes persones⁷³.

La majoria d'assistents socials que va entrar en contacte amb CCOO, ho va fer a partir de la seva feina. Conxita Vila, durant els anys seixanta, va treballar com a assistent

⁷⁰ AHCO, entrevista a M. Eugènia Sánchez Carraté.

⁷¹ AHCO, entrevista a Conxita Vila Puigdefàbregas.

⁷² Entrevista a MTR, 9 de febrer de 2007.

⁷³ AHCO, entrevista a M. José Pardo Lanuza; CEFID, Fons oral Moviment Veinal, entrevista a M. José Pardo Lanuza.

social a la parròquia de St. Salvador d'Horta, a la zona barraquista de Montjuïc. Allà, moderà reunions de persones de diferents tendències polítiques (comunistes, cristians...), que debatien sobre qüestions laborals. Aquestes persones la van animar a assistir a l'Escola d'Aprenents del Clot, on se celebraven reunions de CCOO. El 1965, quan va entrar a treballar a la SEAT, retrobà algunes d'aquestes persones. Segons indica un informe policial, podria haver estat present a la primera assemblea de la COB, el novembre de 1964. El mateix document afirma que una altra "graduada social" s'havia d'encarregar de facilitar un local per a la següent reunió⁷⁴.

Algunes assistents socials sabien de les reunions de CCOO gràcies a militants amb els que havien entrat en contacte gràcies a la feina o, en alguns casos, a través del partit en el qual militaven⁷⁵. A més, les relacions entre assistents socials van servir per acostar-ne algunes al moviment. Conxita Vila fou qui va portar MTR a les reunions de CCOO, en un moment que els companys de la fàbrica on treballava començaven a adreçar-se a ella per tractar d'organitzar-se: "Teníem reunions amb els treballadors d'allà. I llavors, ells et cridaven. Per ells, que tu anessis, significava molt. Era que estaves al seu costat"⁷⁶.

M. José Pardo el 1967, també va entrar en contacte amb CCOO a través d'una altra assistent social, i dels treballadors manuals de Roca, l'empresa on treballava. Explica que, juntament amb l'altra assistent social,

Éramos de las pocas mujeres –me parece que muchas veces éramos las dos únicas mujeres- que íbamos a estos sitios. Claro estábamos marcadísimas porque dos mujeres se ven mucho. Todo lo demás, hombres⁷⁷.

En els inicis de les CCOO, no tan sols hi van participar les assistents socials de grans empreses com Roca o SEAT, sinó que també ho van fer les que treballaven en altres àmbits. Va ser el cas de M. Eugènia Sánchez Carraté, que el 1967 va implicar-se a les CCOO quan treballava a Càritas de Gavà, a través de les assistents socials de Roca:

⁷⁴ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, "Nota informativa. Actividades católicas obrero-sociales", Barcelona, 21 de novembre de 1964, c. 511.

⁷⁵ Seria el cas d'Anna Morató, qui afirma que va assistir a la primera assemblea de la COB. Probablement va assabentar-se de la seva convocatòria a partir del PSUC, partit on militava des de 1962 o 1963. AHCO, entrevista a Anna Morató. AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, Alfonso Estrada, "Informe de dos camaradas residentes en Barcelona que desean legalizar su situación dentro de nuestro partido", agost de 1963, *Jacq.* 1217

⁷⁶ Entrevista a MTR, 9 de febrer de 2007.

⁷⁷ AHCO, entrevista a M. José Pardo Lanuza.

El meu contacte principal van ser les assistents socials de Roca, i a través d'elles, pues clar, vaig començar a conèixer gent i a fer coses, jo què sé, s'havien de fer no sé què pel barri, o fer reivindicacions pel barri tal... de Gavà. I ho preparàvem al meu despatx, saps? Aquest tipus de cosa, amb un grup de gent, pues que la majoria... militants de lo que fos, que també llavors hi havia militants de la JOC, fins militants del PSUC, i va ser quan jo vaig entrar ja... en el moviment obrer, i ja està⁷⁸.

Així doncs, diverses assistents socials que treballaven al Baix Llobregat es van implicar en el moviment a través d'usuaris o dels contactes que mantenien entre elles. Hi ha constància documental de la participació en CCOO d'assistents socials que treballaven en altres poblacions, com per exemple Sabadell, quan el 26 de desembre de 1966 van ser detingudes 19 persones. Entre els detinguts estava M. Antònia Romagosa Vila, assistent social de la Creu de Barberà. Aquestes persones van ser processades pel TOP, i a la sentència (que va absoldre M. Antònia Romagosa) s'afirmava que en el seu local de treball s'havien fundat les CCOO de Sabadell, i que amb la seva màquina d'escriure s'havien redactat convocatòries de l'organització. A més, la policia la va identificar com a una de les persones que va assistir i parlar a l'assemblea de CCOO del 18 de desembre de 1966⁷⁹.

La detenció de M. Antònia Romagosa va cridar l'atenció d'algunes alumnes de l'escola d'assistents socials de Sabadell. Van voler saber què eren les CCOO i, a través de diversos contactes, el febrer de 1967 van muntar una reunió entre dirigents de CCOO de Sabadell i Barcelona i quatre o cinc estudiants per a assistents socials. Aquesta fou la manera com Remei Bona (Sabadell, 1950) va entrar en contacte amb CCOO i l'antifranquisme en general. Poc després, va començar a militar en el FOC i, posteriorment, en les COJ, organitzades per barris. Segons afirma, es feien servir per captar militants per a les CCOO i per fer accions de recolzament. En aquells moments, l'activitat de les assistents socials de Sabadell amb contactes amb l'antifranquisme es va centrar més aviat en els barris. Remei Bona participava en el moviment veïnal del barri on treballava, Torre-Romeu (i de 1970 a 1972 a Espronceda) i fou redactora de la revista *Ca n'Oriach*,

⁷⁸ AHCO, entrevista a M. Eugènia Sánchez Carraté.

⁷⁹ AHCO, Advocats Laboralistes, Fons A. Gil Matamala, c. 4, carp. José Lara Aranda 241/67 i 10/67. AHCO, Advocats Laboralistes, Fons Albert Fina-Montserrat Avilés-Montserrat Avilés, lligall X, carp. Comisiones Obreras Sabadell. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, BRI, "Nota informativa. Comisiones Obreras de Sabadell, reunión de elementos de las mismas", 21 de desembre de 1966; SIGC 331ª Comandancia, "Nota informativa. Detención de 5 individuos por reuniones clandestinas", 30 de desembre de 1966, c. 18.

que servia d'òrgan de comunicació de diversos barris de Sabadell. En aquests barris els dirigents del moviment veïnal sovint estaven també vinculats al moviment obrer⁸⁰.

L'actuació d'aquestes persones sovint estava condicionada pel seu lloc de treball. Resultava habitual que les assistents socials treballassin en parròquies, centres socials i Càritas, així com en hospitals i serveis municipals. Hi havia poques empreses amb servei d'assistència social, però algunes grans empreses (que resultaren molt conflictives) com SEAT, Roca o la Maquinista Terrestre i Marítima sí que en tenien. Algunes de les assistents socials que hi treballaren s'implicaren a les CCOO. Per altra banda, força assistents socials de barri (que sovint treballaven per Càritas o organitzacions similars) van implicar-se en el moviment veïnal. M. José Pardo, per exemple, després de treballar a Roca (1964-1968) i al negoci dels seus pares, entre 1969 i 1975 va treballar a Càritas de Trinitat Vella, des d'on va participar en el moviment veïnal a Nou Barris, juntament amb altres assistents socials de la zona⁸¹. M. Eugènia Sánchez, per la seva banda, quan treballava a Càritas de Gavà va col·laborar amb CCOO, però també contribuï al plantejament de reivindicacions veïnals. Posteriorment, el 1971, quan començà a treballar per l'Ajuntament de Barcelona, va participar molt activament en l'organització d'una protesta per les condicions en què s'estava treballant a l'Hospital del Mar, en una situació de risc d'epidèmia de còlera. Es va organitzar un moviment assembleari i tancades a l'hospital. Com a càstig, fou traslladada a un altre lloc de treball⁸². Algunes assistents socials implicades en grups antifranquistes, van impulsar l'organització i protesta sindical quan estigueren en centres de treball amb plantilles nombroses. És el cas d'Anna Morató, que en entrar a treballar a l'Hospital de Sant Pau, a Barcelona, el 1966, va organitzar una cèl·lula del PSUC i CCOO a l'hospital⁸³.

Però què van fer exactament les assistents socials a CCOO? En algunes zones, les assistents socials van ser de les primeres dones amb qui van contactar els militants de CCOO. Tenien coneixements tècnics i legals que podien facilitar el plantejament de reivindicacions i, a més, els locals on treballaven o les màquines d'escriure podien ser útils per reunir-se o redactar documents. Els militants del moviment obrer van tenir molt interès en incorporar-les a CCOO. A més, com que moltes d'elles tenien inquietuds socials,

⁸⁰ AHCO, entrevista a Remei Bona Puigvert.

⁸¹ AHCO, entrevista a M. José Pardo Lanuza.

⁸² AHCO, entrevista a M. Eugènia Sánchez. AHGCB, JSP, "Supuesto encierro de médicos en el Hospital de infecciosos de Nuestra Señora del Mar", Barcelona, 9 de novembre de 1970, c. 237. *La Vanguardia*, 8 d'octubre de 1971, p. 25.

⁸³ AHCO, entrevista a Anna Morató Sáenz.

algunes van voler incorporar-se activament a CCOO i entraren en contacte amb altres companyes perquè s'hi adherissin.

Aquestes dones es van integrar al moviment obrer com a militants de ple dret, a diferència d'altres dones que hi havien contactat a través dels seus marits. Les assistents socials, a més d'anar a assemblees i manifestacions, també assistien a reunions més restringides, on es prenen decisions que condicionaven els objectius, la tàctica i l'estratègia de CCOO.

Les assistents socials van tenir a CCOO un status força similar del que van assolir algunes administratives de grans empreses com la Maquinista Terrestre i Marítima i Hispano Olivetti. És el cas de Montserrat Mila Estrada, administrativa a la Maquinista Terrestre i Marítima. El febrer de 1968 la Brigada Político Social la va identificar en dues assemblees, per la seva destacada intervenció. La policia sospitava que era portaveu de CCOO. El setembre de 1968 fou sancionada per una falta injustificada, ja que havia assistit al judici a Magistratura de Treball per la readmissió de dos jurats acomiadats, membres de CCOO. Montserrat Mila Estrada era, també, esposa d'un altre activista de CCOO a la Maquinista Terrestre i Marítima, Luís Díaz Pérez, conegut com "el Cubanito"⁸⁴.

Pel que fa a Hispano Olivetti, el 18 de febrer de 1967, van ser detinguts diversos membres del jurat d'empresa mentre participaven en la jornada de lluita convocada per CCOO. Aquell dia, els companys van parar, en assabentar-se de les detencions. El dilluns següent, dia 21, diversos jurats i enllaços i l'administrativa M. Dolores Sanz de Arellano (Madrid, 1912), van animar els seus companys a què actuessin en solidaritat amb els detinguts. Aquell dia i el següent els treballadors van fer aturades. La policia va detingué les persones que van animar les accions: sis homes que eren enllaços o jurats i M. Dolores Sanz. Dels detinguts, ella era l'única que tenia antecedents, doncs el 1941 havia estat sis mesos en presó provisional a Madrid, acusada de pertànyer al PCE. Després d'aquesta detenció va traslladar-se a Barcelona, fugint de l'ambient repressiu a Madrid. A Barcelona s'integrà al PSUC i, entre el 1944 i 1946, va estar empresonada per la seva activitat política. El març de 1967 foren acomiadats tots els detinguts. L'activitat de M Dolores Sanz de Arellano a CCOO continuà un temps després de la detenció i de l'acomiadament,

⁸⁴ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Maquinista Terrestre y Marítima, Barcelona", 15 i 21 de febrer i 28 de setembre de 1968, c. 22.

ja que el fou detinguda de nou el 8 de novembre de 1967, per ser membre de la Coordinadora del Metall⁸⁵.

4.3.2 Les treballadores

Entre les dones que van participar en les CCOO en virtut de la seva condició de treballadores (manuals o no) més que no pas pel fet de ser esposes d'altres militants o per ser treballadores socials, destaquen les que s'hi van vincular a través del PSUC o dels moviments catòlics obrers i, en menor grau, les que ho van fer a partir de l'experiència en altres moviments socials (en aquella època sobretot l'estudiantil) i dels companys de treball. En els següents apartats es descriuran les seves característiques.

L'àmbit comunista

De les dones que es van incorporar a CCOO a partir de la seva militància al PSUC, n'hi ha que estigueren en contacte amb el PSUC-PCE des dels anys cinquanta o abans; així com dones nascudes a les dècades dels quaranta o cinquanta, que no havien viscut la guerra i que sovint havien assumit una cultura antifrancuista a partir de l'educació familiar.

La trajectòria de M. Dolores Sanz era paral·lela a la de la seva germana Ascensión, amb la qual vivia. Ascensión també militava en el PSUC, encara que no a CCOO perquè treballava a casa seva fent de professora de grec i llatí. Després de les detencions de M. Dolores per la seva activitat a CCOO, les dues van continuar militant al PSUC, però sembla ser que M. Dolores es va desvincular de CCOO a causa de les dificultats a l'hora de trobar feina⁸⁶.

El cas de M. Dolores Sanz –com també ha passat amb el de Carmen Giménez Tonietti– mostra que una part de les dones que van participar en CCOO durant els anys

⁸⁵ AHGCB, BRI, Correspondencia Gobernadores, “Reservado. Ambiente laboral”, Barcelona, 22 de febrer de 1967, c. 279; 6ª BIS, “Situación judicial de algunos detenidos pertenecientes a las ‘Comisiones Obreras’ y al Partido Comunista de esta ciudad”, Barcelona, 11 de novembre de 1967, c. 20. AHCO, Advocats Laboralistes, Fons Agustí Gil Matamala, Agustí Prats Martí, c.4, carp. 190/67 D bis i 225/67 e. AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, Bernat, “Carta de Mataró”, rebuda el 4 de desembre de 1967, c. 57, carp. 1967 4 i Jacq. 1719. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

⁸⁶ Entrevista a Isidor Boix Lluç, 8 de novembre de 2006 i entrevista a Anna M. Moya Guixa, 4 de març de 2008.

seixanta ho va fer a partir de la seva militància en el PSUC⁸⁷. Durant aquests anys gran part de les persones que es van implicar a les CCOO procedien de l'entorn comunista. És a dir, van començar a militar en les CCOO després o pràcticament a la vegada que van establir contactes amb el PSUC. Entre les dones que van participar en CCOO a partir de la seva col·laboració amb el PSUC, una part minoritària però significativa estava en contacte amb el PCE-PSUC des de la postguerra o fins i tot abans. Entre aquestes dones, trobem algunes militants comunistes des de la Guerra Civil o abans, així com dones que van implicar-se en el partit (encara que de vegades no eren considerades com a militants) després de la guerra, sobretot a partir de la militància familiar.

No foren moltes, les dones que van militar en el PCE o el PSUC durant la Guerra Civil o la immediata postguerra i que després ho van fer a CCOO⁸⁸, probablement per duresa de la repressió franquista. Ricard Vinyes, que ha estudiat les preses polítiques durant el franquisme, indica que van mantenir la seva identitat durant l'estada a la presó, que patiren el que ha denominat una indústria destinada a doblegar i transformar aquells que passaven per ella, però que en molt casos no va tenir èxit⁸⁹. Tanmateix, en sortir, durant els anys quaranta i cinquanta, es trobaven en una situació molt precària. Desitjaven casar-se, tenir fills, o recuperar les seves famílies, en un context social molt advers. A diferència de la seva situació a la presó, generalment no tenien una comunitat (política) de referència. A més, sovint van patir desterrament, fet que les va allunyar del seu entorn social habitual i va fer més difícil tornar a contactar amb la seva organització, donades les condicions de clandestinitat. D'altra banda, la por i la duresa de l'experiència viscuda portà moltes persones a desistir de la seva activitat contra el règim⁹⁰.

Maria Bigordà (1916, Ullastrell, Vallès Occidental), empresonada entre 1939 i 1941 acusada de "roja", afirma:

De la presó, no he trobat mai més ningú enlloc, eh? Mai més! Jo diria que tothom es va...

De la meva generació alguna s'ha implicat, perquè aquí en conec, a Terrassa, alguna que va

⁸⁷ Vegeu BORDERÍAS, Cristina; BORRELL, Mònica; IBARZ, Jordi; VILLAR, Conchi, "Los eslabones perdidos del sindicalismo democrático", *op. cit.*, p. 172-176 i 184-188 per les arrels polítiques de la militància sindical durant els anys seixanta.

⁸⁸ AHCO, entrevistes a Francisca Redondo Cubero, Carme Giménez Tonietti i Carme Casas Godessart. Entrevista a Teresa Cortina Cirera 21 de gener de 2007.

⁸⁹ Vegeu d'aquest autor *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles de Franco*, Madrid, Temas de Hoy, 2002 i *El daño y la memoria. Las prisiones de María Salvo*, Barcelona, Plaza y Janés, 2004.

⁹⁰ VINYES, Ricard, "Sobre la destrucción y memoria de las presas en las afueras de la prisión", *Historia del Presente*, 4, 2004, p. 13-30.

venir de fora, que no són d'aquí, i es va implicar. Però moltes no, eh? La gent ens van acovardir. Algo hi ha. Jo devia ser una de les covardes també, perquè no em vaig posar...⁹¹

Maria Bigordà havia establert contactes amb anarquistes quan treballava de teixidora a Terrassa, abans de casar-se. El 1939 el seu ex-marit la va acusar falsament de “roja”, fet que la dugué a la presó. Allà va conèixer militants comunistes. Explica que a la presó “hi vaig entrar blanca i vaig sortir roja”. Tanmateix, Maria Bigordà es va mantenir allunyada de l'activitat antifranquista directa durant uns anys, en què maldava per recuperar la seva filla –que estava amb la família de l'ex-marit– i estabilitzar la seva situació laboral. A principis dels seixanta, a través de la feina, va entrar en contacte amb gent jove que militava en CCOO i USO. A més, tingué coneixement dels inicis de CCOO a través del seu germà –capellà obrer amb una important implicació– i de la participació en moviments catòlics progressistes. Afirmava que “estava però no estava” en el moviment obrer. Assistí a reunions clandestines a casa de l'advocat laboralista egarenc Josep Egea, guardà premsa clandestina i deixà la casa per a reunions d'USO i CCOO. Tanmateix, a la feina, tot i participar en les protestes que s'hi van produir, a les eleccions sindicals sempre va votar “Kubala” perquè, malgrat es presentés gent de CCOO o USO, no s'acabava de refiar. No tingué una participació més activa fins el 1976, perquè abans li havia fet por i la gent que la coneixia tampoc la va voler implicar, coneixedors de la repressió que havia patit⁹².

Algunes dones que van patir un breu empresonament entre 1939 i 1945, en sortir de la presó, es van incorporar al suport del maquis o a fer tasques d'enllaç i propaganda antifranquista. Fou el cas de Francisca Redondo Cubero (1915, las Padroñeras, Conca). Havia tingut contactes amb el PCE des dels 12 anys i durant la Guerra Civil milità a les Joventuts Comunistes. Entre 1939 i 1940 estigué empresonada. La repressió que patia el seu marit, capità de l'Exèrcit republicà, portà la família a emigrar, primer a València i el 1957 a Terrassa. No obstant això, Francisca Redondo va ajudar guerrillers a Conca i València i entrà en contacte amb el PCE⁹³.

Segons Ricard Vinyes, la majoria de dones que van ser detingudes per segon cop per activitats contra el règim durant la postguerra, no van tornar-se a incorporar a activitats polítiques fins a mitjans dels anys seixanta o principis dels setanta, a través de CCOO, el

⁹¹ AHCO, entrevista a Maria Bigordà Montmany.

⁹² AHCO, entrevista a Maria Bigordà Montmany i perfil biogràfic de VILLAR, Conchi G., *Dones, treball i sindicalisme a Catalunya, 1939-1978 (II)*, Barcelona, Fundació Cipriano Garcia-Arxiu Històric de la CONC, 2000. PLANS, Lourdes, *Maria Bigordà i Montmany. Testimoni d'una època obscura*, Terrassa, Centre d'Estudis Històrics de Terrassa, 2006.

⁹³ AHCO, entrevista a Francisca Redondo Cubero.

moviment veïnal o les Comissions de Solidaritat⁹⁴. Carme Casas Godessart (1921, Alcalá de Gurrea, Osca-Tarragona, 2013), fou una excepció, doncs estigué activa –amb intermitències– després de sortir de la presó, durant els anys cinquanta. Va tenir contactes amb les Joventuts Socialistes Unificades de Catalunya (JSUC) durant la Guerra Civil, però va ser a l'exili a França quan n'esdevingué responsable. Durant la Segona Guerra Mundial, va participar en la Resistència francesa. El 1944 va haver de tornar a Espanya fugint de la Gestapo. Estigué empresonada un mes a Figueres, però ràpidament es va poder reincorporar al PCE i s'encarregà d'organitzar-lo a Aragó, Navarra i la Rioja. Va estar empresonada entre 1945 i 1947. Després de sortir de la presó, va anar a viure a Tarragona, on va mantenir intermitentment l'activitat clandestina. El seu marit –empresonat també per motius polítics– va sortir de la presó el 1955. Tots dos participaren en la reorganització del PSUC a Tarragona fins que, cap als anys seixanta, el partit va decidir que ell passés a la clandestinitat i ella en fos el suport econòmic i es fes càrrec de la família. La testimoni en parla dolguda, encara que resignada: “tant valia un com l'altre, però tenint en compte que a casa es necessitava un suport, potser el més correcte era que aquest suport el donés jo”⁹⁵.

La por, el desterrament, desconexió de l'anterior entorn polític i social i les prevencions del PCE-PSUC a l'hora de fer servir persones “marcades” dificultaven la represa de l'activitat política d'aquells que havien estat a la presó. El cas de Carme Cases mostra que, a més a més, n'hi havia d'altres dificultats que afectaven particularment les dones. En conseqüència, van ser poques les dones que, estant actives durant la II República o la Guerra Civil, després de patir la repressió, tingueren responsabilitats dirigents. No obstant això, el PSUC considerava les dones molt adequades per realitzar algunes tasques pròpies de la clandestinitat⁹⁶. Arreu de l'Espanya, les dones tingueren un paper fonamental en la reorganització del partit, a partir de la formació de xarxes assistencials, establint contactes i fent d'enllaços, aprofitant que les forces policials les consideraven menys sospitoses pel fet de ser dones. Un cop reorganitzat el PCE-PSUC, continuaren realitzant

⁹⁴ VINYES, Ricard, “Sobre la destrucción y memoria...”, *op. cit.*, p. 13-30.

⁹⁵ BORDERÍAS, Cristina; TÉBAR Javier, *Dones, treball i sindicalisme a Catalunya (1939-1978). Perfils biogràfics del projecte “Fonts orals i militància sindical”*, Barcelona, Fundació Cipriano García-Arxiu Històric de la CONC, 1999. AHCO, entrevista a Carme Casas Godessart.

⁹⁶ Per l'actuació de dones que prèviament havien militant molt activament al PSUC en tasques de suport als presos polítics, AHCO, entrevistes a Carme Giménez Toniatti i Carme Cases Godessart. Per la utilització de dones per passar propaganda per la frontera, entrevista a Leonor Bornaio, 9 de març de 2007.

aquest tipus de funcions, a més de fer tasques relacionades amb l'aparell de propaganda i tasques de suport a la guerrilla i als presos polítics⁹⁷.

Durant els anys cinquanta i principis dels seixanta, les dones rarament tingueren capacitat de decisió política al PCE-PSUC i, quan la tingueren, sovint foren relegades en favor dels seus marits⁹⁸. La situació va canviar durant els anys seixanta. La introducció del PSUC en els naixents moviments socials, que volien actuar públicament, facilità l'activisme d'aquestes militants comunistes. Per edat, no actuaren al moviment estudiantil, però sí a CCOO. Trobem des d'actituds d'ajut com la de Maria Bigordà; "col·laboracions" essencials per al manteniment de CCOO d'esposes de militants com Rosa M. Rísquez o Carme Giménez Tonietti; fins a la participació activa i reconeguda de M. Dolores Sanz. Sovint, eren considerades militants o "ajudes" en funció de si tenien un marit militant (o dirigent) i de si treballaven en una ocupació pròpiament "obrera", que en aquells moments equivalia a treballar en alguna gran empresa, encara que no fos com a treballadores manuals.

Francisca Redondo Cubero treballava cosint a casa i posant injeccions a domicili. Malgrat que la seva inserció al mercat laboral no era l'habitual àmbit d'actuació del moviment obrer, des de moments molt precoços va estar implicada en el moviment obrer egarenc. Entrà en contacte amb el PSUC a partir d'un conflicte laboral a l'AEG.

Yo no conocía a ninguno, digo:

-¿Qué pasa aquí?

Y dice: "Pues que han despedido cinco, cinco trabajadoras, que los han despedido porque, porque han faltao, uno ha faltao –dice– y la mujer está embarazada, –dice– y por estar embarazada también la han despedido, –dice– y estamos pidiendo que esos que qué pasa"

Y desde entonces ya no lo dejamos (golpea la mesa). Entonces ya la, la lucha ya la cogimos y no la dejamos, ya no la dejamos⁹⁹.

Francisca Redondo va assistir a les assemblees de CCOO de Terrassa al camp, celebrades sobretot a partir de 1967. A més a més, deixà el seu domicili perquè se celebressin

⁹⁷ CABRERO, Claudia, *Mujeres contra el franquismo... op. cit.*, p. 357-449; CORDERO, Inmaculada; LEMUS, Encarnación, "La malla de cristal: actividad política y vida de las comunistas andaluzas en la clandestinidad de los años cuarenta", *España Contemporánea*, 1999, 15, p. 101-120; HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando, *Soledad Real*, Madrid, Ediciones del Orto, 2001, p. 32; YUSTA, Mercedes, "Rebeldía individual..." *op. cit.* p. 68-73.

⁹⁸ BORDERÍAS, Cristina; TÉBAR Javier, *Dones, treball i sindicalisme a Catalunya (1939-1978)... op. cit.*, perfil de Carme Casas Godessart. AHCO, entrevista a Carme Casas Godessart.

⁹⁹ AHCO, entrevista a Francisca Redondo Cubero.

reunions de treballadors. Les seves filles tingueren també una participació activa en el PSUC i CCOO i el seu gendre imprimia propaganda del PSUC en una impremta que va estar dos anys a casa seva. Les formes d'organització i protestes de CCOO a Terrassa fomentaren la participació de Francisca Redondo perquè, fer-se nombroses manifestacions, concentracions, i assemblees amb persones que treballaven en diferents empreses, facilitaven la participació de dones que no treballaven en fàbriques¹⁰⁰.

Carme Casas, per la seva banda, quan el 1967 va guanyar una plaça com a infermera a l'Hospital Joan XXIII de Tarragona, va crear la Comissió Obrera a l'hospital. Va ser escollida enllaç sindical i exercí el càrrec fins a 1979. Així mateix, participà en la coordinació de les protestes amb altres hospitals¹⁰¹.

En els inicis de CCOO van participar persones amb ocupacions força diferenciades. En el cas de les dones, trobem professionals (com les assistents socials), administratives, treballadores de fàbrica o d'altres amb ocupacions com el servei domèstic o el treball a domicili, a les quals el moviment obrer d'aquella època deixava de banda. Com s'ha pogut constatar, algunes dones amb militància comunista des dels anys trenta es van implicar a CCOO independentment de la seva ocupació, ja que el moviment obrer va ser dels primers a desenvolupar-se durant el franquisme, i l'interpretaven com a un element clau en la lluita contra la dictadura.

L'element més innovador de la participació femenina en CCOO a partir de 1966 va ser la implicació de dones treballadores considerades militants, no col·laboradores. Van tenir una inserció estable al mercat de treball regular, a partir del treball a les fàbriques (manual o com a administratives), o al sector serveis (banca, sanitat, ensenyament...). Generalment eren d'una generació posterior a les que es van implicar a partir dels seus marits, ja que havien nascut entre 1940 i 1950.

La majoria d'aquestes dones va començar a militar en CCOO a partir dels seus contactes amb el PSUC o de la seva militància en organitzacions catòliques obreres. Sovint s'ha afirmat que els militants de CCOO pertanyien sobretot a una generació que no havia viscut directament la Guerra Civil. Alguns autors han assenyalat elements de continuïtat per la transmissió de valors contraris al règim en famílies dels "vençuts", durant la guerra,

¹⁰⁰ Vegeu el capítol 3.

¹⁰¹ AHCO, entrevista a Carme Casas Godessart. Vegeu també el seu perfil biogràfic a BORDERÍAS, Cristina; TÉBAR Javier, *Dones, treball i sindicalisme a Catalunya (1939-1978). Perfils biogràfics del projecte "Fonts orals i militància sindical"*, Barcelona, Fundació Cipriano Garcia-Arxiu Històric de la CONC, 1999. També s'hi fa referència a BORDERÍAS, Cristina; BORRELL, Mònica; IBARZ, Jordi; VILLAR, Conchi, "Los eslabones perdidos del sindicalismo democrático", *op. cit.*, p. 170, 179-181.

que fou afavorida per l'experiència de la repressió en aquestes famílies¹⁰². Dins l'àmbit comunista, s'ha vist com es van incorporar a CCOO algunes dones que militaven en el PSUC des dels anys trenta o quaranta. A la generació posterior, es troben una sèrie de dones que tenien contactes amb el PSUC (i a partir d'aquest, amb CCOO), gràcies a les seves relacions familiars, generalment el pare.

Un cas d'implicació al PSUC a través de vincles familiars és el de (encara que sigui d'una generació anterior) Cèlia García López (Abla, Jaén, 1920), que entrà en contacte amb el PSUC a partir del seu marit. Aquest militava en el PSUC de Terrassa des dels anys cinquanta. Cèlia García el recolzava activament en la seva militància, fet al que devia ajudar que la seva família hagués estat durament reprimida per motius polítics. De fet, el seu pare va estar condemnat a mort i estigué empresonat entre 1939 i 1946. Cèlia García, mentre el seu marit vivia, va oferir casa seva perquè fos un lloc de reunió pel PSUC. A més, des de principis dels seixanta estigué al capdavant d'una comissió obrera a la fàbrica tèxtil on treballava. El marit de Cèlia García va morir el 1964. La casa de Cèlia García va continuar essent un lloc de reunió pel partit i per treballadors i treballadores, així com d'elaboració de propaganda. Cèlia García milità a CCOO i també al Moviment Democràtic de Dones. També ho van fer les seves filles, a partir de les Joventuts Comunistes¹⁰³.

Cèlia García afirma que una de les seves filles fou detinguda en la manifestació d'octubre de 1967, de les CCOO de Terrassa. També va ser detinguda la filla de Francisca Redondo¹⁰⁴. Això ens mostra com a Terrassa, una sèrie de militants comunistes, actius des dels anys cinquanta i seixanta, van implicar al PSUC i CCOO els seus fills i filles¹⁰⁵, o a persones del seu entorn proper¹⁰⁶. La important implicació a les CCOO de Terrassa de militants comunistes actius des dels anys cinquanta probablement afavorí aquesta

¹⁰² TÉBAR HURTADO, Javier, "Contraindicaciones de la 'política de la Victoria'...", *op. cit.*, p. 273-293. BORDERÍAS, Cristina; BORRELL, Mònica; IBARZ, Jordi; VILLAR, Conchi, "Los eslabones perdidos del sindicalismo democrático", *op. cit.*, p. 168-188.

¹⁰³ AHCO, entrevista a Cèlia García López; MARTÍNEZ GARCÍA, Domènec, *Cèlia García López. Una historia de remolinos de viento*, Terrassa, Ajuntament de Terrassa, 2006.

¹⁰⁴ AHCO, entrevista a Francisca Redondo i Fons A. Gil Matamala, caixa 4, J. M. Gómez Durán 223/67 e. AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Lista de detenidos de Tarrassa y de los abogados que les defienden, octubre de 1967", *Jacq.* 1692; AHGCB, Correspondencia Gobernadores, SIGC 412ª Comandancia, "Relación del personal detenido...", Manresa, 28 d'octubre de 1967, c. 20. DEL ÀGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, *op. cit.*

¹⁰⁵ Cipriano García explicava que el seu fill militava en les COJ de Terrassa. AHPCE, "Carta de Blas" [Cipriano García], 21 febrer de 1968, *Jacq.* 1820.

¹⁰⁶ Carmen Sánchez Ruiz (Terrassa, 1947) que va entrar en contacte a través d'un veí amb CCOO i amb el centre juvenil (comunista) JG, que oficialment es deia Juventud Guerrera i que en realitat portava aquestes sigles per Julián Grimau. Molts dels seus membres eren de les COJ comunistes de Terrassa. AHCO, entrevista a Carmen Sánchez Ruiz.

transmissió generacional no tan sols de valors contraris al règim, sinó fins i tot dels contactes per entrar a formar part de determinades organitzacions.

Militants de CCOO d'altres poblacions van entrar en contacte amb el PSUC o CCOO a través dels seus pares. Fou el cas de Teresa Buigas Poveda (Teulada, Alacant, 1944), que entrà en contacte amb el PSUC (i després amb CCOO) el 1966, a través de contactes del seu pare. La seva decisió estava influïda pels valors que li havien inculcat des de nena i per l'experiència que tingué en una fàbrica tèxtil, com a membre d'una comissió obrera amb treballadores que tenien experiència en conflictes laborals abans del franquisme. M. Àngels Expósito Gómez (Barcelona, 1949), per la seva banda, des de petita va estar en contacte amb la cèl·lula del PSUC a la que pertanyia el seu pare. De jove, va entrar a la COJ i participà molt activament al moviment veïnal del seu barri, Can Clos¹⁰⁷. En el cas de Mercedes López Arroyo (Palma de Río, Còrdova, 1951) la intervenció del seu pare fou posterior, després que ella anés a la reunió d'un grup trotskista. El pare, en saber-ho, la posà en contacte amb el PSUC i, cap al 1968 o 1969, començà a militar en les COJ de Sabadell i a CCOO de Sabadell, encara que treballava a Cerdanyola¹⁰⁸. Aquests casos mostren que la família no tan sols era important per la conformació d'una cultura política que facilités la posterior militància, sinó que, en un context d'il·legalitat i repressió, també era una via per entrar en contacte amb el PSUC i CCOO. Això va passar sobretot durant els anys seixanta, quan la militància sindical no estava molt estesa.

L'àmbit catòlic

Durant els anys seixanta, un grup important de dones treballadores¹⁰⁹ es va incorporar a les CCOO a partir de la seva militància en organitzacions catòliques obreres. En els casos que s'han detectat, eren solteres, treballadores manuals i formaven part d'organitzacions com la JOC i l'HOAC. Dins les organitzacions catòliques obreres, malgrat que algunes membres de l'ACO mantingueren el seu activisme tant a dita organització com en altres moviments socials, no s'ha trobat constància de la seva implicació a CCOO com a dones considerades militants. Possiblement era així pel tipus de feines que exercien i les responsabilitats familiars (i més si el marit hi tenia una forta

¹⁰⁷ Vegeu SUÁREZ, Emilio, *Can Clos. Historia de un barrio obrero, Barcelona*, Cims, 1997.

¹⁰⁸ AHCO, entrevistes a Teresa Buigas Poveda, María Ángeles Expósito Gómez i Mercedes López Arroyo.

¹⁰⁹ Amb això volem dir que tenien una feina remunerada que no era a domicili.

implicació, deixant-los a elles l'educació dels fills)¹¹⁰. De fet, durant els anys seixanta, el fet que les dones tinguessin parella els dificultava molt la continuïtat als moviments catòlics obrers. Com indica M. Rosa Salicrú Pinós (Vallgorguina, 1946), que fou dirigent de la JOC a Mataró:

De la JOC, a la que es prometien –a més amb nois de fora– nena, ja estava, tu. Res de sortir a reunions, res de fer res. S'anava tot en orris.

E.: Hi havia alguna excepció a la norma?

Totes les que es van anar casant, van anar desapareixent¹¹¹.

ALV (San Pedro de Calanda, Terol, 1935) també afirma que a l'HOAC de Mataró les dones que hi participaven no tenien fills i normalment eren solteres “perquè eres més lliure, no havies de donar comptes a ningú”¹¹². De fet, M. Rosa Salicrú mostra com la militància en aquest tipus d'organitzacions podia arribar a constituir una opció de vida, que s'allunyava del recorregut vital considerat propi de les dones:

Jo no em volia casar. Jo tenia claríssim que no em volia casar. Primer, jo m'havia de morir als 35 anys, vull dir, jo per què m'havia de casar i tenir fills si jo als 35 anys em moria? Segona, era diabètica: i si els fills em sortien diabètics? Ui, Mare de Déu, quin problema! Jo, no. No tenir fills, era no casar-me, i no casar-me volia dir no tenir relació. Perquè al tanto, era encara més gros, eh. Però tampoc era un problema, jo des que vaig veure la llum amb la Juventut Obrera Catòlica i havia de salvar el món, jo totes les altes coses ja eren mínim. Ni de casar-te d'allò, ni que el teu destí era no tenir fills... Tot això ja eren nimietats, ja era la militància¹¹³.

Durant els primer franquisme, el teixit associatiu català va quedar greument afectat per la repressió, ja que moltes associacions de caràcter catalanista o d'esquerres van ser eliminades, i les que van sobreviure van estar afectades per depuracions de les seves juntes directives, canvis de nom i pel control de les seves activitats. Des de 1941 la creació de noves associacions necessitava l'aprovació del Ministeri de Governació. Tanmateix, no necessitaven aquesta aprovació les associacions dependents de FET-JONS ni de l'Església.

¹¹⁰ FERNÁNDEZ SEGURA, José, *La participación de los católicos en el movimiento obrero...*, op. cit., p. 214, 239, 462.

¹¹¹ Entrevista a M. Rosa Salicrú Pinós, 2 de febrer de 2008.

¹¹² Entrevista a ALV, 30 de gener de 2008. AHCO, entrevista a Resurrección Fernández Páez, on la testimoni considera un avantatge per a la seva militància el fet d'estar soltera, pels problemes de parella que provocava.

¹¹³ Entrevista M. Rosa Salicrú Pinós, 2 de febrer de 2008.

L'Església construí un ampli entramat associatiu, de vegades amb certes tensions amb l'associacionisme falangista. Amb la Llei d'Associacions de 1964 es va facilitar la creació d'altres associacions –sense que hi hagués llibertat d'associació–, però durant tota la dècada dels anys seixanta l'Església va continuar sent un referent essencial per l'associacionisme, que sovint va actuar de paraigües legal per associacions diverses¹¹⁴. En l'àmbit obrer, aquestes organitzacions van tenir una implantació important. Francisco Martínez Hoyos indica que el període de major implantació de la JOC a Catalunya va ser durant la primera meitat del anys seixanta i que el 1969 va entrar en crisi, a causa dels problemes amb la jerarquia eclesiàstica i perquè molts dels seus militants van decidir deixar-la per militar en organitzacions antifranquistes. El 1965, les branques femenina i masculina de la JOC calculaven que tenien uns 1.300 militants a Catalunya. El 1968, la Federació Nord de la JOCF (Joventut Obrera Catòlica Femenina) de Barcelona comptava amb 107 persones, mentre que la Federació Sud comptava amb 110¹¹⁵. Pel que fa a l'HOAC, les dades disponibles de la diòcesi de Barcelona indiquen que la seva màxima expansió es va produir cap als anys 1966 i 1967, quan comptava amb 250 i 360 militants, respectivament. A partir de 1969 es pot apreciar la reducció dels seus militants: 241 a la diòcesi de Barcelona¹¹⁶. Per tant, es pot comprovar que organitzacions com la JOC i l'HOAC van tenir una notable implantació durant els anys seixanta, amb una important participació de dones.

Les organitzacions d'apostolat obrer eren rellevants quantitativament, però la seva importància qualitativa era encara major, a causa de la activitat dels seus militants en diferents moviments socials. Com s'ha apuntat anteriorment, el reforçament de la identitat obrera que feien aquestes organitzacions i l'impuls que donaven als seus militants per millorar el seu entorn afavorí que encapçalessin iniciatives per millorar les condicions de treball: fent peticions, organitzant conflictes laborals, presentant-se a les eleccions sindicals o incorporant-se a organitzacions com CCOO. Sobre l'efecte de la militància en la JOC per a algunes persones, pot servir d'exemple el testimoni de M. Rosa Salicrú Pinós:

¹¹⁴ Per l'associacionisme durant el primer franquisme vegeu, entre d'altres obres, SANTACANA Carles, "La persistència de l'associacionisme", a DE RIQUER Borja (dir.), *Història, Societat i Cultura dels Països Catalans*, vol. 10, Barcelona, 1997, p. 118-131 i SOLÀ, Pere, *L'esclafament de l'associacionisme català lliure en temps del general Franco*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1996.

¹¹⁵ MARTÍNEZ HOYOS, Francisco, *La JOC a Catalunya. Els senyals d'una Església del demà (1947-1975)*, Barcelona, Editorial Mediterrània, 2000, p. 104-110.

¹¹⁶ FERRANDO, Emili, *Cristians i rebels. Història de l'HOAC a Catalunya durant el franquisme*, Barcelona, Editorial Mediterrània, 2000, p. 226.

Amb la JOC a mi ja se'm van encendre totes les llumetes, tots els d'allò. Perquè era obrera! Perquè era catòlica! I havíem d'anar a salvar el món i convertir tothom, perquè és clar, això i d'anar a missa i això de fer processons no tenia res a veure amb la fe. Ui, Mare de Déu Santíssima! Quin camp obert que tenia jo!¹¹⁷

ALV, poc després d'incorporar-se a l'HOAC a principis dels anys seixanta, va copsar les conseqüències que podia tenir per a la seva vida:

Jo quan vaig començar i descobria una sèrie de coses, em vaig espantar i vaig plegar (...) I em van dir "Per què plegues" i vaig dir perquè això em portaria molts problemes.

E.: Va pensar en el seu pare?

Sí, i que em canviaria la vida de dalt a baix, com va ser després. Llavors, després d'un temps que no estava i així, quan estava tranquil·la, ja vaig començar... i em trobava amb aquestes noies, les que van ser les meves amigues, i parlàvem, i em sentia més malament amb mi mateixa... fins que un dia ja vaig dir "Prou, s'ha acabat, si em porta coses em portarà, però jo així unes coses, i a veure què, ja aniré veient, ja està". I em vaig ficar¹¹⁸.

Les militants de l'HOAC i la JOC eren molt conscients de la seva condició d'obreres i tenien la clara voluntat de millorar la seva situació i la de les seves companyes. En aquestes circumstàncies, s'han detectat nombrosos casos en què van passar a militar en CCOO i altres organitzacions obreres. Sembla ser que els antecedents familiars no van ser especialment rellevants. Hi trobem dones que provenien de famílies que van patir la repressió franquista, així com d'altres que provenien de famílies afins al règim. Entre les persones amb famílies reprimides, de vegades no s'havien transmès valors antifranquistes, ja que la por evitava parlar que qualsevol tema relacionat amb la política o fins i tot de la repressió que havien passat els familiars¹¹⁹. També es troben casos de dones amb famílies que havien transmès plantejaments antifranquistes, a través de les converses familiars o fins i tot d'escoltar "la Pirenaica"¹²⁰. Tanmateix, el cas més espectacular és el d'ALV, militant de l'HOAC que el 1967, fou representant del tèxtil de la Coordinadora de CCOO de Mataró. Era filla d'un guàrdia civil ideològicament proper a Falange. Havia passat la

¹¹⁷ Entrevista a M. Rosa Salicrú Pinós, 22 de febrer de 2008.

¹¹⁸ Entrevista a ALV, 30 de gener de 2008.

¹¹⁹ AHCO, entrevista a Resurrección Fernández Páez. FU, entrevista a Sabina Figueras Junquer.

¹²⁰ AHCO, entrevista a Conxita Roig Frasquet. El seu pare, de la CNT, va passar tres anys en un camp de concentració a França després de la guerra. Malgrat aquesta experiència, qui mantenia més clarament postures antifranquistes era la mare. Els pares es negaven a anar al cinema per no haver de cantar el Cara al Sol i compraren una ràdio per escoltar "la Pirenaica".

infantesa a diverses casernes de la Guàrdia Civil, en zones rurals, i havia viscut les detencions i tortures de guerrillers antifranquistes. En aquells moments, els considerava persones malvades i no es plantejava que torturar-los per obtenir informació estigués malament¹²¹.

Aquesta mateixa persona, després d'iniciar la seva militància en l'HOAC a Mataró, va canviar la seva forma de veure la societat i la política. De fet, a principis dels anys seixanta, ALV va participar en els GOES (Grups Obrers d'Estudis Socials) "La Voz del Pueblo". Aquest grup, format per quatre membres del grup de l'HOAC femení de l'església Sta. Maria de Mataró, entre altres activitats, va entrar en contacte amb un treballador del ram de l'aigua, que havia estat empresonat després de la guerra. Per tant, la militància en l'HOAC portava a les seves membres a relacionar-se amb persones que havien patit la repressió política, malgrat que elles podien procedir de famílies franquistes.

El grup de dones de l'HOAC de Santa Maria de Mataró va plantejar presentar-se a les eleccions sindicals per millorar les seves condicions de treball i les de les seves companyes. Es tractava d'un grup de 7 o 8 dones, solteres i sense fills, que treballaven en diferents empreses del gènere de punt. D'aquesta manera, el 1963 ALV fou escollida enllaç sindical a Can Recoder¹²². Així mateix, les altres membres del grup de l'HOAC van entrar al jurat de les seves respectives empreses.

Vam començar a fer coses. Quan va vindre ja la cosa de que estàvem ja més preparades (o ens semblava que estàvem més preparades) vam dir "No podem quedant-se aïllats. Hem d'estar on està la gent que està dintre la lluita obrera". Llavorens vam connectar. Imagina't tot això: contactes tot clandestí... en un Mataró que tothom es coneix (...) Va ser per una part necessitat nostra d'estar allà, i per una altra, idea que aquí a Barcelona s'estava fent això¹²³.

Van entrar en contacte amb José Luís López Bulla, qui els comentà que efectivament, s'estaven preparant reunions. D'aquesta manera, el grup de dones de l'HOAC de Santa Maria de Mataró es va integrar a CCOO, organitzades a Mataró el 1966. Inicialment, una part molt important de les dones que van participar en CCOO de Mataró

¹²¹ AHCO, Advocats laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, leg. XIII, carp. Mataró. Entrevista a ALV, 30 de gener de 2008.

¹²² AHGCB, Correspondencia Gobernadores, c. 174 Elecciones Sindicales 1966.

¹²³ Entrevista a ALV, 8 de febrer de 2008.

procedia de l'HOAC¹²⁴. Posteriorment, es van incorporar dones vinculades prèviament al PSUC i a la JOC. Cap a 1970, la presència de dones de CCOO va portar als serveis d'informació del règim a referir-se a la “Sección Femenina de Comisiones Obreras”¹²⁵.

Entre aquestes dones, algunes van assolir càrrecs importants. ALV esdevingué representant del tèxtil a la coordinadora de CCOO de Mataró i la representant del tèxtil de Mataró a la Coordinadora de CCOO de Barcelona. El 28 d'octubre de 1967 fou detinguda, després d'una manifestació davant la Delegació de l'OSE de Mataró, encara que no va participar-hi per motius de seguretat i perquè no van considerar oportuna l'acció, promoguda pels membres de la coordinadora que militaven en el PSUC. A causa d'aquella manifestació van ser detingudes deu persones més i la policia va intentar desarticular les CCOO de Mataró. Després d'aquella detenció, ALV va estar en presó provisional fins el 2 de novembre. Les seves companyes de fàbrica van restar aturades fins llavors, en solidaritat. Posteriorment va quedar en llibertat provisional, a l'espera de judici. La situació a casa seva –amb el pare Guàrdia Civil– es va fer insostenible, de manera que va de marxar de casa i es traslladà a Barcelona. El gener de 1969 el TOP la va condemnar a set mesos de presó per associació il·legal, dels quals complí cinc¹²⁶.

El fet d'agafar una dona... clar això va portar un bombo... i el fet que fos filla de Guàrdia Civil... va animar altres que estaven i tenien por –igual que tenia tothom– es van decidir a “apoiar” una mica tot això¹²⁷.

Després de la detenció de ALV i dels seu trasllat a Barcelona, la seva militància se centrà en Plataformas de CCOO a Barcelona. Mentrestant, la policia tractava d'identificar algunes militants de CCOO de Mataró com a dirigents de les “CCOO femeninas” de la

¹²⁴ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, “Sentencia núm. 14, del Juzgado de Orden Público, 21 de gener de 1969”; “Sense títol”, Mataró, 4 de febrer de 1969. AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, lligall XIII, carp. Mataró. AHGCB, “Nota informativa. Mataró”, 10 de juliol de 1970, c. 302. AHGCB, 6ª BIS, “Situación social y laboral de Mataró y comarca”, Barcelona, 2 de març de 1968, c. 22. Entrevista a ALV, 8 de febrer de 2008.

¹²⁵ AHGCB, “Nota informativa. Mataró. Sección Femenina de ‘Comisiones Obreras’”, 19 d'agost de 1970, c. 302.

¹²⁶ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, “Sentencia núm. 14, del Juzgado de Orden Público”, 21 de enero de 1969; “Sense títol”, Mataró, 4 de Febrer de 1969; “Nota informativa. Mataró”, 10 de juliol de 1970, c. 302. TOPDAT. AHCO, Advocats Laboralistes, fons Albert Fina-Montserrat Avilés, lligall XIII, carp. Mataró.

¹²⁷ Entrevista a ALV, 8 de febrer de 2008.

ciutat¹²⁸. Es tractava d'algunes dones van tenir un paper destacat dins l'organització de CCOO al tèxtil¹²⁹.

Sabadell va ser una altra població on hi hagué una quantitat rellevant de dones que militaren en CCOO després d'haver-ho fet en organitzacions catòliques obreres. Fou el cas de Resurrección Fernández Páez, Carmen Vázquez Rey i Carmen Hurtado, que havien militat en l'HOAC¹³⁰. A Sabadell, però, no es pot afirmar que les dones procedents d'organitzacions catòliques fossin clarament el grup de dones capdavanter dins CCOO, com havia passat a Mataró. També hi havia, recordem-ho, una participació molt activa per part d'algunes assistents socials.

Durant el període que s'està tractant en aquest capítol s'ha vist que es van produir importants polèmiques dins CCOO. Les repercussions dels enfrontaments entre el PSUC i el FOC (entre d'altres) van comportar l'abandonament de CCOO de sectors procedents del FOC o el Partido Comunista de España (internacional), l'organització posterior d'altres plataformes obreres i que el PSUC assolís l'hegemonia dins les CCOO catalanes. Les militants de CCOO van viure intensament les polèmiques dels anys 1967-1969, especialment les de procedència catòlica. La major part de les dones que en aquells anys combinaven la militància en el PSUC i CCOO van mantenir ambdues després de 1969. Tanmateix, entre les dones que havien militat prèviament en organitzacions catòliques, algunes van deixar CCOO i s'incorporaren a la militància en altres organitzacions obreres.

Com s'ha dit, ALV va deixar la seva militància en CCOO, després de ser detinguda. Va integrar-se a les Plataformas de CCOO, al grup proper a Dídac Fábregas. Es tractava d'una organització formada per diversos sectors procedents del FOC. Posteriorment va deixar el grup i estigué uns mesos sense militar. S'integrà a Unión Comunista de Liberación, en la que es va mantenir fins a la Transició. Per la seva banda, MTR¹³¹, que havia participat en els inicis de CCOO i havia militat a la JOC i Acció Catòlica, també s'integrà a Plataformas de CCOO. Cap a 1970 passà a formar part dels Grupos Obreros Autónomos¹³².

¹²⁸ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Situación social y laboral de Mataró y comarca", Barcelona, 2 de març de 1968, c. 22.

¹²⁹ CUSACHS, Manuel, *De súbdits a ciutadans: Mataró del 1960 al 1980. Crònica periodística de la transició de la dictadura a la democràcia*, Patronat Municipal de Cultura de Mataró, Mataró, 2003, p. 202-203.

¹³⁰ Per Carmen Vázquez Rey, AHCO, Advocats laboralistes, Fons Albert Fina-Montserrat Avilés, lligall XIII, carp. 1 de Maig Mataró; August Gil Matamala, c. 4, carp. José Lara Aranda, carp. Sumari 24. Per les tres esmentades, AHCO, entrevista a Resurrección Fernández Páez.

¹³¹ Vegeu *supra*, a l'apartat sobre les assistents socials.

¹³² Entrevista a MTR, 9 de febrer i 14 de desembre de 2007.

El cas de M. Rosa Salicrú és lleugerament diferent. Fou dirigent de la JOC a Mataró. Afirmava que abans que s'organitzés CCOO a Mataró, va integrar-se al FOC. Tanmateix, el grup del FOC de Mataró (del que era l'única obrera) es plantejava anar a les reunions de CCOO a fer proselitisme. Consideraven que els treballadors i treballadores s'havien de reunir en comitès d'empresa clandestins. Després de la detenció d'ALV va assolir un paper més destacat a l'empresa on treballava (Can Recorder). Fins i tot, se l'ha considerat membre de la coordinadora de CCOO de Mataró, com a representant del tèxtil¹³³. Participà activament a assemblees promogudes per CCOO i en altres tipus d'accions, com el lliurament d'un escrit al Delegat de l'OSE de Mataró, on es demanava una assemblea per informar sobre els fons de la Seguretat Social i reformar el sistema de cotització¹³⁴. Explica que li van demanar que presentés l'escrit perquè l'empresa era reivindicativa i ella, en aquells moments, era la persona més destacada. Tanmateix, a l'entrevista afirma que no es considerava de CCOO:

Jo vaig dir que sí, però jo, nosaltres no anàvem a formar Comissions ni a d'allò. Estàvem a Comissions perquè allà hi havia gent per dir-los que el que no havíem de fer és un sindicat de classe sinó un comitè. O sigui, que jo estava, però no estava allà. Estava per una altra cosa.

E.: El que passa que la gent pensava que sí que estava.

Exacte, exacte. Perquè nosaltres no anàvem amb el paper del nostre partit dient, apunteu-se aquí. Llavors, per al López Bulla, jo era al secretariat aquest, jo era la que vaig passar aquests papers¹³⁵.

A Mataró, després de la dissolució del FOC, la majoria dels seus membres van formar el Grup Comunista Revolucionari (GCR). M. Rosa Salicrú també en va formar part, com a representant de la localitat i responsable de l'aparell de propaganda. Segons explica, el GCR va seguir plantejaments similars als del FOC a Mataró: continuar assistint a les assemblees de CCOO per captar seguidors, que s'organitzessin en comitès clandestins. M. Rosa Salicrú, per la seva banda, abandonà la JOC i va seguir militant al GCR fins a la

¹³³ CUSACHS, Manuel, *De súbdits a ciutadans...*, op. cit., p. 202-203.

¹³⁴ AHGCB, Correspondència Governadores, 6ª BIS, "Nota informativa. Presentación de sendos escritos en las Delegaciones Comarcales de Sindicatos de Manresa y Mataró", Barcelona, 26 de novembre de 1968, c. 274

¹³⁵ Entrevista a M. Rosa Salicrú Pinós, 29 de febrer de 2008.

Transició. Va centrar la seva militància sindical a l'interior de l'empresa, fins al seu tancament¹³⁶.

La militància de procedència catòlica de CCOO es va veure fortament afectada pels enfrontaments interns de 1967 a 1969, donat que una part rellevant d'aquesta –sovint partint d'una actitud escèptica davant de les formes d'actuació del PSUC– havia evolucionat a plantejaments propers als del FOC. Després de la divisió del FOC, el 1969, els i les seves militants van formar nombrosos grups, que crearen organitzacions sindicals al marge de CCOO.

Així mateix, també hi hagué militants de procedència catòlica que, després de participar en CCOO, van fer-se militants del PSUC. A Mataró, per exemple, Conxita Roig i Frasset (Mataró, 1949), va entrar en contacte amb CCOO gràcies a la seva militància en la JOC. Un cop a CCOO, en una assemblea, va demanar a un desconegut que la posés en contacte amb el PSUC¹³⁷. Resurrección Fernández Páez (Múrcia, 1929), per la seva banda, emigrà a Sabadell als 21 anys i poc després es posà a militar en l'HOAC. Es va implicar també en el moviment veïnal, en l'Associació de Veïns de Ca n'Oriach i la revista amb el mateix nom. Participà en CCOO de Sabadell, des dels seus orígens. Assistia a assemblees, manifestacions, repartia propaganda, buscava locals parroquials per a les reunions de CCOO... Tanmateix, les dificultats per plantejar reivindicacions laborals a l'empresa on treballava –per les seves petites dimensions i pel fet que fos encarregada–, li van provocar importants contradiccions:

Con mi cargo con... [encargada] no, no había problemas, yo allí no, yo allí no, no podía hacer nada y e... y esta tensión fue cuando dije “Bueno, yo tengo que descansar, que piensen de mí lo que quieran. Yo voy a mantenerme con mis principios, pero es que ara tengo que hacerme un... un relax (...) todo fue cuando decidí... dejar Comisiones Obreras¹³⁸.

En aquells moments decidí centrar la seva militància en el PSUC. També mantingué la seva activitat al moviment veïnal i participà en el comitè de solidaritat de Sabadell¹³⁹.

Les militants de procedència catòlica van tenir un paper de gran rellevància a CCOO, especialment a determinades localitats, com Mataró o Sabadell. La voluntat de

¹³⁶ Entrevista a M. Rosa Salicrú Pinós, 29 de febrer de 2008. GARCÍA ALCALÁ, Juan Antonio, *Historia del Felipe...*, op. cit., p. 259.

¹³⁷ VILLAR, Conchi G., *Dones, treball i sindicalisme a Catalunya...* op. cit., perfil biogràfic de Conxita Roig Frasset. AHCO, entrevista a Conxita Roig Frasset.

¹³⁸ AHCO, entrevista a Resurrección Fernández Páez.

¹³⁹ *Íbid.*

defensar els interessos dels treballadors i treballadores les va portar a un moviment que permetia coordinar-se amb els treballadors i treballadores d'altres empreses. Al seu torn, l'activisme d'aquestes dones als seus llocs de treball va portar a que homes militants obrers tinguessin interès per incloure-les en CCOO, en un moment que mostraven sobretot interès per comptar amb assistents socials i buscaven el *suport* de les seves dones.

4.3.3 Altres formes de contacte amb CCOO

Entre les dones considerades militants de CCOO, s'ha vist com una part molt important es va incorporar a CCOO a partir dels contactes proporcionats gràcies a la seva activitat al PSUC o organitzacions d'apostolat obrer. Tanmateix, també altres formes: a través de companys de feina, per una banda, i esperonades per la seva experiència en altres moviments socials, per l'altra.

Durant els anys seixanta s'han detectat pocs casos de dones que iniciessin la seva participació en les CCOO a partir de persones del seu entorn laboral, sense militància prèvia. Un cas molt rellevant –especialment pel paper que tingué a CCOO en aquella època– fou el d'Anna M. Moya Guixa (Barcelona, 1943). Provenia d'una família d'esquerrers (el pare havia tingut carnet del PSUC durant la guerra), que havia viscut traumàticament la guerra i les seves conseqüències. Per tant, no es parlava gaire de política. La mare fou determinant per l'elecció dels seus estudis: primaris, de comerç i peritatge a les monges dominiques. L'objectiu era que tingués una educació de qualitat i que pogués treballar en un despatx. Posteriorment estudià secretariat, a Orientació Catòlica per a Oficinistes. Durant la seva infantesa i adolescència, es socialitzà a la Unió Excursionista de Catalunya, on es feien (d'amagat) algunes classes de llengua catalana. L'educació catòlica rebuda a l'escola probablement tingué els seus efectes, que la portaren a fer alguns curssets bíblics amb una amiga, poc després de deixar l'escoltisme. Aquesta activitat religiosa finalitzà aviat, quan assistí a unes conferències de Paco Candel. L'Anna M. Moya tenia inquietuds socials, considerava que calia canviar la realitat social que estava vivint. Però, com fer-ho?

Va entrar a treballar a IBM, com a perforista, cap al 1960. Allà va conèixer Tomàs Chicharro, dirigent de CCOO, entorn 1966. Començaren a sortir junts i ell li parlà de CCOO. Assistí a les assemblees de CCOO a Sant Medir i posteriorment en altres emplaçaments, on hi anaven persones de Barcelona i d'altres localitats. D'IBM, els

representants eren Tomàs Chicharro i ella, però els resultava difícil parlar de l'empresa perquè no hi havia moviments reivindicatius. A les assemblees, inicialment ella era l'única dona. Posteriorment coincidí amb una dona anomenada Maria Teresa, representat de Làmpades Z. De forma força simultània Anna M. Moya s'implicà en l'MDD i m'esdevingué la representant a la Coordinadora del Metall de CCOO. Així mateix, també participà –en fou l'única dona– a les primeres reunions de la CONC.

La seva família es va mudar al barri de la Sagrera (probablement entorn 1968). Allà, milità en una cèl·lula territorial i s'implicà a la Comissió de Barri de la Zona Nord, que comprenia els barris de Sant Andreu, la Sagrera, Nou Barris i Carmel. Les escasses possibilitats de promoure reivindicacions laborals a l'empresa on treballava la portaren a orientar la seva activitat a la Comissió de Barri, més que no pas a CCOO. A més, el cansament que li comportà aquest ritme frenètic de militància afavorí que en casar-se (amb un militant del PSUC) i tenir un fill el 1971, s'allunyés gradualment de la militància política. Tanmateix, malgrat l'allunyament orgànic de CCOO, participà a les protestes laborals que es produïren a l'empresa on treballà com a administrativa de 1969 a 1972¹⁴⁰.

Cinta Llorens Sanz (Tortosa, 1947) també va entrar en contacte amb CCOO a partir de la seva feina. Provenia d'una família d'ideologia republicana que no parlava de política per por. Va estudiar magisteri a Tortosa. Als 18 o 19 anys, va implicar-se a les entitats Club Universitari i Els Cantaires de l'Ebre, on va entrar en contacte amb persones del PSUC de manera puntual. El 1968, Cinta Llorens va marxar de Tortosa, a fer substitucions en escoles de Tarragona i preparar oposicions. En una substitució en el barri de Bonavista una comissió de mares es va posar en contacte amb ella. Elles pertanyien a l'MDD; els seus marits la van posar en contacte amb CCOO. Anava a les reunions clandestines de CCOO, fins i tot a reunions de la CONC. Malgrat que li van proposar diverses vegades, inicialment no va voler entrar a militar en el PSUC, per por. Ho va fer després de la detenció del dirigent del PSUC i de CCOO Agustí Forner, durant l'estat d'excepció. Va pensar que, donat que estava participant en accions on s'arriscava tant com la gent que militava en el PSUC, resultava absurd no afiliar-s'hi¹⁴¹.

¹⁴⁰ Entrevista a Anna M. Moya Guixa, 4 de març-1 d'abril de 2008.

¹⁴¹ El 1969 Cinta Llorens va traslladar-se a Barcelona. Allà, aviat entrà en contacte amb persones del PSUC. Tanmateix, va perdre el contacte amb CCOO. Va militar durant uns anys al front d'ensenyament. Donat que treballava a l'Escola del Bosc, de titularitat municipal, posteriorment va dirigir la seva militància a l'Administració Pública. El 1976, quan al PSUC es debatia si a l'Administració Pública s'havia d'organitzar un sindicat unitari o si calia potenciar CCOO, va participar en l'organització de la Federació de l'Administració Pública de CCOO. AHCO, entrevista a Cinta Llorens.

En els casos d'Anna M. Moya i Cinta Llorens la militància en el PSUC era simultània o una mica posterior a la implicació a CCOO. S'hi va produir, en gran part, perquè el grup de persones amb que van iniciar la seva militància en CCOO –i amb qui es relacionaven habitualment– també pertanyien al PSUC. Ambdues militàncies es reforçaven. Al PSUC, per la gran implantació dins les CCOO; i a CCOO, per la importància que concedia el partit a la participació en els moviments socials, en especial l'obrer.

Una altra forma com algunes dones van entrar en contacte amb CCOO va ser a partir de la seva participació en altres moviments socials. Durant els anys seixanta, aquesta situació fou molt menys comú que durant la dècada següent. Això es devia, en part, a que l'únic moviment social consolidat en aquells moments –a banda de l'obrer– era l'estudiantil. A partir de les dades sobre detencions i identificacions s'ha pogut constatar que un nombre força elevat de dones (14,5%) a les que es va vincular amb CCOO eren estudiants. Això no vol dir que entre les dones que es van implicar en l'organització de CCOO hi haguessin estudiants, sinó més aviat que les estudiants van participar en accions convocades per CCOO.

En tenim un exemple amb M. Àngels Franco Sala (Barcelona, 1951). Quan estudiava batxillerat a l'institut Maragall, a Barcelona, va assistir a un seminari de marxisme on va coincidir amb persones de CCOO. En saber que treballava com a administrativa a Indo, li van presentar persones de CCOO:

En saber que treballava en una empresa gran, que no hi havia ningú, que em va presentar alguna altra persona, o sigui, és que exactament no ..., allò de que et trobes de cop i volta sense saber ben bé com, no. La primera vegada que vaig anar a una manifestació va ser una manifestació que es va fer a Correus per no sé què, era al seixanta cinc o sis, feia molt poc que treballava.

E.- Tenies quinze anys, no?

Era una criatura, tenia quinze anys o així. Bueno, aleshores vaig començar a conèixer gent¹⁴².

M. Àngels Franco Sala esdevingué una destacada militant de les CCOO, molt activa al jurat d'empresa i com a vocal a la Unió de Treballadors i Tècnics de la Construcció, Vidre i Ceràmica, a l'OSE¹⁴³.

¹⁴² AHCO, entrevista a M. Àngels Franco Sala.

En el cas de Joana Agudo Bataller (Begur, Girona, 1949), es pot observar clarament com el moviment estudiantil fou una forma de conscienciació antifranquista. Quan estudiava Filosofia i Lletres a la Universitat de Barcelona, va implicar-se a l'SDEUB:

No, a la universitat en aquell moment a més tampoc és que agafessis consciència social, això, amb disset anys, el que agafaves era consciència de col·lectiu, que pertanys a un col·lectiu que s'està mobilitant per algo... i que tens algú en contra (...) A la Universitat és la primera vegada que dius voldria fer una sèrie de coses com és reunir-me i no em puc reunir perquè està prohibit, voldria fer una assemblea amb la gent per parlar d'això i està prohibit... Val a dir que també les reivindicacions no eren allò de fer una obra de teatre sinó d'enderrocar la dictadura (...) Més que la cosa social, jo diria que a Barcelona vaig descobrir la política exactament¹⁴⁴.

Posteriorment, va ingressar al FOC. Joana Agudo va combinar estudis i treball remunerat, inicialment en una escola i després en una empresa electrònica, Emerson¹⁴⁵. Allà fou una de les fundadores de la comissió obrera. Paral·lelament, va conèixer militants de l'organització de CCOO en el petit metall. En aquells moments, va deixar la seva participació en el moviment estudiantil.

Les trajectòries descrites anteriorment mostren que la implicació dins l'organització de CCOO –precedida o no d'una militància política– era posterior a que aquestes persones exterioritzessin “inquietuds” socials i polítiques, de caire antifranquista. Els contactes establerts posteriorment a través de les seves activitats socials, o més estrictament laborals, van ser els que les van permetre integrar-se a l'organització del moviment obrer, sobretot si treballaven a grans empreses industrials.

¹⁴³ Indo era una empresa del ram del vidre. Fins el 1973, dins l'OSE estava al Sindicat de la Construcció, Vidre i Ceràmica. El 1973 es va dividir entre la branca de construcció, per una banda, i la de vidre i ceràmica, per l'altra. MOTA, José Fernando, *Mis manos, mi capital. Els treballadors de la construcció, les CCOO i l'organització de la protesta a la Gran Barcelona (1964-1978)*, Alzira, Germània, 2010, p. 66.

¹⁴⁴ AHCO, entrevista a Joana Agudo Bataller.

¹⁴⁵ A l'entrevista, aclareix que no es va tractar d'un cas de proletarització. Va agafar aquella feina perquè no li desagradava el treball manual, en tenia pràctica i en aquells moments li convenia. AHCO, entrevista a Joana Agudo Bataller.

5. Les CCOO i les protestes laborals de les dones, 1969-1976

Després de la repressió i les crisis internes de 1969, l'organització de CCOO iniciava la dècada de 1970 força debilitada. La sortida d'alguns grups de CCOO havia conduït a la fragmentació del moviment obrer i a la creixent identificació entre el PSUC i CCOO. A més, les detencions i les fugides de 1969 havien afectat molt els seus dirigents. No obstant això, les protestes laborals van augmentar, i situaren Barcelona entre les províncies més conflictives. De fet, entre 1971 i 1974, Barcelona fou la província on es van produir més conflictes¹. Malgrat la fragmentació organitzativa, CCOO fou l'organització obrera il·legal amb més implantació entre els treballadors i treballadores de l'àrea de Barcelona, i assolí una creixent capacitat d'influència en els conflictes laborals². Va succeir el mateix amb la conflictivitat laboral femenina? Durant els anys setanta augmentà el número de dones que militaven en CCOO i les protestes als centres de treball amb plantilles majoritàriament femenines. En el següent capítol estudiarem els dos fenòmens i la seva possible relació. Per fer-ho, caldrà veure quines eren les empreses on CCOO tenia militants o simpatitzants, i a quines empreses es van produir els conflictes que implicaven dones treballadores.

5.1 CCOO de la crisi a l'expansió

L'any 1969 fou molt dur per CCOO i l'antifranquisme en general, a causa de la repressió que va comportar l'estat d'excepció i les seves conseqüències. El PSUC va

¹ MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad laboral en la España franquista*, Madrid, Siglo XXI, 1998, p. 101.

² Les principals obres que han estudiat l'evolució de les CCOO de l'àrea de Barcelona durant els anys setanta són MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, "Comissions Obreres", a GABRIEL, Pere (coord.), *Comissions Obreres de Catalunya 1964-1989 (Una aportació a la història del moviment obrer)*, Barcelona, Empúries-Ceres, 1989, p. 31-80; MOLINERO, Carme; TÉBAR, Javier; YSÀS, Pere, "Comisiones Obreras de Cataluña: de movimiento sociopolítico a confederación sindical", a RUIZ, David (dir.), *Historia de Comisiones Obreras*, Madrid, Siglo XXI, 1993, p. 69-110; BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores y la ciudad...*, op. cit.; DOMÈNECH, Xavier, *Quan el carrer va deixar de ser seu...*, op. cit. i "Moviment obrer i canvi polític", a PRAT, Enric (coord.), *Els moviments socials a la Catalunya Contemporània*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2004, p. 51-69; SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític, social i cultural. Comissions Obreres a Catalunya 1964-1978*, Tesi doctoral, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2005.

quedar molt afectat, perquè moltes de les persones que hi militaven van ser detingudes o van haver d'exiliar-se. A més, la policia adquirí informació detallada sobre la composició del partit i de com s'organitzava el Comitè de Barcelona³. Les Joventuts Comunistes van rebre un cop especialment greu, sobretot per les detencions en manifestacions en ocasió del Primer de Maig⁴, seguint la consigna de la direcció de continuar les mobilitzacions malgrat la repressió. Un cop finalitzat l'estat d'excepció la direcció realitzà canvis en l'organització del Comitè de Barcelona, en vista dels efectes de les detencions, i amb l'objectiu d'afavorir la implicació dels militants en els moviments socials que s'estaven desenvolupant⁵.

Una de les conseqüències de l'estat d'excepció va ser l'exili de diversos militants d'organitzacions d'antifranquistes. Molts dels militants del PSUC que van haver de marxar d'Espanya també havien estat actius a CCOO. És el cas d'algunes persones a les que hem fet referència, com Carme Giménez Toniatti. Com s'ha indicat, el 1969 va marxar a França per preparar la sortida d'Espanya del seu marit, Ángel Rozas, que havia de fugir per la repressió, ja que havia estat empresonat diverses vegades i era fàcilment identificable. Ángel Rozas arribà mesos després i organitzà la Delegación Exterior de CCOO (DECO). Mentrestant, Carme Giménez treballà al servei domèstic. Estava enquadrada al PSUC, netejava els locals de la DECO gratuïtament i acollia a casa seva persones que anaven a França per contactar clandestinament amb la direcció del partit i amb la DECO. A més, en alguna ocasió hagué de tornar a Espanya puntualment, per realitzar gestions, cosa que era menys perillosa que per l'Ángel Rozas⁶.

Altres, van patir la detenció, tortura⁷ i empresonament. Almenys 50 dones foren detingudes des del començament de l'estat d'excepció el 31 de maig de 1969. D'aquestes, 30 van ser processades i estigueren en presó provisional i 11 foren condemnades pel TOP.

³ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Actividades Contra el Régimen, 6ª BIS, "Partido Socialista Unificado de Cataluña (PSU de C)", Barcelona, 26 de febrer de 1969, c. 120.

⁴ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Actividades Contra el Régimen, 6ª BIS, "Detención de elementos de las Juventudes Comunistas", Barcelona, 2 de maig de 1969, c. 120.

⁵ PALA, Giaime, "El PSUC hacia dentro. La estructura del partido, los militantes y el significado de la política", a PALA, Giaime (ed.), *El PSU de Catalunya. 70 anys de lluita pel Socialisme. Materials per a la història*, Barcelona, Associació Catalana d'Investigacions Marxistes-Ediciones de Intervención Cultural, 2008, p. 184-189. PALA, Giaime, *Teoría, práctica militante y cultura política del PSUC, 1968-1977*, Barcelona, tesi doctoral inèdita, Universitat Pompeu Fabra, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, 2009, cap. 2.

⁶ AHCO, entrevista a Carmen Giménez Toniatti. AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, "Carta de Martín" [Gregorio López Raimundo], 22 de març de 1969, c. 58, carp. 1969-1; "Carta de Saltor" [Miguel Núñez], 19 d'abril de 1969, c. 58, carp. 1969-1; "Carta de Saltor", 14 de novembre de 1970, c. 59.

⁷ Per un cas documentat de tortura, AHCO, Advocats laboralistes, Albert Fina-Monserrat Avilés, lligall 1, expedient 357-69.

La policia va relacionar amb CCOO 20 de les dones detingudes, 11 de les quals van ser processades i 4 condemnades⁸. L'impacte d'aquestes experiències fou extremadament dur: la detenció; la duresa dels interrogatoris, amb profusió d'amenaçes i agressions que, en virtut de l'estat d'excepció, es podien prolongar el que la policia considerés oportú; "l'alleugeriment" quan es passava a disposició judicial, encara que es decretés presó provisional... i l'experiència a la presó. En alguns casos, viure tot això va fer reconsiderar la militància, però en altres (dels resulta més fàcil trobar testimonis) va refermar el compromís polític⁹. Fins i tot, s'ha vist algun cas en que la testimoni afirma que la repressió de l'estat d'excepció va impulsar-la a implicar-se més intensament a CCOO¹⁰.

Les fugides, detencions i la reducció de l'activitat d'alguns militants per motius de seguretat perjudicaren el moviment obrer. A més a més, a partir de 1969, a conseqüència de la desfeta del FOC, van sorgir gran quantitat de grups¹¹. Inicialment, van continuar assistint a la Comissió Obrera Local, encara que de vegades per demanar-ne l'autodissolució i la dissolució de la CONC¹². Poc després, però, van optar per formar les seves pròpies organitzacions obreres, fora de CCOO. Així, el sector obrer que va deixar el FOC entre finals de 1968 s'organitzà entorn la revista *¿Qué Hacer?*, en un procés de reflexió sobre cap a on havia d'anar el moviment obrer. A partir d'aquests, es formaren els Círculos de Formación de Cuadros, els Grupos Obreros Autónomos, el 1970, i Plataformas de CCOO, el 1971. Plataformas de CCOO es postulava com una organització obrera contrària a la utilització de les eleccions sindicals i de la negociació dels convenis col·lectius. Les Plataformes van tenir una important implantació a fàbriques on hi treballaven moltes dones i, entre 1971 i 1972, les persones que militaven van tenir un paper molt rellevant a les protestes de les treballadores d'empreses com Làmpades Z, Faessa (metall), Flamagás (indústria química) i Indo¹³.

⁸ A partir de la documentació continguda a AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Actividades Contra el Régimen, c. 120 i a AHCO, Advocats laboralistes, concretament August Gil Matamala, Albert Fina-Montserrat Avilés i Josep Solé Barberà.

⁹ ESCRICH, Victoria, "Una experiencia inolvidable. El Estado de Excepción de 1969", comunicació al Congrés *Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la Guerra Civil i el franquisme*, CEFID-UAB, Barcelona, 21-23 d'octubre de 2002, p. 38-50.

¹⁰ AHCO, entrevista a Cinta Llorens Sanz.

¹¹ GARCÍA ALCALÁ, Julio Antonio, *Historia del Felipe*, op. cit., p. 254-261.

¹² AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Saltor" [Miguel Núñez], 11 d'octubre de 1969, c. 58, carp. 1969-3.

¹³ PASAJES, Felipe, "Arqueología de la autonomía obrera en Barcelona 1964-1973", a ESPAÍ EN BLANC (coord.), *Luchas autónomas en los años setenta*, Madrid, Traficantes de Sueños, 2008, p. 73-112. Estimació de la implantació a partir de *Boletín de Plataformas de Comisiones Obreras*, 2, febrer de 1971; suplement 6, octubre de 1971; 7, gener de 1972; 10, desembre de 1972; AHCO, entrevista a M. Àngels Franco Sala. Entrevistes a Paquita Clavería Palos, 23 de febrer de 2007 i MTR, 9-14 de febrer de 2007.

L'oposició a la utilització de les eleccions sindicals i els convenis d'empresa era comú a les Comisiones Obreras de Empresa (1972), amb influència al Vallès Oriental i que –amb persones que havien format part de Plataformas de CCOO– el 1973 van entrar a formar part de les Plataformes Anticapitalistes, ambdós grups contraris a la utilització de mètodes de lluita legals, i partidaris de l'organització dels conflictes laborals a través d'assemblees i de la “violència de masses” quan fos necessària¹⁴. Les Plataformes Anticapitalistes van tenir una gran incidència en el conflicte de Casadesport de 1974, una empresa de confecció de pell de Santa Coloma¹⁵. També tingueren influència en altres empreses, especialment tèxtils¹⁶.

Alguns antics militants del FOC expulsats d'aquest grup el 1969 van organitzar-se en el grup Comunismo, que propugnà, amb la publicació *Proletario*, la formació d'una organització obrera. El 1971 aquest nucli fundava la Liga Comunista Revolucionaria (LCR), que plantejà que aquesta organització obrera havia de ser la Central Única de Trabajadores. Era contrària a la utilització dels convenis col·lectius i les eleccions sindicals. El 1971 un grup de l'LCR, en vista de l'evolució de la vaga de la Harry Walker, va decidir abandonar-la. Constituïren l'Organización Trotsquista, que tornà a actuar a CCOO. Posteriorment, entorn a 1973, l'LCR propugnà el retorn a CCOO, per tractar d'influir-hi¹⁷.

Finalment, trobem una altra organització obrera, sorgida en aquest cas a instàncies de Bandera Roja (BR). Es tractava d'una organització política comunista fundada el 1968 a Barcelona, per un grup d'universitaris escindit del PSUC creat a l'entorn de Jordi Borja i de Jordi Solé Tura. L'organització obrera de BR, Sectores de CCOO, va tenir una notable implantació al Baix Llobregat, sobretot a partir de la integració el 1971 de les Comisiones de Barrios y Fábricas, on grups cristians al voltant de Juan N. García-Nieto havien tingut una gran influència. Sectores de CCOO tenien elements en comú amb CCOO, com eren el recolzament a la participació en les eleccions sindicals i a la negociació dels convenis. Les

¹⁴ A partir de les publicacions *Vallés Obrero. Plataforma de las Comisiones Obreras de Empresa del Vallés Oriental* (1972-1977), especialment 7, setembre de 1972; 23, març de 1974 i 25, maig de 1974; *Ofensiva Proletaria. Plataformas de Trabajadores Anticapitalistas de Barcelona* (1973-1976), especialment suplement, juny de 1974; 10, febrer de 1975.

¹⁵ MONSERGAS, David, “La huelga de Casadesport”, *Ágora. Revista de Historia Local*, 1, desembre de 1995, p. 85-120; MONSERGAS, David “La vaga de Casadesport” i GALLARDO, Juan José, “Aportacions a la vaga de Casadesport”, a GRUP D'HISTÒRIA JOSÉ BARRUEZO, *Una ciutat dormitori sota el franquisme. Santa Coloma de Gramenet, 1939-1975*, Barcelona, Ediciones Carena, 2006, p. 343-367 i 369-381, respectivament.

¹⁶ A partir de *Vallés Obrero* i *Ofensiva Proletaria*.

¹⁷ GARCÍA ALCALÁ, Julio Antonio, *Historia del Felipe*, op. cit., p. 255; SALA, Antonio; DURAN, Eduardo, *Crítica de la izquierda autoritaria en Cataluña, 1967-1974*, París, Ruedo Ibérico, 1975, p. 117-120.

discrepàncies programàtiques no eren excessivament importants i les diferències consistien sobretot en el major èmfasi en l'organització per barris i actituds de major confrontació amb la direcció dins les fàbriques¹⁸. El 1974, amb el pas d'un gran número de militants i dirigents de BR al PSUC, també es va produir la integració de Sectores a CCOO¹⁹.

A partir de 1969, el fet que algunes militants deixessin CCOO va fer que algunes empreses en quedessin desvinculades. Podria ser el cas de Làmpades Z, on hi havia militants cristianes que van incorporar-se a la COB des dels seus inicis. El 1969 continuava havent militants del PSUC que treballaven a Làmpades Z²⁰, però sembla ser que una part rellevant de les persones vinculades a CCOO durant els anys seixanta també ho estaven al FOC, i van deixar CCOO en aquella època²¹. Una part d'aquestes persones podria haver decidit militar després en BR²² o en altres grups, com Plataformas de CCOO²³ o el Topo Obrero²⁴. En qualsevol cas, des de CCOO, a principis dels anys setanta hi hagué interès per mantenir contactes amb els treballadors i treballadores de Làmpades Z i en ocasions l'empresa va estar representada a la Comissió Obrera Local de Barcelona, encara que sense considerar-la pròpiament dins l'organització de CCOO²⁵.

A partir del que s'ha dit fins ara, es pot constatar la incidència de diverses organitzacions obreres en la conflictivitat laboral femenina. No obstant això, CCOO continuà essent l'organització més important del moviment obrer català durant el tardofranquisme, i les persones que hi militaven tingueren un paper rellevant en molts conflictes. Per tant, conèixer on i com es van organitzar les CCOO a les diferents empreses

¹⁸ A partir de SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., p. 370-374 i CEFID, Moviment veïnal, entrevista a Frederic Prieto Caballé. FU, entrevista a Manola García Carrascón.

¹⁹ Per seguir la integració de BR al PSUC vegeu PALA, Giame, "Una semilla de la discordia. La entrada de Bandera Roja en el PSUC", Revista HMiC, 11, 2011 [en línia], <<http://www.raco.cat/index.php/HMIC/article/viewFile/245035/328190>> [consulta: 16 de novembre de 2013] i MOLINERO, Carme: YSÀS, Pere, *Els anys del PSUC. El partit de l'antifranquisme (1956-1981)*, Barcelona, L'Avenç, 2010, p. 145-149.

²⁰ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Saltor" [Miguel Núñez], 11 d'octubre de 1969, c. 58, carp. 1969-3. Explica que s'ha reorganitzat el sector III del PSUC a Barcelona i que hi estan presents militants de Làmpades Z, entre altres empreses.

²¹ CEFID, moviment veïnal, entrevista a Carles Prieto Caballé. Esmenta contactes de la Comissió de Barri de Sants amb noies de Làmpades Z, que provenien del FOC.

²² AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Llobregat" [Cipriano García], 2 de juny de 1970, c. 59, carp. 1970-1. Fa referència a un dura discussió amb un treballador que deia representar les cinc factories de Làmpades Z en una reunió amb representants de BR.

²³ A partir de *Boletín Plataformas de Comisiones Obreras*, 2, febrer de 1971; 5, juliol de 1971 suplement 6, octubre de 1971 i 10, desembre de 1972. Paqueta Claveria Palos, 23 de febrer de 2007, MTR, 9-14 de febrer de 2007 i Carmen León Rodríguez, 23 de gener de 2013.

²⁴ GUTIÉRREZ, Pepe, *Miniwatt-Philips. La memoria obrera*, El Viejo Topo, 2003, p. 97. Entrevista a Carmen León Rodríguez, 23 de gener de 2013.

²⁵ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Saltor" [Miguel Núñez], 17 d'abril de 1971, c. 59, carp. 1971-1; AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Saltor", 5 de maig de 1971, *Jacq.* 2243.

i sectors pot resultar útil per entendre com es va produir la conflictivitat laboral femenina, sense oblidar que militants d'altres organitzacions també tingueren un paper destacat. Per això, intentarem fer una aproximació cronològica a l'evolució de la presència de militants de CCOO en les empreses on treballaven majoritàriament dones.

CCOO mantenia una implantació notable. A Barcelona el 1969 estaven organitzades dins CCOO empreses de sectors com el tèxtil, la sanitat, les arts gràfiques, les indústries químiques, tècnics, el metall, la banca, les assegurances i diversos²⁶. A finals d'any, en una de les reunions de la Comissió Obrera Local de Barcelona, s'afirmava que hi havia cares noves: *“los asistentes nuevos se repartían en dos grupos bien significativos, unos muy jóvenes, y otros maduros ya, hombres conocidos en años anteriores en las C.O. (los de Pegaso, por ejemplo) y que hacía tiempo que no aparecían en las asambleas”*²⁷. Per tant, a finals de 1969 sembla que es produí una certa recuperació, però en un nou context marcat per la competència amb altres organitzacions obreres. En el cas del metall, la crisi interna havia provocat la pèrdua de contacte amb nombroses empreses, que a finals d'any s'estava intentant recuperar²⁸.

Comptem amb algunes dades respecte a la implantació de CCOO en empreses on treballaven moltes dones, en funció dels diferents sectors. Pel que fa al tèxtil, l'àmbit de major quantitat de militants i on es produïen més protestes era el ram de l'aigua (on treballaven sobretot homes), seguit pel tèxtil llaner de Terrassa. El 1969 es plantejava organitzar una coordinadora tèxtil provincial que comptava amb la presència de militants de la confecció i el gènere de punt, i on es dividiria el treball en funció del ram²⁹. Això era possible perquè tant la confecció com el gènere de punt de Mataró havien començat a organitzar-se el 1968 i el 1969, respectivament³⁰.

Dins l'àmbit de la indústria química, existeixen referències de la participació de dones en l'organització sindical a Pirelli, en ocasió d'un conflicte en diversos centres de

²⁶ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, “Carta de Saltor”, Barcelona, 30 d'abril de 1969, c. 58, carp. 1969-2; “Carta de Saltor”, 30 d'agost de 1969, c. 58, carp. 1969-2 detalla els sectors presents a reunions de la Comissió Obrera Local de Barcelona; “Carta de Fortuny” [Josep Salas], 19 de juliol de 1969, c. 58, carp. 1969-2 sobre l'organització d'assemblees generals dels rams de químiques, metall, banca i ram de l'aigua a nivell provincial o comarcal, i del metall de la ciutat de Barcelona.

²⁷ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, “Carta de Saltor”, s/d, rebuda 12/6/1972 Jacq. 2360; “Carta de Saltor”, Barcelona, 6 de desembre de 1969, c. 58, carp. 1969-3.

²⁸ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, “Carta de Saltor”, 28 d'agost de 1969, c. 58, carp. 1969-2; Carta de Saltor, 13 de setembre de 1969, c. 58, carp. 1969-3; “Carta de Saltor”, 23 de setembre de 1969, c. 58, carp. 1969-3.

²⁹ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, “Carta de Saltor”, 30 d'agost de 1969, c. 58, carp. 1969-2.

³⁰ MOTA, José Fernando, *De les empreses d'avantguarda a la unificació del conveni. El moviment obrer al tèxtil català durant el franquisme i la transició (1960-1981)*, s.l., Ediciones Moratalaz, 2010, p. 15 i 17.

l'empresa, on hi van participar intensament un elevat número de persones. Miguel Núñez afirmava que “*En este grupo dirigente, de unos 250 trabajadores, además de nuestros camaradas, había bastante católicos conocidos y muy combativos, muchos obreros jóvenes y muchachas trabajadoras que mostraron gran empuje y decisión*”³¹. Constatar l'activa presència de dones en l'organització de conflictes laborals resulta significatiu, ja que el 7 gener de 1970, a la fàbrica de calçat Pirelli-Wamba (Sant Joan Despí, amb uns 900 treballadors, la majoria dones), hi hagué aturades i l'endemà una vaga de tota una jornada, per pressionar en la negociació del conveni. Va ser la primera empresa del Baix Llobregat en la qual treballaven majoritàriament dones d'on es tenen notícies d'una vaga de tot un dia³². El Baix Llobregat estava adquirint una gran importància en el moviment obrer, però a les empreses on s'estaven produint conflictes hi treballaven majoritàriament homes. L'activitat de les treballadores fins aquells moments no havia estat molt visible, especialment si comparem amb Terrassa o Mataró. Tanmateix, com es pot observar, el 1969 s'iniciava un canvi en aquesta tendència.

Un altre àmbit feminitzat amb presència de militants de CCOO era la sanitat, com a mínim des de 1968³³. El 1969 la Comissió Obrera Local de Barcelona tenia contacte amb la Residència Sanitària Francisco Franco (l'actual Hospital de la Vall d'Hebron), l'Hospital Clínic i l'Hospital de Sant Pau.³⁴ En aquest últim hi treballava com a assistent social Anna Morató, que a partir de 1969 va dedicar-se a l'activisme sindical a l'hospital. A més, cal tenir en compte que algunes assistents socials que van participar durant els anys seixanta en els inicis de CCOO van treballar posteriorment en hospitals i hi promogueren conflictes laborals³⁵.

Una altra treballadora de la sanitat amb una important activitat sindical fou Pepa Monné Mola (Aspa, Lleida, 1945), que militava en el PSUC des de 1967 i treballà com a infermera a l'Hospital de la Vall d'Hebron des de 1968.³⁶ També hi hagué metgesses que es van implicar en l'organització sindical. Isidor Boix, membre del nucli sindical del

³¹ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, “Carta de Saltor”, 13 de setembre de 1969, c. 58, carp. 1969-3.

³² AHGCB, Correspondencia Gobernadores, SIGC 411ª Comandància, “Nota informativa sobre paro en el trabajo de los productores de la empresa productos Pirelli (Wamba)”, Barcelona, 9 de gener de 1970, c. 237. *Informaciones Obreras*, 17, 23 de abril de 1970; 42, 22 de març de 1971; 29, 16 de octubre de 1971. RIERA, Ignasi; BOTELLA, José, *El Baix Llobregat. 15 años de luchas obreras*, Barcelona, Editorial Blume, 1976, p. 84.

³³ Vegeu a AHCO *Comissions Obreres de Sanitat. La Medicina socialitzada és la Medicina dels països socialistes*, núm. 1, 1968.

³⁴ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, “Carta de Saltor”, Barcelona, 30 d'abril de 1969, c. 58, carp. 1969-2.

³⁵ AHCO, entrevistes a Remei Bona i M. Eugenia Sánchez. La darrera va participar en un conflicte laboral a l'Hospital del Mar el 1971.

³⁶ AHCO, Biografies Obreres, entrevista a Pepa Monné Mola.

PSUC, indica que hi participava una metgessa de la Vall d'Hebron, encara que no es possible precisar les dates concretes³⁷.

Així doncs, al voltant de 1969 hi havia militants de CCOO que treballaven en grans centres de treball del sector serveis, en professions com assistents socials i infermeres, i que treballaven. Durant els anys seixanta la majoria de conflictes laborals s'havien produït a la indústria, però durant els setanta, com veurem, el sector serveis es va incorporar a la conflictivitat laboral. Les militants de CCOO i d'altres organitzacions probablement hi van jugar un paper rellevant.

Respecte l'extensió geogràfica de la militància femenina en CCOO, durant els anys seixanta n'hi havia a les CCOO de Barcelona, Terrassa, Sabadell, Mataró, Badalona i del Baix Llobregat. És a dir, a les localitats on van assolir implantació a partir de 1966. A partir d'aquella data, amb l'operació "rastrillo" o "rana", va continuar l'expansió de CCOO arreu de Catalunya. Les delegacions assistents a la VI Assemblea de la CONC, el 21 de setembre de 1969, poden donar una idea de l'extensió territorial de l'organització de CCOO en aquelles dates. Hi foren presents delegacions de Barcelona, Sabadell, Terrassa, Baix Llobregat, Badalona (i Santa Coloma), Mataró, Cerdanyola-Ripollet, Alt Llobregat (amb Manresa, Súria i Sallent), Blanes, la comarca de Vic, Lleida, Balaguer i Tarragona. Segons la documentació, no va assistir la delegació de Vilanova i la Geltrú, de la qual feia 18 mesos que no es tenia notícies³⁸.

Hi ha alguns estudis locals sobre CCOO fan referència a dones amb un paper destacat. En el cas de Vilanova i la Geltrú, les CCOO es van fundar en una assemblea el 17 de novembre de 1967, on estaven presents 27 treballadors i treballadores de FISA, Pirelli, Renfe, Industrias Mediterrànies S. A., la fàbrica tèxtil Marquès i altres empreses³⁹. Entre els autors del manifest estava Victòria Florenciano, una de les poques dones presents en aquella assemblea⁴⁰. Pel que fa a l'organització a l'Alt Llobregat, la tardor de 1966 es van formar les CCOO de Sallent. Per entrar en contacte amb l'incipient nucli de CCOO de Manresa, van fer servir membres del PSUC com a enllaços, entre els que trobem Conxa Comas. Poc després, el nucli de les COJ de l'Alt Llobregat (actiu entre 1968 i 1970) editava des de Manresa *Portavoz de las CCOO Juveniles del Alto Llobregat*. El primer

³⁷ Entrevista a Isidor Boix Lluch, 8 de novembre de 2006.

³⁸ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, "Carta de Llobregat" [Cipriano García], Barcelona, 27 de setembre de 1969, c. 58, carp. 1969-3.

³⁹ Recordem que van ser les treballadores de Marquès S.A. les primeres que es van posar en vaga el 1962, en solidaritat amb les vagues d'Astúries i per reivindicacions pròpies.

⁴⁰ GONZÁLEZ AYALA, Miguel Ángel, *Memoria d'una lluita. Les Comissions Obreres de Vilanova i la Geltrú (1967-1978)*, Vilanova i la Geltrú, El Cep i la Nansa, 2008, p. 29-30.

número el sortí el juliol de 1969, amb la participació de les germanes Calveras. Mentrestant, s'anaven incorporant a les CCOO persones que treballaven a la indústria, com Rosario Ramos, treballadora de l'empresa tèxtil cotonera Bertrand i Serra⁴¹.

La documentació interna del PSUC indica que CCOO va fer un gran esforç per entrar en contacte amb treballadors de diferents fàbriques, especialment si eren mitjanes o grans. Des de 1970 trobem referències de contactes o relació amb empreses com Indo (L'Hospitalet de Llobregat, vidre) i Vanguard (L'Hospitalet de Llobregat, metall), amb gran quantitat de mà d'obra femenina. Caldria veure què significava que CCOO tingués "relació" amb aquestes empreses. En el cas d'Indo, comptem amb el testimoni d'una de les seves treballadores. Es tracta de M. Àngels Franco Sala (Barcelona, 1951), que va entrar en contacte amb CCOO a partir d'una xerrada de Leopoldo Espuny (destacat membre del PSUC) a l'institut on estudiava. Leopoldo Espuny va interessar-se en M. Àngels Franco perquè treballava a Indo, on CCOO no tenia cap militant, a diferència d'USO i Plataformas de CCOO. M. Àngels Franco assistí a algunes reunions de CCOO, però que després no es va voler implicar fins que es presentà a les eleccions sindicals de 1971 i fou elegida membre del jurat d'empresa⁴². Aquest fet podria explicar la presència d'Indo en una reunió d'empreses del metall de l'àrea de Barcelona⁴³ i la manca de contacte posterior a fins la preparació de les eleccions sindicals de 1971⁴⁴. Així doncs, la relació de CCOO amb les diferents empreses es basaven en uns pocs contactes personals, òbviament inestables en el context d'il·legalitat i de certa competència entre organitzacions antifranquistes.

CCOO i el PSUC s'interessaren en contactar amb empreses on ja s'havien desenvolupat protestes, com detergents Elena de Granollers⁴⁵, Indo i Vanguard⁴⁶. Vanguard va estar present a la reunió coordinadora del metall de Barcelona el gener de 1970. Sembla que els contactes es van mantenir, ja que la correspondència interna del PSUC fa referència a conflictes a l'empresa el novembre de 1970⁴⁷ i, sobretot, el març de 1971. El 15 de març de 1971 les treballadores de la secció de ràdio de Vanguard van iniciar una reducció de rendiment per reivindicar, entre altres qüestions, un augment de sou lineal.

⁴¹ GARCÍA CASARRAMONA, Gal·la, *El moviment obrer a la comarca del Bages, 1939-1982*, Manresa, Zenobita edicions, 2010, p. 49-51.

⁴² AHCO, entrevista a M. Àngels Franco.

⁴³ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Saltor", Barcelona, 24 de gener de 1970, c. 59, carp. 1971-1.

⁴⁴ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Saltor", Barcelona, 9 d'abril de 1971, *Jacq.* 2202.

⁴⁵ Sobre aturades a Elena, *Informaciones Obreras*, 13, 22 de març de 1970. Sobre el contacte amb aquesta empresa, AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Miró" [Josep Sarradell], 16 d'abril de 1971 *Jacq.* 2221 i Carta de Saltor, Barcelona, 9 d'abril de març de 1971, *Jacq.* 2202.

⁴⁶ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Saltor", Barcelona, 17 de gener de 1970, c. 59, carp. 1971-1.

⁴⁷ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Saltor", Barcelona, 14 de novembre de 1971, c. 59, carp. 1971-2.

Prèviament s'havia fer arribar a la direcció un document amb signatures. D'aquest conflicte, la correspondència interna del PSUC indicava:

Hay una especie de comisión formada por unas 25 chicas, las más combativas y con las que estamos directamente relacionados y a las que ayudamos en todo lo que está a nuestro alcance, siguiendo la orientación de intervención directa del P[artido] en los conflictos aunque no tengamos organización del P[artido] ni esté organizado allí el movimiento obrero. Aquí también nos está dando excelentes resultado este método⁴⁸.

La reducció del rendiment es va prolongar durant dues setmanes i l'empresa va sancionar unes 110 treballadores i n'acomiadà vuit de les més destacades. L'assemblea de treballadores va decidir formar un comitè de sis treballadores per organitzar la resposta, que consistí en declarar-se en vaga fins que les acomiadades foren readmeses. El baix rendiment per les reivindicacions salarials continuà posteriorment. Miguel Núñez explicava que havien rebut l'ajuda del PSUC de Collblanc i La Torrassa per organitzar-se i buscar locals. El partit no tenia militants entre les treballadores, però buscava tenir-hi influència⁴⁹. Per la manca d'informació, no sembla que les treballadores es vincuessin a CCOO posteriorment. Resulta destacable l'escassa repercussió d'aquesta acció a la premsa de CCOO, possiblement perquè era una empresa sense militants i perquè no consideraven que tingués excessiva importància, en comparació amb altres protestes⁵⁰.

La forma d'actuar del PSUC en relació al conflicte de Vanguard responia a la voluntat del partit d'incentivar les protestes, però també a la feblesa de l'organització de CCOO en aquells moments. En un document intern, Miguel Núñez es queixava de la debilitat organitzativa tant del PSUC com de CCOO:

en las principales empresas, en particular en las grandes fábricas del metal, en el transporte, químicas y el ramo de banca. Este es nuestro gran problema, que en las ocasiones de grandes luchas aparece con la fuerza que realmente tiene. Y si es verdad que tenemos una influencia real en SEAT, Cispalsa y ahora en Maquinista, que avanzamos en Hispano

⁴⁸ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, "Carta de Saltor", Barcelona, 20 de març de 1971, c. 59, carp. 1971-1.

⁴⁹ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, "Carta de Saltor", Barcelona, 27 de març de 1971, *Jacq.* 2195; "Carta de Saltor", Barcelona, 3 d'abril de 1971, c. 59, carp. 1970-1; "Carta de Saltor", Barcelona, 9 d'abril de març de 1971, *Jacq.* 2202. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 411ª Comandancia, "Faltas de rendimiento en el trabajo", Barcelona, 28 de març de 1971, c. 189.

⁵⁰ *Informaciones Obreras*, 42, 22 de març de 1970; 43, 5 de maig de 1970.

Olivetti y Motor Ibérica, que nos relacionamos con Lámparas Z, Indo, y otras grandes fábricas, la verdad es que es muy insuficiente para avanzar lo que hoy es posible⁵¹.

Tot i que es pot constatar l'interès pel contacte amb grans empreses –especialment del ram del metall– CCOO també estava establint relacions amb treballadores d'empreses d'altres sectors. Un exemple és Starlux, empresa alimentària situada a Montornès, en un moment en què s'estava articulant una coordinadora de la zona de Ripollet i Montornès⁵². En el cas de l'empresa del metall Piher, a Badalona, els contactes s'estaven consolidant. Entorn 1970, Montserrat Sarabia i Àngel Martínez, treballadors de Piher i militants del PSUC i CCOO, van entrar en contacte amb Conchi Castellano (Écija, Sevilla, 1932). La van portar a excursions, al Centre Social de Bufalà... i s'implicà poc a poc en reunions de CCOO. Aquesta persona va tenir una participació destacada en els conflictes laborals a Piher, i fou escollida jurat d'empresa a les eleccions sindicals de 1971⁵³.

També s'estaven consolidant algunes organitzacions sectorials, com era el cas del tèxtil. El 1970, al caliu d'importants protestes al ram de l'aigua de Barcelona i Terrassa, així com al tèxtil llaner de Terrassa, s'establiren contactes puntuals entre els activistes obrers de Terrassa, Sabadell i Barcelona. Possiblement això va contribuir a què els treballadors del ram de l'aigua de Sabadell se sumessin a les protestes a partir de 1971⁵⁴.

A mitjans de 1971, la presència de dones a l'organització de CCOO als centres de treball presentava un panorama complex, marcat per la pèrdua de contacte amb algunes activistes que militaven en altres organitzacions. A la vegada, s'establiren contactes amb altres dones, especialment si treballaven en empreses on s'havien produït conflictes prèviament. Aquests contactes sovint estaven marcats per la inestabilitat, fruit tant del context repressiu com dels enfrontaments entre organitzacions obreres. Les eleccions sindicals de 1971 van servir per consolidar les relacions i ampliar-les.

El 1971 l'OSE va convocar eleccions sindicals pel maig d'aquell any, en una situació molt diferent a la de 1966. Les havia endarrerit dos anys, per por a què els activistes de l'oposició obrera les fessin servir per adquirir càrrecs sindicals. Per evitar-ho, les eleccions només van servir per renovar el 50% dels càrrecs i no es van anunciar gaire.

⁵¹ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, "Carta de Saltor", Barcelona, 5-5-1971, *Jacq.* 2243. Subratllat de l'autora.

⁵² AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, Miró [Josep Saradell], "La preparación del 1º de Mayo", abril de 1971, *Jacq.* 2229.

⁵³ AHCO, entrevista a Conchi Castellano Remesal.

⁵⁴ MOTa, José Fernando, *De les empreses d'avantguarda...*, *op. cit.*, p. 18-20. AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, "Carta de Miró", Barcelona, 24 de gener de 1970, c. 59, carp. 1970-1.

A més, les diferents organitzacions obreres antifranquistes estaven dividides respecte si era oportú participar-hi. Grups com l'LCR, el PCE (i) o Plataformas de CCOO van ser contraris a presentar-s'hi i van fer una crida a boicotejar-les. Hi van estar a favor Sectores de CCOO i CCOO. Tanmateix, fins i tot en el cas de CCOO va haver algunes ambigüitats. A la CG de CCOO d'Espanya hi hagué reticències en alguns territoris, encara que els representants de Catalunya en van ser fermes defensors⁵⁵. Aquestes suspicàcies s'han atribuït als grups polítics als que estaven vinculats els representants d'altres regions que, a diferència del PCE, consideraven que no era oportú presentar-se a les eleccions⁵⁶. No obstant això, cal tenir en compte que entre els activistes de CCOO estava molt present el record de la repressió sobre els càrrecs sindicals escollits el 1966, destituïts i sovint acomiadats de les empreses on treballaven. A Catalunya, en algunes poblacions les eleccions sindicals no es van preparar amb gaire entusiasme. A menys d'un mes de les eleccions, els militants de CCOO i el PSUC de Mataró encara no s'havien reunit per parlar-ne, ni s'havien comunicat amb les empreses amb les quals tenien contactes perquè es fessin assemblees i es preparessin candidatures⁵⁷.

Malgrat aquests condicionaments, la participació fou alta. Segons la Delegació Provincial de Sindicats, del 87,1%⁵⁸. Tanmateix, en determinades empreses no va ser tan important, possiblement a causa de la presència d'activistes de les organitzacions que propugnaven el boicot. A Roca i Làmpades Z la participació va estar entorn el 50%, situació produïda –segons fonts policials– pel descontent pel conveni. A Làmpades Z, malgrat que les recents protestes havien estat eminentment protagonitzades per “*el elemento femenino-juvenil*”⁵⁹ predominant a la plantilla, el jurat estava compost íntegrament per homes d'entre 30 i 40 anys. A més, de 21 enllaços, tan sols hi havia dues dones⁶⁰. L'escassa presència de dones entre els càrrecs sindicals no era una situació exclusiva d'aquesta empresa. El 1971, quan les dones representaven el 29,36% del cens laboral de la província de Barcelona, tan sols eren el 9,87% d'enllaços (només un 0,09%

⁵⁵ Vegeu, per exemple, AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Carta de Miró”, Barcelona, 3 d'abril de 1971, c. 59, carp. 1971-1.

⁵⁶ Vegeu MOLINERO, Carme; TÉBAR, Javier; YSÀS, Pere, “Comisiones obreras de Cataluña...”, *op. cit.*, p. 96.

⁵⁷ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Carta de Serós” [Josep M. Pardell], Barcelona, 24 d'abril de 1971, c. 59, carp. 1971-1.

⁵⁸ MOLINERO, Carme; TÉBAR, Javier; YSÀS, Pere, “Comisiones obreras de Cataluña...”, *op. cit.*, p. 96 i MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *Productores disciplinados...*, *op. cit.*, p. 243-244.

⁵⁹ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, Nota informativa, “Sociedad Española Lámparas Eléctricas Z”, Barcelona, 27 de maig de 1971, c. 201.

⁶⁰ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Elecciones Sindicales, 6ª BRIS, “Nota informativa. Elecciones Sindicales”, 1971, c. 201, carp. Notas informativas relativas a elecciones sindicales.

més que el 1966), encara que en aquesta ocasió no es pot dir que la seva presència es reduís automàticament a mesura que s'incrementava la importància del càrrec, ja que eren el 9,67% dels jurats i l'11% dels vocals socials. La presència femenina a càrrecs sindicals s'incrementava amb la feminització de l'activitat en qüestió, de manera que era superior al tèxtil, ensenyament i, sobretot, en activitats sanitàries. No obstant això, en cap cas superaven el 30% del total d'enllaços⁶¹. Malgrat l'escàs augment de la presència de dones entre els càrrecs sindicals, la documentació interna del PSUC rebia l'(escàs) increment de la presència de dones com “*Un dato muy esperanzador es que han salido elegidos numerosos jóvenes que votaban por vez primera y bastantes mujeres*”⁶². Aquesta percepció es podria interpretar com una major atenció a la participació de les dones en les eleccions sindicals o al fet que podia haver més contactes amb les dones que havien estat escollides.

Les dades de la policia sobre les eleccions sindicals no resulten tan sistemàtiques com les de l'OSE, ja que se centren en les empreses amb més mà d'obra i en les més conflictives, de manera que la sèrie no és completa. No obstant això, aquestes dades permeten copsar el pes entre les enllaços i jurats de les treballadores de Terrassa (59,84% del total), especialment del tèxtil. Pel que fa als sectors on treballaven, predominava el tèxtil (72,95%), seguit a molt llarga distància pel metall (9,84%). Aquestes dades s'han d'analitzar amb precaucions pel seu caràcter poc sistemàtic, però resulta remarcable la important participació de treballadores de Terrassa en les eleccions. A partir de les dades policials, sembla que la participació de les dones en les eleccions sindicals a Terrassa va augmentar, després un període en el que el tèxtil llaner de Terrassa experimentà una conflictivitat laboral molt intensa⁶³.

La presència o no de càrrecs sindicals d'oposició en empreses feminitzades tenia transcendència a la conflictivitat laboral, perquè era una forma de plantejar reivindicacions dins la legalitat. Per posar exemples, el fet que Conchi Castellano i Montse Sarabia fossin enllaç i jurat, respectivament, a Piher, va afavorir que es pogués plantejar a l'empresa la reivindicació d'augments salarials lineals i que s'aprovés al conveni⁶⁴. A més, dificultava l'acomiadament d'aquestes activistes. El cas contrari el trobem a Pirelli-Wamba, quan es va plantejar l'acomiadament de gran quantitat de treballadores. Els membres del jurat eren

⁶¹ DAC, OSE, Delegación Provincial de Barcelona, “Memoria de actividades”, 1971, c. 139.

⁶² AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, Carta de Martín [Gregorio López Raimundo], Barcelona, 29 de maig de 1971, c. 59, carp. 1971-2.

⁶³ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Elecciones Sindicales 1966, c. 174 i AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Elecciones Sindicales, 6ª BRIS, “Nota informativa. Elecciones Sindicales”, 1971, c. 201, carp. Notas informativas relativas a elecciones sindicales.

⁶⁴ AHCO, entrevista a Conchi Castellano Remesal.

afins a l'empresa. A més, eren homes que pensaven que la defensa del lloc de treball d'una noia —o la indemnització per la pèrdua d'aquest— no era tan important, ja que, al cap i a la fi, el seu salari es considerava un complement per als ingressos familiars⁶⁵.

Pel que fa a les repercussions a CCOO, algunes militants van ser escollides (o en alguns casos, reescollides) jurats o enllaços sindicals⁶⁶. En són exemples Rosario Ramos, elegida jurat d'empresa a Bertrand i Serra a Manresa i Celia García López, reescollida com a jurat a Fontanals, Terrassa. D'altra banda, la preparació de les eleccions sindicals encoratjava a fer un esforç suplementari per entrar en contacte amb treballadors (i treballadores) d'empreses on fins llavors no estaven presents. A més, hi hagué persones que van entrar en contacte amb CCOO exercint com a enllaços o jurats de les seves empreses, sobretot a les reunions de càrrecs sindicals a l'OSE. En altres casos, el fet de sortir escollides a les eleccions va afavorir que dones que havien tingut contactes superficials amb CCOO decidissin implicar-se més intensament, com succeí amb M. Àngels Franco. En principi havia desestimat integrar-se a CCOO, però el 1971 es presentà a les eleccions, sobretot perquè el director de l'empresa va prohibir-li que ho fes. Un cop escollida jurat, va implicar-se més intensament en CCOO i en el treball sindical que s'estava duent a terme a Indo⁶⁷.

Després de les eleccions sindicals, 1971 va se un any d'expansió de CCOO, no exempta de problemes organitzatius. A Mataró, un informe de l'abril indicava que la coordinadora de CCOO havia estat dissolta i substituïda per un organisme de coordinació, sense poder de decisió. A instàncies del PSUC es va tornar a constituir⁶⁸. En el cas de Sabadell, un informe del partit afirmava amb preocupació que, malgrat l'èxit aconseguit a les eleccions sindicals, no hi havia una coordinadora de CCOO com a tal i que CCOO era a la pràctica un doble del partit⁶⁹. Aquests problemes no van evitar el creixement i la consolidació de CCOO en ambdós municipis. Aquests fets són una bona mostra de l'evolució de CCOO durant els anys setanta. El PCE-PSUC donava prioritat a l'expansió de CCOO i de la conflictivitat laboral en la seva estratègia política d'erosionar el règim a través dels moviments socials, més que no pas a articular l'organització del moviment. Els militants tenien notable llibertat d'acció quant a la forma concreta d'expandir els

⁶⁵ *Informaciones Obreras*, 49, 16 d'octubre de 1971.

⁶⁶ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BRIS, "Nota informativa. Elecciones Sindicales", 1971, c. 201, carp. Notas informativas relativas a elecciones sindicales.

⁶⁷ SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., p. 359-366.

⁶⁸ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, "Carta de Serós" [Josep M. Pardell], Barcelona, 24 d'abril de 1971, c. 59, carp. 1971-1.

⁶⁹ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, "Carta de Josep", Barcelona, 11 de desembre de 1971, carp. 1971-2.

moviments socials, cosa que va afavorir que, a diferents àmbits territorials, se seguissin estratègies diverses. El partit es preocupava perquè CCOO es mostrés com una organització oberta a diferents sensibilitats polítiques, però en el context de la forta divisió del moviment obrer de començaments dels anys setanta, era una consigna difícil del seguir pels militants comunistes. En aquells moments hegemonitzaven l'organització de CCOO i en controlaven elements tan importants com l'aparell de propaganda⁷⁰, cosa que afavoria que les CCOO fossin percebudes per altres organitzacions obreres com un apèndix del PCE-PSUC⁷¹.

A començaments dels anys setanta es van produir canvis en quines eren les empreses i zones considerades l'avantguarda de la lluita obrera, cosa que va tenir repercussions en la conflictivitat laboral femenina. Terrassa va deixar de ser considerada com una punta de llança del moviment obrer. En aquest municipi, el 1970 s'havia produït una important vaga a l'AEG, provocada per l'acomiadament de dos enllaços sindicals quan s'estava negociant el conveni. Després d'iniciar-se una vaga, l'empresa va tancar la fàbrica i va acomiadar més persones. La vaga va durar dos mesos i es va intentar popularitzar a través d'accions com el tancament d'unes 50 dones en una església, promogut per l'MDD. La dura actitud de l'empresa, els enfrontaments entre activistes de diferents grups polítics i el fet que no es poguessin generalitzar les accions de solidaritat –en un moment en què ja estava signat el conveni local metal·lúrgic–, van contribuir a que la vaga finalitzés després de 55 dies, amb 14 detinguts i 71 acomiadats⁷². A l'aguda sensació de fracàs dels militants de CCOO s'afegiren els enfrontaments amb membres d'altres grups, especialment els de Proletario. A més a més, en el PSUC de Terrassa s'estaven produint enfrontaments interns, per la forma de tractar aquesta situació i també per qüestions personals⁷³. Tot això va afavorir la reducció de la conflictivitat laboral a Terrassa on, les treballadores havien jugat un important paper.

La situació de Terrassa es contraposava a la del Baix Llobregat, on CCOO es consolidava i la conflictivitat era creixent i cada cop més coordinada. En aquesta àrea, els

⁷⁰ Per exemple, les publicacions de CCOO *Informaciones Obreras* i *Luchas Obreras* s'elaboraven a partir de les informacions de conflictes laborals que tenia el PSUC. Entrevista a Isidor Boix Lluch, 8 de novembre de 2006.

⁷¹ BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores y la ciudad...*, op. cit., p. 175-180; SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., p. 379-380; MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *Els anys del PSUC...*, op. cit., 91, 114 i ss.

⁷² BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores y la ciudad...*, op. cit., p. 188; SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., p. 328-330; LACUEVA, Josep Lluís; MÁRQUEZ i BERROCAL, Manuel; PLANS, Lourdes, *Combat per la llibertat. Memòria de la lluita antifranquista a Terrassa (1939-1979)*, Terrassa, Fundació Torre del Palau, 2007, p. 360-387.

⁷³ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Josep", Barcelona, 27 de novembre de 1971, carp. 1971-2.

militants de CCOO van fer un gran esforç per infiltrar-se a l'OSE, i per aconseguir millores laborals a través dels convenis col·lectius. Sectores de BR, que assolí una important implantació a la comarca, també va fer servir l'estratègia de l'aprofitament de recursos legals per a l'obtenció de millores laborals. Allà hi havia grans empreses metal·lúrgiques i químiques, que exerciren un paper molt destacat en la conflictivitat laboral i aconseguiren aglutinar solidaritats en alguns conflictes. Es tractava d'empreses on treballaven majoritàriament homes. Hi havia d'altres on treballaven dones, però la incorporació a la conflictivitat fou més tardana. Possiblement, hi van contribuir la pràctica de l'excedència obligatòria per matrimoni –que afavoria que les dones consideressin el treball remunerat una situació transitòria– i la manca de tradició de treball industrial femení i, per tant, de protesta⁷⁴.

Un altre canvi important esdevingut a començaments dels anys setanta fou la importància assolida per les protestes laborals a la SEAT. Havia estat una empresa poc conflictiva durant la major part dels anys seixanta. Des de 1967 començaren a produir-se conflictes de manera habitual i a partir de 1971 va entrar en el que s'ha denominat “conflicte permanent”. Aquell any, les mobilitzacions contra el torn de nit van ser contestades per l'empresa amb nombrosos acomiadaments, que van afectar especialment els càrrecs sindicals escollits el 1971. El 18 d'octubre de 1971 uns acomiadats van entrar a l'empresa, van recórrer diversos tallers, es paralizà la producció i es va fer assemblea amb milers de treballadors. La direcció es va negar a negociar i va recórrer a la policia per desallotjar la fàbrica. Va haver enfrontaments entre la policia i els treballadors, que acabaren amb alguns treballadors ferits, un dels quals va morir posteriorment⁷⁵. El conflicte a la SEAT va suscitar reaccions en solidaritat d'altres empreses, i fou considerat per les organitzacions obreres com un fet de gran transcendència. Els treballadors de la SEAT, a partir de llavors, foren considerats la punta de llança del moviment obrer.

Aquest clima de mobilització fomentà la incorporació d'algunes treballadores a les organitzacions obreres presents a la fàbrica, com fou el cas de Consol Moreno Monterroso, durant l'estiu de 1971, i d'Isabel López López, a partir de l'ocupació de la fàbrica⁷⁶. Són exemples de la incorporació de dones al moviment obrer en fàbriques on treballaven sobretot homes. El cas d'Isabel López (Vilar de Donis, Lugo, 1951) tingué força

⁷⁴ RIERA, Ignasi; BOTELLA, José, *El Baix Llobregat...*, op. cit., p. 105-142. RUIZ ACEVEDO, Francisco; GARCÍA SÁNCHEZ, Antonio; LIZANO BERGES, Vicenç, *El estilo sindical del Baix Llobregat...*, op. cit.

⁷⁵ A partir de TAPPI, Andrea, *SEAT: modelo para armar. Fordismo y franquismo (1950-1980)*, Alzira, Germania, 2010, p. 130-157.

⁷⁶ AHCO, entrevistes a Consol Moreno Monterroso i Isabel López López.

transcendència perquè, a banda de la seva destacada activitat a CCOO i el PSUC, adquirí una gran visibilitat, ja que fou de les poques dones a les que va fer referència la premsa clandestina i la propaganda d'aquests partits. Probablement, tant les seves detencions com el fet que treballés a la SEAT ajuden a explicar-ho.

Però la Isabel López no estava sola. El 1972, a la Coordinadora del Metall de Barcelona hi havia representants d'empreses on treballaven gran quantitat de dones, com Cosmo i Emmerson. Un dels contactes amb Cosmo fou Adoración Díez Hernando, militant de l'HOAC que va conèixer a l'església de St. Andreu del Palomar dos militants de CCOO, que la van animar a incorporar-se al moviment. Formà part de la comissió obrera d'empresa i dels organismes de coordinació de CCOO⁷⁷. La participació de les dones en la Coordinadora del Metall es pot constatar també a partir de les detencions produïda a Vallvidriera el 27 de febrer de 1972, quan la Guàrdia Civil va irrompre en una assemblea d'aquesta coordinadora, va disparar sobre els assistents i detingué cinc dones i tres homes. Entre les dones detingudes, n'hi havia que treballaven a les empreses metal·lúrgiques Harry Walker i Cosmo, però també en empreses de la confecció com Burberry⁷⁸.

Un altre sector on les dones no eren majoria, però algunes començaven a militar, era el de la banca. En aquest sector actuaven diverses organitzacions sindicals, entre les quals destacava Interbancària. Durant els anys seixanta, les protestes pel conveni estatal de banca havien adoptat formes prou visibles, com que els empleats bancaris anessin a prendre l'entrepà a l'exterior. CCOO, des de la fundació de la COB, havia tingut relació amb representants de la banca, encara que aquests no sempre havien volgut formar-ne part. Durant els setanta, s'organitzaren les CCOO de banca i, a més, es produïren alguns conflictes al sector en forma de vagues. En alguns casos hi van participar dones⁷⁹. Aurora Gómez Cano (L'Hospitalet de Llobregat, 1951), treballadora del Banco Guipuzcoano, va participar en unes vagues el 1972, seguint les consignes d'uns fulls volanders que arribaven a la sucursal a través del correu intern. Després d'això, va voler entrar en contacte amb les persones que els feien, però inicialment es va trobar reticències per por a

⁷⁷ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Saltor", Barcelona, 7 de febrer de 1972, c. 59, carp. 1972. AHCO, entrevista a Adoración Díez Hernando.

⁷⁸ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Detención de individuos, por la Guardia Civil, en Vallvidrera, Barcelona", 28 de febrer de 1972; SIGC 411^a, "Detención de 8 personas por reunión clandestina", Barcelona, 3 de març de 1972, c. 140. AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, llig. VII, carp. Detenidos Vallvidriera 27/2/72. AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Saltor", Barcelona, 4 de març de 1972; "Carta de Martín", 4 de març de 1972, c. 59, carp. 1972.

⁷⁹ Una treballadora del Banco Hispano Americano, de la sucursal del Passeig de Gràcia, trucava altres sucursals perquè iniciessin vagues o s'hi sumessin. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, "Supuesta 'animadora' de huelgas en bancos, empleada de uno de ellos, etc., Josefà Serrano Andrés", Barcelona, 4 de març de 1970, c. 237.

que fos una infiltrada. Finalment, va assistir a una reunió on defensà que les CCOO havien de tenir un caràcter obert. Després d'això, s'integrà a la coordinadora de CCOO de Banca⁸⁰.

Paral·lelament, els sectors amb gran presència de treballadores seguien el seu procés d'organització i ampliaven les empreses amb les que estaven en contacte. Era el cas de la Coordinadora d'Hospitals de la Comissió Obrera Local de Barcelona, molt activa per les protestes de finals de 1972⁸¹. Així mateix, al tèxtil es pot constatar la presència a la coordinadora de noves empreses on la majoria de la mà d'obra era femenina, com Bas i Cuguró⁸², TAMPSA i Fabra i Coats⁸³, on CCOO tenia contacte a través de Georgina Villanueva (Cella, Terol, 1932)⁸⁴. A més, s'afegiren nous sectors com les perforistes. El 1972 es va formar un sindicat d'Informàtica, on les perforistes (les dones que perforaven les fitxes amb les quals treballaven els ordinadors d'aquella època) hi tingueren un paper destacat⁸⁵.

Les celebracions entorn el primer de maig de 1972 foren una mostra de la implicació d'algunes treballadores a CCOO. El 28 d'abril d'aquell any, enmig d'un acte d'afirmació sindicalista organitzat per la CNS al Price una treballadora va decidir pujar a la tribuna, demanar la paraula i dirigir-se al públic. Van tallar els micròfons i intentaren fer-la fora, però aleshores van pujar altres persones i la presidència de l'acte sortí precipitadament⁸⁶. És probable que aquesta treballadora fos M. Àngels Expósito Gómez (Barcelona, 1949), qui estava en contacte amb el PSUC des de la seva infantesa perquè el seu pare n'era militant. En créixer, s'integrà a les COJ i també participà en el moviment veïnal al barri de Can Clos. Així mateix, fou una destacada militant de CCOO i formà part del nucli obrer del PSUC⁸⁷.

⁸⁰ BELENGUER, Elisenda, *Aurora Gómez...*, *op. cit.*, p. 47-53; AHCO, entrevista a Aurora Gómez Cano. Pels conflictes a banca durant 1972, AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Informes laborales 1970-1973, c. 93 i AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Saltor", Barcelona, 13 de gener de 1972, c. 59, carp. 1972.

⁸¹ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Saltor", Barcelona, 19 de febrer de 1972, c. 59, carp. 1972. *Informaciones Obreras*, 74, 6 de novembre de 1972; 77, 27 de novembre de 1972; 81, 31 de novembre de 1972.

⁸² MOTA, José Fernando, "La reorganització del moviment obrer...", *op. cit.* p. 21.

⁸³ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Saltor", s/d, rebuda el 12 de juny de 1972 *Jacq.* 2360; Carta de Saltor, 24 de juliol de 1972, *Jacq.* 2361. AHCO, entrevista a Georgina Villanueva Sánchez.

⁸⁴ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Saltor", Barcelona, 19 i 22 de febrer de 1972, c. 59, carp. 1972.

⁸⁵ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Saltor", s/d, rebuda el 12 de juny de 1972 *Jacq.* 2360.

⁸⁶ *Treball*, 354, 8 de maig de 1972, p. 3.

⁸⁷ AHCO, Biografies obreres, perfil biogràfic de M. Àngels Expósito Gómez. Entrevista a Isidor Boix Lluch, 8 de novembre de 2006. SUÁREZ, Emili *Can Clos. Historia de un barrio obrero*, Cims, Barcelona, 1997; AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Saltor", 21 de setembre de 1974, c. 59, carp. 1974-2.

Així doncs, el 1972 CCOO comptava amb dones militants que treballaven a sectors molt diversos, com el tèxtil, el metall, la sanitat o la banca. Alguns dels factors que expliquen la seva presència són la constatació per part de CCOO i el PSUC que les treballadores tenien molt a dir en el plantejament de conflictes laborals, la voluntat de CCOO d'arribar a més persones amb les eleccions sindicals i, evidentment, la incorporació a CCOO de moltes treballadores. El 1972, les militants de CCOO començaven a fer-se visibles. Caldrà veure com l'augment de la implicació de dones a les CCOO va condicionar la conflictivitat laboral femenina.

5.2 1969-1972: La diversificació de la conflictivitat a la indústria

Entre 1969 i finals de 1972 es van ampliar les branques d'activitat industrial feminitzades on es produïen conflictes, tant a nivell geogràfic com sectorial. Tanmateix, aquest procés fou relativament lent, ja que durant 1969 i 1970 els sectors i empreses on estaven protestant més treballadores eren els mateixos que des de mitjans dels anys seixanta: el tèxtil llaner de Terrassa i l'empresa Làmpadez Z. En aquests moments, però, la coordinació i contundència de les protestes era major que abans.

El 1969, malgrat l'estat d'excepció, les negociacions dels convenis provincials del tèxtil llaner i del ram de l'aigua van reforçar CCOO. El Sindicat Provincial del Tèxtil va disposar que la comissió deliberadora pel conveni tèxtil llaner estigués formada per delegats provincials, perquè poguessin negociar sense la pressió dels enllaços i al marge dels treballadors i treballadores. Davant aquesta situació, els delegats del sector llaner van demanar una assemblea general, celebrada el 20 de febrer, on es va aprovar per votació no acceptar el límit salarial del 5,9% imposat pel govern. L'11 de març les jerarquies del Sindicat Vertical van convocar una reunió d'enllaços a Terrassa per tornar a intentar que acceptessin el límit, ja que els representants que havien enviat a la comissió deliberadora – membres de CCOO– s'hi oposaven. Ni els enllaços ni els representants van acceptar el límit salarial imposat pel govern, però finalment s'aprovà.

A finals d'any hi hagué protestes a Fontanals (amb uns 700 treballadors i treballadores), Torredemer i, sobretot, Saphil (amb 900), totes del tèxtil llaner. Es protestava contra la reestructuració de les primes. A Saphil la situació va agreujar-se amb l'acomiadament de 8 persones, contestat amb dues aturades d'uns 45 minuts. A més, a Sabadell també hi hagué reduccions de rendiment i boicot a les hores extres a empreses

llaneres com Lanería S. A. i Tèxtil Mur (uns 130 treballadors i treballadores) per reivindicacions salarials. En el cas de Lanería S. A. una comissió escollida pels treballadors i treballadores va acordar amb la direcció un increment de sou del 20%, aconseguí la igualació de categories i remuneració entre homes i dones i que la prima fos col·lectiva. L'organització del moviment obrer i la conflictivitat laboral femenina s'estenien al tèxtil d'altres localitats. És el cas de Manresa, amb aturades durant algunes hores a les empreses Bertrand i Serra (2.400 treballadors i treballadores) i Filats i Teixits Roca (300) per reivindicar augments salarials. Es tractava de localitats i sectors on, com s'ha constatat, hi havia militants de CCOO⁸⁸.

El 1970 fou l'any de major conflictivitat al tèxtil barceloní durant el tardofranquisme, pel que fa a número de conflictes, empreses i personal afectat. Hi van tenir molt a veure les protestes generades per la negociació del conveni del ram de l'aigua i les vagues al tèxtil llaner. El març de 1970 van coincidir una vaga al ram de l'aigua (que va afectar a 56 empreses de Barcelona, Terrassa, Badalona i Olesa de Montserrat), la negociació del conveni tèxtil llaner i, a Terrassa, la vaga de l'AEG. Això provocà una sèrie d'aturades a les grans empreses llaneres, encara que no van ser simultànies. El 4 de març de 1970, 30 persones que treballaven al torn de nit de Filatures Matari (amb uns 1.200 treballadors i treballadores) van fer una vaga de sis hores i mitja, segons ells en protesta per les negociacions del conveni, però la policia sospitava que era en solidaritat amb l'AEG. El dia 6 d'aquest mateix mes, el torn de matí de Filatures Castells (amb una plantilla d'unes 200 persones) va fer una vaga de cinc hores per tal de pressionar perquè al conveni s'acceptés un increment de la prima de 700 pessetes amb caràcter fix, cosa que qüestionava l'Organització Científica del Treball. A Fontanals (unes 800 persones) tenien la mateixa reivindicació, que comportà aturades parcials i baix rendiment des del dia 7 de març i una vaga del 10 al 12 de març va convertir-se en vaga. Acabà quan l'empresa va decidir concedir un augment de 115 pessetes setmanals. Els dies 17 i 18 va tornar a haver vaga a Filatures Castells, reivindicant la prima de 700 pessetes, i el dia 23 de març a Filatures Matari, possiblement sumant-se a la vaga del ram de l'aigua. L'abril de 1970 hi hagué aturades a Saphil i Laniseda (3.100 treballadors i treballadores), a la primera en

⁸⁸ Posteriorment, a Teixits i Filats Roca, es va fer una hora d'atur a causa d'un acomiadament. MOTA, José Fernando, "La reorganització del moviment obrer...", *op. cit.* p. 171. DAC, OSE, "Memoria anual", 1969, c. 154. AGA, Sindicatos, Secretariado de Asuntos Sociales, "Partes de Conflictos Colectivos", 1969, (6) 61.1 SIG 1182 TOP 36/50401-50404. *Textil*, 2, setembre de 1969. *Treball*, 312, octubre de 1969.

protesta per la signatura del conveni i a la segona per reivindicacions salarials⁸⁹. Aquestes vagues donen idea de les dificultats de coordinació entre diferents empreses, malgrat que sovint les reivindicacions eren les mateixes.

La descoordinació va perjudicar els treballadors d'AEG. El fracàs de la seva vaga el 1971 va ser un cop dur pel moviment obrer terrassenc, encara que no definitiu. Sembla que les organitzacions antifranquistes van mantenir la capacitat de convocatòria per accions no relacionades directament amb reivindicacions laborals, com en el cas de la jornada de lluita del 3 de novembre de 1970, contra el Procés de Burgos⁹⁰. Aquest dia van parar empreses amb gran quantitat de mà d'obra femenina, com eren Laniseda, Fontanals, la Magdalena o Humet Germans (uns 300 treballadors i treballadores). Fins i tot va afectar empreses sense tradició de conflicte, com Sánchez Montoliu (confecció, amb una plantilla de 139 persones)⁹¹. Tanmateix, durant els anys següents la conflictivitat laboral de Terrassa va disminuir en relació a la d'altres centres industrials, com ara Sabadell o el Baix Llobregat, ja que el moviment obrer terrassenc havia quedat debilitat pel fracàs de la vaga de l'AEG, la repressió i les dissensions internes del PSUC. Les treballadores de les grans empreses llaneres de Terrassa no van deixar de fer servir les disminucions de rendiment, les vagues o recollides de signatures per assolir les seves reivindicacions, però a partir de llavors la conflictivitat laboral femenina es va concentrar en altres localitats i sectors econòmics.

Làmpades Z fou una altra empresa on es consolidà la conflictivitat laboral, en ocasió de les negociacions del conveni d'empresa. A finals de 1969 aplegava 5 factories: Plaça Espanya (amb una plantilla d'unes 1.400 persones), Miniwat (al Passeig de la Zona Franca, amb 1.065 persones), Enllumenat (al Passeig de la Zona Franca, amb 860), la seu

⁸⁹ MOTA, José Fernando, "La reorganització del moviment obrer...", *op. cit.* p. 172. DAC, OSE de Barcelona, Memòria anual, 1969. AGA, Sindicatos, Secretariado de Asuntos Sociales, "Partes de Conflictos Colectivos", 1969. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Hilaturas Matari", Barcelona, 4 de març de 1970; "Hilaturas Castells", 18 de març de 1970; SIGC 412ª Comandancia, "Inactividad pacifica de unos productores en un centro de Trabajo de Tarrasa", Manresa, 12 de març de 1970; "Plante pacífico en la industria 'Hilaturas Matari S. A.' de la ciudad de Tarrasa", Manresa, 25 de març de 1970; "Plante en una industria de Terrassa", Manresa, 7 d'abril de 1970; 6ª BIS, i SIGC 412ª Comandancia, "Plante laboral en la industria 'Hilaturas Castell S. A.'", de Tarrasa, Manresa, 20 de març de 1970, c. 237.

⁹⁰ Consell de guerra contra 16 militants d'ETA iniciat el 3 de desembre de 1970. Provocà importants accions de protestes, sobretot per la petició fiscal de sis penes de mort. L'acció amb més repercussions a Catalunya fou la tancada d'uns 250 intel·lectuals al Monestir de Montserrat, entre el 12 i el 14 de desembre. El consell de guerra acabà el 28 de desembre i confirmà la condemna a mort de sis acusats, però dos dies després commutà les penes de mort. MARIN, Martí, "Consell de Burgos", a CEFID, *Catalunya durant el franquisme. Diccionari*, Vic, Eumo, 2006, p. 108-109.

⁹¹ *Informaciones Obreras*, 36, 12 de desembre de 1970. AGA, Sindicatos, Secretariado de Asuntos Sociales, "Partes de Conflictos Colectivos", 1970, (6) 61.1 SIG 1182 TOP 36/50401-50404. DAC, OSE, Delegación Provincial de Barcelona, "Memoria de actividades 1970", c. 157. AHCO, entrevistes a Celia García López i Maria Bigordà Montmany.

de Sant Boi (700) i de L'Hospitalet de Llobregat (697). Els treballadors i treballadores van coordinar les seves accions en els diferents centres.

Del 14 al 21 d'abril de 1969 hi hagué un boicot als menjadors de la factoria de Plaça Espanya per l'habitual endarreriment en la negociació del conveni, protagonitzat per les treballadores⁹². El desembre van reivindicar un augment de 15.000 a 25.000 pessetes anuals en la revisió del conveni, mentre que l'empresa oferia de 6.000 a 12.000 en funció de les categories. Com a mesura de pressió, el 29 de desembre es va començar una aturada de dues hores a la factoria de L'Hospitalet. A partir del dia 30 s'iniciaren aturades de dues a tres hores als diferents torns de totes les fàbriques de l'empresa. El dia 10 de gener de 1970 la direcció va arribar a un acord amb el jurat en el qual aprovava un augment de 8.000 pessetes als menors de 18 anys i 12.000 a la resta del personal, però que calia confirmar pels treballadors i treballadores. Les aturades parcials van continuar, i es van fer totals a Plaça Espanya i L'Hospitalet. L'empresa va sancionar els vaguistes i a L'Hospitalet uns 500 es tancaren la fàbrica, almenys 150 dels quals eren dones. Els treballadors i treballadores van sortir de la factoria després que el delegat provincial de Sindicats s'hi desplaçés per negociar. Finalment, l'augment salarial es va fixar en 12.000 pessetes⁹³.

El conveni de l'any següent va començar a preparar-se el desembre de 1970, quan es van fer assemblees per elaborar la plataforma reivindicativa, amb un augment salarial lineal de 2.500 pessetes mensuals, jornada de 44 hores de treball setmanal (de dilluns a divendres), igualtat salarial sense discriminació de sexe ni edat, 10 dies de vacances per Nadal, 100% del salari en cas de malaltia o accident... Com era habitual, les negociacions del conveni es van allargar. Durant els primers dies de febrer es va fer boicot als menjadors. El dia 4, treballadores de la Zona Franca van manifestar-se fins a la fàbrica de Plaça Espanya, on van fer una assemblea conjunta i es van produir dues detencions. El dia següent es va tornar a fer la marxa de Zona Franca a Plaça Espanya, aquest cop amb més treballadores. Segons la policia,

⁹² AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, Notes informatives "Lámparas Z", Barcelona, 7 d'abril de 1967, 12, 17, 31 de maig de 1967 i 14, 15 i 21 d'abril de 1969, c. 89.

⁹³ AGA, Sindicatos, Secretariado de Asuntos Sociales, "Partes de Conflictos Colectivos", 1969. DAC, OSE, Delegació Provincial de Barcelona, "Memoria de actividades 1970". AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, Notes informatives, Lámparas Z, Barcelona, 29 de desembre de 1969-17 de gener de 1970 i SIGC 411ª Comandancia, Notes informatives, Barcelona, 29-13 de gener de 1970, c. 89. *Informaciones Obreras*, 2, 13 de gener de 1970; 4, 19 de gener de 1970.

Sobre las 17,20 horas, se concentraron en las cercanías y puerta de acceso a la factoría, unos 300 productores, en su mayoría mujeres, que habían llegado desde las otras factorías los cuales pretendían introducirse en el interior a fin de reunirse con otras 150 personas que previamente se hallaban reunidas en el patio interior⁹⁴.

La policia va impedir l'entrada de les manifestants. En dies posteriors va continuar el boicot als menjadors i algunes "picades" (diverses persones colpejaven les màquines a la vegada amb peces metàl·liques), que es van prolongar fins el març. El 13 de març, a la factoria de Sant Boi, van cridar al despatx una treballadora per sancionar-la, però els companys i companyes va fer una aturada i picada fins que no va tornar del despatx sense cap sanció. La policia identificà una treballadora d'Enllumenat i una de Miniwat com a introductores de la propaganda als seus centres de treball, encara que pensava que l'instigador era un treballador de la central de Plaça Espanya. En el cas de Miniwat, es tractava de Núria Pellejero, destacada militant d'USO que va ser acomiadada el 1972⁹⁵.

Les protestes van continuar en posteriors convenis. Entre novembre i desembre de 1972 les pressions per a les negociacions del conveni van adoptar la forma d'aturades de dues hores als diversos centres de Philips (empresa on es va integrar Làmpades Z). També en aquesta ocasió hi hagué nombroses sancions als participants i, el març, es van produir diversos acomiadaments. La majoria d'acomiadats eren dones, una d'elles enllaç sindical. El 4 de desembre, a la factoria d'Enllumenat es va fer un tancament en saber-se que 6 treballadores havien estat acomiadades. Malgrat algunes readmissions, es tornà a la feina el dia 7 sense haver assolit les principals reivindicacions: augments salarials lineals, llar d'infants a càrrec de l'empresa, eliminar la discriminació salarial i la readmissió de les persones acomiadades. Malgrat que es van repartir fulls volanders demanant accions en solidaritat, no sembla que tinguessin gaire efecte, perquè no es tenen notícies d'aquests tipus d'accions⁹⁶.

Durant aquests anys, com s'ha estudiat al capítol anterior, sembla ser que CCOO va perdre influència a Làmpades Z i la majoria d'activistes d'organitzacions obreres que hi

⁹⁴ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Nota informativa. Lámparas Z", Barcelona, 5 de febrer de 1971, c. 89.

⁹⁵ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Lámparas Z", Barcelona, 1, 5, 10, 12, 17, 18, 19 i 27 de febrer de 1971; SIGC 411ª Comandancia, "Nota informativa. Cuenta haber sido normalizado el malestar laboral en la empresas 'Sociedad Española de Lámparas Eléctricas Z' de Hospitalet y San Baudilio de Llobregat", Barcelona, 13 de març de 1971, c. 89. *Informaciones Obreras*, 41, 8 de febrer; 42, 22 de març de 1971.

⁹⁶ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, Nota informativa, "Situación laboral empresas", Barcelona, 1 de desembre de 1972, c. 93. *Informaciones Obreras*, 74, 6 de novembre; 76, 20 de novembre; 78, 4 de desembre; 79, 11 de desembre de 1972.

actuaven no estaven vinculats, tot i que es mantenien contactes. Un altra empresa on el conflicte no sembla haver estat protagonitzat per membres de CCOO fou Gelats Camy, on treballaven persones vinculades al grup *¿Qué Hacer?*. El juny de 1969, les treballadores de Gelats Camy van reduir el ritme de treball, en solidaritat amb 38 treballadors acomiadats perquè havien reduït el seu rendiment per reivindicar millores salarials.⁹⁷

El 1970 a Barcelona (i a Espanya en general) s'havia produït important increment de la conflictivitat laboral respecte l'any anterior, com a resultat de les tensions a la negociació col·lectiva i les protestes pel Procés de Burgos. El 1971 i el 1972 la conflictivitat fou menor pel que fa a número de conflictes. Tot i així, la conflictivitat laboral barcelonina en aquells moments era molt rellevant, ja que de 1971 a 1975 Barcelona es va convertir en la província espanyola més conflictiva en funció del número de conflictes, persones afectades i hores perdudes⁹⁸.

Entre 1969 i finals de 1972 la conflictivitat laboral femenina va afectar més sectors industrials i, a les empreses on existien precedents recents, els conflictes es feien més organitzats i intensos. En concret, la conflictivitat laboral femenina s'ampliava a empreses metal·lúrgiques, tèxtils (cotoner i el gènere de punt) i alimentàries i, pel que fa a comarques, al Baix Llobregat, el Maresme i el Bages. La diversificació de la conflictivitat laboral femenina es produïa en un període d'oscil·lació de la conflictivitat laboral general i de recuperació de CCOO, després de la crisi viscuda entre 1967 i 1969. També coincidia amb un augment de la militància de dones treballadores, cosa que influí en els conflictes plantejats.

Entre 1969 i 1972 l'organització del tèxtil es va consolidar, fins al punt que des de 1971 es va plantejar una plataforma reivindicativa única per a tot el tèxtil⁹⁹. Va arribar sectors com el gènere de punt i de la confecció. A l'empresa més important del gènere de punt de Mataró, Gassol, la conflictivitat laboral acostumava a anar lligada amb l'augment de producció exigida per l'empresa per poder accedir a la prima de rendiment. Va adoptar la

⁹⁷ Entrevista a MTR, 9 de febrer i 14 de desembre de 2007. AGA, Sindicatos, Secretariado de Asuntos Sociales, Departamento de Conflictos Colectivos, "Partes de Conflictos Colectivos", 1969, (6) 61.1 SIG 1182 TOP 36/50401-50404. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, SIGC 411ª Comandancia, "Conato de manifestación en sindicato comarcal de Cornellá de Llobregat", Barcelona, 25 de maig de 1969, c. 120.

⁹⁸ MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *Productores disciplinados...*, *op. cit.*, esp. 104-105.

⁹⁹ MOTA, José Fernando, "La reorganització del moviment obrer...", *op. cit.* p. 172.

forma de boicot a les hores extres, encara que l'acció més important, el 1971, va ser una vaga que afectà unes 14 persones almenys durant 3 dies, per qüestions salarials¹⁰⁰.

Pel que fa al tèxtil cotoner, des de 1969 es van produir conflictes en empreses del sector al Bages, com Suriatex o Bertrand i Serra. En el cas de Bertrand i Serra (que estava present a les coordinadores de CCOO com a mínim des de principis dels setanta), entre 1969 i 1972 es van produir algunes aturades per reclamar increments salarials, però fou l'acomiadament de l'enllaç Rosario Ramos i el seu marit Francesc Padullés el març de 1972, allò que va desencadenar protestes més contundents. Hi hagué aturades fins a 5 dies després. Com que no s'aconseguí la readmissió, les accions es van prolongar amb recollides de signatures durant mesos, encara que sense èxit. Rosario Ramos va portar l'empresa a judici i el Tribunal Suprem fallà a favor de la readmissió¹⁰¹. D'altra banda, també hi hagué conflictes del tèxtil cotoner a Barcelona, amb representació a CCOO com a mínim des de 1972, de la mà de Fabra i Coats¹⁰². Des de 1972 s'hi van produir conflictes, sobretot per motius salarials¹⁰³.

L'ampliació de la conflictivitat també es va produir a empreses metal·lúrgiques de diverses localitats. Vanguard (L'Hospitalet de Llobregat) n'és un exemple, ja que el 1971 es va produir un intens conflicte amb recolzament del PSUC de la localitat¹⁰⁴. Una altra empresa del metall on es van produir conflictes fou Piher (Badalona), on sembla que les protestes van ser més habituals i on hi treballaven dues militants de CCOO, Montse Sarabia i Conchi Castellano. Segons la primera,

Compromiso militante en aquella época igual éramos... militante militante y consciente, si se puede decir así, éramos la Montse y yo y después tampoco sé cuánto tiempo, pues éramos un buen núcleo igual 15 o 20 personas, fundamentalmente mujeres¹⁰⁵.

¹⁰⁰ AHCO, entrevista a Conxita Roig Fresquet. AGA, Sindicatos, Secretariado de Asuntos Sociales, Partes de Conflictos Colectivos, 1971, (6) 61.1 SIG 1189 TOP 36/50.401-50.404. DAC, OS, Delegació Provincial de Barcelona, Vicesecretaria Provincial d'Ordenació Social, Memòria 1971, c. 159.

¹⁰¹ AHGCB, Ambiente Laboral 1963/72, carp. Bertran y Serra S. A. Manresa (1963-1972), c. 629. *Informaciones Obreras*, 57, 5 de juny de 1972. GARCÍA CASARRAMONA, Gal·la, *El moviment obrer a la comarca...*, op. cit., p. 98.

¹⁰² AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, Carta de Saltor, Barcelona, 19 i 22 de febrer de 1972, c. 59, carp. 1972.

¹⁰³ *Informaciones Obreras*, 57, 5 de juny; 62, 10 de juliol; 79, 11 de desembre; 81, 31 de desembre de 1972; 82, 15 de gener de 1973.

¹⁰⁴ Vegeu el capítol 4.

¹⁰⁵ AHCO, entrevista a Conchi Castellano Remesal.

Aquest nucli de persones, algunes vinculades a CCOO i altres no, van emprendre diverses protestes laborals des de 1969. Entre 1969 i 1970 les principals reivindicacions eren evitar increments dels ritmes de treball¹⁰⁶, cobrar la prima quan no podien treballar per talls de llum i un plus de toxicitat. Les formes de protesta incloïen reduccions del rendiment i aturades o, fins i tot que diverses treballadores d'una secció toquessin un xiulet, o llencessin un calaix quan l'encarregat no les mirava¹⁰⁷. És remarcable que en la conformació d'aquest nucli de dones que encapçalaven les protestes tingués un paper molt important la reivindicació de la igualtat salarial, possiblement perquè en aquesta empresa la discriminació era molt clara. Al voltant de 1970 es va proposar a l'empresa i el jurat (que no era d'oposició i estava format majoritàriament per homes) l'eliminació d'aquestes diferències, però tots dos s'hi van negar, argumentant que els homes havien de cobrar més per mantenir les seves famílies i perquè feien feines que requerien força física. Davant l'escàs èxit, Montse Sarabia i Conchi Castellano van decidir organitzar una acció consistent en què, després de la jornada de treball, unes 70 o 100 treballadores de Piher, amb la seva bata de treball, van anar juntes al Sindicat Vertical per reclamar la igualtat salarial, formant una manifestació per la vorera. Aquesta acció –i el fet que l'empresa les traslladés per represaliar-les– les va fer molt conegudes entre les treballadores i fomentà que les votessin a les eleccions sindicals de 1971. Era el primer cop que s'escollien persones vinculades a l'oposició sindical. Tanmateix, a les negociacions del conveni, fins després de la dictadura no es va aconseguir que es reconegués explícitament el principi “a igual treball, igual salari”, i això bàsicament per l'oposició dels treballadors:

Siempre que teníamos convenios de empresa fue, pues eso, siguió siendo la pelea con los propios compañeros de trabajo, yo de, yo diría que hasta hacían más oposición que, que la propia empresa, bueno incluso tuvimos que llamar al orden a un compañero de Comisiones porque decía que “qué era eso de cobrar igual que ellos, que ellos cargaban sacos y nosotras no”¹⁰⁸

¹⁰⁶ DAC, OSE de Barcelona, Memòria anual, 1969. AGA, Sindicatos, Secretariado de Asuntos Sociales, Partes de Conflictos Colectivos, 1969. *Treball*, 306, març de 1969.

¹⁰⁷ *Treball*, 306, març de 1969, *Informaciones Obreras*, 11, 2 de març; 25, 13 de juliol; 28, 29 de setembre de 1970.

¹⁰⁸ AHCO, entrevista a Conchi Castellano Remesal. També *Informaciones Obreras*, 11, 2 de març de 1970; 28, 29 de setembre de 1970; *Luchas Obreras*, 4, 19 de desembre de 1973. DAC, OSE, Servicios Provinciales, “Memoria de Actividades de 1973”, Barcelona, c. 164.

I tot això malgrat octavetes de CCOO encoratjant a la unitat obrera per aconseguir (en aquest ordre) la igualtat salarial, augments de les retribucions, escala mòbil de salaris i un sindicat de classe¹⁰⁹. En vista de l'escassa receptivitat dels companys per la igualtat salarial entre homes i dones, les accions es van dirigir a la reducció de les diferències salarials per mitjà de la reivindicació d'augment lineals:

Lo decidimos todo al principio en aquel, en ese tipo de reuniones entonces pues hablábamos el boca a boca con la gente, con el resto de la gente. Siempre íbas buscando la gente que tenía más empena, que era más valiente, que éramos fundamentalmente... las mujeres de la fábrica... y decíamos que “no podía ser... que los sueldos altos ganaban mucho, que los bajos... Tenían que hacer aumentos lineales” y tal y como que no aceptaban y llevábamos varias reuniones de convenio pues teníamos que parar las máquinas, para que nos escucharan¹¹⁰.

Aquesta acció es va dur a terme el 26 de novembre de 1973, en forma d'aturada. Dies després continuà amb aturades més breus i reduccions del rendiment. Aquestes accions aconseguiren que l'empresa acceptés la majoria de reivindicacions plantejades pel conveni¹¹¹.

Finalment, trobem un altre exemple de la diversificació tant sectorial com territorial de la conflictivitat laboral femenina a la fàbrica de calçat Pirelli-Wamba (Sant Joan Despí). En aquesta factoria del grup Pirelli, consta la presència de dones treballadores en l'organització obrera des de setembre de 1969. El 7 gener de 1970 va haver una aturada d'un dia reivindicant millores en el conveni col·lectiu. A principis de 1971, la situació era tensa pels baixos salaris. L'empresa va sancionar 7 treballadores, cosa que provocà aturades d'una hora en algunes seccions. La resposta de l'empresa fou l'acomiadament de 70 treballadores, que va ser contestat amb la generalització de la vaga. El dia 9 es va readmetre a les acomiadades i es restablí el treball. A finals d'aquell mateix any l'empresa va plantejar un expedient de crisi per reduir plantilla i traslladar-se a Vilanova i la Geltrú.

¹⁰⁹ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, SIGC 412ª Comandancia, “Nota informativa, Hojas clandestinas en Badalona”, Manresa, 21 d'octubre de 1970, c. 629.

¹¹⁰ AHCO, entrevista a Conchi Castellano Remesal.

¹¹¹ *Luchas Obreras*, 4, 9 de desembre de 1974. DAC, OSE de Barcelona, “Memoria de Actividades de 1973”, Barcelona, c. 165.

Per negociar les indemnitzacions es va recórrer a l'ajuda de membres del jurat de Pirelli-Moltex, ja que no confiaven en el de Pirelli-Wamba¹¹².

Un altre sector on s'estaven produint protestes era l'alimentari. S'ha esmentat el cas de Camy, el 1969. També van afectar la zona del Baix Llobregat, l'empresa Gallina Blanca. Els seus treballadors i treballadores, entre el 1970 i el 1971, van fer boicot al menjador, baix rendiment i aturades per reclamar millores salarials¹¹³. Tanmateix, un dels casos més espectaculars el trobem a Starlux (Montornès del Vallés), a finals de 1972. Es tractava d'una empresa amb una plantilla d'unes 500 persones, la majoria dones molt joves. El novembre de 1972 es va fer arribar a la direcció una carta signada que reivindicava, entre altres qüestions, un augment de 5.000 pessetes mensuals lineals, una jornada setmanal de 40 hores, el 100% del salari en cas de baixa o jubilació i que fos una comissió de treballadors qui controlés l'increment del cost de la vida i una altra la rotació en els llocs de treball més durs. Les accions es van organitzar a partir d'assemblees als vestuaris de dones, on es va escollir una comissió representativa al marge del jurat. L'empresa es va negar a assumir o negociar cap reivindicació, i el 9 de novembre s'inicià un boicot a les hores extra i baix rendiment. El dia 15, l'empresa va acomiadar cinc persones i, en resposta, els treballadors i treballadores es van declarar en vaga i es tancaren dins la fàbrica. En arribar la policia, la plantilla va sortir i ocupà una església de Montornès, però la policia la va desallotjar. El dia següent, l'empresa va sancionar tots els treballadors i treballadores amb una suspensió de treball i sou de tres dies. El dia 18, van celebrar una assemblea a l'església de Montmeló, on l'advocat laboralista Josep Solé Barberà parlà sobre la situació. Un sector era favorable a la intervenció d'advocats laboralistes, però un altre era contrari a la utilització de mitjans legals per aconseguir les reivindicacions. La Brigada Social va detenir Solé Barberà i va identificar totes les persones assistents, 74 dones i 36 homes. Van retirar el DNI a tres dones acomiadades i a tots els homes, als quals van interrogar en dues ocasions abans de retornar-los els carnets. A les persones acomiadades se'ls va prohibir apropar-se a la fàbrica i els pobles dels voltants. Dilluns 20, quan acabava la sanció, s'inicià la jornada amb aturades. Posteriorment, els homes van tornar a la feina. L'empresa va voler negociar amb el jurat i

¹¹² AHGCB, SIG 411ª Comandancia, "Nota informativa sobre paro en el trabajo de los productores de la empresa productos Pirelli (Wamba)", Barcelona, 9 de gener de 1970, c. 237. *Informaciones Obreras*, 17, 23 d'abril de 1970; 42, 22 de març de 1971; 29 16 d'octubre de 1971. RIERA, Ignasi; BOTELLA, José, *El Baix Llobregat...*, op. cit., p. 84.

¹¹³ AGA, Sindicatos, Secretariado de Asuntos Sociales, "Partes de conflictos colectivos", 1970 (6) 61.1 SIG 1186 TOP 36/50401-50404.

després amb la comissió representativa. Van acordar tornar a la feina esperar la resposta de l'empresa. Aquesta va contestar amb augments de 200 a 1.500 pessetes, amb distinció de categoria, sexe, edat i antiguitat a l'empresa, i negant-se a la readmissió de les persones acomiadades. Els dies 23 i 24 les dones van fer aturades i els dies posteriors van prosseguir amb el boicot a les hores extres, a diferència de la majoria d'homes. Els dies 28 i 29 va haver dones que van trencar el boicot i una d'elles va rebre un "*escarmiento*", cosa que va revifar el boicot els dies següents. A partir de llavors, no hi ha més informacions sobre el conflicte. És probable que acabés sense obtenir millores més enllà del discriminatori augment salarial ofert per l'empresa¹¹⁴.

Tot i que el conflicte d'Starlux va aparèixer a la premsa de CCOO –amb contactes des de 1971–¹¹⁵ sembla que hi van tenir més influència persones vinculades a les Comissions Obreres d'Empresa. En el desenvolupament del conflicte destaca l'actuació completament al marge del jurat d'empresa, i la presa de decisions a partir d'assemblees. Es produïa en un moment en què Periman, una altra empresa del polígon industrial, també estava en conflicte, i a pocs quilòmetres el conflicte d'Schappetex estava adquirint gran intensitat. D'altra banda, es pot constatar la diferència de tracte envers homes i dones, per part de l'empresa i de la policia. L'empresa, atorgant als homes categories superiors, així com una augment de sou superior al de les seves companyes. La policia, per la seva banda, inicialment es va dirigir als homes, i només interrogà les treballadores que havien tingut una activitat més destacada. L'actitud d'homes i dones durant el conflicte tampoc fou la mateixa, doncs s'ha vist que van ser elles les més partidàries de continuar les protestes. Havien reivindicat un increment salarial lineal, cosa que fou comuna a molts conflictes produïts durant els anys setanta. Tanmateix, com s'ha vist en el cas de Piher, els augments lineals eren també una forma de reduir les diferències retributives entre homes i dones.

El 1972 les CCOO s'havien expandit, així com la conflictivitat laboral femenina. Algunes d'aquestes protestes estaven encapçalades per militants d'altres organitzacions obreres clandestines i d'altres per persones sense cap militància. Tanmateix, l'augment de dones que militaven en CCOO va contribuir a que la conflictivitat laboral femenina augmentés i s'estengués a nous sectors i territoris. Inicialment, es tractava de sectors industrials però, com veurem, aviat afectarien també el sector serveis.

¹¹⁴ *Informaciones Obreras*, 76, 20 de novembre de 1972; 78, 4 de desembre; *Vallés Obrero*, 8, octubre-novembre de 1972; 79, 11 de desembre. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Jefatura Superior de Policía, Policía Municipal de Mollet del Vallés, "Diligencias", Mollet del Vallés, 19 de novembre de 1972, c. 80.

¹¹⁵ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, Miró, La preparación del 1º de Mayo, abril de 1971, *Jacq.* 2229.

5.3 1972-1974: Expansions. La consolidació de CCOO i la multiplicació de les protestes de les treballadores

Des de finals de 1972, es pot constatar com els lents processos d'expansió de CCOO a Catalunya i les protestes laborals de les treballadores van començar a fer-se més visibles. Els efectes de la repressió van donar a les CCOO catalanes gran pes en la Coordinadora General de CCOO d'Espanya (CG de CCOO). El 24 de juny de 1972 aquesta coordinadora havia de reunir-se a la residència dels Pares Oblats de Pozuelo de Alarcón, Madrid. La policia va detenir els presents a la reunió, però la delegació catalana encara no havia arribat. Aquesta delegació catalana fou l'encarregada de la reconstrucció i la direcció de la CG de CCOO.

A més, CCOO havia assolit un pes destacat en el conjunt de l'antifranquisme català, amb la seva presència a l'Assemblea de Catalunya (AC) des de la seva constitució, el 7 de novembre de 1971. Hi estaven presents gran part dels partits polítics antifranquistes, a més d'organitzacions socials. La seva creació donà un impuls al procés unitari de l'oposició, ja que s'hi van incorporar tant organitzacions clandestines com entitats legals, com per exemple col·legis professionals, centres culturals i associacions de veïns. La participació de CCOO en l'AC mostrava el seu compromís amb la defensa dels drets nacionals de Catalunya i la col·laboració amb altres sectors de la societat en la lluita contra el règim. D'altra banda, li aportava reconeixement en el marc de l'antifranquisme i la plataforma assumís les reivindicacions obreres¹¹⁶.

La creixent importància de les CCOO de Catalunya dins les CCOO espanyoles i l'antifranquisme català no hagués tingut repercussió sense la incidència de CCOO a les mobilitzacions obreres. CCOO era un moviment escassament organitzat, format per un nucli central de dirigents, que tenien contacte amb militants de diverses fàbriques. Aquests dirigents i militants pertanyien majoritàriament al PSUC i, per tant, volien aconseguir acabar amb la dictadura a través de la Vaga General. Per fer-ho, era necessari impulsar la conflictivitat laboral, apel·lant a reivindicacions laborals, però intentant vincular-les a la defensa de les llibertats i la lluita contra la dictadura. Els i les militants de CCOO

¹¹⁶ BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores y la ciudad...*, op. cit., p. 208-209; SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., p. 323-326.

s'envoltaven d'un nucli de persones de confiança a l'hora de plantejar les reivindicacions i les protestes, que podien sentir-se o no de CCOO. Els i les militants de CCOO, amb la seva forma d'actuar oberta, esdevenien la cara de CCOO al seu lloc de treball, juntament amb les plataformes reivindicatives que plantejava el moviment. D'aquesta manera, un moviment escassament organitzat tenia un gran poder de convocatòria i podia arribar a tenir incidència en un gran número d'empreses.

Evidentment, no hi havia militants de CCOO a totes les empreses. En algunes estaven presents altres organitzacions obreres i, en d'altres, cap. No obstant això, els seus treballadors i treballadores participaven en mobilitzacions per les seves pròpies reivindicacions, o també en solidaritat amb altres empreses. En el primer cas, la imitació de l'actuació dels treballadors d'altres empreses, que els havien comportat millores de les seves condicions de treball, és un factor a tenir molt en compte. En el segon dels casos, el cicle de conflictivitat laboral i l'auge del moviment obrer van afavorir la identificació amb treballadors d'altres empreses en conflicte, particularment quan patien repressió. La solidaritat obrera afectà particularment els treballadors i treballadores de la indústria, però que de vegades també arribà a d'altres col·lectius (estudiants, botiguers, professionals...). En aquestes circumstàncies, es pot entendre la dimensió que van assolir alguns conflictes a nivell local o comarcal.

Un exemple del paper de la solidaritat en localitats amb una composició social eminentment obrera el tenim en la vaga de Sallent de 1972, on les dones van exercir un gran paper com a esposes de treballadors en vaga i també com a vaguistes. El conflicte tenia l'origen en la negociació del conveni de les mines de Sallent i Balsareny d'Explosivos Riotinto. En no aconseguir les reivindicacions plantejades, el 4 de gener els miners van iniciar un baix rendiment. L'empresa acomiadà vuit treballadors i el dia 14 els miners es van declarar en vaga i es tancaren a la mina. Van sortir el dia següent, amb la promesa que l'empresa reconsiderés les sancions i acomiadaments. Donat que l'empresa no ho va fer, els treballadors tant de Sallent i com de Balsareny van decidir dilatar les negociacions del conveni i el dia 6 de febrer van acordar iniciar una vaga el dia 12. Els miners de Balsareny iniciaren la vaga el dia 10 i els de Sallent els van secundar. El torn que començà la vaga va estar tancat a la mina sis dies, i els altres miners es van mantenir a l'interior del recinte de l'empresa o a les seves portes, en ser desallotjats. Unes 300 esposes de miners es van tancar a l'església de Santa Maria de Sallent. El dia 14 de febrer es va fer una jornada de vaga general en la que sembla ser que van participar els treballadors i treballadores de les empreses tèxtils de Sallent i Navàs i també tancà el comerç de

Sallent¹¹⁷. La militant de CCOO i del PSUC Maria Àngels Expósito va traslladar-se a Sallent durant aquest conflicte per recolzar-lo, i quedà impressionada per la tasca d'aquestes dones:

La tasca tan important de les dones, gens reconeguda, condicionava el tipus de resposta que... És que en el moment que els companys miners de Sallent i Balsareny estaven dins la mina, elles agafaven la iniciativa i muntaven la solidaritat. Anaven allí, anaven allà... Va ser una lluita extraordinària. Jo, quan parlava amb elles, vaig quedar profundament impressionada¹¹⁸.

Com es pot constatar, a principis de la dècada dels setanta les dones mantenien multiplicitat de rols en el moviment obrer i les protestes laborals. Algunes eren militants reconegudes, altres eren activistes que donaven suport al moviment encara que no eren considerades militants i, pel que fa a les protestes laborals, participaven com a treballadores i donant suport a les protestes d'altres treballadors. En aquestes protestes solidàries les esposes dels treballadors van mantenir un rol destacat al llarg del franquisme i la Transició.

Un exemple més conegut del salt qualitatiu que experimentà la conflictivitat laboral durant els anys setanta van ser els successos de la Tèrmica de Sant Adrià del Besòs i la vaga en solidaritat que es produí a Cerdanyola i Ripollet. El març de 1973 els treballadors de les diverses empreses que estaven construint la futura central tèrmica de Sant Adrià del Besòs s'organitzaren en una comissió obrera i plantejaren diverses reivindicacions a les seves empreses. El 2 d'abril les direccions de les empreses van negar la representativitat a la comissió, rebutjaren negociar les reivindicacions i en alguns casos imposaren sancions. Es va convocar una aturada de dues hores pel 3 d'abril, però aquell dia les instal·lacions estaven ocupades per la policia, que va impedir l'entrada dels treballadors. Es produïren violentes càrregues policials, a conseqüència de les quals un treballador fou ferit de bala i un altre va morir, Manuel Fernández Márquez. Els dies següents, la policia va omplir els carrers de les veïnes poblacions de Cerdanyola i Mataró. CCOO va convocar una jornada

¹¹⁷ SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., p. 381-382; GARCÍA CASARRAMONA, Gal·la, *El moviment obrer a la comarca...*, op. cit., p. 111-115. *Treball*, 345, 8 de maig de 1972. AHGCB, Correspondència Governadores, 6ª BIS, "Unión de Explosivos Riotinto. Minas de Sallent y Balsareny", Barcelona, 12 i 13 de gener de 1972, c. 93; SIGC 412ª Comandancia, "Desacuerdo entre empresa y productores de la mina de Cardona", Manresa, 14 de febrer de 1972, c. 93; SIGC 412ª Comandancia, "Resumen de la jornada del 14 de febrero, en la demarcación de la comandancia, Manresa", 15 de febrer de 1972, c. 93.

¹¹⁸ AHCO, Biografies obreres, perfil biogràfic de M. Àngels Expósito Gómez.

de lluita pel dia 11 d'abril, però el 6 d'abril els piquets van recórrer Cerdanyola i Ripollet per tancar fàbriques, comerços i bars. En paraules de Sebastian Balfour, es tractava de l'acció solidària més generalitzada que es va produir a Barcelona des de la Guerra Civil. A partir de llavors, les vagues generals locals (o comarcals) basades en la solidaritat amb les lluites dels treballadors de determinades empreses i, sobretot, com a resposta a la repressió, van fer-se més freqüents¹¹⁹.

L'expansió de les protestes i de la influència de CCOO afavorí que alguns partits polítics que s'hi havien desvinculat, o que en els seus inicis havien decidit no formar-ne part, consideressin que havien de participar en CCOO. En podem trobar diversos exemples, com l'LCR. Inicialment havia considerat que calia impulsar una organització obrera al marge de CCOO. Tanmateix, el juny de 1972 el comitè central de l'organització afirmà que aquest plantejament havia estat sectari. El 1973 l'LCR s'incorporà a CCOO amb l'objectiu d'influir-hi, d'intentar qüestionar l'hegemonia del PSUC.

El Movimiento Comunista (MC) seguí criteris similars. Tenia el seu origen en el grup Komunistak, una fracció d'ETA que el 1967 es va convertir en el Movimiento Comunista de Euskadi i el 1972 esdevingué el Movimiento Comunista de España, que es va estendre a diversos punts de l'Estat, entre ells Catalunya. Aquest grup, de caràcter maoista, inicialment considerava les CCOO com una organització molt controlada pel PCE, i volia formar un bloc amb els treballadors de tendència revolucionària que hi militaven. El setembre de 1973 va renunciar a crear aquesta branca paral·lela –que s'havia interpretat com un intent d'escindir-les– i acceptà col·laborar en la unitat de CCOO, mirant d'influir en els seus plantejaments¹²⁰.

BR i la seva organització obrera Sectores de CCOO, mereixen una menció a part, perquè que la seva unificació amb CCOO significà una notable expansió al Baix Llobregat. Tant les direccions de BR i el PSUC com Sectores i CCOO havien mantingut contactes durant els anys setanta, malgrat els conflictes que es produïen entre els militants. Des del PSUC, Miguel Núñez afirmava que ja el 1972 s'havia discutit unificar organismes de base de Sectors i CCOO, especialment en el cas del metall, encara que es mantinguessin les

¹¹⁹ BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores y la ciudad...*, op. cit., p. 198-200; SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., p. 386-389; MOTA, José Fernando, *Mis manos, mi capital...*, op. cit., p. 69-70.

¹²⁰ ROCA, José Manuel, "Sindicalismo y revolución", a ROCA, José Manuel (ed.), *El proyecto radical. Auge y declive de la izquierda revolucionaria en España (1964-1992)*, Madrid, Los Libros de la Catarata, 1994, p. 178-184; LAIZ, Consuelo, *La lucha final. Los partidos de la izquierda radical durante la transición española*, Madrid, Los Libros de la Catarata, 1995, 131-153; SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., p. 394-397.

dues coordinadores¹²¹. El 1973, al III Congrés del PSUC, l'informe del Secretari General, Gregorio López Raimundo, indicava la disposició de “facilitar la reincorporación” dels militants de BR. Aquell any s'inicià una crisi a l'Organización Comunista Española-Bandera Roja (OCE-BR), per la qual una part important dels seus dirigents deixaren l'organització el 1974. Aquests volien integrar-se al PSUC, però després de cohesionar el grup que sortia d'OCE-BR. Organitzaren BR de Catalunya. Les direccions dels dos grups van iniciar converses a mitjans de 1974. Des de maig, al Comitè Executiu del PSUC, Cipriano García (en aquells moments un dels màxims dirigents de la CG de CCOO), es mostrà molt partidari d'aquestes converses i plantejà que era el moment de reconstruir la unitat del moviment obrer, a partir de la unificació de CCOO i Sectores. Poc després, el juny de 1974, la publicació de la CONC *Lluita Obrera* obria les portes de CCOO a Sectores i l'octubre es va fer efectiva la integració. Per CCOO, la incorporació de Sectores a l'organització suposava la integració de nombrosos militants i un augment de la influència de CCOO. El procés d'integració de BR al PSUC es va portar d'una forma molt menys “pública” pels militants, ja que el Comitè Executiu la va donar a conèixer el novembre, a partir d'una carta al Comitè Central. La integració de BR al PSUC suposà l'entrada de centenars de militants al partit, molts en qualitat de dirigents. Aquest creixement, tanmateix, va ser contrarestat pel fort malestar entre els militants del PSUC, per haver dut a terme la integració sense comptar amb la base del partit¹²².

Els últims mesos de 1972 i els primers de 1973 marquen un punt d'inflexió en la conflictivitat laboral femenina, degut a la incorporació de nous subsectors, tant industrials com de serveis. Hi trobem la confecció, les empreses tèxtils del gènere de punt a Igualada, l'ensenyament i la sanitat.

També es poden constatar continuïtats, com les protestes de les treballadores en empreses del metall, a Corberó (Esplugues de Llobregat, unes 1.100 persones en plantilla) entre desembre de 1972 i gener de 1973, i Gincar (L'Hospitalet de Llobregat, 220 treballadors i treballadores), de febrer a abril de 1973¹²³. El conflicte de Corberó sembla que fou impulsat per homes, però no va ser així a gran part de les empreses d'electrònica,

¹²¹ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Carta de Saltor”, s/d, rebuda el 12 de juny de 1972, *Jacq.* 2360.

¹²² CEBRIÁN, Carme, *Estimat PSUC*, Barcelona, Empúries, 1997, p. 138; SELLES, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., p. 397-398; PALA, Giaime, “Una semilla de la discordia...”, op. cit.; MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *Els anys del PSUC...*, op. cit., 145-149.

¹²³ DAC, OSE, Servicios Provinciales, “Memoria de Actividades de 1973”, Barcelona. *Informaciones Obreras*, 87, 19 de febrer de 1973; 89, 5 de març; 91, 20 de febrer; 92, 27 de febrer.

on la majoria de mà d'obra era femenina, però els encarregats eren homes¹²⁴. En aquesta situació, els conflictes laborals sovint es convertien en conflictes de gènere. Aquesta afirmació també es pot aplicar a determinades empreses químiques i a la confecció, amb mà d'obra femenina molt jove, a la qual s'exigia gran disciplina. Sovint tractaven les treballadores com si fossin nenes, mentre no s'aplicava tanta disciplina als homes (se'ls permetia fumar, per exemple) i tenien millors condicions salarials. En situacions així, resulta comprensible que fossin elles les que organitzessin els conflictes i s'integressin a l'oposició obrera¹²⁵.

Un dels nous subsectors que es va incorporar a la conflictivitat fou la confecció. A partir de finals de 1972 van produir-se conflictes de gran intensitat a empreses com Bas i Cugueró, Eurocorset, Italco, Superpantalón i Turbo. Des de 1969 hi hagué protestes en forma de cartes i baix rendiment, però el 1973 van adoptar formes més contundents. Segons una treballadora de la confecció, “*En general, han sido explosiones muy violentas, con escasa capacidad de negociación, con muy poco “parlamentarismo”, y que han sufrido dura represión*”¹²⁶. Habitualment eren conflictes en els que no intervenia el jurat d'empresa, perquè era molt comú que estigués format majoritàriament pels pocs homes que hi treballaven, fruit del desinterès de les treballadores per les anteriors convocatòries d'eleccions. Molts conflictes van durar diversos dies i resultaren més intensos que en altres sectors del tèxtil, en bona mesura per la dura reacció patronal. Possiblement per aquest motiu 1973 va ser l'any en què les vagues del tèxtil van provocar, en proporció, una major quantitat d'hores perdudes.

El cas de Bas i Cugueró (Barcelona, amb unes 500 treballadores, la majoria adolescents) és un bon exemple de la irrupció de la confecció en la conflictivitat. El 1970 s'havia distribuït un full volander signat per la comissió obrera de l'empresa. Denunciava, entre altres qüestions, la desigualtat salarial entre homes i dones i la manca d'un jurat representatiu¹²⁷. L'abril de 1972 les protestes es van fer més intenses, i les treballadores de la secció de pantalons van fer aturades contra el conveni pactat, que consideraven signat al marge del seu parer. Aquestes accions foren valorades molt positivament per la Comissió

¹²⁴ RUIZ ACEVEDO, Francisco; GARCÍA SÁNCHEZ, Antonio; LIZANO BERGES, Vicenç, *El estilo sindical del Baix Llobregat...*, op. cit., p. 145-146.

¹²⁵ Per a la confecció DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, *El trabajo de las mujeres...*, op. cit., pp. 71-198. Per les relacions amb les treballadores del metall o les indústries químiques, FU, entrevistes a Aurora Huerga Barquín, Mercè Selles Comellas i Concepción Sánchez Medina.

¹²⁶ Isabel Zuazo, vocal jurat de Serman, després de les eleccions sindicals de 1975, a BOIX, Isidor; PUJADAS, Manuel, *Conversaciones sindicales con dirigentes obreros*, Barcelona, Avance, 1975, p. 60.

¹²⁷ *Informaciones Obreras*, 22, 9 de juny de 1970.

Obrera del Tèxtil, amb la qual és probable que hi haguessin contactes¹²⁸. El novembre de 1973, va ser la secció de tall, la que va fer un boicot a les hores extres per demanar millores salarials i protestant pels ritmes de treball¹²⁹. El febrer de 1973 es produí un conflicte que implicà la majoria de la plantilla i que pot il·lustrar la qualificació de “*explosiones muy violentas*”. El detonant va ser que l’empresa va reduir la prima, perquè així les treballadores incrementessin el ritme de treball. El dia 22 d’aquell mes celebraren una assemblea, on van decidir fer baix rendiment i aturades d’una hora diària. El dia 26, en una altra assemblea, es va aprovar una plataforma reivindicativa que reclamava, entre altres qüestions, augments salarials lineals i una jornada de 40 hores setmanals i es van constituir en assemblea permanent. El dia 27 decidiren continuar la vaga, i l’empresa va acomiadar 13 persones. En entrar un grup de vaguistes en una oficina on estaven els caps reunits, un dels caps va bufetejar una treballadora, cosa que va provocar que augmentés la tensió i les amenaces entre ambdós grups. Els caps van trucar a la policia, que va entrar a la fàbrica, va carregar contra els treballadors i treballadores i va detenir-ne un, que després fou condemnat pel TOP a tres mesos de presó per resistència a l’autoritat i per sedició. El dia següent hi hagué un atur de mitja hora, malgrat la presència policial a la fàbrica. No obstant això, els acomiadaments es van mantenir¹³⁰. Amb posterioritat, els treballadors i treballadores de Bas i Cugueró van participar en mobilitzacions en solidaritat amb altres empreses del tèxtil.

Un altre exemple de conflicte a la confecció va ser l’iniciat l’abril de 1973 a Eurocorset (Barcelona, amb unes 150 treballadores). Aquell mes va començar a circular per l’empresa un escrit exigint millores salarials, bates i el cobrament d’endarreriments. El dia 17 de maig l’empresa va acomiadar dues treballadores. Aquell dia s’iniciaren aturades i el 18 es va fer vaga per la readmissió de les acomiadades i les reivindicacions anteriors. L’empresa va pagar el que els devia, va donar bates i també va augmentar els sous, per mitjà d’un plus d’assistència (que es perdia en cas de vaga), però va mantenir els acomiadaments. Més tard, quan Magistratura de Treball va declarar l’acomiadament

¹²⁸ *Informaciones Obreras*, 55, 20 de maig de 1973. AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Carta de Saltor”, s/d, rebuda el 12 de juny de 1972, *Jacq.* 2360.

¹²⁹ *Informaciones Obreras*, 79, 11 de novembre de 1973.

¹³⁰ DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit. *Informaciones Obreras*, 89, 5 de març de 1973. DAC, OSE, Servicios Provinciales, “Memoria de Actividades de 1973”, lligall 164; AGA, JSP de Barcelona, “Información sobre los conceptos recogidos en la hoja clandestina ‘sobre los recientes sucesos en la empresa Bas y Cugero’”, Barcelona, 7 de març de 1973, (3) IDD 104.4 SIG 565 TOP 82/68.103-68.602.

improcedent, l'empresa es va negar a readmetre-les¹³¹. Les companyes tampoc els van fer costat, ja que l'empresa va presentar-les com unes "subversives", perquè una de les acomiadades havia estat detinguda a l'assemblea de la coordinadora del metall de CCOO a Vallvidriera el 1972, i no ho havia dit a les seves companyes. Josefa Moral, militant de CCOO, va mantenir la feina. Tanmateix, la situació fou difícil perquè segons ella,

La empresa era de derechas, que pagó un montón de gente (porque de comisiones no fue) y fue a la puerta de la fábrica a amenazar a la gente a decir que si no hacían esto y lo otro que los iban a pelar. Porque bueno, Comisiones la gente que yo conocía, eso no lo hizo. Eso no se hacía, eso no se estilaba... Ni la gente de la CNT y de otros grupos que podían haberlo hecho. Lo hicieron ellos. Sí bueno me pusieron en una situación que durante un tiempo la cosa estuvo bastante difícil¹³².

Després d'això, Josefa Moral es va presentar a les eleccions sindicals per una vacant del jurat i sortí escollida. Es dedicà a reivindicar a través de cartes que s'apliquessin les disposicions recollides a l'ordenança del tèxtil que beneficiaven les treballadores, però no es complien. Inicialment ho feia amb l'oposició de les seves companyes:

No, no me apoyaban. Decían que la empresa no estaba en condiciones de dar todas esas cosas que si no las había dao es que no las podía dar, que ya nos daba pluses voluntarios que no nos tenía que dar; que por qué teníamos que ir siempre buscando, a ver; que el señor Sardà, que era el director, se preocupaba siempre de que estuviéramos contentos y bien; que como es que siempre íbamos a, a buscar los tres pies al gato¹³³.

Entorn l'agost de 1973 també es van produir protestes a Italco (polígon de Polinyà, Vallès Occidental), empresa de la confecció oberta poc abans. Hi treballaven unes 20 persones, la majoria dones. Van fer diverses aturades per protestar per la calor que estaven passant, en una nau sense ventiladors i amb sostre d'uralita, finestres petites i conduccions de vapor sense aïllament tèrmic. L'empresa va instal·lar ventiladors per reduir la calor, però el 27 d'agost va sancionar una treballadora. Aquell dia i el següent es van produir aturades en protesta i s'escollí una comissió de treballadores al marge del jurat. L'empresa va respondre acomiadant dotze treballadores eventuais. La resta va intentar que els

¹³¹ *Informaciones Obreras*, 107, 20 de maig de 1973. AHCO, entrevista a Josefa Moral Siles.

¹³² AHCO, entrevista a Josefa Moral Siles.

¹³³ *Ibid.*

treballadors del seu mateix polígon polígon d'Estampaciones Sabadell –que recentment havien estat en vaga– i d'autobusos Inerga se solidaritzessin amb elles, sense èxit. El dia següent la Guàrdia Civil va dissoldre violentament una assemblea a l'exterior de l'empresa¹³⁴. En el conflicte d'Italco es pot constatar la dura actuació patronal i el recurs a la violència, com en el cas de Bas i Cugueró. A més, és interessant la motivació de les protestes: les condicions de treball. Els primers conflictes a la confecció van ser generalment per les condicions de treball, mentre que en altres sectors havien primat les reivindicacions salarials, possiblement perquè les condicions de treball no eren tan deficientes. A les empreses de la confecció eren habituals els sostres d'uralita i l'absència de lavabos¹³⁵.

El 1974 els conflictes laborals a la província de Barcelona van augmentar, pel creixent protagonisme de l'oposició sindical i el descontent generat per la inflació. Tanmateix, a les empreses de la confecció on s'havien produït protestes l'any anterior, la repressió va fer que no es repetissin. Per contra, les protestes s'ampliaven a les empreses tèxtils del gènere de punt a Igualada, amb aturades a Polifibra, Punto Blanco i Viuda de José Biesta el febrer de 1974, per reivindicacions salarials¹³⁶.

El 1974 van augmentar les empreses de la confecció integrades a CCOO del Tèxtil. El gener de 1974 el Sindicat Tèxtil de l'OSE va convocar una vaga per a tot el sector contra l'Impost pels Rendiments del Treball Personal (IRTP) i la carestia de la vida. Es tractava d'una maniobra de la jerarquia del Sindicat Vertical per contrarestar la força de CCOO. No obstant això, CCOO s'hi va sumar, excepte a Terrassa. La jornada va tenir èxit al ram de l'aigua i també a la confecció¹³⁷. El 9 de gener, Bas i Cugueró i Fabra i Coats van realitzar aturades en el context d'una vaga del ram de l'aigua pel seu conveni. Després d'aquestes aturades, els treballadors i treballadores de Fabra i Coats va igualar les condicions salarials a les del ram de l'aigua. Les aturades de Bas i Cugueró¹³⁸, possiblement estaven relacionades amb la negociació del conveni de la confecció.

Com a mínim des de novembre de 1973, entre les empreses de la confecció circulava la plataforma reivindicativa pel següent conveni, on es demanava un augment salarial lineal de 500 pessetes, jornada laboral de 40 hores setmanals i igualtat salarial entre

¹³⁴ Vallés Obrero, 16, setembre de 1973. AHCO, entrevista a Ángeles Romero Pérez.

¹³⁵ DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, *El trabajo de las mujeres...*, op. cit., p. 186-198, 214-266 i AHCO, entrevista a Ángeles Romero Pérez.

¹³⁶ *Luchas Obreras*, 15, 3 de març de 1974; 16, 10 de març de 1974.

¹³⁷ *Luchas Obreras*, 9, 20 de gener de 1974; 10, 27 de gener de 1974; 19, 31 de març de 1974.

¹³⁸ *Luchas Obreras*, 8, 13 de gener de 1974. 19, 31 de març de 1974.

homes i dones¹³⁹. La negociació del conveni fou difícil perquè la patronal volia un conveni interprovincial, mentre que CCOO –i molts càrrecs sindicals– volien que fos provincial, per aconseguir condicions més avantatjoses. La situació es va prolongar mesos, i la patronal va mantenir la seva postura fins el maig de 1974, davant el risc que es convoqués una vaga de ram. A més, el 18 de maig les treballadores de la fàbrica de confecció de camises Efesa es van declarar en vaga pel conveni. L'empresa sancionà 12 persones, però les treballadores van continuar fins que l'empresa accedí a retirar les sancions. Finalment, el conveni provincial va implicar una reducció de la jornada de treball i l'ampliació de les vacances¹⁴⁰.

També el 1974 va tenir un impacte rellevant el conflicte produït a Casadesport, empresa de confecció de la pell on hi treballaven unes 300 persones, la majoria dones. Des de 1972 hi funcionava una comissió d'empresa, amb una gran presència de treballadores de Plataformes Anticapitalistes. Entre 1972 i 1973 havien organitzat aturades per aconseguir un augment salarial lineal d'unes 500 pessetes, jornada setmanal de 40 hores i el 100% del sou en cas de malaltia, accident o jubilació. L'empresa, interessada en augmentar la producció per cobrir un contracte amb EUA, va accedir-hi. Tanmateix, el 1974 la conjuntura econòmica havia canviat. S'havia iniciat una crisi econòmica internacional, i la prioritat de l'empresa en aquells moments era reduir costos, de manera que va canviar l'actitud amb la què s'enfrontava a les protestes laborals i a l'organització de les treballadores. El 19 d'agost va acomiadar un aprenent, l'únic home que formava part a la comissió d'empresa, per tal d'aturar la connexió entre la comissió i els homes treballadors. El dia següent es va fer una assemblea on s'acordà fer vaga fins la readmissió del company, i afegir reivindicacions salarials. L'empresa no va acceptar cap de les demandes i va trucar la policia per desallotjar-les. La vaga va durar un mes. Inicialment, la comissió d'empresa era contrària a la utilització de mètodes legals, especialment després de que l'empresa efectués més d'un centenar acomiadaments. A instàncies de les persones més vinculades al PSUC, alguns afectats i afectades van recórrer els acomiadaments i el 14 de setembre s'organitzà un tancament de 80 persones a l'església de Santa Rosa, durant un dia. El conflicte es va saldar amb uns 205 acomiadats, dels quals 162 van recórrer a

¹³⁹ *Informaciones Obreras*, 129, 4 de novembre de 1973.

¹⁴⁰ AHGCB, 6ª BIS, Nota informativa, Sindicato Textil (confecció), Barcelona, 21 i 22 de maig de 1974; Nota informativa, Efesa, S. A., Barcelona, 18 de maig de 1974, caixa 629. BOIX, Isidor; PUJADAS, Manuel, *Conversaciones sindicales...*, op. cit., p. 60.

Magistratura de Treball col·lectivament. El setembre de 1974, en un acte de conciliació a l'OSE, es va resoldre mantenir els acomiadaments, amb indemnització.

La vaga de Casadesport va generar respostes solidàries, en forma d'aturades, a diverses empreses de Santa Coloma de Gramenet. Es tractava d'empreses de la confecció de pell, com Eurostil, Casademont i Nespral, a la darrera de les quals 17 treballadores van ser acomiadades. A més, també es van produir manifestacions i l'esmentada tancada¹⁴¹. Tanmateix, Jaume P. Sayrach, un capellà del barri de Fondo molt implicat en la lluita veïnal a Santa Coloma, afirma que el conflicte no tingué excessiva repercussió a la ciutat i ho atribueix al fet que les treballadores fossin dones:

Casadesport era de noies i, en aquells temps, com a noies, si no hi havia nois jo no conec casos que tinguessin una gran força. Era molt masculista la lluita obrera. Molt mascle, no molt masculista... En els partits predominaven els homes¹⁴².

No es pot afirmar que hi hagués una absència total de resposta solidària, però en vista d'aquestes afirmacions, resulta comprensible que a les empreses on s'hi van produir aturades solidàries també hi treballassin majoritàriament dones.

El 1973 treballadores de la sanitat i l'ensenyament es van incorporar a les protestes laborals. Fou molt rellevant perquè eren del sector serveis i adquiriren una gran visibilitat. Implicaven la incorporació de treballadors i treballadores qualificats en una dinàmica de conflicte laboral fins llavors pròpia dels sectors industrials. La salarització, la difusió de mètodes de treball regulars, rutinaris i repetitius i la inestabilitat laboral, van portar sectors de treballadors qualificats a una situació de *frontera de classe* obrera. És a dir, les seves condicions de treball i remuneració tendien a convergir amb la dels treballadors manuals, encara que no sempre s'autoidentifiquessin plenament com a classe obrera. A més, l'ampliació de la conflictivitat laboral i l'entrada en aquests sectors de persones que havien viscut les protestes dels estudiants universitaris i d'instituts, segurament van afavorir l'adopció de formes de conflicte que havien estat propis de la indústria o la construcció. El

¹⁴¹ MONSERGAS, David, "La huelga de Casadesport", *Ágora. Revista de Historia Local*, 1, desembre 1995, p. 85-120; MONSERGAS, David, "La vaga de Casadesport", a GRUP D'HISTÒRIA JOSÉ BARRUEZO, *Una ciutat dormitori sota el franquisme. Santa Coloma de Gramenet, 1939-1975*, Barcelona, Ediciones Carena, 2006, p. 343-367; CARRIÓN, M. Dolores, *La conflictivitat laboral en Santa Coloma de Gramenet des de 1968 a 1978*, treball de recerca inèdit, Departament d'Història Contemporània, Universitat de Barcelona, setembre de 2008, p. 131-135. Agraïxo a l'autora haver-me permès consultar aquest treball.

¹⁴² CEFID, fons oral Moviment veïnal, entrevista a Jaume P. Sayrach Fatjó dels Xiprers, realitzada per l'autora.

primer sector de treballadors qualificats en incorporar-se a aquesta dinàmica va ser la banca. El 1973 la sanitat i l'ensenyament s'hi van afegir de forma molt ostensible¹⁴³.

A la sanitat hi havia una important varietat de situacions en funció del centres sanitaris, però sobretot hi havia diferències entre els col·lectius hi treballaven: medicina, infermeria, auxiliars d'infermeria i personal administratiu. És per això que els seus interessos no sempre coincidien. El mateix passava amb les seves mobilitzacions, que al sector públic responien sobretot a disputes entre l'Administració i col·lectius amb contractacions precàries. Fou el cas dels metges interns residents, que van iniciar les mobilitzacions a la sanitat la primavera i estiu de 1971. També aquell anys va començar la mobilització dels altres col·lectius de la sanitat, a centres com l'Hospital de Sant Pau (amb diverses membres de CCOO al jurat d'empresa) i l'Hospital del Mar¹⁴⁴.

A partir de 1972 la mobilització del personal sanitari no facultatiu –essencialment femení– va adquirir un major protagonisme. El febrer de 1972 les infermeres i auxiliars de l'Hospital de la Vall d'Hebron van fer una “vaga d'uniformes”, ja que van treballar sense. Les reivindicacions es van elaborar en assemblees relativament àmplies, i consistien en increments salarials, mesures per assegurar l'estabilitat laboral, plantilla de personal adequada al número de pacients, poder menjar al menjador i disposar d'una llar d'infants (una reivindicació típicament “femenina”). El jurat d'empresa i l'OSE van intervenir per canalitzar el conflicte a través de negociacions i establint terminis per aconseguir les reivindicacions, cosa que va desmobilitzar els treballadors i treballadores. L'octubre tornaren les assemblees d'infermeres reclamant un augment salarial lineal, contractes fixes, menjar o un plus de manutenció i llar d'infants, que no havien aconseguit. El 15 de desembre es va iniciar una vaga d'uniformes i el dia següent es va intentar un diàleg entre l'assemblea i el director de l'Institut Nacional de Previsió, que s'hi va negar. El conflicte s'anava radicalitzant i assolí major impacte a l'opinió pública: el 18 es van constituir assemblees permanents i el dia següent la policia va entrar a l'edifici de traumatologia, amb una violenta càrrega que va obligar a hospitalitzar dues infermeres. La mobilització va continuar el gener de 1973, amb aturades, assemblees i vagues d'uniformes. 34 persones van ser suspeses de feina i sou indefinidament. En aquells moments també s'estaven produint protestes a l'Hospital Mental i a Sant Pau. No obstant això, no es tractava d'un

¹⁴³ MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *Productores disciplinados...*, op. cit., p. 214. BABIANO, José, *Emigrantes, cronómetros y huelgas...*, op. cit., p. 3-4, 82-91 i 298. BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, op. cit., p. 170.

¹⁴⁴ AHCONC, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, lligall XIII, carp. 1º maig 1966. AHCO, entrevistes a Anna Morató Sáez i M. Eugènia Sánchez Carraté.

únic conflicte, sinó que a cada centre el personal tenia reivindicacions específiques, encara que moltes d'elles coincidien. Les característiques del sector, del que depèn la salut dels ciutadans, afavorí una gran repercussió de les protestes i que el personal sanitari fes un gran esforç per explicar els motius a malalts i familiars¹⁴⁵.

El 1974 la conflictivitat a la sanitat es va mantenir, i fins i tot s'estenia a més centres, com la Mútua de Terrassa. Tanmateix, en aquells centres on la repressió havia estat més dura, les accions eren més curtes i menys intenses. Per exemple, a la Residència de la Vall d'Hebron es van presentar escrits signats a l'OSE, queixant-se perquè no s'havien fet efectives les reivindicacions a les que teòricament havia accedit la direcció, com la llar d'infants. A més, van fer una concentració¹⁴⁶, però l'activitat va ser notablement inferior que l'any anterior. D'altra banda, la sanitat va ser el sector hi hagué més manifestacions de protesta (en forma de dol, per exemple) per l'execució de Salvador Puig Antich.

L'ensenyament fou un altre sector on es van produir diverses vagues durant el primer trimestre de 1973. La presència de dones al sector era molt destacada, sobretot a l'educació primària. Es caracteritzava per la dispersió, amb multitud de petites escoles i acadèmies. A més, el càrrecs de l'OSE estaven molt controlats pels falangistes. Hi havia grans diferències entre el professorat d'escoles privades i els mestres nacionals, així com entre les persones amb plaça fixa i les interines. Les principals reivindicacions van ser l'equiparació de condicions de treball dels mestres privats als nacionals, estabilitat laboral, qualitat i gratuïtat de l'ensenyament. El moviment veïnal sovint va donar suport al professorat.

Els primers embrions organitzatius del sector daten del anys seixanta, van fer-se a nivell de partits polítics i es produïren sobretot a l'ensenyament privat. A partir de 1967-1968 es van crear una sèrie de coordinadores, articulades a partir de militants de partits, més que no pas d'organitzacions obreres com CCOO. Utilitzaven com a plataforma legal l'Associació d'Antics Alumnes de l'Escola Normal. El 1972 es va produir la primera mobilització important al magisteri públic, però el seguiment va ser escàs. El gener i febrer

¹⁴⁵ TÉBAR HURTADO, Javier, "Sistemas de protección social, política sanitaria i sindicalisme en l'Administració pública a Catalunya, 1939-1996, a YSÀS, Pere (coord.) *Treball, treballadors i sindicalisme en l'Administració pública a Catalunya (1939-1996)*, Barcelona, Columna-CONC, 1998, p. 169-178. *Dossier API*, 4, gener de 1973. *Informaciones Obreras*, 81, 31 de desembre de 1972; 83, 21 de gener de 1973. AHCO, entrevista a Pepa Monné Mola, que indica que, mentre a la vaga de febrer de 1972 es van seguir les directrius del PSUC, la de finals d'any va "desmadrar-se", per la influència dels membres de l'LCR. AHCO, entrevista a Anna Morató Sáenz. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Nota informativa, Hospital de la Santa Cruz y San Pablo", Barcelona, 4 de març de 1971, c. 93.

¹⁴⁶ *Luchas Obreras*, 13, 17 de febrer de 1974; 16, 10 de març de 1974.

de 1973 la mobilització va ser més important. El detonant de la vaga va ser la discriminació del professorat d'EGB en l'increment de les retribucions complementàries. El Servicio Español de Magisterio va intentar canalitzar-la, sense èxit. Es van fer diverses assemblees, i algunes van aplegar milers de mestres. La vaga va durar fins el dia 6 a Barcelona, dia en què les escoles privades també van fer vaga, en solidaritat amb les mobilitzacions de les escoles públiques. Després de les protestes, el govern va aprovar un augment salarial pels mestres propietaris. Els interins van emprendre una vaga entre el 14 i el 20 de març de 1973, sense èxit¹⁴⁷.

El 1974 no hi hagué conflictes importants entre el personal docent d'escoles i instituts. Per contra, l'activitat del professorat no numerari havia influït el personal no docent de la Universitat de Barcelona. Un dels sectors que va iniciar mobilitzacions el 1974 i que seguiria durant els anys posteriors, van ser les bibliotecàries de la Universitat de Barcelona, que van fer vaga pel reconeixement de la seva qualificació en les categories laborals. El 1972 se'ls havia assignat una categoria d'auxiliars administratives. També estaven afectades per la inestabilitat laboral, en una situació d'absència de contractes¹⁴⁸.

El 1973 havia representat un punt d'inflexió per a la conflictivitat laboral general, també la femenina. A Espanya i a Barcelona s'havia produït un important augment del número de conflictes, de plantilles afectades i d'hores perdudes, en un context marcat per la fortalesa de l'oposició, la plena ocupació i la inflació. Encara que el més rellevant era la incorporació a les protestes del sector terciari, cosa que va canviar la imatge que tenia la població no polititzada de la conflictivitat laboral. El 1974 la reducció de la conflictivitat a l'ensenyament, i la menor intensitat que va tenir en algunes empreses de la confecció i centres sanitaris possiblement va ser compensada per les vagues del Baix Llobregat. Aquell any, s'havien organitzat vagues generals comarcals el juliol i el desembre de 1974. Tanmateix, la situació al Baix Llobregat no era comuna a tota l'àrea de Barcelona. A mitjans de 1974, una carta del màxim dirigent del Comitè de Barcelona del PSUC, Miguel Núñez, indicava el següent:

¹⁴⁷ MORENTE, Francisco, "Relacions laborals, nivells de vida i activisme sindical dels treballadors públics en el sector de l'ensenyament (1939-1996)", a YSÀS, Pere (coord.) *Treball, treballadors i sindicalisme en l'Administració pública a Catalunya (1939-1996)*, Barcelona, Columna-CONC, 1998, p. 77-80. SEMINARI D'HISTÒRIA DE L'ENSENYAMENT I ROSA SENSAT, *L'ensenyament*, Barcelona, Dopesa, 1978, p. 96-103. AHCO, *La huelga de los maestros estatales vista desde Barcelona*. Enero-febrero de 1973, caixa I.3B, carp. Maestros estatales.

¹⁴⁸ *Luchas Obreras*, 25, 26 de maig de 1974; 32, 14 de juliol de 1974.

Sigue siendo difícil la relación del movimiento obrero organizado con las acciones en curso, lo que a veces desanima a los dirigentes obreros, que por el contrario se sienten como chicos con zapatos nuevos cuando logran estar cerca o al frente de alguna de estas luchas. La reciente reunión de las C.O. de toda España (...) muestra este mismo problema a un nivel más general, a la vez que la capacidad de lucha y coordinación del propio movimiento obrero en acción¹⁴⁹.

La conflictivitat havia arribat a un volum molt important, però no responia exactament a les convocatòries realitzades des de CCOO o altres organitzacions. Els treballadors i treballadores havien assumit que la protesta era la forma més viable d'obtenir millores a la feina, però les seves accions no sempre responien als ritmes i plantejaments de CCOO. Per millorar la incidència a les empreses, entre 1974 i 1975 es pot constatar l'esforç de coordinació entre militants de CCOO de diverses empreses, com per exemple al metall (especialment al ram de l'electrònica), on "*La verdad es que hubo bastantes mujeres. Eso nos permitió organizarnos*"¹⁵⁰. No obstant això, la forma més important d'augmentar la incidència en els treballadors i les treballadores van ser les eleccions sindicals, com es veurà en el següent apartat.

La situació al Baix Llobregat era diferent de la descrita per Miguel Núñez a Barcelona. Es tractava d'una comarca amb gran homogeneïtat social, on la gran majoria de la població era de classe obrera i origen immigrant. El moviment obrer hi estava actiu des dels anys seixanta, i amb un elevat grau d'infiltració a l'OSE, cosa que havia afavorit la negociació de convenis comarcals. Aquesta negociació facilitava la mobilització d'empreses arreu de la comarca, a la vegada que potenciava la solidaritat. A més, a mitjans de 1974, la unificació de Sectores de CCOO i CCOO donava al moviment obrer del Baix Llobregat una unitat que no havia tingut des dels anys seixanta. Aquests factors ajuden a entendre com es van poder produir dues vagues generals al Baix Llobregat el juliol i el desembre de 1974.

La primera vaga general va ser fruit de la confluència de la solidaritat amb els conflictes de les empreses Elsa i Solvay i la negociació del conveni comarcal del metall. La segona, contra la política econòmica governamental, havia estat convocada per 500 enllaços i va ser precipitada per la detenció de 24 activistes acusats de pertànyer al PSUC. En aquesta segona vaga, hi van participar empreses com Turbo (empresa de la confecció

¹⁴⁹ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, "Carta de Saltor" [Miguel Núñez], 16 de maig de 1974, c. 59, carp. 1974-1.

¹⁵⁰ AHCO, entrevista a Adoración Díez Hernando. Vegeu també l'entrevista d'AHCO a Núria Casals Pérez.

amb dos tallers, un a Molins de Rei, i un altre a Martorell, amb 90 i 165 treballadores respectivament), Gallina Blanca i Corberó, que anteriorment ja s'havien mobilitzat. Amb aquestes vagues generals, la conflictivitat laboral al Baix Llobregat anava perdent el caràcter masculinitzat que havia tingut els anys anteriors. Les treballadores del Baix Llobregat, com a les d'altres localitats, veien que el conflicte era una forma de millorar la seva situació a la feina i que això no era només “cosa d'homes”¹⁵¹.

5.4 1975-1976: Construir els canvis

El 1975 la tendència a l'alça de la conflictivitat laboral a Barcelona i Espanya en general es va frenar. D'entre els múltiples factors que hi van influir, destaquen el reduït número de convenis negociats, l'increment de la repressió, el fet que la gran majoria de l'oposició sindical es dedicà a les eleccions sindicals de juny i, finalment, la crisi econòmica, que va afectar la capacitat de mobilització d'algunes empreses i sectors. Les dades de l'OSE indiquen que es reduí la quantitat de conflictes i, en menor grau, el número de treballadors i treballadores afectats i d'hores perdudes, de manera que els conflictes que va haver foren intensos.

Un dels motius de la intensificació dels conflictes és que alguns sectors començaven a viure les conseqüències de la crisi econòmica. El conflicte a Casadesport i la segona vaga general del Baix Llobregat ja donen una idea dels efectes del començament d'una crisi que s'allargaria fins els anys vuitanta. Es tractava d'una crisi d'abast internacional que posava fi a un cicle econòmic de llarga durada. A Catalunya va començar a fer-se patent durant el 1974. Afectà especialment la indústria, de manera que a partir d'aquell any l'atur va ser molt més elevat que en altres zones d'Espanya. Un dels sectors més afectats fou el tèxtil, cosa que comportà una important destrucció d'ocupació femenina. No obstant això, a principis de 1975, la conflictivitat laboral del sector va estar marcada sobretot per la negociació dels convenis de cada branca d'activitat. El subsector que va emprendre més accions per aquest motiu va ser el ram de l'aigua. També a Terrassa, a les empreses llaneres, hi hagué aturades per aquesta causa. Pel que fa al gènere de punt, a Igualada i Mataró es van fer aturades puntuals per increments salarials. A finals

¹⁵¹ RIERA, Ignasi; BOTELLA, José, *El Baix Llobregat...*, op. cit., p. 105-142. RUIZ ACEVEDO, Francisco; GARCÍA SÁNCHEZ, Antonio; LIZANO BERGES, Vicenç, *El estilo sindical del Baix Llobregat...*, op. cit., p. 148-189. AHGCB, Relación de empresas en paro con motivo de la huelga general anunciada para hoy, facilitada por la 411ª Comandancia de la Guardia Civil, a la carp. Huelga general (telefonemas e informaciones telefónicas), 5 diciembre 1974, c. 289.

d'any, però, sovintejaven les reunions per discutir els projectes de plans de reestructuració del tèxtil, que es posaren en marxa l'abril de 1975. Es tractava de plantejar la gestió alternativa de la crisi, que va tenir uns greus efectes sobre l'ocupació. El 1979, els plans de reestructuració dels diferents subsectors del tèxtil havien implicat la pèrdua de 22.000 llocs de treball al cotó, 11.000 a la llana, 2.000 a la seda i 1.000 al jute¹⁵².

El 1975 es produïren intensos conflictes en sectors com la construcció (molt afectada per la crisi econòmica) i les grans i mitjanes empreses metal·lúrgiques. Entre aquestes, trobem Miniwat, dos mesos en vaga per les negociacions del conveni i acomiadaments d'activistes. Durant aquest mesos es van fer concentracions i ocupacions puntuals de la factoria d'Enllumenat, també del grup de Philips. Va saldar-se almenys amb deu acomiadats. L'empresa no va fer importants concessions econòmiques en aquell moment, però en el següent conveni les retribucions s'incrementaren sensiblement. En aquesta ocasió, hi hagué una gran implicació dels homes treballadors¹⁵³.

Aquell any la conflictivitat a la confecció es va intensificar. Un exemple és Italgo (Polinyà, 154 treballadors i treballadores). Allà, la negativa de l'empresa a un increment salarial va contestar-se amb aturades temporals des del 6 de febrer, que s'allargaven a mesura que passaven els dies. En el transcurs d'una assemblea, la Guàrdia Civil prengué les dades a algunes persones i posteriorment en va detenir cinc. El dia 12, sis persones foren acomiadades i aquell dia 50 treballadores van sortir de la fàbrica i van iniciar una vaga. Un dies després l'empresa les va acomiadar, encara que posteriorment va canviar els acomiadaments per 30 dies de sanció, cosa que va fer acabar la vaga. Al mateix polígon, a l'empresa Estampaciones Sabadell (metall, amb 230 treballadors), 118 operaris van fer aturades en solidaritat amb Italgo i l'empresa els va acomiadar en un primer moment, encara que després els va readmetre¹⁵⁴.

Entre les empreses amb mà d'obra molt feminitzada, la que va mantenir un conflicte més llarg va ser Gallina Blanca. Entre el 28 d'abril i 22 de juliol de 1975, 540 persones van estar treballant a baix rendiment –i fent algunes aturades– perquè s'incrementés la prima. Segons l'OSE, la normalització de la situació no era fruit de cap acord. Per altra banda, la participació en la vaga general del Baix Llobregat de desembre

¹⁵² MOTA, José Fernando, "La reorganització del moviment obrer...", *op. cit.* p. 174-175. DOMÈNECH, Xavier, *Quan el carrer...*, *op. cit.*, p. 153-165.

¹⁵³ DOMÈNECH, Xavier, *Quan el carrer...*, *op. cit.*, p. 207. GUTIÉRREZ, Pepe, *Miniwatt-Philips...*, *op. cit.*, p. 128-150.

¹⁵⁴ AGA, Sindicatos, Secretariado de Asuntos Sociales, Partes de Conflictos Colectivos 1975, (6) 61.7 SIG 34/5095. AHCO, entrevista a Ángeles Romero Pérez.

de 1974 havia estat molt intensa, i de fet havien continuat les accions després de la seva finalització. La situació prolongada de baix rendiment es pot considerar un epíleg que, segons la treballadora Ana Hero Sivernt, va aconseguir millorar les condicions de treball i el tracte que els encarregats donaven als treballadors i treballadores¹⁵⁵.

En el sector serveis, l'ensenyament tornava a encapçalar accions reivindicatives. Durant la setmana del 10 al 17 de febrer la confluència de diferents sectors, com els professors no numeraris d'universitat i el professorat d'ensenyament primari, va paraitzar el sector a Barcelona i altres poblacions. Seguien mantenint les reivindicacions d'augment de sous i estabilitat laboral¹⁵⁶. A la sanitat, el principal conflicte va ser el plantejat pels metges interns residents i hi hagué aturades de tot el personal a l'Hospital de Sant Pau i Hospital Clínic. A més, com havia succeït amb l'execució de Salvador Puig Antich, la sanitat va fer aturades en protesta per les execucions de setembre de 1975.

S'ha pogut observar que la majoria dels conflictes descrits es van produir a començaments de 1975. El principal objectiu de CCOO era obtenir els millors resultats possibles a les eleccions sindicals que se celebraven a mitjans d'aquell any. L'obtenció de bons resultats havia de servir perquè els treballadors tinguessin més instruments legals per defensar els seus drets i, sobretot, per "ocupar" el Sindicat Vertical. El final del règim es veia proper. L'oposició es veia forta, més unida, i Franco estava en una innegable decadència física. El context de la convocatòria d'eleccions era molt diferent del de 1971. El Sindicat Vertical volia donar una imatge d'obertura, perquè els treballadors i treballadores el consideressin un instrument vàlid per defensar els seus drets i garantir així la seva supervivència. No obstant això, el reglament per les eleccions resultava força restrictiu, i tenia com a objectiu mantenir el poder de l'organització en mans dels seus funcionaris.

A més, en aquesta ocasió, diversos grups que el 1971 s'havien mostrat contraris a participar en les eleccions, ara les recolzaven. CCOO va impulsar una campanya recolzant les Candidatures Unitàries i Democràtiques (CUD), que aplegaven persones militants i simpatitzants de CCOO, però també altres que formaven part d'altres organitzacions (com per exemple USO) o eren independents. El clima de mobilització afectà treballadors i treballadores que no havien estat en contacte amb les organitzacions d'oposició obrera,

¹⁵⁵ *Luchas Obreras*, 46, 22 de desembre de 1974. AGA, Sindicatos, Secretariado de Asuntos Sociales, Partes de Conflictos Colectivos 1975. FU, entrevista a Anna Hero Sirvent.

¹⁵⁶ *API*, 60, 8 de març de 1975.

però que volien presentar-se per defensar els seus drets. En altres casos, no tenien experiència prèvia però es presentaven perquè una altra persona, amb contactes amb organitzacions obreres, els animaven a fer-ho¹⁵⁷.

Els diversos autors que les han estudiat coincideixen a considerar-les un èxit per l'oposició obrera al franquisme, especialment pel que fa al resultat de la primera volta. A la segona volta, es van obtenir grans resultats a Mataró i, sobretot, al Baix Llobregat, on la direcció de les diferents Uniones de Técnicos y Trabajadores (UTT) van quedar al càrrec de coneguts líders obrers¹⁵⁸.

No disposem de dades generals sobre el número de dones escollides a les eleccions sindicals de 1975. Tanmateix, M. Dolores Carrión, en el seu treball sobre la conflictivitat laboral a Sant Coloma de Gramenet entre 1968 i 1978, aporta dades interessants sobre aquesta qüestió. Aquesta investigadora va analitzar els expedients dels enllaços sindicals escollits. No estaven tots, però va poder analitzar-ne 1.589, cosa que proporciona una mostra àmplia segons la qual el 1975 11,74% dels enllaços sindicals a la província de Barcelona eren dones. Tenien una mitjana d'edat de 22 anys, força menor que la dels enllaços homes, amb una mitjana de 33 anys. A Sant Coloma de Gramenet la proporció de dones enllaços era del 28%, amb una mitjana d'edat de 21 anys. Aquests resultats estan relacionats amb la gran presència d'empreses de la confecció (tèxtil i de la pell) en aquella ciutat¹⁵⁹.

Aquestes dades semblen indicar un increment de les dones escollides a les eleccions sindicals respecte el 1971, quan representaven el 9,87% dels enllaços. A més, corroboren la percepció d'algunes persones involucrades en el procés. Així, Isabel Zuazo, candidata a la UTT del tèxtil, explicava com s'havia produït la renovació dels càrrecs sindicals a la confecció, en la primera volta de les eleccions:

En las elecciones ha habido una masiva incorporación de la mujer a la actividad sindical. Hasta ahora en las fábricas donde la mayoría absoluta eran mujeres, eran muchas veces los pocos hombres que allí trabajaban los que monopolizaban las funciones sindicales, en general con casi nula representatividad, lo que era también un elemento de freno. Esta

¹⁵⁷ AHCO, entrevista a M. Dolores Carrión Cazorla.

¹⁵⁸ Vegeu, entre d'altres, MOLINERO, Carme; TÉBAR, Javier; YSÀS, Pere, "Comisiones obreras de Cataluña...", *op. cit.*, p. 104-105; BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, *op. cit.*, p. 225-233; SELLES, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, *op. cit.*, p. 414-424; MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *Els anys del PSUC...*, *op. cit.*, p. 157-158.

¹⁵⁹ CARRIÓN, M. Dolores, *La conflictivitat laboral en Santa Coloma de Gramenet des de 1968 a 1978*, *op. cit.*, p. 92-99.

incorporación de la mujer señalará sin duda un cambio muy notable en el sector de la confección, de consecuencias un poco difíciles de conocer ya en todas sus posibilidades¹⁶⁰.

Com havia passat al tèxtil llaner de Terrassa el 1971, sembla que els conflictes laborals produïts a la confecció des de 1973 van afavorir que es presentessin dones a les eleccions sindicals.

Pel que fa als resultats globals al sector tèxtil, les CUD van tenir un important èxit al ram de l'aigua i la llana, amb el triomf per als càrrecs de vocals de les UTT. En el cas de la confecció, 5 dels 13 representants van ser de renovació. Tanmateix, a la UTT del tèxtil de Barcelona va vèncer la candidatura verticalista, front a l'encapçalada per Agustí Prats i Isabel Zuazo, de la CUD. Al metall, pel que respecta a electrònica de Barcelona, les CUD van vèncer, però amb menys vots que altres. Sembla ser que els representants sindicals d'algunes grans empreses van abstenir-se, perquè era una candidatura formada per moltes dones¹⁶¹. En un context de gran mobilització com el de 1975, moltes treballadores van decidir presentar-se a les eleccions sindicals, però tenien dificultats perquè les consideressin representatives en col·lectius on també hi havia homes. A la sanitat i l'ensenyament es van presentar pocs candidats de les CUD, però les candidatures oficials van ser derrotades per les que recolzaven demandes democràtiques.

Pel que respecta a les UTT locals, Ramon Puiggròs (CUD) va aconseguir la presidència de les UTT de Mataró i Molins de Rei, mentre que a Sabadell i Terrassa es van imposar els verticalistes, enmig d'impugnacions i irregularitats. D'altra banda, en el cas de la UTT del Sindicat Comarcal Mixt de Vilanova i la Geltrú, va sortir escollida presidenta Concepció Socías i Messeguer, enllaç sindical de Pirelli vinculada a CCOO¹⁶².

Els resultats electorals van permetre que moltes persones que anteriorment no havien tingut contacte amb organitzacions obreres il·legals el poguessin tenir. Aquest fet afavorí un augment de l'organització tant d'USO com de CCOO. A Santa Coloma en tenim un clar exemple, on les CCOO estaven escassament organitzades abans de les eleccions sindicals. El militant de l'MC Cristóbal García Gil poc abans de les eleccions contactà amb altres persones perquè es presentessin a les eleccions sindicals. Un cop celebrades, amb Cristóbal

¹⁶⁰ BOIX, Isidor; PUJADAS, Manuel, *Conversaciones sindicales con dirigentes obreros*, Barcelona, Avance, 1975, p. 61.

¹⁶¹ AHCO, entrevista a Núria Casals Pérez.

¹⁶² Pels resultats electorals, BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadoras...*, op. cit. 225-233; MOTA, José Fernando, "La reorganització del moviment obrer...", op. cit. p. 174-175; MOTA, José Fernando, *De les empreses d'avantguarda a la unificació del conveni...*, op. cit.; GONZÁLEZ AYALA, Miguel Ángel, *Memoria d'una lluita...*, op. cit., p. 67.

García com a president de la UTT, aquestes persones van organitzar curses a les instal·lacions del Sindicat Vertical, per preparar legalment els enllaços, donar-los suport i crear consciència de grup. D'aquesta manera es va arribar a molta gent, i es va formar un grup de CCOO amb gran presència de dones, que treballaven en empreses de la confecció tèxtil, de la pell, a la fàbrica de rellotges IRSA i el supermercat SIMAGO. En aquest grup predominaven les persones que militaven en l'MC, i també comptaven amb una membre del PSUC, una de BR i amb la col·laboració de persones que formaven part d'USO¹⁶³.

Els bons resultats electorals al Baix Llobregat van afavorir que des d'aquesta comarca es plantejés el debat sobre què calia fer a partir de llavors. Una sèrie de dirigents obrers, entre els quals destacava Isidor Boix (responsable del moviment obrer al PSUC) van plantejar que calia iniciar el procés de construcció del sindicat unitari a partir de l'estructura del Sindicat Vertical. Un altre sector s'hi oposava, pel perill d'assimilació a l'OSE i perquè hi havia altres forces sindicals que s'estaven organitzant. Consideraven que calia reforçar l'organització de CCOO. Aquesta va ser la postura finalment assolida per la CG de CCOO i la CONC. La victòria d'aquesta postura probablement es devia a què no a tot arreu s'havien assolit els resultats del Baix Llobregat i, sobretot, perquè en aquesta construcció del sindicat unitari es podria haver qüestionat el control de la direcció comunista sobre una part substancial del moviment obrer. En qualsevol cas, el gener de 1976 la CONC i la CG de CCOO van optar per reforçar CCOO¹⁶⁴.

La mort del general Franco el novembre de 1975 i la crisi econòmica van generar una situació sociopolítica que va afavorir un impressionant increment de la conflictivitat laboral, un dels condicionaments de la Transició. Un informe de l'OSE, del Sindicat Provincial d'Indústries Químiques, descrivia la situació en els següents termes:

La anunciada huelga general, preconizada desde hace años por las organizaciones revolucionarias para el momento de la muerte de Franco, no tiene lugar, al constatar dichas fuerzas la escasez de sus efectivos y la falta de eco de sus llamamientos entre el pueblo. Pero en lugar de la huelga general revolucionaria de carácter político, surgen un sinnúmero de conflictos laborales, que invocan un origen reivindicativo de mejoras salariales y de

¹⁶³ CARRIÓN, M. Dolores, *La conflictivitat laboral en Santa Coloma...*, op. cit., p. 105-113. AHCO, entrevista a M. Dolores Carrión Cazorla.

¹⁶⁴ BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, op. cit., p. 232, SELLES, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., p. 424-438; PALA, Giaime, *Teoría, práctica militante...*, op. cit., p. 275-333; MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *Els anys del PSUC...*, op. cit. 158-163.

condiciones de trabajo, pero que se generalizan en forma alarmante por ramas de la producción y con carácter casi general en determinadas áreas territoriales¹⁶⁵.

L'augment de la conflictivitat laboral va implicar un gran creixement dels treballadors i treballadores afectats, i que les protestes afectessin localitats i professions anteriorment insospitats. Barcelona, com havia passat en anys anteriors, va ser una de les províncies més conflictives de l'Estat. Segons l'OSE, a la província barcelonina es van desenvolupar 399 conflictes laborals il·legals –comptant vagues, reduccions voluntàries de rendiment, tancaments patronals d'empreses i tancaments de treballadors–, que van afectar al 48,5% de la població treballadora de Barcelona¹⁶⁶. En una situació així és lògic pensar que es va produir un increment de la conflictivitat laboral femenina.

Durant els dos primers mesos de 1976, els conflictes que probablement van impulsar un major increment de la participació d'empreses amb mà d'obra feminitzada van ser les vagues generals del Baix Llobregat (del 19 al 29 de gener) i de Sabadell (del 23 al 26 de febrer). Van afectar empreses on anteriorment no s'havien produït aturades ni reduccions del rendiment. El clima ciutadà viscut durant aquests dies i el caràcter massiu del moviment vaguístic, va impulsar els seus treballadors i treballadores a fer vaga sense tanta por a les represàlies. A Filatures Barberà (Santa Maria de Barberà, amb una plantilla d'unes 120 persones) una de les seves treballadores explica:

Y quizás es donde la gente o la plantilla se radicalizó más fue la huelga general de Sabadell. Que esto fue una experiencia muy positiva pero casi, convertirse en piquete toa la plantilla, gente que a lo mejor había sido muy reacia, pará. Pero bueno, cuando la gente da el paso a veces se radicalizan y se van por encima de ti, o sea es más echá palante¹⁶⁷.

Un altre factor important per l'extensió de les protestes de les treballadores van ser les vagues de sectors econòmics amb molta mà d'obra femenina, que generalment pressionaven les respectives negociacions de conveni provincial o interprovincial. Fou el cas de la vaga del gènere de punt a Igualada durant la primera setmana de març. A més a més, entre el 9 i el 19 de març la vaga al ram de l'aigua va coincidir amb la d'empreses llaneres (entre el 9 i el 12 de març) i el tèxtil de Mataró, que reivindicava un conveni

¹⁶⁵ Dipòsit d'Arxius de Cervera (DAC), Delegació Provincial de Sindicats de Barcelona. Memòria d'Activitats del Sindicat Provincial d'Indústries Químiques, 1976, caixa 170B, també citat a MOLINERO, Carne; YSÀS, Pere, *Productores disciplinados...*, op. cit., p. 235.

¹⁶⁶ DAC, Consell Sindical Provincial, *Informe socio-económico y sindical 1976*, Barcelona, caixa 171-C.

¹⁶⁷ AHCO, entrevista a Mercedes López Arroyo.

comarcal (fins el 19 de març). El maig, la vaga general de la confecció afectà 50.000 persones i es va desenvolupar amb nombroses manifestacions. L'objectiu era pressionar la patronal perquè fes concessions al conveni provincial, ja que es negava a millorar les condicions del conveni nacional. La vaga, que els sectors afins al PSUC afirmaven que havia de ser d'un dia, va desbordar els enllaços, i es va desenvolupar entre el 20 i el 26 de maig i a Santa Coloma no finalitzà fins el dia 27. Es va considerar un fracàs, perquè l'augment salarial va ser mínim i hi hagué acomiadaments en represàlia¹⁶⁸.

La vaga pel conveni provincial del metall va tenir resultats similars. S'hi acollien multitud de petites empreses amb molta mà d'obra femenina. La negociació del conveni havia provocat una gran mobilització entorn una plataforma reivindicativa on hi figuraven una revisió semestral de salaris, jornada de 40 hores setmanals, fi de la discriminació salarial per sexe i edat, creació de llocs de treball per als aturats del ram i sindicat obrer, unitari i democràtic. A les negociacions no s'arribà a acords i, segons la comissió deliberadora, el procés es va portar irregularment i precipitada, per tal de forçar un laude. El laude, publicat el 20 d'abril, concretava qüestions salarials i especificava que els homes i dones amb la mateixa categoria haurien de tenir el mateix sou mínim. Dos dies després s'inicià una vaga amb importants repercussions a Barcelona, L'Hospitalet, Santa Coloma de Gramenet i Sant Adrià del Besòs. Es van fer diverses manifestacions, algunes amb una majoria de dones, i s'hi van produir detencions. La vaga es va mantenir fins el 3 de maig, amb un balanç de 109 acomiadaments i crítiques per la manca d'unitat en la direcció¹⁶⁹.

No sempre hi hagué tants problemes de coordinació. Entre febrer i març es va desenvolupar un conflicte a l'ensenyament privat, d'escala estatal, on es qüestionava el conveni aprovat recentment perquè es considerava que els negociadors per la part dels treballadors no eren representatius. A les assemblees s'acordaren reivindicacions centrades en l'increment lineal de salaris, la supressió de categories i major estabilitat laboral, i també es va escollir una comissió negociadora d'àmbit estatal. Hi hagué vagues del 5 al 16 de febrer, que van arribar a afectar 5.500 professors i professores. El dia 13 de març, a Madrid, es va arribar a un acord sobre retribucions, el que es va denominar Pacte Nacional. A partir de llavors les aturades van remetre, però el 15 març tornà a haver aturades per l'increment de les quotes als alumnes, l'incompliment del Pacte Nacional i per les sancions

¹⁶⁸ AHCO, entrevista a Josefa Moral Siles. *Mundo Diario*, 19-30 de maig de 1976.

¹⁶⁹ *Mundo Diario*, 11, 26, 23, 24, 27, 29 i 30 d'abril, 21 d'abril-4 de maig, 7, 8, 11, 13 i 18 de maig de 1976; AHGCB, Delegació Provincial de l'Organització Sindical, carpeta Ramo del metal (conflictos, paros, huelgas), Marzo-Abril 1976, caixa 343.

a conseqüència de les vagues de febrer. Les sancions van continuar durant els mesos següents, però els professors i professores sancionats o acomiadats sovint van comptar amb el recolzament de pares i associacions de veïns¹⁷⁰.

Durant 1976 també fou molt remarcable el recolzament de les dones als seus marits en vaga. Aquest any es van produir conflictes molt llargs, que necessitaven atreure l'atenció ciutadana per obtenir solidaritat i poder mantenir-se. Per això es van fer servir diverses estratègies: manifestacions i marxes amb roba de treball, assistència a actes festius, tancaments... i l'acció de les esposes dels vaguistes, que permetia incidir sobre les repercussions familiars del conflicte i donar-li una dimensió popular. Accions com les manifestacions amb roba de treball de les esposes dels treballadors de Laforsa (gener), el tancament de 300 esposes i fills dels treballadors de Motor Ibérica a la Parròquia de Sant Andreu (entre l'1 i el 28 de juny de 1976)¹⁷¹, o l'actuació de les esposes dels treballadors de Roca en promoure manifestacions i piquets i amagar persones buscades per la Guàrdia Civil, eren poderosos reclams per la solidaritat i l'extensió de la vaga. En aquestes lluites, les dones que hi participaven s'identificaven amb el seu rol d'esposes i mares i també amb la classe obrera. Exercien una lluita ciutadana en femení –sense possible traducció al masculí–, de contingut obrer i forjada a partir de xarxes de sociabilitat femenina¹⁷². En aquests processos les dones crearen formes d'organització pròpies i, a més de conscienciar-se en termes de classe, ho van fer en termes de gènere, sense que això impliqués necessàriament plantejaments feministes. Com indicaven les esposes dels vaguistes de Roca,

Amb la nostra incorporació a la lluita i gràcies a les experiències que n'hem tret, hem vist clar que hem de lluitar per les nostres pròpies reivindicacions i hem començat un procés de coordinació i estudi sobre els drets de la dona¹⁷³.

¹⁷⁰ DAC, Delegación Provincial de Sindicatos de Barcelona, Memoria de Actividades 1976, 170-B; *Mundo Diario*, 1, 3, 5-17 de febrer 17 de març de 1976.

¹⁷¹ RABASSA, Jordi, “La tancada de Motor Ibérica (1976): les dones en el moviment obrer del tardofranquisme”, comunicació a *VIII Encuentros de Investigadores del Franquismo, Barcelona 21-22 de noviembre de 2013*, Barcelona, CEFID-UAB, Fundació Cipriano García, Red de Archivos Históricos de Comisiones Obreras, 2013, CD-ROM.

¹⁷² NASH, Mary, *Treballadores: un segle de treball femení a Catalunya [1900-2000]*, Barcelona, Departament de Treball, 2010, p. 180-183.

¹⁷³ COMISSIÓ CATALANA D'ORGANITZACIONS NO GOVERNAMENTALS. SECRETARIAT DE LES JORNADES, *Jornades Catalanes de la Dona*, Barcelona, Documentación y Publicaciones Generales S. A., 1977, p. 102.

Aquestes paraules formaven part d'una comunicació llegida a les Jornades Catalanes de la Dona de maig de 1976, que van reunir 4.000 dones i van constituir la presentació pública del moviment feminista a Catalunya. Van causar una profunda impressió a algunes militants de CCOO i tingueren un paper important en l'origen de la Secretaria de la Dona de CCOO el 1978.

6. Les militants dels anys setanta

Per entendre la consolidació de CCOO durant els anys setanta i la seva creixent influència en les protestes de les treballadores cal saber com eren i què feien les dones qui hi van participar. Després de l'estat d'excepció de 1969, la participació de les dones en el moviment obrer i la conflictivitat laboral van experimentar canvis notables. La implicació de les dones a CCOO va augmentar, i el seu rol canvià qualitativament, ja que durant la dècada dels setanta la majoria de les dones que s'hi van implicar eren considerades militants. Van tenir un paper molt rellevant en l'extensió de les protestes de les treballadores, de manera que durant els anys setanta es pot constatar la confluència entre la conflictivitat laboral femenina i el moviment obrer.

Per estudiar la participació de les dones en CCOO durant els anys setanta s'analitzarà quantitativament i qualitativa com eren les noves militants de CCOO, entre les quals –a diferència de l'etapa anterior– hi van predominar clarament les obreres. Es tracta de veure com van arribar a formar part de CCOO i quin paper hi van exercir.

6.1 Obreres i antifranquistes. Una mirada quantitativa a l'activisme antifranquista femení

Malgrat les dificultats de CCOO a principis dels anys setanta, l'organització obrera es va consolidar i arribà a ser la plataforma obrera antifranquista més important a la província de Barcelona durant el tardofranquisme. A més, tingué una important incidència en els conflictes laborals que s'hi van produir, en part per la seva capacitat d'atreure militants. El moviment obrer en general, i CCOO en particular, va saber incloure un número ascendent, i cada cop més variat, de treballadors i treballadores, amb diferents graus d'implicació. Aquests i aquestes militants (que sovint també militaven en altres grups polítics) generaven al seu voltant un grup d'activistes, amb els que afavorien la implicació dels altres treballadors i treballadores de l'empresa. En el cas de les dones, s'ha titulat el capítol “les militants dels anys setanta” perquè la participació de dones en CCOO va canviar qualitativament respecte els anys seixanta. Durant la dècada dels setanta la majoria de les dones que es van implicar a CCOO eren considerades militants tant per elles

mateixes com pels seus companys, a diferència de la diversitat de situacions de la dècada anterior. Això no significa que no hi hagués dones que, sense ser considerades membres de CCOO tinguessin un paper cabdal per mantenir la militància dels seus familiars, o per la consolidació del moviment. En tenim un exemple en algunes familiars –sobretot esposes dels líders de la CG de CCOO que foren jutjats i condemnats en virtut del Procés 1001¹. Aquestes dones van tenir un paper pràctic i simbòlic molt important per la campanya de solidaritat, exercint com a *dones de pres*. La seva implicació fou diversa, depenent de la seva militància prèvia a les detencions i el procés².

Per entendre com va canviar la participació de les dones en CCOO durant els anys setanta, pot resultar útil saber com va evolucionar la presència femenina a l'antifranquisme en general. Per això recorrerem a dades quantificables –que no objectives– com són les detencions per activitats contra el règim efectuades per la policia. En el cas de CCOO, es faran servir les dades de detencions i identificacions, per tal d'ampliar la mostra i fer-la més representativa³.

Després de la intensificació de la repressió contra els opositors al règim que significà l'estat d'excepció de 1969, els dos anys següents les detencions van disminuir. El 1972 i, sobretot, el 1973, hi hagué un important augment de dones detingudes, que es van reduir el 1974 i el 1975. Tanmateix, cal tenir en compte que les dades del Govern Civil de 1975 s'han de prendre amb certes prevencions, ja que s'han detectat omissions. En total, entre 1970 i 1975, tenim notícia de 468 detencions de dones per activitats contra el règim a la província de Barcelona⁴.

¹ Procés als detinguts a la reunió CG de CCOO a Pozuelo de Alarcón el 24 de juny de 1972. Els coneguts com “los diez de Carabanchel” van ser jutjats el 20 de desembre de 1974 i, en part per les repercussions de l'assassinat del president del govern a mans d'ETA, van ser condemnats a 162 anys de presó en total, amb penes que anaven dels 20 al 12 anys per cadascun dels acusats. El febrer de 1975, el Tribunal Suprem va revisar les penes, que en aquest cas oscil·laren entre 6 anys i 2 anys, 4 mesos i 1 dia de presó. Els condemnats a menys de dos anys van sortir en llibertat. La resta, arran del primer indult concedit pel rei després de la mort de Franco, el mes de novembre de 1975. RECIO GARCÍA, Armando, “La prensa jurídica en el tardofranquismo: el Proceso 1001”. *Revista Historia y Comunicación Social*, 12 2007, p. 177-188. Vegeu el recent llibre BABIANO, José (coord.), *Proceso 1001 contra Comisiones Obreras ¿Quién juzgó a quién?*, Madrid, Fundación 1º de Mayo, 2013.

² MUÑOZ RUIZ, M. del Carmen, “Las mujeres del 1001: la lucha antifranquista en la frontera entre lo privado y lo público”, a BABIANO, José (coord.), *Proceso 1001 contra Comisiones Obreras ¿Quién juzgó a quién?*, Madrid, Fundación 1º de Mayo, 2013, p. 139-160.

³ A partir de les dades sobre detencions que tenia el Govern Civil, amb les sèries ACR (Actividades Contra el Régimen) i Informes Laborales. També s'han fet servir les dades sobre detencions obtingudes a partir de l'anàlisi de les sentències del TOP de processades residents a Catalunya i, en menys casos, les obtingudes a partir de premsa clandestina (sobretot *API*), cosa que ens ha permès contrastar la manca de dades a l'Arxiv Històric del Govern Civil alguns períodes.

⁴ Com que s'ha fet un tractament cronològic de les dades, es parla de detencions de dones i no de dones detingudes, ja que algunes d'elles van ser detingudes en més d'una ocasió.

En referència a les organitzacions a les que es pot vincular les dones detingudes a partir de les dades policials, pel 40,6% del total no hi ha dades. A partir del restant 59,4% de detingudes es mostrarà quines van ser les més castigades, tenint en compte que algunes detingudes van ser vinculades a més d'una organització. A diferència del que havia succeït entre 1967 i 1969, CCOO no fou un objectiu preferent de la repressió. Tot i així, la seva implantació va afavorir que fos la segona organització més afectada pel que fa a número de dones detingudes, després de l'AC. L'AC convocà nombroses accions on, de vegades, es van produir detencions massives. D'altra banda, durant la dècada dels setanta estigueren actius nombrosos partits polítics, com demostra la gran varietat de grups als que la policia va vincular les dones detingudes durant aquest període. Algunes d'aquestes organitzacions foren molt afectades per la repressió, en alguns casos per la seva importància numèrica i pes en l'antifranquisme. Un exemple és el PSUC, al que la policia va vincular el 10,07% de les detingudes sobres les que tenia dades de pertinença, a les que s'ha d'afegir el 4,32% de les detingudes vinculades a la seva organització juvenil, les Joventuts Comunistes de Catalunya (JCC). Les participants en el moviment estudiantil –molt actives encara que disgregades en diferents grups– també patiren nombroses detencions. Altres partits molt menys nombrosos que el PSUC també quedaren molt debilitats per la repressió: les seves activitats i la seva ideologia d'extrema esquerra els van convertir en un important objectiu per la Brigada Social. Fou el cas del Partido Comunista de Espanya (marxista-leninista) i l'organització terrorista que hi estava vinculada, el Frente Revolucionario Antifascista y Patriótico (FRAP) als quals es van vincular el 8,27% i el 5,04% de les detingudes, respectivament. També és trobava en aquesta situació el PCE (i), que es transformà en el Partit del Treball, al qual es va vincular el 6,12% de les detingudes; així com la LCR, amb el 5,4%.

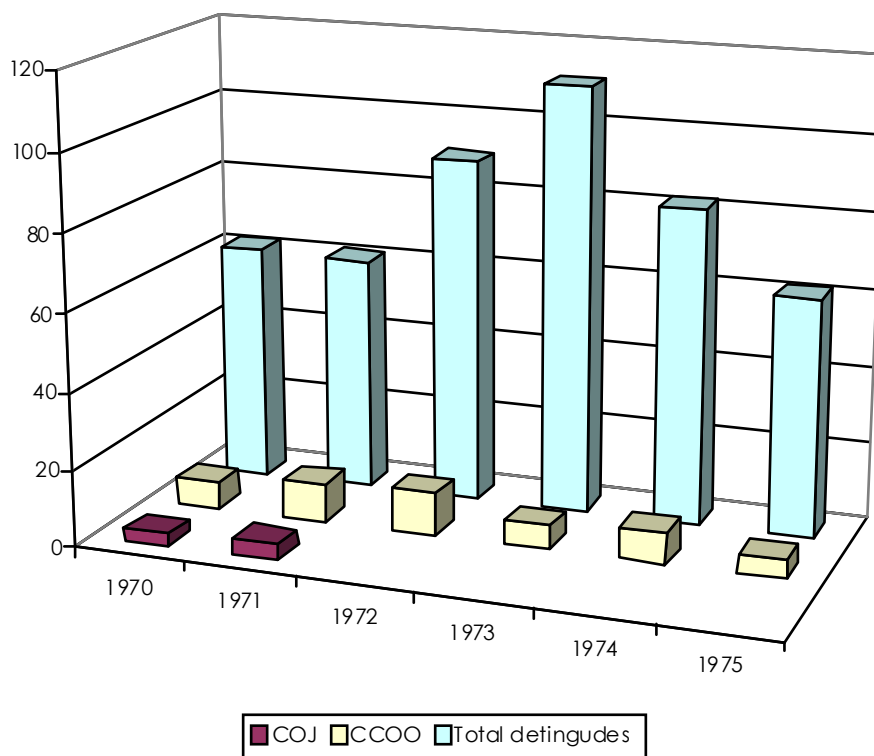
Taula 6.1 Detencions de dones per activitats contra el règim, per organitzacions a les quals se les vincula. Província de Barcelona, 1970-1975

Organització	1970	1971	1972	1973	1974	1975	Total	% sobre total amb dades
Assemblea de Catalunya			9	27	14	1	51	18,35
CCOO	7	10	11	6	8	5	47	16,91
PSUC	8	4	4	8	2	2	28	10,07
Partido Comunista de España (marxista-leninista)		4	7	9		3	23	8,27
Moviment estudiantil	8	2	9	2	1		22	7,91
Partido Comunista de España (internacional)-Partido del Trabajo		2	3	1	2	9	17	6,12
Liga Comunista Revolucionaria		2	1	7	3	2	15	5,40
Frente Revolucionario Antifascista y Patriótico		2	1	3	1	7	14	5,04
Joventuts Comunistes de Catalunya	1	1	3	6	1		12	4,32
Comissions de Solidaritat			6	4		1	11	3,96
Anarquista			1		6	3	10	3,60
COJ	3	4					7	2,52
Partido Obrero Revolucionario de España Proletario		1	4			5	5	1,80
Front d'Alliberament Català						4	4	1,44
Movimiento Ibérico de Liberación				2	1	1	4	1,44
Sectores de CCOO				1	3		4	1,44
Comissions Obreres de Barri	3						3	1,08
Comunismo			3				3	1,08
Grupos Pro-Independencia					3		3	1,08
Movimiento Comunista					2	1	3	1,08
Partido Obrero Revolucionario Trotskista	2		1				3	1,08
Comités de Huelga Estudiantil-Comités de Huelga Obrera	3						3	1,08
Bandera Roja	1			1			2	0,72
ETA	1					1	2	0,72
Juventut Obrera Catòlica		1	1				2	0,72
Organització de la Lluita Armada					1	1	2	0,72
Partit Popular Català				1	1		2	0,72
Partit Comunista Proletari (antic PCR)	3						2	1,08
Partit Socialista d'Alliberament Nacional						2	2	0,72

Moviment Veïnal			1		1	2	0,72
CCOO independents		1				1	0,36
Comisiones Obreras de Empresa Vallés					1	1	0,36
Comissions de Mestres					1	1	0,36
Comitès d'Estudiants de Batxillerat				1		1	0,36
Comunidades Cristianas de Base				1		1	0,36
Grupos Obreros Autónomos		1				1	0,36
Liga Comunista						1	0,36
Sense dades	27	31	40	42	34	16	190
Total detingudes	62	61	90	111	82	62	468

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

Gràfic 6.1 Total de dones detingudes per activitats contra el règim comparades amb les detingudes per activitats relacionades amb CCOO i les COJ. Província de Barcelona, 1970-1975

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

Pel que fa a l'ocupació de les dones detingudes, la majoria eren estudiants, que constituïen el 37,15% de les detingudes amb dades al respecte. Les següents ocupacions

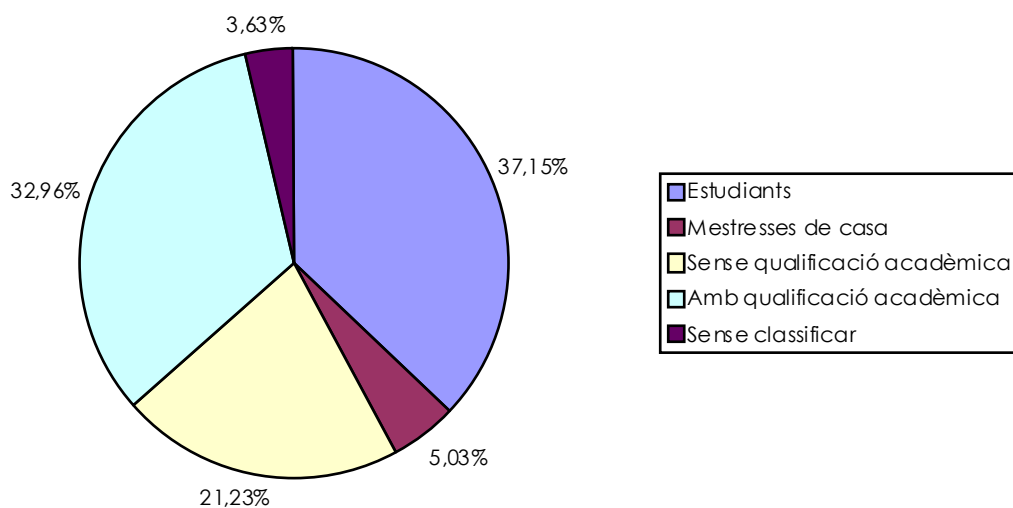
serien administratives, treballadores de la indústria tèxtil, de la indústria del metall, ensenyament i mestresses de casa. Per grups professionals, com s'ha dit, el més nombrós era el de les estudiants, seguit del de treballadores amb qualificació acadèmica (professionals i treballadores de coll blanc), que representaven el 32,96% de detingudes amb dades. Finalment, trobaríem les treballadores sense qualificació acadèmica (fonamentalment, "de coll blau"), que representarien un 21,23% i les mestresses de casa, un 5,03%. Respecte els grups professionals als que pertanyien les detingudes durant el període 1964-1969, els canvis més notables es van produir amb les mestresses de casa, que es van reduir d'un 11,4% al 5,04% i les treballadores amb qualificació acadèmica, que van augmentar d'un 27,46% a un 32,96%.

**Taula 6.2 Detencions de dones per activitats contra el règim segons ocupació.
Província de Barcelona, 1970-1975**

Grup professional		Ocupació	
Estudiants			133
Mestresses de casa			18
Treballadores sense qualificació acadèmica	76	Arts gràfiques	2
		Bugaderes	1
		Comerç	1
		Esteticistes	2
		Jornalera/obrero/operària/peona	4
		Indústria del metall	29
		Modistes	1
		I. química	1
		Servei domèstic	2
		I. tèxtil	33
Treballadores amb qualificació acadèmica	118	Administratives	59
		Advocades	7
		Altres professionals	5
		Assistents socials	2
		ATS/infermeres	5
		Banca	3
		Bibliotecàries	3
		Ensenyament	23
		Funcionàries	2
		Llicenciades	2
		Metgesses	2
		Tècniques	1
		Telefonistes	4
Sense classificar	13	Aprenents	2
		Aturades	1
		Empleades	9
		Pensionistes	1
Sense dades			110
Total			468

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

Gràfic 6.2 Grup professional al que pertanyen les dones detingudes per activitats contra el règim amb dades sobre ocupació. Província de Barcelona, 1970-1975

Fonts: AHGCB, Correspondència Governadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÀGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

Respecte l'origen de les detingudes de les que es tenen dades de procedència, destaquen de forma aclaparadora les nascudes a la província de Barcelona, seguides a molt llarga distància per les nascudes a les províncies de Girona, Badajoz, Màlaga i Càceres. Per regions, la majoria de les detencions de dones van afectar a catalanes, que representaven el 60,14%. Les seguien en importància les detingudes procedents d'Andalusia (13,18%), Extremadura (6,08%) i Castella la Nova (5,07%). Respecte el període 1964-69, això representava una petita reducció de la proporció de catalanes (que passaven de representar el 65,06% al 60,14% de les detingudes) i de les nascudes en altres estats (que passaven del 10,24% al 2,7%). Així mateix, augmentava la proporció de dones nascudes a Andalusia (que passaven de l'11,45% al 13,18%), Castella la Nova (del 2,41% al 5,07%) i, sobretot, a Extremadura (de l'1,81% al 6,08%) i València (de l'1,2% al 3,04%). Amb aquesta evolució, l'origen geogràfic de les detingudes a la província de Barcelona tendia a convergir amb la procedència de les dones que hi residien. Segons el cens de 1970, la majoria de dones residents a la província de Barcelona havien nascut a Catalunya, seguides

a certa distància per les nascudes a Andalusia, Aragó, Castella la Nova i Extremadura. Les detingudes d'origen català estaven lleugerament sobrerrepresentades, probablement per la gran presència d'estudiants, la majoria de les quals eren d'origen català. Les andaluses, tot i ser el segon grup més representat tant en el cens com entre les detingudes, estaven infrarepresentades.

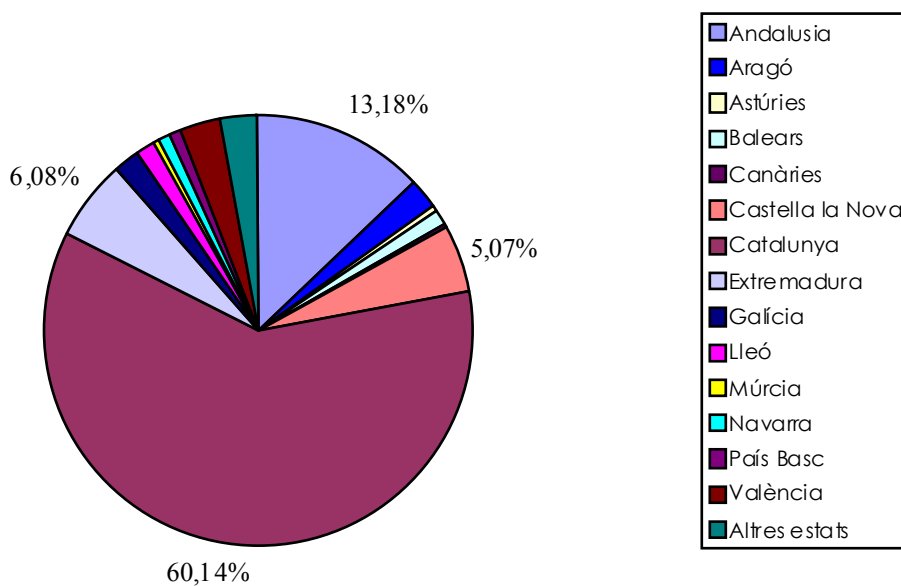
Taula 6.3 Detencions de dones per activitats contra el Règim segons regió i província de naixement. Província de Barcelona, 1970-1975

Regió		Província/Estat	
Altres estats	8	França	4
		Marroc	1
		Mèxic	1
		URSS	2
Andalusia	39	Almeria	4
		Cadis	1
		Còrdova	3
		Granada	5
		Huelva	3
		Jaén	7
		Màlaga	9
		Melilla	1
Sevilla	6		
Aragó	6	Osca	1
		Saragossa	5
Astúries	2	Oviedo	2
Balears	3	Balears	3
Canàries	1	Canàries	1
Castella la Nova	15	Albacete	1
		Ciudad Real	1
		Guadalajara	1
		Madrid	3
		Àvila	2
		Burgos	2
		Palència	2
		Sòria	2
		Valladolid	1
Catalunya	178	Barcelona	155
		Girona	10
		Lleida	7
		Tarragona	6
Extremadura	18	Badajoz	10
		Càceres	8

Galícia	6	La Corunya	1
		Lugo	4
		Orense	1
Lleó	4	Lleó	2
		Salamanca	2
Múrcia	2	Múrcia	2
Navarra	2	Navarra	2
País Basc	3	Guipúscoa	3
València	9	Alacant	1
		Castelló	1
		València	7
Sense dades			172
Total			468

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÀGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

Gràfic 6.3 Regió de naixement de les dones detingudes per activitats contra el règim de les que consten dades. Província de Barcelona, 1970-1975

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÀGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

Taula 6.4 Comparació entre la regió de procedència de les dones residents a Barcelona el 1970 i de les detingudes per activitats contra el Règim entre 1970 i 1975.

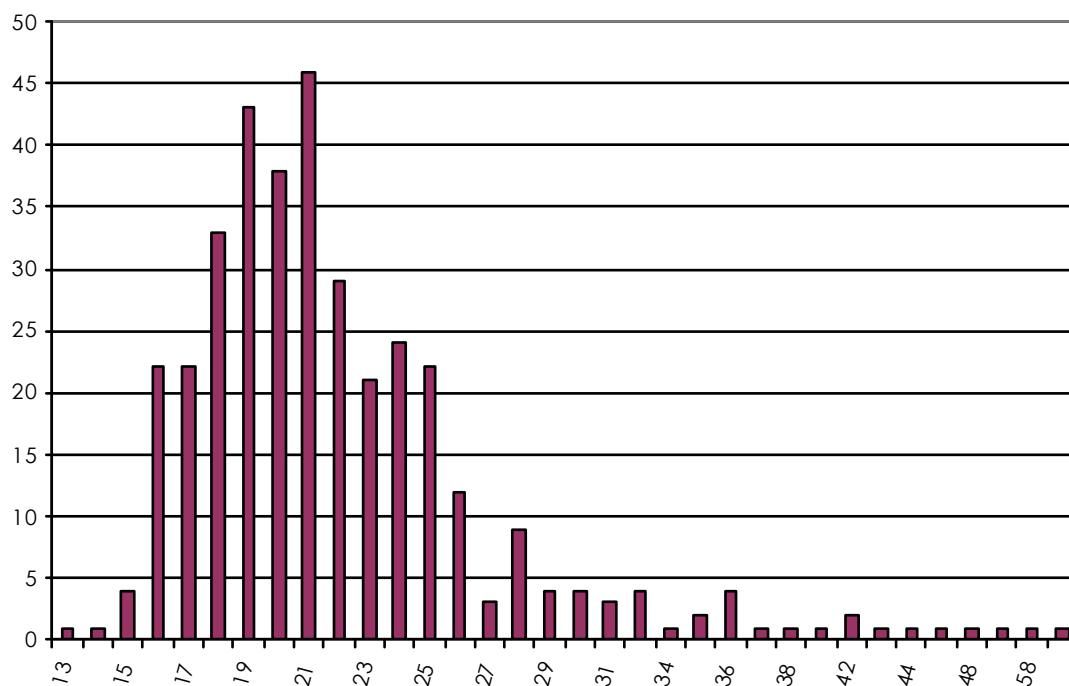
Dades en percentatges

	Cens de 1970	Detingudes 1970-1975
Andalusia	18,28	13,18
Aragó	4,05	2,03
Astúries	0,32	0,68
Balears	0,23	1,01
Canàries	0,07	0,34
Castella la Nova	3,16	5,07
Castella la Vella	2,73	–
Catalunya	57,12	60,14
Extremadura	3,11	6,08
Galícia	2,01	2,03
Lleó	1,3	1,35
Múrcia	3,34	0,68
Navarra	0,38	0,68
País Basc	0,36	1,01
València	2,57	3,04
Altres estats	0,95	2,7

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit. INE, <http://www.ine.es/inebaseweb/pdfDispacher.do?td=140903&ext=.pdf>

Pel que fa a l'edat a la que les detingudes, cal destacar la seva joventut. El 51,93% de les detencions van afectar dones d'entre 18 i 22 anys. Si ampliem una mica la franja d'edat, es pot observar que el 82,41 % de les detencions van afectar dones d'entre 16 i 25 anys. Es pot apreciar un rejuveniment respecte el període de 1964 a 1969, ja que l'edat mitjana de les detingudes llavors era de 25,33 anys, mentre que de 1970 a 1975 l'edat mitjana fou de 23,13 anys.

Gràfic 6.4 Edat de les dones detingudes de les que consten dades. Província de Barcelona, 1970-1975

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÀGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

En el casos que es coneix l'estat civil de les detingudes, l'absoluta majoria eren solteres (79,85%). Probablement, la major joventut de les dones detingudes durant el primer quinquenni dels setanta respecte els seixanta, afavorí l'augment del percentatge de solteres, ja de per sí alt. Entre 1964 i 1969 se situava entorn el 76,07%.

Les dades sobre detencions de dones per activitats contra el règim entre 1970 i 1975 ens mostren un perfil de dona jove i soltera. La majoria de les detingudes eren estudiants i nascudes a Catalunya, i havien estat detingudes per participar en accions convocades per molts grups diferents, entre els que destaquen l'AC, CCOO i partits com el PCE (marxista-leninista) i el PCE (i) o el moviment estudiantil.

Com es va observar en l'anterior període, el perfil de les les dones que van ser detingudes per accions vinculades a CCOO no era el mateix. Per estudiar-lo, s'ha recorregut a les dades de dones detingudes i identificades per activitats relacionades amb CCOO, les COJ i Sectores de CCOO (que el 1974 s'integraren a CCOO). Obtenim una mostra de 127 detencions i identificacions de dones que la policia relaciona amb aquestes organitzacions. La major part de les identificacions corresponen a l'any 1970, fruit de

diversos informes policials elaborats a partir de les detencions i identificacions produïdes durant l'estat d'excepció⁵.

De les 104 dones que la policia va detenir o identificar per ser membres de CCOO o per participar en alguna acció convocada per aquestes (104), la majoria només van ser vinculades amb CCOO (70 detencions). No obstant això, és remarcable 22 fossin vinculades al PSUC i 4 a les tat de detingudes i identificades que també van ser vinculades al PSUC (22 detencions) i a les JCC. Això refermaria la imatge d'hegemonia del PSUC a les CCOO durant els anys setanta. Les organitzacions catòliques, a diferència de la dècada anterior, van tenir un paper molt secundari, almenys entre les identificacions i detencions de dones de CCOO: tan sols es registren dos casos de la HOAC i dos de la JOC. La presència d'altres grups polítics resulta gairebé testimonial, com és el cas del Partido Obrero Revolucionario Trotskista i del grup Comunismo. Així mateix, també n'hi ha de vinculades a les Comissions de Solidaritat i als Comitès d'Estudiants de Batxillerat, perquè foren detingudes quan repartien propaganda dels dos grups⁶.

Les COJ, que havien estat font d'enfrontament a finals dels anys seixanta, van continuar actuant a principis del setanta, encara que ja força debilitades. Entre 1970 i 1971 es van registrar 19 dones identificades o detingudes com a membres de les COJ, la majoria de les quals (10) també van ser vinculades a les JCC per la policia. Una minoria (2) ho foren al PCE (i), mentre que la resta no van ser relacionades amb cap altre grup. Per altra part, l'anàlisi quantitatiu inclou les dones que van ser vinculades per la policia a Sectores de CCOO. Es tracta de quatre dones detingudes el 1973 i el 1974⁷. Sectores de CCOO passà a formar part de CCOO a finals de 1974.

⁵ Es tracta dels informes de l'AHGCB, Correspondencia Gobernadores, "Remisión de un informe sobre el 'Centro Social de Cerdanyola, de Mataró'", 6 de febrer de 1970, c. 302; "Nota Informativa. Mataró. Sección Femenina de 'Comisiones Obreras'", 19 d'agost de 1970, c. 302 i, sobretot, de l'informe de la 6ª BIS, "Relación de personas más destacadas por sus actividades políticas contra el Régimen, cuyos datos de filiación y antecedentes obran en la Sexta Brigada Regional de Investigación Social de esta Jefatura Superior", Barcelona, 28 de desembre de 1970, c. 80.

⁶ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Detención de dos jóvenes, en Sabadell, autores de difusión de propaganda subversiva", Barcelona, 25 de març de 1973, c. 289; AHGCB, BRIS, "Detenciones por propaganda subversiva", Barcelona, 27 d'agost de 1975, c. 314.

⁷ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Manifestación relámpago", 13 de febrer de 1974; "Detención de cuatro personas por difusión de propaganda en Cornellà", Barcelona, 27 d'abril de 1974, c. 289.

Taula 6.5 Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO, COJ i Sectores de CCOO, en funció de la seva vinculació a altres organitzacions. Província de Barcelona, 1970-1975

Organització	Organització 2	1970	1971	1972	1973	1974	1975	Total
CCOO		46	10	5	1	6	2	70
	Comitès d'Estudiants de Batxillerat				1			1
	Comunismo			1				1
	CS						1	1
	HOAC	2						2
	JCC	1		2		1		4
	JOC	1		1				2
	PORT			1				1
	PSUC	15		1	3	1	2	22
Total CCOO		65	10	11	5	8	5	104
COJ		3	4					7
	JCC	10						10
	PCE (i)	2						2
Total COJ		15	4					19
Sectores de CCOO					1	3		4
Total Sectores de CCOO					1	3		4
Total general		80	14	11	6	11	5	127

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

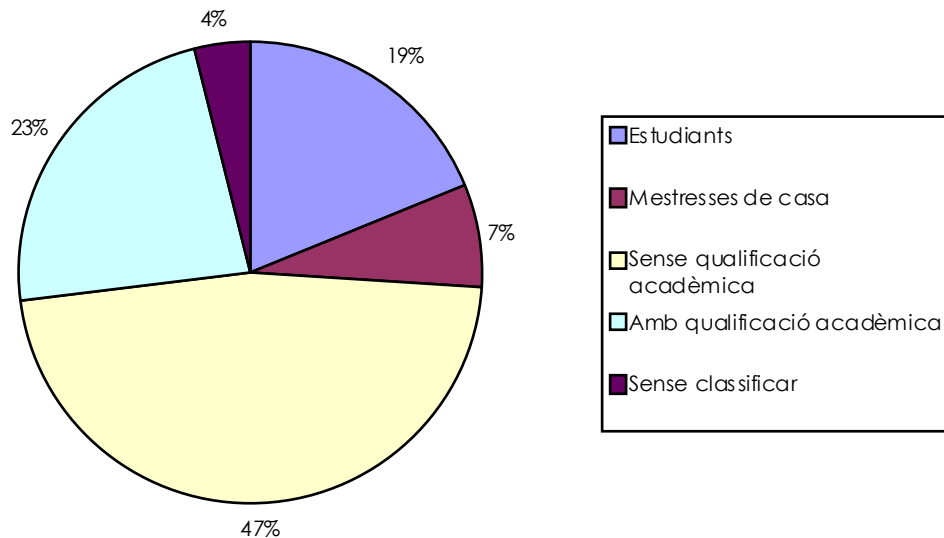
Les ocupacions de les dones detingudes o identificades per actes relacionats amb CCOO presenten importants diferències respecte les detingudes per activitats contra el règim. Si s'analitzen les ocupacions individualment, la més freqüent fou el treball a la indústria tèxtil (26% de les detencions amb dades sobre ocupació); la segona, estudiants (19%), amb una proporció molt inferior a la del total de detingudes per activitats contra el règim. Per grups professionals, el més nombrós va ser el de treballadores manuals (47%), seguit de les treballadores amb certa qualificació acadèmica (23%), les estudiants (19%) i mestresses de casa (7%). La important presència de treballadores manuals constitueix una notable diferència respecte el període de 1965 a 1969, quan el grup més nombrós havia estat el de treballadores amb qualificació acadèmica, seguit del de treballadores sense qualificació acadèmica. Aquestes dades semblen indicar que, durant la primera meitat dels anys setanta, entre les dones vinculades a CCOO, van predominar les obreres.

Taula 6.6 Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO, per ocupacions i grups professionals, 1970-1975. Detall per anys

Grup professional	Ocupació	1970	1971	1972	1973	1974	1975	Total període
Estudiants	Estudiants	13	1		2	2	1	19
Mestresses de casa	Mestresses de casa	5		1	1			7
Treballadores sense qualificació acadèmica	Arts gràfiques	1						1
	Caixeres/comerç	1						1
	Jardineres	1						1
	Jornalera			1				1
	Metall	6	2	2	1	3	2	16
	Servei domèstic	1						1
	Tèxtil	13	6	4	1	1	1	26
Treballadores amb qualificació acadèmica	Administratives	10	1	1	1		1	14
	Assistents socials	1		1				2
	ATS/infermeres	1						1
	Ensenyament	3		1		1		5
	Llicenciades	1						1
No classificables	Empleades	1				2		3
	Aprenents					1		1
Sense dades		22	4			1		27
Total		80	14	11	6	11	5	127

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

Gràfic 6.5 Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO per grups professionals, 1970-1975

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÀGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

També hi havia diferències entre la procedència de les detingudes per activitats contra el règim i les detingudes i identificades vinculades a CCOO. En el cas de CCOO, la majoria eren nascudes a Catalunya (47,37% de les detencions i identificacions amb dades de procedència), sobretot de Barcelona. En segon terme estaven les de procedència andalusa (21,05%), seguides de les extremenyes (7,37%) i les nascudes a altres estats (6,32%), sobretot l'URSS. Respecte el període anterior, això significava una reducció de les de procedència catalana, de les nascudes en altres estats i Aragó, a banda d'un increment de les andaluses, extremenyes i gallegues. Més de la meitat de les dones detingudes i identificades per fets relacionats amb CCOO eren de procedència immigrant, cosa que no es corresponia exactament amb la composició de la població femenina a la província de Barcelona. D'aquesta manera, les dones nascudes a Catalunya, tot i ser la majoria entre les identificades i detingudes, estaven infrarepresentades respecte la seva proporció en la població. Passa el contrari per a les de procedència andalusa, gallega i

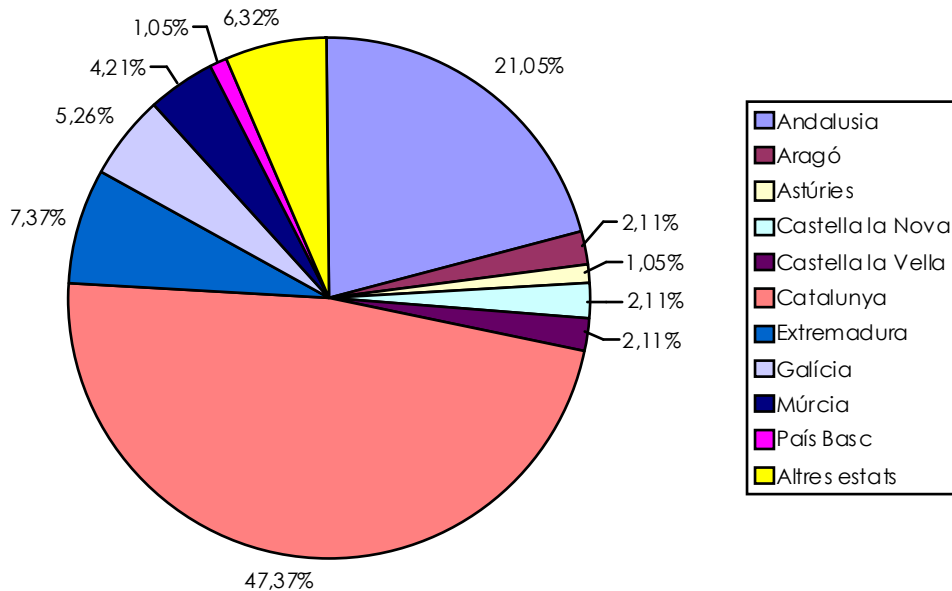
d'altres estats, proporcionalment més presents entre les dones vinculades a CCOO que entre la població femenina. El fet que més de la meitat de les identificades i detingudes fossin de procedència immigrant pot tenir relació amb el predomini de les treballadores manuals, ja que hi havia una major presència immigrant entre aquestes.

Taula 6.7 Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO, per regió i província de naixement. Província de Barcelona, 1970-1975

Regió		Província/Estat	
Andalusia	20	Cadis	1
		Còrdova	2
		Granada	4
		Huelva	2
		Jaén	3
		Màlaga	6
		Melilla	1
		Sevilla	1
Aragó	2	Saragossa	1
		Terol	1
Astúries	1	Oviedo	1
Castella la Nova	2	Ciudad Real	2
Castella la Vella	2	Burgos	1
		Sòria	1
Catalunya	45	Barcelona	39
		Lleida	2
		Tarragona	4
Extremadura	7	Badajoz	5
		Càceres	2
Galícia	5	Corunya	1
		Lugo	4
Múrcia	4	Albacete	3
		Múrcia	1
País Basc	1	Guipúscoa	1
Altres estats	6	Marroc	2
		URSS	4
Sense dades			32
Total			127

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

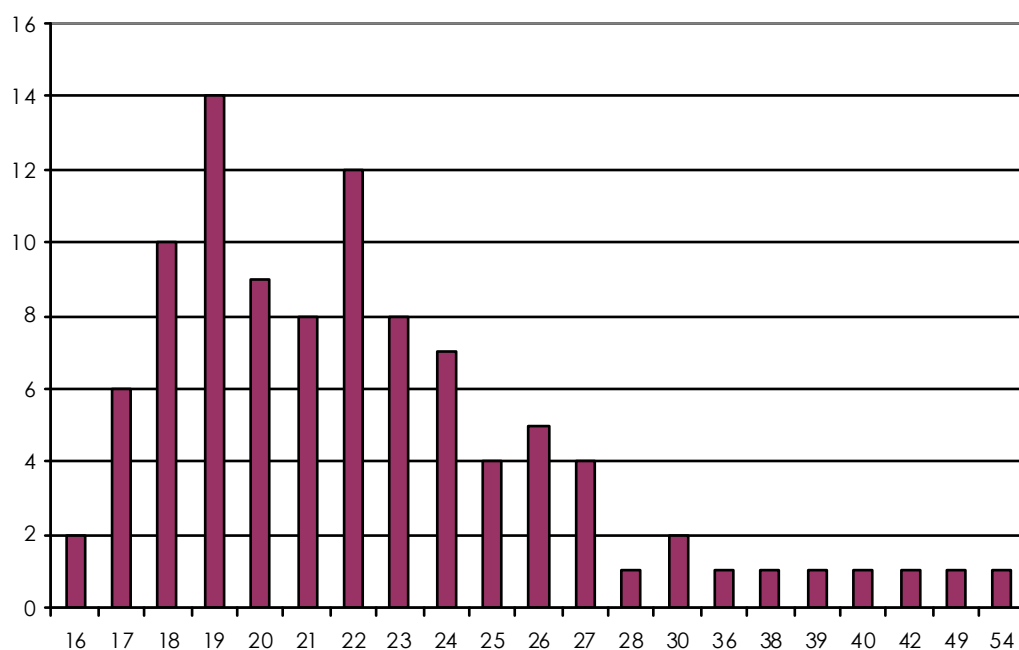
Gràfic 6.6 Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO, per regió de naixement. Província de Barcelona, 1970-1975

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÀGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

Pel que fa a l'edat de les identificades i detingudes vinculades a CCOO, es va produir un clar rejueniment respecte la segona meitat dels anys seixanta. Entre 1970 i 1975 l'edat mitjana de les detingudes i identificades era de 22,51 anys, edat molt inferior als 28,23 anys del període previ. Entre 1970 i 1975, el 53,53% de les dones vinculades a CCOO tenien entre 18 i 22 anys en el moment de ser detingudes o identificades, i el 74,74% tenien entre 17 i 24 anys. La tendència al rejueniment era més espectacular que la que es va produir entre el total de les dones detingudes per activitats contra el règim.

Gràfic 6.7 Detencions i identificacions de dones per activitats relacionades amb CCOO per edat. Província de Barcelona, 1970-1975

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

També es van produir canvis en l'estat civil. Si entre 1965 i 1969 el 63,41% eren solteres, en el període 1970-1975 ja ho eren el 73,85%. El descens de l'edat de les dones vinculades a CCOO hi tingué un pes important. Tanmateix, el percentatge de solteres entre les vinculades a CCOO era menor que entre les detingudes per activitats contra el règim, que el 1970 se situaven entorn el 79,85%. Probablement, les treballadores manuals tendien a casar-se abans que altres col·lectius com estudiants, treballadores "de coll blanc" o professionals.

L'anàlisi de les dades d'identificades i detingudes que la policia va vincular a CCOO ens ofereix una imatge lleugerament diferent de les detingudes per activitats contra el règim en general. Es tractaria de dones molt joves, solteres, majoritàriament treballadores manuals, poc més de la meitat de les quals eren d'origen immigrant. La irrupció de les treballadores manuals i joves configura una panorama molt diferent respecte l'etapa anterior. Sembla que, durant els anys setanta, la presència femenina a CCOO serà sobretot cosa d'obreres joves, encara que també les administratives tingueren un paper rellevant i comptaren amb col·laboració d'estudiants. Caldrà confirmar-ho a través de testimonis.

6.2 Les militants dels anys setanta. Una aproximació qualitativa

Durant la primera meitat dels anys setanta, continuà havent dones que es van vincular a CCOO a partir dels seus marits, però la seva actuació no fou tan determinant com durant la dècada anterior, perquè les més actives van canalitzar la seva activitat cap altres moviments socials com el veïnal⁸. Per això, aquest apartat se centrarà en les dones considerades militants. A partir de 21 entrevistes es farà una anàlisi qualitativa de les característiques de les dones que es van incorporar a la militància en CCOO entre 1970 i 1975, i s'analitzaran com van entrar-hi en contacte⁹.

Les dones que van tenir una participació més activa en CCOO durant la primera meitat dels anys setanta tenien una feina remunerada al mercat regular, i eren considerades militants de CCOO tant per elles mateixes com per part dels seus companys. Sovint tenien un paper destacat en l'activitat reivindicativa als seus centres de treball, a la vegada que participaven en les assemblees de coordinadores locals o sectorials de CCOO. Aquestes dones van entrar en contacte amb CCOO a partir de diferents àmbits. Alguns ja havien tingut una notable importància entre 1966 i 1969, com la família o les organitzacions d'apostolat obrer. Altres van incrementar el seu pes respecte el període anterior, com és el cas de la incorporació a partir d'altres moviments socials o partits polítics, així com dels companys i companyes de feina¹⁰.

Com en el període anterior, algunes persones van entrar en contacte amb CCOO després d'haver militat en organitzacions catòliques. En tenim un exemple amb Adoración Díez Hernando (Tortuera, Guadalajara, 1953), que des dels 14 anys participava en grups cristians. Inicialment, perquè constituïen una forma d'oci. Es va involucrar en l'organització d'activitats lúdico-culturals. Entre 1972 i 1973 va residir a Londres, on rebé

⁸ CEFID, Fons oral Moviment Veïnal, entrevista a Maruja Ruiz Martos. Entrevistes a M. Rosa Martínez Bereda, 28 de novembre-11 de desembre de 2007; Rosa M. Rísquez Gómez, 19 de desembre de 2007 i Piedad Samper García, 14-19 d'octubre de 2005.

⁹ Les entrevistes analitzades són: AHCO, entrevistes a Anna Bosch Parera, Esperanza Calvo (amb Anna Morató Sáenz), M. Dolores Carrión Cazorla, Conchi Castellano Remesal, Núria Casals Pérez, Adoración Díez Hernando, Aurora Gómez Cano, Isabel López López, Olga Miralles i Fossas, Josefa Moral Siles, Consol Moreno Monterroso, Carmen Ortega Company, M. Jesús Pinto Iglesias, Ángeles Romero Pérez i Georgina Villanueva Sánchez; FU, entrevistes a Isabel Aunió Morro, Ana Hero Sirvent, Aurora Huerga Barquín, Mercè Sellés Comellas i Concepción Sánchez Medina; entrevista a Teresa Cortina Cirera, 21 de gener de 2007.

¹⁰ A BORDERÍAS, Cristina; BORRELL, Mònica; IBARZ, Jordi; VILLAR, Conchi, "Los eslabones perdidos...", *op. cit.*, p. 192-198, el plantejament és similar, ja que s'afirma que durant els anys setanta les dones es van incorporar a CCOO a partir d'organitzacions cristianes, el moviment estudiantil, el moviment veïnal i de les mobilitzacions o comissions de fàbrica. Aquí, tanmateix, continuem considerant la família una via d'accés rellevant.

la influència de grups de defensa dels drets humans i en solidaritat amb moviments revolucionaris d'Amèrica Llatina. En tornar, es va organitzar a l'HOAC, i a partir de les seves reunions entrà en contacte amb membres de CCOO. Aquests la van animar a que s'incorporés a CCOO, ja que no hi tenien ningú a l'empresa on treballava llavors, Cosmo (metall, Barcelona)¹¹.

Per la seva banda, Concepción Sánchez Medina (Sevilla, 1954) va participar en grups de joves cristians a la seva ciutat d'origen. Quan ella i la seva família van emigrar a Sant Joan Despí va continuar anant a missa. El capellà organitzà un grup de joves, que es va convertir en una tapadora de BR. Al principi, els companys li van ocultar, fins que un dia va agafar propaganda d'un conflicte a l'empresa Fenixbrom i els ho va explicar. Llavors li van donar lectures i va començar a militar en Sectores de CCOO¹².

A partir de les dades sobre detencions i identificacions de dones vinculades a CCOO s'ha vist que n'hi havia poques que també militessin en organitzacions d'apostolat obrer. Les entrevistes constaten que durant els anys setanta no constituïen una "via d'entrada" a CCOO tan important, sobretot si ho comparem amb la segona meitat dels anys seixanta¹³. Els moviments d'apostolat obrer van patir una greu crisi entre finals dels anys seixanta i principis dels setanta. Aquesta crisi tenia un doble origen: l'enfrontament amb la jerarquia episcopal i la pèrdua de militants. La jerarquia eclesiàstica, afí a la dictadura, veia amb preocupació com els militants de moviments especialitzats de l'Acció Catòlica participaven en accions contra el franquisme. Aquest enfrontament es va posar de manifest el 1966, quan la Conferència Episcopal van avalar la convocatòria del Referèndum per l'aprovació de la Ley Orgánica del Estado, mentre els moviments d'Acció Catòlica reclamaven una plataforma de discussió lliure de la llei, com a condició democràtica per la consulta. Aquell any la Conferència Episcopal censurà les conclusions de les jornades nacionals d'Acció Catòlica. L'enfrontament va seguir els següents anys, i arribà al punt màxim el 1968. Aquell any es van aprovar uns nous estatuts d'Acció Catòlica Espanyola que prioritzaven l'Acció Catòlica general i parroquial per sobre dels moviments

¹¹ AHCO, entrevista a Adoración Díez Hernando.

¹² FU, entrevista a Concepción Sánchez Medina.

¹³ BORDERÍAS, Cristina; BORRELL, Mònica; IBARZ, Jordi; VILLAR, Conchi, "Los eslabones perdidos...", *op. cit.*, p. 193-194 atorguen gran importància a la militància en grups cristians, a l'hora d'integrar-se en CCOO. Els autors tenen en compte diversos grups d'oci com esplais, ateneus, grups corals, sardanistes..., que es consideren espais de qüestionament dels valors franquistes que, en ocasions, troben com a via d'expressió la participació en moviments socials o la integració en partits polítics. No obstant això, si es prenen en consideració tan sols els moviments d'apostolat obrer –com s'havia fet pels anys seixanta– el seu paper com a element sensibilitzador de signe obrerista i com a forma d'entrar en contacte amb CCOO és molt més reduït, en comparació amb la dècada anterior.

especialitzats, i sancionaven l'estricta dependència jeràrquica de l'organització seglar. Això conduí als seus dirigents i consiliaris a dimitir. La HOAC i la JOC van eludir la dissolució negociant un status particular, dins els nous estatuts, però això no va evitar que entressin en crisi¹⁴.

Els militants d'aquests moviments van viure intensament l'enfrontament amb la jerarquia catòlica. Esdevingué una font de desengany envers la institució eclesiàstica. Alguns consiliaris es van secularitzar, cosa que va generar desconcert entre els militants catòlics. A més a més, la doble militància de molts dels membres de l'HOAC i la JOC esdevingué difícil de combinar. Per a alguns –atrets per les organitzacions d'apostolat obrer per la seva crítica social i perquè intentaven canviar la societat– en militar en un altre grup van considerar que el segon era un mitjà més idoni per canviar el món que els envoltava. Les organitzacions d'apostolat obrer, en ser legals, havien assumit una funció substitutòria per aquells qui volien implicar-se en la millora de les condicions de treball i de vida, així com en la lluita antifranquista. Tanmateix, precisament pel fet de ser legals havien de ser prudents en les seves declaracions i accions si no volien comprometre la seva supervivència. D'aquesta manera, encoratjaven els seus militants al “compromís temporal” individual, però com a organitzacions no podien assumir un discurs (i acció) tan clarament antifranquista i anticapitalista com les organitzacions antifranquistes clandestines. Sovint, el compromís temporal es va plasmar en l'entrada dels seus militants en moviments socials i diferents partits antifranquistes. En alguns d'aquest partits, conforme a la seva interpretació del marxisme, la religió era considerada “l'opi del poble” i, per tant, el catolicisme dels militants de l'HOAC o la JOC era fortament qüestionat. Molts van abandonar aquestes organitzacions i alguns també les seves creences religioses. Alhora, molts catòlics progressistes, en vista de la crisi de l'HOAC, la JOC i ACO es van organitzar a partir de les Comunitats Cristianes de Base.

Aquest conjunt de circumstàncies ajuda a entendre la important pèrdua de militància de les organitzacions d'apostolat obrer. Francisco Martínez Hoyos mostra que entre 1969 i 1970 es va produir un descens vertiginós del número de grups de la JOC a la diòcesi de Barcelona. Emili Ferrando indica que la crisi va afectar l'HOAC el 1970. Les

¹⁴ MONTERO, Feliciano, *La Iglesia: de la colaboración a la disidencia (1956-1975)*, Madrid, Encuentro, 2009, p. 168-170, 229-239.

dades disponibles sobre la diòcesi de Barcelona indiquen que el 1967 hi havia 360 militants de l'HOAC; el 1969, n'hi havia 241 i el 1973, només 57¹⁵.

En el cas de CCOO, cal afegir que cap al 1969 molt militants d'organitzacions catòliques havien abandonat el moviment, pels seus enfrontaments amb militants del PSUC. Una part rellevant d'aquests van participar en una plataforma parasindical alternativa a CCOO: Plataformes de CCOO. Així doncs, la crisi de les organitzacions d'apostolat obrer i el fet que una part important dels seus membres haguessin deixat CCOO entorn 1969, ens permet entendre que militar en una organització catòlica obrera no fos la "via d'accés" més habitual a CCOO.

Entre les dones que es van incorporar a la militància en CCOO durant aquest període, trobem algunes que ho van fer a partir de les relacions familiars. En aquesta època, a diferència de l'anterior, no sembla que fos exclusivament a partir de marits o pares. Per exemple, Georgina Villanueva Sánchez (Cella, Terol, 1932) entrà en contacte amb el PSUC a través d'un cosí, a principis dels anys setanta. A partir del PSUC va contactar amb les CCOO del tèxtil, en part perquè treballava a Fabra i Coats, on també treballava l'esposa d'un destacat dirigent de les CCOO del tèxtil, Agustí Prats. Va ser després d'estar militant a les CCOO del tèxtil (entorn 1972 i 1973) quan conegué qui seria el seu marit, Gabriel Márquez, un altre dirigent de CCOO¹⁶.

D'altra banda, Josefa Moral Siles (Alcaudete, Jaén, 1950) va arribar al PSUC a través d'un professor de tennis del seu germà. Aquest professor començà a parlar del PSUC amb el germà i, en saber que ella treballava en un taller de la confecció, també hi va voler parlar. Li va presentar gent del PSUC i, poc després, de CCOO del tèxtil¹⁷.

Tant l'una com l'altra van entrar en contacte amb l'organització a través d'un familiar perquè, donada la situació d'il·legalitat en la que estaven tant CCOO com el PSUC, de vegades no era fàcil trobar la via d'entrada. La família oferia un context de confiança, que garantia que no s'estava permetent l'accés a un membre de les forces de seguretat. A més, com a mínim en el cas d'aquestes dues informants, les seves famílies també els havien transmès valors contraris al règim. Ambdues procedien de famílies que havien patit la repressió franquista. A més, Georgina Villanueva havia participat des de 1956 en conflictes laborals a la seva empresa, en els que dones anarquistes havien assolit

¹⁵ MARTÍNEZ HOYOS, Francisco, *La JOC a Catalunya... op. cit.*, p. 107-110, 251-290. FERRANDO, Emili, *Cristians i rebels...*, *op. cit.*, p. 207-227.

¹⁶ AHCO, Biografies obreres, entrevista a Georgina Villanueva Sánchez.

¹⁷ AHCO, Biografies obreres, entrevista a Josefa Moral Siles.

un important paper. Josefa Moral, per la seva banda, va trobar en el professor de tennis del seu germà la forma de concretar les seves inquietuds socials:

Primeramente me convence y espera a que yo se lo pida, no es que me quiera meter. O sea, no sentí que me metió, fue porque se lo pedí yo. Porque yo tenía (...) como una inquietud muy grande, sabes aquellas inquietudes que tienes de hacer cosas pero no sabes cómo... Es algo que tienes ahí dentro pero que no sabes cómo darle salida¹⁸.

A principis dels anys setanta, hi havia una forma més comú d'entrar en contacte amb CCOO: a partir de la militància en altres moviments socials o partits polítics. S'ha pogut constatar que una part rellevant de les informants, abans de militar en CCOO, ho havien fet en altres organitzacions antifranquistes.

Anna Bosch (La Garriga, 1951), filla d'una família pagesa, va iniciar els seus contactes amb la política –i el problema amb la Guàrdia Civil– a l'agrupament escolta laic del seu poble. Aquesta situació va generar importants enfrontaments amb la seva mare i àvia. Amb 17 anys va anar a viure a Barcelona, on cursà estudis de batxillerat. Va ser un temps d'una important vida social i cultural, on l'Anna Bosch estigué molt influïda per plantejaments del maig del 68, pel que fa a la voluntat de participar en una revolució contra la societat en la que vivia, i de qüestionar-se la moral convencional. En acabar els estudis de batxillerat, va estudiar teatre, doncs considerava que anar a la Universitat era “burgès”. Entretant, a través d'una companya de pis s'incorporà al Partit Socialista d'Alliberament Nacional (PSAN). Anna Bosch havia desenvolupat la seva trajectòria laboral com a administrativa, però pensava que no era la forma més adient d'incidir en la societat: “de seguida vaig tenir molt clar que la revolució l'havien de fer els obrers”, de manera que el 1972 buscà feina com a obrera industrial. Primer va treballar a Derby, i després a l'Espanya Industrial, entre 1972 i 1974. En aquest període contactà amb CCOO i participà en reunions amb els seus dirigents. El 1973 va començar a militar en el PSUC, militància a la que es va dedicar més intensament quan va deixar el treball com a obrera i retornà a la feina d'administrativa, el 1974¹⁹.

Existeixen algunes similituds entre la trajectòria d'Anna Bosch i de M. Jesús Pinto Iglesias (1950, Aguilera, Burgos), quant a la influència cultural de maig del 68, els enfrontaments amb els pares i la proletarització. M. Jesús Pinto era filla d'un funcionari de

¹⁸ AHCO, entrevista a Josefa Moral Siles.

¹⁹ AHCO, entrevista a Anna Bosch Parera.

jutjat i d'una mestressa de casa. Va començar a interessar-se per la situació social a partir d'un grup de joves de la parròquia de les Navas, a Barcelona. A la Universitat, estudiant Medicina, va participar en el moviment estudiantil, als comitès de curs i les assemblees. Estigué molt influïda per l'aspecte cultural de maig del 68, sobretot pel qüestionament de la moralitat imperant, especialment del matrimoni com a horitzó vital. Aquests canvis van fer esclatar els conflictes amb els pares, ja que posava en dubte la seva autoritat i el projecte de vida que tenien pensat per a ella. Marxà de casa a pisos compartits en diverses ocasions i el 1973 començà a militar en l'MC. El 1974 es proletaritzà, en una empresa del metall a Poblenou, i fou llavors quan entrà en contacte amb CCOO²⁰.

Núria Casals Pérez (Barcelona, 1951) també va entrar en contacte amb CCOO després de la seva proletarització. Tenia una família d'origen obrer i que la introduí al món associatiu a partir de l'excursionisme. Era una família antifranquista però, com era freqüent, no volia que ella intervingués en política. Això va començar a provocar problemes quan ella, estudiant batxillerat, s'interessà pel Procés de Burgos. Aquests enfrontaments, entre d'altres, van afavorir que aprofités els seu matrimoni per independitzar-se. Estudià peritatge químic i, treballant com a auxiliar de laboratori, va conèixer persones que la van introduir a l'MC entre 1971 i 1972. El 1973 va considerar que, per mantenir el seu compromís antifranquista, era més adequat treballar com a obrera i anar a viure a Cornellà. El 1974, treballant a l'empresa del metall AFA va començar a militar en CCOO²¹.

Mercè Sellés Comellas (Santa Maria d'Oló, Barcelona, 1953), tot i que inicialment militava a Sectores de CCOO i va entrar a CCOO a partir de la unificació del PSUC i BR, comparteix nombroses característiques amb les anteriors informants: va néixer a la província de Barcelona a principis dels anys cinquanta. Va sensibilitzar-se políticament en una associació catòlica, però començà a participar més activament en política a partir del Procés de Burgos, època durant la qual la família es va traslladar a Molins de Rei. Des del 1971, a COU, participà al moviment estudiantil. El 1971 va començar a militar en les Comissions de Barris i Fàbriques, inicialment a barris, i s'implicà en la lluita per la canalització del Llobregat. Més endavant passà a militar en BR. Quan encara era estudiant, participà en piquets de vagues i en assemblees al Sindicat Vertical. El 1973 es va

²⁰ AHCO, entrevista a M. Jesús Pinto Iglesias.

²¹ AHCO, entrevista a Núria Casals Pérez.

proletaritzar i anà a treballar a Laboratoris Almirall perquè BR volia organitzar la zona nord del Baix Llobregat²².

Carmen Ortega Capmany (Guadix, Granada, 1949) també va iniciar la seva trajectòria en moviments socials a partir de les Comissions de Barris i Fàbriques, amb les que es va implicar activament en la lluita per la canalització del Llobregat, després d'haver-se sensibilitzat a l'institut, mentre feia el batxillerat nocturn, amb el Procés de Burgos. Va participar en piquets i assemblees al Sindicat Vertical quan era estudiant. No va arribar a militar en BR, ni es va proletaritzar, ja que va desenvolupar la seva trajectòria laboral com a administrativa. Va integrar-se a CCOO i el PSUC després de traslladar-se a Mataró el 1974²³.

Teresa Cortina Cirera (Mataró, 1920) és un cas una mica especial. El seu pare era membre del PSUC des dels seus orígens, i des de nena participà en activitats de suport al partit. Durant la Guerra Civil va treballar a les oficines del Socors Roig Internacional i col·laborà amb les JSUC. Durant la postguerra, el seu pare i el seu futur marit patiren l'exili i la presó, però ella no fou reprimida directament. Perdé el contacte amb el partit. Sembla ser que, entre finals dels anys seixanta i principis dels setanta, va entrar en contacte amb CCOO i, a partir d'aquí, recuperà el contacte amb el PSUC²⁴.

Es pot constatar que durant la primera meitat dels anys setanta van integrar-se a CCOO dones amb experiència de participació en partits polítics o en el moviment estudiantil o veïnal. Gran part havia nascut a la província de Barcelona sobre 1950, en famílies amb orientacions ideològiques diverses. Procedien de famílies de classe baixa o mitjana, però que havien pogut costejar estudis mitjans o, fins i tot superiors, encara que era força comú que els haguessin de combinar amb treball remunerat. El 1970, l'activitat dels grups antifranquistes contra el Procés de Burgos va tenir un paper rellevant en la sensibilització política d'aquestes dones. La seva militància va contribuir a tensar les relacions amb els pares, cosa que portà algunes a independitzar-se, de vegades mitjançant el matrimoni. Quan es van implicar en organitzacions antifranquistes, la idea que els treballadors eren els protagonistes en la lluita contra el franquisme, o en la revolució, va portar algunes a deixar els estudis, o feines "de coll blanc", per entrar a treballar com a operàries industrials i llavors militar en CCOO. Durant la primera meitat dels anys setanta una part molt rellevant de les dones que es van incorporar a CCOO, a diferència del

²² FU, entrevista a Mercè Sellés Comellas.

²³ AHCO, entrevista a Carmen Ortega Company.

²⁴ Entrevista a Teresa Cortina Cirera, 21 de gener de 2007.

que havia passat anteriorment, ho van fer a través de companys o companyes de feina. En 11 de les 21 entrevistes analitzades les testimonis afirmen haver-ho fet d'aquesta manera²⁵. Lògicament, tenen perfils diferents, però també algunes característiques en comú, similar a l'obtingut a partir de les dades policials. Es tracta de persones nascudes entre 1933 i 1957, sobretot durant el primer quinquenni dels anys cinquanta. Així doncs, durant l'època que estudiem, tenien uns 20 anys. La majoria d'elles havien nascut fora de la província de Barcelona²⁶, de les quals quatre havien immigrat a principis dels seixanta, quan eren nenes²⁷ i tres a finals dels seixanta o començaments dels setanta, pocs anys abans d'implicar-se a CCOO²⁸.

Les dones que van entrar en contacte amb CCOO a partir de l'àmbit laboral normalment tenien una formació menor que aquelles que s'hi van incorporar a partir de la militància en altres organitzacions antifranyquistes. La majoria tenien estudis primaris²⁹. Algunes no els havien pogut finalitzar, com per exemple Conchi Castellano Remesal (1949, Écija, Sevilla), a qui els seus pares van treure de l'escola per ajudar en el treball domèstic, mentre que els fills homes sí que acabaren els estudis primaris³⁰. D'altres, havien pogut cursar batxillerat³¹, o ensenyaments professionals³². Sovint, les famílies no els podien costejar els estudis i necessitaven ingressos propis. Els recursos familiars tendien a destinar-se als estudis dels fills homes perquè s'entenia que les filles es casarien, mentre que els fills podien rendibilitzar-los amb una bona feina³³. No obstant això, la majoria d'elles van voler continuar formant-se mentre treballaven –almenys, com veurem, fins que

²⁵ AHCO, entrevistes a M. Dolores Carrión Cazorla (realitzada per l'autora), Esperanza Calvo (a l'entrevista amb Anna Morató), Conchi Castellano Remesal, Aurora Gómez Cano, Isabel López López, Olga Miralles i Fossas, Consol Moreno Monterroso i Ángeles Romero Pérez. FU, entrevistes a Isabel Aunió Morro, Ana Hero Sirvent i Aurora Huerga Barquín.

²⁶ AHCO, entrevistes a M. Dolores Carrión Cazorla, Conchi Castellano Remesal, Isabel López López, Consol Moreno Monterroso i Ángeles Romero Pérez. FU, entrevistes a Isabel Aunió Morro i Aurora Huerga Barquín.

²⁷ AHCO, entrevistes a M. Dolores Carrión Cazorla, Isabel López López i Consol Moreno Monterroso. FU, entrevista a Isabel Aunió Morro.

²⁸ AHCO, entrevistes a Conchi Castellano Remesa i Ángeles Romero Pérez. FU, entrevista a Aurora Huerga Barquín.

²⁹ AHCO, entrevistes a M. Dolores Carrión Cazorla, Conchi Castellano Remesal, Consol Moreno Monterroso, Isabel López López, Ángeles Romero Pérez. FU, entrevistes a Isabel Aunió Morro i Aurora Huerga Barquín.

³⁰ AHCO, entrevista a Conchi Castellano Remesal.

³¹ AHCO, entrevistes a Aurora Gómez Cano i Olga Miralles i Fossas. FU, entrevista a Ana Hero Sirvent.

³² AHCO, entrevista a Esperanza Calvo.

³³ AHCO, entrevistes a Olga Miralles i Fossas i M. Dolores Carrión Cazorla. FU, entrevistes a Isabel Aunió Morro i Aurora Huerga Barquín. Entrevista a Mari Carmen León Rodríguez, 17 de gener de 2013. DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, "Las fuentes orales y la construcción de relatos biográficos: mujeres trabajadoras en la dictadura franquista", a LLONA, Miren (coord./ed.), *Entreverse. Teoría y metodología práctica de las fuentes orales*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2012, p. 202-203.

van començar a militar en CCOO³⁴. En virtut de les seves trajectòries laborals, sembla que ho feien més per la voluntat de continuar formant-se més que no pas per canviar d'ocupació. Tanmateix, aquesta voluntat de vegades no era compresa pels seus familiars, ja que no veien la utilitat pràctica als seus estudis³⁵. En alguns casos perquè, essent dones, consideraven que tan sols calia que sabessin tenir fills, fer el treball domèstic i cosir³⁶.

Quant a les trajectòries laborals de les informants, la majoria eren treballadores manuals a la indústria³⁷, encara que també hi havia algunes administratives³⁸ i treballadores de la sanitat³⁹. Això ens mostra una major consolidació de CCOO entre obreres industrials, però sense descartar administratives i el sector serveis.

Pel que fa a l'orientació política de les seves famílies, tornem a trobar una majoria de famílies amb plantejaments antifranquistes⁴⁰, que sovint havien patit la repressió franquista. Avis, oncles, ties o pares havien estat víctimes de la repressió en forma d'empresonament, humiliacions públiques o fins i tot afusellaments⁴¹. Un dels casos més clars és el de la família de Conchi Castellano. El pare, del PSOE, havia estat tres anys a la presó, i la mare cinc mesos. Un oncle patern va desaparèixer, i un altre fou empresonat; un oncle matern s'exilià i una tia materna i el seu marit foren empresonats. A casa seva, el pare escoltava la *Pirenaica* amb amics. No volia que la filla fes la comunió, que anés a missa, que cantés el *Cara al Sol* i que, en ocasió d'una visita de Franco, que anés a veure'l. No li explicava directament els motius, sinó que la mare ho feia després. A més, els seus pares estaven casats pel civil. Durant la seva infantesa, va tenir la sensació que la seva família no era com les altres⁴². Un altre cas de clara influència de la ideologia familiar fou el d'Aurora Huerga, ja que, en emigrar a Sant Feliu de Llobregat, els seus pares van entrar

³⁴ AHCO, entrevistes a Aurora Gómez Cano, Isabel López López, Olga Miralles i Fossas, Consol Moreno Monterroso i Ángeles Romero Pérez. FU, entrevistes a Isabel Aunió Morro, Ana Hero Sirvent, Aurora Huerga Barquín. Sobre la combinació de feina i estudis de deu dones que van ser molt actives en els moviments socials al Baix Llobregat, a VERNETTI, Graziella; BARBA, Maribel, *Deu dones no van voler ser dones ideals. La situació de les dones durant el franquisme a El Baix Llobregat*, Barcelona, Ecos, 2008, p. 15-17.

³⁵ AHCO, entrevista a Aurora Gómez Cano. Sobre Aurora Gómez, vegeu BELENGUER, Elisenda, *Aurora Gómez. Una vida de compromís*, Barcelona, DeBarris, 2009.

³⁶ AHCO, entrevistes a M. Dolores Carrión Cazorla i Ángeles Romero Pérez.

³⁷ AHCO, entrevistes a M. Dolores Carrión Cazorla, Conchi Castellano Remesal, Isabel López López, Consol Moreno Monterroso i Ángeles Romero Pérez. FU, entrevistes a Isabel Aunió Morro, Aurora Huerga Barquín.

³⁸ AHCO, entrevistes a Aurora Gómez Cano i Olga Miralles i Fossas. FU, entrevista a Ana Hero Sirvent.

³⁹ AHCO, entrevista a Esperanza Calvo.

⁴⁰ AHCO, entrevistes a Conchi Castellano Remesal, Isabel López López, Olga Miralles i Fossas i Ángeles Romero Pérez. FU, entrevistes a Ana Hero Sirvent i Aurora Huerga Barquín.

⁴¹ AHCO, entrevistes a Conchi Castellano Remesal, Isabel López López i Ángeles Romero Pérez. FU, entrevista a Aurora Huerga Barquín.

⁴² AHCO, entrevista a Conchi Castellano Remesal.

en contacte amb gent que organitzà l'associació de veïns del seu barri, que estaven relacionades amb el PSUC. Aurora Huerga va preferir centrar la seva militància en l'àmbit sindical⁴³.

No sempre la repressió franquista contribuïa a que la família d'origen tingués un posicionament antifranquista. De vegades, la manca de contacte amb aquells que havien viscut la guerra dificultava la transmissió d'aquestes experiències⁴⁴. Tanmateix, era més comú que, després de la repressió, la por s'instal·lés en moltes famílies. En el cas de la família de M. Dolores Carrión, perquè la seva mare li repetia el següent:

Los señoritos tenían el poder y no se les podía llevar la contraria. No se podía hablar de ellos. Según ellos, había que callar siempre. A mí siempre intentaron meterme en la cabeza que siempre había que estar callada, que siempre había que decir amén a todo. Claro, yo es que soy todo lo contrario, supongo que por decírmelo tanto, no sé. Entonces, ellos habían vivido la guerra, yo tenía que comprender que ellos habían vivido la guerra y que ellos habían visto todo lo que había pasado después. Entonces yo tenía que creer todo lo que me decían a pies juntillas: “Los que mandan, ellos tienen el poder, y ellos lo van a utilizar”. Y entonces, yo no me podía hacer idea de lo que ellos era capaces de hacer. Y entonces no me decían más porque no querían hablar, y me dejaban así⁴⁵.

Entre les dones que van entrar en contacte amb CCOO a partir dels companys o companyes de feina, també n'hi havia amb famílies d'ideologia conservadora, però no fou gaire comú⁴⁶. Durant els anys setanta, entre les persones que es van posar en contacte amb CCOO d'aquesta manera la ideologia familiar continuava tenint un paper rellevant. Tanmateix, també hi havia altres vies de conscienciació. Per Aurora Gómez, la campanya contra el Procés de Burgos –que va viure quan feia el curs Preuniversitari–, fou el seu despertar a l'antifranquisme⁴⁷. Ángeles Romero, a l'acadèmia on estudiava, va entrar en contacte amb un grup de persones vinculades a BR, amb les quals assistia a conferències⁴⁸.

Tanmateix, allò que va resultar determinant en la decisió de militar en CCOO fou la seva experiència laboral. Treballar en una empresa tan gran, conflictiva i emblemàtica com era la SEAT entorn 1971 marcà profundament Consol Moreno i Isabel López, que es van

⁴³ FU, entrevista a Aurora Huerga Barquín.

⁴⁴ AHCO, entrevista a Consol Moreno Monterroso.

⁴⁵ AHCO, entrevista a M. Dolores Carrión Cazorla.

⁴⁶ AHCO, entrevista a Aurora Gómez Cano.

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ AHCO, entrevista a Ángeles Romero Pérez.

incorporar decididament a les CCOO de SEAT⁴⁹. Altres, després de participar en un conflicte laboral, establiren contacte amb els membres de CCOO de les seves respectives empreses⁵⁰. Fou força comú que militants de CCOO (o de grups vinculats) entressin en contacte amb les companyes més reivindicatives, o que havien participat molt activament en una protesta laboral⁵¹. Resulta molt rellevant i força innovador respecte els anys seixanta, quan les poques “obreres” convidades a participar en les CCOO van ser militants d’organitzacions d’apostolat obrer molt actives a les seves empreses. Durant els anys setanta els militants de CCOO volien arribar a les obreres més reivindicatives. Fins i tot, en alguns casos, s’aproximaven a persones amb llocs de treball propicis per relacionar-se amb altres companys i companyes. Fou el cas de Consol Moreno, a la SEAT:

Por eso mismo intentaron en seguida contactar conmigo para... al tener tú una máquina individual y tú poderte hacer tu faena y poder correr más pa’ que te quede tiempo y tal, pues yo me dedicaba a hacer un poco de enlace: de ir a las cadenas, de ir a cobrar los sellos de Comisiones, a cobrar... entonces cobrábamos en sellos. A decirle a la gente que había una asamblea que había que discutir... para que se fueran a un determinado sitio pa’ vernos un poco más...⁵²

Les dones que es van integrar en CCOO a través de companys o companyes de treball tenien una trajectòria sociopolítica diferent de les dones que s’incorporaven a CCOO després de passar per altres moviments socials i partits polítics. Segons Borderías *et al.*, a més, tenien orígens socials força diferents, perquè havien entrat al mercat laboral per necessitat econòmica, més que no pas per compromís sociopolític. Segons aquests autors la seva militància de les primeres estava lligada molt directament als seus problemes laborals, i només posteriorment es va integrar en organitzacions polítiques. No obstant això, assenyalen que ràpidament van passar dels conflictes laborals a les reivindicacions sociopolítiques⁵³. CCOO era un moviment sociopolític, cosa que afavorí que les persones que es van implicar més intensament combinessin la militància política i sindical. Fins i tot en el cas de les dones que entraren en contacte amb el moviment obrer a partir de la seva

⁴⁹ AHCO, entrevistes a Consol Moreno Monterroso i Isabel López López.

⁵⁰ AHCO, entrevista a Aurora Gómez Cano. FU, entrevista a Ana Hero Sirvent.

⁵¹ AHCO, entrevistes a Esperanza Calvo, Conchi Castellano Remesal, M. Dolores Carrión Cazorla i Olga Miralles i Fossas. Pel cas de Sectores de CCOO, vegeu FU, entrevista a Isabel Aunió.

⁵² AHCO, entrevista a Consol Moreno Monterroso.

⁵³ BORDERÍAS, Cristina; BORRELL, Mònica; IBARZ, Jordi; VILLAR, Conchi, “Los eslabones perdidos...”, *op. cit.*, p. 196.

feina, de vegades van integrar-se simultàniament en organitzacions polítiques⁵⁴. La majoria de les informants entraren en partits polítics poc després d'involucrar-se a CCOO⁵⁵. Algunes, però, van mantenir una relació més distant, encara que a l'entorn del PSUC⁵⁶. Fou el cas d'Àngeles Romero, que va col·laborar amb el PSUC, però no s'hi va afiliar, i de Conchi Castellano, que no va afiliar-se fins el 1982:

Yo no he tenido carné... de partido hasta el año 82 y he militao y he colaborao con el PSUC desde antes de la legalización, pero nunca había tenío carné porque yo era una mujer de... de movimiento obrero, de movimiento sindical y no veía muy claro eso de los partidos tampoco sé porqué...⁵⁷

Valorades els diversos perfils de les militants dels anys setanta, ara s'analitzaran les seves característiques comunes. Pel que fa a la data de naixement, de les 21 entrevistes analitzades, 16 dones van néixer a la dècada dels anys cinquanta. Per tant, es pot constatar allò que ja s'intuïa a partir de les dades de detencions i identificacions policials: durant els anys setanta es tractava de dones majoritàriament joves, d'uns 20 anys. Quant a la procedència, el grup més nombrós (vuit entrevistades) era d'origen català, de la província de Barcelona, però no arribaven a ser la meitat del total. La majoria, per tant, eren d'origen immigrant. Predominaven les de procedència andalusa (set dones), seguides de les castellanes (tres) i, finalment, Extremadura, Galícia i Aragó. D'entre les nascudes fora de la província de Barcelona, la majoria s'hi va instal·lar durant els anys seixanta (nou dones). Per tant, sembla que van passar un cert temps d'adaptació al nou entorn abans d'iniciar la seva militància.

Què van fer aquestes dones, majoritàriament joves i immigrants, a CCOO? Elionor Sellés afirma que les dones que van participar en CCOO van tendir a centrar la seva militància a l'empresa, en part perquè allà podien exercir el lideratge en un món de dones⁵⁸. Tenint en compte les entrevistes analitzades, cal matisar aquestes afirmacions. La majoria de les militants de CCOO no van tenir càrrecs dirigits, però simultaniejaven un

⁵⁴ AHCO, entrevistes a M. Dolores Carrión Cazorla (que s'integrà a l'MC quan es formava CCOO de Santa Coloma) i Esperanza Calvo (que s'integrà a CCOO i el PSUC gairebé a la vegada). FU, entrevista a Isabel Aunió Morro, que a través de companys de feina va entrar en contacte amb Comissions de Barri i amb BR.

⁵⁵ AHCO, entrevistes a Aurora Gómez Cano, Isabel López López, Olga Miralles i Fossas i Consol Moreno Monterroso. En els primers casos es van integrar al PSUC; en el darrer, a BR.

⁵⁶ AHCO, entrevistes a Conchi Castellano Remesal i Àngeles Romero López. FU, entrevista a Aurora Huerga Barquín.

⁵⁷ AHCO, entrevista a Conchi Castellano Remesal.

⁵⁸ SELLES, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., p. 589-590.

rol destacat en les reivindicacions que es plantejaven a les seves fàbriques amb un paper d'enllaç amb l'organització (clandestina) de CCOO. Tot i que algunes d'elles afirmen que es van dedicar sobretot a treballar per la millora de les condicions laborals a la seva empresa, exercien aquest doble paper. Les afirmacions de Georgina Villanueva, treballadora de Fabra i Coats i militant a les CCOO del tèxtil, són un exemple:

Yo la verdad es que hacía cosas pero no era... me limitaba como aquel que dice a la empresa. *Aunque iba mucho al sindicato y participaba en reuniones y todo esto. Mi marido, él sí que estaba bastante... vaya entregado a eso*⁵⁹.

Les majoria de les informants mostren que van combinar el lideratge dins les seves respectives empreses amb una participació activa en organismes coordinadors de CCOO. Algunes van participar en les assemblees d'organismes de caràcter local, com ara la Comissió Obrera Local de Barcelona⁶⁰ o la Coordinadora del Vallès⁶¹. D'altres, participaren en coordinadores sectorials de Barcelona, com les de banca⁶² o el metall⁶³. En aquestes coordinadores, exercien d'enllaços entre els seus respectius llocs de treball i CCOO: informaven dels conflictes a les seves empreses i intentaven que els companys i companyes seguissin les consignes de CCOO, cosa que no sempre era fàcil. Continuant amb el testimoni de Georgina Villanueva, es constata la dificultat que tenia perquè a Fabra i Coats se seguissin les convocatòries de CCOO del tèxtil:

Cuando paraba el textil (...) hizo alguna huelga por el convenio o por lo que fuera, como teníamos convenio de empresa y los que dirigían entonces era el jurado de empresa, y luego el comité de empresa (...) a veces no había manera de, de que pararan, porque decían: “No, el textil, nosotros no vamos con el textil, es igual y además nosotros ganamos bastante más”.

Al seu torn, que les empreses on treballaven seguissin les convocatòries de CCOO, les podia reforçar en el moviment. Núria Casals, escollida a les eleccions sindicals de 1975 vicepresidenta de l'agrupació d'Electricitat i Electrònica del Metall, explica com, en un ambient extremadament masculinitzat i masculista com era el metal·lúrgic, el fet que la seva

⁵⁹ AHCO, entrevista a Georgina Villanueva Sánchez. Subratllat de l'autora.

⁶⁰ AHCO, entrevistes a Josefa Moral Siles i Núria Casals Pérez.

⁶¹ AHCO, entrevista a Ángeles Romero Pérez.

⁶² AHCO, entrevista a Aurora Gómez Cano.

⁶³ AHCO, entrevistes a Núria Casals Pérez, Adoración Díez Hernando i M. Jesús Pinto Iglesias.

empresa participés a la vaga provincial del metall d'abril i maig de 1976 la va reforçar com a líder de CCOO:

El metall és un element masculí. Llavors parlar tu no era parlar tu, era: primer et miraven, primera te miraban y te decían si estabas buena o mala, perquè es notava, deies “Me cago en la hostia, lo que menos me importa en aquest mo...”, llavors notaves que et tractaven diferent. (...) *Llavors jo crec que aquí quan va haver-hi la vaga del metall, que l'empresa nostra va parar, llavors sí que lo del líder funcionó.* Llavors m'anava a parlar per les comarques i allí, mítings, assemblees... (riures), en mig dels camps de futbol i tal i en el Vertical a la sala d'actes, allà pujada, bueno en plan loco...⁶⁴.

Entre les militants de CCOO, abans de la seva legalització, destaca el paper assolit per Olga Miralles i Fossas (Badalona, 1933). Treballava d'administrativa en una empresa química a Badalona i s'incorporà a CCOO cap a 1973. Va formar part de la coordinadora de Badalona, on fou escollida per representar la ciutat a la CONC. En el seu testimoni destaca que normalment n'era l'única dona:

A la Nacional de Catalunya jo vaig ser l'única dona, eh, jo. Jo no vaig veure mai cap dona, i quan anaven pels pobles i ens reunien amb la, diem, amb l'assemblea de Comissions del poble, em sembla que una vegada a Ripoll en vaig trobar una. Una vegada que vam anar a Ripoll amb el Paco i en Márquez, vaig trobar una dona. Però sempre tots eren homes, jo l'única dona⁶⁵.

Anna Bosch també tingué un paper rellevant a l'organització de CCOO durant la primera meitat dels anys setanta. Com s'ha indicat, sent militant del PSAN i després d'haver-se proletaritzat, establir contacte amb CCOO i participà en reunions amb els seus dirigents. Segons les seves paraules,

Aleshores amb això jo ja havia decidit que anava a treballar, que volia anar a treballar a una fàbrica, però no com administrativa sinó com obrera perquè així estaria més en el lloc on poder incidir. Amb tot això, jo vaig començar a anar a les reunions del nucli dirigent de Comissions Obreres. No recordo exactament com hi vaig anar a parar, només sé que en aquella època feia reunions clandestines amb el Paco Frutos, el José Luis López Bulla,

⁶⁴ AHCO, entrevista a Núria Casals Pérez. Subratllat de l'autora.

⁶⁵ AHCO, entrevista a Olga Miralles i Fossas.

l'Àngel Rozas... amb... com es diu el noi aquell, que era de Banca, que després se'n va anar al PCC? Bé, la qüestió és que no sé com vaig anar a parar allà. Suposo que la gent del PSUC quan van veure una noia del PSAN que tenia ganes de fer treball sindical, com que interessava que hi haguessin totes les forces polítiques compromeses a Comissions Obreres, suposo que em deuriem dir: "Tu, cap a..."⁶⁶

El 1973 va decidir entrar al PSUC, perquè considerava que era el partit més arrelat entre els treballadors. Amb ella, va entrar una desena de militants del PSAN, que constituïren un important revulsiu pel PSUC al Vallès Oriental. Per tan, l'activitat d'Anna Bosch en aquells moments tingué rellevància no tan sols per la consolidació de CCOO a la comarca, sinó també del PSUC.

Més endavant, entre 1975 i 1977, quan havia mort Franco però les CCOO encara no eren legals, persones com Núria Casals i M. Jesús Pinto tingueren un paper rellevant a la Coordinadora del Metall de Barcelona i també a l'organització de les Dones de CCOO. Aurora Gómez, per la seva banda, assolí també un paper rellevant a la Coordinadora de Banca i Dones de CCOO. Tenien alguna cosa en comú les dones que van assolir càrrecs destacats en la direcció de CCOO? No sembla que la forma en què van entrar en contacte amb CCOO sigui l'element més determinant, doncs les dones esmentades ho van fer de formes diferents. Més aviat, sembla ser que la seva formació hi va jugar un paper rellevant. Totes elles havien finalitzat el batxillerat i algunes, com Aurora Gómez i M. Jesús Pinto, havien cursat estudis universitaris. Tenien una formació acadèmica superior a la majoria de militants de CCOO, i a la de molts dirigents de l'organització. Aquest podria ser un element de continuïtat respecte els anys seixanta quan, com hem vist, entre les dones considerades militants de CCOO hi havia una proporció important d'assistents socials i administratives. Per contra, sembla que pels homes una formació acadèmica de nivell mitjà no era una condició gairebé *sine qua non* per assolir un paper dirigent a CCOO.

Va haver algunes dones sense tanta formació acadèmica que van assolir gran rellevància en CCOO locals o d'empresa. És el cas d'Isabel López López (Villar de Donis, Lugo, 1951), destacada militant de CCOO a la SEAT, que va assolir un important paper pràctic, però també simbòlic, perquè es tracta de les poques dones a les que es fa referència a la premsa de CCOO amb noms i cognoms⁶⁷. Probablement ho van afavorir seu destacat

⁶⁶ AHCO, entrevista a Anna Bosch Parera.

⁶⁷ Vegeu, per exemple, *Informaciones Obreras*, 51, 21 de gener de 1972, 110, 3 de juny de 1973; 112, 17 de juny de 1973; 125, 7 d'octubre de 1973; *Luchas Obreras*, 5, 16 de desembre de 1973; 9, 20 de gener de 1974; 47, 17 de novembre de 1974; 56, 9 de març de 1975.

activisme i les quatre detencions que patí entre 1971 i 1974⁶⁸. Isabel López va acabar els estudis primaris i va fer cursos de secretariat. Entrà a CCOO a partir de les mobilitzacions de SEAT de 1971. Un cop legalitzades les CCOO, durant uns mesos va ser presidenta de la secció sindical a la SEAT⁶⁹.

Pel que fa als factors que van portar aquestes dones a implicar-se en CCOO, cal assenyalar que els pes de la transmissió familiar de valors antifranquistes es va reduir de forma molt remarcable durant els anys setanta, perquè tenien orígens familiars diversos i perquè en moltes famílies van silenciar la repressió política patida durant la postguerra⁷⁰. Però, com s'ha vist, entre els diferents perfils de dones militants que es van incorporar a CCOO durant els anys setanta hi havia algunes diferències. Així, entre les que ho van fer a través de familiars –com és de suposar–, trobem famílies reprimides i clarament antifranquistes, que parlaven de política i de les conseqüències de la guerra⁷¹. Entre les que ho van fer a partir de la seva feina, predominen les que tenien famílies que havien estat reprimides políticament. En canvi, entre les que s'hi van integrar a partir de la militància catòlica⁷² i les que ho van després de militar en altres moviments socials i partits polítics, la transmissió no és clara.

⁶⁸ Sobre les detencions d'Isabel López, vegeu pel 6 de desembre de 1971 AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, llig. VI, carp. Detenidos SEAT diciembre 1971; llig. IX, carp. López López, Isabel, exp. 5610; AHCO, Advocats Laboralistes, Solé Barberà, s/n 1, carp. Isabel. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit. Per la detenció de l'11 de desembre de 1973 *Luchas Obreras*, 5, 16 de setembre de 1973. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, "Comisiones Obreras de Seat, Libertad!", s/1, 14 de febrer de 1973, c. 141; AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, llig. IX, carp. López López, Isabel, exp. 5610. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit. Per la detenció del 5 d'octubre de 1974 AHGCB, Correspondencia Gobernadores, "Relación de detenidos en reunión ilegal celebrada en la mañana del día 5-10-1974 en "Casa de Cristo Trabajador"...", Barcelona, 5/10/74; JSP, Ampliación a nota anterior...", Barcelona, 8 d'octubre de 1974, c. 90; AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, "Carta de Saltor" [Miguel Núñez], octubre de 1974, c. 59, carp. 1974-2. Per la detenció de l'11 de novembre de 1974, AHGCB, Correspondencia Gobernadores "Balance Informativo de la Delegación de Catalunya de la APEP", 18 de novembre de 1974, c. 289. AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, llig. XII, carp. TOP Seat 1974, exp. 7024. AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, "Carta de Saltor", 28 de novembre de 1974, c. 59, carp. 1974-2.

⁶⁹ AHCO, entrevista a Isabel López López.

⁷⁰ Com s'ha assenyalat a BORDERÍAS, Cristina; BORRELL, Mònica; IBARZ, Jordi; VILLAR, Conchi, "Los eslabones perdidos...", op. cit., p. 191. Tot i així, cal assenyalar que en termes globals, es pot constatar la gran quantitat de dones militants de CCOO amb familiars que havien patit la repressió franquista: 14 de 21 informants. AHCO, entrevistes a Núria Casals Pérez, M. Dolores Carrión Cazorla, Conchi Castellano Remesa, Isabel López López, Olga Miralles i Fossas, Josefa Moral Siles, Consol Moreno Monterroso, Carmen Ortega Company, Àngeles Romero Pérez, Georgina Villanueva Sánchez. FU, entrevistes a Anna Hero Sirvent, Aurora Huerga Barquín i Concepción Sánchez Medina. Entrevista a Teresa Cortina Cirera, 21 de gener de 2007.

⁷¹ AHCO, entrevistes a Josefa Moral Siles i Georgina Villanueva Sánchez.

⁷² AHCO, entrevista a Adoración Díez Hernado; FU, entrevista a Concepción Sánchez Medina.

7. Les relacions de gènere a CCOO

El següent capítol, com el seu títol indica, vol dedicar-se a estudiar les relacions de gènere a CCOO. S'intentarà explicar com els militants de CCOO veien les dones treballadores, la importància que l'organització donava a les seves reivindicacions i les dificultats que les militants podien experimentar pel fet de ser dones. Per fer-ho, primer es farà una aproximació cronològica a l'organització de les dones a CCOO i al tractament de les dones a les seves publicacions. L'estudi de la premsa i propaganda permetrà saber si les plataformes reivindicatives de CCOO tenien en compte les dones i quina era la percepció dels militants de les protestes de les treballadores i l'acció de les dones militants. Seguidament, es realitzarà una anàlisi sincrònica d'aquestes relacions de gènere, molt condicionades per la definició masculina de la classe obrera i les seves conseqüències.

Per elaborar aquest capítol, especialment la part referida a com veien els militants de CCOO les treballadores i les seves accions, es farà servir premsa clandestina. Queda poca documentació interna d'allò que es tractava a les reunions de CCOO, encara que existeixen algunes referències a l'arxiu del PCE. La majoria de la documentació de CCOO durant el franquisme correspon a la seva premsa i propaganda.

El règim franquista aplicava àmpliament la censura contra tot mitjà que intentés fer públiques opinions contràries al règim. En aquestes circumstàncies, els grups contraris a la dictadura necessitaven la premsa i la propaganda (clandestines) per poder fer arribar el seu missatge a la societat. Això era especialment cert per a CCOO, un moviment sindical fora de la legalitat que no volia actuar clandestinament i intentava fer notar la seva presència a les fàbriques i els carrers. Per tant, necessitava publicacions que donessin testimoni de la seva existència i permetessin donar a conèixer les seves reivindicacions, plantejaments, i la informació que no podien rebre a través dels mitjans de comunicació censurats. En aquestes circumstàncies, CCOO va generar una premsa molt abundant¹.

La premsa de CCOO –en castellà llevat d'algunes excepcions– es caracteritzà per la seva inestabilitat i un gran número de capçaleres. Sovint sortien pocs números d'una mateixa publicació, a conseqüència dels alts i baixos organitzatius i a la repressió. Hi

¹ Com es pot constatar a partir dels catàlegs sobre premsa clandestina d'aquesta zona i època. Vegeu LLORENS, Teresa, *Premsa clandestina i de l'exili a l'Hemeroteca de l'Arxiu Històric de la Ciutat (1939-1977)*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2000 i TÉBAR, Javier; GARCÍA SIMAL, Juanma (coords.), *La premsa silenciada. Clandestinitat, exili i contrainformació (1939-1977)*, Barcelona, Fundació Cipriano García-Arxiu Històric de CCOO de Catalunya, 2003.

hagué òrgans d'empresa, locals o de ram de producció, a banda de publicacions d'àmbit català. En aquestes publicacions es combinaven, en diferent grau, la informació sobre conflictes laborals, socials o esdeveniments polítics, així com el posicionament i consignes de CCOO sobre qüestions diverses². Aquests continguts permetran analitzar la ideologia de gènere dels autors que hi van participar, militants de CCOO. Tanmateix, aquesta anàlisi no resulta fàcil, ja que a la premsa de CCOO de l'àrea de Barcelona no hi ha articles dirigits directament al paper de les dones en el moviment obrer –fet de per sí indicador de l'escassa atenció que es dedicava a aquest tema. En aquestes circumstàncies, s'ha procedit a analitzar el llenguatge de les publicacions en clau de gènere, atorgant gran importància a les plataformes reivindicatives.

7.1 L'eterna sorpresa. Les dones i les CCOO al llarg del tardofranquisme

En anteriors capítols s'ha pogut constatar que la participació de les dones en CCOO i la conflictivitat laboral femenina van experimentar profunds canvis a partir de 1969. Per aquest motiu, s'analitzaran les relacions de gènere a CCOO seguint dos períodes: de 1964 a 1969 i de 1969 a 1975. L'anàlisi cronològica de les relacions de gènere a CCOO fa recomanable seguir aquestes dues etapes, ja que es poden apreciar canvis en l'atenció a les reivindicacions laborals de les dones i, sobretot, en els plantejaments sobre com s'havien d'organitzar. Si bé durant la primera etapa hi hagué localitats on les dones militants de CCOO (i el PSUC) van ser agrupades en una organització específica, durant la segona es va considerar que no era oportú tenir una organització de dones.

7.1.1 CCOO i les dones de 1964 a 1969

Per entendre els plantejaments organitzatius respecte les dones, caldrà tenir en compte la postura del PSUC, ja que va tenir una gran influència sobre CCOO. A més, durant els anys seixanta, cal analitzar els plantejaments de les organitzacions catòliques

² GORDÓN, Carlos, "Prensa clandestina y movimiento obrero en el franquismo", a BABIANO, José (coord.), *Amordazada y perseguida. Catálogo de prensa clandestina y del exilio. Hemeroteca de la Fundación 1º de Mayo*, Madrid, Fundación 1º de Mayo, 2005, p. 265-296.

obreres respecte la militància femenina, per la importància assolida pels militants de CCOO de procedència cristiana. Així doncs, per estudiar les relacions de gènere a CCOO entre 1964 i 1969 es procedirà a analitzar la percepció de la militància femenina –i com s’havia d’organitzar– per part del PSUC i de les militants d’organitzacions d’apostolat obrer i, seguidament, s’examinarà el tractament de les dones treballadores a les plataformes reivindicatives i a la premsa clandestina de CCOO.

El PSUC i les dones entre 1962 i 1970: el tebi impuls a una organització de dones

Per entendre la relació entre el PSUC i les dones un factor important a tenir en compte és la voluntat del partit d’impulsar decididament els moviments socials des dels anys cinquanta, un dels eixos claus en la seva estratègia contra la dictadura franquista. La prioritat estava en el moviment obrer, seguit –des de 1956-1957– del moviment estudiantil³. Les mobilitzacions obreres i estudiantils dels anys cinquanta havien contribuït a la voluntat del partit d’incidir en els moviments socials. Les protestes obreres de 1962 van exercir un important paper en aquest sentit i constituïren un element dinamitzador per l’organització de CCOO. Però aquestes mobilitzacions tingueren altres repercussions. Com s’ha constatat, a les vagues de la primavera de 1962 van prendre part treballadores de l’àrea de Barcelona i, el setembre del mateix any, les treballadores de Siemens es van implicar activament en les protestes. D’altra banda, les tortures infringides a diverses mullers de vaguistes d’Astúries va portar algunes dones a manifestar-se a Madrid, davant la Direcció General de Seguretat. La policia intervingué i va fer detencions. En ser alliberades, s’organitzà una reunió on les membres del PCE van plantejar crear una organització de dones que agrupés dones de pres, militants i simpatitzants del PCE, així com intel·lectuals i catòliques progressistes. La proposta no va tenir èxit, però les militants comunistes Dulcinea Bellido i Carmen Rodríguez van continuar treballant per crear una organització femenina⁴.

³ Per seguir aquestes qüestions vegeu, entre d’altres, LARDÍN, Antoni, *Obrers comunistes...*, op. cit.; MOLINERO, Carme, “Una gran apuesta: la oposició política a través de la movilizació social”, a BUENO, Manuel; GÁLVEZ, Sergio (eds.), *Nosotros los comunistas. Memoria, identidad e historia social*, Madrid, Fundación de Investigaciones Marxistas-Atrapasueños, 2009, p. 255-283 i MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *Els anys del PSUC...*, op. cit.

⁴ ARRIERO, Francisco, “Contra Franco y algo más: el tortuoso viaje del Movimiento Democrático de Mujeres hacia el feminismo (1964-1975)”, a *II Congreso de Historia del PCE. De la resistencia antifranquista a la creación de IU. Un enfoque social*, Madrid, Universidad Complutense, 22-24 de

En l'àmbit català, a finals de 1962, el PSUC mostrava la seva sorpresa per l'activitat de les dones en les protestes:

Entre els canvis que s'han produït en la consciència de les masses a rel [*sic.*] del moviment vaguístic d'Astúries, destaca la incorporació cada cop més decidida de les dones a la lluita contra la dictadura⁵.

Tot i que aquestes dones havien actuat sobretot com a vaguistes, es plantejava la necessitat d'organitzar i impulsar les seves reivindicacions contra la carestia de la vida, per la millora de les condicions de vida als barris, en la lluita per la pau i com a dones de pres. Per tant, malgrat que la majoria dels exemples de mobilitzacions citades eren protestes de treballadores per la millora de les seves condicions laborals, a l'hora de plantejar reivindicacions per incorporar dones a l'antifranquisme, les relacionades amb l'àmbit laboral no es tenien en compte⁶. En el següent número de *Treball*, en un article que volia indicar quin era el camí per organitzar la vaga general política que havia d'acabar amb la dictadura, s'afirmava:

Les organitzacions del PSU han de constituir grups de dones comunistes i simpatitzants del Partit que s'assignin la tasca de promoure un moviment democràtic femení, en el qual dones de totes les tendències polítiques lluitin juntes per les seves pròpies reivindicacions, en defensa de la pau, per l'amnistia i per les llibertats⁷.

Per tant, el PSUC volia organitzar les dones en un moviment que defensés reivindicacions "adequades" per elles com la defensa de la pau, l'amnistia o les llibertats. Per al PSUC les dones eren mares o esposes, més que no pas treballadores. Des de 1941, la Unió de Mujeres Españolas, impulsada pel PCE, havia donat un gran pes a la defensa de la pau. Les seves militants s'havien autolegitimat recorrent al maternalisme, a partir de la idea que les dones eren mares i, com a tals, havien d'implicar-se activament en qüestions polítiques per defensar el benestar dels seus fills⁸. Proposant la defensa de la pau com a reivindicació

novembre de 2007 i "El Movimiento Democrático de Mujeres: el antifranquismo y la movilización vecinal y feminista", *Historia, Trabajo y Sociedad*, 2, 2011, p. 36.

⁵ *Treball*, 241, desembre de 1962, p. 3.

⁶ *Ibid.*

⁷ Comitè Central del PSUC, "Cap a la vaga general política", *Treball*, 242, gener de 1963.

⁸ La *Unión de Mujeres Españolas* havia estat activa sobretot a l'exili francès entre 1941 i 1950 (quan va ser il·legalitzada a França), però a principis dels anys seixanta mantenia certa activitat. Vegeu YUSTA, Mercedes, *Madres coraje contra el franquismo. La Unión de Mujeres Españolas en Francia, del*

adequada per a les dones, el PSUC recuperava el maternalisme com a recurs per atreure més dones a l'antifranquisme. El maternalisme va estar present en diferents graus durant la Guerra Civil i la dictadura, com mostra la força de la figura de Dolores Ibárruri, Pasionaria. Sempre vestida de dol, apareixia com a *Mater Dolorosa* (amb connotacions religioses), encarnació d'una mare heroica que patia tant pel seu fill Rubén -mort a la Segona Guerra Mundial- com pel seu (fill) poble espanyol -sota el franquisme⁹. La figura de Pasionaria com a mare heroica va anar canviant de matisos. Durant la segona meitat dels anys seixanta trobem diferents “passionàries” a l'àrea de Barcelona, conegudes així pels seus companys de feina i de CCOO pel fet de ser dones molt combatives¹⁰.

A mitjans dels anys seixanta també va ser habitual dirigir-se a les dones en tant que esposes, inicialment a partir de la figura de la dona de pres, que no només defensava la llibertat del seu marit empresonat per lluitar contra la dictadura, sinó que reivindicava l'amnistia pels presos polítics¹¹. L'apel·lació a les dones com a esposes també es feia en tant que esposes d'obrers. Un exemple d'això és la rellevància assolida a l'entorn comunista per la figura de Constantina Pérez. Ella i Ana Sirgo, casades amb miners comunistes, havien participat activament en els piquets de vaga de 1962. El 1963 van ser detingudes per la seva activa participació en les protestes. Van ser torturades i se'ls va rapar el cabell, cosa que recordava les pràctiques repressives de la immediata postguerra. Aquestes pràctiques –i les tortures contra els miners– van motivar una carta de protesta de 102 intel·lectuals dirigida al ministre d'Informació i Turisme, Manuel Fraga Iribarne. Constantina “Tina” Pérez va arribar a ser membre del Comitè Central del PCE. El 1965 va morir, poc després de fer pública una carta on denunciava la persecució que havia patit. El seu enterrament, malgrat la presència policial, va adquirir el caràcter de manifestació

antifascismo a la Guerra Fría (1941-1950), Madrid, Cátedra, 2009 i YUSTA, Mercedes, “La construcción de una cultura política femenina desde el antifascismo (1934-1950)”, a AGUADO, Ana; ORTEGA, Teresa M.^a (eds.), *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, Universitat de València-Universidad de Granada, 2011, p. 253-281.

⁹ Per l'anàlisi del mite de Pasionaria, són especialment útils CRUZ, Rafael, *Pasionaria. Dolores Ibárruri, historia y símbolo*, Madrid, Biblioteca Nueva, 1999 i RIPA, Yannick, “Le mythe de Dolores Ibárruri”, *Clio. Histoire, Femmes et Sociétés*, 5, 1997.

¹⁰ Es tracta de Teresa Buigas i Maria Dolores Sanz de Arellano. AHCO, Fons Agustí Gil Matamala, Agustí Prats Martí, caixa 4, 190/67 D bis i 225/67 e.

¹¹ Per la figura de la dona de pres, vegeu els treballs d'Irene Abad Buil *Las mujeres de presos republicanos: movilización política nacida de la represión franquista*. Madrid, Fundación 1º de Mayo, Documento de Trabajo 2/2004, 2004 [en línia] [consultat el 14 de novembre de 2013] <<http://www.ciudademujeres.com/articulos/IMG/pdf/Republicanas.pdf>>; “El papel de las ‘mujeres de preso’ en la campaña pro-amnistía”, *Entelequia. Revista Multidisciplinar*, 7, 2008, 139-151; *En las puertas de la prisión. De la solidaridad a la concienciación política de las mujeres de los presos del franquismo*, Barcelona, Icaria, 2012.

política¹². La premsa del PSUC es va fer ressò de la mort de Tina Pérez, explicà la seva trajectòria i va fer arribar el condol al seu marit¹³. Era una de les poques ocasions en què un militant comunista era tractat com a “marit de”. Això succeïa d’una forma paradoxal, perquè Tina Pérez s’havia convertit en un símbol de les dones asturianes implicades en la defensa dels drets dels seus marits miners, per així defensar el benestar de les famílies obreres. La potència de la seva figura es veia reforçada per la repressió que havia patit. A més, havia actuat a Astúries, símbol del ressorgiment del moviment obrer sota el franquisme.

D’altra banda, quan es plantejava com mobilitzar les dones, les reivindicacions relacionades amb les condicions de vida als barris o pobles eren habituals. Per exemple, a *Treball* (l’òrgan del PSUC), el desembre de 1965 Leonor Borna es preguntava com incorporar àmplies masses femenines a la lluita antifranquista. Afirmava que calia un moviment obert (no clandestí ni centrat exclusivament en militants comunistes), democràtic, amb reivindicacions materials i bases legals o semilegals. Posava com a exemples les manifestacions de dones a Vilanova i la Geltrú per manca d’aigua; a Sabadell contra l’augment dels preus dels col·legis privats i les accions contra expropiacions de famílies pageses a Lleida¹⁴. El moviment descrit té clares similituds amb CCOO, que en aquells moments s’estava reorganitzant després de la detenció de la COB el febrer de 1965. A més, l’article sortia poc després que la direcció del PSUC organitzés el “nucli de dones”, per reflexionar sobre com organitzar aquest col·lectiu¹⁵. El PSUC estava intentant crear una organització de masses de dones. Tanmateix, rarament es plantejava la possibilitat que defensés reivindicacions laborals. Es considerava que les dones eren sobretot mestresses de casa, que podien ser mobilitzades per defensar la millora de les condicions de vida de les famílies de classes populars.

En el cas de CCOO, la situació era similar. En capítols precedents, s’ha estudiat la presència de dones en la primera assemblea de la Comissió Obrera de Barcelona, celebrada a la parròquia de Sant Medir el novembre de 1964. Segons Purificación García, inicialment es va proposar a les dones presents organitzar-se com a mestresses de casa, malgrat que no

¹² DI FEBO, Giuliana, *Resistencia y movimiento de mujeres en España. 1936-1976*, Barcelona, Icaria, 1979, p. 155; ROMEU ALFARO, Fernanda, *El silencio roto. Mujeres contra el franquismo*, El Viejo Topo, 2002; ERICE, Francisco, “Mujeres comunistas. La militancia femenina en el comunismo asturiano, de los orígenes al final del franquismo”, a ERICE, Francisco (coord.), *Los comunistas en Asturias. 1920-1982*, Gijón, Trea, 1996, p. 335.

¹³ *Treball*, 267, octubre de 1965, p. 3.

¹⁴ Teresa Bonet [Leonor Borna] “A manera d’exemple”, *Treball*, 269, desembre de 1965, p. 1-2.

¹⁵ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, Carta de Emilio [Josep Salas], 20 de novembre de 1965, *Jacq.* 1437.

totes ho eren¹⁶. Això mostra com molts homes militants tendien a pensar que les dones eren mestresses de casa i havien d'organitzar-se com a dones, més que no pas com a treballadores d'una determinada activitat econòmica.

No obstant això, a mitjans dels seixanta les treballadores protagonitzaven alguns conflictes laborals. El febrer de 1965 els dirigents de CCOO i el PSUC van constatar la important participació de dones en la manifestació del 23 de febrer de 1965. La seva presència tornava a produir sorpresa, tant a la premsa de CCOO com a la del PSUC. En conseqüència, un article a *Treball* de l'estiu d'aquell any plantejava la necessitat d'organitzar les dones obreres perquè “sense les dones treballadores no tindrem mai un veritable partit de masses”. Per incorporar-les, l'autora animava a tenir en compte que les reivindicacions “específiques com a dones” de les treballadores –com la igualtat salarial, l'eliminació de l'excedència obligatòria per matrimoni i llars d'infants d'empresa– ho eren de tota la classe obrera. Altres recomanacions dirigides als i les militants comunistes mostren que, per atraure aquestes dones obreres, s'adherien a un sistema de relacions de gènere molt conservador. Així, incitava els militants comunistes a *ajudar* les dones a militar:

Els homes comunistes han de donar exemple en aquesta qüestió. No poden obligar a la dona a militar, però si ella en sent la necessitat el primer que ha d'ajudar-la és el seu home¹⁷.

Malgrat *l'ajuda* que poguessin oferir els homes comunistes, es deixava molt clar que la primera obligació de les dones era ser esposes i mares i que, per atreure altres treballadores, les militants comunistes havien de donar exemple en aquest sentit:

[Les treballadores] Han de veure en els comunistes un suport efectiu, una comprensió activa, una família en el sí de la qual es pot lliurar per millorar la vida tot i complint amb les obligacions d'esposa i mare. (...) Les dones comunistes, per altra banda, han de demostrar a la fàbrica o al barri, que la lluita revolucionària no és incompatible amb la

¹⁶ Arxiu Històric de L'Hospitalet, Projecte L'Hospitalet Antifranquista, entrevista a Purificación Fernández García. Vegeu el perfil biogràfic d'ella i el seu marit, Felipe Cruz a CENTRE D'ESTUDIS DE L'HOSPITALET, *L'Hospitalet lloc de memòria. Exili, deportació, repressió i lluita antifranquista*, Hospitalet, Centre d'Estudis de L'Hospitalet, 2007, p. 342-345.

¹⁷ Cinta Roig, “Les obreres, força ascendent”, *Treball*, 265, juliol-agost de 1965, p. 2.

condició de mare de família i que, precisament per tenir una consciència social activa, la dona pot donar a la seva llar l'equilibri, l'afecte i ordre que requereix¹⁸.

Els textos reproduïts fan patent que la participació femenina en diverses protestes havien fet sentir al PCE i el PSUC la necessitat de crear una organització de masses per a dones perquè s'incorporessin a la lluita antifranquista. En principi, aquesta organització de masses havia de plantejar reivindicacions "adequades" per a les dones, i les reivindicacions laborals (excepte immediatament després d'una "sorprenent" protesta de treballadores) no estaven incloses. Com ha indicat Giaime Pala, la necessitat d'indicar on havien de militar les dones implica un plantejament paternalista, perquè els homes podien militar allà on consideressin oportú. Per a elles, la militància era un espai "atorgat"¹⁹. No obstant això, la participació de les militants en aquest procés d'organització acabaria sobrepassant els objectius inicials del partit, que simplement volia incorporar les dones a la lluita antifranquista de forma subordinada.

A mitjans dels anys seixanta el PSUC va voler canalitzar l'activisme social de les seves militants cap al Moviment Democràtic de Dones (MDD). El 1964 s'havia fundat a Madrid el Movimiento Democrático de Mujeres (MDM), impulsat per la militant comunista Dulcinea Bellido a partir de les reunions amb dones de pres comunistes i dones intel·lectuals²⁰. L'MDM fou impulsat pel PCE perquè dones de diferents procedències polítiques se sumessin a l'antifranquisme, amb reivindicacions considerades apropiades per les dones. Tanmateix, algunes de les seves dirigents també volien mobilitzar-se contra les discriminacions que patien les dones a l'Espanya franquista²¹.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ PALA, Giaime, "Entre paternalismo e igualitarismo. El PSUC y la cuestión de la mujer en los años del tardofranquismo", *Mientras Tanto*, 97, 2005, p. 141.

²⁰ Per als orígens de l'MDM, vegeu ARRIERO, Francisco, "Contra Franco y algo más: el tortuoso viaje del Movimiento Democrático de Mujeres hacia el feminismo (1964-1975)", a *II Congreso de Historia del PCE. De la resistencia antifranquista a la creación de IU. Un enfoque social*, Madrid, Universidad Complutense, 22-24 de novembre de 2007 i "El Movimiento Democrático de Mujeres: el antifranquismo y la movilización vecinal y feminista", *Historia, Trabajo y Sociedad*, 2, 2011, p. 36.

²¹ Les primeres obres que van tractar el paper de les dones a l'antifranquisme i l'origen del feminisme a Espanya durant la Transició van fer referència al Movimiento Democrático de Mujeres. Vegeu, per exemple, DI FEBO, Giuliana, *Resistencia y movimiento de mujeres...*, *op. cit.*; ROMEU ALFARO, Fernanda, *El silencio roto...*, *op. cit.*; MORENO, Amparo, "La réplica de las mujeres al franquismo", a FOLGUERA, Pilar (comp.), *Otras visiones de España*. Madrid, Editorial Pablo Iglesias, 1993; ASOCIACIÓN MUJERES EN LA TRANSICIÓN DEMOCRÁTICA, *Españolas en la Transición. De excluidas a protagonistas*, Madrid, Biblioteca Nueva, 1999. Posteriorment, s'han realitzat altres treballs sobre l'MDD, sovint centrats en determinades regions. Vegeu ABAD, Irene, "Movimiento Democrático de Mujeres. Un vehículo para la búsqueda de una nueva ciudadanía femenina en la Transición Española", *Actes del congrés La transició de la dictadura franquista a la democràcia*, CEFID, Universitat Autònoma de Barcelona, 2005, p. 245-252; ABAD, Irene, *En las puertas de la prisión...*, *op. cit.*, p. 173-222; ARRIERO Francisco, "El Movimiento

A Catalunya, el novembre de 1965 el PSUC va organitzar el “nucli de dones”²², un grup de reflexió sobre la situació de les dones i com incorporar-les a la lluita antifranquista. Entre les integrants estava Elisa Vallés, que poc després va participar en una de les primeres publicacions feministes de l’Espanya franquista²³. També en formava part Giulia Adinolfi²⁴. Després de l’anàlisi realitzat al grup, Giulia Adinolfi publicà a la revista del PSUC *Nous Horitzons* “Per un plantejament democràtic de la lluita de dones”, article que va tenir força repercussió entre les militants comunistes i que permet apropar-se a les diferents concepcions sobre el paper que havien de tenir les dones en la lluita antifranquista. Defensava la necessitat de lluitar contra els problemes de les dones inserint-los en la lluita per una societat democràtica. L’autora criticava la instrumentalització de les dones per part del PSUC, que partia de la consideració que la lluita de les dones s’inspirava en una emotiva i intuïtiva solidaritat amb els seus marits i fills, desconeixent o ignorant la funció de les dones al mercat de treball. També criticava els plantejaments feministes que creien en la possibilitat de resoldre la discriminació de les dones en una societat capitalista, ja que infravaloraven les causes socials d’aquesta discriminació i la importància dels problemes generals de la societat per a les dones. Finalment, Adinolfi mostrava el seu rebuig a la postura “extremista” que defensava que les lluites de les dones eren secundàries a la lluita contra el capitalisme, i que crear organitzacions de dones era contraproductiu perquè implicaven més discriminació. L’autora considerava que aquest plantejament

Democrático de Mujeres: de la lucha antifranquista a la conciencia feminista (1964-1975), *Actes del congrés La transició de la dictadura franquista a la democràcia*, CEFID, Universitat Autònoma de Barcelona, 2005, p. 257-259; ARRIERO Francisco, “Contra Franco y algo más...”, *op. cit.*; ARRIERO Francisco, “El Movimiento Democrático de Mujeres: el antifranquismo...”, *op. cit.*; VERDUGO, Vicenta, “Organizaciones de mujeres en Valencia durante la Transición. Prácticas y formas de acción”, a RIVERA, Antonio; ORTIZ, José María; UGARTE, Javier (eds.), *Movimientos sociales en la España contemporánea*, Madrid, Abada Editores, 2008, CD-ROM.

²² AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Carta de Emilio” [Josep Salas], 20 de novembre de 1965, *Jacq.* 1437.

²³ BOFILL, Mireia *et. al.*, *La mujer española*, Barcelona, Ed. Cultura Popular, 1967.

²⁴ Giulia Adinolfi (Salerno, Itàlia, 1930-Barcelona, 1980) militava des dels 15 anys en el Partit Comunista Italià, on probablement va tenir contacte amb les reflexions que s’hi feien entorn la situació de les dones. Va fer la seva primera estada a Barcelona perquè se li va concedir una beca d’estudis hispànics. El 1957 es casà amb Manuel Sacristán i es traslladà definitivament a Barcelona. Manuel Sacristán era un destacat membre del PSUC, de manera que, per seguretat, Giulia Adinolfi inicialment va limitar la seva acció com a militant del PSUC. Durant els anys seixanta va tenir un paper destacat en el nucli de dones del PSUC i en l’MDD. Entre 1967 i 1971 fou membre del consell de redacció de la revista *Nous Horitzons*. Després de la mort de Franco, va participar en la fundació de la Federació d’Ensenyament de la CONC. En els primers números de la revista *Mientras tanto* (iniciada el 1979) va publicar diversos textos de reflexió feminista. Sobre Giulia Adinolfi, Diversos autors, “Dimensiones de una ausencia. Memoria de Giulia Adinolfi”, *Mientras Tanto*, 94, 2005; “Giulia” [enregistrament de vídeo], Xavier Jucosa (dir.), dins *Integral Sacristán*, Barcelona, Col·lectiu Mauri, 2007, 4 DVD; BENGOCHEA, Soledad, *Les dones del PSUC*, Barcelona, Els arbres de Farenheit, 2013, [en línia] [consulta: 14 de novembre de 2013] <http://www.elsarbresdefahrenheit.net/documentos/obras/1852/ficheros/Libro_Les_dones_del_psuc.pdf>

implicava una concepció màgica de la revolució i l'empobriment de la lluita del proletariat²⁵.

Les crítiques a aquestes tres concepcions sobre la lluita de les dones ajuden a entendre el context en el que es va desenvolupar l'MDD a Catalunya. Les persones que hi van participar s'esforçaven per evitar la instrumentalització per part del partit, per no caure en concepcions "feministes" (cosa molt mal vista en aquells moments) i per contradir la idea que era un moviment subsidiari, compartida per molts i moltes militants.

L'MDD a Catalunya va tenir el seu origen en el nucli de dones del PSUC. Poc després de la seva creació, s'hi van afegir algunes activistes comunistes d'origen obrer amb les que s'havia contactat a partir dels seus marits, entre les que destacava Purificación Fernandez. Així mateix, també s'establí contacte amb un grup de treballadores, la majoria de Làmpades Z, activistes de grups cristians progressistes²⁶.

Es van formar nuclis de l'MDD a diverses localitats, entre les quals trobem Barcelona, Terrassa, L'Hospitalet de Llobregat²⁷ i Badalona. En general, l'MDD de l'àrea de Barcelona va assolir el seu màxim desenvolupament entorn els anys 1967 i 1968. En un informe de novembre de 1967, s'explicava la formació de diversos grups de treball: el de mestresses de casa, el laboral (de treballadores manuals), el de mestres, el de viatges i el grup de programa. Del grup laboral, s'afirmava:

Es caracteritza per la seva independència i el feble lligam amb l'Ass[emblea]. És bastant nombrós i es plantegen reivindicacions concretes però sense una visió àmplia. No s'incorporen a C.O.. [CCOO] És un grup on els catòlics tenen molta força²⁸.

La trajectòria del grup laboral de l'MDD va estar força condicionada per la presència de militants catòlics. No obstant això, també estaven presents militants del PSUC i CCOO. Fou el cas d'Anna M. Moya Guixa, que feia d'enllaç entre la Comissió Obrera del Metall i l'MDD²⁹.

²⁵ ADINOLFI, Giulia, "Per un plantejament democràtic de la lluita de dones", *Nous Horitzons*, 12, 1967, p. 30-34. El 1981, Pilar Fibla publicà "Reflexions sobre l'evolució del moviment de dones a Barcelona", a *Mientras Tanto*, 6, 1981, on insistia sobre la necessitat d'inserir les reivindicacions del moviment feminista en la lluita contra la societat capitalista.

²⁶ AHC0, entrevista a M. Rosa Borràs Borràs. Entrevista a Anna M. Moya Guixa, 4 de març-1 d'abril de 2008.

²⁷ Vegeu CENTRE D'ESTUDIS DE L'HOSPITALET, *L'Hospitalet lloc de memòria. Exili, deportació, repressió i lluita antifranquista*, L'Hospitalet de Llobregat, Centre d'Estudis de L'Hospitalet, 2007, p. 266-267.

²⁸ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Mujeres", rebut de Barcelona el 28 de novembre de 1967, *Jacq.* 1707.

²⁹ Entrevista a Anna M. Moya, 4 de març-1 d'abril de 2008.

La majoria de les dones que formaven part de l'MDD eren membres del PSUC, cosa que provocava problemes amb les d'altres grups³⁰. Aquesta situació generà tensions amb el grup laboral, ja que els seus plantejaments a les assemblees havien estat rebutats únicament per no ser comunistes. L'informe de novembre de 1967 afirmava que el moviment estava format bàsicament per dones antifranquistes que es reunien per organitzar accions, més que no pas per intentar atreure altres dones al moviment a partir de l'actuació als barris o en els seus respectius àmbits laborals. Així mateix, es criticava la tendència a la instrumentalització del moviment per part del PSUC, posant com a exemple el fet que la majoria d'accions fossin de caràcter solidari. La conclusió de l'informe era que l'MDD havia de combinar reivindicacions que poguessin atreure les dones (carestia, llars d'infants...) amb altres que exigissin la fi de la seva discriminació. Es tractava de crear un moviment social autònom amb reivindicacions "femenines" i feministes (sense fer servir aquest terme) per incorporar les dones a la lluita antifranquista³¹. En termes de la sociòloga Maxine Molyneux, es pretenia que l'MDD combinés reivindicacions pràctiques de gènere i reivindicacions estratègiques de gènere. Les primeres s'adreçaven a satisfer les necessitats de les dones fruit de la divisió sexual del treball; les segones, a transformar les relacions socials per potenciar el paper de les dones³².

L'MDD barceloní va combinar el dos tipus de reivindicacions. També es va adherir a les convocatòries del Primer de Maig, cosa que el 1968 va provocar polèmica perquè algunes membres consideraven que implicava una politització que podia allunyar algunes dones³³. Entre les accions més importats de l'MDD de Barcelona trobem els intents d'infiltració en entitats legals, com la Agrupación de Amas de Hogar de Barcelona y Provincia, però van ser expulsades³⁴. Un altre intent amb més èxit fou la implicació en la

³⁰ En un informe de la mateixa època, la dirigent del PSUC Leonor Bornaó anava més enllà. Deia que s'estava produint "sectarisme", que les relacions amb les catòliques no eren bones, i que aquestes estaven fent el buit al moviment. AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Ángeles", 25 de novembre de 1967, c. 57, carp. 1967-4.

³¹ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Mujeres", rebut de Barcelona el 28 de novembre de 1967, *Jacq.* 1707.

³² MOLYNEUX, Maxine, "Mobilization without emancipation? Women's interest, the State, and Revolutions in Nicaragua", *Feminist Studies*, 1985, 11:2, p. 227-251 i *Movimientos de mujeres en América Latina. Estudio teórico comparado*, Madrid, Cátedra, 2003, p. 237.

³³ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Informe de Ramon [Isidor Boix], Preparación de jornadas 30 de abril y 1º de mayo. Resumen de los sectores de Técnicos; Maestros; Mujeres y Empresarios", Barcelona, 20 d'abril de 1968, *Jacq.* 1707.

³⁴ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, carp. Agrupación de Amas de Hogar de Barcelona y Provincia, c. 274, amb informes de la 6ªBIS de març a juny de 1967. AGA, Cultura, Ministerio de Información y Turismo. Oficina de Enlace, "Agrupación de 'Amas de casa' de Barcelona", 26 de juny de 1967, c. 430. (3) IDD 104.4 SIG 430 TOP 82/68.103-68.602; AGA, Cultura, Ministerio de Información y Turismo. Oficina de Enlace, "Nota informativa. Asunto: Asociación de Amas de Casa", 14 de desembre de 1967, c. 430 (3) IDD 104.4 SIG 430 TOP 82/68.103-68.602.

secció de Drets de la Dona de l'Associació d'Amics de l'ONU. Esdevingué una plataforma legal per poder reunir-se, discutir i aplegar més persones. Dins les seves activitats, es van incloure debats sobre la discriminació legal de les dones i els anticonceptius. Des de l'Associació s'intentà organitzar una jornada sobre els drets de les dones, que va ser suspesa³⁵.

Les diferències sobre la forma de dirigir la secció l'Associació d'Amics de l'ONU i d'altres de caràcter personal van provocar seriosos enfrontaments al nucli de l'MDD de Barcelona, fins que la direcció del PSUC va decidir dissoldre'l entre 1969 i 1970³⁶. Tot i així, a Catalunya els nuclis de L'Hospitalet de Llobregat (anteriorment molt vinculat a Barcelona) i Terrassa van continuar actius fins el 1971³⁷.

Segons les localitats, l'activitat dels diversos nuclis de l'MDD i la relació amb les militants de CCOO van ser lleugerament diferents. Analitzarem dos casos a tall d'exemple. A Badalona, els responsables locals del partit van rebre el plantejament de formar el nucli local de l'MDD de forma tardana i amb reticències:

Una organización especial de mujeres solo puede existir de forma subsidiaria, es decir, mientras no nos distraiga de lo fundamental: conocimiento de problemas de los trabajadores, organizaciones de masa, y sensibilización política. Las amas de casa son las únicas que, de existir, pueden constituir una organización específica³⁸.

Respecte les COJ els plantejaments eren similars: els joves s'havien d'organitzar a les comissions obreres, excepte aquells que no treballessin a la indústria, com per exemple estudiants o noies³⁹.

De tota manera, a Badalona es va crear un grup de l'MDD amb fortes vinculacions amb CCOO. Un informe sobre una reunió de la Comissió Coordinadora de la Comissió Obrera de Badalona i Comarca afirmava que en aquells moments hi havia tres grups de

³⁵ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Latorre" [Gregorio López Raimundo], 16 de novembre de 1968, *Jacq.* 1884.

³⁶ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Miró" [Josep Sarradell], Barcelona, 6 de febrer de 1970, *Jacq.* 2022. AHCO, entrevista a Anna Morató. CIFFE (Centro de Estudios y Formación Feminista), entrevistes a Maria Rodríguez Bairaguet i a Manola Rodríguez Lázaro. FALCÓN, Lidia, *Mujer y poder político*, Madrid, Vindicación Feminista, 1992, p. 220-221.

³⁷ Entrevista a Mercè Olivares, 23 de novembre de 2005. *La Mujer en Marcha. Mujeres Democráticas de Tarrasa*, 1, maig de 1971.

³⁸ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, CAS, "Carta rebuda de Badalona el 30 de gener de 1967", *Jacq.* 1560.

³⁹ A més de l'anterior document, AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Informe sobre una assemblea de la C. O de Badalona", 20 d'agost de 1967, *Jacq.* 1652.

CCOO: dones, joves i grans. Les representants d'aquest grup havien d'assistir a l'assemblea de l'MDD de Barcelona. En una assemblea celebrada poc abans, les membres d'aquest grup de dones proposaren afavorir la integració de les dones a CCOO posant-se en contacte amb les esposes de dones militants i s'aprovà⁴⁰. Aquesta iniciativa mostrava l'objectiu fonamental de l'MDD de Badalona: incorporar a les dones a la lluita contra el règim⁴¹. Malgrat que l'MDD badaloní funcionava més com una part de CCOO que com a moviment social independent, no va plantejar reivindicacions laborals per a les dones. Es va adherir a les convocatòries de CCOO, com les jornades de lluita⁴². Se centrà més aviat en reivindicacions de caràcter veïnal (i "femenines"), com la recollida signatures reivindicant més escoles o les protestes contra la carestia⁴³. La situació va canviar amb la creació de la Comissió Cívica de Badalona. Tenia el seu origen en la Comissió d'Amnistia, creada després de les detencions d'activistes antifranquistes. A la Comissió Cívica hi van participar membres de CCOO, les COJ, l'MDD, però també persones antifranquistes de classes mitjanes, intel·lectuals i capellans⁴⁴. No tan sols va ocupar-se de la millora de la situació dels detinguts i les seves famílies, o de reivindicar l'amnistia. Va actuar també com a plataforma unitària antifranquista i organitzà diversos actes culturals, entre es quals hi hagué un homenatge a Pompeu Fabra, una obra de teatre on es denunciava la guerra del Vietnam o cine-fòrums sobre el *Cuirassat Potempkin*. A més també es feia un seminari setmanal entorn la situació de les dones⁴⁵. Així, es pot veure com es passava de la voluntat d'incorporació de les dones a l'antifranquisme –sempre subordinada als homes treballadors– a l'anàlisi de la seva discriminació.

⁴⁰ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Informe de la Comisión Coordinadora de las C. O. de Badalona y su comarca, celebrada en San Adrián del Besós el día 6 de junio de 1967 a las 8 de la tarde, con la asistencia de 8 asistentes", B., 8 de juny de 1967, c. 57, carp. 1967-2.

⁴¹ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Informe sobre l'assemblea extraordinària de la C.O. de Badalona i comarca celebrada el 17 de desembre de 1967 a les 11.30 del matí", *Jacq.* 1726.

⁴² AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Ángeles" [Leonor Borna], 27 d'octubre de 1967, *Jacq.* 1688.

⁴³ Per la reivindicació d'escoles, AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Informe de la Comisión Coordinadora de las C. O. de Badalona y su comarca..." i "Carta de Ángeles", 27 d'octubre de 1967, c. 57, carp. 1967-3. Respecte la reivindicació d'escoles i contra la carestia, vegeu AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Blas" [Cipriano García], 28 de febrer de 1968, *Jacq.* 1682.

⁴⁴ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Corresponsal del dom. comarcal de Badalona", desembre de 1967, *Jacq.* 1727. Sobre la Comissió Cívica de Badalona, vegeu DOMÈNECH, Xavier, *Clase obrera, antifranquismo...*, op. cit., p. 246-249.

⁴⁵ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Corresponsal del dom. comarcal de Badalona", desembre de 1967, *Jacq.* 1727.

L'experiència de l'MDD a Terrassa té algunes característiques diferents⁴⁶. El moviment de Dones Democràtiques de Terrassa va estar actiu entre 1967 i 1971. S'hi implicaren dones de l'entorn comunista, moltes de les quals estaven casades amb militants comunistes, o n'eren filles⁴⁷. Algunes, com Celia García, també eren líders sindicals a les empreses on treballaven.

Terrassa era una ciutat on moltes dones treballaven al tèxtil llaner, i on aquestes treballadores van participar activament en les protestes laborals i a CCOO des dels anys seixanta. La seva activitat afavorí la presència de la demanda de la igualtat salarial en diverses plataformes reivindicatives⁴⁸. A més, a les CCOO de Terrassa, des dels seus inicis, es van fer reivindicacions més enllà de les estrictament laborals. Així mateix, l'MDD va combinar les reivindicacions laborals amb les de caràcter solidari, contra la carestia i per millores als barris.

Una de les seves membres indica que, entre altres accions, es va fer una manifestació de “cestos boca abajo” a la Rambla de Terrassa, per protestar contra la carestia de la vida. En una altra ocasió, un grup de dones es va tancar per protestar contra la carestia de la vida i la repressió contra els treballadors⁴⁹. A més, aquest moviment va organitzar diverses recollides de signatures, una d'elles amb notables resultats. El 18 de setembre de 1968 una comissió de dones va lliurar a la Delegació Comarcal de l'OSE de Terrassa un document signat per 713 dones, la majoria de les quals eren treballadores del tèxtil. Reivindicava la supressió del límit del 5,9% als increments salarials, la represa de la negociació de convenis i mesures per la contenció de preus i la reducció de l'atur. A més, demanaven que els fills dels treballadors poguessin rebre ensenyament gratuït⁵⁰. Aquest

⁴⁶ Per l'MDD a Terrassa, vegeu MARTÍNEZ GARCÍA, Domènec, *Celia García López...*, op. cit. p. 133-136 i LACUEVA, Josep Lluís; MÁRQUEZ i BERROCAL, Manuel; PLANS, Lourdes, *Combat per la llibertat...*, op. cit., p. 336-337.

⁴⁷ AHCO, entrevista a Celia García López. La presència de filles probablement explica una pancarta signada per la *Juventud Democrática Femenina*. AHGCB, Correspondència Gobernadores, SIGC de la 412ª Comandancia, “Conatos de manifestación de Tarrasa”, Manresa 2 de maig de 1969, Barcelona, c. 120.

⁴⁸ Per exemple, en un intent de manifestació del juliol de 1966 on es va intentar lliurar un document amb signatures dirigit al ministre de Treball, amb diverses reivindicacions laborals, la tercera de les quals era la fi de la discriminació retributiva per a dones i joves. *Treball*, 276, juliol de 1966; AHGCB, Correspondència Gobernadores, Informes Laborales, JSP, 6ª Brigada, Comisaria General de Investigación Social, “Nota Informativa. Asunto: Intento de manifestación laboral en Terrassa”, 1 de juliol de 1966, c. 171.

⁴⁹ AHCO, entrevista a Celia García López; Entrevista a Celia García López, 14 de juny de 2005. MARTÍNEZ GARCÍA, Domènec, *Celia García López...*, op. cit., 133-136.

⁵⁰ AHGCB, Correspondència Gobernadores, 6ª Brigada, “Instancia firmada por unas setecientas mujeres, entregada al Delegado Sindical de Tarrasa”, Barcelona, 18 de setembre de 1968. c. 279; Delegación Provincial de Sindicatos (a llapis), “Nota informativa. Terrassa. Petición de un importante grupo de mujeres”, s/l, 19 de setembre de 1968, c. 279. Posteriorment, van fer un altre lliurament de signatures a l'Ajuntament perquè es construïssin noves escoles als barris. *Informaciones Obreras*, 28, 21 de novembre de 1970,

document mostra la barreja de reivindicacions laborals amb les reivindicacions pràctiques de gènere. La policia va relacionar l'acció amb les "Comissions Obreres Femenines", encara que havia estat organitzada per l'MDD de Terrassa⁵¹. La confusió mostra la profunda imbricació entre CCOO, el PSUC i l'MDD a Terrassa. La important vinculació de les tres organitzacions explica la presència de l'MDD i les Juventudes Democráticas Femeninas (en aquest cas, sovint amb les COJ)⁵² a manifestacions contra la repressió i en defensa del moviment obrer, com en ocasió del Primer de Maig⁵³ o el Procés de Burgos⁵⁴.

L'MDD de Terrassa es va autodissoldre el 1971, en el context de la crisi interna del PSUC de Terrassa. Poc abans, va publicar el seu butlletí *La Mujer en Marcha*, que al seu segon número descrivia la seva filosofia i objectius:

Este movimiento Democrático no es un movimiento feminista fruto de concepciones estrechas, sino que formamos parte del movimiento obrero (...) Nosotras las mujeres a pesar de ir junto a CC.OO. también tenemos reivindicaciones específicas, y nosotras como tales tenemos que acelerar el proceso de la lucha para poder resolver nuestras reivindicaciones, como son:

- A trabajo igual salario igual
- Guarderías gratuitas para nuestros hijos
- Clínica gratuita para la maternidad
- Entrada en la enseñanza universitaria y laboral (gratuita)
- Abolición del servicio social [sic]
- Anulación de la discriminación que sufren las empleadas de hogar en relación con las demás mujeres
- Igualdad de derechos jurídicos y sociales entre hombre y mujer⁵⁵

Aquest text mostra com l'MDD de Terrassa combinava les reivindicacions per millorar les condicions en que les dones exercien les seves obligacions de gènere, amb algunes que qüestionaven la seva subordinació als homes, entre les quals trobem –a diferència de

AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, "Carta de Llobregat" [Cipriano García], Terrassa 2 de setembre de 1970, *Jacq.* 2093.

⁵¹ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, "Carta de Blas Ruiz" [Cipriano García], Barcelona, 1 de setembre de 1968, c. 58, carp. 1968-2.

⁵² AHGCB, Correspondencia Gobernadores, SIGC 412ª Comandancia, "Manifestación de unos 40 jóvenes en Tarrasa", 1 d'abril de 1969, c. 120

⁵³ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, SIGC de la 412ª Comandancia, "Conatos de manifestación de Tarrasa", Manresa, 2 de maig de 1969, Barcelona, c. 120.

⁵⁴ *Informaciones Obreras*, 34, 9 de novembre de 1970.

⁵⁵ *La Mujer en Marcha. Mujeres Democráticas de Tarrasa*, 2, maig de 1971, p. 2. Vegeu l'annex 6.

l'MDD en altres zones– els drets laborals. A més, tenien en compte la situació de les treballadores del servei domèstic, cosa extremadament estranya entre les organitzacions obreres del moment, que concebien el treball com les activitats remunerades a temps complet desenvolupades en fàbriques o establiments públics.

Els plantejaments del PSUC sobre les reivindicacions “adequades” per les dones van ser recollits per l'MDD de diverses localitats. Normalment no feien referència a les reivindicacions laborals perquè concebien les dones com a mestresses de casa. En el cas de Terrassa, on moltes dones participaven en les protestes laborals i a CCOO, sí que es van recollir reivindicacions laborals.

A partir dels textos de *La Mujer en Marcha* també es pot comprovar com les seves reivindicacions i accions s'acompanyaven d'una retòrica clarament antifeminista. El butlletí de l'MDD a Barcelona donava mostres de distanciament respecte la suposada trajectòria del moviment feminista:

Convertir la lluita pels drets de la dona en una pura reivindicació dels drets civils o fins i tot en una “guerra de sexes”, establint l'origen del problema en l'“egoisme masculí” i infravalorant el marc econòmic i polític en què es produeix (error aquest del feminisme en alguns moments) són dos errors que cal evitar. (...) La lluita per l'emancipació de la dona ha d'inscriurese [*sic.*] en una lluita més amplia per la transformació de la societat⁵⁶.

Per la reivindicació dels drets de les dones, es partia del marxisme. Per tant, la subordinació de les dones s'atribuïa al capitalisme i sovint s'afirmava que no es podria acabar amb ella dins la societat capitalista. Com havia indicat Giulia Adinolfi, això de vegades portava a afirmar que la lluita per l'alliberament de les dones no tenia sentit dins la societat capitalista, primer calia fer la revolució i que després la relació entre ambdós sexes canviaria automàticament. Moltes de les dones que van participar en l'MDD no compartien aquesta idea, però sí pensaven que la discriminació de les dones estava provocada sobretot per les relacions de producció capitalistes. Això feia que no donessin gaire importància a qüestions com la discriminació legal, l'accés als anticonceptius o el canvi de relacions dins la família (més enllà de que el marit “deixés” la dona militar). En virtut d'aquesta interpretació, la dictadura i el sistema capitalista impedièn les dones incorporar-se a la “producció” (el treball remunerat), que era el que permetria el seu alliberament.

⁵⁶ *Butlletí del Moviment Democràtic de Dones*, Barcelona, març de 1968, p. 5.

Aquest discurs no distava gaire del promogut per Clara Zetkin des de 1889. Aquell any, en el centenari de la revolució francesa, la dirigent socialista alemanya va dir “l’emancipació de les dones, juntament amb la resta de la humanitat, només podrà produir-se amb l’emancipació del treball del capital”. Aquesta dirigent del Partit Socialdemòcrata Alemany, amb gran influència en la II Internacional, va voler evitar tota col·laboració amb les organitzacions feministes no socialistes a partir de la dècada de 1890. Llençà una campanya de ridiculització del que denominava el “feminisme burgès”, que sovint no tenia en compte la composició social dels grups feministes, sinó que feia servir el terme burgès de forma ambigua i despectiva. Els plantejaments de Zetkin esdevingueren hegemònics per la posició del socialisme marxista respecte els drets de les dones. A més, el concepte “feminisme burgès” va resultar extremadament influent en molts estats, partits d’esquerres, activistes feministes i fins i tot en la historiografia⁵⁷. Aquesta influència resulta molt clara sobre el PSUC dels anys seixanta i començament dels setanta, amb clares actituds de sospita envers les organitzacions feministes i les reivindicacions de millores en la situació legal i de canvis en les relacions familiars.

L’atenció del PSUC a les dones treballadores entre finals dels anys seixanta i començaments dels setanta resultava paradoxal. Per una banda, el partit pensava que el moviment obrer i l’estudiantil eren els elements claus per acabar amb la dictadura. Per l’altra, afirmava que les dones s’havien d’organitzar en un moviment a part i subsidiari, adreçat sobretot a incorporar les dones a l’antifranquisme amb reivindicacions solidàries, de millora dels barris o aquelles que facilitaven la “incorporació” de les dones al treball remunerat. Només la presència de nombroses treballadores industrials entre les militants comunistes de determinades localitats feia que s’atorgués més atenció a les reivindicacions laborals de les dones. Un document fruit d’una reunió general de l’MDM d’Espanya (probablement la segona, ja sense representació catalana), explicava les dificultats que el discurs contradictori del PCE provoca a les seves membres:

“Todas quieren curarse en salud de que no son feministas” simplemente porque no saben en qué consiste tal hecho, sólo han oído hablar de él como de un grave pecado original. Otras creen que se autodiscriminan, sienten la sensación de militar en algo de menor importancia, secundario, hacia lo que no tienen una defensa valiente y argumentada, porque no se ha comprendido el profundo porqué de su necesidad de ser. De ahí, que se produce el

⁵⁷ BOXER, Marilyn J., “Rethinking the Socialist Construction and International Career of the Concept “Bourgeois Feminism”, *The American Historical Review*, 112:1, 2007, p. 131-158.

fenómeno que hemos dado en llamar de militancia vergonzante y se sienten desarmadas ante diversos argumentos contrarios. Unas necesitan afirmar mucho su no feminismo exhibiendo hechos de lucha que no sean sobre la mujer, sino en función de otros sectores⁵⁸.

Els testimonis de diverses militants comunistes i de les CCOO dels anys seixanta mostren una valoració molt negativa de l'MDD. Probablement, havien arribat a la conclusió que preferien militar en el moviment obrer, més “important” i que, a diferència de l'MDD, les veia com a *treballadors*. Tenim els exemples de dues militants de les CCOO i el PSUC de Badalona. Teresa Buigas en parlava en els següents termes:

Vam organitzar un grup fantasma de “Mujeres Democráticas”, que érem les dones del Partit, que intentàvem introduir-nos en els grups de dones que tenien les parròquies fent “corte y confección” i coses d'aquestes. És a dir, hi havia tal proliferació de coses, tan poc temps per fer-les, que era un... era una olla, era una olla bullint una mica a l'entorn, no? Hi havia... no sé. O potser era una visió una mica personal (tus) de que es movien moltes coses⁵⁹.

Per l'entrevistada, l'experiència de l'MDD era una de tantes iniciatives per incorporar gent a l'antifranquisme i, a tenor de l'expressió “grup fantasma”, considera que amb un èxit discutible. Per la seva banda, Olga Miralles afirmava,

E.- I a la seva experiència sindical, va trobar moltes dones?

No, no gaires, no gaires. Però a mi ja m'estava bé. Perquè prefereixo treballar amb homes. Excepte honroses excepcions prefereixo treballar... Ui! si una vegada em van volguer posar amb les dones democràtiques, que encara no sé què són. I quan vaig veure el panorama vaig dir, no, jo a treballar a Comissions Obreres amb els homes.

E.- Per què?

(...) No m'agradava l'ambient, vaig veure un ambient que no m'agradava. No, no t'ho sabia explicar, no t'ho sabia definir⁶⁰.

Ambdues militants se sentien incòmodes en aquesta organització de dones i prioritzaven la seva militància en CCOO. Segurament, ambdues consideraven que es tractava d'un

⁵⁸ AHPCE, Organizaciones de Mujeres, Movimiento Democrático de Mujeres, “Reunión Nacional de Mujeres”, còpia 6 de juliol de 1971, Ref. 247/34, c. 117, carp. Reuniones. Podeu trobar un fragment més ampli d'aquest text a PALA, Giaime, “Entre paternalismo e igualitarismo...”, *op. cit.*, p. 144.

⁵⁹ AHCO, entrevista a Teresa Buigas Poveda.

⁶⁰ AHCO, entrevista a Olga Miralles i Fossas.

moviment menys important que l'obrer i, posades a lluitar contra el règim, millor fer-ho en el moviment "més efectiu". A més, l'orientació donada a l'MDD a Badalona no el feia particularment atractiu per a les militants obreres, ja que la majoria de les accions plantejades eren de caràcter veïnal.

Moltes de les dones que van militar en CCOO durant els anys seixanta tenien un discurs molt igualitarista i, en ser entrevistades, la majoria s'han mostrat contràries a la creació d'organitzacions específiques de dones⁶¹. En el cas de les dones comunistes, les ambigüitats del discurs del PSUC respecte la militància femenina hi devien jugar un important paper, així com la relativa manca d'atenció a les reivindicacions de les dones com a treballadores. A més, cal tenir en compte l'experiència d'aquestes dones a l'MDD. La dissolució de l'MDD de Barcelona va produir-se enmig d'una intensa polèmica, i moltes de les implicades es van desvincular del moviment de dones. Per exemple, en el cas d'Anna Morató, va passar d'estar fortament implicada a l'MDD i a la secció de Drets de la Dona de l'Associació d'Amics de l'ONU a centrar la seva militància en la formació de CCOO a l'hospital de Sant Pau⁶². Anna M. Moya, que també havia tingut força implicació a l'MDD a Barcelona, tampoc va tornar a militar en organitzacions feministes⁶³.

La breu experiència de l'MDD a l'àrea de Barcelona va condicionar l'actitud envers les organitzacions de dones de les militants del PSUC i CCOO. A més a més, aquesta experiència va afectar al partit que, com es veurà, des de principis dels anys setanta fins a 1975 va tendir a afavorir la militància de les dones en moviments socials diversos, més que no pas en un grup específic de dones.

Les militants catòliques. Separació, empoderament i igualitarisme

Després de la detallada anàlisi de la trajectòria de l'MDD en l'àmbit comunista, es comparará breument amb la situació viscuda entre les militants catòliques obreres, molt importants entre la militància femenina de CCOO durant els anys seixanta.

Des dels inicis del franquisme, les organitzacions catòliques obreres HOAC i JOC tenien branca femenina i masculina, separades per criteris morals. Això no implicava una

⁶¹ BORDERÍAS, Cristina; BORRELL, Mònica; IBARZ, Jordi; VILLAR, Conchi, "Los eslabones perdidos...", *op. cit.*, p. 188-191. AHCO, entrevistes a Teresa Buigas Poveda, Olga Miralles i Fossas, Carme Casas Godessart.

⁶² AHCO, entrevista a Anna Morató Sáenz. També va ser el cas de M. Rosa Borràs, que havia estat implicada al nucli de dones del PSUC. AHCO, entrevista a M. Rosa Borràs Borràs.

⁶³ Entrevista a Anna M. Moya Guixa, 1 d'abril de 2008.

consideració positiva del treball femení fora de l'àmbit domèstic, especialment per a les dones casades. Durant els anys quaranta i cinquanta els dirigents d'aquestes organitzacions assumien clarament que el principal destí de les dones era ser esposes i mares. Entre finals dels cinquanta i principis dels anys seixanta, es va iniciar una matisació del discurs de la JOC envers les dones. Tot i que es mantenia la idea que el camp d'activitat propi de les dones era la llar, es volia fomentar la seva participació en l'àmbit públic, inclòs el sindical. A més, es començava a afirmar que el matrimoni no era l'única via de realització per a les dones⁶⁴.

Durant el anys seixanta, les militants d'organitzacions d'apostolat obrer no sempre complien l'ideal de la domesticitat femenina. Les més actives s'havien implicat en un moviment al qual, en principi, les seves famílies no s'hi oposaven excessivament, pel fet d'estar vinculat a l'Església. Tot i així, les seves sortides i entrades de casa estaven més controlades que les dels nois militants. La major implicació a l'organització de les noies podia ser una font de problemes dins les famílies si les reunions sovintejaven, implicaven desplaçaments importants o arribar tard a casa⁶⁵. Per tant, la participació en aquests tipus d'organitzacions per a les noies podia arribar a contravenir les normes de gènere. De fet, algunes militants de la JOC dels anys seixanta han afirmat que se les considerava poc femenines, pel fet de ser força independents. En aquestes circumstàncies, molts militants de la JOC es casaven amb dones que no eren militants⁶⁶.

A més a més, en aquella època algunes dones afins al catolicisme progressista estaven plantejant clares objeccions als rols de gènere tradicionals. Aquesta situació es va veure afavorida per "l'obertura" a la societat moderna que van significar l'encíclica *Pacem in Terris* (1963) del Papa Joan XXIII i el Concili Vaticà II. A Espanya, també hi va contribuir la tolerància inicial de la jerarquia eclesiàstica amb l'activitat dels moviments d'apostolat seglar.

La reformulació del discurs sobre les dones va ser força més profunda en l'organització Acció Catòlica Femenina (ACF). Segons Mónica Moreno Seco, els canvis de la doctrina pontifícia, els contactes internacionals i amb els moviments apostòlics obrers

⁶⁴ MARTÍNEZ HOYOS, Francisco, *La JOC a Catalunya... op. cit.*, p. 203-207; MARTÍNEZ HOYOS, Francisco, "Un moviment oblidat: la joventut obrera cristiana femenina", a ARNABAT, Ramon; MARÍN, Martí (eds.), *Franquisme i transició democràtica a les terres de parla catalana. Actes del 2n Congrés del CCEPC (Palma, 16, 17 i 18 d'octubre de 1997)*, Barcelona, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, 2001, p. 232.

⁶⁵ MTR, a la seva entrevista del 9 de febrer de 2007, explicava que els germans deien que el que havia de fer era tenir cura de la mare, en comptes de tenir tantes reunions pel fet de ser presidenta d'Acció Catòlica. Mentrestant, la mare la recolzava.

⁶⁶ Entrevista a M. Rosa Salicrú Pinós, 22 de febrer de 2008.

ho van afavorir. Formada majoritàriament per dones de classe mitjana, va emprendre una profunda transformació de manera autònoma i abans que la branca masculina. Les dones van mostrar la voluntat d'autonomia respecte les autoritats masculines i de fomentar el pluralisme intern. Pel que fa al discurs respecte les dones, es va reclamar la igualtat de drets recolzant-se en textos conciliars. Es donava gran importància a la maternitat, però ja no era l'únic projecte vital possible. A més, es començà a plantejar la necessitat del compromís cívic de les seves associades i es van fer algunes crítiques a la dictadura⁶⁷. Una de les seves membres, María Salas (juntament amb altres dones que s'identificaven com a catòliques), va participar el 1960 en la fundació del Seminario de Estudios Sociológicos de la Mujer (SESM), grup clau per entendre els orígens del feminisme dels anys setanta a Espanya.

A principis dels anys seixanta, el discurs catòlic progressista de les dones d'ACF, d'associacions universitàries i el SESM apel·lava a la "promoció de la dona". Aviat, algunes dones van fer seva la reivindicació de la igualtat i la llibertat i al·ludien als drets fonamentals i la democràcia. No obstant això, durant els anys seixanta algunes autores catòliques van mostrar certa prevenció contra el feminisme⁶⁸. Durant la dècada següent, bona part d'elles es va identificar amb el feminisme o van fer servir el seu llenguatge. Les cauteles es van mantenir amb els drets reproductius, com es va fer palès quan la Unió de Mares Catòliques va presentar una resolució alternativa al document final de les Jornades Catalanes de la Dona de 1976, on rebutjava les seves conclusions sobre a la família i la sexualitat⁶⁹.

La situació de l'ACF va canviar a finals dels seixanta, quan el Vaticà va tancar les portes a la reconsideració del paper femení dins l'Església. A més a més, el 1967 la jerarquia eclesiàstica espanyola promulgà uns nous estatuts molt restrictius que limitaven les seves organitzacions especialitzades i les sotmetien a un important control. Com a conseqüència, ACF es va integrar en un moviment mixt. La HOAC i la JOC van continuar existint, però força debilitades. A més, aquest nous estatuts van reforçar els processos

⁶⁷ MORENO SECO, Mónica, "De la caridad al compromiso: las mujeres de la Acción Católica (1958-1968)", *Historia Contemporánea*, 23, 2003, p. 239-165.

⁶⁸ Un exemple és Consuelo Gándara, que el 1965 afirmava que algunes formes d'emancipació femenina havien provocat greus errors socials i morals, mentre que el 1975 s'identificava amb el feminisme i afirmava que aquest i la lluita de classes eren complementaris. Citat a MORENO SECO, Mónica, "Mujer y culturas políticas en el franquismo y antifranquismo", *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 7, 2008, p. 171-172.

⁶⁹ MORENO SECO, Mónica, "Mujer y culturas políticas...", op. cit., p. 165-185. Per l'exemple de les Jornades Catalanes de la Dona, vegeu també NASH, Mary, *Dones en transició...*, op. cit., p. 109-119.

d'unificació de les branques femenina i masculina que ja havien començat en les branques obreres⁷⁰.

La separació per sexes en organitzacions com la JOC i l'HOAC responia a criteris moralistes, compartits durant els anys quaranta i cinquanta tant per la jerarquia eclesiàstica com pels membres de les organitzacions d'apostolat obrer. En el cas de les noies, aquesta separació va fomentar la seva autonomia, en formar part d'un grup de dones i dirigit per dones (al marge dels consiliaris). A mitjans dels anys seixanta, homes i dones començaven a considerar anacrònica la separació per sexes. Les noies pensaven que el seu àmbit d'actuació, més que la família, havia de ser el barri i, sobretot, la feina. I si l'àmbit d'actuació preferent era el treball, on homes i dones havien d'actuar conjuntament, no era lògica la separació de sexes a l'HOAC o la JOC. Davant la sexista societat de l'època, responien amb igualitarisme.

Les dones, que partien d'una situació en què s'organitzaven autònomament i havien adquirit una notable formació i experiència organitzativa, van voler mantenir la seva importància en l'organització mixta. El procés d'unificació de l'HOAC de Catalunya es va iniciar el 1965, quan s'aprovà la formació d'equips mixtos (sembla ser que amb certes resistències inicials per part de la direcció de l'HOAC a Madrid). Les responsabilitats havien de ser compartides per un home i una dona. A partir de 1969, els càrrecs de presidència i vicepresidència es van alternar un any un home i l'altre una dona⁷¹. Pel que fa a la JOC, el 1970, en el Consell Nacional es va plantejar la unificació dels organismes dirigents estatals de les branques femenina i masculina⁷².

La postura d'aquestes organitzacions contrasta amb la de l'ACF, que va resistir a unificar-se amb la branca masculina per preservar la seva autonomia. Davant la insistència de la jerarquia en la unió, a les Jornades Nacionals d'Acció Catòlica de 1967 van decidir convertir-se en un moviment mixt. Dies després, a les jornades de dones, algunes representants es van mostrar contràries a la unificació amb diversos arguments, entre els quals trobem que si s'unificaven les dues branques, la presidència recauria en un home, i que *“los hombres no aceptan plenamente la promoción de la mujer por la que estamos*

⁷⁰ RODRÍGUEZ DE LECEA, Teresa, “Mujer y pensamiento religioso en el franquismo”, *Ayer*, 17, 1995, p. 173-200; MORENO SECO, Mónica, “Cristianas por el feminismo y la democracia. Catolicismo femenino y movilización en los años setenta”, *Historia Social*, 53, 2005, p. 137-153.

⁷¹ FERRANDO, Emili, *Cristians i rebels...*, op. cit., p. 183; FERNÁNDEZ SEGURA, José, *La participación de los católicos...* op. cit., p. 479-486. AHCO, entrevista a Resurrección Fernández Páez.

⁷² MARTÍNEZ HOYOS, Francisco, *La JOC a Catalunya...* op. cit., p. 214.

luchando”. Amb els Estatuts d’Acció Catòlica de 1967, la polèmica acabà abruptament amb la desaparició de l’ACF⁷³.

CCOO i les treballadores: la (des)atenció a les seves publicacions

Des dels seus inicis al 1969, la premsa de CCOO es va caracteritzar per la seva varietat i inestabilitat, a causa de les vicissituds de l’organització. Malgrat les dificultats, els militants de CCOO s’esforçaren per mantenir la premsa i propaganda de l’organització des de la seva fundació. Poc després de la primera assemblea de la COB van aparèixer dues publicacions, amb textos similars. Una era el *Boletín Informativo de la Comisión Obrera de Barcelona*, que havia estat elaborat per membres de l’ASO; l’altra, *Comisión Obrera de Barcelona. Hoja Informativa de la Comisión Obrera de Barcelona*, elaborada per membres del PSUC. Els textos tenien alguns elements importants en comú. En primer terme, partien d’una visió dicotòmica de la societat, en la que el “nosaltres” eren els treballadors o la classe obrera i els antagonistes les “classes superiors”, representades amb l’estereotip de burgesos egoistes i lladres, homes obesos amb barret de copa i cigar. Els treballadors volien millorar la seva situació i per fer-ho, calia una classe obrera unida i autònoma –i per tant eren necessàries la llibertat sindical i el dret de vaga. A més, la classe obrera tenia herois, treballadors compromesos per la millora de la situació de la classe obrera, encara que patissin represàlies⁷⁴.

Ambdues publicacions van arribar al número 2, on explicaven la manifestació del 23 de febrer de 1965 davant la Delegació Sindical de Barcelona i la detenció de la Comissió Obrera Central, cosa que va provocar certa paràlisi a les CCOO fins a les eleccions sindicals de 1966. En aquest context va aparèixer, entre finals de 1966 i principis de 1967 el butlletí *Información Sindical*.

De 1967 a 1969, la repressió i les divisions internes van provocar una greu crisi a CCOO i alhora un important increment de les seves publicacions, per mostrar la seva

⁷³ MORENO SECO, Mónica, “De la caridad al compromiso...”, *op. cit.*, p. 252.

⁷⁴ TÉBAR, Javier, “Llenguatges de classe i cultures polítiques a la Barcelona de mitjan segle XX”, a BALFOUR, Sebastian (ed.), *Barcelona malgrat el franquisme. La SEAT, la ciutat i la represa sense democràcia*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Institut de Cultura. Museu d’Història de Barcelona, 2012, p. 199-207. La visió classista de la societat i les contraposicions treballadors/pobres explotats per burgesos ociosos, així com la figura de l’heroi proletari ja estava present en el moviment obrer de les dues darreres dècades del segle XIX. PÉREZ LEDESMA, Manuel, “La formación de la clase obrera: una creación cultural”, *op. cit.*, p. 231-232.

continuïtat, malgrat tot. El 1968 no hi havia una publicació pròpia de les CCOO de l'àrea de Barcelona o de Catalunya, però s'iniciaren com a mínim cinc publicacions per rams de producció, dues per localitat i tres per empresa⁷⁵.

L'anàlisi d'aquestes publicacions clandestines i de la propaganda de CCOO de l'àrea de Barcelona posa de manifest com tendien a dirigir-se als homes treballadors, ja que consideraven que els treballadors eren homes. Aquesta tendència de vegades es veia matisada per la "sorpresa" produïda per la participació de dones en protestes als seus llocs de treball, o en convocatòries de CCOO. La voluntat d'incloure-les afavoria que de vegades s'incloués la reivindicació de "a igual treball, igual salari".

Aquest patró de desatenció-"sorprenent" mobilització femenina-intent d'inclusió de les dones es pot resseguir des de la fundació de la COB el novembre de 1964. Com s'ha explicat, en l'assemblea de Sant Medir hi havia entre 250 i 300 persones, però menys d'una desena eren dones. A més, la plataforma reivindicativa aprovada no esmentava reivindicacions adreçades específicament a les treballadores. Aquesta plataforma incloïa els següents punts:

- Salario mínimo de 200 ptas. para el peón, por 8 horas de trabajo
- Establecer la escala móvil que garantice el poder adquisitivo de los trabajadores
- La libertad sindical, reconocimiento del derecho a tener nuestros propios sindicatos obreros
- Que sea reconocido legalmente el derecho de huelga⁷⁶.

La COB organitzà una recollida de signatures en favor d'aquestes quatre reivindicacions. En una intervenció de la segona assemblea de la COB es va assenyalar que calia tenir en compte les dones per la manifestació convocada el 23 de febrer de 1965. A més, les comissions del Metall i de Barcelona van proposar ampliar la llista de reivindicacions: la quarta era la "*igualdad de derechos para las mujeres*"⁷⁷. Tanmateix, la

⁷⁵ Vegeu LLORENS, Teresa, *Prensa clandestina i de l'exili...*, op. cit. i TÉBAR, Javier; GARCÍA SIMAL, Juanma (coords.), *La prensa silenciada...*, op. cit.

⁷⁶ De Comisión Obrera de Barcelona. *Hoja informativa de la Comisión Obrera de Barcelona*, 1, gener de 1965 i *Boletín informativo de la Comisión Obrera de Barcelona*, 1, gener de 1965.

⁷⁷ *En este sentido en las últimas asambleas ya sabéis que se había acordado la confianza a la C.[omisión] de Barna [Barcelona] para que redactara un documento de presentación de la petición con las cuatro reivindicaciones que ya conocéis, pero en las últimas reuniones de las distintas C.[omisiones] de Ramos, y en particular en la del Metal y después la de Barna, al discutir y aprobar este documento se añadieron otras reivindicaciones escogidas de distintas propuestas hechas en varias Comisiones de fábricas, estas son las siguientes: Salario mínimo de 200 ptas. diarias para el peón, escala móvil de salarios, escala profesional,*

llista de reivindicacions que s'havia intentat presentar a la Delegació Provincial de Sindicats, finalment no en va incloure cap referida a les dones treballadores⁷⁸.

L'important participació de dones en la manifestació del 23 de febrer de 1965 afavorí un lleuger canvi en el llenguatge del butlletí, que feia referència a la participació en la manifestació de “*mas [sic] de 15.000 obreros y obreras, empleados y empleadas, a los que se unieron estudiantes y amas de casa*”, encara que en general tendia a referir-se a “*los trabajadores*”⁷⁹. Aquest canvi de llenguatge implicava cert reconeixement de les dones formaven com a part del col·lectiu de treballadors. Tanmateix, el canvi va ser fugaç, perquè la propaganda posterior a la manifestació es dirigia a les dones en tant que mestresses de casa i familiars de detinguts, animant-les a participar en accions contra la carestia i la repressió⁸⁰.

La presència de dones a la manifestació de febrer de 1965 va estimular la inclusió de reivindicacions adreçades a elles. És el cas de l'avantprojecte de plataforma reivindicativa elaborat per la Comissió del Metall, on el tercer punt era la igualtat salarial entre homes i dones i el quart que les dones poguessin accedir a tots els llocs de treball⁸¹. De forma similar, en el context de la preparació de la celebració del Primer de maig de 1965, un full volander signat per la COB i per comissions obreres de diversos rams, exposava com a segona reivindicació la “*Igualdad de oportunidades para que las mujeres trabajadoras puedan acceder a todos los puestos de trabajo y a TRABAJO IGUAL SALARIO IGUAL*”. Malgrat tenir en compte aquestes reivindicacions, el text identificava els treballadors com a homes de mitjana edat (possiblement pares de família), perquè el subjecte sempre eren els “*trabajadores*”, i la referència a dones i joves era un afegit per intentar atreure “*altres*” col·lectius. D'aquesta manera, el text conclouia “*TRABAJADORAS*

igualdad de derechos para las mujeres, jornada semanal de 40 horas, retiro obrero con el 100% del salario real y en escala móvil, 1 mes de vacaciones pagadas sobre la base del salario real, participación en los beneficios de un 33% y creación de C.O. [comisiones obreras] de Empresa para el control de los mismos, elegidas por los trabajadores, derecho de huelga, libertad sindical, reconocimiento y respeto de las C.O., no intervención de la policía en los conflictos laborales AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Carta de Emilio” [Josep Salas], 13 de febrer de 1965, c. 56, carp. 1. Subratllat de l'autora.

⁷⁸ Comisión Obrera de Barcelona, 2, febrer de 1965 i Comisión Obrera. Boletín Informativo de las Comisiones Obreras de Barcelona, 2, febrer de 1965.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, CCOO, “Nota informativa. Propaganda Clandestina (elefantes)”, 9 de març de 1965; SIGC 231ª Comandancia, “Aparición de hojas clandestinas”, Manresa, 11 de març de 1965, c. 511.

⁸¹ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, OSO, “Comisión Obrera del Metal. Bases para el anteproyecto del convenio siderometalúrgico provincial, que presenta la comisión obrera del metal a los jurados de empresa y a las comisiones obreras de fábrica, para su estudio y discusión entre todos los trabajadores, y para ser entregado en un plazo máximo de 15 días, a las juntas sociales del metal en nuestros respectivos sindicatos (Barcelona, Hospitalet, Montcada, Gavá, Cornellá, etc.)”, c. 6.

de Barcelona y su Comarca. MUJERES, JÓVENES, acudamos organizados en grupos compactos a la manifestación del 1º de Mayo”⁸².

El 1966 es van crear CCOO a diverses localitats de l'àrea metropolitana de Barcelona. En alguns casos es pot observar la definició masculina del moviment i la desatenció inicial a les reivindicacions de les dones, després matisades en constatar la seva presència en les mobilitzacions laborals i actes convocats per CCOO. És el cas de Terrassa, on Cipriano García, dirigent del PSUC amb un gran paper en la formació de CCOO, a principis de 1966 partia de la idea que el moviment obrer i les protestes laborals eren cosa d'homes i considerava que les dones tinguessin un paper molt actiu a les protestes laborals era un greuge a la masculinitat dels militants. En referir-se a l'empresa tèxtil Torredemer, afirmava:

En esta empresa, la más importante del textil, hay un buen número de camaradas, una numerosa comisión y la influencia dominante es la del P[artido]. Sin embargo, como hombres, no podemos por menos que avergonzarnos no solo por Torredemer, sino en Pons S. A., y en el conjunto de textil, parece ser que la protesta y la lucha es obra exclusiva de las mujeres. En el Sindicato, ante los abogados a protestar y demandar, el número mayor siempre que se enfrenta con la empresa, son mujeres. Pero es que los hombres no parecen enterarse de que el problema textil es común a todos. Pero hay algo que no marcha como debiera y que en su conjunto no facilita la unidad de esfuerzos⁸³.

A més, per a aquest dirigent, la presència de dones als actes convocats per les incipients CCOO de Terrassa no qüestionava la idea que el moviment obrer era cosa d'homes. Referint-se a una reunió al cinema de les Arenes per preparar les eleccions sindicals de 1966 afirmava que les CCOO que estaven “*atrayendo a ellas el mayor número de personas de ambos sexos*” i considerava que “*Esta reunión de las Comisiones Obreras de Terrasa ha dado talla de hombría y de personalidad obrerista*”⁸⁴.

Malgrat aquestes concepcions, l'activa presència de dones en les mobilitzacions obreres i en les CCOO de Terrassa va afavorir la inclusió de les seves reivindicacions en les plataformes. El juliol de 1966 les forces policials havien detectat que alguns integrants de CCOO volien fer una manifestació davant la Delegació Local de Sindicats, per lliurar

⁸² AHGCB, Correspondencia Gobernadores, CCOO, “Nota informativa. Propaganda para la manifestación del día de hoy en Barcelona”, Barcelona, 30 d'abril de 1965, c. 511.

⁸³ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Carta de Blas” [Cipriano García], Terrassa, 24 de gener de 1966, c. 56, carp. 1966-1 i *Jacq.* 1459. Vegeu l'annex 5.

⁸⁴ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Carta de Blas”, rebuda el 19 de setembre de 1966, *Jacq.* 1490.

un escrit al ministre de Treball. La tercera reivindicació del text era “*igualdad salarial para mujeres y jóvenes, que son objeto de discriminación respecto a los demás trabajadores cuando realizan igual trabajo*”⁸⁵. A més a més, en el cas de Terrassa s’ha pogut comprovar com l’activisme femení es va intentar canalitzar a través de l’MDD. Per tant, en constatar la presència de dones a les protestes laborals, els dirigents de CCOO de Terrassa van voler afavorir la seva “incorporació” al moviment incloent la reivindicació de la igualtat salarial i formant un grup de dones, en consonància amb la política del PSUC en aquells moments.

La presència de reivindicacions específiques per a les dones (i joves) es pot comprovar en altres localitats amb una presència important de dones a la indústria i el moviment obrer, com era el cas de Mataró. El novembre de 1968 sengles grups de nois i noies van presentar a les delegacions comarcals del Sindicat Vertical de Manresa i Mataró un escrit amb signatures adreçat al ministre de Treball. La primera reivindicació era “*Salario mínimo de 300 pesetas diarias (para calificación 1) y pagas extras de una mensualidad, a percibir con base sobre el salario real, todo ellos sin discriminación por razón de la edad o sexo*”⁸⁶.

La voluntat d’incorporar les dones a CCOO també va estar present en els inicis dels seus organismes coordinadors. Com ha estudiat José Babiano, CG de CCOO, d’àmbit estatal, va fer referència a les treballadores a les seves primeres reunions. A la primera assemblea, el juny de 1967, el sisè punt de l’ordre del dia fou el paper específic de les dones a CCOO. Plantejava fomentar nuclis de dones i crear-los allà on no existien. Aquesta proposta també es feia extensiva als joves, que posà en pràctica poc després amb les COJ. En canvi, no es van crear grups específics de dones de CCOO i la proposta no va tornar-se a repetir durant la dictadura⁸⁷. La idea de crear grups de dones de CCOO estava també influïda per l’impuls del PCE-PSUC a l’MDM.

Més endavant, a la tercera reunió de la CG de CCOO, es va plantejar fer servir la negociació de convenis per mantenir la continuïtat de les mobilitzacions obreres.

⁸⁵ AHGCB, 6ª BIS, “Nota informativa. Asunto: Intento de manifestación laboral en Terrassa”, 1 de juliol de 1966, c. 171.

⁸⁶ AHGCB, 6ª BIS, “Nota” i “Presentación de sendos escritos en las Delegaciones Comarcales de Sindicatos de Manresa y Mataró, Barcelona”, 26 de novembre de 1968, c. 274; AHGCB, SIGC 412ª Comandancia, “Comparecencia en la Casa Sindical de Manresa de 20 productores, que presentaron copia de un escrito solicitando mejoras salariales”, Manresa, 23 de novembre de 1968, c. 274.

⁸⁷ BABIANO, José, “Mujeres, trabajo y militancia laboral bajo el franquismo (Materiales para un análisis histórico)”, a BABIANO, José (ed.), *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*, Madrid, los Libros de la Catarata, 2007, p. 54-55. Document publicat a IBÁÑEZ, Fidel; ZAMORA, Miguel Ángel, *CCOO. Diez años de lucha (1966-1976)*, Saragossa, CCOO, 1987, p. 43 i ss.

S'afirmava que calia incloure els problemes específics de la dona i la joventut treballadora als avantprojectes dels convenis. A partir de llavors, els documents de les reunions de la CG de CCOO ja no van fer referència a la situació de les dones treballadores fins el 1974. A mesura que CCOO va anar perfilant com a eixos prioritaris de l'acció obrera les reivindicacions democràtiques i l'amnistia dels presos polítics, les demandes relatives a les dones treballadores van anar desapareixent del seu discurs⁸⁸.

La situació a la CONC va ser força similar. En una de les seves primeres reunions, l'agost de 1967, s'afirmava clarament la necessitat de la incorporació de les dones a CCOO⁸⁹. Un any després, la plataforma reivindicativa resultant de la quarta reunió de la CONC incloïa la igualtat salarial per a dones i joves⁹⁰. Amb posterioritat, les mencions a les treballadores van desaparèixer.

La reivindicació d'igualtat salarial tenia un caràcter secundari respecte les demandes de caràcter salarial i de llibertat sindical. Això es posava de manifest en situacions d'augment de l'atur i, sobretot, de repressió. D'aquesta manera, la repressió iniciada contra CCOO a finals de 1966 i la situació econòmica de 1967 i 1968 van fer que les reivindicacions contra els expedients de crisi i la repressió estiguessin molt més presents que no pas la demanda d'igualtat salarial⁹¹. Els anys posteriors, les reivindicacions salarials (sense referència a les dones), la llibertat sindical i l'amnistia es van consolidar com a eixos de les plataformes reivindicatives de CCOO.

El caràcter secundari de les reivindicacions de les treballadores s'explica per la tendència a pensar en el moviment obrer com a un moviment d'homes treballadors. Així, entre la propaganda de CCOO no és estrany trobar frases com "*concentrémonos con nuestras mujeres y niños*"⁹². A la primera reunió de la CONC, es plantejava la importància d'incorporar l'MDD al moviment per la influència que les dones tenien sobre els homes, més que no pas perquè elles també fossin treballadores:

Tenemos bastantes pruebas de la importancia que la mujer tiene en los factores determinantes de la lucha obrera. Sabemos asimismo, la influencia de una esposa o madre

⁸⁸ BABIANO, José, "Mujeres, trabajo y militancia...", *op. cit.*, p. 55-56.

⁸⁹ AHPCE, CONC, "Reunión de CCOO de Cataluña. Orden del día (27/8/67)", rebut de Barcelona el 15 de setembre de 1967. Al final "(Parece estar hecho por las CCOO de Lérida)", 11 p, c. 85, carp. 1.

⁹⁰ AHPCE, CONC, "Comunicado de la IV reunión nacional de las Comisiones Obreras de Cataluña", CONC, octubre de 1968, 4 p. (1 full sense numerar), c. 85, carp. 1/2.

⁹¹ Vegeu AHGCB, Correspondencia Gobernadores, c. 20.

⁹² Full volander "Trabajadores de Granollers y comarca" a AHGCB, Correspondencia Gobernadores, SIGC de la 412ª Comandancia, "Aparición de propaganda clandestina de unos buzones de Correos de Granollers y en Mataró", 26 d'octubre de 1967, c. 20.

ante su esposo o hijo y la importancia de que las mujeres puedan diferir de la línea o determinación del hombre. Al mismo tiempo hemos de reconocer el papel que la mujer merece dentro de la sociedad, a la que contribuye en igualdad de condiciones que el hombre (algunos en mayor grado), por lo que es justo reconocerle los mismos derechos y obligaciones. Debe procederse a la integración de la mujer en la lucha obrera, ya que si en sí no fuere su misión laboral físicamente es por lo contrario, la más directa mártir de las condiciones económicas existentes. SU PARTICIPACION ES IMPRESCINDIBLE Y DESEABLE⁹³.

La idea que els treballadors eren homes, provocava a la premsa de CCOO l'ús d'un llenguatge masculinitzat. Això passava fins i tot en els casos en els que estava present la reivindicació de la igualtat salarial, ja que no s'atenia a les condicions de treball de les dones⁹⁴. És particularment remarcable un butlletí de les Comissions Obreres de Sanitat de 1968. És força excepcional, perquè és dels poc redactats en català durant l'època franquista. Hi havia referències teòriques força més elaborades que en altres publicacions de CCOO. A més, en ser un sector feminitzat, es donava importància a reivindicacions com la igualtat salarial i un període de descans abans i després del part. Tot i així, partia d'un concepte masculinitzat de la classe obrera, que sembla identificar amb homes treballadors industrials. Així, un article que volia animar a les auxiliars d'infermeria a mobilitzar-se, acabada de la següent manera:

Companyes lluitem per els nostres drets!!

Unim-nos a la classe treballadore [sic.] en les COMISSIONS OBRERES

Som treballadors, no ho oblidem!!⁹⁵

És destacable que un text adreçat a les dones treballadores, escrit en primera persona, les inciti a identificar-se com a “treballadors”. Aquest fet porta a pensar que una part de les dones militants de CCOO compartien aquesta concepció de la classe obrera que la identificava amb els treballadors industrials homes.

⁹³ AHPCE, CONC, “Reunión de CCOO de Cataluña. Orden del día (27/8/67)”, rebut de Barcelona el 15 de setembre de 1967. Al final “(Parece estar hecho por las CCOO de Lérida)”, 11 p, c. 85, carp. 1.

⁹⁴ Per exemple, *Metal. Comisiones Obreras del Metal*, 2, juliol de 1968.

⁹⁵ *Comissions Obreres de Sanitat*, 1, desembre de 1968.

7.1.2 CCOO i les dones de 1969 a 1975

Per comprendre les relacions de gènere a CCOO entre 1969 i 1975 resulta oportú conèixer els plantejaments del PSUC respecte la militància femenina, ja que esdevingué hegemònic a CCOO. Tot i que hi havia militants de CCOO que pertanyien a altres forces polítiques, la seva influència fou menor. D'altra banda, la premsa de CCOO, molt més estable en aquest període, permetrà analitzar la idea que es tenia dels “treballadors”, de les dones i de la importància de les seves reivindicacions. A més, les seves il·lustracions permetran fer una anàlisi d'aquestes qüestions a través de la iconografia.

El PSUC entre 1970 i 1975. La militància sense tuteles

El 1970, en plena decadència de l'MDD, el secretari d'organització del PSUC Josep Sarradell realitzava unes declaracions que mostraven com la direcció del partit continuava amb la tendència a fixar quines eren les reivindicacions adequades per a les dones, en virtut dels tradicionals rols de gènere:

El Partit ha de tenir present com una gran preocupació el treball i activitat de les dones comunistes. Aquestes poden ser interessades en les accions en favor de l'amnistia i de la solidaritat amb els empresonats i perseguits pel franquisme, en la lluita contra el constant increment de la carestia de la vida, en la mobilització contra la intolerable manca d'escoles i les quantitats inabordables per les famílies modestes que costa l'ensenyament i moltes altres reivindicacions que afecten la gran massa de dones. Es tracta, a fi de comptes, d'unir i mobilitzar les dones en la lluita per satisfer les seves necessitats més angoixoses i en la realització d'un treball democràtic conseqüent⁹⁶.

Al llarg dels anys següents, es van produir algunes modificacions en aquests plantejaments, a causa de l'experiència de l'MDD, els canvis en els moviments socials i les persones que es van incorporar a CCOO.

Durant els anys setanta, va haver alguns intents de revitalitzar l'MDD. A Mataró, es volia evitar que fos un moviment sense base, o que caigués en el “feminisme”:

⁹⁶ ANC, Fons PSUC, Josep Roman [Serradell], “La campanya per un partit més fort i arrelat a les masses i el treball d'organització. Informe presentat al V Ple del Comitè Central del P.S.U. de Catalunya”, setembre de 1970, núm. 48.

Referente al trabajo en las mujeres, es necesario que la UMD [Unión de Mujeres Democráticas] lleve su programa adelante, incidiendo especialmente en las barriadas y en las capas medias. Creemos que el intentar sustituir a otros movimientos de masas entrañaría el peligro de caer en el feminismo. El trabajo en este frente es ciertamente difícil, por cuanto la dirección del Partido debe reconocer que su labor orientadora es prácticamente nula. No tenemos una política en este sector de trabajo. Y no la tenemos porque no tenemos experiencias de lucha válidas y suficientemente amplias. Cuando se pretendió montar la U.M.D “por arriba” el fracaso fue estrepitoso. Será, pues, a partir del trabajo de masas como se podrá elaborar una política⁹⁷.

El 1972, la direcció del PSUC va encarregar a M. Ángeles Expósito la reorganització de l'MDD. Se celebraren diverses reunions a Barcelona, però no van tenir continuïtat⁹⁸. Un document referent a aquesta iniciativa feia una apreciació interessant:

Todas las organizaciones del P[artido] deben plantearse la movilización concreta de las mujeres de su zona, sabiendo destacar de las propias luchas los elementos de movilización específica de las mujeres, a la vez que impulsando la mayor movilización de las mujeres en todos los frentes de lucha de masas⁹⁹.

Durant els anys següents el PSUC va mantenir la crida a la incorporació de dones al partit, però va rebutjar formar una organització específica¹⁰⁰. La trajectòria de l'MDD, interpretada fou interpretada per alguns com la conseqüència d'implantar un moviment “per dalt”, per altres com una mostra dels perills d'un moviment feminista i, per part d'algunes militants, com una font de polèmiques que les distreia d'altres tasques més importants. A més, cal tenir en compte que el PSUC estava canviant. Iniciava la dècada amb la voluntat d'aprofundir la seva implantació social, en particular als barris. Per assolir aquesta major implantació, després de les dures conseqüències de l'estat d'excepció de 1969, començà una reforma organitzativa, que augmentà el número de comitès territorials i

⁹⁷ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, Comunicado del comité de Mataró del PSUC a todos los Camaradas, rebut el juny de 1972, *Jacq.* 2354.

⁹⁸ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, Carta de Saltor [Miguel Núñez], 27 de maig de 1972, *Jacq.* 2340. AHCO, perfil biogràfic de M. Ángeles Expósito Gómez.

⁹⁹ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Algunas cuestiones de organización del Partido en Barcelona (Resolución interna del comité de Barcelona del PSUC)”, *Jacq.* 2405.

¹⁰⁰ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Breve nota acerca del trabajo entre las mujeres”, Terrassa, 11 de desembre de 1973, *Jacq.* 2040.

la seva autonomia. A més, insistia en la necessitat que els comunistes no militessin tan sols al seu lloc de treball –com passava durant els anys seixanta– sinó també allà on vivien¹⁰¹.

En aquesta nova etapa el PSUC també va canviar les seves polítiques respecte alguns incipients moviments socials. És el cas dels moviments de solidaritat amb els presos polítics. Durant els anys seixanta, hem vist com el PSUC va animar l'organització de les dones dels presos polítics. El 1969, amb les nombroses detencions que s'havien produït, volia “organizar un amplio movimiento de las familias de los presos políticos”¹⁰². Segons una de les integrants, hi van participar sobretot esposes, mares i germanes de detinguts (encara que també pares) i el partit afavorí la seva organització a través de l'advocat laboralista Solé Barberà i de l'assistenta social Reyes Modolell. Es reunien als patis de les presons i a cases particulars. Hi participaren persones de procedència obrera –sovint amb familiars detinguts de CCOO– i també de classe mitjana o alta¹⁰³.

Aquesta comissió va emprendre diverses accions. El 3 de juny de 1969 una setantena de familiars de presos polítics es va concentrar al bisbat. Una comissió formada per tres dones van entrevistar-se amb l'arquebisbe de Barcelona, per demanar-li emprenguéss accions per afavorir la llibertat dels presos i contra la tortura i abusos que estaven patint¹⁰⁴. Uns dies després, tornaren a reunir-se per saber si havia portat a terme les gestions. Com que no van quedar satisfetes amb la resposta, adreçada a casos particulars, es van dirigir a la Sagrada Família, on es tancaren unes 30 persones durant la nit¹⁰⁵. La comissió va elaborar un dossier que va presentar el setembre al cardenal primat, Vicente Enrique y Tarancón, on s'explicava la situació dels detinguts, les accions que havien dut a terme i es reivindicava l'amnistia dels presos polítics¹⁰⁶.

En el dossier presentant, el grup es presentava sobretot com a dones, com a “madres, hermanas o esposas de hombres que han sido detenidos o encarcelados (...) por haber cometido alguno de los calificados por la Ley como delitos políticos”¹⁰⁷. No obstant

¹⁰¹ PALA, Giaime, “El PSUC hacia dentro. La estructura del partido, los militantes y el significado de la política”, a PALA, Giaime (ed.), *El PSU de Catalunya. 70 anys de lluita pel Socialisme. Materials per a la història*, Barcelona, Associació Catalana d'Investigacions Marxistes-Ediciones de Intervención Cultural, 2008, p. 186-187.

¹⁰² AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, “Carta de Saltor” [Miguel Núñez], 21 de febrer de 1968, *Jacq.* 1901.

¹⁰³ Entrevista a Ascensió Solé Puig, 28 de desembre de 2006.

¹⁰⁴ *La Vanguardia*, 4 de juny de 1969, p. 36. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BRIS, “Esposas y familiares de detenidos visitan al señor arzobispo”, Barcelona, 4 de juny de 1969, c. 118.

¹⁰⁵ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, “Carta de Fortuny” [Josep Salas], 21 de juny de 1969, c. 58, carp. 1969-2.

¹⁰⁶ Arxiu personal d'Ascensió Solé, dossier dels familiars de presos polítics, 1969.

¹⁰⁷ *Ibid.*, p. 2.

això, a l'entrevista amb Tarancón també hi hagué homes¹⁰⁸. Aquest moviment continuava recurrent a la figura de la dona de pres per legitimar la seva acció pública en favor de l'amnistia, però malgrat la seva composició aclaparadorament femenina, en aquesta ocasió –a diferència del passat– no era *exclusivament* femenina. El rejuveniment de l'oposició antifranquista –amb la gran presència d'estudiants–¹⁰⁹ va afavorir la presència de mares i pares de detinguts. A més, va fomentar la convivència entre persones amb diferents orígens socials, no com anteriorment, que els grups de dones de presos eren de procedència majoritàriament obrera¹¹⁰. El fet que el grup fos conegut com de “familiars” de presos polítics indica aquesta nova diversitat, però també podria indicar altres canvis més profunds, com el qüestionament que la lluita per l'amnistia fos una atribució femenina.

Probablement, l'exemple més clar d'aquest qüestionament fou la formació de les Comissions de Solidaritat. A principis de 1969 es va crear la Comissió de Solidaritat de Barcelona com a resposta a la repressió durant l'estat d'excepció. Hi estaven presents familiars de presos polítics, antics empresonats, catòlics i persones properes a partits polítics antifranquistes. La seu oficiosa va ser la vicaria obrera del bisbat de Barcelona, i celebrà reunions a diverses parròquies. Inicialment, la seva tasca fou recaptar diners per atendre les necessitats dels presos i les seves famílies. Aviat, també es va dedicar a difondre les tortures i els abusos que patien les persones empresonades per motius polítics i a reivindicar l'amnistia política general. Les comissions de solidaritat van proliferar per diverses poblacions catalanes i s'integraren a l'Assemblea de Catalunya¹¹¹.

D'altra banda, el 1969 també es produïren altres accions reivindicant l'amnistia, com la protagonitzada per 16 advocats que van lliurar una petició al Col·legi d'Advocats de Barcelona que demanava l'amnistia. S'hi van adherir personalitats públiques tan

¹⁰⁸ AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Carta de Miró” [Josep Sarradell], 4 de setembre de 1969, *Jacq.* 1927, on s'indicava que es preveia enviar una delegació “composta per almenys 2 esposes, un pare, un advocat i una altra persona”. Vegeu també AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, “Carta de Miró”, 13 de setembre de 1969, c. 58, carp. 1969-3, on s'indica com es va desenvolupar la reunió i remarca l'actuació de “*el más joven de los comisionados*”.

¹⁰⁹ Vegeu les dades dels processats pel TOP al web *TOPCAT 1963-1977. L'antifranquisme davant el TOP* <http://topcat.ccoo.cat/docs/protagonistes.pdf> i TÈBAR, Javier (coord.); MOTA José Fernando; VARO, Nàdia, *TOPCAT 1963-1977. L'antifranquisme davant el Tribunal de Orden Público*, Barcelona, Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya-Fundació Cipriano García, 2010.

¹¹⁰ Entrevista a Ascensió Solé Puig, 28 de desembre de 2006.

¹¹¹ VINYES, Ricard, “Comissions de Solidaritat” a CEFID, *Catalunya durant el franquisme. Diccionari*, Vic, Eumo, 2006, p. 98. Pels inicis de les comissions de solidaritat, vegeu AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, Carta de Saltor [Miguel Núñez], 21 de febrer de 1968, *Jacq.* 1901; “Carta de Martín”, 26 de març de 1969, c. 58, carp. 1969-1.

importants com l'abat de Montserrat, el president de l'Institut d'Estudis Catalans i pintors com Joan Miró i Antoni Tàpies¹¹².

La reivindicació de l'amnistia s'estava fent molt transversal en l'antifranquisme, situació fomentada per la gran importància atorgada que li atorgaven les plataformes unitàries antifranquistes. Implicava una denúncia frontal a la dictadura franquista, ja que demanava que els delictes polítics deixessin de ser-ho i que acabés la repressió sobre aquests. Per tant, la Coordinadora de Forces Polítiques de Catalunya (desembre de 1969) i, posteriorment, l'Assemblea de Catalunya (creada el 7 de novembre de 1971), la inclogueren entre les seves demandes. No endebades, el lema de l'Assemblea de Catalunya: Llibertat, Amnistia, Estatut d'Autonomia¹¹³.

A mesura que la reivindicació de l'amnistia guanyava en transversalitat, la presència pública de les dones de pres es reduïa¹¹⁴. La reivindicació de l'amnistia havia estat compartida per l'oposició al règim durant tota la dictadura¹¹⁵. Tot i així, anteriorment les dones hi havien assumit un important paper perquè quan demanaven la llibertat d'un familiar, les autoritats polítiques consideraven que estaven complint les seves obligacions de gènere, de manera que les tractaven amb major permissivitat que un grup mixt que reivindicués l'amnistia. Durant els anys setanta, les persones implicades en l'antifranquisme van ampliar aquest marc d'actuació, creant organitzacions estables per la lluita per l'amnistia i promovent la seva reivindicació per part d'una àmplia varietat de persones. D'aquesta manera, la reivindicació per l'amnistia, perdia el caràcter feminitzat que havia tingut anys abans.

La repressió sobre l'antifranquisme de finals dels anys seixanta també impulsà l'organització del moviment veïnal. A mitjans dels anys seixanta, el PSUC va centrar la seva atenció en el moviment obrer i l'estudiantil. La subordinació de l'activitat als barris

¹¹² MAYAYO, Andreu, *Josep Solé Barberà. La veu del PSUC*, Barcelona, L'Avenç, 2007, p. 204-207.

¹¹³ BALLESTER, David; RISQUES, Manel, *Temps d'amnistia. Les manifestacions de l'1 i el 8 de febrer a Barcelona*, Barcelona, Edicions 62, 2001, p. 28-31.

¹¹⁴ Tot i així, seguien presents, i en ocasions organitzaren i participaren en concentracions per l'amnistia. Per concentracions davant l'Ajuntament de Sabadell per demanar que l'alcalde intercedís pels presos polítics, AHGCB, Correspondència Governadores, SIGC 411ª Comandancia, "Haber visitado al alcalde de Sabadell un grupo de 20 mujeres solicitando intercediese presos políticos", Barcelona, 21 d'abril de 1970, c. 288 i "Nota informativa. Sabadell. Actividad de un grupo de mujeres", 20 d'abril de 1970, c. 288. AHGCB, Correspondència Governadores, 6ª BIS, "Entrevista de un grupo de mujeres con el alcalde de Sabadell, Barcelona", 21 d'abril de 1970, c. 189. Per Terrassa, AHGCB, SIGC 412^a, "De haberse presentado una comisión de mujeres ante el alcalde presidente de la ciudad de Tarrasa, solicitando clemencia en el juicio de unos familiares", Manresa, 2 d'abril de 1970, c. 93.

¹¹⁵ Vegeu, per exemple, MOLINERO, Carme, "La Ley de Amnistía de 1977: la reivindicación antifranquista y su lectura treinta años después", a ESPUNY, M. Jesús; PAZ, Olga (coord.), *30 años de la Ley de Amnistía*. Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, Madrid, Dyckinson, 2009, p. 44-46.

queda patent en la resolució del Comitè Executiu del PCE de 1967, que afirmava sobre les cèl·lules de barriada: “*En ellas pueden integrarse los camaradas obreros, empleados, estudiantes, intelectuales, etc. que por razones diversas no puedan hacer vida del partido en sus lugares de trabajo y estudio*”¹¹⁶.

Durant la segona meitat dels anys seixanta els centres socials van exercir, des de la legalitat, un important paper en la millora de les condicions de vida als barris mitjançant l’autoorganització dels veïns i el plantejament d’algunes reivindicacions. Habitualment, en aquests centres socials algunes de les persones més actives eren de l’àmbit catòlic progressista i de partits polítics antifranquistes¹¹⁷. Simultàniament, des dels moviments (no legals) impulsats més decididament pel PSUC, en algunes ocasions el moviment obrer plantejà reivindicacions veïnals, especialment en els inicis de CCOO. Així, a Terrassa, CCOO va sostenir algunes reivindicacions de caràcter veïnal¹¹⁸, mentre que a Badalona ho va fer la Comissió Cívica¹¹⁹. De tota manera, en aquella època, el moviment que més va destacar per reivindicar la millora de les condicions de vida als barris fou l’MDD¹²⁰. Aquest fet no resulta estrany ja que, com s’ha vist, el barri es considerava un àmbit *adequat* per l’activisme femení, en concebre les dones bàsicament com a mestresses de casa que patien problemes com la manca d’aigua corrent, clavegueram o centres educatius. D’aquesta manera, el barri era considerat una prolongació de l’àmbit privat¹²¹, útil per *incorporar* les dones a la lluita contra el franquisme.

¹¹⁶ “Por un partido comunista de masas. Resolución de CE del PC que España”, *Nuestra Bandera*, 54, 1967, p. 128.

¹¹⁷ Per la interpretació del moviment veïnal, em baso en el meu treball inèdit *Les llavors de la protesta. Els orígens del moviment veïnal a l'àrea de Barcelona (1964-1974)*, 2010, consultable a la Fundació Cipriano García. Per la trajectòria del moviment veïnal en els seus inicis, vegeu HUERTAS, Josep M.; ANDREU, Marc, *Barcelona en lluita (el moviment urbà, 1965-1996)*, Barcelona, Federació d’Associacions de Veïns de Barcelona, 1996; MARÍN, Martí, “Epíleg: de suburbis a barris. Autoorganització, integració, protesta i politització”, dins MARÍN, Martí (dir.), *Memòries del viatge (1940-1975)*, Sant Adrià del Besòs, Museu d’Història de la Immigració de Catalunya i Ajuntament de Sant Adrià del Besòs, 2009, p. 136-148; MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere (coord.), *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició*, Barcelona, Icaria, Memorial Democràtic; Bellaterra, UAB, 2010.

¹¹⁸ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, “Carta de Blas”, rebuda el 19 de setembre de 1966, c. 56, carp. 1966 2. DOMÈNECH, Xavier, *Clase obrera, antifranquismo...*, op. cit., p. 174.

¹¹⁹ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, “Informe General (CAS), (Badalona)”, setembre de 1966, c. 56, carp. 1966 2.

¹²⁰ *Butlletí del Moviment Democràtic de Dones*, Barcelona, 1, març de 1968. *La Mujer en Marcha. Mujeres Democráticas de Tarrasa*, 2, maig de 1971.

¹²¹ Teresa Bonet [Leonor Borna] “A manera d’exemple”, *Treball*, 269, desembre de 1965, p. 1-2. Per la contigüitat del barri amb l’espai domèstic, vegeu DI FEBO, Giuliana, “La lucha de las mujeres en los barrios en los últimos años del franquismo. Un ejemplo de utilización de la ‘Historia de género’”, a TUSELL, Javier; ALTED, Alicia; MATEOS, Abdón (coord.), *La oposición al régimen de Franco. Estado de la cuestión y metodología de la investigación*, vol. II, Madrid, UNED, 1990, p. 251-260.

Aquesta percepció de la *idoneïtat* del barri per l'acció femenina també partia de l'anàlisi de mobilitzacions veïnals dels anys seixanta. Durant la segona meitat de la dècada s'havien produït algunes manifestacions protagonitzades per dones. En el cas de Badalona, en tenim diversos exemples: la manifestació de 1966 contra la contaminació produïda per la central tèrmica del Besòs¹²²; la protagonitzada el 1967 per les dones de Bufalà per protestar contra les deficiències en el subministrament d'aigua¹²³ i l'intent de les dones de Bufalà de concentrar-se en protestar contra la quantia dels lloguers i pels pagaments exigits per l'escola pública el 1969¹²⁴.

En el darrer dels casos, sembla que van tenir el recolzament pràctic del Centre Social del barri. Tanmateix, la relació entre aquestes protestes i l'associacionisme veïnal no sempre és clara, donat que en aquells moments, entitats com els centres socials, associacions de caps de família i associacions de veïns tenien una composició eminentment masculina¹²⁵. A més, a finals dels anys seixanta o principis dels setanta, de vegades es produïen protestes en zones on aquestes associacions no tenien un caràcter reivindicatiu. El 1972, en una carta a l'alcalde de Barcelona, el president de l'Associació de Caps de Família de la Verneda subratllava la contradicció que suposava el caràcter masculí (i gens reivindicatiu) de l'associació amb el protagonisme femení a la protesta:

Es doloroso que la petición de soluciones para estos problemas –propios de los hombres–, sean relevadas por señoras de acrisoladas virtudes, obligadas a manifestarse –pacíficamente– para pedir aquello que ésta [sic.] Asociación ya solicitó por conducto de las reglas legislativas¹²⁶.

¹²² Vegeu FERRANDO, Emili, *La dona a Badalona. Cent anys de protagonisme invisible (1897-1997)*, Barcelona, Editorial Mediterrània, 2000, p. 113, 200-201. AHGCB, Correspondència Governadores, "Carta de Juan Cortés Gatell", setembre de 1966 i Ajuntament de Badalona, "Nota para el Sr. Gobernador", 20 de setembre de 1966, c. 15 bis; AHGCB, Correspondència Governadores, "Nota informativa. Asunto: Badalona. Polvo insalubre", 26 de setembre 1966; JSP de Barcelona, "Nota informativa. Asunto: Posible manifestación de mujeres en Badalona", 27 de setembre 1966; "Informe de la Inspección de Servicios de JSP", 29 de setembre 1966; Brigada Regional de Información de Badalona, Dirección General de Seguridad, 29 de setembre 1966, c. 15 tris.

¹²³ AHGCB, Correspondència Governadores, JSP de Barcelona, "Pequeña concentración de mujeres ante el Ayuntamiento de Badalona", 2 de juliol de 1967, c. 65.

¹²⁴ AHGCB, Correspondència Governadores, "Carta del alcalde de Badalona al gobernador civil de Barcelona", 10 de setembre de 1969, c. 65.

¹²⁵ Vegeu SUÁREZ, Emilio, *Can Clos. Historia de un barrio obrero*, Cims, Barcelona, 1997, p. 33-34 i MARTINEZ i MUNTADA, Ricard, "El moviment veïnal a Sabadell durant el tardofranquisme, 1966-1976: 'Todos los barrios unidos para conseguir sus derechos' (I), *Arraona*, núm. 24, 2001, p. 65-68.

¹²⁶ AHGCB, Correspondència Governadores, "Carta del presidente de la ACF de la Verneda al alcalde de Barcelona", 30 d'agost de 1972, c. 132.

Les dones, com a responsables del treball reproductiu, eren les primeres en patir les deficiències dels serveis públics dels barris. Possiblement, moltes de les primeres protestes d'aquestes dones es van organitzar a partir de xarxes de sociabilitat femenina, creades quan anaven a comprar o a portar els fills a l'escola, per exemple. En alguns casos, però, l'MDD també va fomentar aquestes protestes. Disposem d'alguns exemples a Terrassa, com la protesta ja mencionada de setembre de 1968, quan es va presentar a la Delegació Comarcal de l'OSE una instància signada per unes 700 dones on es reivindicava que s'eliminés el límit als augmentos salarials fixat pel Govern, mesures contra l'atur i ensenyament gratuït¹²⁷. Posteriorment, el maig de 1969, un grup de 40 o 50 dones es va concentrar a la plaça de l'Ajuntament de Terrassa i va sol·licitar reunir-se amb l'alcalde *“ya que, como amas de casa, querían pedirle se interesase para que bajasen los precios en los artículos de primera necesidad”*¹²⁸. Aquestes dones combinaven una intensa identitat de classe obrera amb la consciència femenina, ja que assumien la responsabilitat de garantir el benestar de la comunitat, conforme el seu rol d'esposes i mares, i en fer-ho s'adreçaven a l'autoritat política.

Les dones de l'MDM van tenir un paper important en l'impuls del moviment veïnal, com han mostrat diverses investigacions referides a l'àmbit valencià, asturià i madrileny. En aquests treballs, es mostra com les dones que van formar part de l'MDM havien participat molt activament en moviments solidaris, antirepressius; com van constituir un nucli militant molt actiu pel desenvolupament del moviment veïnal i com algunes d'elles van iniciar una evolució cap a plantejaments feministes. Diverses dones militants del PCE o del seu entorn, familiars de militants antifranquistes, durant els anys seixanta s'havien implicat en moviments de solidaritat amb represaliats per participar en protestes o organitzacions obreres. Un cop organitzat l'MDM als seus territoris, aquestes dones exerciren un paper molt remarcable en les protestes veïnals i en les incipients organitzacions veïnals. Organitzaren o s'infiltraren en associacions de mestresses de casa. A més, van participar en associacions de veïns, encara que fins ben entrats els anys setanta la presència de dones a les juntes directives fou anecdòtica. Durant aquesta dècada, van coincidir a les associacions amb dones més joves, que sovint havien militat en altres moviments socials i partits antifranquistes i, de vegades, tenien plantejaments feministes,

¹²⁷ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Delegación Provincial de Sindicatos, “Nota informativa, Terrassa”, 19 de setembre de 1968 i 6ª BRIS, “Instancia firmada por unas setecientas mujeres entregada al delegado sindical de Terrassa”, 18 de setembre de 1968, c. 279.

¹²⁸ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, JSP de Barcelona, “Grupos de mujeres ante el Ayuntamiento de Tarrasa”, juliol de 1971, c. 65.

cosa que de vegades provocà tensions. No obstant això, el fet que coincidissin va afavorir que les experiències de les dones més grans fossin aprofitades per les més joves. Aquesta confluència, i la reflexió sobre el caràcter subaltern atribuït a les dones a les associacions veïnals, van contribuir a la creació de les vocalies de dones en les associacions de veïns. Les vocalies van tenir un gran paper en el desenvolupament del feminisme, a partir de 1975¹²⁹.

En el cas de Catalunya, també s'ha vinculat les dones que es van implicar a la lluita solidària i a l'MDD durant els anys seixanta, amb el lideratge al moviment veïnal dels setanta¹³⁰. La participació de les dones en els moviments socials era important, però des del PSUC es tendia a pensar que no resultava adequat vehicular-la a través d'una organització de dones.

Moltes vegades el Partit ha identificat les lluites de les dones en general amb les lluites de les dones en tant que mestresses de casa plantejant reivindicacions com la lluita contra la carestia de la vida, contra la manca d'escoles, etc., en el marc de les barriades populars. En realitat, les lluites de barri interessaven en primer lloc a la c[èl·lula] de barri, que ha d'incloure tan [sic] els homes com les dones del barri, doncs tots són igualment afectats per aquest dèficit. El que cal fomentar es [sic] la incorporació massiva de les dones a les cèl·lules i moviments de barris, participant en les seves lluites. Si bé les dones poden ser les capdavanteres en lluites d'aquest tipus (carestia, escoles, urbanisme, etc.) cal que ho siguin com a membres de la cèl·lula de barri i no en tant que moviment independent i específic. Igualment cal que les dones s'incorporin a les lluites de les fàbriques, oficines, etc¹³¹.

Des de finals dels anys seixanta diversos partits antifranquistes estaven intentant dinamitzar la lluita als barris. Inicialment, les COJ van plantejar reivindicacions de caràcter veïnal, ja que estaven organitzades per zona. Posteriorment, es van crear algunes

¹²⁹ VERDUGO, Vicenta, "Movimiento feminista-movimiento vecinal en Valencia durante la Transición", comunicació a *XIII Coloquio Internacional de la AEHM, Historia de las Mujeres: Perspectivas actuales*, Barcelona, 19-21 d'octubre de 2006 i "Movimiento vecinal-movimiento feminista en Valencia durante la Transición (1975-1982), comunicació a *VIII Jornadas de Historia y Fuentes Orales*, Barco de Ávila, 19-21 d'octubre de 2007; CABRERO, Claudia, "Género, antifranquismo y ciudadanía...", *op. cit.*, p. 9-26; ARRIERO, Francisco, "El Movimiento Democrático de Mujeres: el antifranquismo y la movilización vecinal y feminista", *op. cit.*, p. 33-62.

¹³⁰ PARRAMON, Clara-Carme, "Dones, immigració, moviments veïnals i benestar (1970-1980)", a BORDERÍAS, Cristina i RENOM, Mercè (eds.), *Dones en moviment(s). Segles XVIII-XXI*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Icaria, 2008, p. 115-133.

¹³¹ ANC, fons PSUC, "Al plantejar-se la discussió sobre la necessitat o no d'una política específica respecte a la dona...", [1973], 432. Vegeu també AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, Breve nota acerca del trabajo entre las mujeres, Terrassa, 11 de desembre de 1973, *Jacq.* 2040.

Comissions Obreres de Barri (COB) que, com el seu nom indica, tenien un plantejament molt influenciat pel moviment obrer, ja que l'objectiu era portar les lluites obreres als barris. Les COB, van tenir un èxit molt escàs en el seu intent de mobilitzar els veïns. Caldrà esperar a les Comissions de Barri per trobar una organització clandestina que donés major rellevància a la reivindicació de millores als barris. Les comissions de barri van tenir implantació sobretot a Barcelona, Cornellà i Santa Coloma de Gramenet. Foren impulsades pels partits BR i PSUC, entre d'altres. A principis dels anys setanta, les organitzacions antifranquistes van optar per fomentar les organitzacions legals, principalment les associacions de veïns, i sota aquesta forma organitzativa el moviment veïnal es va anar consolidant¹³².

L'atenció de l'oposició a l'organització dels barris a partir de finals dels seixanta es pot atribuir a diversos motius. En primer lloc, el debat entre el FOC i el PSUC sobre les formes organitzatives que havia d'assolir el moviment obrer, va portar al primer a voler organitzar CCOO territorialment. D'altra banda, la repressió que estava vivint CCOO des de 1967 afavorí la reflexió sobre com organitzar un moviment social que donés resposta a les dures condicions de vida que es patien en alguns barris. Finalment, les protestes veïnals estaven augmentant i en elles participaven homes i dones. A partir de 1969, les protestes a l'espai públic van ser més freqüents i no van tenir un caràcter de gènere tan marcat. En algunes situacions de crisi es van produir concentracions, manifestacions, assemblees o talls de trànsit. La idea que els problemes dels barris eren de tots va potenciar aquestes protestes i també que els partits antifranquistes s'interessessin per crear organitzacions que permetessin mantenir les protestes en el temps.

L'impuls a l'organització del moviment veïnal, juntament amb l'eixamplament del moviment per l'amnistia, deixaven cobertes unes reivindicacions que a mitjans dels anys seixanta havien estat plantejades per l'MDD. Si aquestes reivindicacions no havien de ser pròpies de dones, sinó de tota la població, per a algunes persones del PSUC el moviment específic de dones no tenien sentit, i menys després dels enfrontaments interns viscuts a l'MDD. Això no significa que algunes militants no veiessin la necessitat de la lluita per les reivindicacions de les dones, però fins a 1974 no es va tornar a plantejar que calgués una

¹³² Per la trajectòria del moviment veïnal vegeu OLIVES, José, "La conflictualidad urbana", *Papers*, 3, 1974, p. 275-323; ALIBÉS, M.; MIGUÉLEZ, Faustino; PARDO, María José, "La lucha de los barrios de Barcelona, 1969-1975", *CAU*, 34, 1975; EQUIPOS DE ESTUDIO, *La lucha de barrios en Barcelona*, Madrid, ediciones Elías Querejeta, 1976; ALABART, Anna, *Els barris de Barcelona i el moviment associatiu veïnal*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1982; HUERTAS, Josep M.; ANDREU, Marc, *Barcelona en lluita...*, op. cit.; MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere (coord.), *Construint la ciutat democràtica...*, op. cit.

organització específica. El 1973, un text que criticava la identificació de les lluites de les dones amb les protestes en tant que mestresses de casa, afirmava que calia que el PSUC estudiés la forma d'arribar a l'emancipació femenina:

És obvi, però, que les dones tenen qüestions específiques a resoldre. El Partit ha d'ésser el primer en estudiar i fer seva la problemàtica de la dona, en fer veure a les dones la necessitat de la seva emancipació. Cal que el Partit expliciti com una vertadera emancipació sols es pot aconseguir a través del compliment de les condicions exposades en els punts anteriors: incorporació de la dona al treball productiu en igualtat de condicions, transformació del treball domèstic en treball públic i transformació de la família, i que sols s'aconseguirà plenament en una societat socialista¹³³.

Com era habitual, l'orientació marxista del text portava a pensar que la solució a la discriminació de les dones era la fi del capitalisme. Tanmateix, l'horitzó reivindicatiu s'estava ampliant i ja es plantejaven qüestions més relacionades amb la vida "privada", que en el moviment feminista de la Transició tindrien un paper cabdal.

Durant la primera meitat dels anys setanta hi havia dones militants del PSUC als més diversos àmbits de lluita, com el moviment estudiantil, l'obrer, el veïnal o els col·legis professionals¹³⁴. Van objectar que el partit les orientés a participar en lluites que, a priori, tendia a considerar subordinades. Aquestes militants volien treballar en els moviments socials que elles consideressin oportuns. A més, algunes d'elles van arribar a la conclusió que les dones tenien reivindicacions específiques, però inicialment no van considerar que calgués que el PSUC creés una organització específica.

Entre 1973 i 1974, les militants del PSUC de L'Hospitalet de Llobregat Mercè Olivares i M. Dolors Calvet van arribar a la conclusió que calia que el partit tingués una política de dones que anés més enllà de les tasques de solidaritat. M. Dolors Calvet va encapçalar la formació d'un nucli de dones al PSUC, de caràcter oficiós. Aquest nucli poc a poc es va anar consolidant, ja que Calvet va estar a la delegació del PCE-PSUC a la Conferència dels Partits Comunistes de Països Capitalistes sobre la Condició Femenina,

¹³³ ANC, fons PSUC, "Al plantejar-se la discussió sobre la necessitat o no d'una política específica respecte a la dona...", [1973], 432.

¹³⁴ Vegeu "Inicis del feminisme al PSUC", al web Diverses autores, *El feminisme al PSUC. Els anys setanta i vuitanta del segle XX*, [en línia] <<http://elfeminismealpsuc.adpc.cat/inicisfem.html>> [consultes: 2010-2013].

celebrada a Roma el novembre de 1974¹³⁵. Posteriorment, s'incorporà al Comitè Central i al Comitè Executiu del PSUC com a responsable de la Comissió per l'Alliberament de la Dona.

A diferència d'altres ocasions, el nucli de dones no va ser promogut directament per la direcció del PSUC. Va ser iniciativa d'algunes militants que volien entrar en contacte amb altres dones del partit amb inquietuds feministes. Aquestes militants van incorporar-se a entitats legals on podien reivindicar públicament els drets de les dones, com l'Associació de Dones Universitàries, les vocalies de dones de les associacions de veïns, ANCHE, etc. Allà van conèixer dones feministes d'altres partits o independents, amb idees diverses sobre què havia de ser el feminisme. Des d'aquestes entitats, moltes dones del PSUC van organitzar i participar en un esdeveniment clau pel feminisme a Catalunya: les Jornades Catalanes de la Dona de maig de 1976¹³⁶.

La presència invisible

Des de 1969, s'ha vist com es reforçà la participació de les dones en CCOO, sobretot com a militants. Hi estaven molt presents dones que treballaven a la indústria per les seves necessitats econòmiques, i d'altres que s'havien proletaritzat i havien passat prèviament per altres moviments socials. Sovint, aquestes dones van establir contacte amb CCOO a partir de companys de treball. Això significa que les persones que militaven en CCOO eren molt més proclius a incorporar les treballadores industrials que durant els anys seixanta. No obstant això, no va implicar un canvi significatiu en el llenguatge de les seves publicacions clandestines i plataformes reivindicatives. El subjecte principal a qui es dirigia CCOO va continuar sent l'home treballador industrial, preferiblement de grans empreses.

Entre les publicacions de CCOO de l'àrea de Barcelona, no s'ha trobat articles referits específicament a les dones treballadores. La situació contrasta amb una altra

¹³⁵ LÓPEZ HERNÁNDEZ, M. Teresa, *Relaciones de género y medios de comunicación comunistas: Gaceta y Mundo Obrero (1970-1982)*, tesi doctoral, Salamanca, Ediciones de la Universidad de Salamanca, 2007, p. 375

¹³⁶ Vegeu "Inicis del feminisme al PSUC", al web *El feminisme al PSUC. Els anys setanta i vuitanta del segle XX*, a <http://elfeminismealpsuc.adpc.cat/inicisfem.html>. Entrevista a Maria Dolors Calvet Puig, 17 de juny de 2008. Per l'ANCHE, vegeu NASH, Mary, *Dones en Transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2007, p. 98 i 155. Per les vocalies de dones a les associacions de veïns, FERNÁNDEZ LAMELAS, Eva, "Quan les dones van conquerir mig cel", *Carrer*, 114, desembre de 2009, p. 55.

important revista, vinculada a CCOO. Es tracta de la *Gaceta de Derecho Social*, que va publicar-se per primer cop el setembre de 1970, a Madrid. Inicialment, el seu objectiu era divulgar el treball dels advocats laboralistes, que assessoraven legalment les persones vinculades al moviment obrer. Per aquest motiu, durant els primers moments la publicació es referia a la legislació i els problemes laborals, en especial la negociació col·lectiva i el compliment dels convenis. Posteriorment, tractà qüestions de caràcter sindical, com la conflictivitat laboral o la repressió franquista dels líders sindicals. Esdevingué el portaveu oficial de CCOO i, a partir de 1977, va convertir-se en el seu portaveu oficial¹³⁷.

Es tractava d'una publicació mensual, de caràcter legal, però a causa de les seves opinions crítiques amb el franquisme va patir segrestos –el mecanisme que seguien les autoritats per aplicar la censura informativa. El caràcter legal de la publicació facilitava la seva distribució, però implicava certes cauteles per esquivar les sancions. Si a les publicacions clandestines de CCOO es combinaven, en diferent grau, la informació i les consignes de CCOO sobre qüestions diverses¹³⁸, en el cas de la *Gaceta de Derecho Social* la funció informativa predominava sobre la més clarament propagandística.

Les característiques de la publicació i els redactors probablement expliquen la presència d'articles referents a les dones, a diferència del que passava a la premsa clandestina. Entre 1970 i 1975, la *Gaceta de Derecho Social* va dedicar el 7,47% de les seves pàgines a qüestions de gènere. Aquesta atenció fou molt més alta que en anys posteriors, ja que entre 1976 i 1982 representà només l'1,73%. *La Gaceta* incidí especialment en les qüestions de gènere entre 1973 i 1974, amb articles sobre la discriminació de les dones en els convenis, les dificultats en la conciliació de la vida laboral i personal per la manca de llars d'infants o les deficiències en la formació professional. Es referien sobretot a treballadores industrials, però també van fer referències al servei domèstic, les treballadores agrícoles i a les funcionàries, infermeres i assistentes socials. Així mateix, tractà l'escassa presentació de dones a les eleccions sindicals i les protestes de treballadores. Posteriorment, minvà la presència d'articles que referits a les treballadores, i els que es van mantenir feien referència sobretot a protestes laborals. Aquesta reducció va coincidir amb una etapa clau en el desenvolupament del moviment feminista, que també tingué repercussions a CCOO. No obstant això, la repressió i les

¹³⁷ DE MINGO, José Antonio, *Archivo de Historia del Trabajo. Inventario. Archivo de Gaceta de Derecho Social*, Madrid, Archivo de Historia del Trabajo, 2009, p. 2.

¹³⁸ GORDÓN, Carlos, "Prensa clandestina y movimiento obrero...", *op. cit.*, p. 280-286.

intenses mobilitzacions durant el final del franquisme i, després, la consolidació del sindicat durant la Transició, van estar molt més presents a *La Gaceta*.

L'escassa presència de la temàtica de gènere a les publicacions *La Gaceta* i també a *Mundo Obrero* han portat a argumentar Teresa López Hernández que són una mostra del caràcter secundari dels drets de les dones per la premsa comunista. D'altra banda, dita investigadora també considera que, malgrat tot, els comunistes van incloure a la seva premsa les reivindicacions de les dones i van ajudar a difondre-les¹³⁹.

Si la presència d'articles sobre les dones treballadores a *La Gaceta* és escassa, a la premsa clandestina de CCOO de l'àrea de Barcelona resulta gairebé inexistent. Per analitzar la ideologia de gènere dels autors d'aquestes publicacions, cal analitzar el seu llenguatge i les il·lustracions emprades. Però primer de tot, es descriuran algunes de les seves característiques.

El 1969, la voluntat per refermar-se davant la repressió i les pugnes internes van afavorir una multiplicació de la premsa clandestina de CCOO, especialment a Barcelona. Posteriorment, un cop els sectors vinculats al FOC van deixar CCOO, continuaren proliferant publicacions, especialment per localitat i empresa. A partir de 1970 van aparèixer algunes capçaleres que tingueren una notable continuïtat, que tindran un paper important en la següent anàlisi.

Una elles fou *Informaciones Obreras*, activa de 1970 a 1973. Va ser el portaveu de la CONC de caràcter informatiu. Explicava els conflictes laborals que s'estaven produint, per tal que els dirigents de CCOO n'estiguessin al corrent. Consistia en un butlletí mecanografiat, de 4 a 8 pàgines que s'elaborava a partir de premsa legal i dels canals informatius del PSUC. *Informaciones Obreras* va ser substituït pel butlletí *Luchas Obreras*, que es va publicar de 1973 a 1975. Representà una notable millora tècnica, ja que tenia portada, una millor tipografia i dibuixos signats per "El Zurdo". Consistia en una introducció, la "Pàgina econòmica", la descripció de conflictes laborals i crides i consignes de la CONC, que ocupaven de 6 a 16 pàgines. A partir de 1974 es van fer habituals els retalls de premsa legal, procedents sobretot de *Mundo Diario* i *Tele/Exprés*, del grup

¹³⁹ LÓPEZ HERNÁNDEZ, M. Teresa, *Relaciones de género y medios de comunicación comunistas: Gaceta y Mundo Obrero (1970-1982)*, tesi doctoral, Salamanca, Ediciones de la Universidad de Salamanca, 2007 i LÓPEZ HERNÁNDEZ, M. Teresa, "Las relaciones de género en la prensa comunista: del franquismo a la democracia", *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 25, 2007, p. 381-396.

Mundo, que en aquells moments començaven a publicar força notícies sobre protestes laborals¹⁴⁰.

El butlletí que va actuar com a òrgan de la CONC fou *Lluita Obrera*, publicat en la seva primera etapa de 1972 a 1976. Consistia sobretot en informes i comunicats de la CONC i, fins el juny de 1974, informació sobre conflictes, que van deixar de publicar-se perquè ja n'informava *Luchas Obreras*¹⁴¹. A partir de 1974 *Lluita Obrera* va adquirir el format de monogràfic, i els seus successius números es van dedicar als convenis (especialment del metall), les eleccions sindicals, la repressió o la situació internacional, entre d'altres. Paral·lelament, durant els anys setanta es van anar consolidant publicacions de CCOO de caràcter local, de ram o per empresa.

Com s'ha indicat, el canvi a les formes de participació de les dones en les CCOO de l'àrea de Barcelona entre 1969 i 1975 contrasta amb la continuïtat del llenguatge masculinitzat de les seves publicacions. Un dels pocs canvis fou va ser la manca d'al·lusions a la necessitat de crear una organització específica de dones, un cop va finalitzar l'experiència de l'MDD. No reapareixerien fins després de la mort de Franco.

Ahora, continuà el caràcter secundari atorgat a les reivindicacions de les treballadores. En aquest període, les plataformes reivindicatives de la CONC plantejaven reivindicacions de caràcter laboral, altres de caràcter sindical (com la llibertat sindical o el sindicat democràtic i unitari) i algunes més específicament polítiques, com eren la reivindicació de l'amnistia i les llibertats polítiques. Entre les reivindicacions laborals, destacaven les salarials, seguides de la reivindicació d'una jornada laboral de 40 hores setmanals (depenent del sector, de 44), 30 dies de vacances pagades i el 100% del sou en cas de baixa o jubilació.

En aquestes plataformes, la reivindicació de la igualtat salarial en termes "a igual treball, igual salari" va ser extremadament escassa i tardana. Des de 1967, es va fer cada cop més anecdòtica, eclipsada per l'augment de les reivindicacions contra la repressió i per l'amnistia. Des de 1969, les plataformes reivindicatives de la CONC no van tornar a fer referència a la demanda de la igualtat salarial per a dones i joves fins el 1975, com tampoc ho va fer la CG de CCOO d'Espanya¹⁴².

¹⁴⁰ A partir de les publicacions i d'Isidor Boix Lluch, persona clau en la redacció d'aquests butlletins. Entrevista a Isidor Boix Lluch, 8 de novembre de 2006.

¹⁴¹ *Lluita Obrera*, 7, juny de 1974.

¹⁴² *Comisiones Obreras Informa. Comisiones Obreras de Barcelona*, suplement, agost de 1969, com a darrera reivindicació. Després de 1969, l'únic cas que s'ha localitzat ha estat en ocasió d'un article sobre la preparació de les eleccions sindicals de 1975, on es reproduïa el programa plantejat per la CG de CCOO.

Habitualment, les reivindicacions de caràcter salarial a les plataformes generals consistien en la demanda d'un determinat sou mínim per la categoria més baixa, amb escala mòbil¹⁴³. A més, en alguna ocasió, la justificació de la quantitat que es demanava es feia en base a l'increment del preu dels productes bàsics i de les despeses que se suposava que havia de tenir un pare de família amb fills. Això implicava assumir la ideologia del salari familiar, segons la qual els homes havien de guanyar una quantitat suficient per alimentar els seus fills i la seva esposa, perquè així ella es pogués dedicar a fer de mestressa de casa¹⁴⁴.

Dins les plataformes reivindicatives de les CCOO locals, de rams o d'empresa, les demandes salarials van adoptar formes diferents. En elles, la reivindicació d'igualtat salarial estigué més present. És el cas de la plataforma del Baix Llobregat del 1969, on la novena i desena reivindicació eren “*Por el pleno empleo sin discriminación de edad ni sexo*” i “*Por trabajo igual, salario igual para la mujer*”¹⁴⁵. Malgrat tot, en la negociació del conveni comarcal del metall de 1970, la representació obrera va demanar un sou mínim de 426 pessetes pel peó amb dos fills, de manera que les reivindicacions de les treballadores “queien”, en favor d'altres que seguien la lògica del salari familiar¹⁴⁶.

A principis dels anys setanta, com en el cas de les plataformes reivindicatives de Catalunya o Espanya, la igualtat salarial va desaparèixer, però reaparegué més aviat, especialment en els àmbits amb més treballadores. Un exemple fou la plataforma preparada pel conveni del metall de Barcelona. Inicialment, no es va reivindicar la igualtat salarial, sinó un sou mínim i augments salarials lineals. El juny de 1974 es va produir una reunió d'enllaços sindicals del grup d'electrodomèstics (amb una presència rellevant de treballadores a les seves plantilles) on es van afegir diverses reivindicacions: la primera era la igualtat salarial per a dones i joves¹⁴⁷. A més, la voluntat d'organitzar una localitat amb una gran proporció de dones treballadores, va portar les CCOO d'Igualada a donar importància a la reivindicació de la igualtat salarial al llarg de 1974 i 1975¹⁴⁸.

“Declaración CCOO”, *Luchas Obreras*, 61, 20 d'abril de 1975. El 7è punt era “*a igual trabajo igual salario para mujeres y jóvenes*”.

¹⁴³ A *Comisiones Obreras Informa. Comisiones Obreras de Barcelona*, 2, maig de 1969 i suplement, agost de 1969; AHCO, La permanent de la Nacional de Catalunya de les CCOO, “A la clase obrera de Catalunya, a todos los trabajadores”, Barcelona, novembre de 1972; *Lluita Obrera*, 4, novembre de 1972 i 17, març de 1975; *Informaciones Obreras*, 92, 27 de març de 1973.

¹⁴⁴ *Lluita Obrera*, 4, novembre de 1972. Vegeu també l'apartat “cifras denuncia” a *Informaciones Obreras*, 71, 16 d'octubre de 1972.

¹⁴⁵ *Comisiones Obreras del Bajo Llobregat. Boletín informativo*, 2, octubre de 1969.

¹⁴⁶ *Comisiones Obreras del Bajo Llobregat. Boletín informativo*, 2, octubre de 1969 i 3, s/d.

¹⁴⁷ *Luchas Obreras*, 25, 26 de maig de 1974; 30, 30 de juny de 1974.

¹⁴⁸ *Igualada Obrera. CCOO*, 1, 15 de febrer de 1974; 2, 27 de febrer de 1974 i 10, març de 1975.

Entre les plataformes reivindicatives de ram i localitat, la forma que van adoptar les reivindicacions salarials de vegades van afavorir les treballadores, encara que no es aparegués directament la igualtat salarial. Es demanaven augments lineals, que afavorien la reducció de diferències entre els sous de les diferents categories i beneficiaven sobretot les categories més baixes, a les que acostumaven a pertànyer les dones¹⁴⁹. Aquesta demanda va ser força comú a les plataformes reivindicatives locals i de ram durant els anys setanta¹⁵⁰. Fou encara més comú a les plataformes d'empreses on treballaven moltes dones, com a l'empresa de la confecció de Barcelona Bas i Cugueró i a la Mútua de Terrassa¹⁵¹. En alguns casos, a més d'augment salarials lineals es va demanar igualtat retributiva, com succeí a MAGSA (L'Hospitalet de Llobregat, grup Indo), Philips o l'AFA (metall de Barcelona)¹⁵². El 1972, *Lluita Obrera* informava que els treballadors i treballadores de Fabra i Coats havien aconseguit diverses reivindicacions, entre les quals es trobava l'equiparació salarial entre homes i dones i també un augment salarial, en aquest cas percentual¹⁵³.

Com s'ha vist, on es pot detectar més clarament l'oblit de les reivindicacions de les treballadores és a les plataformes reivindicatives de la CONC i la CG de CCOO fins el 1975. Aquell any havia estat declarat per l'ONU Any Internacional de la Dona. L'organització va convocar la Primera Conferència de les Dones a Mèxic, perquè els governs assumissin la Declaració sobre l'Eliminació de la Discriminació de la Dona. La delegació oficial espanyola va estar formada per la SF. L'Any Internacional de la Dona va fomentar un debat sobre la situació de les dones en els mitjans de comunicació. A més, el rebuig a la representació oficial espanyola a la conferència va afavorir una resposta col·lectiva organitzada que constituí un revulsiu pel naixement del moviment feminista espanyol i català¹⁵⁴. En aquest context de creixent sensibilització social, la CG de CCOO i la CONC van considerar que calia incloure les reivindicacions de les dones treballadores

¹⁴⁹ Vegeu AHCO, entrevista a Conchi Castellano Remesal.

¹⁵⁰ Vegeu, per exemple, *Unidad. Órgano de las Comisiones de Trabajadores de Banca*, 5, 1973; *Luchas Obreras*, 25, 26 de maig de 1974 (plataforma del metall); *Igualada Obrera. CCOO*, 1, 15 de febrer de 1974; 2, 27 de febrer de 1974 i 10, març de 1975.

¹⁵¹ *Informaciones Obreras*, 89, 5 de març de 1973 i *Luchas Obreras*, 11, 3 de febrer de 1974.

¹⁵² *Informaciones Obreras*, 49, 16 d'octubre de 1971; 76, 20 de novembre de 1972 i 91, 12 de març de 1973.

¹⁵³ *Lluita Obrera*, 3, juny 1972.

¹⁵⁴ Per la importància de l'Any Internacional de la Dona com a revulsiu per l'organització del moviment feminista a Espanya i Catalunya vegeu, entre d'altres, NASH, Mary, *Dones en Transició...*, op. cit., p. 90-95; LLINÀS, Conxa, *Feminismes de la Transició a Catalunya. Textos i materials*, Barcelona, Horsori Editorial, 2008, p. 34-35; TOBOSO, Pilar, "Mujeres en la transición. Una perspectiva histórica: antecedentes y retos", a MARTÍNEZ TEN, Carmen; GUTIÉRREZ LÓPEZ, Purificación; GONZÁLEZ RUIZ, Pilar (eds.), *El movimiento feminista en España en los años 70*, Madrid, Cátedra, 2009, p. 87.

en la plataforma reivindicativa general. A més, la constatació que les dones estaven presents en les protestes laborals i la voluntat de mobilitzar-les per les eleccions sindicals de 1975 van “recordar” la necessitat d’incloure la reivindicació de la igualtat salarial.

Una altra característica de la premsa de CCOO fou el llenguatge masculinitzat emprat, que va contribuir a fer gairebé invisibles les treballadores en conflicte i les militants de CCOO. Aquesta premsa es referia generalment a “*los trabajadores*”. Com veurem, “*trabajadores*” no era un terme genèric, sinó masculí.

En general, quan es produïa un conflicte en una empresa on treballaven majoritàriament dones, s’indicava que l’empresa tenia determinat número de “*trabajadores, la mayoría mujeres*”¹⁵⁵ o “*chicas*”¹⁵⁶. No obstant això, generalment es feia referència exclusivament a “*trabajadores*”, de manera que semblava que els conflictes estaven protagonitzats per homes. En trobem un exemple al conflicte produït el novembre de 1972 a Starlux. Al número 76 de *Informaciones Obreras* s’afirmava que “*Las mujeres que componen la mayoría de la plantilla son las que están jugando un papel principal en la lucha*”¹⁵⁷. El número següent, exceptuant l’al·lusió a l’acomiadament de “*tres obreras y dos obreros*”, sempre es refereix als “*trabajadores*”¹⁵⁸. De la mateixa manera, *Luchas Obreras*, després d’especificar que a Superpantalón hi havia “*380 trabajadoras, la mayoría chicas*”, al número següent es referia a elles sempre com a “*trabajadores*”¹⁵⁹.

Un altre exemple molt clar d’ocultació de l’acció de les dones treballadores el trobem en l’explicació d’un conflicte a José Artes de Arcos, empresa metal·lúrgica de Sant Vicenç dels Horts amb una plantilla de 450 persones, aproximadament. Aquesta era la primera referència al conflicte:

El jueves 24, ante la falta de calefacción un grupo de trabajadores inició un paro, en exigencia de que fuese solucionado el problema. La dirección, en lugar de hacerlo, despidió a 7 trabajadores, ante lo cual, la totalidad de la plantilla fue a la huelga, exigiendo la readmisión¹⁶⁰.

¹⁵⁵ Vegeu, per exemple, *Informaciones Obreras*, 92, 27 de març de 1973, p. 3 (Unyl); 101, 1 de maig de 1973, (Basi Hermanos), 112, 17 de juny de 1973, p. 9 (Cosmo). *Luchas Obreras*, 2, 23 de novembre de 1973, p. 9 (Panrico); 25, 26 de maig de 1974 p. 9 (confecció), 33, 8 de desembre de 1974, p. 15 (Valmeline).

¹⁵⁶ *Informaciones Obreras*, 130, 11 de novembre de 1973, p. 4 (Industrias del Camisón). *Luchas Obreras*, 1, 18 de novembre de 1973, p. 3-4 (Superpantalón); 29, 23 de juny de 1974, p. 13 (Hilaturas Pujol. Fa referència a “muchachas de 14 a 18 años”)

¹⁵⁷ *Informaciones Obreras*, 76, 20 de novembre de 1972, p. 2.

¹⁵⁸ *Informaciones Obreras*, 77, 27 de novembre de 1972.

¹⁵⁹ *Luchas Obreras*, 1, 18 de novembre de 1973, p. 3-4; 2, 23 de novembre de 1973, p. 10.

¹⁶⁰ *Luchas Obreras*, 10, 10 de gener de 1974, p. 10.

Un mes més tard, *Luchas Obreras* publicava la carta d'una treballadora de l'empresa, que explicava el mateix conflicte en els següents termes:

Debo aclarar que paramos solo las mujeres, ya que los hombres se asustaron. Como consecuencia de esto, la empresa despidió ese mismo día a cuatro de nuestras compañeras, en vista de lo cual decidimos que, o las readmitían o no trabajaríamos en todo el día (al principio se había acordado realizar un paro solo hasta las 11). La respuesta de la empresa fue despedir a tres chicas más¹⁶¹.

CCOO es concebia com a sindicat obrer, i la classe obrera en aquells moments s'identificava amb els homes treballadors industrials. Així, per exemple, la publicació *Informaciones Obreras* donava una extensa cobertura informativa a les grans empreses del metall, preferentment de Barcelona i el Baix Llobregat i, després, al tèxtil i la construcció. El 1972 es va anar incorporant el sector serveis que, en el cas d'ensenyament, no se sabia si ubicar a les informacions laborals en general o a la secció "*Enseñantes, barrios y profesionales*".

La identificació dels treballadors com a homes es pot detectar pel llenguatge, ja que es tendia a parlar de treballadors fins i tot en empreses on pràcticament només hi havia dones, i rarament es feia servir la paraula treballadores. A més, es pot constatar a partir de les il·lustracions. Aquestes il·lustracions servien per referir-se a conflictes concrets, però també per simbolitzar la lluita de la classe obrera contra la dictadura o el capitalisme. En elles, el protagonista acostumava a ser un treballador de coll blau, amb una actitud desafiant, que sovint feia servir com a arma la vaga (il·lustracions 7.4 i 7.5) i es referia a l'interlocutor com a "*macho*" o "*compañeros*". Per la continuïtat d'aquest tipus d'imatges, es pot comprovar que la idea de "l'obrer", es va mantenir al llarg de la primera meitat dels anys setanta.

¹⁶¹ *Luchas Obreras*, 12, 10 de febrer de 1974, p. 8.

Luchas Obreras, 5, 16 de diciembre de 1973.

Luchas Obreras, 16, 10 de març de 1974.

Luchas Obreras, 20, 21 d'abril de 1974.

Luchas Obreras, 21, 28 d'abril de 1974.

Luchas Obreras, 61, 20 d'abril de 1975.

Quan es feien representacions col·lectives dels treballadors, predominaven els grups on tots eren homes. A partir de 1974, però, en algunes ocasions apareixen dones (il·lustracions 7.6, 7.8, 7.12 i 7.13).

Luchas Obreras, 25, 26 de maig de 1974.

Luchas Obreras, 27, 9 de juny de 1974.

Luchas Obreras, 33, 8 de setembre de 1974.

Luchas Obreras, 40, 27 d'octubre de 1974.

Luchas Obreras, 43, 17 de novembre de 1974.

Luchas Obreras, 49, 19 de gener de 1975.

Luchas Obreras, 65, 18 de maig de 1975.

Luchas Obreras, 73, 12 de novembre de 1975.

Aquestes il·lustracions mostren com el seu autor tenia una idea masculinitzada del que era la classe obrera, però que de vegades intentava matisar-ho, amb voluntat integradora. Es tractava de mobilitzar les dones treballadores, que en aquells moments estaven protagonitzant conflictes laborals. Així, a les eleccions sindicals de 1975 –com havia succeït el 1966–, es va fer un esforç perquè les dones es presentessin i votessin a les eleccions sindicals. En una declaració de la CG de CCOO l'abril de 1975 s'afirmava:

¡Que en la preparación diaria no quede ningún centro de trabajo sin su programa! Que éste sea discutido en Asambleas en las que se elijan las *listas de los candidatos entre los hombres y mujeres que más confianza ofrezcan* para la defensa de los intereses obreros¹.

¹ *Luchas Obreras*, 61, 20 d'abril de 1975. Subratllat de l'autora.

Però cal recordar que la voluntat integradora sovint topava amb la idea preconcebuda del moviment obrer com a cosa d'homes. Posteriorment, l'editorial de *Luchas Obreras* indicava:

El movimiento obrero, a partir de los centros de trabajo, debe denunciar tales maniobras y exigir que sus futuros representantes sean aquellos *hombres* honestos y combativos, con independencia del tiempo que lleven en la empresa².

Les accions dels treballadors i treballadores es veien com una mostra de valor i, sobretot, masculinitat. Així, el primer número de *Luchas Obreras* contenia il·lustracions molt clares en aquest sentit:

Imatges 7.14 i 7.15 Il·lustracions de *Luchas Obreras*

Luchas Obreras, 1, 18 de novembre de 1973.

² *Luchas Obreras*, 64, 11 de maig de 1975. Subratllat de l'autora.

Luchas Obreras, 1, 18 de novembre de 1973.

L'acció de les treballadores de Superpantalón servia per fer un joc de paraules en el qual aquestes treballadores havien demostrat tenir “els pantalons”, és a dir, valor i en certa manera, masculinitat (imatge 7.14). També era força habitual el qüestionament de la masculinitat dels adversaris. A la imatge 7.15, un policia es mostrava atemorit per la determinació dels treballadors a fer una assemblea als locals de la CNS. En altres il·lustracions, el dubte sobre la masculinitat de policies, empresaris, funcionaris del Sindicat Vertical o dels “pilotes” dels empresaris anava més enllà. En tenim un exemple en aquesta representació d'un dirigent del Sindicat Vertical que feia referència al lema d'un anunci, en ocasió del dia de la mare:

Imatge 7.16 Il·lustració de *Luchas Obreras*

Luchas Obreras, 50, 25 de gener de 1975.

Però com es representaven les dones? Com s'ha vist, rarament es feia referència a “treballadores” en femení, habitualment es recorria a l'expressió “*trabajadores, la mayoría chicas/mujeres*”. Sí que es referia en femení a professions feminitzades, generalment no industrials, com eren infermeres o puericultores³. També eren relativament freqüents les al·lusions específiques a les dones com a mestresses de casa⁴ i, en ocasions, com a participants del moviment veïnal⁵.

Dins la premsa de CCOO hi havia certa tendència a referir-se a les dones treballadores per victimitzar-les, per enfatitzar les seves difícils condicions de treball. És el cas d'una il·lustració de “el Zurdo” que formalment apel·lava la Guàrdia Civil, però que en

³ *Luchas Obreras*, 11, 3 de febrer de 1974.

⁴ Per exemple, les il·lustracions de *Luchas Obreras*, 10, 27 de gener de 1974; 42, 10 de novembre de 1974.

⁵ *Luchas Obreras*, 17, 17 de març de 1974, p. 3.

realitat servia per animar els treballadors (homes) a defensar les “noies” contra aquest tipus d’actuacions:

Imatge 7.17 Il·lustració de *Luchas Obreras*

Luchas Obreras, 29, 23 de juny de 1974, p. 12.

De la mateixa manera, en aquest número es feia referència a la situació de les treballadores d’una altra empresa:

“CONFECCIONES SARDA”: La Coordinadora Comarcal de Comisiones Obreras ha lanzado un llamamiento a los trabajadores de esta zona. En él se denuncia la situación en que se encuentran las trabajadoras, la inmensa mayoría muchachas, y de la cual se dice: “A dichas trabajadoras se les paga una miseria, son víctimas de toda clase de atropellos, los topes de las primas suben y bajan según los intereses de la empresa, no se les da hoja de salarios y está [sic] mal aseguradas. Y todo ello protegido por el mismo sindicato que ha estado engañando continuamente [sic] a las trabajadoras”. En el llamamiento hay una

indicación para que todos los trabajadores reflexionen sobre esta situación y se planteen en las asambleas las reivindicaciones de la mujer⁶.

Va ser força freqüent que en una mateixa notícia es fes referència a “*chicas*” o “*mujeres*” per referir-se a les condicions de treball que suportaven, o com eren reprimides, mentre que es parlava de “*trabajadores*”, quan s’explicaven les seves accions col·lectives. Una altra mostra d’això és aquesta notícia sobre accions a Bas i Cugueró:

BAS Y CUGUERO. La empresa somete a un elevado grado de explotación a las mujeres que trabajan en esta empresa. Y para presionar recurre a las sanciones. La sección de PANTALONES, una de las más combativas, reacciona con la lucha: PAROS en los primeros días de abril. Los trabajadores denuncian también el convenio que se firmó a sus espaldas⁷.

Aquest tipus de tractament va perdurar fins el 1974, però de forma cada cop menys clara⁸.

D’altra banda, quan es feia referència a la detenció d’una dona per la seva activitat sindical, generalment no es donava el seu nom, o simplement el de pila⁹. Aquesta situació era molt diferent quan eren detinguts o acomiadats homes dirigents de CCOO, perquè es feia molt d’èmfasi per afavorir la solidaritat amb ells. Es tractava d’un procés de creació d’herois, per afavorir la solidaritat i la creació de símbols comuns, necessaris per la cohesió del moviment¹⁰. En trobem un exemple al suplement número 1 de *CCOO informan*, on contrasta el tractament d’una detinguda del sector de banca i del d’uns dirigents sindicals del tèxtil:

DETENIDA Y LIBERADA-VICTORIA DE LOS TRABAJADORES DE BANCA

Una compañera ha sido detenida y puesta en libertad bajo la amenaza de parar en la empresa sus compañeros del BANCO ESPAÑOL DE CREDITO. Bajo la presión de los compañeros el subdirector y el secretario del jurado de empresa se han dirigido a la jefatura

⁶ *Luchas Obreras*, 29, 23 de juny de 1974, p. 13.

⁷ *Informaciones Obreras*, 53, 20 de maig de 1972.

⁸ Vegeu també *Accion Obrera*, 1, 1 de juliol de 1969 (Antonio Puig); *Informaciones Obreras*, 89, 5 de març de 1973, p. 1-2 (Bas i Cugueró); *Luchas Obreras*, 38, 13 d’octubre de 1974, p. 10 (Bertrand i Serra).

⁹ *Informaciones Obreras*, 113, 14 de maig de 1973, p. 7 (Telefónica); *Textil*, 13, octubre de 1973 (Eurocorset).

¹⁰ Sobre la dimensió cultural dels moviments socials, vegeu IBARRA, Pedro; TEJERINA, Benjamín, *Los movimientos sociales. Transformaciones políticas y cambio cultural*, Madrid, Editorial Trotta, 1998, segona part.

de policia [*sic*], a poner en conocimiento de la “autoridad” la situación creada por la intervención del orden establecido. (...)

Posteriormente el jueves día 26 fueron detenidos cuatro compañeros: MOSCOSO, PRATS, MARTINEZ Y BRAVO, pasando inmediatamente al palacio de justicia e ingresando en la cárcel; en solidaridad con ellos se han realizado paros de dos horas en Rotier, Rofo, Medir, Perchas y Aprestos y Catex, en la empresa Hispania el paro ha sido de una hora¹¹.

Tanmateix, cal dir que la militant de CCOO de SEAT Isabel López fou una excepció, ja que la premsa de CCOO se'n va fer ressò de les seves sancions i detencions¹².

Durant els anys 1974 i 1975 sembla que aquestes pràctiques de victimització i invisibilització de les treballadores ja no eren tan clares. Començaven a aparèixer dones a les representacions col·lectives de la classe obrera. El llenguatge de la premsa de CCOO continuava sent molt masculinitzat, però de vegades es pot constatar certa voluntat integradora, d'eixamplar els límits del que es concebia com a treballadors. Possiblement, això es devia a diferents factors. Per una banda, la conflictivitat laboral femenina i el creixent número de dones militants “recordaven” la necessitat d'integrar les dones al moviment obrer. Aquest raonament es veia reforçat per la convocatòria d'eleccions sindicals i la consegüent voluntat d'una mobilització àmplia de treballadors i treballadores. Finalment, el 1975, l'Any Internacional de la Dona, provocà l'atenció dels mitjans de comunicació sobre la seva situació i la mobilització de grups de dones amb plantejaments feministes. El resultat fou la reintroducció la reivindicació de la igualtat salarial i un ús no tan summament masculinitzat del llenguatge en la premsa de CCOO. Els seus dirigents continuaven imaginant els treballadors com a homes, però de vegades també tenien en compte que a les fàbriques també treballaven (i protestaven) dones.

Cal assenyalar que la concepció masculinitzada del moviment obrer era compartida per les organitzacions obreres antifranquistes del moment. Aquesta afirmació parteix de l'anàlisi de diverses publicacions de premsa obrera clandestina relacionades amb CCOO

¹¹ *Suplemento nº 1 de Comisiones Obreras Informan*. Coordinadora Local de Barcelona, 2 de març de 1970.

¹² Vegeu, per exemple, *Informaciones Obreras*, 68, 18 de desembre de 1972; *Luchas Obreras*, 45, 13 de desembre de 1974. A *Asamblea Obrera*, l'òrgan de CCOO de la SEAT, hi ha referències a Isabel López als números 34, 1 de novembre de 1971; 41, 25 de gener de 1972; 56, 18 de setembre de 1972; 67, 23 de gener de 1973; 69, 21 de febrer de 1973; 78, 22 de maig de 1973; 86, 1 d'agost de 1973; 99, 7 de gener de 1974; 121, 18 de novembre de 1974; 122, 25 de novembre de 1974; 130, 28 de febrer de 1975. A *Asamblea Obrera* s'indiquen els noms d'altres treballadores de SEAT sancionades, acomiadades o detingudes pel seu activisme laboral. Agraïixo al Memorial de Treballadors de la SEAT haver-me facilitat la consulta del facsímil i del seu índex onomàstic.

perquè prèviament s'hi havien escindit o s'hi van unificar després. En concret, analitzarem el tractament de les reivindicacions de les treballadores al grup vinculat a *¿Qué Hacer?* i que s'acabà escindint de CCOO, a les posteriors Plataformas de CCOO i a les Plataformas Anticapitalistas. A més, també s'analitzaran publicacions de Sectores de CCOO, unificat amb CCOO el 1974.

El grup vinculat a José Antonio Díaz i Manuel Murcia, que impulsà la publicació *¿Qué Hacer?* i posteriorment deixà CCOO, publicà *Nuestra clase. CCOO de Barcelona*. Aquesta revista forma part de les escasses publicacions del moviment obrer del tardofranquisme que van qüestionar el paper de les dones a la societat, en el marc de la crítica a la família burgesa. Es tracta de l'article "Las ideas burguesas sobre la familia y la mujer: armas de la explotación capitalista", signat per Julia. En aquest text s'afirmava que el confinament de les dones a casa, que convertien el treballador en un patró a casa seva, era una forma de creació de consens, com ho eren el futbol, la televisió o la religió. D'aquesta manera, "*la mujer se convierte en un ser inferior, más bien cosa que persona, transformándose así en un importante elemento conservador de la sociedad*" que tractava d'impedir que el marit o fill pogués fer qualsevol activitat que qüestionés la "tranquil·litat", i conclouia:

NOSOTROS LOS OBREROS somos los que debemos tener más interés en cambiar la actual situación de la mujer, en desear su emancipación. No sólo hemos de aplaudir y animar las raras mujeres que intentan participar en nuestras actividades sindicales y que intentan liberarse realmente, sino que debemos impulsar a nuestras mujeres a seguir ese mismo camino, desterrando para siempre de nuestras mentes la consigna burguesa de "la mujer en el hogar"¹³.

Per tant, el qüestionament de la família burgesa i de la subordinació de les dones es feia en tant que obstacles per l'alliberament dels "obrers", amb finalitats instrumentals. Tot i així, aquest argument portava a animar els homes militants a tenir en compte els drets laborals i socials de les dones i les dones a incorporar-se al moviment obrer.

En aquesta publicació, a més, es pot detectar una voluntat d'eixamplar allò que es considerava classe obrera, amb referències a treballadors de banca, o treballadors sanitaris,

¹³ *Nuestra clase*, 3, febrer de 1970.

incloent com a tals les infermeres¹⁴. Pel que fa a la descripció dels conflictes laborals, de vegades també se'n feia a un referència explícita a les. En un cas, es parlava d'un encarregat que va "abusar" d'una treballadora i després van intentar acomiadar-la, cosa s'evità amb una aturada¹⁵. Cal assenyalar que la descripció de conflictes com a resposta a una agressió o assetjament sexual resulta extremadament rara.

Algunes persones d'aquest grup després es van organitzar a les Plataformas de CCOO. La seva premsa va donar una major visibilitat a la conflictivitat laboral femenina que la de CCOO, perquè sovintejaven les narracions de les protestes en primera persona, suposadament pels treballadors o treballadores de les empreses en conflicte. Aquests relats donaven molts detalls sobre si els participants eren treballadors o treballadores¹⁶. Tot i així, el subjecte habitual era "*los trabajadores*", assumit fins i tot per les mateixes militants, quan no hi havia homes entre el col·lectiu que protestava: l'octubre de 1971, en descriure un conflicte a Flamagás amb una gran participació de treballadores, l'article era signat per "*los trabajadoras de Flamagás*"¹⁷. Per altra part, a les publicacions de *Plataformas*, la igualtat salarial es va reivindicar fins el 1971¹⁸ quan no apareixia a la premsa de CCOO. A partir de llavors van destacar les reivindicacions d'augments salarials iguals per a tota la plantilla¹⁹.

Les publicacions de Comissions Obreres d'Empresa del Vallès i les Plataformas Anticapitalistas van mostrar menys interès per les dones treballadores. Ambdues organitzacions van estar molt vinculades, de manera que a les seves respectives publicacions –*Vallés Obrero* i *Ofensiva Proletaria*– el tractament de les treballadores era força similar. La reivindicació d'igualtat salarial va ser anecdòtica²⁰, ja que van reivindicar preferentment augmentos lineals²¹ o un determinat jornal mínim per a tots els treballadors i

¹⁴ *Nuestra clase*, 2, gener de 1970.

¹⁵ *Nuestra clase*, 10, setembre 1973.

¹⁶ *Boletín de Plataformas de Comisiones Obreras*, núm. 1, gener de 1971; 2, febrer de 1971; suplement 6, octubre de 1971; 9, juliol-agost de 1972; 10, desembre de 1972.

¹⁷ *Boletín de Plataformas de Comisiones Obreras*, supl. 6, octubre de 1971.

¹⁸ *Boletín de Plataformas de Comisiones Obreras*, 2, febrer de 1971; supl. 6, 1971; 7, gener de 1972; 8, febrer de 1972.

¹⁹ *Boletín de Plataformas de Comisiones Obreras*, supl. 6, 1971; 9, juliol-agost de 1972; 10, desembre de 1972.

²⁰ *Vallés Obrero*, 7, novembre de 1972, essent la 15a reivindicació del programa general. També el núm. 12, juny de 1973.

²¹ *Vallés Obrero*, 9, març de 1973; 15, agost de 1973; 23, març de 1974; 24, abril de 1974; 29, setembre de 1974; 39, octubre de 1975. *Ofensiva Proletaria*, 1, agost de 1973; 4, novembre de 1973; 5, febrer de 1974; 9, gener de 1974; edició especial de maig 1975; edició especial [1975].

treballadores²². Les publicacions d'aquestes organització també mostraven un llenguatge masculinitzat, matisat per les descripcions en primera persona de protestes on les dones eren majoria²³. Tanmateix, tampoc era estrany que les treballadores, en referir-se als conflictes on havien participat majoritàriament dones, tendissin a fer servir el masculí, mostrant que elles també tenien una concepció masculinitzada de la classe obrera²⁴. Aquesta “masculinització” era encara més comú en la valoració dels conflictes, quan es volia transcendir del “particular” al “general”²⁵. A més, quan s’hi emfatitzava que eren noies era per encoratjar els altres treballadors (homes) a actuar. En tenim un exemple a les valoracions sobre un conflicte a Productes Riera S. A.:

Es una fábrica sin ninguna lucha anterior, con chicas muy jóvenes la mayoría. Su grado de combatividad es ya, por tanto, el de todas partes.

Que nadie diga, a nuestro juicio, que no hay condiciones para hacer lo que han hecho estos compañeros y compañeras nuestras. Su propia audacia ha sabido mantener el desánimo más allá de las presiones de la patronal²⁶.

D'altra banda, les dones eren vinculades a la lluita contra la carestia de la vida, com a mestresses de casa. N'és un exemple la consigna de 1973 “*Que las mujeres hagan asambleas en los barrios y mercados y nombren comisiones para controlar los precios*”²⁷.

En aquestes circumstàncies, no és estrany que tan sols en una ocasió es denunciés la discriminació de les dones i la seva consideració com a simple objecte de gaudi sexual (com a forma de repressió capitalista)²⁸ i que també una vegada, el novembre de 1976, a la plataforma reivindicativa general s'esmentés l'abolició de mesures discriminatòries per raó de sexe, edat, raça o religió²⁹.

Pel que fa a Sectores de CCOO, malgrat que a BR hi havia una quantitat important de dones³⁰, les publicacions de Sectores també parlaven dels treballadors gairebé sempre

²² *Vallés Obrero*, 1, gener de 1972; 26, maig de 1974. *Ofensiva Proletaria*, 3, novembre de 1973; 5, gener de 1974; 6, març de 1974; suplement juny de 1974.

²³ *Vallés Obrero*, 8, octubre-novembre 1973; 12, juny 1973 (a partir de la 3a pàgina de l'article sobre Starlux i a Productes Riera), 25, maig de 1974 (“Remosa, Valencia”)

²⁴ Vegeu, per exemple *Ofensiva Proletaria*, 5, febrer de 1974. *Vallés Obrero*, 1, gener de 1972; 8, octubre-novembre de 1972; 12, juny de 1973; 15, agost de 1973; 19, novembre de 1973; 25, maig de 1974. *Ofensiva Proletaria*, 1, agost de 1973; 3, novembre de 1973.

²⁵ *Vallés Obrero*, 8, octubre-novembre de 1972. *Ofensiva Proletaria*, 5, febrer de 1974.

²⁶ *Vallés Obrero*, 12, juny de 1973.

²⁷ *Vallés Obrero*, 18, octubre de 1973.

²⁸ *Vallés Obrero*, 23, març de 1974.

²⁹ *Vallés Obrero*, 46, 21 de novembre de 1976.

³⁰ CEBRIÁN, Carme, *Estimat PSUC*, Barcelona, Empúries, 1997, p. 136.

en masculí³¹. Els treballadors es concebien com a homes, com es pot percebre en el cas de les accions en solidaritat amb les protestes a Schappetex, Periman i Starlux:

Periman, Arcos y Cucurni inician paro de solidaridad mientras hay una constante *afluencia de mujeres y obreros* en las empresas ocupadas llevando comida y tabaco. En Mollet hay una manifestación de solidaridad³².

A més, també hi havia certa tendència a parlar de dones en referir-se a la repressió, i als “*trabajadoras*”, en fer referència a les accions col·lectives³³. En aquest context, la reivindicació de la igualtat salarial entre homes i dones va ser molt escassa. Tan sols s’ha detectat en una ocasió, en una explicació molt detallada dels objectius de l’organització³⁴. En el seu lloc, es pot trobar la reivindicació d’augmentos salarials lineals³⁵.

L’anàlisi de les publicacions de diverses organitzacions obreres antifranquistes ha mostrat que tendien a pensar que els treballadors als quals s’estaven dirigint eren homes treballadors industrials. Com havia passat en el cas de CCOO, la presència de dones entre els seus militants no es va reflectir gaire en el llenguatge emprat, ni en les reivindicacions plantejades. En algun cas, puntual, es va qüestionar que els treballadors assumissin el model de família burgesa pel al seu caràcter desmobilitzador, no pas perquè oprimís les dones. En el cas d’organitzacions com Plataformas de CCOO, Plataformas Anticapitalistas o Sectores de CCOO –com havia passat amb CCOO– durant els anys setanta les dones estaven presents, però a les seves publicacions resultaven gairebé invisibles.

³¹ Vegeu, per exemple, el cas del conflicte a l’empresa de la confecció Nerva a *Acción. Portavoz de los Sectores de las Comisiones Obreras de Barcelona*, 5, juliol de 1971.

³² *Suplement Avance. Prensa Obrera. Acción. Coordinadora de Sectores de CCOO de Catalunya*, 17, novembre de 1972. Subratllat de l’autora.

³³ *Acción*, 4, maig de 1971.

³⁴ *Cuadernos del Movimiento Obrero*, monogràfic (com tots els números d’aquesta publicació) “Comisiones Obreras, el embrión del sindicato de clase”, 8, juny de 1973.

³⁵ *Vallés Obrero*, 9, març de 1973; 15, agost de 1973; 23, març de 1974; 24, abril de 1974; 29, setembre de 1974; 39, octubre de 1975. *Ofensiva Proletaria*, 1, agost de 1973; 4, novembre de 1973; 5, febrer de 1974; 9, gener de 1974; edició especial maig de 1975; edició especial [1975].

7.2 La virilitat de la classe obrera? La definició masculina de la classe obrera i la voluntat integradora

En l'anterior apartat s'ha pogut constatar com la premsa de CCOO va fer servir un llenguatge molt masculinitzat, que assumia que els treballadors eren sobretot homes obrers industrials. Això portava a pensar que el moviment obrer havia de defensar els seus interessos i, per tant, les reivindicacions de les dones no formaven part de les reivindicacions "generals" de la classe obrera. Es tractava de reivindicacions "particulars" que s'utilitzaven quan se les volia mobilitzar, en moments que calia incorporar a noves persones al moviment o quan es comprovava la seva (reiteradament sorprenent) participació en protestes laborals.

En el plànol organitzatiu, s'ha vist com les dones treballadores industrials van estar relativament poc presents a CCOO fins a la dècada de 1970. A CCOO, hi van participar dones en tot moment, però inicialment no van estar gaire presents les treballadores manuals. Inicialment, els homes militants no les van tenir gaire en compte. Posteriorment, el canvi d'actituds entre els homes militants i el mateix increment de les dones activistes de CCOO va facilitar que CCOO també es fes més present a les fàbriques on treballaven majoritàriament dones. Però el fet que formessin part del moviment no vol dir el lideressin. Van ser poques les dones que van tenir càrrecs dirigits a CCOO durant el franquisme. Entre els 17 membres estables de la COB de 1964 a 1966, no hi hagué cap dona. Si es tenen en compte les 33 persones restants que s'hi van afegir en determinats moments, se'n troben tres³⁶. El caràcter de moviment que tenia CCOO durant el franquisme, amb uns lideratges fluïds, va fer que aquesta situació no resultés excessivament visible. Tanmateix, quan CCOO s'organitzà com a sindicat després de la dictadura, les dones van estar molt poc presents entre els càrrecs directius. Al cap i a la fi, si el moviment obrer es veia com cosa d'homes, a elles difícilment se les podia considerar representatives³⁷.

³⁶ MOLINERO, Carme; TÉBAR, Javier; YSÀS, Pere, "Comisiones Obreras de Cataluña: de movimiento sociopolítico a confederación sindical", a RUIZ, David (dir.), *Historia de Comisiones Obreras*, Madrid, Siglo XXI, 1993, p. 109-110.

³⁷ Per la definició masculina de la classe treballadora en el cas de CCOO, vegeu VARO, Nàdia, "Teixint la protesta. La conflictivitat laboral femenina a l'àrea de Barcelona durant el franquisme", *Afers. Fulls de Recerca i Pensament*, 53/54, 2006, p. 337-341 i "Mujeres en huelga. Barcelona metropolitana durante el franquismo", a BABIANO, José (ed.), *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*, Madrid, los Libros de la Catarata, 2007, p. 167-172. Per CCOO a Espanya durant el franquisme resulta molt suggerent l'anàlisi de MUÑOZ RUIZ, M. del Carmen, "Género, masculinidad y nuevo movimiento obrero bajo el franquismo", a BABIANO, José (ed.), *Del hogar a la huelga. Trabajo,*

Com s'ha vist, en el cas de CCOO s'assumia que els treballadors eren homes i que, per tant, eren bàsicament ells qui s'havien de mobilitzar i organitzar per defensar els seus drets. Sovint va apel·lar a la masculinitat dels treballadors per mobilitzar-los. En què consisteix la masculinitat? La masculinitat s'inscriu en un sistema de relacions de gènere que divideix els cossos entre masculins i femenins, que es remet a aquests cossos per justificar el rols socials atribuïts a homes i dones i, en bona mesura, per entendre la societat. En virtut d'això, Robert W. Connell afirma "La masculinitat, si es pot definir breument, és a la vegada la posició en les relacions de gènere, les pràctiques per les quals els homes i dones es comprometen en aquesta posició de gènere, i els efectes d'aquestes pràctiques a l'experiència corporal, la personalitat i la cultura"³⁸. Consisteix en les pràctiques que fan els homes per ser considerats homes, i també en els models que segueixen, que no necessàriament coincideixen. En ser una construcció cultural, varia entre cultures i és històrica. És a dir, les pràctiques i idees sobre el comportament dels homes canvien al llarg del temps, i en un mateix període històric conviuen diferents models de masculinitat³⁹. Segons Robert W. Connell, els diferents models de masculinitat es relacionen de forma jeràrquica. Per una banda, existiria la masculinitat hegemònica, és a dir, la concepció dominant dins cada societat i moment històric, un ideal normatiu que serveix com a referent per a la majoria d'homes. Aquest model conviu amb altres subordinats, o directament marginats, com seria, a l'Espanya contemporània, el cas dels homes homosexuals⁴⁰.

Durant el primer terç del segle XX, es pot comprovar com diverses institucions espanyoles van intentar influir en les relacions de gènere i, en particular, en els models de masculinitat. L'Estat liberal i després la dictadura de Primo de Rivera, l'Església, alguns científics (sobretot metges) i també organitzacions liberals, republicanes i socialistes, van maldar per actuar sobre els ideals de masculinitat del seu temps. Aquests ideals van passar de la justificació de la doble moral i el "donjuanismo" a la defensa d'un home treballador

género y movimiento obrero durante el franquismo, Madrid, los Libros de la Catarata, 2007, p. 245-285. Sobre la cancel·lació de la representativitat de les dones en els càrrecs dirigits de CCOO, vegeu BORDERÍAS, Cristina; BORRELL, Mònica; IBARZ, Jordi; VILLAR, Conchi, "Los eslabones perdidos del sindicalismo democrático", *op. cit.*, p. 188-191, 206.

³⁸ CONNELL, Robert W., "La organización social de la masculinidad", a LOMAS, Carlos (comp.), *¿Todos los hombres son iguales? Identidades masculinas y cambios sociales*, Barcelona, Paidós, 2003, p. 36.

³⁹ VALCUENCE DEL RÍO, José M., "A modo de introducción: una aproximación a las masculinidades", a VALCUENCE DEL RÍO, José M.; BLANCO LÓPEZ, Juan (eds.), *Hombres. La construcción cultural de las masculinidades*, Madrid, Talasa Ediciones, 2003, p. 9-21.

⁴⁰ CONNELL, Robert W., "La organización social de la masculinidad"..., *op. cit.* Per a una anàlisi sobre la vigència del concepte, vegeu CONNELL, R. W.; Masserschmidt, James, "Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept", *Gender & Society*, 19, 2005, p. 829-859.

(que podia mantenir la seva família) i que era un pare responsable, monògam, auster i autocontrolat⁴¹.

Durant la dictadura franquista, l'Estat va tenir un paper molt actiu per incidir en les relacions de gènere i va intentar imposar un model de feminitat basat en la domesticitat. Segons Mary Vincent, durant la Guerra Civil i la més immediata postguerra, el bàndol franquista fomentà el model de masculinitat falangista, caracteritzat per l'èmfasi en la camaraderia i l'enaltiment del cos, la força física, l'autocontrol, la disciplina i la violència. Tanmateix, els danys físics patits pels vencedors i els vençuts durant la guerra, que amb aquesta concepció de la masculinitat es podien considerar com una disminució de la virilitat, van afavorir un canvi de model. Llavors, l'Estat fomentà el model paternalista proposat pels carlistes, força arrelat a la societat⁴², i el recolzà amb la llei. Com s'ha vist, la legislació franquista va reforçar l'autoritat dels homes en la família i, en el plànol laboral va intentar retirar les dones casades del mercat de treball regular i establir plusos salarials pels homes, perquè poguessin assolir l'ideal del guanyador de pa. Amb posterioritat, s'eliminaren traves pel treball remunerat femení, però en cap cas es va considerar desitjable.

En el context de la dictadura, el discurs de les organitzacions obreres antifranquistes es va dedicar a mobilitzar els treballadors i treballadores per aconseguir millores en les condicions de treball i també per acabar amb la dictadura. A diferència del que havia succeït a principis del segle XX, rarament proposaven obertament un canvi de les relacions de gènere o dels models de masculinitat. Tanmateix, això no significa que no promoguessin un determinat model de masculinitat. La premsa de CCOO s'adreçava als homes treballadors industrials. La màxima atenció en cas de conflicte es dedicava a les accions en fàbriques (o obres de construcció) amb milers o centenars de treballadors. Preferiblement, es tractava d'empreses del sector metal·lúrgic, amb gran presència d'homes. Si els homes eren els treballadors, també eren els agents de la conflictivitat laboral. Per tant, la presència de dones en els conflictes era vista com una anomalia, a les quals es tractava en termes masculins o referint-se a elles com a víctimes.

⁴¹ Per aquesta qüestió, vegeu els treballs de Nerea Aresti: ARESTI, Nerea, *Médicos, donjuanes y mujeres modernas. Los ideales de feminidad y masculinidad en el primer tercio del siglo XX*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2001; "Ideales y expectativas: la evolución de las relaciones de género en el primer tercio del siglo XX", *Gerónimo de Uztariz*, 21, 2005, p. 67-86; *Masculinidades en tela de juicio. Hombre y género en el primer tercio del siglo XX*, Madrid, Cátedra, 2010.

⁴² VINCENT, Mary, "La reafirmación de la masculinidad en la cruzada franquista", *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 28, 2006, p. 135-151.

La premsa de CCOO de l'àrea de Barcelona va dedicar gran atenció als conflictes laborals, i intentava mobilitzar els treballadors recorrent a la seva virilitat, com es pot constatar visualment en els dibuixos de “el Zurdo”, que els representava com a homes físicament potents. Aquesta forma de representació té importants paral·lelismes amb els trets atribuïts per l'antropòleg David Gilmore a la masculinitat tradicional, que serien l'heroisme (o paper protector del col·lectiu), el caràcter de proveïdor i la potència física, també entesa com a sexual. A més, cal afegir el domini polític⁴³. Al cap i a la fi, a la premsa de CCOO reclamava *poder* per als treballadors i intentava acabar amb el franquisme. Considerava que els homes, com a treballadors, havien d'enfrontar-se a la repressió pel bé del col·lectiu, en virtut del seu número i també de la seva *potència*.

Els trets de la masculinitat tradicional esmentats per Gilmore estan presents en altres models de masculinitat, però emfatitzant aspectes diferents. Així, en el model falangista reforçava la potència i el caràcter heroic, en la recerca del poder; mentre que el posterior model franquista paternalista, destacava el rol de proveïdor i protector. La premsa de CCOO de l'àrea de Barcelona va potenciar una masculinitat heroica que tenia profundes arrels històriques en el moviment obrer i en la cultura política comunista. Durant el segle XX, la iconografia del moviment obrer internacional va tendir a representar la classe obrera com a homes treballadors masculins, no qualificats, remarcant el treball físic⁴⁴. En el cas del comunisme europeu, Eric D. Weitz ha estudiat com els partits comunistes alemany, francès i italià durant el període d'entreguerres i la Segona Guerra Mundial difongueren a través de la seva premsa i propaganda una “ètica de la masculinitat proletària centrada en la fortalesa –del cos i l'ànima– i el compromís polític”⁴⁵. L'autor ho atribueix tant a la intransigència política del moment com al trasllat de l'espai de treball polític de les fàbriques als carrers (en el cas del comunisme alemany durant la República de Weimar) o als camps de batalla, sobretot en el cas de la resistència italiana durant la Segona Guerra Mundial⁴⁶.

CCOO, en un context de dictadura i repressió, apel·lava a la valentia i fortalesa dels homes treballadors, coincidint plenament amb la tradició comunista, amb tant de pes a CCOO. Així, es remarcaven les accions i la repressió patides pels líders de CCOO, uns

⁴³ GILMORE, David, “Culturas de la masculinidad”, a CARABÍ, Àngels; ARMENGOL, Josep (eds.), *La masculinidad a debate*, Barcelona, Icaria, 2008, p. 33-34.

⁴⁴ HOBBSAWM, Eric, “El hombre y la mujer: imágenes a la izquierda”, a *El mundo del trabajo. Estudios históricos sobre la formación y evolución de la clase obrera*, Barcelona, Crítica, 1987, p. 117-143.

⁴⁵ WEITZ, Eric D., “L'home heroic i la dona eterna. Gènere i política en el comunisme europeu, 1917-1950”, *Afers*, 33-34, 1999, p. 399.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 398-401.

herois proletaris als quals es recorria per mobilitzar els treballadors i treballadores. El model de masculinitat heroica es mostra molt clarament en els líders del moviment. Els seus noms i trajectòries militants (sobretot a partir de la repressió que havien patit) eren habituals a la premsa clandestina i els fulls volanders. Eren models de combativitat a seguir, una forma de crear símbols comuns pel moviment i per afavorir la solidaritat dels seus membres i, en general, la solidaritat d'aquells que estaven contra el règim. L'exemple més clar fou la campanya de solidaritat amb els condemnats del Procés 1001, on l'esquerra antifranquista els va presentar com a símbols de la classe obrera, de CCOO i de l'antifranquisme en general⁴⁷.

El model de militància obrera heroica també podria ajudar a entendre alguns aspectes de les trajectòries dels homes dirigents de CCOO. Com ha indicat M. del Carmen Muñoz Ruiz, durant el franquisme i els inicis de la transició, "*la militancia lo era todo*" i implicava l'anul·lació de la vida personal, sobretot en l'àmbit familiar⁴⁸. La militància sindical d'homes i dones va condicionar la seva vida familiar, ja que implicava molt de temps fora de casa, en estar moltes hores reunits, fent accions de protesta o de propaganda. A més, hi havia un important risc de patir la repressió, en forma d'acomiadament, detenció o empresonament, cosa que indubtablement tenia greus conseqüències familiars. Aquestes vivències eren comuns pels homes i dones que es van incorporar a la militància sobretot des de 1969. Pels homes, la repressió podia tenir conseqüències paradoxals: en perdre el lloc de treball, qui havia d'aportar la major part dels ingressos familiars era l'esposa⁴⁹. Aquesta experiència, que en aquells moments podia ser problemàtica per a molt homes, es veia mitigada per la sensació de fer allò que era correcte: la seva masculinitat es basava més en la funció heroica que no pas en el paper de proveïdors familiars.

Els models també tenen contramodels, que de nou es vinculaven a la masculinitat. El contramodel del militant de CCOO serien els seus adversaris, fossin el dictador, empresaris, treballadors "traïdors" o funcionaris de l'OSE. La premsa de CCOO qüestionava la masculinitat d'aquests adversaris quan representava Franco com un ancià decadent possiblement manipulat per la seva esposa; quan advertia les forces policials que no reprimissin les dones treballadores o quan es representava els dirigents del Sindicat

⁴⁷ ROZALÉN, Laura, "Las campañas de solidaridad: sus protagonistas, su dimensión y repercusiones", a BABIANO, José (coord.), *Proceso 1001 contra Comisiones Obreras ¿Quién juzgó a quién?*, Madrid, Fundación 1º de Mayo, 2013, esp. p. 96-98.

⁴⁸ MUÑOZ RUIZ, M. del Carmen, "Género, masculinidad y nuevo movimiento obrero bajo el franquismo", *op. cit.*, p. 267.

⁴⁹ Entrevista a Pilar Ferrer Pla, 30 de març-26 d'abril de 2006.

Vertical com a homes dèbils que no defensaven els interessos dels treballadors davant els empresaris. Fins i tot els treballadors que col·laboraven amb els empresaris, apareixien com baixos i dèbils⁵⁰.

A CCOO, hi havia poc espai per a dones heroïnes. Justament, quan actuaven com a treballadores, s'allunyaven del model de mare heroica representat per la Pasionaria⁵¹ i algunes dones implicades en les vagues de la mineria asturiana, que apareixien com a defensores dels seus marits i, per extensió, de la classe obrera. Malgrat que a l'àrea de Barcelona algunes dones eren anomenades "passionàries", els seus noms no s'han trobat a la premsa del moviment. Les dones, quan defensaven els seus drets com a treballadores (i no els dels seus fills o marits) podien aspirar a ser considerades "trabajadoras". Com havia succeït inicialment a les dones del PSUC durant el franquisme, la militància obrera per a les dones era un espai atorgat, en el que podien estar si eren assimilades als homes treballadors⁵².

Així doncs, per la majoria de militants de CCOO, els agents de la lluita obrera i contra la dictadura eren els homes obrers, i l'escenari la fàbrica. Javier Tébar ha analitzat com la militància obrera ha autorepresentat el seu passat (sobretot a les entrevistes), a partir de l'anàlisi de quines morts violentes de treballadors han passat a la memòria col·lectiva de la militància de CCOO i quines no. En aquest sentit, l'autor afirma:

Los sucesos que se mantienen –y permanentemente son reconstruidos en esta “memoria”, a lo largo de más de treinta años– son aquellos que se produjeron o tuvieron algún tipo de conexión con un conflicto y con el paisaje de fábrica en el centro del acontecimiento o muy cercano a él, cargados de un potencial épico y de voluntad de protesta que entonces actuó como elemento movilizador para el movimiento obrero, y que hoy puede facilitar un relato comprensible por coherente⁵³.

⁵⁰ Vegeu les il·lustracions 15 i 16. Per a un exemple de com els comunistes alemanys d'entreguerres van ridiculitzar també el físic dels seus opositors polítics socialdemòcrates, i de la burgesia i l'aristocràcia, vegeu WEITZ, Eric D., "L'home heroic i la dona eterna...", *op. cit.* p. 399.

⁵¹ CRUZ, Rafael, *Pasionaria. Dolores Ibárruri, historia y símbolo*, Madrid, Biblioteca Nueva, 1999 i RIPA, Yannick, "Le mythe de Dolores Ibarruri", *Clio. Histoire, Femmes et Sociétés*, 5, 1997.

⁵² PALA, Giaime, "Entre paternalismo e igualitarismo. El PSUC y la cuestión de la mujer en los años del tardofranquismo", *Mientras Tanto*, 97, 2005, p. 133-148.

⁵³ TÉBAR, Javier, "Sobre las imágenes del pasado. Memoria, auto-representación y militancia obrera antifranquista", *Historia, Antropología y Fuente Oral*, 44, 2010, p. 164. Vegeu també, TÉBAR, Javier, "Lo que la memoria olvida. La auto-representación de la militancia obrera a través de sus otros protagonistas", *Estudios de la Fundación*, Madrid, Fundación 1º de Mayo. Área de Historia del Trabajo, 9, 2009; TÉBAR, Javier, "On victims and heroes: Spatial referents and social models in self-representation of the anti-Franco workers movement", *International Journal of Iberian Studies* vol. 23:2, 2010, p. 123-133.

A la premsa clandestina, la descripció de les protestes obreres també s'integrava en un relat de característiques èpiques, tant pel context repressiu en el que s'estava produint com per la voluntat mobilitzadora de CCOO. Tanmateix, el fet que aquest relat tingués com a protagonistes els conflictes produïts en fàbriques i liderats per homes obrers, provocava dificultats a l'hora de referir-se a la situació dels treballadors i treballadores que no s'adequaven a aquesta imatge. Les protestes produïdes en petits tallers o en el sector serveis tenien un tractament breu i, en el segon dels casos, de vegades en seccions específiques més adreçades a difondre les accions del moviment veïnal. Així doncs, no quedava clar que les protestes de les infermeres o mestres fossin pròpiament moviment obrer fet que podria haver disminuït la capacitat de mobilització de CCOO en aquests col·lectius. D'altra banda, les dones treballadores industrials tendien a ser tractades com a víctimes anònimes dels empresaris o les forces de seguretat (que havien de ser defensades pels "herois" obrers), o que eren "masculinitzades" com a "*trabajadoras*", precisament per poder assumir-les així com membres d'aquesta classe obrera heroica i, per tant, masculina.

La importància del gènere i l'espai simbòlic es comprova precisament amb una de les excepcions que hem estudiat. Es tracta d'Isabel López, una de les poques dones que va aparèixer amb noms i cognoms a la premsa clandestina de CCOO de l'àrea de Barcelona. Es tractava d'una destacada militant de les CCOO i el PSUC a la SEAT, fàbrica que durant els anys setanta va adquirir un gran pes en les mobilitzacions i en l'imaginari del moviment obrer català. Potser no és anecdòtic que, d'aquesta persona, algun informant hagi afirmat que actuava com els homes⁵⁴. Resulta simptomàtic que una de les poques dones que a la premsa de CCOO va ser tractada com líder del moviment obrer treballés en una de les seves fàbriques més emblemàtiques i seguís pautes de militància que es consideraven similars a les dels homes.

De vegades, el llenguatge masculinitzat de les publicacions i la iconografia d'un moviment no es correspon del tot amb les persones que hi participaven⁵⁵. Com hem vist, les dones van estar presents de diferents maneres al llarg de tota la trajectòria de CCOO. Aquesta organització, seguint la tendència del moviment obrer a pensar-se a si mateix en termes masculins, i en un context repressiu en el que encoratjar el compromís polític i

⁵⁴ AHCO, entrevista a Conxita Vila Puigdefàbregas.

⁵⁵ HEWITT, Nancy A., " 'The Voice of Virile Labor': Labor Militancy, Community Solidarity, and Gender Identity among Tampa's Latin Workers, 1880-1921", a BARON, Ava (ed.), *Work engendered. Towards a New History of American Labor*, Ithaca, Cornell University Press, 1991, p. 142-167.

sindical sovint requeria d'un relat èpic i de mostrar herois com a referents, va mantenir un imaginari molt masculinitzat. Però un moviment social amb un imaginari tan masculinitzat podia integrar dones?

Com s'ha vist, entre 1974 i 1975, la premsa de CCOO va matisar el seu llenguatge masculinitzat, i la igualtat salarial va reparèixer a les plataformes reivindicatives. La voluntat de mobilització, l'augment de la militància i la conflictivitat laboral femenina i l'Any Internacional de la Dona van afavorir aquestes modificacions. Tanmateix, la voluntat integradora es va mostrar sobretot en les pràctiques dels militants de CCOO. Durant els anys setanta va ser força comú que entressin en contacte amb les persones que es mostraven reivindicatives en el seu lloc de treball, sense importar que fossin homes o dones⁵⁶. Les actituds dels anys seixanta que consideraven les protestes laborals una atribució dels homes ja no eren tan comuns.

Aquesta situació va portar a una paradoxa: des de finals dels anys seixanta, es pot detectar com s'incorporen a CCOO una sèrie de dones que qüestionen a la pràctica els rols de gènere que els imposava la societat del seu temps i, per fer-ho, s'incorporaven a una organització defensora dels interessos dels treballadors, als que concebia sobretot com a homes.

⁵⁶ AHCO, entrevistes a Esperanza Calvo, Conchi Castellano Remesal, M. Dolores Carrión Cazorla i Olga Miralles i Fossas. Pel cas de Sectores de CCOO, vegeu FU, entrevista a Isabel Aunió Morro.

8. De ximples a putes. Percepció i actuació de l'aparell repressiu franquista davant les militants del moviment obrer

Vistes les percepcions sobre les treballadores i militants de CCOO que es transmetien a través de les seves publicacions, pot resultar convenient introduir una altra mirada. Es tracta de les persones encarregades de la repressió política. Al llarg de la tesi, s'han fet servir dades policials i judicials per mostrar com van implicar-se les dones en l'antifranquisme en general, i en CCOO en particular. Tanmateix, cal tractar com aquestes mateixes dones van patir la repressió i com les veien els repressors.

Hi ha pocs estudis sobre com la repressió franquista va afectar les dones durant les darreres dècades del règim¹. Com ha succeït amb l'estudi de la repressió franquista en general, les investigacions s'han centrat principalment en la Guerra Civil i la postguerra. Els estudis sobre aquestes èpoques han mostrat que els homes van ser més afectats quantitativament per les detencions, judicis, empresonaments i execucions judicials o extrajudicials. No obstant això, les dones també van patir aquestes formes de violència política, però de manera i amb efectes qualitativament diferents. A més, a diferència dels homes, de vegades foren castigades per l'activitat política dels homes de la seva família, ja que se'ls atribuïa el que s'ha denominat *responsabilitat subsidiària*².

¹ No obstant això, cal assenyalar que el projecte de la Fundación 1º de Mayo-Archivo de Historia del Trabajo, "Mujeres, cárceles y exilio. Memoria del antifranquismo" (2006), va elaborar entrevistes i recopilà documentació personal de 10 dones que van patir la repressió política durant tota la dictadura. *Circular Informativa. Publicación del Archivo de Historia del Trabajo*, 25 desembre de 2006, p. 4; *Mujeres, cárceles y exilio. Memoria del antifranquismo. Catálogo*. Madrid, Fundación 1º de Mayo, s/d. A més a més, darrerament s'ha publicat VARO, Nadia, "Mujeres y hombres: la 'represión sexuada' de la militancia política", a TÉBAR, Javier (ed.), "*Resistencia ordinaria*". *La militancia y el antifranquismo catalán ante el Tribunal de Orden Público (1963-1977)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2012, p. 85-103.

² Pel concepte "responsabilitat subsidiària", EGIDO, Ángeles, "Mujeres y rojas: la condición femenina como fundamento del sistema represor. Presentación", *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 29, 2011, p. 28. Les particularitats de la repressió política sobre les dones, així com el predomini de l'estudi del primer franquisme sobre les darreres dècades de la dictadura es pot comprovar amb els estudis sobre dels dones a les presons franquistes. Des dels primers estudis d'Encarnación Barranquero, Matilde Eiroa Paloma Navarro, Ricard Vinyes i Fernando Hernández Holgado, s'han fet nombroses i interessants aportacions, com es pot constatar amb el monogràfic "Cárceles de Mujeres" publicat a *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 29, 2011. Vegeu BARRANQUERO, Encarnación; EIROA, Matilde; NAVARRO, Paloma, *Mujer, cárcel, franquismo. La prisión provincial de Málaga (1937-1945)*, Màlaga, Junta de Andalucía, 1994; VINYES, Ricard, *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles de Franco*, Madrid, Temas de Hoy, 2002; HERNADEZ HOLGADO, Fernando, *Mujeres encarceladas. La prisión de Ventas: de la República al franquismo, 1931-1941*, Madrid, Marcial Pons, 2003. Entre les darreres aportacions cal destacar AGUADO,

Les dones republicanes, a banda de les formes de repressió esmentades, van patir d'altres específiques pel seu sexe. Es tracta dels rapats de cabell, els passejos públics després de la ingestió d'oli de ricí, els treballs domèstics forçats i les agressions sexuals. Aquestes formes de violència s'expliquen per la voluntat de castigar les dones no tan sols per la seva afinitat amb el bàndol republicà. A més, tenien com a objectiu represaliar-les, sovint de forma pública i exemplaritzant, perquè amb la seva implicació política havien anat més enllà de l'àmbit privat. Eren considerades “males dones” també des del punt de vista moral, i per retornar-les a l'àmbit privat es feien servir càstigs que qüestionaven la seva feminitat³.

Durant els anys seixanta i setanta, les formes de repressió dirigides específicament contra les dones eren menys freqüents i ostensibles. De fet, el rapat de Constantina Pérez i Ana Sirgo el 1963, en el context de la repressió de les vagues de la mineria asturiana, va generar un rebuig notable. La repressió contra els miners i el tallat dels cabells d'aquestes dones, que recordaven pràctiques de la postguerra, van motivar una carta de protesta de 102 intel·lectuals dirigida al ministre d'Informació i Turisme, Manuel Fraga Iribarne. Aquesta carta va tenir importants repercussions, i portà el ministre Fraga a contestar. Referint-se a les dones rapades, reconeixia que li semblava possible que “*se cometiera cierta arbitrariedad*”, però “*de ser cierto sería realmente discutible, aunque las sistemáticas provocaciones de estas damas a la fuerza pública la hacían más que explicable*”⁴.

Ana, “La cárcel como espacio de resistencia y de supervivencia antifranquista” i HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando, “Cárcel de Ventas, Los mecanismos de la represión femenina. Entre la historia y la memoria” a NASH, Mary (ed.), *Represión, resistencias, memoria: Las mujeres bajo la dictadura franquista*, Granada, Comares, 2013, p. 23-52 i 53-62, respectivament.

³ Els treballs de Maud Joly han estat molt importants per l'anàlisi de les formes específiques de la violència política durant la Guerra Civil, i han portat a Irene a Abad a referir-se a la “repressió sexuada” contra les dones republicanes i antifranquistes, després de la guerra. JOLY, Maud, “Las violencias sexuadas de la Guerra Civil Española”, *Historia Social*, 61, 2008, p. 89-107. Per a dos recents estats de la qüestió, vegeu ABAD, Irene, “Las dimensiones de la ‘represión sexuada’ durante la dictadura franquista”, *Jerónimo Zurita*, 84, 2009, p. 65-86; GINARD, David, “Dona i repressió sota el franquisme. El cas de les Illes Balears”, a GINARD, David (coord.), *Dona, Guerra Civil i franquisme*, Palma, Documenta Balear, 2011, p. 147-194; MORENO, Mónica, “La dictadura franquista y la represión de las mujeres i GINARD, David, “Represión y especificidad de género: en torno a la violencia política contra las mujeres en la España del primer franquismo”, a NASH, Mary (ed.), *Represión, resistencias, memoria: Las mujeres bajo la dictadura franquista*, Granada, Comares, 2013, p. 1-21 i 23-36. Per comprovar les especificitats de gènere de la repressió franquista tota en la seva extensió, resulten molt interessants dos estudis d'àmbit regional: SÁNCHEZ, Pura, *Individuas de dudosa moral. La represión de las mujeres en Andalucía (1939-1958)*, Barcelona, Crítica, 2009; EGIDO, Ángeles, *El perdón de Franco. La represión de las mujeres en el Madrid de la posguerra*, Madrid, La Catarata, 2009.

⁴ DI FEBO, Giuliana, *Resistencia y movimiento de mujeres en España...*, op. cit. p. 155; ROMEU ALFARO, Fernanda, *El silencio roto...*, op. cit., ERICE, Francisco, “Mujeres comunistas...”, op. cit., p. p. 335; YSÀS, Pere, *Disidencia y subversión...*, op. cit., p. 49-51. Per més informació sobre Constatina Pérez i Ana Sirgo, vegeu el capítol anterior.

El fet que les formes més públiques i evidents de repressió específiques per a les dones es consideressin un anacronisme no significa que homes i dones patissin la repressió política de la mateixa manera. Com es podrà constatar al llarg del següent capítol, ni policies ni jutges tenien les mateixes actituds envers homes i dones, cosa que va influir en com es feien els interrogatoris (i les tortures que patien), en les sentències i en el règim intern de la presó. Per aquest motiu, s'estudiarà com la repressió va afectar els homes i dones implicats en activitats contra el règim a la província de Barcelona, especialment les persones vinculades a CCOO. Per fer-ho, ens centrarem en les detencions, interrogatoris i processos al TOP, el tribunal que jutjà majoritàriament les persones detingudes per actes relacionats amb CCOO.

8.1 Detingudes, processades i condemnades. Una aproximació quantitativa a la repressió política de les dones durant el tardofranquisme

Per fer una primera aproximació a la repressió política de les dones a la província de Barcelona durant el tardofranquisme, analitzarem a quina organització pertanyien les detingudes entre 1964 i 1975, i si foren jutjades i condemnades pel Tribunal de Orden Público (TOP)⁵. Aquest tribunal va crear-se el desembre de 1963 com a jurisdicció especial per reprimir els delictes que alteressin l'ordre públic. En el context de la dictadura franquista això significava que la seva funció era perseguir la dissidència política, anteriorment castigada pels tribunals militars. Els tribunals militars van continuar jutjant alguns delictes polítics, com les agressions contra agents d'ordre públic o actes considerats de terrorisme. No obstant això, la majoria de persones jutjades per delictes polítics ho van ser pel TOP⁶.

⁵ El seguiment de les detingudes a Barcelona que van ser jutjades i condemnades pel TOP s'ha fet a partir de DEL ÀGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público: TOPDAT: una base para explotar*. [Recurs electrònic], Gijón-Madrid, Gobierno del Principado de Asturias, Consejería de Justicia, Seguridad y Relaciones Exteriores, Fundación Abogados de Atocha, 2007, 1 CD-ROM.

⁶ Vegeu DEL ÀGUILA, Juan José, *El TOP. La represión de la libertad (1963-1977)*, Barcelona, Planeta, 2001 i TÉBAR, Javier (coord.); MOTA José Fernando; VARO, Nàdia, *TOPCAT 1963-1977. L'antifranquisme davant el Tribunal de Orden Público*, Barcelona, Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya-Fundació Cipriano García, 2010.

La taula 8.1 mostra les dones detingudes per activitats contra el règim a la província de Barcelona en funció dels grups als quals foren vinculades per la policia i el TOP (no necessàriament correctes). Cal tenir en compte que una mateixa dona podia ser vinculada a més d'un grup, de manera que la suma de dones de cada organització (i el seu percentatge sobre el total) és major que el total de detingudes, processades i condemnades pel TOP. També s'analitza el percentatge de dones de cada organització que van ser processades i declarades culpables.

El grup més nombrós de detingudes fou el d'aquelles a qui van poder vincular a cap organització política, que representava el 35,33% del total. Era seguit per les que foren vinculades a CCOO (16,64%), al PSUC (8,76%), l'AC (7,44%) i el moviment estudiantil (6,86% del total, sense comptar l'SDEUB). El 29,05% de les detingudes van ser sentenciades pel TOP, sobretot les de CCOO (24,1% del total de processades), ja que les dones suposadament vinculades a organitzacions antifranquistes foren jutjades pel TOP en una proporció molt més important que la resta: el 47,1% de les detingudes de CCOO van ser processades, mentre que tan sols s'havia processat el 17,8% de les que no havien estat vinculades a cap organització. Tot i així, el segon grup per quantitat de processades fou el de les dones que no havien estat vinculades a cap organització (21,6%). Els següents grups més afectats foren el PSUC (12,6% del total), i les dones detingudes per accions del moviment estudiantil (10,1%). El cas de les processades de les COJ és remarcable perquè van ser jutjades el 61,1% de les detingudes i el 90% de les processades van ser declarades culpables.

El 60,8% de les dones detingudes a la província de Barcelona i sentenciades pel TOP van ser condemnades. El grups més afectats, en funció de les dones condemnades pel TOP, van ser CCOO (18,2% del total de declarades culpables), aquelles que no havien estat vinculades a cap grup (16,5%), el PSUC (12,4%), el moviment estudiantil (11,6%) i les COJ (8,26%). Proporcionalment, les COJ van quedar molt afectades, perquè el 90% van ser declarades culpables, mentre que les dones vinculades a la COJ ho van ser en una proporció del 45,8%.

Taula 8.1 Detingudes, processades i condemnades pel TOP per activitats contra el règim a la província de Barcelona, 1964-1975

Organització	Detingudes		Processades			Condemnades		
	Xifres	% del total	Xifres	% del total de processades	% detingudes processades	Xifres	% del total de culpables	% processades culpables
Sense identificar	242	35,33	43	21,6	17,8	20	16,5	46,5
CCOO	114	16,64	48	24,1	42,1	22	18,2	45,8
PSUC	60	8,76	25	12,6	41,67	15	12,4	60
AC	51	7,44						
Moviment estudiantil	47	6,86	20	10,1	42,6	14	11,6	70
JCC	25	3,65	9	4,52	36	5	4,13	55,6
PCE (m-l)	25	3,65	8	4,02	32	8	6,61	100
PCE (i)	24	3,5	7	3,52	29,2	4	3,3	57,1
COJ	18	2,63	11	5,53	61,1	10	8,26	90
SDEUB	17	2,48	11	5,53	42,6	9	7,44	81,8
LCR	15	2,19	7	3,52	46,7	5	4,13	71,4
FRAP	14	2,04	4	2,01	28,6	4	3,3	100
CS	11	1,6	1	0,5	9,09	1	0,83	100
PORT	11	1,6	9	4,52	81,8	8	6,61	88,9
Anarquista	10	1,46	3	1,51	30	1	0,83	33,3
COB	5	0,73	3	1,51	60	3	2,48	100
Comitès d'Estudiants de Batxillerat	5	0,73						
PORE	5	0,73						
Proletario	5	0,73	4	2,01	80	2	1,65	50
FAC	4	0,58						
JOC	4	0,58						
MIL	4	0,58	1	0,5		1	0,83	
Sectors de CCOO	4	0,58						
Comunismo	3	0,44						
ETA	3	0,44	1	0,5	25			
Grups Pro-Independència	3	0,44						
HOAC	3	0,44	3	1,51	100	2	1,65	66,7
MC	3	0,44	1	0,5	33,3	1	0,83	100
BR	2	0,29	1	0,5	50	1	0,83	100
CHO	2	0,29	2	1	100	2	1,65	100
Comissions de Mestres	2	0,29	1	0,5				
Moviment veïnal	2	0,29	1	0,5	50			
OLLA	2	0,29	1	0,5	50	1	0,83	100
Partit Popular Català	2	0,29						
PCP (antic PCR)	2	0,29						
PSAN	2	0,29						
AAVV	1	0,14						
CHE	1	0,14						
COE Vallés	1	0,14	1	0,5	100	1	0,83	100

Comunitats Cristianes de Base	1	0,14						
GAC	1	0,14	1	0,5	100	1	0,83	100
GOA	1	0,14						
LC	1	0,14						
PC Proletari	1	0,14						
PCE	1	0,14						
PCR	1	0,14						
PT	1	0,14						
Total general (no sumatori)	685	–	199	–	29,05	121	–	60,8

Fonts: AHGCB, Correspondència Governadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

En virtut d'aquestes dades, es pot comprovar la importància de la repressió sobre les dones vinculades a CCOO i a les COJ. Entre les dones vinculades a CCOO, la que va rebre una sentència més dura fou condemnada a 2 anys de presó pel delictes de propaganda il·legal, l'any 1970. Les dones que havien estat vinculades a les COJ també van ser molt reprimides, ja que un gran percentatge de les detingudes van ser jutjades pel TOP i considerades culpables, sobretot del delictes d'associació il·lícita. En aquest cas, la dona que va rebre la sentència més dura fou condemnada a 10 mesos de presó, el 1971⁷.

La duresa de la repressió judicial sobre les dones vinculades a les COJ es pot relacionar amb les dates en què van ser detingudes. Tant les detencions de dones vinculades a les CCOO com a les COJ no segueixen la mateixa evolució que el número global de dones detingudes per activitats contra el règim. Com es pot comprovar al gràfic 8.1, el número de dones detingudes a la província de Barcelona per activitats contra el règim es va incrementar de forma molt pronunciada de 1965 a 1969. De 1969 a 1971, després de l'estat d'excepció i de les nombroses detencions al llarg de 1969 es va produir una lleugera reducció. A partir de 1971 van augmentar i el 1973 arribà al número màxim de detingudes. Sembla que posteriorment es van reduir, però les dades de 1975 podrien estar incompletes.

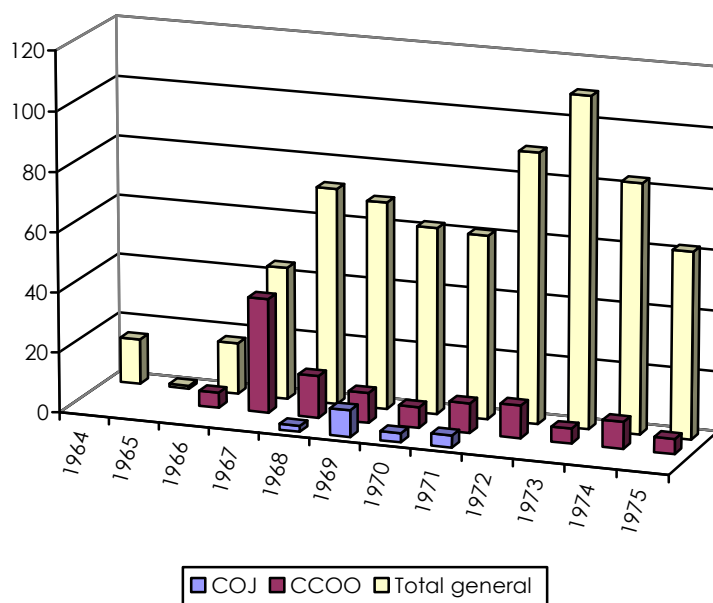
En el cas de CCOO, es va passar de l'absència de detingudes entre 1964 i 1965 a un augment espectacular el 1966 i, sobretot, el 1967, quan les detingudes relacionades amb CCOO (38) van ser la majoria de les dones detingudes per activitats contràries a la dictadura (44 en total). Aquesta situació corresponia a l'inici de la repressió contra CCOO. El 1968, amb 14 detingudes vinculades a CCOO, es van mantenir unes xifres altes, així

⁷ Del ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

com el 1969, amb 10. A partir de 1969 les detencions es van estabilitzar i afectaren entre 5 i 11 dones cada any. Aquesta reducció respon a l'aparició d'altres grups d'oposició i una menor atenció policial cap a CCOO.

En el cas de la COJ, les detencions es van produir entre 1968 i 1971, ja que després l'organització va desaparèixer. De fet, la meitat de les detingudes de les COJ (18) ho van ser el 1969. Durant aquest any la policia tractà de desarticular el PSUC, cosa que afectà greument les JCC i les COJ. A més, la policia també intentà desarticular grups de les COJ no relacionats amb el PSUC i va fer detencions a manifestacions.

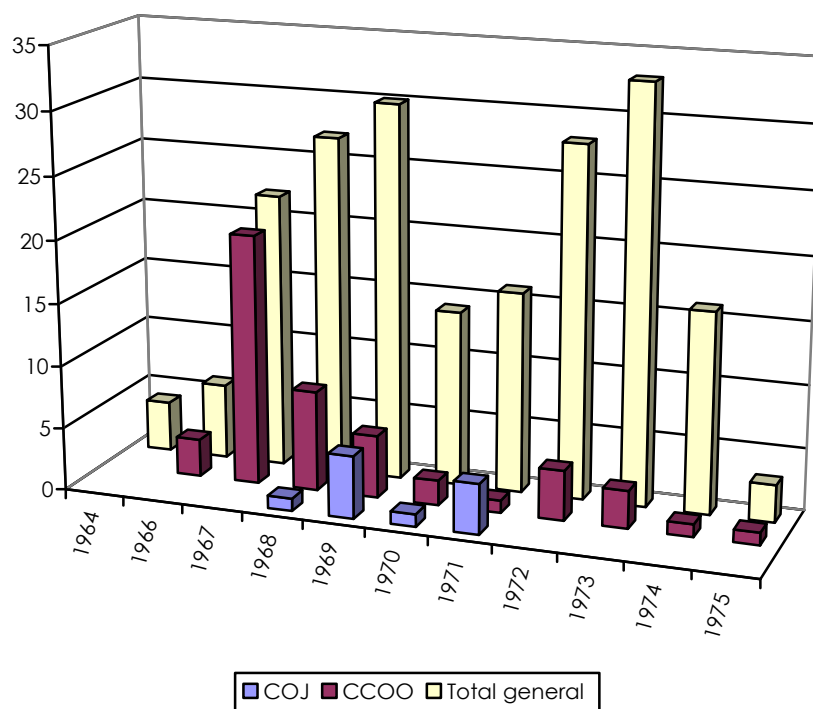
Gràfic 8.1 Detingudes per activitats contra el règim a la província de Barcelona de 1964 a 1975. Detingudes vinculades a CCOO i les COJ en el total

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

L'enduriment de la repressió de finals dels anys seixanta també es pot apreciar en el número de dones processades. Si s'analitzen les que van ser processades en funció de l'any de detenció, és pot constatar que de 1966 a 1969, es va produir un important augment de les dones processades. El 1970 es va produir un brusc descens i després es va recuperar una tendència a l'alça, que arribà al màxim el 1973. Entre les dones vinculades a CCOO, destaca el ràpid augment de processaments entre les dones que foren detingudes el 1967 (gràfic 8.2).

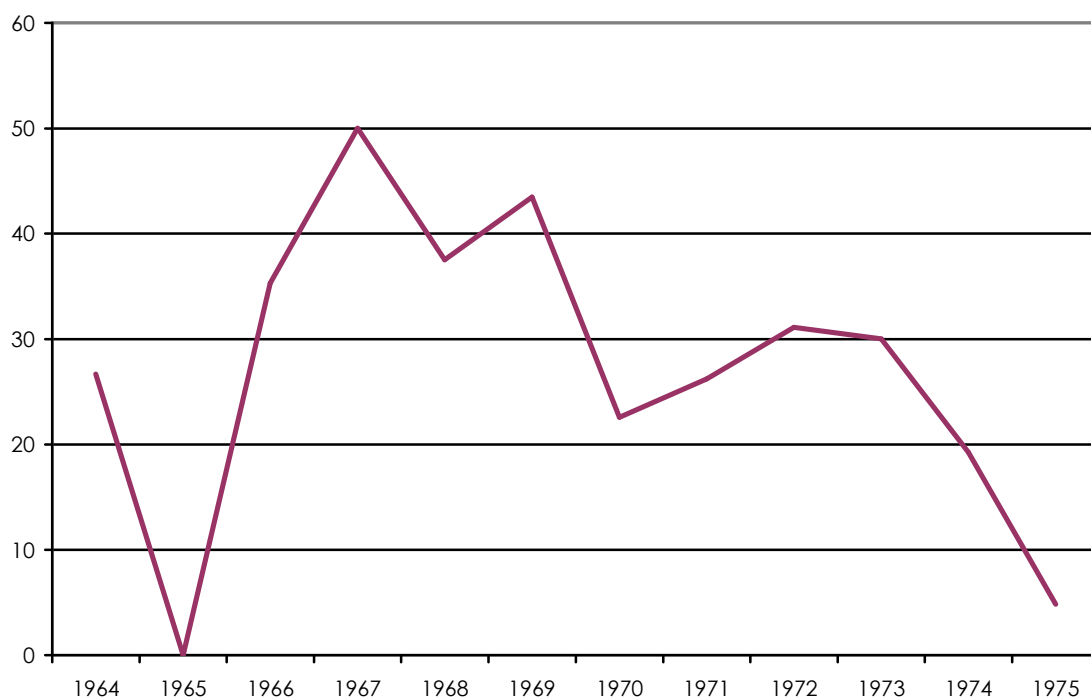
Gràfic 8.2 Detingudes a la província de Barcelona de 1964 a 1975 processades pel TOP en funció de l'any de detenció. Comparació entre les vinculades a CCOO, les COJ i en el total

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

El 1966, 1967 i 1969 es va produir un important augment de la proporció de les que van ser processades (gràfic 8.3). Per tant, a més d'incrementar-se les detencions de dones, el TOP va començar a apreciar indicis de delictes en un major nombre de detingudes. Posteriorment va haver un descens. Entre les detingudes de 1970 a 1972 es va tornar a incrementar la proporció de jutjades pel TOP, situació probablement relacionada amb la posada en funcionament de Jutjat d'Ordre Públic número 2 (cal tenir en compte que les detingudes eren jutjades d'un a dos anys després d'haver estat detingudes). Entre les detingudes en anys posteriors, la proporció de detingudes jutjades es va reduir. Moltes detingudes a partir de 1974 no van arribar a ser jutjades, ja que el TOP va reduir molt la seva activitat el 1976 i les persones processades fins llavors van beneficiar-se dels indults dels primers governs de la monarquia.

Gràfic 8.3 Evolució del percentatge de detingudes a la província de Barcelona jutjades pel TOP, 1964-1975

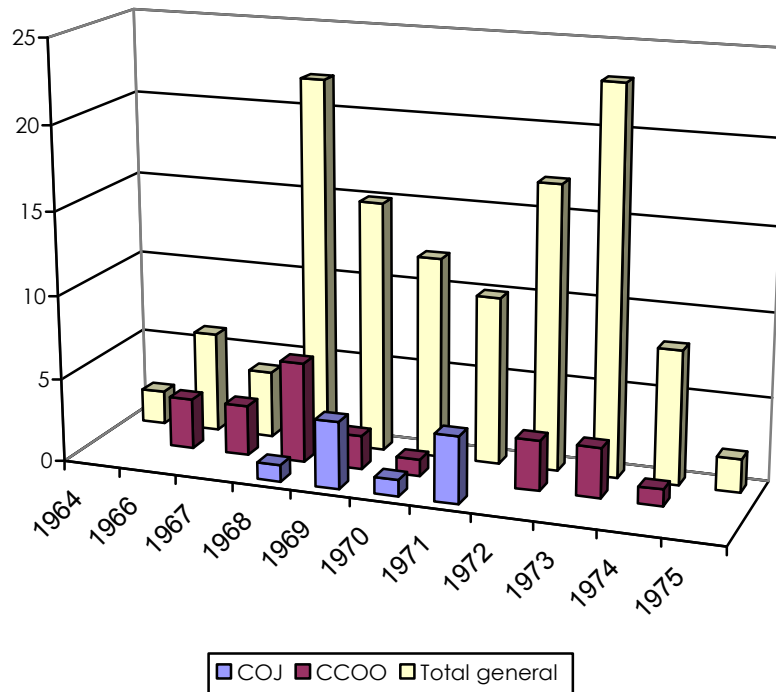

Fonts: AHGCB, Correspondencia Gobernadores, sèries ACR i Informes laborales. DEL ÁGUILA, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit.

En els casos de CCOO i les COJ, l'evolució del número de detingudes que van ser processades és similar a la de les xifres de detingudes en total. El número de processaments va augmentar amb el número de detencions, a finals dels anys seixanta, encara que posteriorment la quantitat de processaments es va reduir. Gran part de les dones processades per delictes relacionats amb CCOO havien estat detingudes el 1967, i en el cas de les COJ, el 1969 i 1971.

Les sentències de culpabilitat envers les dones van ser relativament escasses fins que es va jutjar les detingudes el 1968. Posteriorment es va produir un descens, per augmentar amb les detingudes de 1972 a 1973. En el cas de CCOO, les sentències de culpabilitat van començar a afectar espacialment també a les detingudes el 1968, i en el cas de les COJ a les detingudes el 1969 i el 1971 (gràfic 8.4).

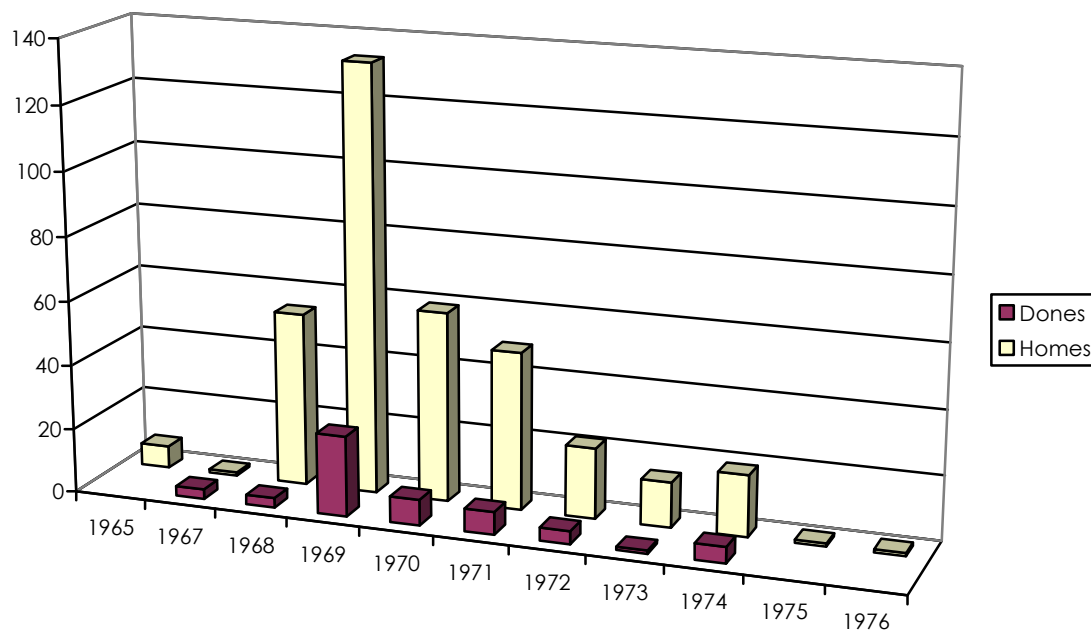
Gràfic 8.4 Detingudes a la província de Barcelona de 1964 a 1975 condemnades pel TOP, en funció de l'any de detenció. Comparació entre les vinculades a CCOO, les COJ i en el total

Font: AHGCB, Governadors, sèries ACR i Informes laborales. Sentències TOP.

La repressió policial envers CCOO se centrà sobretot a finals dels seixanta, però les primeres detingudes van ser tractades pels tribunals amb certa “benvolença” en els veredictes. La major duresa de les sentències envers les dones detingudes a partir del 1968 pot estar vinculada als canvis en la consideració d’aquestes, a finals dels anys seixanta. Els judicis solien produir-se entre un i dos anys després dels fets jutjats. Per tant, malgrat que les detencions de membres de CCOO es produïren sobretot des de finals de 1966, els judicis es van produir al voltant de 1969 (gràfic 8.5).

Gràfic 8.5 Processats i processades pel TOP vinculats a CCOO i les COJ residents a la província de Barcelona, 1964-1976

Font: AHCO, TOPCAT.

8.2 La percepció de la policia d'homes i dones antifranquistes

Entre 1969 i 1970 l'actitud de la Brigada Político Social de Barcelona envers les dones detingudes per causes polítiques experimentà importants canvis, com mostren les relacions de les persones considerades perilloses contra el règim elaborades entre gener i febrer de 1969 (en ple estat d'excepció) i, posteriorment, el desembre de 1970. En aquestes relacions s'identificava les persones que la Brigada Político Social considerava un risc per a la dictadura, no necessàriament quines havien de ser detingudes.

Les relacions de 1969 es van elaborar amb dades d'identificacions i detencions obtingudes durant la dècada dels seixanta fins a les primeres detencions del període d'excepcionalitat. Van afectar 463 persones i dedicaren gran atenció a professionals, intel·lectuals (un 14% de professors universitaris) i capellans (17%), en detriment d'estudiants (12%) i treballadors manuals (9%). Des del punt de vista ideològic, inicialment molts identificats eren qualificats de separatistes, demòcrata cristians o progressistes (referint-se sobretot als capellans), però a les darreres relacions, a mesura que

s'incorporaven les dades de les detencions produïdes durant l'estat d'excepció, s'identificaren sobretot comunistes i membres de CCOO.

La relació de 1970 era més àmplia, afectava 959 persones. En aquest cas, entre les professions destacaven estudiants (32%), seguits d'obriers manuals (30%), capellans (7%) i administratius (6%). Es va centrar en els membres del PSUC i CCOO –que entenien com una mateixa organització– i també estaven presents persones vinculades a l'extrema esquerra. Aquestes relacions mostren una adaptació del criteri de “perillositat” a les persones que efectivament van ser detingudes el 1969. No obstant això, mostren gran atenció a intel·lectuals, professionals o capellans, en detriment de persones amb menys formació cultural. Per la Brigada Polític Social, les persones amb formació cultural podien ser molt perilloses pel règim.

L'atenció adreçada a les dones fou molt reduïda però creixent. El 1969, van ser el 7,13% de les identificades, mentre que el 1970 foren el 14,91%. La detenció de nombroses dones el 1969, en el decurs dels intents de desarticulació d'organitzacions antifranyquistes, afavorí que les incloguessin a la llista. A més, a la llista de 1970 estaven presents dones detingudes abans de 1969, que a les relacions de 1969 havien estat ignorades. Per tant, la Brigada Polític Social reconsiderà la seva opinió sobre detingudes per causes polítiques que anteriorment no havia considerat perilloses. Tanmateix, no totes les dones eren considerades igual de perilloses. El 1969, predominaven les treballadores amb qualificació acadèmica i les estudiants, seguides de mestresses de casa i tan sols una treballadora manual; mentre que el 1970, el predomini va correspondre a les estudiants, les treballadores amb qualificació acadèmica, i les treballadores manuals començaren a estar presents. Per tant, en el cas de les dones, també la preparació cultural era un factor que les feia semblar més perilloses per la policia, encara que el 1970 algunes treballadores manuals començaven a resultar sospitoses⁸.

Si bé les relacions sobre persones perilloses aporten indicis interessants sobre qui era “perillós”, segons la Brigada Polític Social, existeixen altres documents que permeten aproximar-nos amb més detall a la seva percepció dels activistes antifranyquistes. Es tracta dels atestats que la brigada enviava al TOP per a la instrucció dels processos, sobretot dels informes de conducta de les persones processades. Les còpies es poden consultar en els

⁸ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, “Relación de personas más destacadas por sus antecedentes y actividades contra el Régimen”, 8 relacions del 31 de gener al 15 de febrer de 1969, c. 189; Correspondencia Jefatura Superior de Policía, “Relación de personas más destacadas por sus actividades políticas contra el Régimen, cuyos datos de filiación y antecedentes obran en la Sexta Brigada Regional de Investigación Social de esta Jefatura Superior”, Barcelona, 28 de desembre de 1970, c. 80.

fons d'alguns advocats laboralistes⁹. En aquest informes s'indicaven les dades personals, conviccions, activitat política, conducta moral i, en el cas d'alguns homes, la conducta en el lloc de treball. Els informes presentaven importants variacions en funció del sexe i de si la persona processada tenia antecedents polítics.

En el cas dels homes sense antecedents polítics, se'ls solia atribuir una “*buena conducta moral, pública y privada*” tant a aquells qui consideraven “*indiferentes*” políticament com als “*desafectos*” al règim franquista. Durant els anys seixanta també s'analitzava la ideologia i antecedents polítics familiars habitualment, ja que es donava importància a la influència paterna en aquestes qüestions¹⁰. En descriure la conducta d'homes amb antecedents polítics, la Brigada Político Social també se'ls atribuïa habitualment “*buena conducta moral pública y privada*”, de manera que es feia una clara separació entre la conducta moral i la conducta “*político-social*” dels homes¹¹. El 1968, un d'aquest informes explicava el perquè de les divergències entre ambdós tipus de conducta:

Siempre ha observado buena conducta moral, pública y privada, si bien ya es conocida, como normativa de los individuos de organizaciones y partidos políticos contrarios a la Ley, que suelen llevar una vida privada que raya en lo ejemplar, para así encubrir con mayor seguridad sus actividades extremistas¹².

Efectivament, fins els anys seixanta, les organitzacions antifranquistes consideraven essencial tenir una vida privada conforme a la moralitat de l'època, per garantir la pròpia seguretat i per fer proselitisme. Era fonamental per la seguretat de l'organització, i del propi militant, perquè era una manera de no aixecar sospites, de buscar

⁹ Per l'anàlisi d'aquesta qüestió s'han consultat els fons dels advocats laboralistes Albert Fina-Montserrat Avilés, August Gil Matamala i Josep Solé Barberà, a l'AHCO. Per la utilitat dels fons d'advocats laboralistes per l'estudi de la repressió franquista, vegeu BABIANO, José, “Fuentes para el estudio de la Represión Franquista. El Archivo de Historia del Trabajo de la Fundación 1º de Mayo”, *Hispania Nova*, 6, 2006, a <http://hispanianova.rediris.es/>

¹⁰ AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, c. I, carp. Penales febrero-marzo 1969; c. IX, carp. CCOO Barna., Mataró, Terrassa 27 octubre 1967; c. XIII, carp. 1º Maig 1967. Els informes procedents de la policia de Mataró resulten particularment detallats i bel·ligerants en l'anàlisi de la ideologia familiar, la conducta laboral i moral dels processats.

¹¹ També s'ha observat aquest fenomen pel cas de desterrats dirigents de CCOO de Sevilla. Vegeu BAENA LUQUE, Eloísa; GARCÍA ESCRIBANO, Inmaculada, “Detenidos a la vista de su peligrosidad social y política”, a MARTÍNEZ FORONDA, Alfonso (coord.), *La dictadura dentro de la dictadura. Detenidos, deportados y torturados en Andalucía durante el Estado de Excepción de 1969*. Fundación de Estudios Sindicales-Archivo Histórico de CC.OO.-Andalucía; Editorial El Páramo, 2011, p. 256-261.

¹² AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, c. XI y XII, carp. Colectivo Comisiones Obreras. Acciones preparatorias 30 de abril y 1º de mayo, Informe de JBV.

mimetisme amb la normalitat quotidiana i pretendre que no feien res d'especial¹³. La ruptura de les normes morals establertes, com podia succeir en cas d'adulteri, posava l'organització en un seriós risc perquè, en ser delictes, era possible que hi acabés intervenint la policia. Per tant, les organitzacions antifranquistes intentaven evitar o neutralitzar aquest tipus de situacions. Així, per exemple, el 1968, la direcció del PSUC s'assabentà que la dona d'un dirigent que en aquells moments estava a França li havia estat infidel. Els companys de partit van anar a la seva casa a Catalunya per treure la documentació de l'organització¹⁴. En altres ocasions, el partit intentava evitar tant els problemes de seguretat com el desprestigi davant els possibles col·laboradors. Un informe del PSUC de 1969 criticava la conducta d'un militant que estava amagat a casa d'uns simpatitzants. Aquest home, casat i amb fills, havia flirtejat amb una dona de la casa s'amagava i havia trencat les normes de seguretat anant al cinema. Ella va saber després que estava casat. Aquesta situació havia implicat un desprestigi davant aquests col·laboradors i havia exposat tant el militant com la família a ser detinguts¹⁵.

Per tal de fer proselitisme, les organitzacions antifranquistes de vegades animaven a assumir els rols de gènere en vigor, com succeïa en un article a *Treball* de que incitava les militants comunistes a demostrar que eren bones esposes i mares, per així poder atreure al PSUC les dones treballadores¹⁶. Sergio Rodríguez Tejada, en el seu estudi sobre el moviment estudiantil valencià, ha indicat que anys després –sobretot alguns grups d'inspiració maoista– incitaven algunes parelles a proletaritzar-se i anar a viure a barris obrers. Allà, per tal de mimetitzar-se al barri, havien d'imitar les relacions entre sexes, divisió del treball i aparences d'una parella tradicional. Per a aquestes dones això significava un important retrocés, ja que havien experimentat prèviament unes relacions de gènere més igualitàries¹⁷.

La contradicció viscuda per aquestes militants estudiantils mostra un canvi que posà en qüestió aquesta política. Com s'ha indicat en altres capítols, des dels anys cinquanta es produïren importants transformacions en la cultura juvenil, que van generar una subcultura progressista entre determinats sectors de la joventut. Aquesta subcultura

¹³ Sobre la necessitat de mantenir aquestes aparences normals, encara que sense referència explícita a les conductes familiars o sexuals, vegeu DELGADO, Manuel; PADULLÉS, Jofre; HORTA, Gerard (dirs.), *Lluites secretes. Testimonis de la clandestinitat antifranquista*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2012, p. 107-118.

¹⁴ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Miró [Josep Sarradell] a Gregorio" [López Raimundo], 9 de febrer de 1969, c. 58, carp. 1968-1.

¹⁵ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta d'Agramunt", rebuda l'agost de 1969, c. 58, carp. 1969-2.

¹⁶ ROIG, Cinta, "Les obreres, força ascendent", *Treball*, 265, juliol-agost de 1965, p. 2.

¹⁷ RODRÍGUEZ TEJADA, Sergio, "Compañeras: la militancia de las mujeres...", *op. cit.*, p. 145.

afectà els gustos artístics, formes de vestir i també les relacions entre homes i dones, fins el punt de posar en qüestió alguns elements de la moral sexual dominant¹⁸. Des de finals dels anys seixanta, les relacions prematrimonials, la convivència de parelles que no estaven casades i les separacions es van anar fent presents en àmbits estudiantils. Posteriorment, ho farien també entra la militància obrera, encara que amb dificultats i polèmiques.

Malgrat aquests canvis en les relacions de sexuals i de parella entre la militància antifranquista, la Brigada Político Social va mantenir la tendència a referir-se a la “*buena conducta moral*” dels homes processats, fins i tot en el cas de detinguts que participaven visiblement de la subcultura progressista:

[...] es persona que observa una *normal conducta moral, pública y privada*. [...] Miembro de las CC.OO., entró a formar parte de las JJ.CC. [Joventuts Comunistes] hace unos dos años, y mediante un compromiso que firmó. A pesar de su corta edad es un total “fanático” político y desde el punto de vista de la vida privada, unos de los llamados “hippies” o “melenuados”¹⁹.

Els casos en què la policia es referia a una conducta moral dolenta, corresponien habitualment a homes implicats en delictes comuns (sobretot robatoris), que tenien actituds agressives o havien comès actes violents, o d’“immoralitat” manifesta per l’època, com era el cas d’aquells que s’havien separat de la seva esposa²⁰.

En referir-se a la ideologia dels homes detinguts, se’ls qualificava de “*desafectos*”, “*convencidos*” o “*de arraigadas convicciones*” (comunistes, socialistes o similars). A l’hora de referir-se a la seva activitat política es feien servir des d’adjectius com “*activo*”, “*significativo*”, “*representativo*”... fins a d’altres amb connotacions més negatives, per les seves al·lusions a l’extremisme o a certa irracionalitat: “*irreconciliable*”, “*incorregible*”, “*recalcitrante*”, “*extremista*” o “*fanático*”²¹.

¹⁸ RODRÍGUEZ TEJADA, Sergio, “Compañeras: la militancia de las mujeres...”, *op. cit.*, p. 123-146 i *Zonas de libertad...*, *op. cit.*, vol. 1, pp. 434-442.

¹⁹ AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, c. I, carp. Penales febrero-marzo 1969, “Informe sobre JMLC”. Subratllat de l’autora.

²⁰ AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, c. VII, carp. Felipe González Garroz; c. VII, carp. Detenidos Vallvidriera 27/2/72; c. IX, carp. TOP Mataró 27/10/67, c. XI y XII, carp. José Sánchez López; XIII, carp. 1º Maig 1967; August Gil Matamala, c. 4, carp. 247/68 e y 225/67 e. Una excepció d’aquesta tendència, pel fet que la qualificació de “*pésima conducta moral, pública y privada*” podria estar motivada per la repetida activitat política dels informats, a AHCO, Advocats laboralistes, Josep Solé Barberá, c. 20, carp. Detenciones noviembre 1971 de Carlos Vallejo Calderón y otros de SEAT.

²¹ AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, c. IV, carp. Mª Carmen Baron Palomera; c. VII, carp. Juan Mena y Antº Izquierdo; c. IX, carp. Molina Ruiz, Sinforoso; Pérez Ocaña, Jesús; c. IX, carp.

Com havia succeït amb les relacions de persones perilloses pel règim, la perillositat sovint es relacionava amb la “preparació política”, que s’associava al nivell de formació cultural. Per tant, els informes policials tendien a infravalorar la capacitat política de persones sense formació acadèmica, com era el cas d’alguns activistes obrers. En tenim un exemple a l’informe d’un home detingut a la concentració del Primer de Maig de 1967 a Torre Baró i, posteriorment, en una assemblea de CCOO celebrada en una parròquia de L’Hospitalet de Llobregat:

[...] es de *deficiente conducta moral, pública y privada*, constituyendo un caso digno de lástima, si se considera las circunstancias en las que se ha desenvuelto su vida ya que, criado y educado en un orfanato, fuera del ambiente familiar que le hubiera encauzado la vida un tanto desordenada, como lo prueba sus varios antecedentes que constan con detalle en las diligencias que se instruyeron por su última actuación política ilegal.

En cuanto a esta actuación y otra similar en la que fue detenido en 1967, son consecuencia de relaciones que mantuvo en Bélgica y Francia con elementos del Partido Comunista, que como es sabido hacer su labor de proselitismo entre personas a quienes persigue la desgracia. Sin embargo, *no se considera el informado como persona totalmente ganada por dichas doctrinas y dada su baja cultura no muy aprovechable por las mismas*. Posiblemente, si hubiera gozado de mejor nivel cultural y económico otra habría sido su trayectoria²².

Aquest fragment és un clar exemple de la infravaloració de la perillositat d’algú per no tenir formació acadèmica, tot i que probablement era un activista de CCOO.

No obstant això, els casos més flagrants d’infravaloració de la perillositat de les persones detingudes es van produir entre les dones. Els testimonis d’algunes d’elles mostren que a la policia li resultava fàcil de creure que les dones havien participat en activitats antifrancistes per la influència o “engany” d’algun home, especialment si la detinguda en qüestió no tenia antecedents. Així, M. Rosa Borràs afirmava de l’interrogatori que va patir el 1959:

A partir d’un cert moment jo vaig comprendre que a ells els hi encaixava que l’Elius fos el responsable de tot (...) Jo era una pobre noia que treballava amb l’Elius i jo que no sabia

Cabuti Cosata, Mariano; c. IX, carp. CCOO Barna., Mataró, Terrassa, 27 octubre 1967; c. XI y XII, carp. Colectivo Comisiones Obreras. Acciones preparatorias 30 de Abril y 1º de Mayo.

²² AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, c. XI y XII, carp. Colectivo Comisiones Obreras. Acciones preparatorias 30 de Abril y 1º de Mayo.

res. Jo era una noia que m'havia enganyat i que no sabia res. Però bueno, això els interessava²³.

Set anys després, Ascensió Solé fou detinguda per la seva participació en una manifestació estudiantil. També va tenir la impressió que el fet de ser dona la va beneficiar en el seu pas per prefectura, perquè la policia la considerava poc implicada i manipulada per altres:

És possible que a les dones ens veiessin... que el fet de ser dona, ens afavorís a les dones, perquè la policia considerés que les dones no tinguessin capacitat d'intervenció [...] És possible que pensessin que érem unes nenes enredades²⁴.

Per la seva banda, Purificación Fernández García va afirmar sobre l'interrogatori a què va ser sotmesa després d'haver estat detinguda el Primer de Maig de 1967 a Torre Baró:

Yo lo tenía muy bien, yo lo tenía "chupao", yo iba a acompañar a mi marido y no sabía 'na de na'. Iba a tomar el sol y había ido con él²⁵.

La concentració de l'1 de maig de 1967 a Torre Baró va acabar amb la detenció de 14 homes i 15 dones. D'aquests, el TOP processà 12 homes i 13 dones, que finalment van ser absolts. Els informes policials d'almenys quatre d'aquestes dones destacaven la influència ideològica que hi exercien els seus marits, nuvis o pares, per explicar la seva presència a la concentració. Quan la dona no tenia parella, era precisament la solteria allò que explicava les seves "vel·leïtats". Com indica una de les detingudes a Torre Baró:

Ah, una de les coses que em deien era: "*Usted lo que tiene que hacer es buscarse un hombre y casarse. Verá cómo se le van todas estas manías*". Consideraven que una dona es ficava una mica en la lluita perquè no tenia home²⁶.

En qualsevol cas, la policia tendia a pensar que les dones estaven poc polititzades, i que si s'implicaven en activitats polítiques, era per la influència d'altres homes, de forma subsidiària i poc rellevant. Aquest plantejament va influir fins i tot en la percepció de la

²³ AHCO, entrevista a M. Rosa Borràs Borràs.

²⁴ Entrevista a Ascensió Solé Puig, 27 de desembre de 2006.

²⁵ AML'H-AH, entrevista a Purificación Fernández García.

²⁶ Entrevista a MTR, 14 de desembre de 2007.

polícia de Montserrat Avilés, destacada advocada laboralista, membre del FOC i després del PSUC. D'ella s'afirmava:

Esposa del anterior [Albert Fina], cuanto se ha dicho del esposo puede repetirse de la informada, ya que se trata igualmente de una mujer completamente desafecta al actual régimen, *ayudando* a su esposo, en las tareas de la Asesoría Laboral de ambos, y tomando parte en cuantos actos subversivos ha realizado aquél²⁷.

Cap a finals dels anys seixanta i principis dels setanta, la presència de dones entre els detinguts pertanyents a organitzacions antifranquistes va fer que la Brigada Social reconsiderés la seva actituds envers les detingudes. Afectà primer aquelles dones que tenien preparació cultural, estudiants o professionals. Com s'ha vist anteriorment, diverses dones amb aquest perfil van ser detingudes per actes relacionats amb CCOO. Fou el cas d'una estudiant detinguda el 30 d'abril de 1968 en una manifestació a Mataró convocada per CCOO. D'ella s'afirmava que *“su nombre es conocido por otros detenidos lo que parece ser prueba de la influencia de esta joven en estas cuestiones”*²⁸. Un any després, segons els informes policials, una estudiant de dret i professora d'una acadèmia de Formació Professional va reunir gent per manifestar-se el 30 d'abril i el 1r de maig de 1968 a Sabadell. Se la descrivia en els següents termes:

Persona inteligente que utilizando su influencia como profesora de Gramática en el Centro Docente ya mencionado, consiguió la reunión de un grupo de personas con las que se manifestó en los lugares ya citados previas consignas dadas personalmente por ella misma, la que llevó inclusive a confeccionar una bandera roja para exhibirla a la cabeza de la manifestación de referencia²⁹.

En el cas de dones sense estudis, es va mantenir més temps la tendència a pensar que eren apolítiques. Aquests prejudicis van permetre que la policia donés acceptés la declaració d'una dona detinguda el 1972 en una reunió de la coordinadora del Metall de CCOO a Vallvidriera:

²⁷ AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, lligall I, carp. sumario 85/72 Magda Oranich i llig. IV, Magda Oranich; llig. IX, carp. López López, Isabel, exp. 5610. Subratllat de l'autora.

²⁸ AHCONC, Advocats laboralistes, Fons Albert Fina-Montserrat Avilés, lligall XIII, carp. 1 de Maig Mataró, Ministerio de la Gobernación, Dirección General de Seguridad, “Informando de seis encartados SUMARIO 346 1968 sobre ‘Delitos de los Particulares’”, Mataró 15/5/1968.

²⁹ AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, c. I, carp. maig 1969 Sabadell.

Asistió a una reunión que se celebró en los montes, cercanos a Tarrasa, y donde fue detenida. Fue invitada por un individuo, al que conocía de ir a buscar a la salida de la fábrica y que trataba de organizarla subversivamente, sin haberlo conseguido, en el momento de su detención, que asistió a la reunión para ver de qué se trataba y era la primera vez que lo hacía [*sic*]. Se le observó durante el interrogatorio en la Sexta Brigada Regional de Investigación Social que era sincera en sus manifestaciones³⁰.

Tanmateix, quan la policia corroborava que les detingudes sí que tenien implicació política, aquestes dones deixaven de ser considerades innocents, enganyades pels homes (o ximpls, si es vol), a ser vistes com a “males dones”. Com havia passat a principis de la dictadura, per a les forces de seguretat –i bona part de la societat– les dones implicades en activitats polítiques deixaven de ser considerades “senyores”³¹. Anna Morató explicava de la seva segona detenció, el 10 de juliol de 1972:

Bueno, abans de muntar al cotxe va ocórrer allò que et deia del guàrdia civil del poble que, se'm va quedar mirant davant meu i em va dir: “y yo que creí que usted era una señora...”. I jo em vaig quedar tan sorpresa que l'únic que li vaig dir va ser: “va, por favor...” volent dir, no em vingui amb històries, no? I un dels policies: “¡Ja!, Anna Morató una señora, dice usted...pues no vea usted el historial que tiene”. Com si tingués algo que veure. Bueno, en una determinada mentalitat sí que té a veure una senyora no es pot ficar en aquestes coses³².

Sovint la Brigada Político Social va descriure les dones molt implicades en activitats contra la dictadura com a fanàtiques, com es pot comprovar en un informe sobre Purificación Fernández García en ocasió de la seva detenció del Primer de Maig de 1967:

Políticamente, a pesar de carecer de preparación cultural [...] de ideas marxistas, imbuida quizá por su esposo, [...] *Se la considera una exaltada en pro de los ideales que profesa, tipo milici[ana de] las hordas rojas del año 1936*. No se descarta la posibilidad que, actualmente, se halle encuadrada en las filas del P.C. [...] se le cree capaz de llevar a cabo

³⁰ AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, c. VII, carp. Detenidos Vallvidriera 27/2/72.

³¹ SÁNCHEZ, Pura, *Individuas de dudosa moral...*, op. cit., p. 209-215.

³² AHCO, entrevista a Anna Morató Sáenz. Sobre la detenció AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, “Incautación de propaganda comunista y detención de un individuo”, Barcelona, 11 de juliol de 1972, caixa 140; 6ª BIS, “Propaganda subversiva”, Barcelona, 17 de setembre de 1972, c. 302. AHCO, Advocats laboralistes, Josep Solé Barberá, c. 1, carp. Sumari 1078/72, Zararías Banqué Arno, Anna Morató Sáenz.

cualquier misión orgánica que se le encomiende, en consonancia con su capacidad y características personales³³.

En el informes sobre els homes també hi havia referències al fanatisme. En el cas de les dones, però, quan estaven molt implicades en l'oposició al règim, eren definides com “*exaltadas*”, “*sectarias*” o “*fanáticas*” més ràpidament que no pas els homes³⁴. Per exemple, entre els detinguts el 21 d'abril de 1968 en ocasió d'una assemblea de CCOO en una la parròquia de L'Hospitalet de Llobregat, estaven Purificación Fernández García i el seu marit Felipe Cruz García. Als informes sobre la seva conducta, la Brigada Político Social qualificada l'esposa de “*fanática*”, mentre que es referia al marit com “*incorregible enemigo de nuestro Régimen*”³⁵.

La policia tractava les dones com a éssers poc racionals que, si decidien implicar-se en l'oposició política, era per la influència dels seus pares, promesos o marits. Tanmateix, un cop implicades, se'ls atribuïa una especial virulència. Com es pot inferir de la comparació de Purificación García amb “*una exaltada en pro de los ideales que profesa, tipo milici[ana de] las hordas rojas del año 1936*”, aquest plantejament té evidents connexions amb el tractament de les dones antifranquistes durant la Guerra Civil i la postguerra. Durant els anys seixanta, la policia tornava a recórrer a l'estereotip de la miliciana, que s'havia fet servir durant la guerra i la postguerra per caricaturitzar les dones republicanes, qüestionar la seva feminitat i remarcar-ne la suposada violència i crueltat³⁶.

Els coneguts estudis del psiquiatra Antonio Vallejo Nágera de 1938 y 1939 van servir com a justificació pseudo-científica del prejudici que els republicans eren éssers inferiors i degenerats. A més, en aquests estudis –a diferència dels homes– les dones eren equiparades a delinqüents i se'ls atribuïa major crueltat i perversió sexual i moral que als homes. Vallejo Nágera afirmava:

³³ AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, c. XIII, carp. 1º Maig 1967; August Gil Matamala, c. 4, 247/68 e. Subratllat de l'autora.

³⁴ Alguns exemples a AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, c. IV, carp. M. Carmen Barón Palomera i August Gil Matamala, caixa 4, carp. 190/67 D bis i 225/67 e.

³⁵ AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, c. XI y XII, carp. Colectivo Comisiones Obreras. Acciones preparatorias 30 de Abril y 1º de Mayo.

³⁶ RODRÍGUEZ LÓPEZ, Sofia, “Mujeres perversas. La caricaturización femenina como expresión de poder entre la guerra civil y el franquismo”, *Asparkia*, 16, 2005, p. 177-198; AGUADO, Ana; VERDUGO, Vicenta, “Las cárceles franquistas de mujeres en Valencia: castigar, purificar y reeducar”, *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 29, 2011, p. 70-71.

Recuérdese para comprender la activísima participación del sexo femenino en la revolución marxista su característica labilidad psíquica, la debilidad del equilibrio mental, la menor resistencia a las influencias ambientales, la inseguridad del control sobre la personalidad [...] cuando desaparecen los frenos que contienen socialmente a la mujer y se liberan las inhibiciones fenatrices de las impulsiones instintivas, entonces despiértase en el sexo femenino el instinto de crueldad y rebasa todas las posibilidades imaginadas, precisamente por faltarle las inhibiciones inteligentes y lógicas³⁷.

L'atribució d'una major perversió moral a les dones antifranquistes va continuar anys després. En el cas de les joves detingudes per actes relació amb CCOO, fou habitual que es qüestionés la seva moralitat tan bon punt es comprovava la seva implicació en l'oposició organitzada al règim. En tenim un clar exemple en Isabel López, destacada militant de CCOO de la SEAT des de principis dels anys setanta. El 6 de desembre de 1971 fou detinguda, juntament amb 19 homes acomiadats per la seva activitat sindical a la SEAT. El jutge d'instrucció en va processar tres, i els envià a presó provisional, perquè considerava que podien ser dirigents de CCOO. Ella també fou processada, però va quedar en llibertat³⁸. En el procés, l'informe de la Brigada Político Social afirmava que era "*persona de buena conducta moral, pública y privada*"³⁹. L'informe de la policia fruit d'una segona detenció, produïda l'11 de desembre de 1973, era molt diferent:

[...] es persona de *dudosa conducta moral*, ya que su vida privada gira alrededor de unos principios de absoluta libertad, como lo demuestra en sus manifestaciones hechas en esta Jefatura al afirmar que para estar con un hombre, no es necesario contraer matrimonio. En el aspecto político social, está catalogada como *persona extremadamente peligrosa, a pesar de su sexo y edad*, estando identificada plenamente con la doctrina marxista y siendo una de las principales instigadoras en los plantes y huelgas totales o parciales acaecidos durante los últimos años en la factoría SEAT, donde trabaja desde hace unos cuatro años, incitando a los hombres a que secunden estos paros⁴⁰.

³⁷ VALLEJO NÁGERA, Antonio, "Psiquismo del fanatismo marxista. Investigaciones psicológicas en marxistas femeninos delincuentes", *Revista Española de Cirugía y Cirugía de Guerra*, 9, 1939, p. 339, citat a VINYES, Ricard, "Construyendo a Caín. Diagnósis y terapia del disidente: las investigaciones psiquiátricas militares de Antonio Vallejo Nágera con presas y presos republicanos", *Ayer*, núm. 44, 2001, p. 227-250.

³⁸ AHCO, Advocats Laboralistes, Solé Barberà, s/n1, carp. Isabel.

³⁹ AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, c. IX, carp. López López, Isabel.

⁴⁰ *Ibid.* Subratllat de l'autora.

Quan la policia s'adonà de la rellevància de l'activitat sindical d'Isabel López, va passar a considerar-la una immoral. A diferència del que passava amb els homes, la policia franquista vinculava l'activitat política de les dones a la seva moralitat, ja que havien comès una doble transgressió: tant de caràcter polític, com de gènere. En els interrogatoris, era habitual que a les detingudes joves se'ls preguntés sobre la seva vida privada, amb qui vivien, si tenien promès, sobre el treball domèstic o les relacions sexuals⁴¹. A més, en els informes sobre la conducta de les detingudes no eren estranyes afirmacions com la següent:

Es persona de mala conducta político-social, totalmente desafecta al Régimen, miembro de las tituladas "Comisiones Obreras" y filocomunista, novia de uno de los líderes comunistas y de Comisiones Obreras, de la factoría SEAT [...] *En cuanto a su conducta moral, se puede deducir por lógica, teniendo en cuenta su modo de pensar, enemiga del orden y de las Instituciones políticas y sindicales*⁴².

La tendència a equiparar les opositores polítiques a prostitutes no és en absolut exclusiva del franquisme. Es poden trobar referències en la història d'Espanya des, com a mínim, el segle XIX. Per exemple, en el context de les revoltes de Barcelona de 1835, les autoritats van publicar un ban que afirmava que tractaria les dones que hi participessin com a dones públiques, és a dir, com a prostitutes⁴³. Fora de l'àmbit espanyol, també ha estat habitual que les autoritats públiques tractin les dones implicades en l'oposició política com a immorals, com va passar a la Itàlia feixista⁴⁴. La presumpta "immoralitat" de les opositores polítiques porta les dones a patir formes específiques de repressió, que canvien en funció del context històric. Si durant la Guerra Civil i la postguerra aquestes formes de repressió van ser molt gràfiques, com els rapats i passejos de les dones republicanes, o els serveis

⁴¹ AHCO, Advocats Laboralistes, Josep Solé Barberà, c. 3, carp. Escolano-Juve-Cirera. AHCO, Albert Fina-Montserrat Avilés, c. VII, carp. Detenidos Vallvidriera 27/2/72; Archivo Histórico del PCE, Nacionalidades, Cataluña, Solé Barberá, "Al Juzgado de Orden Público", Barcelona, 24 de agosto de 1967, *Jacq.* 1653; "Informe de alumna de la escuela que fue detenida", Barcelona, octubre de 1967, *Jacq.* 1675; "Sobre la declaración de los tres jóvenes del cursillo", 1 de julio de 1967, c. 57, carp. 1967 2.

⁴² AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, c. VII, carp. Detenidos Vallvidriera 27/2/72. Subratllat de l'autora.

⁴³ NASH, Mary, *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*, Madrid, Taurus, 1999, p. 64.

⁴⁴ GABRIELLI, Patrizia, *Tempio di virilità. L'antifascismo, il genere, la storia*, Milán, Franco Agnelli, 2008, p. 58. Així mateix, el Tribunal Especial considerà les militants com a dones "innaturals" o "aberrants", MARIANI, Laura, "Denetenute politiche nel carcere fascista: drammaturgie di vita", *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 29, 2011, p. 373.

domèstics forçats; durant el tardofranquisme aquests càstigs específics van mantenir-se, encara que de manera menys pública.

Els prejudicis de policies o jutges respecte la possible perillositat, irracionalitat, perversitat o immoralitat de les persones que reprimien van tenir importants repercussions pràctiques, tant pel que fa al pas per comissaria com pels jutjats o la presó. En el cas dels homes, diversos testimonis i documents mostren com durant els anys seixanta i setanta, els homes militants de CCOO i en general els detinguts per causes polítiques van ser maltractats freqüentment. Les forces policials van torturar sobretot aquells qui considerava més perillosos, els qui podien tenir més informació i els d'origen social més humil⁴⁵.

La infravaloració de la policia sobre la implicació de les dones en activitats antifranquistes va poder beneficiar-les en un primer moment, fins i tot en el cas de la policia armada. En un informe sobre la primera manifestació convocada per la COB, el 23 de febrer de 1965, s'indicava:

Algunos creen haber observado que la Policía procuraba no pegarles a ellas [...] Observamos que la actitud de no pegar a las mujeres, cuando lo han hecho [...] puede ser muy sentimental, pero peligroso si se dan cuenta para otra vez⁴⁶.

Sembla ser que a mitjans dels anys seixanta, en els primers moments del desenvolupament del moviment obrer, la majoria de dones detingudes no van patir maltractaments físics. Tanmateix, a finals de la dècada, a mesura que s'enduria la repressió contra CCOO i s'anava incrementant el número de detingudes, van començar a patir interrogatoris més durs. Inicialment, el maltractament era psicològic. Una dona detinguda l'octubre de 1967, amb el pare guàrdia civil, explica les pressions que va patir:

Entrevistadora: Em va dir que a vostè no la van maltractar?

Home, psicològicamente sí. Llavors, és clar, feien preguntes i a continuació deien que el meu pare es moriria del disgust, quan sabien la procedència que, bueno, posaven tota la

⁴⁵ Alguns informes sobre tortures a AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, c. VI, carp. Antonio Gil Mainar; c. VII, carp. Francisco Puerto Otero; c. IX, carp. CCOO Barna., Mataró, Terrassa 27 octubre 1967. Sobre la tendència a torturar treballadors i treballadores, front a universitaris i professionals vegeu, entre d'altres AHCO, entrevista a Consol Moreno Monterroso.

⁴⁶ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, CCOO, "Nota informativa. Manifestación ante la Delegación Provincial de Sindicatos", Barcelona, 23 de febrer de 1965, c. 511.

família com a per fer-me culpable de que jo... que els fes sentir malament. Però pegar-me, no, no em van pegar⁴⁷.

En els interrogatoris dels homes, l'ús de la violència fou habitual. En el cas de les dones, sembla ser que al principi se les va obligar a ser-ne espectadores. Per exemple, una dona detinguda per segon cop el 21 d'abril de 1968, en una assemblea de CCOO a L'Hospitalet de Llobregat, va ser obligada a presenciar com pegaven el seu marit⁴⁸. Durant l'estat d'excepció es van fer servir tècniques similars, com portar a l'interrogatori de la detinguda un home amb signes visibles d'haver estat torturat⁴⁹.

A partir de l'estat d'excepció de 1969, quan la policia va començar a pensar que les dones podien ser "perilloses" políticament, s'ha localitzat documentació que mostra l'ús de la violència física sobre les detingudes⁵⁰ i, en general, a les actuacions de les forces policials. Como indica Ángeles Romero, en referir-se a una acció produïda l'agost de 1973:

[...] llamaron a la Guardia Civil a caballo, y nos pegaron, nos pegaron mucho. Que hubo una chica, yo me acuerdo, que la cogimos del suelo y le golpeaban así con la culata pero... Tal vez el hecho de ser mujeres les retenía un poco, no, y tan crías como éramos, no. Pero bueno, la empresa no tuvo ningún escrúpulo, eh⁵¹.

La testimoni reflexiona que potser la Guàrdia Civil les pegà menys pel fet de ser dones joves però, a diferència del que succeí a la manifestació de 1965, no va procurar no agredir-les.

La violència tingué un caràcter diferent de l'exercida sobre els homes, ja que els prejudicis de la policia entorn la "irracionalitat" o la "immoralitat" de les detingudes les va

⁴⁷ Entrevista a ALV, 8 de febrer de 2008.

⁴⁸ AML'H-AH, entrevista a Narcisa Sampere Berenguer.

⁴⁹ AHCO, entrevista a Conxita Roig Frasquet.

⁵⁰ AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, c. 1, carp. Penales febrero-marzo 1969, carta de Adoración Carrera Guil a Montserrat Avilés; c. III, exp. 735/75; c. VII, carp. Detenidos Vallvidriera 27/2/72; Josep Solé Barberà, c. 7, carp. Jiménez, Berta. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Actividades Contra el Régimen, 6ª BIS, "San Adrian de Besos. Propaganda clandestina del PSUC", 29 d'abril de 1971 i "Detención de tres elementos sospechosos", Barcelona, 9 de febrer de 1972, c. 140. *Luchas Obreras*, 20, 21 d'abril de 1974; 74, 26 d'octubre de 1975. *API*, 63, 15 de novembre de 1975.

⁵¹ AHCO, entrevista a Ángeles Romero Pérez.

fer vulnerables a formes específiques de violència⁵². Resulta il·lustratiu el fragment d'aquesta declaració al Jutjat d'Ordre Públic:

Manifiesta que fue detenida el domingo día 28 aproximadamente a las 7 de las tarde a la salida del Hospital Gómez Hulla después de intentar ver a su marido que estaba arrestado e incomunicado por décimo día. Que la Policía le ha dado mal trato de palabra consistente en burlarse de su estado de invalidez, injurias a su persona sobre la legitimidad de su hijo y a su marido y que la Policía ha usado como coacción moral el hecho de que su marido estaba arrestado⁵³.

Aquesta declaració s'acompanyava d'un certificat mèdic sobre un avortament patit per l'encausada, cosa que dóna idea de la duresa de l'interrogatori⁵⁴. Aquest document és un exemple de diverses peculiaritats de la repressió sobre les dones. Per una banda, les dones de vegades eren castigades per les activitats polítiques de la seva parella. Durant els anys seixanta i setanta no fou tan comú com en èpoques precedents, però també es poden trobar casos de dones retingudes com a forma de pressió sobre el marit detingut⁵⁵ o simplement perquè, en moments d'intensa repressió, la policia no havia pogut trobar l'home en qüestió⁵⁶.

Un segon element al que ens remet l'anterior cita són els insults referents a la moralitat de les detingudes. Era habitual que els diguessin "puta" o les referències a si tenien bruta casa seva. A més, les amenaces de violació eren freqüents. El testimoni de M. Jesús Pinto és molt eloqüent al respecte. Fou detinguda el 12 de febrer de 1974 per la Guàrdia Civil, per distribuir propaganda. Va passar 72 hores dreta, sense menjar ni beure. Va haver d'acompanyar els guàrdies civils a casa seva, per fer un registre:

⁵² Vegeu, sobretot, AHCO, entrevistes a M. Dolores Carrión Cazorla, Aurora Gómez Cano i M. Jesús Pinto Iglésias.

⁵³ AHCO, Advocats Laboralistes, Josep Solé Barberà, c. 4, carp. Rafael Piñol Tomás, Declaració al Jutjat d'Ordre Públic d'EMM, 1 de febrer de 1973.

⁵⁴ AHCO, Advocats Laboralistes, Josep Solé Barberà, c. 4, carp. Rafael Piñol Tomás.

⁵⁵ Fou el cas de Pilar Ferrer Pla, membre del PSUC i esposa del també militant del PSUC Pedro León, que el juny de 1964 fou retinguda unes hores per la policia per pressionar el marit a l'interrogatori. Entrevista a Pilar Ferrer Pla, 30 de març de 2006-26 d'abril de 2006. AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Caída del grupo Iniciativa, carta manuscrita", 11 de juny de 1964, *Jacq.*, 1305.

⁵⁶ És el cas de Conxita Roig Franquet, militant de CCOO que el 26 d'abril de 1971 va patir una detenció preventiva perquè la policia estava buscant, sense èxit, el dirigent de CCOO José Luís López Bulla. AHCO, entrevista a Conxita Roig Frasset. *Informaciones Obreras*, 45, 5 de maig de 1971. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, "Nota informativa. Mataró", s/l, 30 d'abril de 1971; "Información en relación con un hoja subversiva...", Barcelona, 1 de juliol de 1971; SIGC 412^a, "Remitiendo copias...", Manresa, 15 de maig de 1971; "Letreros subversivos en M...", 30 d'abril de 1971; "Nota informativa. Mataró", 19 de maig de 1971, c. 140.

Em deien: “tu ets una cabrona, eres una comunista, una puta”. Bueno, tota la sarta masclista. I em van portar a més a casa, em van portar a fer el registre [...] Però per exemple, em va dir un: “esta tía en vez de estar por ahí tendría que estar en casa que es guarra, que la tiene muy sucia”. És la humiliació contínua. És tractar-te amb un nivell de sexisme. Són moltes hores d’aguantar, no?

A més, al llarg de la detenció va patir amenaces de violació:

I una contínua amenaça de dir: “Bueno, a ver cómo sales de aquí porque si eres una puta pues claro, ya sabemos las putas a lo que se dedican y en fin, aquí tenemos muchas horas por delante”. I em van amenaçar d’abús, de violació, no?⁵⁷

Cal remarcar l’ús, cada cop més freqüent, de maltractaments físics sobre les detingudes. A mesura que s’acostava el final del franquisme, les forces de seguretat veien les dones implicades en activitats contra el règim com a més perilloses. Les agressions que ja eren habituals pels homes, també van ser-ho per a les detingudes⁵⁸. En determinades circumstàncies polítiques, la repressió es va fer encara més intensa, així com les tortures en els interrogatoris. A finals de 1975 aquesta situació es va fer particularment visible pel cas Téllez. Francisco Téllez, militant de CCOO i el PSUC fou detingut per la Guàrdia Civil l’11 de desembre de 1975, per la seva participació en la jornada de lluita d’aquell dia. Va estar a la caserna de la Guàrdia Civil de Badalona durant tres dies, durant els quals fou intensament torturat. En ser posat a disposició judicial, els signes de la tortura eren tan ostensibles que el jutge va ordenar el trasllat a l’Hospital Clínic i obrí diligències per aclarir responsabilitats per les lesions. A l’Hospital Clínic, Francisco Téllez va estar ingressat a la unitat de cures intensives fins el 31 de desembre, on li van fer unes fotografies que tingueren una àmplia repercussió pública i que van afavorir importants mostres de solidaritat⁵⁹.

En aquells moments, però, les tortures policials no tan sols afectaven els homes. Entre el 9 i el 16 d’octubre de 1975 s’havien produït unes 25 detencions a Manresa, que

⁵⁷ AHCO, entrevista a M. Jesús Pinto Iglésias.

⁵⁸ Per exemple, Concepción Sánchez Medina, detinguda el 26 d’abril de 1974 a Cornellà per distribuir propaganda de Sectores de CCOO, afirma que la van pegar fins a trencar-li els timpans. FU, entrevista a Concepción Sánchez Medina. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, “Detención de cuatro personas por difusión de propaganda en Cornellà”, Barcelona, 27 d’abril de 1974, c. 289.

⁵⁹ *Dossier Téllez*, Barcelona, Pax Christi, 1976. Vegeu GALLARDO, Juanjo, *Tortura y transición democrática. El caso Téllez*, Barcelona, Edicions Carena, 2004.

van afectar sobretot membres del PSUC i CCOO. El desencadenant fou la detecció de l'aparell de propaganda del PSUC, després de l'elaboració d'una octaveta contra les execucions de membres d'ETA i el FRAP el setembre de 1975. La primera detinguda fou Teresa Vilageliu, una de les persones que patí maltractaments més greus. El 14 d'octubre, quan encara s'estaven produint detencions, presentà denúncia contra els guàrdies civils que l'havien agredit. Les tortures als detinguts es van denunciar a les esglésies de Manresa, així com en una octaveta del PSUC. A més, els processats per aquests fets (i empresonats provisionalment) i alguns fugits van ser rebuts multitudinàriament a Manresa, quan van poder tornar després d'haver pogut beneficiar-se del primer indult de la monarquia.

No obstant això, la denúncia de Teresa Vilageliu fou desestimada. El jutge va mostrar moltes reticències a l'hora d'acceptar-la. L'abril de 1976 el cas fou arxivat, argumentant la manca de testimonis dels maltractaments. Posava en dubte la credibilitat de les testimonis aportades per Teresa Vilageliu, que l'havien vist en sortir de la caserna de la Guàrdia Civil. Es tractava de dones implicades en el moviment veïnal, de les que s'afirmava *“tanto la denunciante como los testigos tienen pésimos informes políticos, morales y vecinales, sobre todo la denunciante”*. Com era habitual, en aquests informes hi havia desqualificacions de la seva suposada conducta sexual⁶⁰. A més, com es veurà, els informes policials van condicionar les actituds dels jutges envers les persones processades per delictes polítics, encara que ells tenien els seus propis prejudicis.

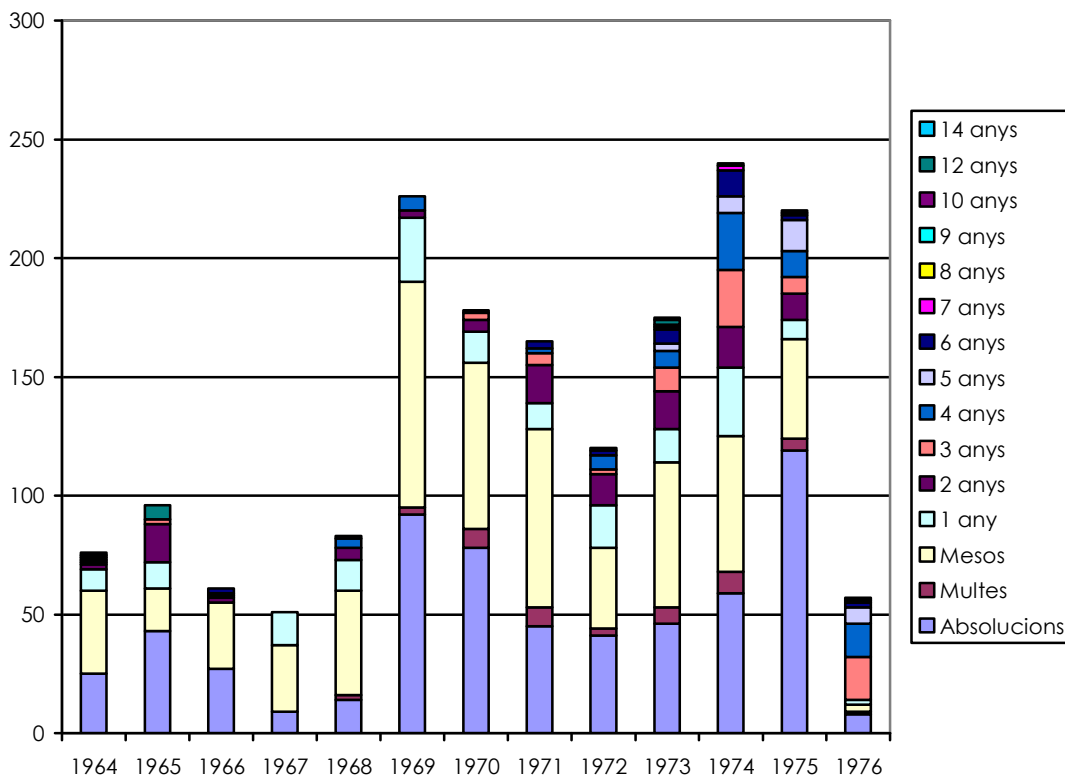
8.3 Homes i dones davant el TOP. El paternalisme i els seus efectes sobre les militants de CCOO

En l'anàlisi quantitativa de les dones detingudes, processades i condemnades per activitats contra el règim, s'ha afirmat que les dones vinculades a CCOO van ser tractades inicialment amb certa “benvolença”, ja que les que havien estat detingudes el 1967 en general no van ser condemnades pel TOP. Aquest fet es pot relacionar tant amb la tendència a l'enduriment de les condemnes per part del TOP com amb la infravaloració que feien els jutges de la implicació de les dones processades.

⁶⁰ La informació i documentació referent a les detencions de Manresa i la denúncia per tortures de Teresa Vilageliu es pot consultar al web *Les últimes detencions del franquisme a Manresa (octubre-desembre 1975)*, a *Memoria.cat* [en línia] <<http://www.memoria.cat/detencions1975/content/cr%C3%A8dits>> [consultes: 2010-2013]

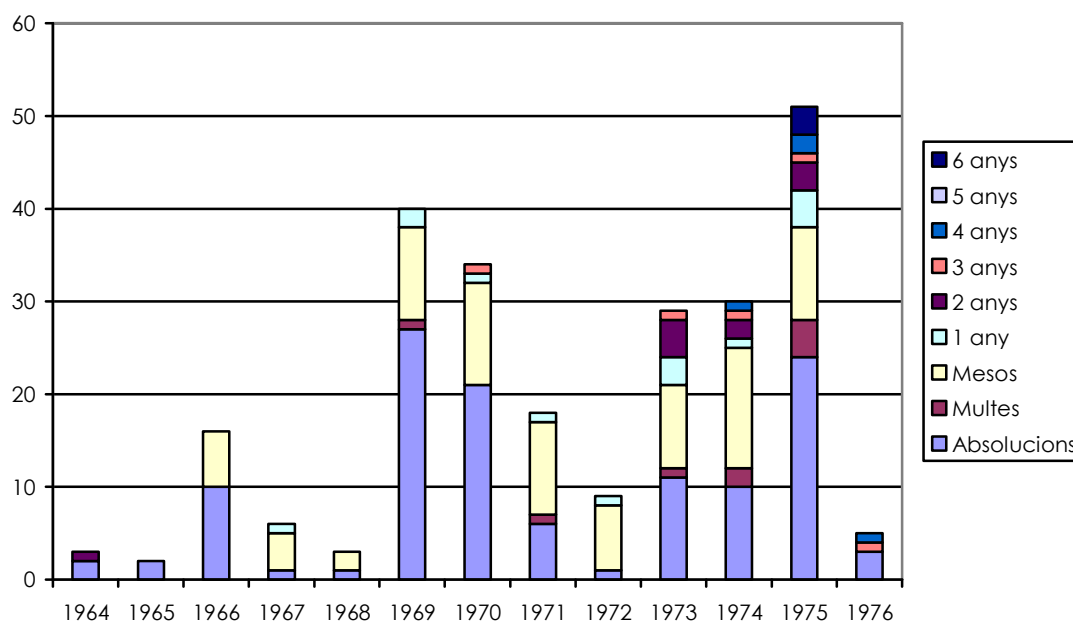
Si s'analitzen les sentències del TOP que van afectar les persones residents a la província de Barcelona, es pot constatar que 1969 hi hagué un important increment de la seva activitat (gràfics 8.6 a 8.7). A més, entre 1969 i 1972 la reducció d'absolucions mostra un enduriment de les sentències, més clar en el cas de les dones. En anys posteriors augmentaren les absolucions, però també ho van fer les condemnes més dures.

Gràfic 8.6 Sentències del TOP dictades contra homes residents o nascuts a la província de Barcelona (1964-1976)

Font: TOPCAT.

Gràfic 8.7 Sentències del TOP dictades contra dones residents o nascudes a la província de Barcelona

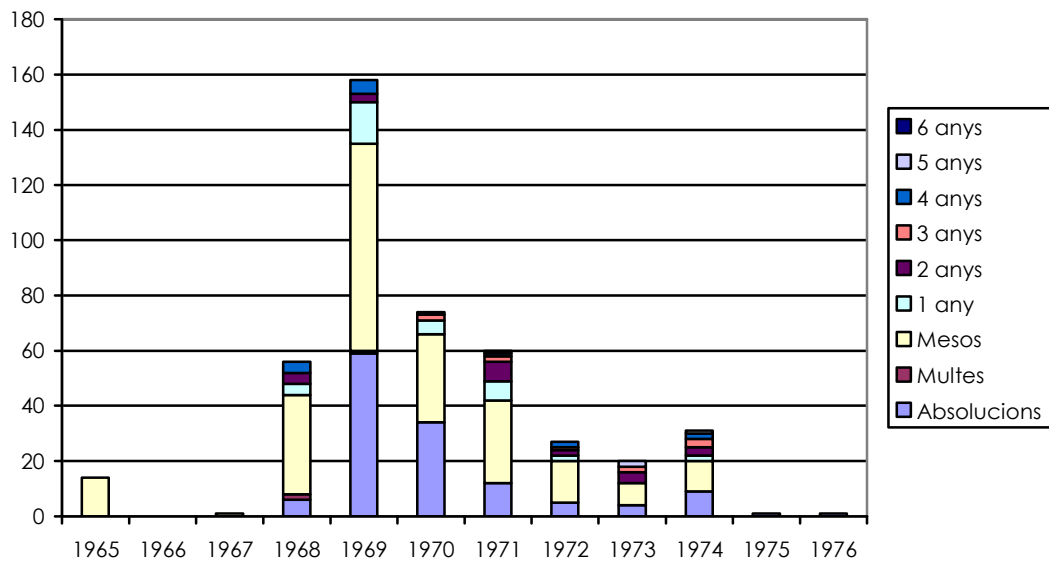
Font: TOPCAT.

Si ens centrem en els acusats vinculats a les CCOO-COJ (gràfics 8.8 i 8.9), es pot constatar 1969 com el punt culminant de la repressió del TOP sobre aquestes organitzacions, tenint en compte el número de sentències. L'impacte fou tan important que hagueren de canviar la seva estratègia davant el TOP. Com que les CCOO inicialment havien estat un moviment al·legal i amb voluntat d'actuació pública, fins aleshores alguns acusats havien assumit la seva pertinença. Després de la seva il·legalització per part del Tribunal Suprem el 1967 i els nombrosos judicis i condemnes de 1969, les persones processades van deixar de reconèixer la seva militància⁶¹.

A partir de 1969 hi hagué menys processaments contra membres de les CCOO i les COJ. Tanmateix, malgrat la reducció del número de processats i processades, les sentències van endurir-se. En el cas dels homes, a partir de 1971; en el de les dones, des de 1970. Conseqüentment, a partir de 1971 la majoria de dones processades pel TOP que havien estat vinculades amb CCOO van ser declarades culpables.

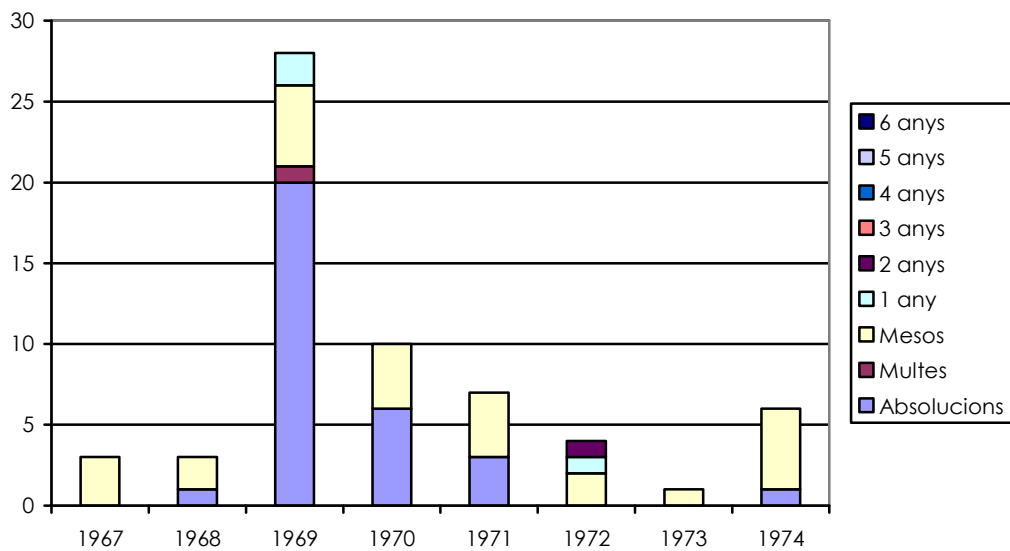
⁶¹ AHCO, Biografies obreres, entrevistes a Tomás Chicharro Manero Antoni Farrés Sabater, Ginés Fernández Pérez, Gabriel Márquez Tena i Ángel Pérez Moreno.

Gràfic 8.8 Sentències del TOP dictades contra homes residents o nascuts a la província de Barcelona que van ser vinculats a CCOO-COJ

Font: TOPCAT.

Gràfic 8.9 Sentències del TOP dictades contra dones residents o nascudes a la província de Barcelona que van ser vinculades a CCOO-COJ

Font: TOPCAT.

Algunes dones jutjades pel TOP van percebre actituds “cavalleroses” (o més aviat paternalistes) per part del propi tribunal⁶². Rere aquestes actituds hi havia plantejaments com els que descriu Lidia Falcón, referint-se als tribunals franquistes en general:

Si hay hombres, en el banquillo a vuestro lado, es más fácil hacer recaer sobre ellos la responsabilidad de vuestros errores. El magistrado no olvida “la natural incapacidad mental de las mujeres”⁶³.

Caldria comprovar els efectes d'aquestes actituds sobre les persones jutjades. Eren determinants en els judicis, però també a l'hora de decidir qui era jutjat. Com s'ha vist, el 29% de les dones detingudes a l'àrea de Barcelona per activitats contra el règim entre 1964 i 1975 van ser jutjades pel TOP⁶⁴. En base a l'anàlisi de diversos casos individuals, sembla probable que el percentatge d'homes jutjats fos més elevat, però lamentablement no disposem de dades globals sobre aquesta qüestió.

Si es comparen els homes i les dones processats residents a la província de Barcelona, efectivament ells van haver de complir sentències. A continuació es presentaran una sèrie de gràfics on s'analitzen les sentències dictades pel TOP, simplificades per fer-les comparables. Així, per exemple, quan ens referim als sentenciats a multes, es tracta d'aquells que “tan sols” van ser condemnats a pagar una multa. En el cas de l'epígraf “mesos”, ens referim a les persones sentenciades a menys d'un any de presó; en el d' “1 any”, a les persones sentenciades des d'un any de presó fins a un any, onze mesos i 30 dies (amb possibles multes), i així successivament. D'altra banda, cal tenir en compte que s'analitzen el número de sentències, i que una mateixa persona podia ser condemnada per diversos delictes.

Si s'analitzen les sentències dictades pel TOP contra homes i dones, es pot comprovar que en ambdós casos la sentència més freqüent fou l'absolució (gràfic 8.10). Tanmateix, en el cas dels homes hi havia poca diferència amb la proporció d'homes condemnats a sentències de menys d'un any de presó (el 34,71% i el 33,85% respectivament). Per a les dones, la segona condemna més freqüent també va ser la de

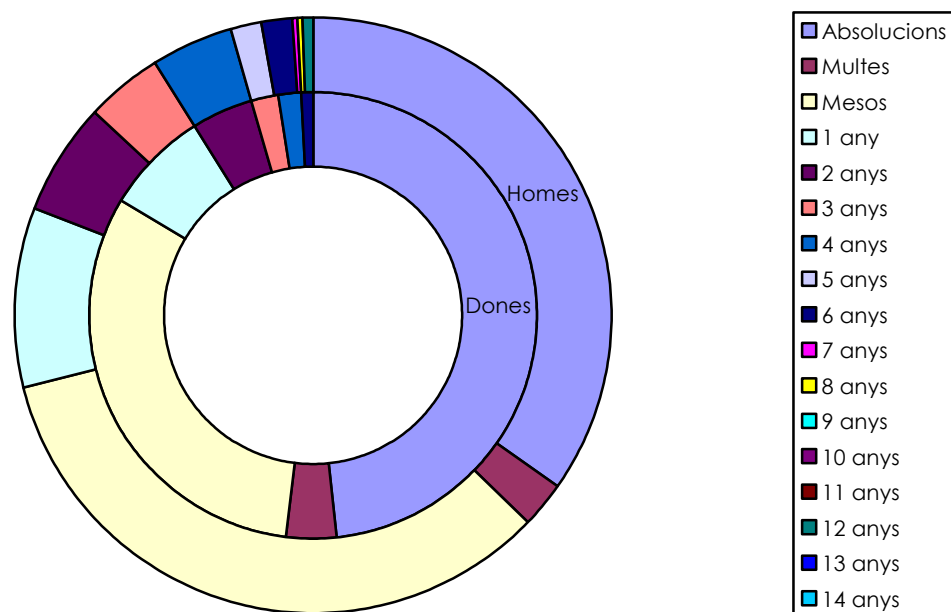
⁶² AHCO, entrevista a Anna Morató Sáenz per la qualificació de “cavallerós”. Vegeu també CEFID, moviment estudiantil, entrevista a Dolors Folch Fornesa.

⁶³ FALCÓN, Lidia, *En el infierno: ser mujer en las cárceles de España*, Barcelona, Ediciones del feminismo, 1977, p. 80-81.

⁶⁴ Número de detingudes a partir de les dades d'AHGCB, Correspondencia Gobernadores Civiles, sèries Informes Laborales i Actividades Contra el Régimen. Número de processades a partir de Del Águila, Juan José, *Las sentencias del Tribunal de Orden Público...*, op. cit. Com que no s'han obtingut les dades sobre el número d'homes detinguts, no es pot calcular el percentatge d'homes processats.

presó per menys d'un any, però amb un percentatge sensiblement menor que d'absolucions (31,71% i 48,37% respectivament). La proporció d'homes amb condemes més llargues era major que entre les dones. A més, la condemna màxima que van patir les dones van ser de 6 anys, mentre que en el cas dels homes arribà als 14 anys de presó.

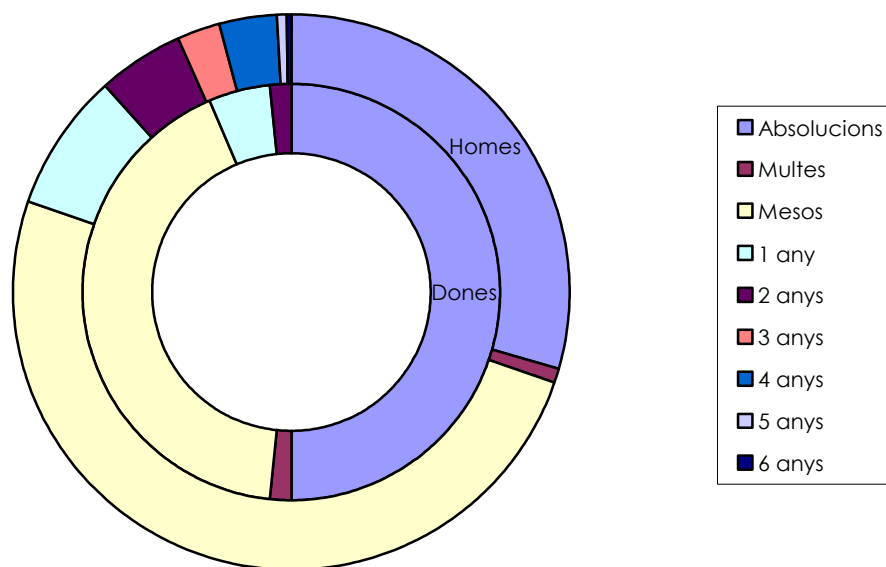
Gràfic 8.10 Sentències dictades pel TOP contra residents o nascuts a la província de Barcelona (1964-1976)

Font: TOPCAT.

Per a les persones processades vinculades a CCOO i les COJ, les diferències entre homes i dones foren encara més notables (gràfic 8.11). La condemna més freqüent pels homes va ser la de menys d'un any de presó (50,11%), mentre que per les dones ho va ser l'absolució (50%). En el cas dels homes, la condemna més llarga va ser de sis anys; en el de les dones, de dos. Destaca també entre les dones la condemna a menys d'un any de presó (41,94%).

Gràfic 8.11 Sentències dictades pel TOP contra residents o nascuts a la província de Barcelona als que es va vincular a CCOO-COJ (1964-1976)

Font: TOPCAT.

Les diferències entre les condemnes s'expliquen en part perquè homes i dones no eren acusats dels mateixos delictes. Entre els homes residents o nascuts a la província de Barcelona jutjats pel TOP, la causa de processament més comuna fou la d'associació il·legal (27,19%), seguida de propaganda il·legal, manifestació no pacífica o il·legal i tinença il·lícita d'armes (delicte del que sovint van ser acusats homes sense vinculacions polítiques). Si només tenim en compte els homes vinculats a CCOO-COJ, després d'associació il·legal (36,73%), les causes més habituals foren manifestació i reunió no pacífica o il·legal i propaganda il·legal.

Entre les dones de Barcelona jutjades pel TOP, els delictes més comuns van ser propaganda il·legal i associació il·lícita. El delicte de propaganda il·legal estava severament castigat i era relativament fàcil de provar, si la policia trobava la persona detinguda amb propaganda, o era detinguda en un acte de distribució. Els següents delictes més comuns van ser manifestació no pacífica o il·legal i desordres públics. Per a les dones vinculades a CCOO-COJ, els delictes van ser similars, però en proporcions diferents. Els més comuns foren reunió, associació (molt freqüents durant les detencions de finals de 1966 a 1969), manifestació i propaganda il·legals (taules 8.2 i 8.3).

Taula 8.2 Causes de processament de les persones jutjades pel TOP residents o nascudes a la província de Barcelona (1964-1976)

Causes de processament	Dones		Homes	
	Número	%	Número	%
Propaganda il·legal	56	22,76	337	19,33
Associació il·lícita	56	22,76	474	27,19
Manifestació no pacífica o il·legal	53	21,54	252	14,46
Desordres públics	24	9,76	127	7,29
Reunió no pacífica o il·legal	22	8,94	117	6,71
Terrorisme	6	2,44	20	1,15
Danys	6	2,44	10	0,57
Atemptat contra agents de l'ordre públic	5	2,03	34	1,95
Tinença il·lícita d'armes	4	1,63	168	9,64
Furt	4	1,63	15	0,86
Injúries a agents de l'autoritat	3	1,22	11	0,63
Impressió clandestina	3	1,22	9	0,52
Difusió d'informació perillosa per la moral	1	0,41	3	0,17
Insults als herois del <i>Movimiento Nacional</i>	1	0,41		
Desobediència a l'autoritat	1	0,41	5	0,29
Falsificació de document d'identitat	1	0,41	5	0,29
Ultratges a la nació			5	0,29
<i>Tribunal para la Represión de la Masonería y el Comunismo</i>			1	0,06
Amenaces			9	0,52
Ultratges a la bandera espanyola			3	0,17
Blasfèmia			2	0,11
Lesions			28	1,61
Tinença d'explosius			2	0,11
Contra les <i>Leyes Fundamentales</i>			1	0,06
Resistència a l'autoritat			13	0,74
Atemptat contra funcionari públic			5	0,29
Coaccions			1	0,06
Injúries al cap de l'Estat			55	3,15
Sedició			31	1,78
Total causes	246	100,01	1743	100

Font: TOPCAT.

Taula 8.3 Causes de processament de les persones jutjades pel TOP residents o nascudes a la província de Barcelona vinculades a CCOO-COJ (1964-1976)

Causes de processament	Dones		Homes	
	Número	%	Número	%
Reunió no pacífica o il·legal	18	29,03	85	19,27
Associació il·lícita	17	27,42	162	36,73
Manifestació no pacífica o il·legal	15	24,19	87	19,73
Propaganda il·legal	10	16,13	70	15,87
Desordres públics	2	3,22	12	2,72
Desobediència a l'autoritat			1	0,23
Injúries a agents de l'autoritat			1	0,23
Lesions			7	1,59
Resistència a l'autoritat			5	1,13
Atemptat contra funcionari públic			1	0,23
Coaccions			1	0,23
Sedició			1	0,23
Atemptat contra agent de l'ordre públic			8	1,81
Total de causes de processament	62	99,99	441	100

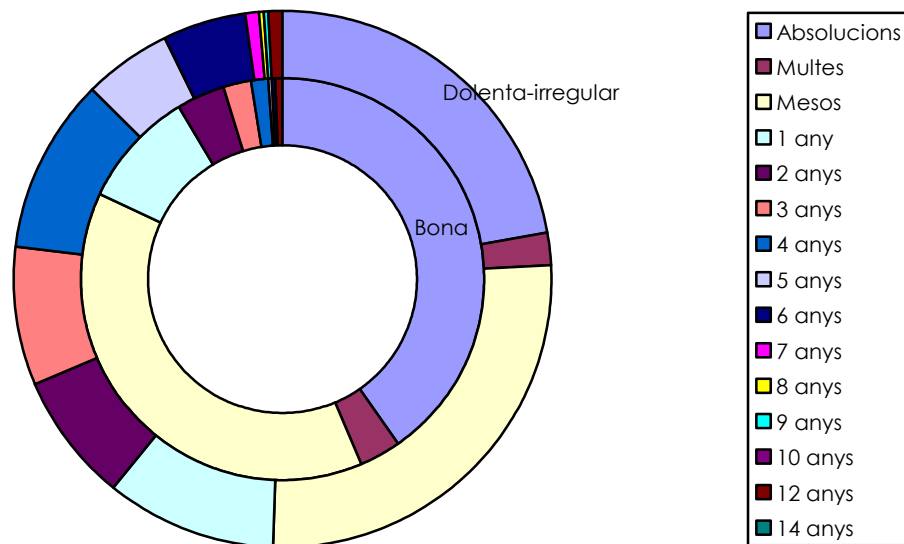
Font: TOPCAT.

L'escassa incidència del delictes d'associació il·legal en comparació amb els homes, pot explicar que les dones patissin condemnes menys dures. A més, mostra la tendència dels magistrats del TOP a pensar que les dones estaven escassament implicades en l'oposició al règim. Aquesta apreciació resulta paradoxal, ja que la proporció de processades pel TOP amb militància coneguda era més elevada que la dels homes. Entre les dones processades pel TOP residents a la província de Barcelona la policia i el TOP havien atribuït militància política a 126 (el 60,58%), mentre que en el cas dels homes, se'ls atribuïa a 792 (el 54,66%). Probablement, el TOP va decidir jutjar tan sols les dones amb una militància política més explícita però, tot i així, va considerar que l'activitat política de les dones era menys rellevant que la dels homes.

A partir d'aquestes dades, es pot deduir que els magistrats del TOP tendiren a infravalorar la "perillositat" política de les dones. La Brigada Político Social, per contra, des de finals dels seixanta va plantejar-se que algunes de les detingudes sí podien ser perilloses políticament i, per tant, en virtut dels seus prejudicis de gènere, unes "immorals". Malgrat que els magistrats del TOP mantinguessin la tendència a la infravaloració, es van veure influïts pels plantejaments de la Brigada Político Social. Aquesta brigada tenia un paper cabdal en la instrucció dels judicis del TOP, i de fet actuava com a policia judicial, ja que el tribunal atribuïa als seus atestats un valor provatori

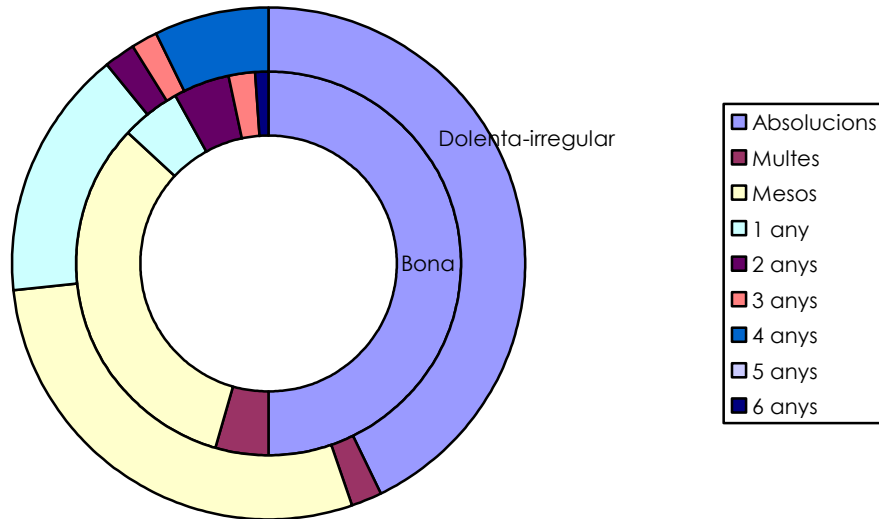
fonamental a les seves sentències. La qualificació de la conducta de les persones acusades que feia la Brigada Político Social acostumava a repetir-se a la sentència del procés, i influïa en els resultats del judici. Tant en el cas d'homes com de dones, els processats residents a la província de Barcelona dels que s'afirmava que tenien una conducta irregular i dolenta, patiren condemes sensiblement més dures que aquelles persones considerades de bona conducta. Aquesta situació es va repetir amb les persones processades vinculades a CCOO i les COJ (gràfics 8.12-8.15).

Gràfic 8.12 Sentències dictades pel TOP contra homes residents o nascuts a la província de Barcelona. Comparació entre els considerats de bona conducta i els de conducta irregular o dolenta

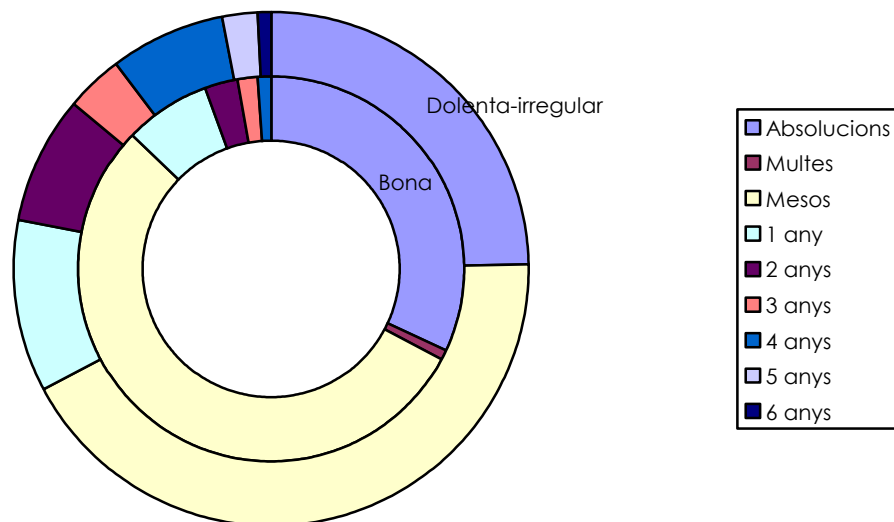
Font: TOPCAT.

Gràfic 8.13 Sentències dictades pel TOP contra dones residents o nascudes a la província de Barcelona. Comparació entre les considerades de bona conducta i les de conducta irregular o dolenta

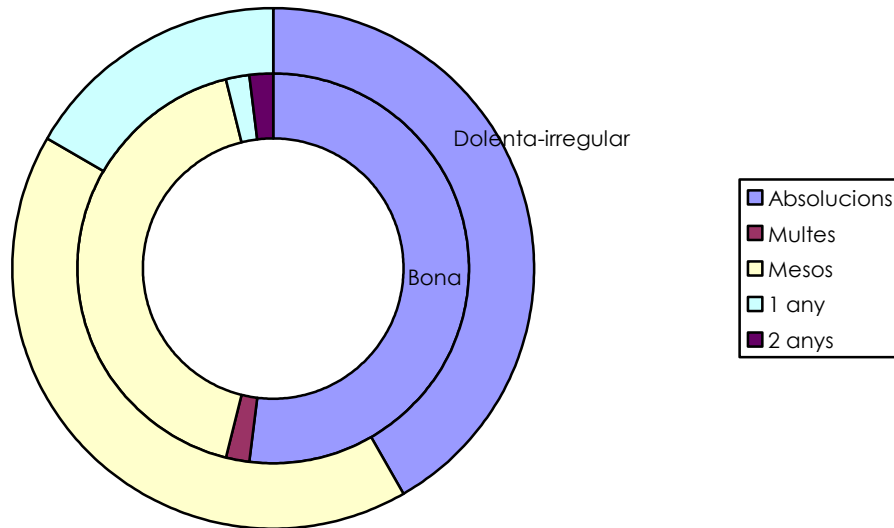
Font: TOPCAT.

Gràfic 8.14 Sentències dictades pel TOP contra homes residents o nascuts a la província de Barcelona vinculats a CCOO-COJ. Comparació entre els considerats de bona conducta i els de conducta irregular o dolenta

Font: TOPCAT.

Gràfic 8.15 Sentències dictades pel TOP contra dones residents o nascudes a la província de Barcelona vinculades a CCOO-COJ. Comparació entre les considerades de bona conducta i les de conducta irregular o dolenta

Font: TOPCAT.

8.4 La presó política i moral

Com s'ha pogut constatar al llarg del capítol, les dones que van patir repressió per oposar-se a la dictadura s'enfrontaren a les conseqüències d'haver transgredit els rols de gènere tal i com els concebien els repressors. La presó, un esglaó més en l'aparell repressiu franquista, no va ser una excepció. En conseqüència, com havia passat durant el primer franquisme (i, de fet, des del segle XIX, amb l'excepció del període republicà), la presó femenina era concebuda com espai de reeducació social i política, i alhora lloc de redempció moral⁶⁵.

En aquest apartat s'analitzaran de forma succinta alguns aspectes de la presó política femenina durant el tardofranquisme. Es tracta de veure les especificitats de la presó política que van patir les activistes obreres pel fet de ser dones. L'anàlisi es farà sobretot a

⁶⁵ Vegeu, entre d'altres, EGIDO, Ángeles, "Mujeres y rojas: la condición femenina como fundamento del sistema represor" i HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando, "La prisión militante. Ventas (Madrid) y Les Corts (Barcelona), a *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 29, 2011, p. 19-34 i 195-236, respectivament.

partir de la documentació generada per organitzacions antifranquistes i testimonis de dones empresonades per la seva relació amb CCOO. Com que la majoria de dones detingudes en relació amb aquesta organització van patir la presó provisional i van complir condemna a la presó provincial de dones de Barcelona, al barri de la Trinitat, ens centrarem en les condicions de vida d'aquell centre penitenciari.

A Barcelona, les preses polítiques del primer franquisme van estar a la presó provincial de Les Corts, a la qual s'han dedicat diversos estudis⁶⁶. La presó de Les Corts va exercir la funció de presó de dones de Barcelona fins a 1959. Entre aquella data i 1963 les preses van estar allotjades en un pavelló de la Model. El 1963 entrà en funcionament la presó provincial de dones de la Trinitat, que va estar en actua fins el 1983⁶⁷.

A la presó de la Trinitat ja no estaven presents algunes de les característiques de les presons del primer franquisme. Ja no es produïen el terrible amuntegament, la insalubritat i la mortalitat dels anys quaranta. Tanmateix, es mantenien moltes altres característiques. Com passava habitualment a les presons de dones des del segle XIX, estava dirigida per monges, en aquest cas per l'orde religiosa seglar denominada *Cruzadas Evangélicas de Cristo Rey*. Era una orde fundada el 1937 que es definia com “una institució de señoritas especializada en la evangelización, reeducación y protección de las exreclusas”⁶⁸. Van gestionar la presó de dones de la Trinitat fins el 1978, i els reformatoris de San Fernando de Henares i Granada fins el 1983.

Quan una dona ingressava a la presó de la Trinitat li treien bona part de les seves pertinences i passava un període en una cel·la a part. Sembla ser que aquest període es podia allargar fins la desaparició dels signes de tortura⁶⁹. En algunes ocasions, davant l'afluència de noves preses, es reduïa o eliminava aquest període d'aïllament. Malgrat que l'Estat no reconeixia l'existència de presos polítics, tant bon punt arribaven a la presó, les

⁶⁶ Es tracta, sobretot, de VINYES, Ricard, *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles de Franco*. Madrid, Temas de Hoy, 2002; MOLINA, Pilar, *La presó de dones de Barcelona. Les Corts (1939-1959)*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona-Districte de Les Corts, 2010; HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando, *La prisión militante: las cárceles franquistas de mujeres de Barcelona y Madrid (1939-1945)*, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, tesis doctoral, 2011.

⁶⁷ L'epíleg de VINYES, Ricard, *Irredentas...*, *op. cit.* està dedicat a la situació a la presó de la Trinitat entorn 1975.

⁶⁸ Cita d'una notícia del setmanari *Redención*, 21 de juny de 1941, a HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando, *La prisión militante...*, p. 442.

⁶⁹ Informe del Grup de Solidaritat de Barcelona dels anys setenta, citat a SUÁREZ, Ángel; EQUIPO 36, *Libro Blanco sobre las cárceles franquistas*, Châtillon-sous-Bagneux, Ruedo Ibérico, 1978, p. 236, 242, consultat al web Presó de Les Corts, [en línia] <<http://www.presodelescorts.org/files/pdf/es/trinitat.pdf>> [consultes 2012]

recluses eren dividides entre polítiques i comunes. En un informe de 1975 elaborat a partir dels testimonis de diverses recluses s'explicaven els motius:

No tanto por miedo a que las comunes puedan incordiar, molestar o corromper a las políticas, sino [sic] todo lo contrario, por miedo a que las políticas hagan tomar conciencia a las demás presas del alto grado de explotación laboral al que son sometidas, entre otras cosas⁷⁰.

En determinats contextos polítics també se separaven les obreres de les estudiants i, entre les obreres, les catòliques i no catòliques. Així, el 1969, amb l'empresonament provisional de nombroses dones detingudes durant l'estat d'excepció i les sentenciades pel TOP que van ingressar per complir condemna, s'incrementà el número de preses polítiques, i les cruzadas van augmentar les divisions. ALV, que ingressà per complir condemna, va declarar que era creient. Li van dir que no la podien posar amb les altres preses polítiques perquè “*nosotras tenemos que cuidar por la salvación de tu alma*”. En conseqüència, va passar els cinc mesos de condemna en una cel·la d'aïllament, on treballava per redimir pena. Quan la deixaven sortir al pati, estava sola. Explica que anava a missa diàriament per poder veure les cares d'altres persones, encara que no hi podia parlar. Havia d'anar a veure a la directora un cop al mes:

E.: ¿Qué le decían? ¿La trataban de convencer de algo?

Sí, que me arrepintiera. No ves que había hecho cosas mal... pues tenía que arrepentirme. Es tremendo. Se llamaban Cruzadas Evangélicas, me acordaré toda la vida de ese nombre. ¡Por Dios...!⁷¹

Aquell mateix any, altres preses polítiques que complien presó provisional, i també van haver d'entrevistar-se amb una “consellera” que censurava les seves accions tant des del punt de vista polític com per anar més enllà del que els corresponia com a dones:

havia una consellera, diguem, “home, que nosaltres no podeu fer això, vosaltres és que... Ai! A mi me sabe muy mal porque, claro, sois políticas y esto no se puede hacer porque, claro, nosotros tenemos un buen hombre en España” (to amb cantarella), i que..., donant consells que era com..., que era horrorós, no?, o sigui, de posar-nos en aquestes coses.

⁷⁰ AHPCE, Represión, Barcelona, “Cárcel de Mujeres”, març de 1975, p. 9, c. 39, carp. 5.3 Informes.

⁷¹ Entrevista a ALV, 30 de gener de 2008.

“Esto que lo hagan los hombres... Pero ¡las mujeres! Hay que cuidar la familia, hay que cuidar si hay que tener niños”...⁷²

La separació de les polítiques variava segons les circumstàncies. El desembre de 1972 es mantenia una rígida separació entre preses polítiques i comuns, cosa enduria molt les condicions de vida de les polítiques, especialment quan eren poques. Segons l’advocada Lúdia Falcón:

Durante todo el día, y por supuesto de noche, exceptuando dos horas de patio por la mañana, sobre todo en los meses de frío, deben permanecer encerradas en el dormitorio sin más relación que con una Cruzada que acude por la tarde y por la noche a servirles la comida. Tienen absolutamente prohibido hablar con las demás presas, incluso dos palabras intercambiadas con la que les lleva la comida ha motivado una amonestación de ésta. En consecuencia las presas políticas están excluidas del uso y disfrute de los servicios comunes de la cárcel para todas las mujeres. (...) Por tanto la vidas de las políticas se reduce al nivel vegetativo, carentes de contacto con otras presas, sin libros, ni cine, ni escuela o biblioteca. Tal situación puede provocar, como está sucediendo con alguna presa, enfermedades nerviosas o mentales, que además se agravan cuando ahora se encuentran sólo dos mujeres, o como en otra ocasión estuvo una mujer completamente aislada cinco meses cumpliendo condena⁷³.

Les condicions de vida de les preses polítiques van millorar en augmentar el seu número, perquè així es reduí el seu aïllament. Entre desembre de 1973 i gener de 1974 Isabel López va estar en presó provisional, coincidint amb les detingudes a la caiguda dels 113 de l’AC. En aquesta ocasió, les preses polítiques estaven juntes, independentment de la seva ocupació. La principal diferenciació es produïa amb les comuns, les cruzadas van fer treballar de serventes d’aquestes preses polítiques:

allí como que estaba con las de la Asamblea de Cataluña, pues... pues bueno, allí había... eh... se producía... o sea, una situación... las comunes o sea, estábamos apartadas de las comunes. Íbamos al comedor... y las comunes eran las que nos servían la mesa... Prácticamente es como si nos hicieran de criadas. Era, era, era... como una elevación. Como allí había mucha gente que eran abogados, que eran arquitectos, que eran... bueno,

⁷² AHCO, entrevista a Conxita Roig Frasquet.

⁷³ ANC, fons Lidia Falcón O’Neil, “Carta de Lidia Falcón O’Neil al Degà del Col·legi d’Advocats de Barcelona”, Barcelona, 11 de desembre de 1972, ANC-928-T-1320.

que tenían profesiones... pues ellas consideraban que bueno, que estas personas tenían que estar atendidas como... como se merecían aunque estuvieran presas, ¿no?. era... era increíble. El clasismo que las monjas creaban, entre las comunes... entre las presas comunes y las políticas. Las comunes limpiaban, hacían todo... o sea... trabajaban allí, y nosotras ni podíamos trabajar aunque lo pidiéramos, ni podíamos limpiar, ni podíamos echarnos la comida en el plato, como aquel que dice. Venían... las personas, una de las personas que eran comunes, que hacían de camareras... y, y de alguna manera también era como un castigo para nosotras. Porque sabíamos... que nosotras no éramos así. Que eso nos molestaba mucho. Y era también eso... toda una historia... retorcida y maquiavélica, la que había allí⁷⁴.

El classisme arribava també al col·lectiu de les preses polítiques. En tenim un exemple amb la censura dels llibres. En general, tan sols es permetien llibres de text o algunes novel·les. En un informe de març de 1975 s’afirmava:

La maestra es quien censura los libros que llegan a la cárcel. Depende de si eres obrera o no, hay más manga ancha en la censura. A la estudiante y no digamos ya a la profesional se le permiten libros que a las obreras se les niega bajo el criterio de que no “están capacitadas para leer ese tipo de libros”; o bien: “la finalidad de una obrera es aceptarse tal como es y renunciar, por tanto, al acceso a la cultura, lo contrario sería un pecado de soberbia”⁷⁵.

L’estricta censura sobre els llibres que llegien les recluses –més estricta que en el cas dels homes– afectava altres formes de comunicació amb l’exterior. Implicava també un estricte control de la premsa que entrava a la presó (només *La Vanguardia*, amb articles censurats i durant poc temps) i dels programes de televisió. A més, a diferència de les preses comunes, les polítiques no podien anar al cinema de la presó. Aquesta censura tenia una voluntat política i feia difícil que, com s’ha afirmat en el cas de la presó política masculina, les persones que hi passaven sortissin més preparades políticament i cultural. A més, la censura també es fonamentava en la voluntat de moralització, que s’ha pogut entreveure anteriorment.

Algunes de les mesures “moralitzants” estaven relacionades amb la manera de vestir i la comunicació amb persones de l’exterior. Pel que fa a la indumentària, estava prohibit anar sense mànigues, amb faldilles per sobre el genoll o amb pantalons. La darrera

⁷⁴ AHCO, entrevista a Isabel López López.

⁷⁵ AHPCE, Represión, Barcelona, “Cárcel de Mujeres”, març de 1975, p. 9, c. 39, carp. 5.3 Informes.

prohibició era particularment incòmoda per a les preses, ja que al centre penitenciari feia molt de fred. Davant les queixes de les internes, la justificació que donaven les cruzadas era que “llevar pantalones provocaría a las demás presas”⁷⁶.

Pel que fa a les comunicacions amb persones de l'exterior, a diferència de la presó d'homes, no podien parlar amb la parella si no estaven casades. Les trobades es produïen en una sala dividida per dues reixes en tres parts, i a la del mig se situada una cruzada que interferia en la conversa i prohibia que es parlés en català. La correspondència se censurava seguint criteris polítics i morals i només es podia mantenir correspondència amb membres de la família. Com passava amb les comunicacions, no es podien intercanviar cartes amb la parella si no s'estava casada⁷⁷. De fet, les preses ni tan sols podien tenir fotografies de persones que no fossin de la seva família⁷⁸. A les entrevistes amb la directora, aquesta feia servir la informació de les comunicacions o les cartes per “aconsellar-les” sobre la seva relació amb la família⁷⁹.

Malgrat la duresa d'aquesta situació, les dones que havien estat empresonades remarcaven la pitjor situació de les preses. En primer lloc, per l'explotació laboral que patien. Com indicava el testimoni d'Isabel López, s'encarregaven de les tasques de neteja a la presó. A més, treballaven en tallers de confecció tèxtil, o d'elaboració de flors de plàstic, per exemple, durant llargues hores, veient-se obligades a fer hores extres. També s'obligava a treballar preses sense condemna ferma, cosa teòricament no permesa.

Una altra situació que afectava particularment les preses comunes era la dels nens que vivien a la presó. Hi ha constància de preses polítiques que durant els anys seixanta i setanta van passar per la presó estant embarassades, però no de que hi visquessin amb els seus fills⁸⁰. En el cas de les comunes, més nombroses, quan entraven embarassades o amb fills s'estaven a la llar d'infants de la presó fins els quatre anys. Posteriorment, si no tenien altres familiars, se'n feia càrrec el Tribunal Tutelar de Menors.

Davant aquestes condicions, les preses polítiques van actuar de formes relativament similars a les descrites durant primer franquisme. Així, les empresonades el 1969 van voler conèixer el reglament intern, sense èxit. Van intentar fer una protesta col·lectiva perquè no els arribaven les cartes dels familiars a causa de la censura, amb una concentració al pati i

⁷⁶ *Ibid.*

⁷⁷ AHPCE, Represión, Barcelona, “Cárcel de Mujeres”, març de 1975, p. 9, c. 39, carp. 5.3 Informes.

⁷⁸ ANC, fons Lidia Falcón O'Neil, “Carta de Lidia Falcón O'Neil al Degà del Col·legi d'Advocats de Barcelona”, Barcelona, 11 de desembre de 1972, ANC-928-T-1320.

⁷⁹ AHPCE, Represión, Barcelona, “Cárcel de Mujeres”, març de 1975, p. 9, c. 39, carp. 5.3 Informes.

⁸⁰ AHPCE, Represión, Barcelona, “Prisión de mujeres”, c. 39, carp. 5.3 Informes. CEFID, moviment estudiantil, entrevista a Dolors Folch Fornesa.

negant-se a menjar. Van abandonar la protesta, aconsellades pels advocats⁸¹. En canvi, va tenir allò que les preses polítiques dels anys quaranta van denominar “comunes” o “famílies”. És a dir, el grup de preses polítiques posava en comú els seus diners perquè totes poguessin comprar productes de l'economat. Aurora Gómez, en una entrevista, comentava divertida que les cruzadas estaven horroritzades amb aquesta manera d'organitzar-se, ja que consideraven que era “socialisme”⁸².

Les dones que van ser empresonades a la Trinitat destacaven l'acció moralitzadora de les cruzadas, cosa que va dur-les a qualificar la seva estada a la presó com una mena d'internat (per part d'una persona que hi va estar uns mesos)⁸³ o com un psiquiàtric⁸⁴. A més, cal tenir en compte que bona part de les dones empresonades ho estaven per “delictes femenins”, que incloïen els relacionats amb l'adulteri, abandonament de família, avortament i infanticidi. Les característiques específiques de l'empresonament de les dones no van passar desapercebudes per l'incipient moviment feminista. Una de les seves primeres accions, convocada per l'Associació de Dones Universitàries, fou la manifestació del 7 de març de 1976 davant la presó de la Trinitat, denunciant les condicions discriminatòries respecte les presons d'homes, demanant l'Amnistia per la Dona (abolició dels delictes específicament femenins) i, sobretot que les *Cruzadas Evangélicas de Cristo Rey* fossin substituïdes per funcionàries⁸⁵.

8.5 Les conseqüències personals de la repressió

En el present capítol ha demostrat com la percepció d'aquells qui formaven part de l'aparell repressiu franquista va condicionar com les dones van patir la repressió política en els diferents esglaons de l'aparell punitiu. Tanmateix, a l'hora de tractar la repressió viscuda per les militants obreres, cal tenir present les seves conseqüències personals.

⁸¹ VINYES, Ricard, *Irredentas...*, *op. cit.*, p. 224 i AHCO, entrevista a Conxita Roig Frasquet.

⁸² AHCO, entrevista a Aurora Gómez Cano.

⁸³ *Ibid.*

⁸⁴ AHPCE, Represión, Barcelona, “Cárcel de Mujeres”, març de 1975, p. 9, c. 39, carp. 5.3 Informes, p. 6

⁸⁵ Es pot consultar el document de Govern Civil on es denegava el permís per manifestar-se al web el Feminisme al PSUC. Els anys setanta i vuitanta del segle XX, a <http://elfeminismealpsuc.adpc.cat/docs/3-7-autoritzacio-denegada-de-concentracio.-6-de-marc-76.jpg> [consulta: 19 de novembre de 2013] i el text que es va llegir a la concentració al bloc d'Anna González Batlle *El mirador de les dones*, [en línia] <http://miradordones.blogspot.com.es/2010/10/amnistia-per-la-dona-2-de-1976-2010.html> [consulta: 19 de novembre de 2013].

Les activistes i militants d'organitzacions obreres antifranquistes van haver d'enfrontar-se també a la repressió patronal. Encapçalar protestes laborals —o que els empresaris sospitessin que podien fer-ho— comportà diferents tipus de càstig. Sovint, les dones que van liderar o recolzar algunes protestes laborals van ser traslladades a seccions on el treball era més penós o resultava més difícil el contacte amb altres treballadors o treballadores⁸⁶; altres foren sancionades⁸⁷ o fins i tot acomiadades⁸⁸. Les dones acomiadades o que havien passat per la presó, sovint tenien grans dificultats per tornar a trobar feina, a causa de les llistes negres⁸⁹. Van passar per una gran quantitat d'empreses de les quals van ser acomiadades en pocs dies, un cop l'empresari rebia informes sobre la seva trajectòria⁹⁰. En ocasions, quan la persona era difícil d'acomiadar pel fet de formar part del jurat o del comitè d'empresa (després de la dictadura), les empreses van optar per l'assetjament moral, per tal que la persona deixés voluntàriament el lloc de treball⁹¹.

Òbviament, la repressió va tenir importants conseqüències en la vida de les militants i activistes de les organitzacions obreres. Moltes dones parelles de militants de CCOO van haver d'enfrontar-se a les conseqüències de la repressió, tant la patronal com la de l'Estat. En el primer cas, perquè la parella perdia la feina relativament sovint i havien de fer front a la reducció d'ingressos a l'hora de mantenir la família. En el cas que fossin detinguts o empresonats, a més dels problemes econòmics s'hi afegien la separació i l'educació dels fills en solitari, a banda de la implicació de moltes d'elles en la reivindicació de la llibertat dels seus familiars i l'amnistia. Ultra això, en alguns casos van acompanyar els seus marits a l'exili, amb totes les implicacions personals que això comporta.

Moltes altres dones van patir la repressió directament, per part de l'Estat o dels empresaris. La repressió patronal podia provocar greus perjudicis econòmics. En el cas de les detencions o de l'empresonament, a banda dels possibles perjudicis econòmics (per les multes o acomiadaments), es produïen greus tensions familiars. Les detencions, i molt més,

⁸⁶ Vegeu, per exemple, AHCO, entrevistes a Conchi Castellano Remesal, Adoración Díez Hernando, Isabel López López, Carmen Ortega Company, M. José Pardo Lanuza. FU, entrevista a Rosalía Sánchez Novell. Entrevista a MTR, 9 de febrer de 2007.

⁸⁷ AHCO, entrevistes a Conchi Castellano Remesal, Isabel López López, Josefa Moral Siles, Anna Morató Sáenz M. Eugènia Sánchez Carraté, Conxita Vila Puigdefàbregas.

⁸⁸ AHCO, Teresa Buigas Poveda, Conchi Castellano Remesal (en aquest cas, a la seva germana), Isabel López López, Consol Moreno Monterroso. FU, entrevista a Maite Moreno Conesa. Entrevista a Dolors Torrent Rius, 11 de novembre de 2011.

⁸⁹ Podeu consultar fotografies d'una part de la llista negra de COPISA (empresa de la construcció) a MOTA, José Fernando, *Mis manos, mi capital...*, op. cit., p. 76-77.

⁹⁰ AHCO, entrevista a Consol Moreno Monterroso. Entrevista a ALV, 2 de febrer de 2008.

⁹¹ AHCO, entrevistes a Teresa Buigas Poveda i M. Àngel Franco Sala.

els empresonaments, agreujaven els conflictes de les joves activistes amb els seus pares, que desaproven la seva implicació en l'antifranquisme fos per convicció ideològica o precisament per por a la repressió. En alguns casos, els familiars més propers se solidaritzaven⁹², o per contra, se'n desentenien i actuaven amb vergonya. ALV va patir una situació particularment dura al llarg dels dos anys que van passar entre la seva detenció i el judici, ja que el seu pare era un guàrdia civil molt identificat amb el règim:

Es que no pude aguantar los dos años. Me dijeron “Vete”. Mi padre me dijo que me fuera. Era inaguantable, inaguantable. Por un lao [*sic*], a mi padre lo atosigaban “una hija así...”. Cuando salió la sentencia teníamos que ir cada vez a presentarnos en el juzgao [*sic*], y unas de las veces al salirme del juzgao [*sic*], me cogió un guardia civil y me dijo, menos bonita, de todo. *Em va dir...* que si era una mala hija, que *si no sé què que si no sé quants*, que si no me daba vergüenza haber hecho esto con mis padres, que tenían que ir con la cabeza baja. Y digo “porque quieren, ellos no tienen por qué ir con la cabeza baja ¿que ha hecho nada, él?”. Bueno, esto era o unos, o otros, o otros... a él también. (...) Ya no podía más y al final mi padre me dijo “Mira, vete porque aquí vamos a acabar mal”⁹³.

En moltes famílies es generaven situacions complexes. Un exemple és el cas d'Aurora Gómez. La seva família, ideològicament conservadora, era contrària a la seva implicació en l'antifranquisme. Tanmateix, quan fou detinguda i passà a presó provisional, la mare i la germana ràpidament li van fer costat. El pare, en canvi, no més la va visitar un cop. Segons la testimoni,

Era un hombre destrozado porque el esquema de valores se le había roto. Y su niña, ¿qué hacía su niña allí? Y, por ejemplo, yo el único momento que lloré en todo este tiempo fue cuando vi a mi padre que lloraba. Que se le saltaban las lágrimas. Entonces él para disimular ese abatimiento, porque estaba abatido, él para disimular ese abatimiento, entró diciendo “Pues chica, ¿qué has hecho, que llevas un mes en la cárcel y yo estuve una semana?”, y yo no sabía que había estado en la cárcel él nunca. Fue ahí que me enteré que había estado pues la época de la guerra, ya no me acuerdo por qué. Pero era un forma de

⁹² Els familiars de Dolors Torrent, per exemple, van buidar-li el pis de documents comprometedors quan ella i la seva parella van haver d'amagar-se perquè els buscava la policia. Entrevista a Dolors Torrent Rius, 11 de novembre de 2011. M. Jesús Pinto, per la seva banda, es va sorprendre molt favorablement quan la seva sogra li va portar menjar quan va estar detinguda el 1974. AHCO, entrevista a M. Jesús Pinto Iglésias.

⁹³ Entrevista a ALV, 2 de febrer de 2008.

decir “Bueno, estamos en igual de condiciones, lo que pasa es que tú llevas más tiempo que yo y tal y cual”. Y eso fue allí⁹⁴.

La família de l’Aurora Gómez va ocultar als veïns que la filla estava a la presó. Com moltes altres famílies, va reaccionar amb una barreja de vergonya, solidaritat i por, ja que la detenció de la filla feia reviure records dolorosos. El pas per la presó va marcar un canvi en la relació entre pare i filla ja que aquest, en paraules d’Aurora Gómez “*la dejó por imposible*”. No va ser l’únic. Sembla ser que les cruzadas també havien deixat per “impossibles” les polítiques⁹⁵. Malgrat la repressió i les dures conseqüències personals, moltes de les dones que la van patir mantingueren la seva activitat política⁹⁶.

⁹⁴ AHCO, entrevista a Aurora Gómez Cano.

⁹⁵ *Ibid.*

⁹⁶ Vegeu, al respecte, AHCO, entrevista a M. Jesús Pinto Iglésias. AHPCE, Represión, Barcelona, “Cárcel de Mujeres”, març de 1975, p. 9, c. 39, carp. 5.3 Informes.

9. Dones militants davant la paradoxa

Un cop analitzat el discurs de CCOO envers les treballadores i com els òrgans repressors franquistes percebien la participació de les dones en aquest moviment, cal analitzar com les dones que van integrar-se a CCOO veien la seva pròpia activitat. Per fer-ho, s'analitzaran diverses entrevistes a dones que participaren en CCOO durant el franquisme. A través dels seus testimonis, es pot deduir com el caràcter masculinitzat de CCOO portà les dones que hi militaven a situacions paradoxals. En primer lloc, en militar en un moviment com CCOO, es van enfrontar a allò que s'esperava d'elles com a dones. Van integrar-se en un moviment social molt masculinitzat, cosa que va els generà problemes a l'hora de plantejar les seves reivindicacions, d'estar presents en els organismes de direcció o, fins i tot, de parlar en una assemblea. Malgrat tot, algunes continuaren militant i treballant remuneradament en un entorn de vegades hostil i, a més a més, van enfrontar-se als rols de gènere de la seva època també en les seves relacions d'amistat, de parella i familiars. Tots aquests desafiaments convivia, en molts casos, amb el rebuig a les organitzacions de dones dins del sindicat i amb una visió força distant i negativa del moviment feminista.

9.1 La militància com a rebel·lió

Les activistes i militants de CCOO dels anys seixanta i setanta van passar la infantesa, majoritàriament, entre els anys trenta i seixanta, unes èpoques en què els nens i nenes eren socialitzats de manera força diferent, per reforçar així a la divisió de rols sexuals¹. Això succeïa en famílies d'ideologies diverses, de manera que molts testimonis expliquen com els seus pares van considerar que no tenien necessitat d'estudiar pel fet de ser dones²; o com les obligaven a fer treball domèstic o de cura, a diferència dels seus germans³.

¹ Per conèixer les bases de la definició del gènere femení durant la postguerra és molt útil ROCA, Jordi, *De la pureza a la maternidad...*, *op. cit.*

² AHCO, entrevistes a M. José Pardo Lanuza, Francisca Redondo Cubero i Ángeles Romero Pérez. Entrevista a Carmen León Rodríguez, 13 de gener de 2013.

³ AHCO, entrevistes a Consol Moreno Monterroso, Conchi Castellano Remesal. Entrevista a MTR, 9 de febrer de 2007 i entrevista a M. Rosa Martínez Bereda, 28 de novembre de 2007.

Nombroses militants de CCOO durant el tardofranquisme s'han qualificat a sí mateixes de “rebels” des de la infantesa o l'adolescència⁴, en bona mesura perquè es revoltaven davant les prohibicions i obligacions que els imposava la família pel fet de ser dones. Pilar Díaz Sánchez, en els seus estudis sobre el treball de les dones a la confecció madrilenya, s'ha referit al “mite de la dona rebel”. A llarg de la seva investigació, l'autora trobà diverses informants que es qualificaven de rebels, per actituds que en el cas dels homes es consideraven signe de maduresa i masculinitat. Segons l'autora, elles interioritzaven el terme “dona rebel” i el feien servir com un determinisme fatalista, que servia per explicar la seva actitud vital i les decisions preses al llarg de la seva vida. Es tracta d'un mite construït a posteriori, que els permet desenvolupar-se com a dones d'una forma diferent –encara que no necessàriament antitètica– al model convencional⁵. Probablement, l'al·lusió al caràcter personal no es pot considerar exclusiva de les dones militants. Elionor Sellés ha considerat que entre els factors que van fomentar la integració en el moviment estan la ideologia familiar, les humiliacions rebudes pels vencedors de la Guerra Civil i el caràcter individual.⁶ Aquest caràcter individual era la inconformitat davant la injustícia. Els homes no sempre feien servir la paraula “rebel”. Tot i així, trobem alguns casos que sí ho fan, com en una entrevista a Ángel Rozas, on explicava per què va integrar-se a l'HOAC a finals dels anys quaranta:

Siempre he tenido un halito de rebeldía, después, rebeldía que, que se ha ido viendo incrementada, primero ante las injusticias que he mamado en mi propia casa –¿me entiendes? –, las injusticias de ver morir a mi padre por una simple pulmonía, porque no tenía ni alimentos ni medicinas. Y ver morir a otras gentes, vecinos, amigos, familiares, otra gente, ¿no?. Y claro, eso me iba creando un estado de rebeldía tremenda en contra de

⁴ AHCO, entrevistes a Núria Casals Pérez, Conchi Castellano Remesal, Adoración Díez Hernando, Aurora Gómez Cano, M. Àngels Franco Sala, Cinta Llorens Sanz, Pepa Monné Mola, Consol Moreno Monterroso, M. José Pardo Lanuza, M. Jesús Pinto Iglesias, Francisca Redondo Cubero, M. Eugènia Sánchez Carraté, Carmen Sánchez Ruiz. FU, entrevista a Aurora Huerga Barquín. A AHCO, entrevista a Olga Miralles i Fossas, la informant fa referència al seu caràcter “independent” per explicar la seva comoditat a CCOO, en comparació amb altres dones. Entrevista a M. Rosa Salicrú Pinós, 22 d'agost de 2008. Entrevista a MTR, 9 de febrer de 2007.

⁵ DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, *El trabajo de las mujeres en el textil madrileño. Racionalización industrial y experiencias de género (1959-1986)*, Málaga, Universidad de Málaga, 2001, p. 318-319 i “Las fuentes orales y la construcción de relatos biográficos: mujeres trabajadoras en la dictadura franquista”, a LLONA, Miren (coord./ed.), *Entreverse. Teoría y metodología práctica de las fuentes orales*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2012, p. 200-201.

⁶ SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit, p. 503-538.

esas injusticias, y eso lo he arrastrado siempre, cuando vine aquí, a pesar de que aquí ya tuve nuevos amigos, la vida era muy distinta⁷.

Així doncs, no sembla que el fet de reaccionar davant les injustícies sigui exclusiu de les futures militants de CCOO durant el franquisme. L'element diferenciador és la insistència en el caràcter “rebel” per descriure a posteriori la pròpia conducta, especialment a l'hora de comparar-la amb la trajectòria vital d'altres dones⁸. Un exemple de la dimensió de gènere atorgada per la societat a la reacció front la injustícia és que a Aurora Huerga li deien “marimacho” perquè a l'escola defensava els seus germans⁹.

Les informants s'autoqualifiquen de rebels per les seves actituds en diferents àmbits, com orfenats¹⁰, l'escola o altres centres d'ensenyament¹¹. Tanmateix, resulta destacable que moltes d'elles afirmen que de nenes o adolescents els indignava que pel fet de ser nenes, tinguessin menys llibertats que els homes i l'obligació de fer treballs domèstic¹². Tanmateix, l'èmfasi en la rebel·lia respecte els rols de gènere no s'ha pogut detectar entre les dones que van col·laborar activament amb CCOO a partir de la militància del marit.

Entre les autodenominades “rebels” que van començar la seva militància política abans de la Guerra Civil, trobem Francisca Redondo Cubero, qui a partir dels 12 anys començà a anar a l'escola d'amagat de la seva mare. Poc després, va afiliar-se a les Joventuts Comunistes perquè els anarquistes defensaven que les dones havien de cobrar menys que els homes¹³. Altres dones que van iniciar la seva militància a CCOO durant els anys seixanta i setanta també s'havien sentit mancades de llibertat pel fet de ser dones, com indica Cinta Llorens:

⁷ AHCO, Biografies Obreres, entrevista a Ángel Rozas Serrano.

⁸ AHCO, entrevistes a Núria Casals Pérez, Conchi Castellano Remesal, Adoración Díez Hernando, Aurora Gómez Cano, M. Àngels Franco Sala, Cinta Llorens Sanz, Pepa Monné Mola, Consol Moreno Monterroso, M. José Pardo Lanuza, M. Jesús Pinto Iglesias, Francisca Redondo Cubero, M. Eugènia Sánchez Carraté, Carmen Sánchez Ruiz. Entrevista a M. Rosa Salicrú Pinós, 22 d'agost de 2008. Entrevista a MTR, 9 de febrer de 2007.

⁹ FU, entrevista a Aurora Huerga Barquín.

¹⁰ AHCO, entrevista a Pepa Monné Mola.

¹¹ AHCO, entrevistes a M. Eugènia Sánchez Carraté i Carmen Sánchez Ruiz.

¹² AHCO, entrevistes a Núria Casals Pérez, Conchi Castellano Remesal, Aurora Gómez Cano, M. Àngels Franco Sala, Cinta Llorens Sanz, Pepa Monné Mola, Consol Moreno Monterroso, M. Jesús Pinto Iglesias, Francisca Redondo Cubero. FU, entrevista a Aurora Huerga Barquín. A AHCO, entrevista a Olga Miralles i Fossas, la informant fa referència al seu caràcter “independent” per explicar la seva comoditat a CCOO, respecte altres dones. Entrevista a M. Rosa Salicrú Pinós, 22 d'agost de 2008. Entrevista a MTR, 9 de febrer de 2007. AHCO, entrevistes a Núria Casals Pérez, Conchi Castellano Remesal i M. Jesús Pinto Iglesias.

¹³ AHCO, entrevista a Francisca Redondo Cubero.

I jo notava a Tortosa que jo havia un munt de coses que estaven mal vistes, què feies? Perquè jo era noia, això ho vaig notar de molt aviat, que si jo hagués sigut un noi jo hagués pogut fer de molt aviat unes coses diferents... Perquè els nois que coneixia ho feien, els meus cosins ho feien, sin embargo jo no ho podia fer...

E.- Com per exemple què?

Com per exemple sortir per la nit, com per exemple fumar pel carrer, com per exemple anar a passejar pel parque per la nit, que era una cosa pues que els nois feien. I a lo millor feien alguna gamberrada, però nada, les noies no podíem anar, coses així¹⁴.

Dins l'àmbit familiar, essencial per la interiorització de les normes de gènere, diverses militants de CCOO han explicat les tensions i enfrontaments que es generaven quan rebutjaven aquests valors i normes. Com explica Conchi Castellano:

Me encantaba montar en bicicleta. Ahí tengo que decir que, como punto negro de recuerdo, que mi padre era un hombre de aquella época y a pesar de ser socialista y un hombre de izquierdas, veía fatal que las niñas subiéramos en bicicleta, que eso era “cosa de niños”. Nunca jamás me dejaba montar en bicicleta... motivo suficiente como para que yo siempre fuera buscando una bicicleta (...) Me encantaba estar en la calle eh... mi padre tampoco quería que estuviéramos las niñas en la calle. Mis hermanos sí podían jugar, eh. Cuando veíamos que mi padre venía... (...) por tanto me prohibían estar en la calle, me encantaba estar en la calle. O sea, yo soy mujer de cosas prohibidas fundamentalmente¹⁵.

Amb el testimoni de M. Jesús Pinto, es pot constatar la vinculació entre el rebuig al rols que els havien atorgat com a dones i el rebuig al model de dona que representava la seva mare:

Venia de sempre una mica, no? Venia sempre com de rebutjar molt un paper de noia, de dona, molt a l'estil del que existia, no? Això jo crec que més que els aspectes polítics, aquest el recordo molt, eh! Em veia limitada pel fet de ser nena, noia, no? És algo que a mi em venia ja, m'estava resistint contínuament tot el que podia. Si podia en comptes de portar faldilletes portar uns texans bruts, portava uns texans bruts. Coses molt simples, però em refereixo a allò a lo de brodar... i jo crec que ho identificava molt amb un món en què jo estava veient dones que el reflex d'aquelles dones no volia jo seguir aquell camí, no? És un

¹⁴ AHCO, entrevista a Cinta Llorens Sanz.

¹⁵ AHCO, entrevista a Conchi Castellano Remesal.

primera qüestió de... de rebutjar un món de les dones que té com un únic punt de referència la dona com a mare, la dona com a mestressa de la casa que depèn de l'home, no?¹⁶

La mateixa informant, en referir-se a la relació entre els pares, afirma:

I jo crec que sí, que la relació és una relació desigual. Jo crec que és una relació molt desigual. D'alguna manera la meva mare anava la darrera de l'altra persona, no? I això és lo que jo no volia per exemple, no?¹⁷

Així doncs, per a M. Jesús Pinto la mare va actuar com a contramodel. Cristina Borderías *et. al.* han remarcat la importància de la figura materna per a les militants de CCOO entre aquelles que van començar la seva militància política i sindical durant els anys trenta, per una banda, i aquelles que van començar a militar a CCOO abans de 1969, per l'altra. Defensen que les primeres van viure l'actiu paper de les seves mares per garantir la supervivència familiar durant la Guerra Civil i la postguerra, irrompent en l'esfera pública i afirmant la seva autonomia. En el cas de les segones, les mares també constituïen un referent de dones fortes i independents, amb un important paper en l'economia familiar (al capdavant de negocis o de l'administració dels diners familiars) i donant cobertura a la militància de les filles¹⁸.

A partir de les entrevistes analitzades, s'ha pogut comprovar la importància de les mares en el relat de les entrevistades que van militar o col·laborar molt activament amb CCOO durant els anys seixanta. Les presenten com a dones fortes, claus per la supervivència familiar¹⁹. A més, algunes esmenten altres dones de la família, que consideren referents pel seu caràcter independent²⁰. De vegades, però, la figura de la mare resulta contradictòria. És el cas de Francisca Redondo Cubero, que destaca el paper de la seva mare per la supervivència dels familiars represaliats per la dictadura, però de la qual s'havia hagut d'amagar per anar a l'escola. Un altre exemple és Remei Bona, la mare de la qual regentava un negoci que feia possible la supervivència familiar. Remei Bona li va ocultar que es va fer sòcia d'una biblioteca, perquè a la mare no li agradava que llegís

¹⁶ AHCO, entrevista a M. Jesús Pinto Iglésias.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ BORDERÍAS, Cristina; BORRELL, Mònica; IBARZ, Jordi; VILLAR, Conchi, "Los eslabones perdidos del sindicalismo democrático", *op. cit.*, p. 176-177, 183-184.

¹⁹ AHCO, entrevistes a Joana Agudo Bataller, Remei Bona Puigvert, M. Àngels Franco Sala, Carme Giménez Tonietti, Cinta Llorens Sanz, Mercedes López Arroyo i Conxita Roig Frasset. Entrevista a Rosa M. Rísquez Poveda, 19 de desembre de 2007.

²⁰ AHCO, entrevistes a Teresa Buigas Poveda, Conxita Vila Puigdefàbregas i Anna Morató Sáenz.

perquè no es convertís en una “gandula” com el seu pare²¹. No obstant això, sembla clar que aquestes dones havien tingut l'exemple d'altres dones que, durant la guerra i la postguerra, van tenir un paper molt actiu i clau per a les seves famílies, i que no s'adequava a l'ideal de domesticitat femenina que la dictadura volia reforçar.

Per contra, entre les dones que van néixer durant els anys cinquanta i que van militar a CCOO durant la dècada dels setanta, les mares normalment no apareixen com a models o referents de fortalesa²². En ocasions, se les descriu com a exemple de conformisme amb els rols de gènere establerts, com fa Ángeles Romero:

Mi madre entiende que una mujer, “pues para parir y fregar platos, no hace falta tanto”. A mí me daba la paliza: “Por qué tienes que venir desde las seis de la mañana que has salido de casa, por qué tienes que venir a las once de la noche. No ves que vienes cansada. Y tú, siendo mujer para parir y fregar platos no te hará falta tanto”. En cambio mi hermano sí entendía que tenía ir [a estudiar]. Y mi padre siempre decía que eso no tenía porque ser así. Y ella decía: “Eso no tiene porque ser así, pero es así, y como es así pues es tontería que lo veas de otra manera” [riu]. O sea, ella lo que te quería decir es que ella no es que estuviera de acuerdo con eso, pero que eso era así²³.

Per diverses militants que es van introduir a CCOO durant els anys setanta, les seves mares o àvies sovint constituïen contramodels. Rebutjaven la seva assumpció d'un rol subordinat davant el pare i, sobretot, que volguessin que elles assumissin aquest rol, sense entendre que volien ser dones d'una manera diferent²⁴. No sembla que aquest fet resulti anecdòtic, en funció dels indicis que aporten alguns estudis històrics²⁵ i monografies de l'època, com fou *La dona a Catalunya*, de M. Aurèlia Capmany. En aquest llibre es publicaven els resultats d'una enquesta a 120 dones residents a Barcelona, seleccionades per edat i classe social. A la pregunta “Què opina sobre la vida de la seva mare? Com a vida de dona li ha servit de model?” s'obtingueren les següents respostes:

²¹ AHCO, entrevistes a Francisca Redondo Cubero i Remei Bona Puigvert.

²² En son excepcions Anna Bosch Parera i, pel que fa a l'àvia, Isabel López López. AHCO, entrevistes a Anna Bosch Parera i Isabel López López.

²³ AHCO, entrevista a Ángeles Romero López.

²⁴ Vegeu també AHCO, entrevistes a M. Dolores Carrión Cazorla, Conchi Castellano Remesal, M. Jesús Pínto Iglesias i Ángeles Romero López.

²⁵ DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, “Las fuentes orales y la construcción de relatos biográficos: mujeres trabajadoras en la dictadura franquista”, a LLONA, Miren (coord./ed.), *Entreverse. Teoría y metodología práctica de las fuentes orales*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2012, p. 204.

Taula 9.1 Respostes a la pregunta “Què opina sobre la vida de la seva mare? Com a vida de dona li ha servit de model?” Dones de 25 a 50 anys

	Burgèsia	Classe mitja	Classe obrera
No	9 (45%)	10 (50%)	11 (55%)
Sí	11 (55%)	10 (50%)	9 (45%)
Total	20	20	20

Font: CAPMANY, M. Aurèlia, *La dona a Catalunya. Consciència i situació*, Barcelona, Edicions 62, 1971 [3a edició], p. 150-151.

Taula 9.2 Respostes a la pregunta “Què opina sobre la vida de la seva mare? Com a vida de dona li ha servit de model?” Dones de 20 a 25 anys

	Universitàries: burgesia i classe mitja	Classe obrera
No	27 (67,5%)	15 (75%)
Sí	13 (32,5%)	5 (25%)
Total	40	20

Font: CAPMANY, M. Aurèlia, *La dona a Catalunya. Consciència i situació*, Barcelona, Edicions 62, 1971 [3a edició], p. 150-151.

Com es pot observar, entre les dones de 25 a 50 anys, aproximadament la meitat havien tingut la seva mare com a referent. Si es tenen en compte les classes socials, per un 55% de les dones de classe obrera la mare no havia estat un model, a diferència de les de classe benestant. Entre les dones de 20 a 25 anys, els resultats eren molt diferents. En tots els casos, i de manera més clara a la classe obrera, predominaven les que consideraven que les seves mares no els havien servit de referent. Aquests resultats mostren una ruptura generacional. Es pot argumentar que no resulta excessivament sorprenent un conflicte generacional entre les persones joves i les seves mares, però en aquest cas resulta interessant ho justificaven. Les que donaven una resposta negativa ho feien perquè creien que les seves mares havien estat infelices, frustrades. Les consideraven éssers humans que no s'havien realitzat per no enfrontar-se als convencionalismes socials²⁶.

El fet que una generació (o almenys una part) volgués trencar amb els rols de gènere que havien vist a les seves famílies resulta clau per entendre perquè hi hagué dones que, malgrat haver rebut una educació terriblement sexista, van decidir implicar-se en

²⁶ CAPMANY, M. Aurèlia, *La dona a Catalunya. Consciència i situació*, Barcelona, Edicions 62, 1971 [3a edició], p. 150-154.

activitats que en aquells moments no es veien com a femenines: el treball remunerat i la militància política. L'activitat d'aquestes dones, va tenir un paper molt destacat en el canvi en les relacions de gènere en el moviment obrer i també en la societat en general. La seva rebel·lia individual contra les obligacions i restriccions que els imposaven pel fet de ser dones va ser compartida per dones que després van participar en altres moviments antifranquistes i, posteriorment, en el moviment feminista²⁷. Les militants de CCOO, de vegades incòmodes amb el rol social que els havia correspost, van desafiar-lo de diferents maneres: a partir de les seves trajectòries laborals, de la militància sindical i política i també de les seves formes de relacionar-se amb els altres.

9.2 El treball: d'obligació a eina política

Segons el mateix estudi de M. Aurèlia Capmany, un 80% de les dones universitàries considerava el treball una forma de realització. Per a les joves de classe obrera, el treball era un obligació i alhora una manera de realitzar-se perquè els aportava més independència i els permetia sortir de l'entorn familiar²⁸. Entre les dones militants de CCOO de classe obrera, durant els anys seixanta el treball era percebut sobretot com una necessitat per guanyar-se la vida, encara que en alguns casos també veien negativament l'aspiració d'algunes treballadores de deixar la feina un cop es casaven, perquè això els restava autonomia²⁹. En canvi, entre les dones que es van incorporar a CCOO durant la primera meitat dels anys setanta, el treball remunerat, preferentment en una fàbrica, tenia una gran importància personal i política.

Durant els anys seixanta i setanta, el treball industrial tenia un gran prestigi. Per exemple, les famílies de classe treballadora en general preferien que les filles treballessin en una fàbrica, més que no pas servei domèstic³⁰. La legislació laboral a Espanya, des dels

²⁷ NASH, Mary, "Resistencias e identidades colectivas: el despertar feminista durante el tardofranquismo en Barcelona", a NASH, Mary (ed.), *Represión, resistencias, memoria: Las mujeres bajo la dictadura franquista*, Granada, Comares, 2013, p. 139-158. Per una reflexió entorn la militància com a una de les possibles vies d'autonomització de les dones, BORDERÍAS, Cristina, "Subjetividad y cambio social en las historias de vida de mujeres: notas sobre el método biográfico", *Arenal: Revista de Historia de las Mujeres*, 4:2, 1997, p. 177-195.

²⁸ CAPMANY, M. Aurèlia, *La dona a Catalunya...*, op. cit., p. 150-154.

²⁹ Entrevista M. Rosa Salicrú Pinós, 22 i 29 de febrer de 2008. Entrevista a MTR, 17 de desembre de 2007. Sabina Figueras, per la seva banda, es va penedir de deixar la seva feina a Siemens un cop es va casar. FU, entrevista a Sabina Figueras Junquer.

³⁰ Per exemple, el pare d'Ángeles Romero era partidari d'emigrar a Barcelona, front el País Basc, perquè les filles no haguessin de treballar al servei domèstic. AHCO, entrevista a Ángeles Romero Pérez.

seus inicis, no havia regulat el servei domèstic, perquè en desenvolupar-se en domicilis privats no era considerat pròpiament un treball³¹. En els pocs casos en què s'havia regulat, era sota un règim jurídic especial³². En conseqüència, les condicions de treball de les serventes sovint depenien de la voluntat de la família que les contractava i, en el cas de les internes, implicava un fort isolament. A més, tenia una escassa consideració social, fins i tot entre persones de classe treballadora³³. D'aquesta manera, és comprensible que algunes joves que començaven la seva trajectòria laboral en el servei domèstic, volguessin treballar en un altre sector. Per exemple, Josefa Moral, en arribar a Barcelona des d'Andalusia, va començar a treballar en un taller de confecció. No s'hi va adaptar i va passar a treballar al servei domèstic, on cobrava el mateix, i a més tenia inclòs el menjar. Tot i així, no li agradava, “*yo aquello pues lo consideraba inferior a una fábrica*”. Posteriorment treballà en una botiga, que tampoc li va agradar.

Entonces no me gustó aquello porque aquel trabajo no me gustaba, era muy... siempre despachando... lo encontraba como muy esclavo. Y bueno lo mismo. No me gustaba, no me gustaba. Entonces me busqué una fábrica. Yo mi idea siempre era de una fábrica. No sé por qué, una fábrica. Es que ahora no sé ni el porqué³⁴.

M. Dolores Carrión volia treballar per la independència que pensava que obtindria amb el seu sou. No volia fer com la seva mare, que treballava a domicili de modista, amb llargues jornades no reglamentades i sense temps d'oci³⁵. Pilar Díaz Sánchez ha indicat que moltes de les treballadores tèxtils que ha entrevistat tenien mares amb feines remunerades, sovint en el servei domèstic per hores. Havien viscut les dificultats de les mares per combinar el treball domèstic i el remunerat, de manera que elles volien un altre tipus de feina, més “visible”, amb reconeixement social i amb un horari regular que permetés el temps de lleure. Per tant, havien escollit treballar a les fàbriques, fugint del model de treball matern³⁶. Es probable que es pugui parlar d'aquest rebuig al model de treball matern en el cas de les dones amb famílies procedents d'entorns rurals –on sovint les dones combinaven

³¹ MARTÍNEZ VEIGA, Ubaldo, *Mujer, trabajo y domicilio. Los orígenes de la discriminación*, Barcelona, Icaria, 1995.

³² ESPUNY, M. Jesús, “La inclusión del servicio doméstico en los subsidios y seguros sociales (1944)”, *op. cit.*

³³ MARTÍNEZ HOYOS, Francisco, *La JOC a Catalunya... op. cit.*, p. 235-243.

³⁴ AHCO, entrevista a Josefa Moral Siles.

³⁵ AHCO, entrevista a M. Dolores Carrión Cazorla.

³⁶ DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, *El trabajo de las mujeres...*, *op. cit.* p. 83.

el treball agrícola amb el domèstic i de cura³⁷ – o d’algunes famílies obreres que no havien pogut proporcionar estudis a les seves filles.

Tanmateix, l’elecció del treball fabril no sempre es devia al rebuig del model de treball matern. Algunes noies que s’havien pagat els estudis nocturns mentre treballaven van preferir fer d’obreres manuals a ser administratives o dependents. Argumenten que, a diferència de les anteriors ocupacions, els horaris de les treballadores industrials es podien combinar amb la continuació dels estudis. Concepción Sánchez Medina va deixar la seva feina a El Corte Inglés perquè els seus horaris no li permetien estudiar. Es tractava d’una feina socialment ben vista, de manera que ni el seu cap ni els seus pares van entendre que la deixés. Era una feina pròpia de “senyoretas”, que es considerava una oportunitat d’ascens social, perquè permetia casar-se amb un home de classe mitjana. No obstant això, la voluntat de Concepción Sánchez per seguir formant-se va portar-la a decantar-se per un treball d’operària en una petita empresa de discos, Discofón³⁸. De forma similar, Adoración Díez, malgrat haver treballat com a administrativa, el 1973 va acceptar un treball com a operària a l’empresa metal·lúrgica Cosmo, perquè tenia un horari que podia compatibilitzar amb els seus estudis³⁹.

En altres casos, la decisió d’aquestes dones de mantenir les seves feines com a treballadores de fàbrica es pot atribuir a motius més polítics. Per exemple, Ángeles Romero, que havia anat a cursos nocturns per fer els estudis primaris i d’altres matèries útils per treballar en un despatx, quan va acabar no volgué buscar una feina com a administrativa:

O sea, cuando yo acabé todo eso (...) la hermana Neus me decía:

– A ver, tú puedes ir a pedir trabajo a una oficina y además estás preparada para ocupar un puesto de administrativa ¿Por qué no lo haces?

–Porque no me llama la atención el ir a trabajar a una oficina.

En aquella época, hasta gente con carrera, el boom era ir a las fábricas. En mis 17-18 años, yo he conocido gente que hoy pues está ocupando cargos, y que tenían la carrera casi acabada, entiendes, y bueno pues su ideal era el ir a la fábrica. El movimiento obrero estaba en la fábrica⁴⁰.

³⁷ Georgina Villanueva Sánchez afirma que va voler emigrar perquè no s’adaptava a les feines del camp. AHCO, entrevista a Georgina Villanueva.

³⁸ FU, entrevista a Concepción Sánchez Medina.

³⁹ AHCO, entrevista a Adoración Díez Hernando.

⁴⁰ AHCO, entrevista a Ángeles Romero Pérez.

Cal tenir en compte que aquesta persona tenia una família clarament antifranquista i a l'acadèmia s'havia estat relacionant amb persones implicades en l'oposició al règim. Tendeix a marcar les diferències amb les persones que es van proletaritzar, ja que considera que aquelles persones que van interrompre els seus estudis per anar a treballar les fàbriques tenien una cultura diferent:

A ver, lo que sí había visto yo es que esta gente con nosotros, con la gente de las fábricas había, aunque ellos son hijos de trabajadores igual que nosotros, sus aspiraciones eran otras a las nuestras. Son completamente diferentes. Para ti era pues ganar dinero o salir adelante, mejorar las condiciones, o sea eso sí que lo veíamos, no, de mejorar las condiciones y tal, pero no te planificabas tu vida, no eras capaz de planificar tu vida. En cambio esta gente sí que la planificaba de otra manera⁴¹.

Tot i així, si bé no es pot afirmar que Ángeles Romero es proletaritzés, sí que va mantenir la seva feina com a treballadora manual per motius polítics. Per ella el seu treball a la confecció era un mitjà per guanyar-se la vida i per tenir una activitat sindical:

Dentro de lo que es mi trabajo yo siempre he tratado de hacerlo lo mejor que he podido y que he sabido, dentro de lo que son los ritmos de trabajo, que tampoco te permiten averiguar..., pero siempre he intentado hacer bien mi trabajo, bien hecho. Pero si tú me preguntas ¿Te gusta lo que haces? No, claro que no. Eso es lo que hago para ganarme un sueldo, simple y llanamente, entiendes. Para desarrollarme como persona, pues he tenido siempre que hacer otras cosas, he tenido que tener relación con el sindicato, con otras actividades que me puedan desarrollar como persona⁴².

De la mateixa manera, Isabel López López afirma que “*A mí el único aspecto atractivo que tenía del trabajo era (...) el movimiento obrero*”⁴³. El fet de treballar a la indústria o en determinats centres del sector serveis (com podien ser grans hospitals) era determinant per poder integrar-se a CCOO. Com s'ha vist, dones amb una trajectòria militant important dins el PCE-PSUC i un paper molt actiu en la consolidació del moviment obrer, no van ser

⁴¹ *Ibid.*

⁴² *Ibid.*

⁴³ AHCO, entrevista a Isabel López López.

considerades pròpiament militants de CCOO, sinó més aviat “col·laboradores” per treballar a domicili o en sectors el servei domèstic o el petit comerç⁴⁴.

Des de finals dels anys seixanta, hi hagué dones que van deixar de banda els seus estudis de batxillerat o universitaris –que anteriorment simultaniejaven amb treball a la indústria– per dedicar el seu temps a la militància obrera⁴⁵. En altres casos, van deixar feines de certa qualificació per fer de treballadores manuals, i així exercir un treball polític des del moviment obrer. Fou el cas de Núria Casals, militant de l’MC des de 1971. El 1973 va decidir deixar de treballar en un laboratori, per convertir-se en operària d’una cadena de muntatge⁴⁶.

Coincidint amb allò que exposava Ángeles Romero, Núria Casals van constatar diferències culturals amb l’àmbit obrer en el que es van integrar. Essent filla d’un treballador tèxtil i d’una oficinista que després va treballar a domicili, experimentà un xoc cultural en proletaritzar-se i mudar-se de Santa Perpètua de la Mogoda a Cornellà. De la idealització va passar ràpidament a experimentar la duresa de viure en un barri obrer i de treballar en una cadena de muntatge. En el seu testimoni, insisteix en la incomoditat que li provocada la gran diferenciació dels rols femení i masculí:

Llavors quan vam anar a Cornellà doncs bueno, el xoc primer de trobar-te amb un barri absolutament de castellanoparlants, que això també va ser un xoc molt fort, vull dir, que només podies parlar en castellà, segon amb unes condicions de pisos, al parell de pisos que vam anar, cutres però la cutreza personificada [riu], tercer, constatar lo de... aquello que de les coses quotidianes de la classe obrera també, doncs el bar, la quantitat d’homes al bar, el masclisme, el tracte pel carrer, o sea: duro. (...)

Era un treball de precisió i era un treball que... bueno, que tenies que anar a ritmo perquè et venia el següent i l’altre i l’altre i l’altre, i que després la gent, el conjunt de gent no s’emprenyés amb tu, porque lo de la clase obrera muy bonito en teoría, pero en la práctica muy duro eh. Perquè era, era trobar-me amb un tipus de cultura que jo sempre havia rebutjat també moltes coses, en el sentit de, a veure... (...) D’insolidaritat amb algunes, bueno clar, (...) d’insolidaritat moltíssims, però la idealització que jo havia fet era una altra cosa. Però allà, havia gente muy maja y había gente muy cutre, como en todos los

⁴⁴ AHCO, entrevistes a Carmen Giménez Tonietti. AML’H, entrevista a Purificación Fernández García. Entrevista a M. Rosa Rísquez Poveda, 19 de desembre de 2007.

⁴⁵ AHCO, entrevistes a M. Àngels Franco Sala i Joana Agudo Bataller, respectivament.

⁴⁶ AHCO, entrevista a Núria Casals Pérez.

lados, no (riuen). Llavórens pues allò, sobretot el paper de les noies, el jugar tant a lo femeníno, llavors això que em molestava molt⁴⁷.

Una part important de les dones que es van proletaritzar van haver de mentir per poder obtenir una feina com a treballadores industrials, dient que no tenien estudis o no estaven casades. De vegades, mantenir la feina també requeria un esforç front a la pressió social perquè les dones casades deixessin el treball remunerat. Algunes de les militants de CCOO van foren les primeres en els seus llocs de treball en casar-se i continuar treballant, ja que donaven un gran valor al treball remunerat, tant des del punt de vista polític, com per l'autonomia personal que representava⁴⁸. De vegades, era un plantejament força diferenciat del de les seves companyes, que aspiraven a casar-se per poder deixar la feina⁴⁹. La voluntat de continuar treballant després d'haver-se casat sovint també s'enfrontava als empresaris. Un exemple és l'actuació de Mercè Sellés Comellas. El 1974 entrà a treballar a Laboratoris Almirall. Aquell any es va casar, però no ho va dir a l'empresa fins que li van fer un contracte fix. Aleshores, l'empresa li va fer assetjament psicològic perquè signés que quan es quedés embarassada deixaria la feina. Tot i així, es va quedar i afirma que d'aquesta manera es va convertir en la líder de les treballadores⁵⁰.

Com es pot constatar, la militància en CCOO va tenir gran importància perquè les dones que hi participaven donessin valor polític al treball, més enllà de considerar-lo una forma de guanyar-se la vida i de tenir autonomia. Però la militància sindical i política canvià molts altres aspectes de la vida d'aquestes dones.

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ Aquesta percepció de vegades es veia matisada a la pràctica. Moltes joves veien el primer lloc de treball com una forma d'adquirir més autonomia dins la seva família però, ala final, havien de lliurar el seu sou a la família i les seves entrades i sortides de casa continuaven estant molt controlades. Tot i així, el primer treball significava una millora de la seva situació dins la família i de la imatge que tenien de si mateixes. BORDERÍAS, Cristina, *Entre líneas. Trabajo e identidad femenina...*, *op. cit.*, p. 171-173. Vegeu també ANCIZAR, Arantza, *Voces femeninas tras la sirena de la fábrica. Las trabajadoras de Edesa, 1941-1985*, Basauri, Ayuntamiento de Basauri, s/d, p. 74.

⁴⁹ VERDUGO, Vicenta, “¡Compañera! ¡Trabajadora! Las mujeres en las CCOO del País Valenciano: de la dictadura franquista a la Transición democrática”, *Historia, Trabajo y Sociedad*, 3, 2012, p. 28.

⁵⁰ FU, entrevista a Mercè Sellés Comella. Aurora Huerga també afirma que fou la primera dona de l'empresa on treballava (Legrain) que es va casar i va continuar treballant, ja el 1976. FU, entrevista a Aurora Huerga Barquín.

9.3 Militar en femení

Com s'ha pogut veure en capítols anteriors, algunes dones implicades en CCOO des dels seus inicis, no van ser considerades militants. No va ser fàcil que les dones treballadores s'integressin a CCOO. En els ambients militants les declaracions d'intencions pel que fa a la "incorporació" de les dones a l'antifranquisme no sempre eren dutes a terme, especialment en l'àmbit obrer, considerat eminentment masculí. D'aquesta manera, algunes dones que havien donat suport a la militància dels seus marits, facilitat casa seva per fer reunions o fins i tot elaborat i repartit propaganda, pensaven que no havien de participar a les reunions de CCOO. Fou el cas de Piedad Samper:

He tenido más contacto con Comisiones después de morir él que antes. Porque él se encargaba de sus cosas... yo a Comisiones no iba. Venían a buscarlo para hacer comidas...

E.: ¿A usted cómo le sentaba eso?

Normal, era cosa de hombres.

E.: ¿Siempre pensó que era cosa de hombres?

Sí⁵¹.

Entre les primeres dones que van actuar i van ser tractades com a militants del moviment obrer, hi havia força assistents socials, que va assolir un rol molt important en el moviment obrer i veïnal. Remei Bona, assistenta social a Sabadell a finals dels anys seixanta i principis dels setanta, es referia a com percebia la presència de dones en els moviments socials:

Moltes coses de boquilla... però a la pràctica nasti de plasti. I els immigrants ni boquilla. La germana de l'Álvaro, la Maruja, era una tia que els tenia molt ben posats i que a més a més els espantava, els homes. Aquelles no se'ls hi podia dir res. Si et trobes un d'aquestes, calça't. La consideraven una cosa especial⁵².

Inicialment, les dones militants de CCOO eren considerades "especials", fos per la seva professió, la seva provada capacitat d'organitzar conflictes laborals o pel seu caràcter. Quan entraven en CCOO, un àmbit considerat masculí, de vegades ho vivien com un

⁵¹ Entrevista a Piedad Samper García, 19 d'octubre de 2005.

⁵² AHCO, entrevista a Remei Bona Puigvert.

alliberament, com una forma de subvertir les limitacions que els havia significat el fet de ser dones. Així, quan Cinta Llorens va entrar en contacte amb CCOO a finals dels anys seixanta a Tarragona, explica:

Jo recordo com la meua alliberació, vull dir, vaig conèixer gent amb uns plantejaments de vida diferents (...) i jo estava còmoda, estava feliç, me sentia persona... va ser la primera vegada que a mi em van tractar no com una dona (...) Pues clar, jo em vaig donar compte de que no... les noies pintàvem els mateix que els homes⁵³.

Les CCOO van ser viscudes per moltes de les seves membres com un àmbit més igualitari que d'altres. Una altra militant del PSUC i CCOO explicava que va separar-se del marit per la rellevància política que ella assolí i perquè a casa no complia el rol de dona propi dels matrimonis d'aquella època, perquè "et sents més persona que dona"⁵⁴. Per a algunes dones, el fet d'accedir a un àmbit que no es considerava propi d'elles els resultava alliberador, perquè era una forma de subvertir el rol de gènere que la societat els havia assignat.

Encara que el moviment obrer antifranquista fos aparentment menys discriminatori que altres àmbits considerats masculins, el fet que les coordinadores o assemblees de CCOO estiguessin formades majoritàriament per homes era un obstacle per a nombroses dones⁵⁵. Algunes militants, però, han afirmat que no els va resultar difícil, gràcies al seu caràcter:

Yo lo que te quiero decir por lo menos no hay, quiero decirte que siempre gracias así por el hecho de ser soltera no sé, pero que nunca me ha... me ha cortado decir tengo que ir a un sitio que solamente hay una sala que todos son hombres y voy a estar en una reunión con ellos, a mi esto, este problema no lo he tenido. Además e... lo he dicho que soy muy independiente y de ser soltera a lo mejor pues siempre que cuando no hago una cosa estoy rodeada de hombres, pero no encuentro una...⁵⁶

Les dificultats de les dones militants de CCOO no eren les mateixes en tots els seus àmbits d'actuació. Les dones que van militar en CCOO sovint van combinar la tasca

⁵³ AHCO, entrevista a Cinta Llorens Sanz.

⁵⁴ AHCO, entrevista a Teresa Buigas Poveda.

⁵⁵ Sobre el menyspreu de les militants en l'àmbit sindical pel fet de ser dones i joves, vegeu DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, "Las fuentes orales y la construcción de relatos biográficos...", *op. cit.*, p. 204-205.

⁵⁶ AHCO, entrevista a Resurrección Fernández Páez.

reivindicativa a les empreses on treballaven amb la presència en els òrgans de coordinació clandestins de CCOO i a l'OSE.

Les dificultats que experimentaven les militants de CCOO a l'hora d'organitzar i mobilitzar els seus companys i companyes canviaven molt en funció de la composició de la plantilla. El número de treballadors era important, però també el seu sexe. En empreses on la majoria de la plantilla era femenina, els càrrecs de responsabilitat normalment estaven en mans d'homes. A més, els homes treballaven en seccions diferents i generalment sotmesos a una disciplina menor. Les seves retribucions eren majors perquè feien feines més valorades, sovint tenien categories superiors i rebien plusos i ajudes familiars. Tot plegat ajudava a crear diferències i recels entre treballadors i treballadores, fet que les empreses van aprofitar per evitar la seva organització i que plantegessin reivindicacions conjuntes⁵⁷.

En aquestes circumstàncies, és comprensible que la conflictivitat estigués encapçalada per dones, i que les militants de CCOO no tinguessin dificultats per mobilitzar les seves companyes. Josefa Moral descriu aquesta situació a l'empresa de la confecció barcelonina Eurocorset:

(...) había mayormente mujeres y había una sección de corte que de hombres eran bastantes pocos y el movimiento la protagonizábamos nosotros [nosotras]. Nosotros siempre estábamos por delante de ellos pa' pedir cosas. Ellos siempre venían pero detrás. Incluso como en contra pero venían detrás. Cuando se hacían reuniones venían pero como queriendo saber pero sin querer vincularse, no. Y entonces aquí sí los hombres ganaban más porque tenían categorías distintas. Ellos hacían una cosa y nosotras hacíamos otra⁵⁸.

La situació era molt diferent quan la majoria de la plantilla estava formada per homes. En aquestes circumstàncies, les dones havien de ser acceptades com a

⁵⁷ DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, *El trabajo de las mujeres...*, op. cit., p. 163, 174-181. SMITH, Angel, "Industria, oficio y género en la industria textil catalana, 1833-1923", *Historia Social*, 25, 2003, p. 79-99.

COMISSIÓ CATALANA D'ORGANITZACIONS NO GOVERNAMENTALS. SECRETARIAT DE LES JORNADES, *Jornades Catalanes de la Dona*, Barcelona, Documentación y Publicaciones Generales S. A., p. 75. AHCO, entrevista a Joana Agudo Bataller i Josefa Moral Siles. FU, entrevistes a Concepción Sánchez Medina i Mercè Sellés Comellas. Entrevistes a Aurora Salas Salvador i María Moreno Campos, Aurora Salas Salvador, 13 de juliol de 2005. Entrevista a ALV, 31 de gener de 2008. Entrevista a M. Rosa Salicrú Pinós, 29 de febrer de 2008.

⁵⁸ AHCO, entrevista a Josefa Moral Siles. ALV i M. Rosa Salicrú Pinós han descrit una situació similar per Can Recoder, empresa de la confecció de Mataró. Entrevista a ALV, 31 de gener de 2008. Entrevista a M. Rosa Salicrú Pinós, 29 de febrer de 2008.

representatives per part dels homes. Com indica M. Jesús Pinto, referint-se a l'etapa que va treballar a Deslite, entre 1974 i 1978:

Era una fàbrica molt d'homes. Pues el fet d'això, et quedes sola d'alguna forma. Sola en el sentit de que la gent del comitè estava fora, pues t'obliga una mica a plantejar-te la situació, a anar treballant sindicalment. Clar, amb tants homes era complicat . T'havies de guanyar una mica... t'havies de fer una mica el teu espai. Primer et tenies que fer-te sentir, fer-te sentir com a sindicalista, tenies que reconeixes't el valor que no era el mateix que fóra un home que fóra una dona. Aquí hi havia... va ser tot un procés on anava guanyant autoritat amb els companys; autoritat en el sentit moral, en el sentit de confiança et parlo. (...) I és clar, allà estan fent dos coses: per una banda reconstituïnt el grup i per una altra ens teníem que fer valdre en un món molt masculí⁵⁹.

En empreses d'aquestes característiques, algunes militants han mostrat la seva incomoditat per la menor mobilització de les treballadores, comparades amb els seus companys. A Siemens, per exemple, hi havia seccions on hi treballaven sobretot dones. Isabel Aunió hi començà a treballar el 1973, a la secció de motors, amb una plantilla majoritàriament femenina. El 1975 sortí escollida jurat d'empresa i n'era l'única dona, després de molts anys. La percepció d'Isabel Aunió sobre la participació de les seves companyes en la conflictivitat laboral pot resultar il·lustrativa:

E.: ¿Las mujeres participaban en la lucha sindical?

Muy pocas, muy pocas, eh, cuando había las huelgas generales participábamos todos, todos como colectivo, cuando había una cosa muy puntual –eso lo veías en las asambleas, en las asambleas que hacías en el sindicato, eh– las mujeres no se quedaban casi nunca, porque tenían que ir a recoger al niños, porque tenían que ir a comprar, porque tenían que ir a planchar o porque tendrían que ir a lavar. Entonces el marido ya se quedaba en el caso de que trabajaran juntos y si no ya se lo explicarías mañana en la fábrica. La mujer de siempre ha participao poco (...) Y se nota más, se nota más los tíos, los tíos tampoco participan todos, o igual hay un sector más grande de hombres que no participan pero como es lo que más se ve, pues, entonces la mujer quedaba fatal.

E.: ¿Y no veían el convenio, la lucha en el convenio para conseguir un salario mayor, o igual?

⁵⁹ AHCO, entrevista a M. Jesús Pinto Iglesias.

Sí, Sí, con todo esto sí, con todo esto sí que se movilizaban y estaban de acuerdo y te apoyaban y sí por, eran cuestiones que, que les atañen a ellas, particularmente, pero cuando la lucha sale fuera de la fábrica y entonces deja de ser el convenio propio y tienes que empezar a luchar, a plantearte otras cuestiones generales que, que le incumben pero a la clase obrera... Pero claro que no es tu convenio particular, entonces la gente ya pasa más, y las mujeres pasan más. Pasa por eso, porque quien no tiene niño tiene que ir a comprar y quien no, tiene que ir a plancharle las camisas al marido, que seguramente era comunista también el marido, pero ella es la que le planchaba las camisas⁶⁰.

Per tant, a Siemens, on treballaven majoritàriament homes, les dones participaven en la conflictivitat laboral per problemes de la fàbrica i en les vagues generals, però s'implicaven menys en el moviment obrer i eren més difícils de mobilitzar quan consideraven que les protestes no les afectaven directament.

Concepció Vila Puigdefàbregas descriu una situació similar a la SEAT, on afirma que, en comparació, les dones participaven menys en les mobilitzacions laborals. Ho atribuïa a la major responsabilitat que tenien en el treball domèstic. També es refereix a algunes dones que esdevingueren destacades militants a la SEAT, en els següents termes:

E.: A la Isabel i la Maria com les veien els seus companys?

Com homes.

E.: Per què ho diu, això?

Perquè eren molt iguals. No, físicament, en la manera de reivindicar els homes, eren molt iguals elles. Molt, molt iguals. Per la forma d'actuar, per la forma de donar la cara, per la forma de dir les coses... aquestes dues jo trobo que van donar molt la cara, tant o més que els homes⁶¹.

En empreses on la majoria de treballadors eren homes, les activistes de CCOO percebien que les dones tendien a mobilitzar-se menys que els seus companys i, sobretot, a implicar-se menys en el moviment sindical. En ocasions, elles mateixes expliquen les dificultats per integrar-se en una organització obrera majoritàriament masculina i a la necessitat de fer un important esforç per ser considerades representatives tant pels companys de feina i com pels els membres de la comissió obrera. Per aconseguir-ho, de vegades havien d'adoptar les formes d'actuació d'aquests homes.

⁶⁰ FU, entrevista a Isabel Aunió Morro.

⁶¹ AHCO, entrevista a Concepció Vila Puigdefàbregas.

Les dones que van participar en els organismes de coordinació de CCOO també fan referència a aquestes dificultats. En les assemblees i, sobretot, en els organismes coordinadors de CCOO durant el franquisme, la presència d'homes acostumava a ser majoritària. Joana Agudo Bataller indica respecte a Emerson (on va treballar de 1968 a 1969):

En a la meva empresa eren dones. Eren dones. Érem dones les que vam muntar les Comissions Obreres en allà. En canvi els dirigents del petit metall, que era amb els que ens vinculàvem fora de l'empresa ja eren homes, ja eren homes⁶².

Una fotografia posterior permet fer visible que la presència de dones a la Coordinadora del Metall de CCOO va ser creixent, però minoritària. S'observa un grup on els homes són majoria, i amb dones abraçades a nens i nenes de diferents edats. Segons Carles Vallejo (qui ha cedit la fotografia) es tracta de la reunió de la Coordinadora del Metall de CCOO celebrada el 27 de febrer de 1972. Sembla que l'acte podria haver estat camuflat com una sortida al camp en família. Tanmateix, com s'ha vist, la Guàrdia Civil intervingué i va detenir cinc dones i tres homes⁶³. En virtut de la fotografia i de les dades sobre les detencions, sembla que entre aquelles dones, n'hi havia que assistien com a treballadores que militaven en CCOO (no necessàriament del metall) i també d'altres que recolzaven la militància de les seves parelles⁶⁴.

⁶² AHCO, entrevista a Joana Agudo Bataller.

⁶³ Vegeu el capítol 5.

⁶⁴ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Detención de individuos, por la Guardia Civil, en Vallvidrera", Barcelona, 28 de febrer de 1972; SIGC 411ª Comandancia, "Detención de 8 personas por reunión clandestina", Barcelona, 3 de març de 1972, c. 140. AHCO, Advocats Laboralistes, Albert Fina-Montserrat Avilés, llig. VII, carp. Detenidos Vallvidrera 27/2/72.

Imatge 9.1 Coordinadora del Metall de CCOO, 27 de febrer de 1972

Font; AHCO, Fons personal de Carles Vallejo Calderón.

En el cas del tèxtil, la inclusió de militants de CCOO procedents d'empreses de la confecció va afavorir que la coordinadora del tèxtil reduís el caràcter masculinitzat que tenien en els seus inicis, quan estava formada sobretot per treballadors del ram de l'aigua. A les fotografies d'una reunió de CCOO del Tèxtil en ocasió del Primer de Maig de 1975 es pot apreciar una presència homes i dones força equilibrada. A la primera fotografia surten treballadores d'empreses com Bassi Hermanos, Bas i Cugueró, Serman i Eurocorset i almenys una dona que estava allà pel fet de ser parella d'un militant del ram de l'aigua⁶⁵.

⁶⁵ Segons afirma Josefa Moral Siles, qui ha cedit la fotografia.

Imatges 9.2 i 9.3 Reunió de CCOO del Tèxtil, Primer de Maig de 1975

Font: Col·lecció personal de Josefa Moral Siles.

Font: Col·lecció personal de Josefa Moral Siles.

La participació de dones a les reunions dels organismes coordinadors de CCOO, tant locals com sectorials, va anar creixent durant els anys seixanta i setanta i adquirí importància en àmbits de producció feminitzats, com podien ser el tèxtil o el petit metall⁶⁶. No obstant això, els principals líders acostumaven a ser homes. Aquest fet no resultava excessivament manifest perquè en moltes ocasions els lideratges eren difusos. L'estructura organitzativa ni era pública ni es *vivia* com excessivament jerarquizada. Com indica Joana Agudo Bataller,

Tampoc ho vivíem com un lideratge en aquella època, tots fèiem el que podíem i no teníem... per nosaltres els líderes eren pues això, quan anaves a la parròquia que era una assemblea que n'hi havia tres-cents per exemple, hi venien dos i parlaven. Et deien "Mira aquest és Fulano de tal"⁶⁷.

Això canviava en les coordinadores territorials més àmplies, on el predomini masculí era aclaparador. Ja s'ha vist l'escassa presència de dones entre els membres de la Comissió Obrera de Barcelona, on Carme Molinero, Javier Tébar i Pere Ysas van documentar la participació de només tres dones, des de 1966⁶⁸. En el cas de la CONC, la situació fou similar, ja que tan sols Anna M. Moya i Olga Miralles afirmen haver assistit a reunions de la CONC, la primera el 1967 i la segona a partir de 1973. Totes dues afirmen que no hi havia més dones⁶⁹. Per la seva banda, Anna Bosch explica que va participar en reunions amb dirigents de la CONC durant els anys setanta, encara que no diu que en formés part⁷⁰.

Com van indicar Cristina Borderías *et al.*, a les militants de CCOO se'ls reconegué la representativitat a les fàbriques, però en els organismes dirigents es va produir un procés de cancel·lació de la seva capacitat de representació⁷¹. La cancel·lació de la representativitat ja es produïa en centres de treball on els homes eren majoria, perquè les dones no eren considerades representatives de col·lectius mixts. Això succeïa encara més a les estructures organitzatives de CCOO, perquè el moviment obrer es concebia en termes

⁶⁶ Pels anys seixanta, entrevistes a ALV 30 de gener-8 de febrer de 2008; Anna M. Moya Guixa, 4 de març-1 d'abril de 2008 i M. Rosa Salicrú Pinós, 22-29 de febrer de 2008. Pels anys setanta, vegeu AHCO, entrevistes a Adoración Díez Hernando, Núria Casals Pérez, Aurora Gómez Cano, Josefa Moral Siles, M. Jesús Pinto Iglesias i Ángeles Romero Pérez.

⁶⁷ AHCO, entrevista a Joana Agudo Bataller.

⁶⁸ MOLINERO, Carme; TÉBAR, Javier; YSÀS, Pere, "Comisiones Obreras de Cataluña...", *op. cit.*, p. 109-110.

⁶⁹ Entrevista a Anna M. Moya Guixa, 4 de març de 2008. AHCO, entrevista a Olga Miralles i Fossas.

⁷⁰ AHCO, entrevista a Anna Bosch Parera.

⁷¹ BORDERÍAS, Cristina; BORRELL, Mònica; IBARZ, Jordi; VILLAR, Conchi, "Los eslabones perdidos...", *op. cit.*, 26, 2003, p. 188-191, 206.

masculins. El caràcter de moviment, la fluïdesa dels lideratges i la voluntat d'atreure més militants durant l'època franquista van afavorir que a les assemblees i reunions de coordinadora CCOO no semblés un moviment exclusivament masculí, però l'escassa presència de dones en els organismes dirigents mostren que el moviment obrer continuava sent considerat cosa d'homes.

Des dels seus inicis, CCOO es va caracteritzar per la voluntat d'aprofitar la legalitat franquista, a partir de la negociació dels convenis col·lectius i la participació en les eleccions sindicals. Al Sindicat Vertical, les persones properes a CCOO van entrar en contacte amb altres treballadors i treballadores amb diferents orientacions ideològiques. Per a algunes militants de CCOO, la participació en els organismes de l'OSE implicà un major esforç per ser escoltades que no pas a CCOO. ALV, jurat d'empresa des de 1963, que esdevingué vocal Social de l'OSE Tèxtil de Mataró el 1966 i que fou representant del tèxtil en la coordinadora de CCOO de Mataró fins l'octubre de 1967, compara la seva experiència en els dos darrers àmbits:

E.: ¿Entre hombres y mujeres, en el Sindicato Vertical, cómo se trataban los enlaces mismos?

Oh, bueno, la mujer siempre, sabes, marginándola un poco, y si querías que te escucharan tenías que plantarte y decir “oye, que yo digo esto, esto y esto”. Pues si ahora pasa en según que sitios, imagínate en aquella época. (...)

E.: ¿Y en Comisiones pasaba eso?

No tanto, ya había una... no sé. Había más conciencia. También había la tendencia esa que el hombre parecía que era el... pero no era tan marcada tan marcada⁷².

El predomini d'homes entre els enllaços sindicals va ser aprofitat pels activistes de CCOO. Teresa Buigas explica que durant els anys seixanta va parlar públicament en una reunió d'enllaços i tingué un gran impacte entre els homes presents:

El que passa és que psicològicament, veure una dona i además tan jove aixecar-se i plantar-li cara a la direcció del Sindicat Vertical va remoure més d'una consciència. Vam aconseguir molts contactes en aquella... aquella assemblea⁷³.

⁷² Entrevista a ALV, 8 de febrer de 2008.

⁷³ AHCO, entrevista a Teresa Buigas Poveda.

El fet que fos una dona la que s'enfrontava als dirigents del Sindicat Vertical apel·lava la masculinitat assistents, perquè si una dona jove s'atrevia a enfrontar-s'hi, ells, com a homes, havien de fer el mateix.

Tanmateix, el predomini masculí entre els enllaços feia molt difícil la participació activa de les dones. M. Àngels Franco Sala va sortir escollida com a jurat d'Indo entorn 1971. A més, fou elegida vocal social del Sindicat de Construcció, Vidre i Ceràmica. Es refereix a aquesta experiència en els següents termes:

Primer allò de que si normalment els homes són masculistes, els de la construcció crec que ho són més. Aleshores tenir allà una noia així joveneta i tal, pues mira que mona, tu. Mai havien tingut cap, no. Fins que n'obres la boca, quan ja obres la boca, llavors ja, alto⁷⁴.

Núria Casals fou escollida enllaç i després vicepresidenta de l'Agrupació d'Electricitat i Electrònica del Sindicat del Metall el 1975. Descriu les grans dificultats per integrar-se en un àmbit tan masculinitzat i masculista com era el Sindicat del Metall, cosa que implicava, en certa mesura, masculinitzar-se:

Jo em recuerdo les primeres vegades en los pasillos d'aquest edifici vaig demanar... no, la primera no em vaig ni atrevir a aixecar la mà i una companya del costat em va aixecar així el braç i vaig pensar "I ara què dic" [veu baixa]. Bueno, amb mal de panxa, nervis, "de qué voy a hablar", baba ba ba, tartamudeando... A més a més notaves molt... les dones no parlaven. Era el metall. El metall és un element masculí. Llavors parlar tu no era parlar tu, era: primer et miraven, primero te miraban y te decían si estabas buena o mala, perquè es notava, deies "Me cago en la hostia, lo que menos me importa en aquest mo...", llavors notaves que et tractaven diferent. Llavors era com aprendre també a donar una imatge de dir "Escolteu-me el que dic". O sigui, llavors fas... és fotut també, perquè llavors jugues un paper de, d'anul·lar de que ets..., perquè no és que volgués fer de tio, però en el fondo, en el món aquest per acceptar-te, t'accepten quan vas de tio també. Te sents una miqueta jugant un paper una mica masculí⁷⁵.

De fet, la mateixa candidatura de l'Agrupació d'Electricitat i Electrònica havia estat menys votada que les d'altres agrupacions perquè hi havia moltes dones:

⁷⁴ AHCO, entrevista a M. Àngels Franco Sala.

⁷⁵ AHCO, entrevista a Núria Casals Pérez. Entrevista a Núria Casals Pérez, 29 de maig de 2008.

Que era, vam fer la candidatura aquesta, l'Agrupació d'Electricitat i Electrònica, la Candidatura Unitària era bàsicament feta per dones, pues perquè érem... les dones treballem en el sector d'electricitat i electrònica. Llavors era la companya en aquell moment del Domingo Linde, que es deia Lucia... no me'n recordo que... bueno, érem bastantes dones, la candidatura. Llavors sí que a l'hora de votar, inclús, entre la gent progressista diguéssim, van haver-hi com menys vots a aquesta candidatura. Vam comentar: "Quina cosa més estranya?", i varios del progres ens van dir: "*Claro, es que tantas mujeres tal...*". I jo ja em vaig quedar parada, no no, se'm feia difícil d'entendre, vull dir, com si eren tots d'una candidatura unitària democràtica, hagués gent que preferís abstenir-se, perquè no és que votessin als fatxes abans que votar-nos a nosaltres. Em va semblar una miqueta alucine i sent concret, d'un parell d'empreses, d'empreses grans, ara no recordo si era la Vanguard o... que eren allò, una colla de delegats, d'enllaços sindicals que eren onze o dotze, vull dir, que eren molta gent que en bloc es van abstenir de votar-nos⁷⁶.

Les dificultats per integrar-se en un espai tan masculí com era el Sindicat Vertical a finals del franquisme, i CCOO en iniciar-se el seu procés de sortida a la llum i legalització, portà aquestes dones a masculinitzar la seva forma de parlar, actuar i fins i tot vestir. M. Jesús Pinto afirma que "et trobaves en espais molt masculins, que intentaves que no se't veiés el cos (...) era una forma de camuflar-te, una manera de no ser tan observada pel cos i més per les coses que plantejaves". Per això, feien servir pantalons, roba ampla i poc escotada. La mateix informant diu "Jo crec que era una manera de defensar-nos de l'agressió de com et miraven quan sorties a parlar en públic, perquè aquesta agressió existia, tu et senties observada de dalt a baix"⁷⁷.

Una de les paradoxes a les que s'enfrontaven les activistes de CCOO és que, amb la seva militància, van qüestionar els rols de gènere, que adscriuïen a les dones a l'àmbit domèstic. A més, es van incorporar a un moviment social considerat "propi d'homes". Però la militància de les dones al moviment obrer no era fàcil, perquè tenien moltes dificultats per ser considerades representatives del col·lectiu dels treballadors. I aquí arribem a una segona paradoxa: Les militants de CCOO, integrades en una organització amb un funcionament en bona mesura masculista, van veure les seves vides personals molt afectades per la implicació en l'antifranquisme. La gestió del temps, la forma de relacionar-se, les seves relacions de parella i familiars es van veure modificades, molt

⁷⁶ AHCO, entrevista a Núria Casals Pérez.

⁷⁷ Entrevista a M. Jesús Pinto Iglesias, 22 de maig de 2008. Núria Casals s'expressa en termes similars. Entrevista a Núria Casals Pérez, 29 de maig de 2008.

sovint sobrepasant els límits d'allò que era socialment acceptat per a les dones d'aquella època.

9.4 La vida personal i política: una frontera difusa

Les persones que van militar activament a les CCOO durant el franquisme hi dedicaren molt de temps. A més, les dones van haver compatibilitzar el treball remunerat, el treball domèstic i la militància, sovint en CCOO i un partit polític. La militància suposava nombroses reunions a les nits i els caps de setmana, i també participar en accions com ara manifestacions, repartiment de propaganda, realització de pintades i piquets de vaga. Com indica Anna M. Moya,

El que passa és que ens dedicàvem a això. No fèiem res més. (...)

E.: Com t'ho feies?

Doncs mira, sortint de treballar hi havia una reunió d'una cosa, una reunió d'una altra... però és que ens vam acostumar tant a una sèrie de gent estar sempre junts que bueno, el dia que no hi havia res, semblava que no sabies què fer. A lo millor et trobaves amb algú d'alguna d'aquestes coordinadores que t'he anomenat per acabar de parlar d'això o per acabar de decidir tal cosa perquè semblava que no se sabia què fer.

E.: I aquestes reunions quan eren? A la tarda? A la nit?

Es treballava, i es treballava a la tarda. Eren a les nits. Això em provocava problemes a casa, amb la mare sobretot, perquè jo arribava massa tard⁷⁸.

A banda dels problemes familiars que podia ocasionar, la gran quantitat de temps que requeria la militància activa portà algunes militants a abandonar els estudis que cursaven, combinant-los amb un treball remunerat⁷⁹.

Tantes hores dedicades a la militància i viscudes tan intensament –ja que compartien experiències com la por a la repressió, fugir la policia, sancions i acomiadaments– feia que les persones que militaven en una organització sovint es convertissin en amigues. Això era més clar en el cas de CCOO, que amb la seva voluntat

⁷⁸ Entrevista a Anna M. Moya Guixa, 1 d'abril de 2008.

⁷⁹ AHCO, entrevistes a M. Àngels Franco Sala, Josefa Moral Siles i Carmen Ortega Company. FU, entrevista a Ana Hero Sirvent. Aurora Gómez deixà els seus estudis universitaris el 1976, quan va decidir dedicar-se a l'organització del sindicat CCOO en el seu procés de legalització. AHCO, entrevista a Aurora Gómez Cano; BELENGUER, Elisenda, *Aurora Gómez...*, op. cit.

d'actuació oberta tenia menys mesures de seguretat que molts partits polítics, organitzats en cèl·lules on els membres de diferents cèl·lules no es podien conèixer entre ells. Núria Casals explica aquesta situació dins de l'MC:

Dintre del MC o de lo que era el petit embrió del Moviment Comunista aquí a Catalunya, pues potser caracteritzar aquest temps és, pues jo penso clandestinitat en el sentit d'una clandestinitat molt estricta, en el sentit de només conèixer la gent de la cèl·lula, de conèixer noms, bueno... (...) Pseudònims, després, de no tindre amistats, per dir-lo d'alguna manera (l'amistat es reduïa una miqueta a la gent de la cèl·lula i només et veies quan eren hores de reunió), de vigilar molt quan anaves pel carrer, de vigilar que no et segueixin, que tal... Bueno, jo crec que el tema de la repressió estava molt present⁸⁰.

En el cas de CCOO les relacions eren més àmplies, sobretot entre treballadors i treballadores del respectiu ram o localitat de treball, a més del partit al que es pogués pertànyer. El temps que dedicaven a la militància portava a què esdevingués el seu principal àmbit de sociabilitat. Com indica Anna Bosch,

Les nostres relacions humanes estaven també molt condicionades per això. No tenies temps de tenir amics que no estiguessin compromesos amb la lluita, perquè és que no tenies temps. Aleshores, les relacions humanes les acabaves fent amb la gent amb la que lluitaves. No podies fer-ho d'una altra manera⁸¹.

Algunes militants de CCOO també freqüentaven altres àmbits de sociabilitat, com els centres socials. Recordem que Conchi Castellano, quan estava sent “captada” per uns companys de treball que formaven part de CCOO, fou convidada a unes excursions a la muntanya i al Centre Social de Bufalà (Badalona). A M. Dolores Carrión, per la seva banda, una militant de l'MC li va suggerir que es presentés a les eleccions sindicals de 1975 i va portar-la al Centre Social de Can Mariner (Sta. Coloma de Gramenet). Allà es reunien joves de diferents partits i d'altres que no pertanyien a cap (els denominats “hippies” en to despectiu). Feien excursions, obres de teatre, cine-fòrums... plegats, sense

⁸⁰ AHCO, entrevista a Núria Casals Pérez.

⁸¹ AHCO, entrevista a Anna Bosch Parera. Vegeu també les entrevistes d'AHCO a Josefa Moral Siles i Carmen Ortega Company. Aquesta situació també afectava dones que participaven en CCOO però no eren considerades militants. AHCO, Carmen Giménez Tonietti. AML'H-AH, entrevista a Purificación Fernández García. Entrevista a Piedad Samper García, 4-19 d'octubre de 2005. Entrevista a Paquita Clavería Palos, 8 i 23 de febrer de 2007.

diferenciar-se per partits, encara que de vegades es podia saber el partit al que es pertanyia per la manera de vestir⁸². Es tractava d'un oci polititzat. Possiblement, aquests centres tingueren un paper significatiu en la “conscienciació” de futurs militants.

A l'anterior cita del testimoni d'Anna M. Moya, s'esmenta l'hora d'arribada a casa després de les reunions del PSUC o de CCOO com a font de conflicte amb els pares. La majoria de les dones que militaren a CCOO van iniciar la seva activitat quan encara residien a casa dels seus pares, i la majoria no veien amb bons ulls que arribessin tard a casa ni s'impliquessin en l'activitat política, per por a la repressió. Alguns, a més, temien els comentaris dels veïns respecte a la moralitat de les seves filles: que una dona arribés tard a casa, i més l'acompanyada algun home, podia portar els veïns a malparlar⁸³.

L'enfrontament amb els pares per la implicació política i, en alguns casos, per no voler seguir els rols de gènere establerts, generà importants tensions. A algunes, fins i tot, les van fer fora de casa. A ALV, filla de guàrdia civil, després que la detinguessin i mentre estava a l'espera de judici, el pare li dir que marxés de casa⁸⁴. A Pepa Monné, que a Barcelona residia amb la seva germana, aquesta la va fer fora de casa per fer campanya contra el referèndum de 1966 i no anar a votar⁸⁵.

Fou més habitual que decidissin independitzar-se per evitar els enfrontaments, tenir més llibertat o, simplement, estalviar patiment als pares⁸⁶. De vegades, traslladar-se a la ciutat per continuar uns determinats estudis o treballar era una manera d'allunyar-se de la conflictiva convivència familiar⁸⁷. Altres van marxar a viure en pisos compartits amb amics, cosa que tensava encara més les relacions amb els seus pares, per no considerar-ho “decent”⁸⁸. Cal recordar que fins el 1972, una dona de menys de 25 anys no podia deixar la casa dels seus pares legalment si no era per casar-se o fer-se monja, malgrat que la majoria d'edat estigués fixada en els 21 anys⁸⁹.

⁸² AHCO, entrevista a M. Dolores Carrión Cazorla.

⁸³ Entrevista a Aurora Salas Salvador, 13 de juliol de 2005. PALA, Giaime, “Entre paternalismo e igualitarismo. El PSUC y la cuestión de la mujer en los años del tardofranquismo”, *Mientras Tanto*, 97, 2005, p. 139. Per exemple, la militant comunista Maruja Ruiz afirma que els seus veïns pensaven que era prostituta, perquè s'encarregava de portar gent a reunions, de manera que sovint acompanyava homes. Citat a RABASSA, Jordi, “La tancada de Motor Ibérica (1976): les dones en el moviment obrer del tardofranquisme”, *op. cit.*, p. 29 i CEFID, fons oral Moviment Veïnal, entrevista a Maruja Ruiz Martos.

⁸⁴ Entrevista a ALV, 31 de gener de 2008.

⁸⁵ AHCO, entrevista a Pepa Monné Mola.

⁸⁶ AHCO, entrevista a M. Àngels Franco Sala.

⁸⁷ AHCO, entrevistes a Anna Bosch Parera i Cinta Llorens Sanz.

⁸⁸ AHCO, entrevistes a M. Dolores Carrión Cazorla i M. Jesús Pinto Iglesias.

⁸⁹ RUIZ FRANCO, Rosario, *¿Eternas menores? Las mujeres en el franquismo*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2007, p. 204.

Algunes van voler aconseguir més autonomia a partir del matrimoni⁹⁰. En paraules d'Isabel Aunió, es va casar “*para hacer la revolución*”. Era la manera d'anar a viure amb la seva parella, independitzar-se i poder dedicar-se a la política sense haver d'enganyar la seva mare⁹¹. Núria Casals i la seva parella també van fer el matrimoni per independitzar-se. Tot i així, van mostrar el seu rebuig al matrimoni tradicional casant-se per l'Església, però sense pràcticament celebrar-ho⁹².

Aquestes dones es casaven amb companys de militància. Com els CCOO i els partits on militaven eren el seu principal àmbit de sociabilitat, no resulta estrany que moltes d'elles trobessin parella entre els membres d'aquestes organitzacions. Diverses dones que havien militat al PCE-PSUC durant la II República i la Guerra Civil i posteriorment van tenir una participació molt activa a CCOO s'havien casat amb companys del partit⁹³. De manera similar, moltes de les dones que van militar a CCOO durant els anys seixanta i setanta van trobar parella a les CCOO, als partits on militaven o en altres moviments socials en els quals participaven⁹⁴.

Aquest fet és important, perquè emparellar-se amb algú aliè a aquests moviments i organitzacions podia dificultar molt l'activitat política de les dones⁹⁵. Les actituds de molts marits van resultar un gran obstacle. Ja s'ha vist que en el cas de les dones que van participar en CCOO perquè els seus marits les hi van posar en contacte, que alguns d'ells van voler matenir-les al marge de les reunions de CCOO⁹⁶. De vegades, militants de CCOO o de partits polítics antifranquistes van intentar que les seves companyes disminuïssin o deixessin la seva militància. Anna Bosch Parera explica el cas d'una companya d'Hispano Olivetti:

⁹⁰ Pel matrimoni com una possible forma d'autonomització de la família d'origen, per part de les dones treballadores, vegeu BORDERÍAS, Cristina, *Entre líneas. Trabajo e identidad femenina...*, op. cit., p. 173-174.

⁹¹ FU, entrevista a Isabel Aunió Morro.

⁹² AHCO, entrevista a Núria Casals Pérez.

⁹³ AHCO, entrevistes a Carme Casas Godessart i Carme Giménez Tonietti.

⁹⁴ AHCO, entrevistes a Joana Agudo Bataller, Anna Bosch Parera, Teresa Buigas Poveda, Adoración Díez Hernando, Mercedes López Arroyo, Pepa Monné Mola, Josefa Moral Siles, Anna Morató Sáenz, Consol Moreno Monterroso, Carmen Ortega Company, M. José Pardo Lanuza, Conxita Roig Frasquet i Georgina Villanueva Sánchez. Entrevista a Anna M. Moya Guixa, 4 de març-1 d'abril de 2008.

⁹⁵ M. Rosa Salicrú, per exemple, recorda el cas de tres noies que estaven intentant fer una comissió obrera a la seva empresa. Dos, en prometre's, van deixar d'anar a les reunions de CCOO de Mataró. Entrevista a M. Rosa Salicrú Pinós, 29 de febrer de 2008.

⁹⁶ FU, entrevista a Rosalia Sánchez Novell. Entrevista a Piedad Samper García, 14-19 d'octubre de 2005. Entrevista a M. Rosa Martínez Bereda, 28 de novembre-11 de desembre de 2007.

Vaig anar-li seguint la trajectòria, i la noia cada vegada més es va convertir en una líder indiscutible. Sí, hagués pogut ser realment una gran líder, hagués pogut deixar en segon terme els líders tradicionals. Doncs, el seu marit no ho va poder suportar (també és de CCOO) i li va demanar que plegués de l'empresa. O bé plegava de l'empresa o es separaven, perquè ell no podia suportar de veure la seva dona tan emprenedora i tan compromesa... Me'n recordo que després ens vam tornar a veure i que m'ho va estar explicant. Estava embarassada, i va decidir de plegar, i va deixar-ho (...) Al cap de bastants anys em sembla que va tornar a treballar, i em sembla que finalment es va separar del marit. En resum, que de dones com l'Anna en aquella època n'hi havia moltes. Quan el marit els deia: "Si us plau, has de triar entre el matrimoni i la lluita", doncs triaven el marit"⁹⁷.

No totes van escollir la parella. Per exemple, M. Dolores Carrión Cazorla va trencar una relació iniciada abans de la seva implicació sindical i política, en gran part perquè els seu promès s'hi oposava. El noi va prohibir-li que es presentés a les eleccions sindicals de 1975, però ella li va dir "*si mi padre no me ha prohibido ¿qué me vas a prohibir tú a mí?*". Un any després va acabar amb la relació"⁹⁸.

El cas de Teresa Buigas és més extrem. El 1969 fou escollida responsable política del PSUC a Badalona. Aquest càrrec li suposà haver d'imposar-se a homes molt més grans que ella, i també va generar importants tensions amb el seu marit, que van contribuir a la seva separació"⁹⁹. Les circumstàncies de Teresa Buigas no eren freqüents, perquè generalment, en aquestes parelles militants, els homes van assolir càrrecs més destacats"¹⁰⁰. Les dinàmiques de funcionament de CCOO i els partits clandestins i la menor responsabilitat en la cura dels fills van beneficiar-los.

Algunes militants van evitar aquestes situacions amb la solteria. Diverses testimonis procedents d'organitzacions catòliques obreres han assenyalat que ser soltera era un avantatge perquè, com indica Victòria Lázaro, "eres més lliure, no havies de donar comptes a ningú"¹⁰¹. Aquesta sensació de llibertat ser més lliure si no es tenia parella resulta comprensible en una societat on predominava la idea que les dones havien d'estar

⁹⁷ AHCO, entrevista a Anna Bosch Parera.

⁹⁸ AHCO, entrevista a M. Dolores Carrión Cazorla.

⁹⁹ AHCO, entrevista a Teresa Buigas Poveda.

¹⁰⁰ AHCO, entrevistes a Conxita Roig Frasquet i Georgina Villanueva Sánchez. De forma similar, la participació de Celia García al PSUC i les CCOO s'incrementà després de la mort del seu marit. AHCO, entrevista a Celia García López.

¹⁰¹ Entrevista a Victòria Lázaro Alquézar, 30 de gener de 2008. Vegeu també AHCO, entrevista a Resurrección Fernández Páez; entrevista a M. Rosa Salicrú Pinós, 22 de febrer de 2008. Altres dones militants de CCOO es van mantenir solteres, però no s'han referit tan clarament a la solteria com un avantatge.

sotmeses a l'autoritat del marit, i els atribuïa el treball domèstic i la cura dels fills. L'estudi sociològic de la fundació FOESSA de 1975 efectuà una sèrie de preguntes per conèixer l'assignació de tasques i responsabilitats familiars. Els seus resultats generals van ser els següents:

Taula 9.3 Opinions sobre l'orientació de la dona cap a la llar i la família. Persones que estan d'acord en percentage

Les tasques de la llar corresponen a la dona; només en cas de malaltia de l'esposa ha de fer-les el marit	82,3
L'educació dels fills petits és tasca de la mare; el pare només ha d'intervenir en casos excepcionals	51,9
La dona ha d'estar a casa quan el marit torna de treballar	78,9
La dona no ha de tenir, sense permís del marit, activitats fora de la llar	69,2
L'educació de la dona ha d'estar orientada a atendre una família més que a aprendre una professió	68

Font: FUNDACIÓN FOESSA, *Estudios sociológicos sobre la situación social de España. 1975*, Madrid, Euramérica, 1975, p. 377.

Com mostra la taula 9.3, una majoria aclaparadora d'espanyols pensava que les tasques de la llar corresponien exclusivament a les dones i que l'esposa havia d'estar a casa quan el marit tornava de treballar. Una majoria força àmplia considerava que les dones no havien de tenir activitats fora de la llar sense permís del marit i que l'educació de les dones havia d'estar adreçada primordialment a fer d'esposes i mares. També eren majoria –encara que no de manera tan clara– els que pensaven que l'educació dels fills petits era tasca de la mare.

Homes i dones van tenir respostes similars. Les variables que van condicionar més les respostes dels entrevistats foren l'ocupació (taula 9.4), el nivell d'estudis (taula 9.5) i l'edat (taula 9.6). Anteriorment, s'ha vist la sorpresa de Núria Casals en proletaritzar-se i traslladar-se a viure a Cornellà, on va trobar un ambient molt més masculista al que estava acostumada. Remei Bona, per la seva banda, s'ha referit al masclisme dels immigrants a Sabadell. Els resultats de l'informe FOESSA coincideixen en part amb aquestes opinions, ja que els qualificats d'agricultors o jornalers del camp en general estaven més d'acord amb els enunciats que els obrers; i els obrers, al seu torn, estaven molt més d'acord amb els enunciats que els que no pas els quadres superiors i professionals liberals, quadres mitjans i (de forma no tan marcada) empleats i funcionaris. D'aquesta manera, es podria deduir que

els immigrants recents a l'àrea metropolitana de Barcelona, procedents d'àrees rurals, tenien uns valors més masclistes que els treballadors manuals d'origen català. Els obrers (independentment del seu origen) tenien unes aspiracions més masclistes en les relacions matrimonials que no pas persones de classes mitjanes (taula 9.4). Aquest fet està en relació amb el nivell d'estudis. Les persones amb un nivell d'estudis superior als primaris estaven més en desacord amb els enunciat, especialment pel que fa a l'educació: consideraven l'educació dels fills petits no era tasca exclusiva de la mare i que l'educació de les dones no havia d'estar adreçada principalment a atendre la família. Les persones amb estudis de batxillerat o altres de grau mitjà en general no estaven d'acord en què les dones no poguessin tenir activitats fora de la llar sense permís del marit¹⁰². Tanmateix, cal tenir en compte que estaven d'acord en que les tasques de la llar corresponien a les dones i que la dona havia d'estar a casa quan arribés el marit (taula 9.5). Cal afegir també una altra variable: l'edat. Les persones més joves –sobretot aquelles entre 15 i 24 anys– solien estar menys d'acord amb els enunciat (taula 9.6). A partir de les dades anteriors, es poden començar a entendre les reticències d'algunes militants obreres a l'hora casar-se. Així mateix, és un element a tenir en compte per comprendre per què el moviment estudiantil fou un entorn menys hostil per la militància femenina que no pas el moviment obrer.

Entre les dones, les que tenien opinions més conservadores sobre el seu paper en el matrimoni eren les mestresses de casa, mentre que les que es mostraven més en desacord amb els enunciat de l'enquesta eren les dones que estudiaven i treballaven (taula 9.7). Cal recordar que força militants de CCOO es trobaven entre les que estudiaven i treballaven, almenys inicialment¹⁰³. Entre les dones amb treball remunerat, les qualificades com a obreres tenien les opinions més conservadores, exceptuant les treballadores independents (taula 9.8). Conforme s'ha anat veient, d'entre les dones que van participar en les CCOO durant el tardofranquisme, n'hi havia amb edats, formació i trajectòries laborals diverses. Probablement, els seus plantejaments sobre com havien de ser les relacions de parella devien eren també diversos, però algunes dades indiquen que les militants de CCOO estarien entre les dones menys conservadores.

¹⁰² Els investigadors de FOESSA afirmen que és així perquè entre els entrevistats amb estudis superiors, la majoria eren homes. FUNDACIÓN FOESSA, *Estudios sociológicos sobre la situación social de España. 1975*, Madrid, Euramérica, 1975, p. 382.

¹⁰³ Vegeu AHCO, entrevistes a Adoración Díez Hernando, M. Àngels Franco Sala, Aurora Gómez Cano, Josefa Moral Siles, Carmen Ortega Company i Ángeles Romero López. FU, entrevistes a Ana Hero Sirvent i Concepción Sánchez Medina. També s'ha vist com van combinar estudis i feina de dones que van ser molt actives en els moviments socials al Baix Llobregat, a VERNETTI, Graziella; BARBA, Maribel, *Deu dones no van voler ser dones ideals. La situació de les dones durant el franquisme a El Baix Llobregat*, Barcelona, Ecos, 2008, p. 15-17.

Taula 9.4 Opinions sobre l'orientació de la dona cap a la llar i la família, segons professió. Persones que estan d'acord en percentatge

	1	2	3	4	5	6	7	8
Les tasques de la llar corresponen a la dona	89	100	78,3	89,8	65,5	53,1	73	83,5
L'educació dels fills petits és tasca de la mare	56,2	83,3	52	63,7	38,7	34,4	41,8	58,4
La dona ha d'estar a casa quan el marit torna de treballar	94,4	97,2	76	83	65,1	62,5	71,9	85,6
La dona no ha de tenir, sense permís del marit, activitats fora de la llar	86,2	82,8	69,6	75,4	48,3	50	64,8	78,4
L'educació de la dona ha d'estar orientada a atendre una família	86	100	59,1	70,7	41,7	44,8	58,7	73,6

Font: FUNDACIÓN FOESSA, *Estudios sociológicos... op. cit.* p. 380.

- 1 Agricultors
- 2 Jornalers del camp
- 3 Empresaris amb assalariats
- 4 Empresaris sense assalariats i treballadors independents
- 5 Quadres superiors i professionals liberals
- 6 Quadres mitjans
- 7 Empleats i funcionaris
- 8 Obres

Taula 9.5 Opinions sobre l'orientació de la dona cap a la llar i la família, per nivell d'estudis

	Cap	Primaris	Batxillerat	Altres mitjans	Superiors
Les tasques de la llar corresponen a la dona	96,1	88,8	65,2	65,3	69,8
L'educació dels fills petits és tasca de la mare	75,4	60,1	29,3	44,9	31,5
La dona ha d'estar a casa quan el marit torna de treballar	94,6	86,4	64	63,4	62,1
La dona no ha de tenir, sense permís del marit, activitats fora de la llar	89,7	79,7	47,4	48,8	50
L'educació de la dona ha d'estar orientada a atendre una família	90,2	78,8	45,5	46,1	40,4

Font: FUNDACIÓN FOESSA, *Estudios sociológicos... op. cit.* p. 381.

Taula 9.6 Opinions sobre l'orientació de la dona cap a la llar i la família, per edats

	15-19	20-24	25-34	35-44	45-54	55-64
Les tasques de la llar corresponen a la dona	73,1	68,2	75,1	88,4	89,4	91,9
L'educació dels fills petits és tasca de la mare	29,5	39,1	45,5	57	59,6	70,1
La dona ha d'estar a casa quan el marit torna de treballar	68,8	64,8	71,8	82,4	88,8	90,3
La dona no ha de tenir, sense permís del marit, activitats fora de la llar	52,9	58	60,7	75,4	77,1	80,9
L'educació de la dona ha d'estar orientada a atendre una família	54,8	55,9	61,6	65,8	70	86

Font: FUNDACIÓN FOESSA, *Estudios sociológicos...* op. cit. p. 381.

Taula 9.7 Opinions sobre l'orientació de la dona cap a la llar i la família de les dones, per ocupació

	Mestresses de casa	Treballen	Estudien	Estudien i treballen
Les tasques de la llar corresponen a la dona	92,3	70,2	58,1	46,3
L'educació dels fills petits és tasca de la mare	59,3	51,7	29,1	26,5
La dona ha d'estar a casa quan el marit torna de treballar	85	77,6	56,6	48,4
La dona no ha de tenir, sense permís del marit, activitats fora de la llar	75,8	70	42,2	26,5
L'educació de la dona ha d'estar orientada a atendre una família	76,4	57,8	39,1	11,4

Font: FUNDACIÓN FOESSA, *Estudios sociológicos...* op. cit. p. 381.

Taula 9.8 Opinions sobre l'orientació de la dona cap a la llar i la família de les dones que treballen

	Professionals liberals i quadres	Empleades i funcionàries	Treballadors independents	Obreres
Les tasques de la llar corresponen a la dona	52,6	63,1	80,9	78,6
L'educació dels fills petits és tasca de la mare	26,3	41,2	66	65,2
La dona ha d'estar a casa quan el marit torna de treballar	52,6	68	91,5	88,6
La dona no ha de tenir, sense permís del marit, activitats fora de la llar	42,1	57,1	84,4	84,1
L'educació de la dona ha d'estar orientada a atendre una família	26,3	48	78,3	66,7

Font: FUNDACIÓN FOESSA, *Estudios sociológicos...* op. cit. p. 381.

Les relacions de parella de les dones activistes de CCOO no considerades militants, en general van ser força tradicionals, en comparació amb les de les militants. Durant els anys setanta, a mesura que la militància obrera femenina es va fer més comú i es van anar formant parelles de militants, el fet de ser parella sovint servia per reforçar l'activisme d'ambdós.

Malgrat les reticències que poguessin tenir algunes dones militants, les relacions afectives militants es produïen, de vegades sota paràmetres lleugerament diferents als de les persones no vinculades a l'antifranquisme. Com s'ha explicat, a les organitzacions antifranquistes, sobretot fins als anys seixanta, tenir una vida privada conforme a la moralitat de l'època es va considerar molt important per fer proselitisme¹. Tanmateix, des dels anys cinquanta s'estaven produint importants canvis en la cultura juvenil, sobretot entre els estudiants universitaris, que van generar una subcultura progressista que afectà a gustos artístics, formes de vestir i com es relacionaven homes i dones². Des de finals dels anys seixanta, en el moviment estudiantil convivien homes i dones militants, s'hi establien parelles i de vegades es produïen relacions prematrimonials. Fins i tot, en alguns casos, aquestes mateixes persones es van separar uns anys després, en plena dictadura³.

Dues dones que posteriorment van militar en CCOO, van viure de forma molt intensa aquests canvis en la cultura juvenil, sobretot a partir dels efectes de Maig de 68 a França. M. Jesús Pinto explica com la va afectar l'entrada a la Universitat, el 1968:

Però per mi va representar sobretot l'aspecte cultural de l'any 68, i no l'aspecte organitzatiu i l'aspecte més polític, no?, sinó l'aspecte més personal fins i tot, de pensar que podia tenir un projecte de vida que no tenia perquè reproduir altres coses que s'estaven reproduint anteriorment. I que podia plantejar-me coses molt diferents, que fins i tot el meu horitzó, lo de casar-me, era algo que desapareixia. Com a mínim era una opció però fins i tot mal contemplada, no? No només en el sentit econòmic, sinó la qüestió de viure la sexualitat

¹ Vegeu el capítol 8. Pel perill que suposava pel PSUC les infidelitats matrimonials entre els matrimonis dels militants, vegeu AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Miró [Josep Sarradell] a Gregorio" [López Raimundo], 9 de febrer de 1969, c. 58, carp. 1968-1 i "Carta d'Agramunt", rebuda l'agost de 1969, c. 58, carp. 1969-2. Per un exemple d'article en el que s'anima a les militants comunistes a mostrar que són bones esposes i mares, vegeu Cinta Roig, "Les obreres, força ascendent", *Treball*, núm. 265 (juliol-agost de 1965), p. 2.

² Rodríguez Tejada, Sergio, "Compañeras: la militancia de las mujeres en el movimiento estudiantil antifranquista en Valencia", *Historia del Presente*, núm. 4 (2004), pp. 123-146 y *Zonas de libertad. Dictadura franquista y movimiento estudiantil en la Universidad de Valencia*. Valencia: Universitat de València, 2009, vol. 1, p. 434-442.

³ AHCO, entrevista a Isidor Boix Lluch.

d'una manera independent, lliure, sense lligams, no? Tot això és central per mi en aquell moment⁴.

Els canvis en la cultura juvenil van anar més enllà de les aules universitàries. Anna Bosch va estudiar batxillerat a Barcelona entre 1968 i 1970. En reflexionar sobre la seva experiència el primer any, li va escriure a una amiga:

“En quant a la religió em declaro agnòstica, en quant a la societat em declaro socialista”. La paraula socialisme ja tenia sentit per a mi després d'aquesta lectura d'Engels. “I en quant a les qüestions morals... em declaro amoral”. En aquesta època tota la qüestió del sexe, les relacions sexuals –era el maig del 68–, estava present i en revisió. Després d'haver viscut en un ambient on tot el que tenia a veure amb el sexe estava prohibit, era un pecat..., per mi també va ser tot un procés canviar de punt de vista, veure-ho d'una altra manera i pensar que està molt bé fruir del que la vida et dona. I amb aquesta definició meva d'amoral em donava el permís per poder experimentar en aquest terreny, cosa que abans tenia molt interioritzat que tot era pecat, que estava prohibit...⁵

Aquests canvis van ser més tardans en l'àmbit obrer. Durant els anys seixanta, al moviment obrer hi havia una moral sexual més estricta que a l'estudiantil. Fins a finals del anys seixanta no consten persones que convisquessin abans de casar-se⁶.

Durant els anys setanta, alguns estudiants vivien en pisos compartits, a imatge de les comunes *hippies*. En el cas de militants de CCOO, entre finals dels anys seixanta i principis dels setanta hi hagué una comuna a Sabadell, on hi van viure Antoni Farrés i Remei Bona. Es tractava de militants de CCOO i del FOC en aquells moments, que després van passar a militar al PSUC. Hi vivien unes set persones, inclosa una parella amb dos fills i, a més, Remei Bona i Antoni Farrés van tenir una filla allà. L'objectiu era abolir la propietat privada, de manera que es compartien despeses i els béns eren comuns. Teòricament, es repartia el treball domèstic⁷ però, segons Remei Bona, els homes, si podien, no feien res. Aquesta qüestió es va solucionar contractant una assistenta. La resta

⁴ AHCO, entrevista a M. Jesús Pinto Iglesias.

⁵ AHCO, entrevista a Anna Bosch Parera.

⁶ Una excepció és Purificación Fernández García, ja que va anar a viure amb el seu company el 1943 i es casaren anys després. Aquest fet s'explica pel costum de “llevarse a la novia” d'algunes zones d'Andalusia Oriental i Múrcia, on no era estrany que les parelles convisquessin sense haver-se casat. També fou el cas de la mare de Josefa Moral Siles. AML'H-AH, entrevista a Purificación Fernández García. AHCO, entrevista a Josefa Moral Siles.

⁷ AHCO, Biografies obreres, entrevista a Antoni Farrés Sabater.

de membres adults de la comuna estaven poc a casa perquè anaven a reunions polítiques, i Remei Bona es quedava amb els nens. Quan Antoni Farrés fou detingut i va fer el servei militar, ella va decidir deixar la comuna. En tornar ell, van anar a viure junts⁸. Entre els militants de CCOO les comunes sembla que foren poc freqüents i la seva plasmació no sempre qüestionava, a la pràctica, la distribució tradicional del treball domèstic.

Entre alguns grups d'extrema esquerra es parlava de l'amor lliure, encara que sense escriure-hi al respecte. S'argumentava que la família tradicional era pròpia de la moral burgesa⁹. En tenim un exemple a Plataformas de CCOO, on ALV afirma que Dídac Fàbregas, conegut com el *Pájaro*, feia servir aquest tipus d'argumentacions per tenir relacions sexuals amb algunes membres del grup:

A nosotras no, porque procedíamos de la cosa religiosa, pero a las chicas las que buscaba era para meterse en la cama con ellas, ¡pero con un descaró...!

E.: ¿Eso era cuestión del Pájaro o había otra gente que lo hacía?

Sí, otra gente, también. Pero él, todavía más. Tuvo una criaturita con una en Ciudad Meridiana que no estaba en esto. Tuvo una criatura. Nunca ha querido saber nada de él. Un personaje muy raro muy raro (...)

E.: ¿Entre las compañeras, eso se comentaba?

Sí.

E.: ¿Y cómo lo veían?

Mal.

E.: ¿Y los compañeros, cómo lo veían?

También mal, no es que lo vieran bien. Ellos estaban acostumbrados a tener una relación sexual muy libre, como ahora, pero nosotras como veníamos de allá, pues éramos unas carcas [riu]. Hombre, a esos extremos, ya según qué cosas tampoco todo el mundo estaba en esa postura.

E.: Y en el caso de las mujeres, ustedes no entraban en esta dinámica, pero las que sí lo hacían...

Quedaban desmontadas.

E.: ¿Por qué?

Porque se notaba después que se habían aprovechado de ellas. Los otros se lo planteaban a un nivel frío, y ellas ponían sentimientos... Sí, sí.

E.: Tal como lo dice, parece bastante general.

⁸ AHCO, entrevista a Remei Bona Puigvert.

⁹ SALA, Antonio; DURAN, Eduardo, *Crítica de la izquierda autoritaria en Cataluña, 1967-1974*, París, Ruedo Ibérico, 1975, p. 136-139.

Sí, sí, bastante general. Nosotras éramos, yo que sé, nos debían ver como bichos raros. Decíamos que no.

E.: ¿Y esto se teorizaba?

No. Bueno, se teorizaba hablando de la propiedad privada, que nadie era de nadie.

E.: ¿Se hablaba de amor libre?

Sí, un poco. Un poco, pero no demasiao. Se llevaba más a la práctica que no se hablaba¹⁰.

No s'ha trobat evidències que membres de CCOO practiquessin l'amor lliure o teoritzessin al respecte. Sembla que el més habitual fou la formació de parelles que es van conèixer militant, que convivia un cop contraïen matrimoni o, durant els anys setanta, sense necessitat de fer-ho.

Algunes de les militants de CCOO que s'emparellaren amb companys de militància durant els anys setanta afirmen que van convida abans de casar-se. En algun cas perquè el company ja estava casat (i fins el 1981 no existí la Llei del divorci)¹¹ però, majoritàriament, era una decisió voluntària. Expressava el qüestionament del matrimoni tradicional, en un moment en què viure amb la parella sense estar casats estava molt mal vist¹². Pot resultar il·lustrativa del conservadorisme de la societat del moment una enquesta realitzada a joves entre 15 i 29 anys el 1968 (força més oberts en aquestes qüestions que persones més grans) en la qual el 50% afirmaven que una dona no podia mantenir relacions sexuals prematrimonials en cap circumstància, i el 46%, respecte els homes. També hi havia una doble moral, doncs a l'informe FOESSA de 1975, el 59% dels joves pensava que no tenia importància que l'home no arribés verge al matrimoni, mentre que el 32% ho pensava respecte les dones¹³.

De vegades, es van produir relacions entre persones ja tenia parella. Alguns dirigents obrers (amb parella o sense) van tenir un notable èxit entre les dones militants. En aquestes situacions, sovint es tolerava que un home casat tingués una relació extraconjugual amb una companya, però no que se separés¹⁴. Quan un militant (home o dona) se separava per estar amb una nova parella, sovint es produïa un rebuig frontal. Entre els anys seixanta i principis dels setanta hi hagué persones que van haver d' "exiliar-se" amb la nova parella,

¹⁰ Entrevista a ALV, 8 de febrer de 2008.

¹¹ Fou el cas de Josefa Moral Siles.

¹² AHCO, entrevistes a M. Dolores Carrión Cazorla, Adoración Díez Hernando, Isabel López López, Consol Moreno Monterroso i M. Jesús Pinto Iglesias.

¹³ Citat a MARTÍN SERRANO, Manuel (dir.), *Historia de los cambios de mentalidades de los jóvenes entre 1960-1990*, Madrid, Instituto de la Juventud, 1994, p. 124-125.

¹⁴ Entrevista a Agustí Prats Martí, 5 de juny de 2008.

per evitar la pressió dels companys de partit o CCOO i, fins i tot, possibles delacions davant la policia¹⁵. En el cas d'una dona casada, el rebuig era encara major i podia significar l'allunyament del grup i, en conseqüència, de l'activitat política. Aquestes qüestions, que poden semblar anecdòtiques, de vegades tenien profundes implicacions personals i polítiques. A Terrassa, la relació extramatrimonial entre un dirigent del PSUC i CCOO i l'esposa d'un altre provocà un important malestar en ambdues organitzacions, en un moment de dificultats internes. El dirigent quedà molt deslegitimad a la localitat, encara que no a nivell de Catalunya i Espanya. Ella es va separar i deixà la seva implicació política¹⁶.

Algunes militants de CCOO es van separar de les seves parelles durant els anys setanta. Van ser poques les que ho van fer a principis de la dècada, i una d'elles va patir un fort rebuig¹⁷. Algunes més ho van fer a finals dels setanta¹⁸ i, sobretot, a principis dels anys vuitanta, sent de les primeres que van fer servir la Llei del divorci¹⁹. Malgrat que a mitjans dels anys setanta la majoria d'espanyols estaven a favor de la legalització del divorci, una altra cosa era opinió que els mereixien les persones separades. Per exemple, l'informe FOESSA de 1975 indicava que el 71,6% dels entrevistats estaven d'acord en què l'Estat havia de permetre el divorci en determinades circumstàncies, però el 85,2% considerava que el matrimoni s'havia de mantenir unit si hi havia fills petits²⁰. En anys posteriors les opinions respecte el divorci van tendir a liberalitzar-se, però no s'ha d'oblidar que a principis dels anys vuitanta, una separació o un divorci no eren gens comuns²¹.

Sembla que les relacions de parella entre militants antifranquistes, especialment les més joves, seguien paràmetres una mica diferents de la majoria de la població. Tanmateix, dins l'àmbit obrer, el qüestionament del matrimoni com a única forma vàlida de conviure i com a vincle indissoluble va ser força posterior que en l'àmbit estudiantil i professional. Segons la percepció d'Anna M. Moya Guixa:

¹⁵ Per a un exemple (entre d'altres), GUTIÉRREZ, Pepe, *Elogio de la militancia. Historia de Juan Rodríguez. Comunista del PSUC*, Barcelona, El Viejo Topo, 2004, p. 170-178.

¹⁶ Sobre les repercussions al PSUC d'aquesta qüestió, vegeu AHPCE, Nacionalidades, Cataluña, Carta de Miró [Josep Sarradell], 31 d'agost de 1972, c. 59, carp. 1972.

¹⁷ AHCO, entrevistes a Teresa Buigas Poveda i M. Eugènia Sánchez Carraté. Ambdues es van separar entorn el 1971.

¹⁸ AHCO, entrevistes a Núria Casals Pérez, Conchi Castellano Remesa i M. Jesús Pinto Iglesias. Núria Casals va iniciar després una relació amb una dona.

¹⁹ AHCO, entrevistes a Joana Agudo Bataller, Anna Bosch Parera, M. Ángeles López Arroyo i Conxita Roig Frasquet.

²⁰ FUNDACIÓN FOESSA, *Estudios sociológicos... op. cit.* p. 395.

²¹ FUNDACIÓN FOESSA, *Informe sociológico sobre el cambio social en España. 1975-1983*, Madrid, Editorial Euramérica, 1983, p. 398, 412.

En aquests ambients ja hi havia moltes separacions matrimonials, cosa que en altres ambients potser eren més escasses. Encara es veia com una cosa molt estranya, una cosa molt grossa, i allí ja no. Hi havia diferència entre els sectors que provenien del món obrer, amb els més intel·lectuals. Un altre món, hi havia diferència.

E.: El món obrer com era?

Era més conservador²².

Si bé la manera en què s'establien les relacions de parella durant els anys setanta podia resultar heterodoxa per l'època, el repartiment del treball domèstic normalment no ho era tant. Moltes de les dones entrevistades van desenvolupar gran part de seva militància vivint amb els pares, de manera que el treball domèstic el repartien amb la mare²³. De vegades, també ho feien un cop vivien en parella. Per tant, la distribució del treball domèstic entre dones facilitava la militància de les filles. Era el cas de Conchi Castellano:

Cuando lo tuve, como mi madre estaba en casa también aguantaba al niño pa[ra] que yo durmiera la siesta. Dormía la siesta y me levantaba pues igual a las seis y si tenía reunión me iba a alguna reunión y si no tenía reunión pues lo propio: planchar, lavar... lo que hemos hecho toas las mujeres²⁴.

Con ha indicat Elionor Sellés, la militància femenina era un exercici d'autonomia personal que necessitava complicitats familiars²⁵, sovint d'altres dones. Algunes informants esmenten la col·laboració de les seves mares a partir d'altres vies, com ara prenent nota d'encàrrecs ("fent de secretaria"²⁶) o a partir de la seva complicitat amb les reunions que celebraven a casa seva²⁷, però no sembla una situació habitual²⁸.

²² Entrevista a Anna M. Moya Guixa, 12 de març de 2008.

²³ AHCO, entrevista a Josefa Moral Siles.

²⁴ AHCO, entrevista a Conchi Castellano Remesal. Vegeu també AHCO, entrevista a Mercedes López Arroyo.

²⁵ SELLES, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític...*, op. cit., p. 591.

²⁶ Entrevista MTR, 9 de febrer de 2007.

²⁷ AHCO, entrevistes a Conxita Vila Puigdefàbregas i Olga Miralles i Fossas.

²⁸ A BORDERÍAS, Cristina; BORRELL, Mònica; IBARZ, Jordi; VILLAR, Conchi, "Los eslabones perdidos...", op. cit., 26, 2003, p. 184 s'ha detectat en dones que van militar a CCOO abans de 1969.

Tampoc era freqüent que les militants de CCOO compartissin el treball domèstic amb les seves parelles. A més, sembla que aquesta forma de distribució del treball domèstic va fer-se abans entre parelles que tenien estudis mitjans o superiors²⁹.

Un moment de gran transcendència a l'hora de fer possible la militància d'aquestes dones era quan tenien fills. Algunes militants de CCOO i la pràctica totalitat d'activistes que eren esposes d'homes militants, s'encarregaven del treball domèstic i l'educació dels fills gairebé en solitari. Els seus marits sovint estaven absents, fos per les activitats vinculades a la militància o a causa de la repressió³⁰. M. Rosa Martínez Bereda recorda que ho exposava al marit:

Mai vaig pensar “què s'enreda?”, no. Quan els nanos van ser més grans sí que vaig dir “Es que tu no participes gens de l'educació dels nanos. Lo que surti sortirà”, vull dir... Quan ja veien que ja eren més grans i que hi havia problemes, aleshores. Perquè a l'adolescència va haver molts canvis, d'ells a nosatres, canvis tremendos³¹.

Les militants nascudes a finals dels anys quaranta i principis dels cinquanta, habitualment no van tenir fills durant la dictadura³². Aquelles que en van tenir, de vegades van deixar temporalment la militància³³. Altres, van poder continuar amb la militància perquè comptaven amb el suport de les seves mares³⁴ o de la parella i sogres³⁵.

Per moltes militants fou una època trepidant, de dedicació intensiva a l'activisme polític i sindical, afavorida per “l'endogàmia” i perquè el cercle de relacions coincidia amb els companys i companyes de militància. Com indica Carmen Ortega,

Home! Jo, per sobre de tot en aquell moment lo que primava més era el... el treball sindical i polític més que res. A banda de la família! Però vull dir... i el treball també. Vull dir, és que estava tot molt interrelacionat. Com que la família, el meu marit diguem-ne, estàvem

²⁹ AHCO, entrevista a Anna Morató Sáenz, M. Eugènia Sánchez Carraté. Entrevista a Anna M. Moya Guixa, 1 d'abril de 2008. Entrevista a Ascensió Solé Puig, 27 de desembre de 2006.

³⁰ AHCO, Carme Casas Godessart i Cèlia García López. AML'H-AH, Purificación Fernández García. Entrevista a Paquita Clavería Palos, 8 i 23 de febrer de 2007. Entrevista a M. Rosa Martínez Bereda, 28 de novembre de 2007. Entrevista a Piedad Samper García, 14 i 19 d'octubre de 2005 (no van tenir fills).

³¹ Entrevista a M. Rosa Martínez Bereda, 28 de novembre de 2007.

³² AHCO, entrevistes a Adoración Díez Hernando, Mercedes López Arroyo, Isabel López López, Josefa Moral Siles, Consol Moreno Monteroso, Carmen Ortega Company i M. Jesús Pinto Iglesias. S'ha indicat la tendència de les dones militants dels anys setanta a posposar la maternitat a BORDERÍAS, Cristina; BORRELL, Mònica; IBARZ, Jordi; VILLAR, Conchi, “Los eslabones perdidos...”, p. 204.

³³ AHCO, entrevista a Joana Agudo Bataller.

³⁴ AHCO, entrevista a Conchi Castellano Remesal.

³⁵ AHCO, entrevista a Anna Morató Sáenz.

tots ficats en el sindicalisme i en la política. Vull dir, estàvem molt al complot, diguem-ne. I com que amb les treballadores estava jo, amb la gent, sobretot amb la majoria de companyes també... també treball per mi significava tasca política-sindical i el... i en la família també parlàvem de lo mateix. Vull dir que tot s'interrelacionava molt, no?³⁶

Aquest estil de vida era feia difícil de combinar amb la maternitat. A més, moltes d'elles expliciten que no estaven disposades a ser mares en aquelles circumstàncies, ja que patien un seriós risc de ser empresonades³⁷. Fins i tot, alguna van avortar.

Després de la mort de Franco, amb edats entorn els 30 anys, algunes militants de CCOO van decidir ser mares. La maternitat els generà un nou escenari, on la militància fou més difícil. Per mantenir-la, es recolzaven en les seves mares o sogres³⁸ o –menys habitualment– van repartir les seves responsabilitats en la cura dels fills amb la seva parella³⁹. En aquesta època moltes dones van abandonar la militància pels desacords polítics, la voluntat de reprendre altres projectes personals i, també, per les dificultats per combinar la militància amb el treball remunerat i la maternitat.

Les militants de CCOO van participar d'una subcultura progressista que tenia els seus orígens en el moviment estudiantil dels anys seixanta. El seu origen estava en la relativa endogàmia dels militants antifranquistes i també en la necessitat de compartir uns referents culturals, per reafirmar junts la visió de la realitat i adquirir la força necessària per enfrontar-se al règim, malgrat la repressió. En aquella època les persones d'ideologia antifranquista, malgrat les diferències entre grups, compartien referents musicals –entre els que destaca la Nova Cançó– i també estètics, com podrien ser el *Guernika*, o els retrats d'Ernesto *Che* Guevara. També tenien altres elements en comú, com l'estètica personal i les formes de relació entre homes i dones militants⁴⁰. L'estètica personal, en el cas de les noies, implicava l'ús freqüent de pantalons, camises i jerseis amples... que resultava menys “femenina” que l'estètica habitual d'altres noies⁴¹.

L'extensió d'aquesta subcultura progressista podria tenir relació amb la presència al moviment de persones que es van proletaritzar i que havien militant prèviament en el

³⁶ AHCO, entrevista a Carmen Ortega Company. Vegeu també l'entrevista a Josefa Moral Siles.

³⁷ AHCO, Carmen Ortega Company, M. Jesús Pinto Iglesias.

³⁸ AHCO, entrevistes a Mercedes López Arroyo, Josefa Moral Siles, Carmen Ortega Company. En el cas d'Isabel López López, es recolzà en la seva àvia. AHCO, entrevista a Isabel López López.

³⁹ AHCO, entrevistes a Adoración Díez Hernando i M. Jesús Pinto Iglesias.

⁴⁰ RODRÍGUEZ TEJADA, Sergio, *Zonas de libertad. Dictadura franquista y movimiento estudiantil en la Universidad de Valencia. Vol. I (1939-1965)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2009, p. 434-442.

⁴¹ AHCO, entrevista a M. Dolores Carrión Cazorla.

moviment estudiantil. A més, la subcultura també arribava a través del partit on s'estava militant. Així mateix, s'ha pogut comprovar que joves amb diferents ocupacions i procedències⁴², ja abans de militar en CCOO, havien decidit viure la seva sexualitat i les seves relacions de parella d'una manera diferent a com els havien ho inculcat des de la infantesa.

9.5 Les militants de CCOO i la conflictivitat laboral femenina

La militància sindical va condicionar les trajectòries laborals i la vida privada de les militants de CCOO però, evidentment, també va tenir conseqüències en el seu lloc de treball. En analitzar l'extensió de CCOO, s'ha pogut constatar com la presència dels seus militants en els centres de treball solia afavorir que s'hi produïssin protestes. En el següent apartat s'analitzarà com les militants de CCOO van impulsar les reivindicacions laborals, i com per assolir-les de vegades van fer servir la negociació, els mecanismes legals dels que disposaven i també diverses formes de protesta. També s'estudiaran les reivindicacions plantejades i les divergències sobre quines eren les demandes prioritàries entre les militants de CCOO i els companys i companyes de feina.

9.5.1 Les impulsores de les protestes

S'ha pogut comprovar com les protestes laborals no necessàriament estaven relacionades amb les organitzacions obreres antifranquistes, especialment fins a finals dels anys seixanta. Dones que després van militar en CCOO recorden com, durant els anys cinquanta i seixanta, algunes companyes de feina que en aquells moments no tenien contacte amb l'oposició organitzada al règim, van liderar protestes laborals i negociacions amb els patrons per millorar les condicions de treball. En alguns casos atribueixen aquesta forma d'actuar a la seva ideologia anarquista, o antifranquista en general⁴³.

Algunes dones es van convertir en referents de les seves companyes per haver encapçalat algunes protestes o negociacions davant els empresaris. Durant els anys seixanta, aquesta forma d'actuar es pot relacionar amb la militància en organitzacions

⁴² AHCO, entrevistes a M. Jesús Pinto Iglesias i Anna Bosch Parera.

⁴³ AHCO, entrevistes a Maria Bigordà Montmany, Teresa Buigas Poveda i Georgina Villanueva Sánchez.

catòliques obreres, i va aquest lideratge el què va portar alguns militants del moviment obrer a voler contactar amb elles⁴⁴. Tanmateix, durant tota la dictadura hi hagué dones que van adquirir aquest caràcter de referent per la seva actuació en conflictes col·lectius, sense necessitat de militància política o activisme social previ. Com indica M. Dolores Carrión, no sempre eren les militants les que protestaven:

Las militantes, todas calladitas, y yo que no tenía ni puñetera idea, iba delante (...) bueno, que no estaba encuadrada. Pero mira, se habían fijado en mí para que me presentara [a les eleccions sindicals]⁴⁵.

També s'infereix de les seves paraules que les organitzacions obreres antifranquistes, com CCOO, volien atreure aquestes dones que protestaven⁴⁶. Un cop algú s'integrava a CCOO, s'assumia que havia de posar-se al capdavant de les reivindicacions dels companys i companyes de treball.

Per fer-ho, aquestes militants recorrien als mitjans legals i d'altres que, en el context de la dictadura franquista, no estaven permesos. Algunes dones sense militància prèvia es van presentar a les eleccions sindicals, de vegades animades per companys i companyes per la seva actitud reivindicativa⁴⁷. A través de les persones que van conèixer a les reunions de l'OSE, entraren en contacte amb el moviment obrer⁴⁸. En altres casos, fou la militància prèvia en grups com les organitzacions catòliques obreres durant els anys seixanta⁴⁹, el PSUC⁵⁰ o les mateixes CCOO⁵¹ allò que va dur aquestes dones a presentar-se a les eleccions sindicals. Malgrat ser elegides com a enllaços sindicals o jurats d'empresa, sovint van tenir dificultats, perquè en el jurat hi havia persones que no compartien els seus plantejaments. Aquesta situació es va produir sobretot fins a 1975, quan es va produir una victòria de les CUD a nombroses empreses. Conchi Castellano Remesal, escollida enllaç el

⁴⁴ Entrevista a ALV, 30 de gener de 2008-8 de febrer de 2008. Entrevista a M. Rosa Salicrú Pinós, 22-29 de febrer de 2008.

⁴⁵ AHCO, entrevista a M. Dolores Carrión Cazorla.

⁴⁶ Vegeu també FU, Entrevista a Sabina Figueras Junquer (poc abans de la fundació de CCOO).

⁴⁷ FU, entrevista a Sabina Figueras Junquer. AHCO, entrevista a M. Dolores Carrión Cazorla.

⁴⁸ AHCO, entrevistes a M. Dolores Carrión Cazorla i Olga Miralles i Fossas.

⁴⁹ Entrevista a ALV, 30 de gener de 2008-8 de febrer de 2008.

⁵⁰ En sectors com la sanitat, l'ensenyament d l'Administració Pública hi tenien més presència els partits antifranquistes que les plataformes sindicals com CCOO. AHCO, entrevistes a Cinta Llorens Sanz, Anna Morató Sáenz i M. Eugènia Sánchez Carraté.

⁵¹ AHCO, entrevistes a Núria Casals Pérez, Conchi Castellano Remesal, Adoración Díez Hernando, Aurora Gómez Cano, Mercedes López Arroyo, Josefa Moral Siles, Conxita Roig Frasquet. FU, entrevistes a Isabel Aunió Morro, Aurora Huerga Barquín, Concepción Sánchez Medina, Mercè Sellés Comellas. Entrevista a Teresa Cortina Cirera, 21 de gener de 2007.

1971, es referia al jurat d'empresa com als "*once hombres sin piedad*". Cap d'ells estava vinculat a l'oposició al règim i van obstaculitzar l'equiparació salarial d'homes i dones. En altres casos, entre els jurats i enllaços hi havia militants de diverses organitzacions antifranquistes⁵².

El fet que tinguessin un càrrec sindical els permetia tenir temps per assessorar-se legalment sobre els seus drets i deures, reunir-se a l'OSE, establir contactes amb càrrecs sindicals d'altres empreses (i sovint militants del moviment obrer antifranquista) i, en alguns casos, estar a les comissions negociadores del conveni. Tanmateix, tot això difícilment hagués tingut conseqüències sense el recolzament dels companys i companyes.

Conscient d'aquesta situació, CCOO va preconitzar des dels seus inicis la necessitat de combinar l'aprofitament dels mitjans legals amb les formes d'organització obrera que havien funcionat abans de la seva fundació: les comissions de treballadors o treballadores, és a dir, les comissions obreres en minúscula⁵³. En aquestes comissions, un grup reduït de treballadors o treballadores es reunien (sovint fora de les instal·lacions de l'empresa⁵⁴) i plantejaven les seves reivindicacions i l'estratègia per aconseguir-les. Posteriorment, quan era factible, ho exposaven al conjunt dels treballadors, en assemblea. El fet que hi hagués persones vinculades o afins a la comissió obrera de vegades va resultar determinant a l'hora d'efectuar algunes aturades. Per exemple, Adoración Díez explica com es dugueren a terme algunes aturades a l'empresa metal·lúrgica barcelonina Cosmo:

Tenies la gent estratègicament col·locada a l'empresa, i si tu havies fet una reunió de Comissions, i demà s'havia de parar per això... o no s'havien de començar les cadenes...com t'havies reunit prèviament...un dona un avís aquí, l'altre dona un avís allà, i un altre dona l'avis aquí, i la fàbrica la teníem parada; perquè cadascú tenia la seva zona d'influència i el seu àmbit de treball⁵⁵.

Tanmateix, la creació d'aquestes comissions no va ser possible a totes les empreses. Per exemple, Josefa Moral explica que, després d'entrar en contacte amb CCOO, es posà

⁵² AHCO, entrevistes a M. Àngels Franco Sala (Indo) i Georgina Villanueva Sánchez (Fabra i Coats). Entrevista a Mariano Aragón Pascual, 12 de febrer de 2013.

⁵³ AHCO, entrevistes a Teresa Buigas Poveda, Conchi Castellano Remesal, Adoración Díez Hernando, Celia García Sánchez, Aurora Gómez Cano, M. José Pardo Lanuza i M. Jesús Pinto Iglesias.

⁵⁴ AHCO, entrevistes a Isabel López López i Conxita Vila Puigdefàbregas pel cas de la SEAT i a Conchi Castellano Remesa, per Piher. La formació de comissions obreres d'empresa no era exclusiva de CCOO: a la del Banc Guipuscoa hi havia membres de CCOO i del que després seria CGT (AHCO, entrevista a Aurora Gómez Cano) i a Faessa també hi havia una comissió obrera, amb diversos membres de Plataformas de CCOO (Entrevista a Dolors Torrent Rius, 11 de novembre de 2011).

⁵⁵ AHCO, Adoración Díez Hernando.

d'acord amb dues militants més de la fàbrica on treballava (Eurocorset) per plantejar les primeres reivindicacions. Aquestes dues companyes foren acomiadades, després d'haver estat detingudes el 1972 en l'assemblea de CCOO del metall de Vallvidrera. Després d'això, la testimoni explica:

Me quedé yo sola y bueno después estuve batallando pero, a ver, hubo siempre gente que sí me apoyó mucho, pero formar una comisión allí al inicio de la fábrica no la pude formar nunca. La gente no se quería comprometer. Y bueno, nos encontrábamos que la organización consistía en eso, en uno o dos de las fábrica y hacer pues, mediante las actividades, o sea mediante las cosas legales que había que no se aplicaban y las cosas nuevas que tú querías pedir⁵⁶.

Tot i que en aquestes situacions algunes militants de CCOO van decidir centrar la seva acció en la coordinació del moviment fora de l'empresa⁵⁷, en general van mantenir una gran voluntat d'obtenir suports dels companys i companyes per canviar les condicions de treball. Si bé no sempre s'aconseguia formar una comissió de fàbrica, sovint sí que s'obtingué el recolzament necessari per ser escollides enllaços sindicals i plantejar reivindicacions laborals⁵⁸. Les paraules d'Ángeles Romero Pérez poden servir que veure els diferents graus d'implicació i recolzament:

Pues [a les reunions de coordinadora] íbamos normalmente tres chicas de allí. De la Italco íbamos tres chicas, una que se llamaba Mari José Romero Caldera, estaba la Josefa Repiso y yo. Después aparecieron otras compañeras, que un poco pues cuando ya se dio el tema de las elecciones sindicales y tal pues aparecieron otra gente, porque el comité se tenía que componer de tanta gente y entonces aparecían otras compañeras ahí, pero básicamente era para rellenar la lista, porque esas compañeras casi nunca nos acompañaron a las reuniones, aunque se lo decíamos y tal y no era de su interés. Sí que es verdad que el comportamiento de estas compañeras cuando discutíamos con la empresa pues era muy, muy como el nuestro, o sea, cuando nos poníamos a defender algo para los trabajadores, esta gente a pesar de no estar, de no venir a las reuniones, de no... pues esta gente respondía igual⁵⁹.

⁵⁶ AHCO, entrevista a Josefa Moral Siles.

⁵⁷ AHCO, entrevista a Olga Miralles i Fossas.

⁵⁸ AHCO, entrevista a Josefa Moral Siles.

⁵⁹ AHCO, entrevista a Ángeles Romero Pérez. Vegeu també AHCO, entrevista a Conchi Castellano Remesal.

Les militants de CCOO intentaven millorar la situació laboral als seus centres de treball formant una comissió obrera de fàbrica, amb persones a les quals també es volia atreure a CCOO. La comissió sovint tenia un gran paper en el plantejament de reivindicacions, en l'organització de les protestes, o a l'hora de preparar candidatures per a les eleccions sindicals. Tanmateix, no sempre es podia formar. En aquests casos, les militants intentaven guanyar-se la confiança de les seves companyes a partir de les reivindicacions de plantejaven, o de la seva actuació com a enllaços sindicals o en el jurat d'empresa. S'envoltaven d'una sèrie de persones de confiança que, malgrat que no es volguessin "comprometre" en un moviment com el de CCOO, sí s'implicaven en les reivindicacions i conflictes laborals⁶⁰.

Si bé l'evolució general de la conflictivitat laboral femenina des de mitjans dels anys seixanta podria semblar un procés acumulatiu, si s'analitzen les experiències de les militants de CCOO a les empreses on treballaven es pot constatar que fou força complex. La creixent incidència dels reduccions del rendiment i de les vagues va conviure amb altres accions per millorar les condicions de treball, com ara l'actuació com a càrrecs sindicals o la negociació com a representants oficiosos (o membres de la comissió obrera). Sovint, aquestes dones exigien el compliment de la legislació laboral⁶¹, de vegades recorrent a la Magistratura de Treball⁶². Posteriorment, demanaven millores en les seves condicions salarials i laborals per mitjà de diferents tipus d'accions, com ara recollides de signatures⁶³ i actes més marcadament reivindicatius, com fer boicots al menjador d'empresa⁶⁴, fer "picades" (fer soroll picant a les màquines)⁶⁵, negar-se a recollir el sobre amb la setmanada (en cas de reivindicacions salarials)⁶⁶, fer manifestacions⁶⁷ i, en el cas de la sanitat, fer "vagues d'uniformes" (no portar l'uniforme reglamentari)⁶⁸.

⁶⁰ En aquest sentit, Anna Morató fa referència al recolzament dels "independents" del jurat d'empresa de l'Hospital de Sant Pau. AHCO, entrevista a Anna Morató Sáenz.

⁶¹ AHCO, entrevistes a M. Dolores Carrión Cazorla i Josefa Moral Siles.

⁶² AHCO, entrevista a M. Dolores Carrión Cazorla.

⁶³ AHCO, entrevista a Josefa Moral Siles. Entrevista a Anna M. Moya Guixa, 1 d'abril de 2008.

⁶⁴ Com va succeir, per exemple, a Làmpades Z. AHGCB, Notes informatives de la Prefectura Superior de Policia de Barcelona, del 27 de maig de 1966, de la 6ª BIS, del 27, 28 de maig i 2 de juny de 1966 i del SIGC de la 331ª Comandància del 25 de maig i el 8 de juny de 1966 i sense signar, del 28 de maig, 6 i 7 de juny de 1966, c. 89, carp. Lámparas Z.

⁶⁵ AHCO, Conchi Castellano Remesal. Entrevista a Carmen León Rodríguez, 30 de gener de 2013.

⁶⁶ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Informes laborales, SIGC de 231ª Comandància de la GC, "Anomalías en el pago de devengos en una fàbrica [sic] textil", Manresa, 23 de juliol de 1963, c. 279, CG 1753 (II). *Informaciones Obreras*, 122, 16 de setembre de 1973 (Tèxtil Balcas).

⁶⁷ AHCO, Conchi Castellano Remesal. Entrevista a Carmen León Rodríguez, 30 de gener de 2013.

⁶⁸ *Informaciones Obreras*, 82, 15 de gener de 1973.

9.5.3 Els motius de conflicte

La reivindicació d'incrementos salarials va ser un denominador comú de tot el període i de tots els sectors afectats per la conflictivitat laboral femenina. Generalment va ser la principal reivindicació, sovint acompanyada d'altres demandes. El predomini de les reivindicacions salarials va ser comú a la conflictivitat laboral general, però no passà el mateix amb el caràcter mobilitzador de les negociacions dels convenis. En el cas de les protestes laborals protagonitzades per dones, fou relativament tardà. Normalment s'ha atribuït un important paper a la negociació col·lectiva, com a element impulsor de la conflictivitat laboral des de 1962 i de la formació de CCOO. S'ha vist que, en el cas del tèxtil cotoner i llaner, les protestes de 1962 podrien tenir relació amb el descontent pel conveni d'aquell any⁶⁹. Posteriorment, la implantació de la negociació col·lectiva provocà una fragmentació de la capacitat de resposta obrera, en comparació amb les onades vaguístiques de 1956, 1958 i 1962. Tant per Sebastian Balfour com per Xavier Domènech, la voluntat d'incidir en els negociacions dels convenis del metall –tant els de les grans empreses, com el provincial, que afectava les més petites– va constituir un important impuls per l'organització de la COB⁷⁰. Tanmateix, cal tenir en compte que en aquells moments els treballadors de les empreses on es concentrava la mà d'obra femenina (el tèxtil, exceptuant el ram de l'aigua), no van tenir excessiva presència en la fundació de la COB. A més, en aquells moments la principal preocupació de molts treballadors i treballadores del tèxtil eren els expedients de crisi.

Posteriorment, quan les treballadores del tèxtil llaner de Terrassa i de Làmpades Z es van implicar en el moviment obrer, només en el segon cas es pot advertir clarament que la negociació del conveni (d'empresa) impulsava la mobilització de les treballadores. Segons Sebastian Balfour, durant els anys setanta la negociació col·lectiva va ser un catalitzador de la protesta sindical⁷¹. Efectivament, a partir de 1969 la negociació col·lectiva començà a tenir major incidència en la conflictivitat laboral femenina. Per una banda, van produir-se protestes en algunes empreses que tenien conveni propi. Per l'altra, a les empreses llaneres de Terrassa va haver conflictes en relació amb el conveni comarcal.

⁶⁹ AGA, Gobernación, "Memoria del Gobierno Civil de Barcelona, 1962. Anexo 1: Memoria de la Delegación Provincial de la OSE de Barcelona", (8) 3.2 SIG 44/11323.

⁷⁰ BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, op. cit., p. 87; DOMÈNECH, Xavier, *Clase obrera, antifranquismo...*, op. cit., p. 321-322.

⁷¹ BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, op. cit., p. 171. La centralitat de la negociació col·lectiva en la conflictivitat laboral ha estat qüestionada a MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *Productores disciplinados...*, op. cit., p. 131-140.

A més, es van incorporar alguns sectors com la confecció o el petit metall, on va haver importants mobilitzacions per incidir en la negociació dels convenis provincials de 1976⁷².

Si exceptuem la reducció de jornada i l'ampliació de les vacances, les protestes per les condicions de treball van ser aparentment escasses i tardanes, en comparació amb les de caràcter salarial. A les fonts de l'OSE, per exemple, se'n troben registrades a partir de 1970, quan els treballadors i treballadores de l'empresa tèxtil Sampere i Gorina (Sabadell) van reivindicar major higiene als lavabos⁷³. Però cal tenir present que aquesta percepció és fruit de l'ús de les fonts oficials i la premsa clandestina del moviment obrer, que feien referència als conflictes i reivindicacions que consideraven més importants. Diversos testimonis expliquen que es van assolir reivindicacions vinculades a les condicions de treball per mitjà de la negociació amb l'empresa. Entre finals dels anys cinquanta i principis dels setanta, s'ha documentat la presència de comissions de treballadores que van negociar millores a les instal·lacions i materials subministrats per les empreses tèxtils on treballaven⁷⁴. Durant els anys seixanta i setanta, es van produir reivindicacions relacionades amb les condicions de treball en altres empreses tèxtils com Filatures Castells o del metall, com Piher. Sembla que, a banda d'incrementos salarials, aquestes eren les primeres reivindicacions que es plantejaven⁷⁵.

A partir de la premsa clandestina del moviment obrer i dels informes del Sindicat Vertical, s'ha documentant protestes als sectors de l'alimentació i metall, per qüestions com canvis d'horaris o temperatures extremes⁷⁶. Tanmateix, els sectors on les reivindicacions relacionades amb les condicions de treball van ser més important són la confecció i la sanitat.

Després de les negociacions amb comissions de treballadores del tèxtil, durant els anys seixanta, les protestes per les condicions de treball van reaparèixer, de forma molt més radical, en empreses de nova creació i sense tradició de protesta com eren les de la confecció. De vegades, les treballadores havien de passar la seva jornada de treball en edificis amb greus deficiències, com explica Ángeles Romero respecte Italgo:

⁷² MOTA, José Fernando, "La reorganització del moviment obrer al tèxtil català (1960-1981)", *op. cit.*, p. 171. DAC, OSE de Barcelona, "Memoria anual", 1969, c. 154. AGA, Sindicatos, Secretariado de Asuntos Sociales, "Partes de Conflictos Colectivos", 1969, (6) 61.1 SIG 1182 TOP 36/50401-50404. *Textil*, 2, setembre de 1969. *Treball*, 312, octubre de 1969. AHCO, entrevistes a Núria Casals Pérez, Conchi Castellano Remesal, Adoración Díez Hernando, Josefa Moral Siles i Georgina Villanueva Sánchez.

⁷³ AGA, Sindicatos, Secretariado de Asuntos Sociales, "Partes de Conflictos Colectivos", 1970 (6) 61.1 SIG 1182 TOP 36/50401-50404. DAC, OSE de Barcelona, "Memoria anual", 1970, c. 156-157.

⁷⁴ AHCO, entrevistes a Teresa Buigas Poveda i Celia García López.

⁷⁵ AHCO, entrevista a Conchi Castellano Remesal. Entrevista a Aurora Salas Salvador, 13 de juliol de 2005.

⁷⁶ Per exemple, a l'empresa metal·lúrgica José Artes de Arcos, de Sant Vicenç dels Horts (*Luchas Obreras*, 12, 10 de febrer de 1974) i Frigo (*Informaciones Obreras*, 118, 13 d'agost de 1973).

Yo entré en octubre [de 1973], a los dos meses de haberla abierto. Y entonces habría unas cuarenta chicas. Pues un mes antes de que yo entrara, ya habían hecho la primera huelga. Porque resulta de que no habían hecho ni un solo lavabo, y bueno, el techo era algo exagerado, el sol pegándote todos los días, y bueno, yo recuerdo que durante casi diez años, allí en el verano era normal que bouuhh, se desmayara una chica de calor, del calor que hacía (...). Y no había más ventilación ni más leche, no. Entonces, me dijeron que se había hecho una de antes, que despidieron una chica que se llamaba Estrella, porque... bueno, después la Estrella resulta de que sí que había tenido relación con gente de izquierda y tal, no, pero en principio era una chica joven que tampoco se sabía bien por qué, pues porque había promovido el hecho de decir: “Pues no empezamos a trabajar si no hay lavabo, qué se piensa, o si no hay agua para poder beber”. Y las demás le siguieron⁷⁷.

El 1973, en un context on els conflictes laborals ja no eren tan estranys, algunes treballadores de la confecció van decidir protestar per les seves dures condicions de treball. Algunes d'elles eren properes a l'antifranquisme, encara que en aquells moments no necessàriament estaven organitzades. Van reivindicar que l'empresa subministrés bates i tissors i fins i tot lavabos, ja que en alguns tallers de la confecció estaven en condicions molt precàries⁷⁸.

A la sanitat i l'ensenyament, a banda dels augments salarials, una de les principals reivindicacions fou l'estabilitat laboral. A més, a la sanitat van ser comunes demandes com accedir als menjadors, que l'hospital s'encarregués de la neteja de les bates i tenir llar d'infants⁷⁹.

Entre les condicions laborals, és interessant estudiar les resistències a la intensificació del ritme de treball. La introducció de l'Organització Científica del Treball durant els anys seixanta implicava canvis en les formes de treball, i una constant pressió per augmentar el ritme producció. Generà reaccions divergents. En algunes empreses, fou ben rebuda perquè la prima per rendiment suposava un increment dels ingressos⁸⁰. En d'altres, però, va provocar descontent entre els treballadors i treballadores pel

⁷⁷ AHCO, entrevista a Ángeles Romero López.

⁷⁸ DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, *El trabajo de las mujeres...*, op. cit., p. 225-228; FERRÉ, Meritxell, “Trabajadoras textiles durante la transición democrática en Cataluña. De la acción a la concienciación”, comunicació al *XI Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Granada, 12-15 de setembre de 2012. AHCO, entrevistes a Ángeles Romero Pérez i Josefa Moral Siles.

⁷⁹ AHCO, entrevistes a Joana Agudo Bataller, Pepa Monné Mola, Anna Morató Sáenz i M. Eugènia Sánchez Carraté.

⁸⁰ AHCO, entrevista a Celia García López.

deteriorament de les condicions de treball⁸¹. En alguns casos, fins i tot, es van produir vagues per intentar evitar-la⁸².

Anys després, continuaven les mostres de descontent. El 1969, en un context de mobilització de les empreses llaneres de Terrassa, es va posar en qüestió tot el sistema de treball⁸³. En anys posteriors es troben en relació amb els ritmes de treball en empreses feminitzades del metall, del gènere de punt i, especialment, de la confecció, on les reivindicacions relacionades amb les condicions i el ritme de treball van assolir gran importància⁸⁴.

Una altra motivació molt important per a les protestes laborals fou la solidaritat, tant amb les reivindicacions de treballadors i treballadores d'altres empreses, com amb persones represaliades. A les vagues produïdes els anys 1956, 1958 i 1962 la solidaritat amb els vaguistes d'Astúries o el País Basc –a banda de les pròpies reivindicacions– va jugar un paper important. Posteriorment, amb la implantació de la negociació dels convenis col·lectius, aquesta forma de conflicte va perdre importància, perquè les condicions de treball ja no eren fixades directament pel govern sinó, teòricament, a partir de la negociació dels representants de patrons i treballadors. No obstant això, la solidaritat continuà sent un element clau per coordinar les protestes laborals. La voluntat dels activistes obrers d'augmentar la coordinació entre sí es relacionava amb la necessitat d'incrementar la capacitat de mobilització dels treballadors i treballadores: si els treballadors d'empreses amb conveni propi quan es mobilitzaven pel conveni rebien la solidaritat d'altres, tenien més possibilitat de continuar les protestes i d'evitar que els líders d'aquestes fossin acomiadades. En el cas de les empreses afectades per convenis més amplis, calia que els

⁸¹ Entre les treballadores de les fàbriques conserveres de Galícia foren comunes les protestes davant els enllaços sindicals. Un cop implantat el sistema, les queixes sobre el cronometratge, sistemes de valoració de prima van ser habituals. A més, van resistir-se reduint la qualitat del treball recorrent a l'absentisme. MUÑOZ ABELEDO, Luisa, *Género, trabajo y niveles de vida en la industria conservera de Galicia, 1870-1970*, Barcelona, Publicacions i Edicions Universitat de Barcelona-Icaria Editorial, 2010, p. 172-174.

⁸² Es tracta de les vagues a Manufactura de Fibres Tèxtils de Sallent el 1961 i a Sala i Badrines el 1964. *Treball*, 228, agost-setembre de 1961; 258, octubre de 1964. A mitjans dels anys seixanta, també hi hagué protestes per la introducció de sistemes de prima a les empreses tèxtils Can Recoder a Mataró i Pont Aurell i Armengol a Terrassa. AHCO, entrevista a Carmen Sánchez Ruiz. Entrevista a ALV, 0 de gener de 2008. Entrevista a M. Rosa Salicrú Pinós, 22 i 29 de febrer de 2008.

⁸³ A empreses com Filatures Castells es van demanar primes fixes, que no anessin en funció del rendiment. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, Informes Laborales, 6ª BIS, “Nota informativa, Hilaturas Castells”, Barcelona, 18 de març de 1970 i SIGC 412ª Comandancia, “Plante laboral en la industria 'Hilaturas Castell S. A.', de Tarrasa”, Manresa, 20 de març de 1970, c. 237. La impugnació dels mètodes d'intensificació del treball ha estat relacionada amb radicalisme, perquè durant els anys seixanta, en general, es va tendir a reivindicar un increment en les tarifes de les primes, més que no pas discutir els temps de treball. BABIANO, José, *Emigrantes, cronómetros y huelgas...*, op. cit., p. 302 i BABIANO, José, “Mujeres, trabajo y militancia...”, op. cit., p. 30.

⁸⁴ DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, *El trabajo de las mujeres...*, op. cit., p. 230-231. Vegeu AHCO, entrevistes a M. Dolores Carrión Cazorla i Adoración Díez Hernando.

treballadors i treballadores de diferents empreses es coordinessin. Si, a més, rebien la solidaritat dels treballadors de grans empreses, augmentava la possibilitat d'incidir en la seva negociació⁸⁵. A més, cal recordar que els objectius de CCOO anaven més enllà: enfrontar-se a un règim que impedia la llibertat sindical, el dret de vaga... i en definitiva, fer caure una dictadura contra la que lluitaven les persones més implicades en el moviment⁸⁶. Per això calia una gran capacitat de mobilització i coordinació, que s'aconseguia amb la presència d'activistes de CCOO en els diversos centres de treball i fomentant la solidaritat amb els treballadors i treballadores d'altres empreses. En el foment de la solidaritat, els i les activistes de CCOO tingueren un paper clau.

Algunes dones que van integrar-se a CCOO, ja abans de fer-ho, van solidaritzar-se amb els treballadors en vaga d'altres empreses. Fou el cas de Francisca Redondo Cubero, militant comunista des de 1927 que havia perdut el contacte amb el partit durant la postguerra, i que el recuperà en interessar-se per una vaga a l'AEG de Terrassa⁸⁷. M. José Pardo Lanuza podria ser un altre exemple, ja que per influència del catolicisme progressista i el contacte amb els companys de feina a Roca, afirma que va solidaritzar-se amb els treballadors de la Rockwell Cerdans entorn 1967, abans d'estar organitzada a CCOO⁸⁸.

La solidaritat obrera estava molt assumida per les militants de CCOO, però no sempre pels seus companys i companyes de feina. Per exemple, Georgina Villanueva explicava que fou més fàcil que els treballadors i treballadores s'aturessin a les onades vaguístiques dels anys cinquanta i principis dels seixanta, que no pas que ho fessin posteriorment en ocasió de la negociació del conveni de ram:

Hicimos muchas huelgas pero por el hecho de decir, mira, han parado en tal sitio y no preguntábamos nada, ni por qué ni nada, lo dábamos por hecho que teníamos que hacerlo. Y fue mucho más fácil eso, que cuando paraba el textil, cuando el textil ya más adelante (...) Como la empresa se las sabía todas y tenía, tenía dinero, vaya tenía buena, estaba bien de eso, pues cuando llegaba el convenio a primeros de año, antes de hacerse el convenio ni nada, ya nos subía. (...) Y de esa manera evitaba muchos conflictos dentro de la empresa.

E.- ¿Y en su fábrica cómo iba la cosa?

⁸⁵ DOMÈNECH, Xavier, *Clase obrera, antifranquismo...*, op. cit., p. 321-322.

⁸⁶ BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores...*, op. cit., p. 90-99 sobre la natura més política de la COB, en comparació amb Madrid i la presència d'activistes polítics des dels orígens de CCOO a Catalunya.

⁸⁷ AHCO, entrevista a Francisca Redondo Cubero.

⁸⁸ AHCO, entrevista a M. José Pardo Lanuza.

En la mía mal, hay que reconocerlo que mal, todo lo que hacía el textil a nivel general era muy, muy difícil que te pararan. Empezando que te decían: “Bueno, si el textil hace la huelga porque piden más dinero, pero nosotros ya ese dinero que piden ellos ya lo tenemos”⁸⁹.

Les militants de CCOO van tenir un paper molt actiu a l’hora de fomentar la solidaritat dels companys i companyes amb els treballadors d’altres empreses. Els convenis eren una motivació important, però encara ho fou més la repressió. Amb una legislació laboral com la franquista, era molt habitual que les persones que lideraven les protestes laborals fossin acomiadades o detingudes. De fet, en algunes empreses on les reivindicacions laborals s’havien assolit fins llavors per mitjà de la negociació, la detenció o acomiadament d’aquestes líders fou el detonant de vagues o aturades. Aquesta situació afectà membres de diferents organitzacions obreres, entre les que es troba CCOO⁹⁰.

La solidaritat amb acomiadats va ser una constant, però a partir de 1970 va fer-se més habitual i intensa. Acostumava a afectar empreses amb experiència de conflicte, i aquelles on la repressió patronal es considerava particularment desmesurada. A principis dels setanta, en empreses on treballaven majoritàriament dones, els conflictes per solidaritat generalment es relacionaven amb els companys i companyes de la pròpia empresa.

Després de la fragmentació de la conflictivitat laboral a conseqüència de la introducció massiva de la negociació col·lectiva, els conflictes per solidaritat amb altres empreses va reduir-se. Durant els anys seixanta i principis dels setanta, les aturades en solidaritat amb conflictes “externs” era posterior a la aquesta “solidaritat interna” amb treballadors i treballadores de la pròpia empresa. La “solidaritat externa” es va fer més comú a mesura que les organitzacions del moviment obrer es consolidaven i la conflictivitat laboral s’anava fent més habitual. En virtut d’aquest procés, és comprensible que, a les empreses on treballaven majoritàriament dones, les primeres vagues en solidaritat per conflictes externs a la pròpia empresa es portessin a terme a Terrassa el 1970, en ocasió de la vaga de l’AEG i de negociacions de conveni. Tot i que resultaren

⁸⁹ AHCO, entrevista a Georgina Villanueva Sánchez.

⁹⁰ AHCO, entrevista a M. Dolores Carrión Cazorla. Entrevista a ALV, 30 de gener de 2008. En aquestes circumstàncies, de vegades el Sindicat Vertical o la policia qualificava els conflictes per solidaritat amb companys o companyes represaliats de “polítics”, com va passar en el cas d’Italco el 1975. L’historiador Xavier Domènech també ha considerat els conflictes en solidaritat com a mostres de politització dels conflictes laborals. DOMÈNECH, Xavier, “El problema de la conflictividad bajo el franquismo: saliendo del paradigma”, *Historia Social*, 42, 2002, p. 123-143.

insuficients per l'èxit de la vaga, afectaren un número considerable d'empreses llaneres⁹¹. Així mateix, també van ser les empreses llaneres de Terrassa les més afectades per la jornada de lluita del 3 de novembre de 1970 contra el procés de Burgos, convocatòria que es pot considerar eminentment política, i que tractava d'evitar la repressió, un dels principals elements impulsors de la solidaritat⁹². La jornada de lluita per la mort del treballador de SEAT Antonio Ruiz Villalba, a causa dels trets de la policia el novembre de 1971, tingué un seguiment menor, en un moment de debilitament de les mobilitzacions al sector llaner. Per contra, l'abril de 1973, la mort d'un altre treballador també a mans de la policia a les obres de la Central Tèrmica del Besòs, va provocar una implicació més gran a fàbriques amb mà d'obra femenina. Hi hagué assemblees i aturades a Gassol, Làmpades Z, Indo i Roselson. Van tenir més importància les protestes a la sanitat (dol, concentracions, cartes de rebuig...), ja que van afectar la Residència Sanitària de la Vall d'Hebron, l'Hospital Clínic, l'Hospital de Sant Pau i l'Institut Mental⁹³. Més endavant, la solidaritat també va tenir un paper clau en les vagues generals del Baix Llobregat de 1974 i 1976 i la de Sabadell de 1976.

De nou, a través de les entrevistes a les militants de CCOO, es pot constatar el seu actiu paper en el foment de la solidaritat obrera i contra la repressió política. Per exemple, Adoración Díez Hernando i altres companyes van promoure una aturada de cinc minuts a Cosmo (metall, Barcelona) en protesta per l'execució de Salvador Puig Antich⁹⁴. Josefa Moral Siles, en canvi, explica que a Eurocorset –on s'havien produït protestes per altres motius– les seves companyes no van fer actes en contra de l'execució de Salvador Puig Antich:

Estaban muy en contra porque claro, cuando lo de Puig Antich me acuerdo que había un encargado que tenía a su hermano en el banco y trabajaba en un banco y se ve que había ido

⁹¹ MOTA, José Fernando, "La reorganització del moviment obrer...", *op. cit.* p. 172. DAC, OSE de Barcelona, Memoria anual, 1969. AGA, Sindicatos, Secretariado de Asuntos Sociales, Partes de Conflictos Colectivos, 1969. AHGCB, 6ª BIS, "Hilaturas Matari", Barcelona, 4 de març de 1970; "Hilaturas Castells", 18 de març de 1970. SIGC 412ª Comandancia, "Inactividad pacífica de unos productores en un centro de Trabajo de Tarrasa", Manresa, 12 de març de 1970; "Plante pacífico en la industria 'Hilaturas Matari S. A.' de la ciudad de Tarrasa", Manresa, 25 de març de 1970; "Plante en una industria de Tarrasa", Manresa, 7 d'abril de 1970; 6ª BIS, i SIGC 412ª Comandancia, "Plante laboral en la industria 'Hilaturas Castell S. A.', de Tarrasa", Manresa, 20 de març de 1970, c. 237.

⁹² *Informaciones Obreras*, 36, 12 de desembre de 1970. AGA, Sindicatos, Secretariado de Asuntos Sociales, "Partes de Conflictos Colectivos" 1970, (6) 61.1 SIG 1182 TOP 36/50401-50404. DAC, OSE, Delegació Provincial de Barcelona, "Memoria de actividades", 1970, c. 157. AHCO, entrevistes a Celia García López i Maria Bigordà Montmany.

⁹³ *Informaciones Obreras*, 95, 5 d'abril de 1973.

⁹⁴ AHCO, entrevista a Adoración Díez Hernando.

un amigo del hermano que se había visto implicado en un atraco o algo así y todo esto pues claro (...) Ya te digo sobre este tema se podía hacer bien poco. Se decía y se hablaba, pero la gente estaba como muy en contra⁹⁵.

Les militants de CCOO intentaven impulsar o ser les primeres a participar en aquest tipus de convocatòries. No sempre eren secundades⁹⁶ però, en general, hi participaven treballadores d'empreses amb certa tradició reivindicativa⁹⁷.

D'altra banda, hi hagué una reivindicació molt important per a les dones treballadores: la defensa del lloc de treball. Com s'ha vist, una part important de les dones treballadores es van ocupar al sector tèxtil, que patí diverses crisis durant aquest període. La tendència a la destrucció d'ocupació s'accentuà entre 1963 i 1965 sobretot pel tèxtil cotoner, entre 1967 i 1968 especialment per la llana, i de forma generalitzada a partir de 1974. Tanmateix, les successives crisis no van afectar el sector de la mateixa manera. Durant el primer dels períodes va fomentar alguns conflictes de caràcter puntual, per les reduccions de jornada i els acomiadaments derivats dels expedients de crisi a les indústries cotoneres. En canvi, entre 1967 i 1968 la crisi al sector llaner de Terrassa, actuà com a fre de la conflictivitat laboral dins les empreses, perquè les treballadores no volien arriscar-se a perdre la feina. Això no va implicar una desmobilització total, ja que en aquells moments les dones van participar en assemblees, manifestacions i ocupacions de la seu de l'OSE de Terrassa, convocades per les organitzacions antifranquistes.

El 1973, després de la denominada crisi del petroli, s'inicià una important crisi econòmica que afectà l'Estat espanyol fins a mitjans dels anys vuitanta. A partir de 1974, es van fer sentir els efectes de la crisi econòmica a tots els sectors econòmics, en especial la indústria. Tanmateix, aquests efectes es van fer més ostensibles després de la mort de Franco i, sobretot, a partir de 1977, quan el govern d'Unión de Centro Democrático (UCD) començà a adoptar mesures econòmiques contra la crisi. Per exemple, des de juliol de 1974, a l'OSE de Terrassa es van succeir les signatures de documents, gestions de càrrecs sindicals i fins i tot rodes de premsa per intentar que els expedients de crisi a les indústries llaneres fossin el menys perjudicials possible per a la mà d'obra⁹⁸. A nivell d'empresa, si

⁹⁵ AHCO, entrevista a Josefa Moral Siles.

⁹⁶ FU, entrevista a Mercè Sellés Comellas. La vaga general del Baix Llobregat va tenir un escàs seguiment a Laboratoris Legrain. Mercè Sellés va ser acomiadada amb la resta de vaguistes, però després van ser readmeses.

⁹⁷ AHCO, entrevistes a Maria Bigordà Montmany, Conchi Castellano Remesal, Adoración Díez Hernando, Isabel López López i Anna Morató Sáenz. FU, entrevista a Aurora Huerga Barquín.

⁹⁸ *Luchas Obreras*, 32, 14 de juliol de 1974; 34, 15 de setembre de 1974; 40, 27 d'octubre de 1974.

ens fixem en el cas de Fontanals, els expedients de crisi implicaren gestions del jurat d'empresa, recursos a la Delegació Provincial de Treball, visites a diferents càrrecs públics i assemblees. El febrer de 1976 s'afegiren aturades. Com havia succeït durant els anys seixanta, a mesura que la situació es deteriorava, la resposta dels treballadors i treballadores es va endurir. Així, el 1978, poc abans del tancament definitiu, els treballadors i treballadores es van tancar a la fàbrica perquè portaven setmanes sense cobrar⁹⁹.

A l'empresa metal·lúrgica Roselson es van produir situacions similars: des de mitjans de 1974 se celebraven assemblees perquè els treballadors i treballadores no cobraven el sou. El 16 setembre de 1974, després de nombroses suspensions de feina i sou, aquells qui encara hi treballaven van fer una aturada i part de les persones suspeses es van tancar en una església. D'aquesta manera van aconseguir cobrar una part dels sous endarrerits¹⁰⁰. Els problemes de l'empresa van continuar i el 1977 van haver d'emprendre accions per evitar acomiadaments i també per millores salarials, socials i de tracte envers les treballadores. Mary Nash ha destacat com les treballadores de Roselson van tenir una clara consciència de la necessitat de conservar el lloc de treball, perquè la crisi les estava afectant de forma molt severa i si perdien la feina tenien poques perspectives d'obtenir-ne una altra. No van ser les úniques, perquè en un context de nombrosos expedients de crisi i tancaments d'empreses, van sovintejar les assemblees, aturades, ocupacions de fàbrica i, fins i tot, els intents de les treballadores de fer-se càrrec de la producció d'empreses en crisi. Les treballadores eren conscients que si perdien les seves feines era molt difícil que poguessin trobar una altra en el mercat regular¹⁰¹.

Les reivindicacions anteriorment exposades foren comunes a les dels homes treballadors, però n'hi ha d'altres que es poden considerar més pròpies de les dones treballadores. Una d'elles, potser no gaire òbvia, és la dignitat del seu treball. En virtut de

⁹⁹ Arxiu Històric Comarcal de Terrassa (AHCT), Fons Associacions, Víctor Blajot i Canals. 10/18, c. 1. MARCET, Xavier; ROYES, Adrià, "La crisi industrial, 1975-1984", a SOLÉ I SANABRE, Miquel (coord.), *Història industrial de Terrassa*, Terrassa, Diari de Terrassa-Barcelona, Lunweg, 2000, p. 257-287. MARTÍNEZ GARCÍA, Domènec, *Celia García López...*, op. cit., p. 120-126.

¹⁰⁰ *Luchas Obreras*, 35, 22 de setembre de 1974.

¹⁰¹ NASH, Mary, *Treballadores: un segle de treball femení a Catalunya [1900-2000]*, Barcelona, Departament de Treball, 2010, p. 184-188; CARRIÓN, M. Dolores, *La conflictivitat laboral en Santa Coloma de Gramenet des de 1968 a 1978*, treball de recerca inèdit, Departament d'Història Contemporània, Universitat de Barcelona, setembre de 2008, p. 159-163. AHCO, entrevistes a M. Dolores Carrión Cazorla i Adoración Díez Hernando. Entrevista a M. Rosa Salicrú Pinós, 29 de febrer de 2008. Tant M. Dolores Carrión com M. Rosa Salicrú van haver de dedicar-se durant alguns anys a treballar a l'economia submergida.

la mentalitat del “guanyador de pa” masculí, el treball remunerat femení sovint s’ha considerat com un complement del “veritable” treball, el del pare de família. En conseqüència, les dones eren considerades treballadores de segona, o fins i tot no eren considerades com a tals. Era el cas de l’empresa Componentes Electrónicos, de Sant Joan Despí, que insistia a anomenar les dones que hi treballaven “col·laboradores”, no treballadores¹⁰². A més, se’ls aplicava més disciplina que als homes i se les tendia a tractar com a nenes, fins i tot en edats madures. Sovint, els encarregats repreien les treballadores amb desqualificacions i crits. Era una situació compartida pels aprenents d’ambdós sexes, però en el cas de les dones es prolongava més temps¹⁰³. La situació fins i tot afectava la relació de les treballadores amb alguns companys de feina, com indica Conchi Castellano Remesal en el cas de Piher:

Había otro, un tal Barrás que te pegaba la bronca que se encontraba con, todo el derecho a pegarte la bronca porque era mecánico, era un miembro del jurao de empresa que no pegaba ni golpe, eh, que se dedicaba a la fotografía y andar por allí y no trabajar y cuando se te averiaba la máquina y se averiaban muchas a la vez, al tío le tocaba pensar y el se ponía de los nervios y llegaba pegándote gritos y tal y yo también le paraba los pies, eh¹⁰⁴.

Els abusos verbals per part dels encarregats eren força comuns¹⁰⁵, fins al punt que la correcció de tracte per part dels càrrecs intermitjos formava part de les plataformes reivindicatives en els conflictes de Corberó de 1972-1973¹⁰⁶ i Superpantalón de 1973¹⁰⁷. En altres ocasions, van fer servir altres mètodes. Adoración Díez Hernando explica que el jurat d’empresa va fer-se ressò del tracte abusiu d’un encarregat i, com que va continuar en la mateixa línia, li van ratllar el cotxe¹⁰⁸.

En altres ocasions, les treballadores es van revoltar contra el moralisme a les empreses. A Ihepevisa (Badalona, tèxtil), els amos tenien fermes conviccions religioses,

¹⁰² FU, entrevista a Concepción Sánchez Medina.

¹⁰³ DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, *El trabajo de las mujeres...*, op. cit., p. 174-175. RUIZ ACEVEDO, Francisco; GARCÍA SÁNCHEZ, Antonio; LIZANO BERGES, Vicenç, *El estilo sindical del Baix Llobregat...*, op. cit., p. 145-146; CABRERO, Clàudia, “Asturias. Las mujeres y las huelgas”, a BABIANO, José (ed.), *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*, Madrid, los Libros de la Catarata, 2007, p. 189-244.

¹⁰⁴ AHCO, entrevista a Conchi Castellano Remesal.

¹⁰⁵ AHCO, entrevistes a Adoración Díez Hernando i Conxita Roig Frasquet.

¹⁰⁶ RUIZ ACEVEDO, Francisco; GARCÍA SÁNCHEZ, Antonio; LIZANO BERGES, Vicenç, *El estilo sindical del Baix Llobregat...*, op. cit., p. 145-146.

¹⁰⁷ *Informaciones Obreras*, 124, 1 d’octubre de 1974.

¹⁰⁸ AHCO, entrevista a Adoración Díez Hernando.

motiu pel qual les bates de les treballadores eren sempre de màniga llarga. Les treballadores havien demanat bates de màniga curta reiteradament, sense èxit. Un agost de principis dels anys seixanta, la comissió de treballadores va pujar a les oficines per tornar a reivindicar que les bates fossin de màniga curta i les van rebre els propietaris i l'advocat en mànigues de camisa. Teresa Buigas ho explica en els següents termes:

Llavors, una de les companyes, d'aquestes més grans, els hi van dir "escoltin, vostès per què estan suant i tenen la jaqueta penjada aquí?", i van dir que tenien calor. Aquella senyora els hi va dir llavors "pensin que quan un senyor rep a una senyora, l'ha de rebre amb la jaqueta posada segons les normes de bona educació. Vostès, lo primer que han de fer és rebre'ns en condicions perquè som senyores, i eh que tenen calor vostès? S'imaginem lo què és estar a baix?". Es van quedar callats, aquella ens va fer que ens en anéssim, vam sortir totes, vam baixar a baix, vam reunir a les dones, no vam dir res, ens vam tallar les mànigues i el coll i se les va tallar tothom. I les bates properes van arribar sense mànigues i sense coll¹⁰⁹.

Al llarg de la dictadura franquista les dones es van veure obligades a reivindicar la dignitat del seu treball. S'havien de fer valer com a treballadores i també com a dones adultes, propietàries de les seves vides i dels seus cossos. Això era qüestionat sovint, per exemple quan les empreses de la confecció enviaven avisos als pares de les treballadores que plantejaven reivindicacions. Fou una mesura efectiva, ja que les famílies i promesos d'aquestes noies sovint s'oposaren a la seva participació en les protestes, fins al punt que en moments en què es produïen vagues, alguns pares o companys les van portar a l'interior de la fàbrica agafades pel braç¹¹⁰.

Una altra ocasió en què les treballadores veien qüestionada la seva dignitat era quan patien assetjament sexual. No s'han trobat plataformes reivindicatives amb referències a aquest problema, ni cap mena de al·lusió a la premsa clandestina de CCOO durant l'època franquista. Tanmateix, el problema existia. Algunes testimonis afirmen que hi havia treballadors o càrrecs directius que es veien amb el dret de dir grolleries de tipus sexual a les companyes més joves¹¹¹, de tocar-les¹¹², o que van haver de "*pararle los pies*" a algun

¹⁰⁹ AHCO, entrevista a Teresa Buigas Poveda.

¹¹⁰ DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, *El trabajo de las mujeres...*, op. cit. AHCO, entrevistes a Josefa Moral Siles i Ángeles Romero Pérez.

¹¹¹ AHCO, entrevista a Conchi Castellano Remesal.

¹¹² Entrevista a Maria Moreno Campos, 13 de juliol de 2005.

company de feina¹¹³. Una de les testimonis explica que a la fàbrica de ninots barcelonina Vicens Vidal, entorn 1967-1968, una de les companyes patia assetjament sexual per part del gerent. Van intentar solucionar-ho entre les dues explicant la conducta del gerent a la propietària¹¹⁴. En alguns casos les treballadores s'organitzaren entre elles contra l'assetjament o agressions sexuals. En tenim un exemple a les actes del jurat d'empresa de Torredemer, de 1964:

La dirección ha sido forzada a imponer la sanción de despido a los obreros José Arcos Hernández, Agustín Martínez Salmerón y José Alberto Pérez Peña por los hechos ocurridos el pasado día 9 de los corrientes, con la obrera de esta empresa Encarnación Mena Rodríguez, y que han motivado además la ausencia al trabajo, desde el día once de los dos primeros y desde el día doce del último. La citada sanción de despido ha sido notificada reglamentariamente por escrito a los interesados por correo con acuse de recibo.

Refiriéndose a esta misma cuestión, hace uso de la palabra el suscrito secretario, informando que obra en su poder un escrito dirigido a este jurado firmado por varias productoras de la sección de doblados y que a continuación lee, solicitando a la Dirección las firmantes, que sean sancionados con el máximo de rigor los autores de la incalificable agresión de que fue víctima D.ª Encarnación Mena Rodríguez¹¹⁵.

És interessant que l'empresa es veiés *forçada* a acomiadar aquests treballadors després de l'agressió (sembla que sexual) a una companya, i que les treballadores s'organitzessin per fer arribar una petició al jurat demanant una sanció. Les treballadores van actuar de forma individual, o organitzades amb altres companyes, per fer front a aquestes situacions. Aquestes situacions habitualment eren viscudes amb vergonya, individualment i quedaren fora de les reivindicacions "generals" del moviment obrer, ja que se'ls atribuïa un caràcter privat. Fins i tot el llenguatge que feia servir la Secretaria de la Dona de CCOO, en els seus primers anys, tendia a culpabilitzar la dona: el 1978 es referia a "*prostitución encubierta*"¹¹⁶. A partir de la irrupció del feminisme durant la Transició (amb el seu lema de "allò personal és polític") i la influència que tingué a nivell sindical, es va començar a conformar un llenguatge per tractar aquesta problemàtica. Això no vol dir que tots els

¹¹³ AHCO, entrevista a M. José Pardo Lanuza.

¹¹⁴ FU, entrevista a Maite Moreno Conesa.

¹¹⁵ AHCT, Fons d'empreses, Torredemer, 23/2 Llibre d'actes del jurat d'empresa, 30 de maig de 1964, p. 38-39.

¹¹⁶ RODRÍGUEZ TEJADA, Sergio, "La otra igualdad. Feminismo y discurso sindical sobre la mujer", a CALVO ESCARTÍN (coord.), *Discriminación de Género en la negociación colectiva del País Valencià*, València, Tirant lo Blanch-Generalitat Valenciana-CCOO, 1996, p. 42-43.

àmbits del sindicat li dediquessin la mateixa atenció. Per exemple, la primera responsable de la Secretaria de la Dona a Santa Coloma de Gramenet afirma que els va arribar la denúncia de diverses treballadores d'un taller, que deien que el propietari les assetjava sexualment. La denúncia no va prosperar perquè l'home tenia contactes al sindicat¹¹⁷.

No obstant això, durant el franquisme, a les plataformes reivindicatives d'algunes empreses i sectors va estar present una altra demanda considerada "femenina": les llars d'infants d'empresa. Aparegué a les plataformes reivindicatives dels conflictes de la sanitat, plantejades especialment per infermeres i auxiliars de centres com la Residència Sanitària de la Vall d'Hebron, l'Hospital Clínic, la Mútua de Terrassa o l'Hospital de Sant Pau¹¹⁸. Potser va ser així perquè moltes empreses d'altres sectors no tenien suficient envergadura per plantejar una llar d'infants de l'empresa o perquè una part important de les dones, quan tenien fills, deixaven la feina o recorrien a l'ajut familiar¹¹⁹.

Les llars d'infants d'empresa i les reivindicacions relacionades amb la maternitat podien millorar molt la vida quotidiana de les dones, i la combinació del treball productiu i reproductiu. Més endavant, durant la Transició, des de la Secretaria de la Dona es va justificar aquestes reivindicacions argumentant que la maternitat era una funció social i, per tant, els seus costos havien de correspondre a tota la societat, també als empresaris¹²⁰.

La reivindicació de la igualtat salarial per part de les treballadores no va resultar un fenomen excessivament comú durant els anys seixanta i principis dels setanta, llevat d'excepcions com Laniseda cap a 1961¹²¹, Piher cap a 1970¹²² i Làmpades Z el 1971¹²³. El caràcter relativament tardà de la reivindicació de la igualtat salarial és conseqüència de l'oposició d'empresaris, de treballadors, i també d'algunes treballadores. En el cas d'Indo, el jurat d'empresa, format per membres de diferents grups antifranquistes, entorn el 1971

¹¹⁷ AHCO, entrevista a M. Dolores Carrión Cazorla.

¹¹⁸ *Informaciones Obreras*, 82, 15 de gener de 1973; 101, 1 de maig de 1973; 106, 13 de maig de 1973; *Luchas Obreras*, 13, 17 de febrer de 1974; 22, 5 de maig de 1974; 26, 2 de juny de 1974.

¹¹⁹ Una excepció és l'empresa metal·lúrgica Cosmo on, durant la Transició, es van aconseguir millores per a les treballadores que eren mares a partir de la negociació amb l'empresa. AHCO, entrevista a Adoración Díez Hernando.

¹²⁰ RODRÍGUEZ TEJADA, Sergio, "La otra igualdad...", *op. cit.*, p. 40.

¹²¹ AHCO, entrevista a Maria Bigordà Montmany.

¹²² AHCO, entrevista a Conchi Castellano Remesal. El 1970 uns fulls volanders dirigits als treballadors de Piher i signat per CCOO demanaven solidaritat amb tres treballadores que havien estat traslladades com a represàlia (entre elles Conchi Castellano) i, entre altres reivindicacions, igualtat salarial entre homes i dones. AHGCB, Correspondencia Gobernadores, SIGC 412^a, "Hojas clandestinas en Badalona", Manresa, 21 d'octubre de 1970, c. 629.

¹²³ AHGCB, Correspondencia Gobernadores, 6ª BIS, "Lámparas Z", Barcelona, 1, 5, 10, 12, 17, 18, 19 i 27 de febrer de 1971; SIGC 411ª Comandancia, "Nota informativa, Cuenta haber sido normalizado el malestar laboral en la empresas 'Sociedad Española de Lámparas Eléctricas Z' del Hospitalet y San Baudilio de Llobregat", Barcelona, 13 de març de 1971, c. 89. *Informaciones Obreras*, 41, 8 de febrer; 42, 22 de març de 1971.

va fer una enquesta per l'elaboració del conveni. Poc abans havia estat promulgat el Decret sobre els drets laborals de la dona de 1970, on s'establia que homes i dones havien de rebre la mateixa remuneració per una mateixa feina. En aquest context, el jurat va incloure a l'enquesta una pregunta dirigida a les dones, per saber si voldrien un major increment del sou per arribar a cobrar igual que els homes en un futur, ja que cobraven menys que ells tot i tenir la mateixa categoria. Van respondre que no. Segons M. Àngels Franco,

Consideraven normal que [l'home] cobri més, qui ha de mantenir la família (...) l'home, que la dona té un sou per ajudar el marit econòmicament, això era una mentalitat molt estesa. De modo que la majoria de dones ens van dir que no, clar evidentment no ens ho vam plantejar fer-ho (...) Si des del 71 al 75 no ens atrevíem a demanar-ho, perquè vèiem, que bueno que si les mateixes dones ho acceptàvem, pues què vas a demanar tu? Era un enfrontament que no podia portar-ho quatre o cinc persones que érem els que ho vèiem clar¹²⁴.

A mesura que avançaven els anys setanta, augmentaven les plataformes reivindicatives on es demanava "a igual treball, igual salari". Així, el 1973 va aparèixer a la d'una vaga de l'empresa SEDAG (Montcada i Reixac, metall, amb una plantilla d'unes 500 persones)¹²⁵ i a les d'alguns convenis, com el de la confecció¹²⁶. A partir de llavors, la reivindicació es va fer més comú. Fou el cas de Deslite, una empresa del metall barcelonina on hi treballaven uns 300 treballadors i 10 treballadores. Entorn el 1974 els treballadors van acceptar la igualtat salarial a la plataforma reivindicativa i es va presentar una demanda a Magistratura de Treball¹²⁷. També aquell any, a la plataforma reivindicativa de Ticino Ibèrica, apareixia l'eliminació del coeficient reductor del sou de les dones, i es van fer assemblees, escrits i aturades per aconseguir-la¹²⁸. Així mateix, aquesta demanda apareixia a les plataformes reivindicatives per a la negociació de convenis, com el del metall del Baix Llobregat o, el 1976, al conveni provincial del metall¹²⁹. El 1975 es van presentar demandes a Magistratura de Treball per discriminació salarial a les empreses AFA (Barcelona, Metall, amb una plantilla d'unes 500 persones) i Indo¹³⁰. Malgrat que el judici

¹²⁴ AHCO, entrevista a M. Àngels Franco Sala.

¹²⁵ *Informaciones Obreras*, 99, 16 d'abril de 1973; 100, 21 d'abril de 1973.

¹²⁶ *Informaciones Obreras*, 129, 4 de novembre de 1973.

¹²⁷ AHCO, entrevista a M. Jesús Pinto Iglesias.

¹²⁸ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Carta de Saltor" [Miguel Núñez], novembre de 1974 c. 59, carp. 1974-2.

¹²⁹ *Luchas Obreras*, 23, 12 de maig de 1975.

¹³⁰ Pel cas d'AFA, AHCO, entrevista a Núria Casals Pérez.

a Indo se celebrà entre 1975 i febrer de 1976, amb resultats positius pels denunciants, les represàlies per aquestes persones es van prolongar fins l'any 1977¹³¹.

L'actitud de les treballadores estava canviant. Algunes de les implicades en el moviment obrer van jugar un paper rellevant en aquest canvi, perquè ja durant la primera meitat dels anys setanta van mostrar la seva disconformitat a cobrar menys que els homes¹³². El 1975, la cobertura dels mitjans de comunicació a la situació de les dones a Espanya, en ocasió de l'Any Internacional de la Dona el 1975, va contribuir també a aquest canvi d'actituds¹³³. La celebració el maig de 1976 de les Jornades Catalanes de la Dona fou un revulsiu encara major, perquè van significà l'eclosió del moviment feminista a Catalunya després de la dictadura. No totes les militants de CCOO el van veure amb bons ulls, però els seus testimonis suggereixen que eren conscients de les discriminacions laborals que patien pel fet de ser dones, i de vegades foren de les primeres que van organitzar-se per eliminar-les. Es van convertir així en feministes *avant la lettre*?

9.6 Feministes *avant la lettre*?

Fins aquí s'ha pogut comprovar com les militants de CCOO s'enfrontaren als rols de gènere acceptats durant la seva època. Per fer-ho, es van integrar en un moviment social que, encara que inicialment se'ls presentés com igualitari, s'havia construït pensant bàsicament en els homes treballadors. No obstant això, s'ha constatat com les militants de CCOO van establir relacions d'amistat i de parella que qüestionaven allò que es considerava socialment acceptable. A més, sembla que, com a mínim una part d'elles, tingueren consciència de patir discriminacions respecte els homes al seu lloc de treball i s'hi van oposar abans que moltes de les seves companyes. Però novament, ens trobem amb una altra paradoxa: que una part de les militants de CCOO tinguessin consciència de la

¹³¹ AHCO, entrevista a M. José Franco Sala. AJUNTAMENT DE L'HOSPITALET DE LLOBREGAT, *Dones sindicalistes de l'Hospitalet*, L'Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de L'Hospitalet de Llobregat, 2002, p. 32-33. En altres zones d'Espanya sembla que la cronologia és similar. Vegeu DI FEBO, Giuliana, *Resistencia y movimiento de mujeres...*, op. cit., p. 175; FADIÑO, Roberto G.; ORDUÑA, Mónica, *Mujeres en el camino hacia la democracia en la ciudad de Logroño (1969-1985)*, Logronyo, Ayuntamiento de Logroño-Instituto de Estudios Riojanos, 2002, p. 135.

¹³² AHCO, entrevista a Conchi Castellano Remesal, M. Àngel Franco Sala, M. Jesús Pinto Iglésias. FU, entrevista a Concepción Sánchez Medina.

¹³³ ESCARIO, Pilar; ALBERDI, Inés; LÓPEZ-ACCOTTO, Ana Inés, *Lo personal es político. El Movimiento Feminista en la Transición*, Madrid, Instituto de la Mujer, 1996, p. 112-113.

seva discriminació en el moviment obrer i els seus llocs de treball, no vol dir necessàriament que s'identifiquessin amb el feminisme.

Elionor Sellés ha indicat que entre les militants de CCOO predominava inicialment la consciència de classe i, després d'experimentar la discriminació a la feina (i també al moviment obrer), van desenvolupar una major identitat de gènere¹³⁴. José Babiano, per la seva banda, s'ha referit a l'existència d'una doble identitat entre les treballadores: com a dones i com a treballadores. Aquesta doble identitat es forjà a partir de l'experiència dels conflictes laborals –que sovint adquirien una dimensió de gènere– i també del discurs de les organitzacions polítiques a les que pertanyien¹³⁵. No es fàcil analitzar com s'articulen les diverses identitats d'un individu, i menys en èpoques pretèrites.

Algunes militants de CCOO, ja havien donat mostres d'incomoditat davant els rols dels gènere que se'ls assignava des de la infantesa i joventut. Per tant, la seva militància es podria entendre com una forma de rebel·lió. Tanmateix, independentment dels motius que les impulsaven a participar en CCOO, les militants van qüestionar el discurs de la domesticitat a través del treball remunerat i la pròpia militància. Algunes d'elles, distanciant-se del puritanisme inculcat per l'Església, l'escola, la família o els mitjans de comunicació, van qüestionar el model hegemònic de relacions entre homes i dones, segurament perquè també el vinculaven al franquisme. Rebutjaven frontalment la dictadura, s'identificaven com a antifranquistes i, possiblement per això, van adoptar la subcultura progressista que qüestionava el model de relacions entre homes i dones¹³⁶.

No obstant això, en la pràctica militant de les dones vinculades al moviment obrer durant el franquisme, predominà el discurs de classe. Malgrat que els conflictes en els van participar de vegades van adquirir una dimensió de gènere –fos per la composició de la plantilla o les reivindicacions plantejades¹³⁷–, les reivindicacions laborals “generals”, i la demanda de llibertats polítiques i amnistia van predominar en la seva actuació.

Les militants es van rebel·lar contra els rols de gènere integrant-se en un col·lectiu mixt: Cinta Llorens afirmava que va viure els inicis de la seva militància en CCOO com la

¹³⁴ SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític, social i cultural...* p. 600-601.

¹³⁵ BABIANO, José, “Mujeres, trabajo y militancia laboral bajo el franquismo...”, *op. cit.* p. 53-54.

¹³⁶ Per l'antifranquisme com a element de qüestionament de les relacions de gènere a l'Espanya franquista vegeu NASH, Mary, “La construcción de una cultura política desde la legitimidad feminista durante la Transición Política Democrática”, *op. cit.*, p. 285 i “Resistencias e identidades colectivas...”, *op. cit.*, esp. p. 141. L'autora planteja que el moviment feminista durant la Transició va ser impulsat tant per les polítiques identitàries com per la política i la ideologia contra la dictadura.

¹³⁷ AHCO, entrevistes a Maria Bigordà Montmany, Teresa Buigas Poveda, Núria Casals Pérez, Conchi Castellano Remesal, Adoración Díez Hernando, M. Àngels Franco Sala, Carmen Ortega Company i Conxita Roig Frasquet. FU, entrevistes a Isabel Aunió Morro, Aurora Huerga Barquín, Concepción Sánchez Medina, Mercè Sellés Comellas.

seva alliberació perquè “jo estava còmoda, estava feliç, me sentia persona... Va ser la primera vegada que a mi em van tractar no com una dona”¹³⁸. En voler assimilar-se a la definició d’obrer que feia el moviment, van considerar que la lluita pels drets dels treballadors “en general” i contra la dictadura eren prioritàries. La majoria de dones activistes i militants, fins a mitjans dels anys setanta, pensaven que els objectius prioritaris de CCOO havien de ser la consolidació del moviment, la lluita contra la dictadura i la defensa dels drets dels treballadors, posant l’èmfasi en les millores salarials i les llibertats sindicals. La defensa dels drets de les treballadores es considerava que era massa “específica” per incloure-la a les plataformes reivindicatives. Com indica M. Rosa Salicrú, sobre els inicis de les CCOO de Mataró durant els anys seixanta:

E.: Reivindicacions de dones es plantejaven a alguna banda?

No, no, és que no...

E.: A la JOC, a Comissions Obreres, al FOC...

Bueno, a Comissions Obreres sí, però a Comissions Obreres era més fort lo de la revolució, lo de fer la vaga general a nivell del PSUC i lo d’això. Això era lo més fort. O sigui, tu no podies sortir en una reunió on hi havia la possibilitat de fer vaga en tres empreses (...) i dir “és que les dones estan més d’allò” es que ni se t’acudia. Tu anaves allà i tu et pantufaves, tu demanaves la paraula, i cridaves igualment, i et posaves a davant i cridaves i... organitzaves, i si un dia havies de portar en una reunió que hi havia només tios hi anaves i et feies la valenta i... quan et sortien per d’allò feies com si no sentissin i tu anaves en definitiva “yo aquí vengo a lo otro” i d’això. Vull dir, que no era un planteig¹³⁹.

En aquestes circumstàncies, és comprensible que malgrat la presència d’algunes dones en organismes de coordinació de CCOO, les reivindicacions de les treballadores no tinguessin gaire presència fins a 1974 i 1975.

El 2003, en el seu anàlisi de la militància femenina de CCOO de l’àrea de Barcelona durant el franquisme, Cristina Borderías *et al.* assenyalaven que les dones que van implicar-se a CCOO durant els anys seixanta rebutjaven que es formés una organització autònoma de treballadores dins CCOO, tot i haver patit situacions de discriminació a les seves feines i al mateix moviment obrer. Consideraven que la resolució

¹³⁸ AHCO, entrevista a Cinta Llorens Sanz. també resulta il·lustratiu com en un article de 1968 adreçat a auxiliars d’infermeria, adreçant-se a elles en femení, acabava “Som treballadors, no ho oblidem!!”, a *Comissions Obreres de Sanitat*, 1, desembre de 1968 (vegeu el capítol 7)

¹³⁹ Entrevista a M. Rosa Salicrú Pinós, 22 d’agost de 2008.

d'aquesta discriminació s'havia de fer des de les mateixes CCOO o des de l'esfera privada. Respecte les dones que es van incorporar a CCOO durant els anys setanta, explicaven que el feminisme no va ser un referent en els inicis de la seva militància però, a partir de les I Jornades Catalanes de la Dona de 1976, algunes van integrar-se al moviment feminista i intentaren que els seus plantejaments arribessin al sindicat¹⁴⁰. L'anàlisi d'entrevistes confirma en gran mesura les afirmacions d'aquests autors, respecte les diferents actituds envers l'organització autònoma de dones .

S'ha pogut constatar que una part important de les dones que van començar a militar en CCOO abans de finals dels anys seixanta mostraven una actitud negativa o ambigua envers l'existència d'una organització de dones dins CCOO i respecte el feminisme en general. Entre les que pertanyien o estaven al voltant del PCE-PSUC des de la guerra o la postguerra (i nascudes abans de la guerra) hi hagué diferents actituds, des del rebuig frontal a l'organització autònoma de dones¹⁴¹ fins a aquelles que durant la Transició van participar en reunions del moviment feminista, encara que optaren per militar sobretot en organitzacions mixtes¹⁴².

Les dones nascudes després de la guerra tendeixen a actituds més negatives, tant les que van començar a militar en CCOO procedents d'organitzacions catòliques obreres, com aquelles que procedien de l'entorn del PSUC. Entre les primeres, l'interès pel moviment feminista durant els anys setanta fou molt escàs, i van preferir militar en organitzacions mixtes¹⁴³. MTR, que s'havia desvinculat de CCOO des del anys setanta, afirmava respecte el moviment feminista durant la Transició:

Jo, saps lo que passa, que he sigut bastant lliure en aquest aspecte (...) estava a favor de tot aquest moviment, lo que passa que jo estava tan menjada per la cosa obrera, que no podies. Vull dir-te, que sempre que es feia referència, s'apoiava, només faltava!¹⁴⁴

¹⁴⁰ BORDERÍAS, Cristina; BORRELL, Mònica; IBARZ, Jordi; VILLAR, Conchi, "Los eslabones perdidos...", *op. cit.*, p. 190-191, 198-203.

¹⁴¹ AHCO, entrevista a Carmen Giménez Tonietti.

¹⁴² AHCO, entrevistes a Carmen Casas Godessart i Maria Bigordà Montmany.

¹⁴³ AHCO, entrevista a Resurrección Fernández Páez. Entrevistes a ALV, 8 de febrer de 2008; M. Rosa Salicrú Pinós, 29 de febrer de 2008 i MTR, 17 de febrer de 2007. Entre les dones que van col·laborar amb CCOO a partir de la militància dels respectius marits, resulta interessant com van "espantar-les" l'emergència del feminisme durant les Jornades Catalanes de la Dona. Entrevistes a Paquita Clavería Palos 23 de febrer de 2007 i M. Rosa Martínez Bereda, 11 de desembre de 2007.

¹⁴⁴ Entrevista a MTR, 17 de febrer de 2007.

Possiblement, les dones que havien militat inicialment en organitzacions catòliques exclusivament femenines i que en alguns casos s'havien mobilitzat perquè esdevinguessin mixtes¹⁴⁵, no se sentien atretes per organitzacions de dones perquè les veien com anacròniques. A més, en alguns casos, havien patit una experiència conflictiva en el grup laboral de l'MDD barceloní, amb freqüents enfrontaments amb militants del PSUC¹⁴⁶.

Entre les dones que van iniciar la seva participació de CCOO durant els anys seixanta a partir del PSUC, es troben actituds més clarament negatives, també cap a la Secretaria de la Dona de CCOO creada el 1978. És el cas de Teresa Buigas, que afirma:

Doncs, com et deia, sempre m'he sentit un participant més a l'activitat partidària o sindical, i m'ha creat un cert malestar el que se'm designi com una dona, o que a nivell de sindicat o de partit hi hagi coses que es deixen a les dones, que són tasques típiques de la dona, i penso que per què no pot estar a la Comissió de la Dona un home?, i si hem de fer una Comissió de la Dona hi hauria d'haver una Comissió de l'Home. Jo penso que hem de partir d'un tram d'igualtat. És a dir, en un acte no té per què haver una dona a la taula si no hi ha dones que realment estan complint una funció en aquella organització. I si qui compleix una funció en aquella organització és majoritàriament la dona, doncs aquella taula ha d'estar ocupada majoritàriament per dones. (...) He viscut una sèrie de coses que m'han portat a pensar que hi ha temes que s'han de solventar dintre de la família, de veritat, sobretot dintre de les famílies d'esquerres, pues que facilitin la incorporació de la dona al món del treball, al món polític, al món sindical. Això de crear associacions de la... organitzacions de la dona perquè ho portin les dones, a mi no m'ha tirat mai, i de fet m'he negat sempre a participar com a tal. (...) I les dones tenim encara moltes reivindicacions a portar a terme, però no són reivindicacions de dona, jo crec que són reivindicacions d'éssers humans, de membres d'una societat, que se'ns té marginats, que se'ns intenta protegir, que se'ns jutja molt, que, bé, tot això que està passant, i és amb tot això que s'ha d'acabar per fer part d'una societat en ple grau d'igualtat. I no m'ha agradat mai participar amb temes, ni en el sindicat ni en el Partit, purament de dona¹⁴⁷.

Teresa Buigas està en contra d'una organització autònoma de dones al sindicat o partit, però es refereix al moviment feminista en termes positius. Pepa Monné, per la seva banda,

¹⁴⁵ AHCO, entrevista a Resurrección Fernández Páez.

¹⁴⁶ AHPCE, Nacionalidades, Catalunya, "Mujeres", rebut de Barcelona el 28 de novembre de 1967, *Jacq.* 1707; "Carta de Ángeles" [Leonor Bornao], 25 de novembre de 1967, c. 57, carp. 1967-4.

¹⁴⁷ AHCO, entrevista a Teresa Buigas Poveda.

resulta encara més taxativa i es mostra contrària a la introducció de plantejaments feministes en el sindicat:

El sindicat estava en aquella vena feminista estranya, que no hi he entès mai i seguiré sense entendre-la mai! Jo penso que els drets s'han de reivindicar com a persones i en la mesura en que, en que... em reconeixin els drets com a persona no em caldrà reivindicar els, el dret com a dona!. Perquè és que com a persona ja, ja em, me'l reconeixeran. Llavors em reivindicar algun dret com a dona que entenc que, em correspon per principi com a, com a persona, m'emprenya¹⁴⁸.

De fet, aquesta persona afirma que “el feminisme és lo equivalent al, al masclisme que és la negació de l'altre”¹⁴⁹. Aquestes dones eren ben conscients de les situacions de discriminació que es produïen en l'àmbit laboral, el moviment obrer i els partits polítics, però pensaven que crear una organització autònoma no era la forma de solucionar-les. No van militar al moviment feminista durant la Transició i algunes van ser-ne molt crítiques.

Les actituds d'aquestes militants comunistes es poden relacionar amb el discurs del PSUC sobre la militància femenina durant els anys seixanta, la seva pròpia trajectòria i els efectes del final de l'MDD a l'àrea de Barcelona. S'ha vist com, durant els anys seixanta, el PSUC donava una gran prioritat al moviment obrer i l'estudiantil. Paral·lelament, sorprèn per les mobilitzacions amb una gran presència de dones, volia incorporar-les a l'antifranquisme. Per fer-ho, es plantejava organitzar-les en un moviment de dones – considerat subsidiari–, amb reivindicacions que considerava apropiades per a elles. Entre aquestes, rarament figuraven les laborals, perquè en aquells moments el PSUC concebia les dones com a esposes i mares de la classe obrera.

Les formes de relació de les dones treballadores amb l'MDD van ser diverses i desafiaren part dels plantejaments inicials del PSUC. Alguns nuclis de l'MDD van recollir les reivindicacions de les dones treballadores, en moments en què ja deixaven de constar a les plataformes reivindicatives de CCOO. A Terrassa, les dones de l'MDD van combinar reivindicacions que els permetien complir les seves obligacions de gènere amb altres com a treballadores, cosa que qüestionava la tendència tant del PSUC com de CCOO a identificar els treballadors com a homes. El seu butlletí defensava la igualtat salarial i la igualtat dels drets polítics i socials d'homes i dones, però, paradoxalment, mostrava un gran rebuig pel

¹⁴⁸ AHCO, entrevista a Pepa Monné Mola.

¹⁴⁹ *Ibid.*

feminisme¹⁵⁰. Així doncs, algunes dones treballadores van participar activament en l'MDD i plantejaren reivindicacions laborals que reafirmaven la seva identitat com a treballadores, encara que van mantenir un discurs antifeminista.

No totes les militants del moviment obrer van volen integrar-se a l'MDD¹⁵¹. Algunes havien assumit el discurs que el moviment obrer era més important, que era més efectiu per combatre el règim. No volien participar en un moviment secundari i on sentien que s'autodiscriminaven. Com els havia succeït a les militants catòliques obreres, consideraven que una organització de dones no era una garantia d'autonomia, sinó un anacronisme. El conflictiu final de l'MDM a l'àrea de Barcelona va reforçar la seva opinió negativa i, a més, va afavorir que moltes de les seves participants no es volguessin tornar a implicar en organitzacions femenines¹⁵². Fins i tot quan el PSUC i els membres de CCOO van deixar de banda el discurs antifeminista¹⁵³, aquestes dones van continuar pensant que la millor forma de lluitar contra la discriminació sexual era dins d'organitzacions mixtes com el sindicat, o en l'àmbit familiar.

No obstant això, entre les dones que es van incorporar a les CCOO a finals dels anys seixanta es poden trobar algunes que sí van recolzar la creació d'organitzacions autònomes de dones treballadores. M. Àngels Franco Sala participà en les I Jornades Catalanes de la Dona amb el grup de dones organitzat a Indo. Hi havia certa polèmica dins el grup, a l'hora de deixar participar homes a les seves reunions. Unes pensaven que era millor tractar els seus problemes entre elles, mentre que altres consideraven que deixant participar homes els podrien conscienciar. Per evitar polèmiques internes, van participar en les jornades sense presentar cap comunicat¹⁵⁴. M. Àngels Franco assistí a diverses reunions del moviment feminista, però es mostrava crítica amb alguns plantejaments que considerava difícils d'aplicar abans que la majoria de les dones hi estiguessin d'acord:

Hi havia uns certs moviments feministes, jo me'n recordo que quan anàvem a alguna reunió d'aquestes dones feministes i només parlàvem de la igualtat, de la revolució de les dones. I les mil dones que havien acabat de dir que no volien igualtat salarial? Aleshores deies,

¹⁵⁰ *La Mujer en Marcha. Mujeres Democráticas de Tarrasa*, 1, (mayo de 1971), p. 2.

¹⁵¹ AHCO, entrevistes a Teresa Buigas Poveda i Olga Miralles i Fossas.

¹⁵² AHCO, entrevistes a M. Rosa Borràs Borràs i Anna Morató Sáenz. Entrevista a Anna M.ª Moya Guixa, 4 de març-1 d'abril de 2008.

¹⁵³ Sobre la construcció de la legitimitat feminista, vegeu NASH, Mary, "La construcción de una cultura política desde la legitimidad feminista durante la Transición Política Democrática", *op. cit.*, p. 283-306.

¹⁵⁴ Vegeu COMISSIÓ CATALANA D'ORGANITZACIONS NO GOVERNAMENTALS. SECRETARIAT DE LES JORNADES, *Jornades Catalanes de la Dona*, Barcelona, Documentación y Publicaciones Generales S. A., 1977.

doncs aquí algo falla, no? Llavors, clar, era molt criticar les postures radicals en aquests sentit, perquè creia que això érem quatre que ho sabien molt clar, que em semblava molt bé, però que fins que no el tingués molt clar una gran majoria, no podíem fer res¹⁵⁵.

Cinta Llorens, per la seva banda, va participar en les jornades prèvies a la celebració de les Jornades Catalanes de la Dona. Formà part del Grup de Dones de CCOO, antecedent de la Secretaria de la Dona de CCOO. A partir del seu contacte amb el moviment feminista i la seva experiència a la direcció del sindicat un cop legalitzat¹⁵⁶, va passar de la seva sensació d'alliberament quan s'integrà en CCOO, a afirmacions com la següent:

No hi ha una organització més masculista en aquest món que la sindical i la política... vaja, més no, vull dir que és igual, que ja és prou, no? Doncs és bàsicament lo mateix. Tenint en compte que clar, és un poder que tenen els tios, una organització masculista que és molt difícil de deixar el poder a les dones, i més a les dones feministes, no?¹⁵⁷.

Per què aquestes dones sí que es van implicar en el moviment feminista? Aquestes dones comparteixen algunes característiques que poden ajudar a entendre la seva participació. En primer lloc, cap de les dues entrevistades participà en l'MDD i per tant, no van viure les polèmiques vinculades a aquest moviment de dones. En segon lloc, és interessant constatar que M. Àngels Franco Sala tenia estudis de batxillerat quan contactà amb CCOO i Cinta Llorens havia acabat els estudis de Magisteri. Com veurem, força dones que van implicar-se en l'organització de la Secretaria de la Dona tenien estudis secundaris o universitaris.

Entre les dones incorporades a CCOO durant els anys setanta, eren més les que van recolzar l'existència d'estructures autònomes de dones al sindicat i veien amb bons ulls el moviment feminista. Entre elles trobem Núria Casals, que dirigí la Secretaria de la Dona entre 1976 i 1987 i Aurora Gómez, que ocupà aquest càrrec entre 1987 i 1995; M. Jesus Pinto, que dirigí la Secretaria de la Dona a la Unió Sindical de CCOO de Barcelona (USCOB) entre el 1978 i el 1982 i M. Dolores Carrión, que dirigí la Secretaria de la Dona a Santa Coloma de Gramanet durant aquestes dates¹⁵⁸. Altres testimonis, sense participar-hi tan intensament, a finals dels anys setanta hi van col·laborar i assistiren a les reunions de

¹⁵⁵ AHCO, entrevista a M. Àngels Franco Sala.

¹⁵⁶ Entre 1980 i 1984 fou secretària general de la Federació de l'Administració Pública.

¹⁵⁷ AHCO, entrevista a Cinta Llorens Sanz.

¹⁵⁸ Dates de permanència en el càrrec a partir de NASH, Mary, *Treballadores...*, op. cit., p. 173.

dones sindicalistes¹⁵⁹ o es van implicar en les estructures autònomes de dones dels seus respectius partits¹⁶⁰.

Algunes militants, sense formar part d'un grup feminista, van participar en campanyes feministes durant la Transició perquè les recolzava el seu partit¹⁶¹ o la Secretaria de la Dona de CCOO. Adoración Díez, delegada de Cosmo (on treballaven moltes dones), descriu una relació cordial però distant amb la Secretaria de la Dona, ja que no s'hi identificava per no haver-se sentit discriminada:

A nivell del Metall hi havia una secció de dones, i com que jo portava una empresa que eren moltes dones, assistíem als temes específics, als seminaris que havien donat sobre drets de la dona. Una mica seguir-lo sí que l'hem seguit, però jo no he estat participant d'una manera activa. Vaig anar a unes quantes xerrades que em van demanar els temaris que van donar i hi vaig col·laborar. Però no he estat organitzada com a dona. Ni a la Secretaria de la Dona, ni en el moviment de la dona...ho he entès, crec que ha sigut important, però no m'he sentit directament identificada amb aquest moviment. O sigui No he tingut la necessitat de militar específicament en aquestes seccions.

E.-Perquè?

Pues no sé, suposo que estava ficada en altres llocs i no veia la necessitat de ficar-me aquí. A veure, no sé com dir-te, si jo hagués sigut una dona apallissada, una dona que m'haguessin deixat fer, una maruja diguéssim clàssica, pues a lo millor m'hagués identificat molt més en aquesta Secretaria que no pas amb la del Metall. Però com que no he patit directament una situació d'aquest tipus, a lo millor no m'he vist tan abocada per militar d'això. La cosa no té més explicació, si no que el dia només té 24 hores, i jo més no podia fer entre altres coses¹⁶².

Nombroses militants incorporades a CCOO des de finals dels anys seixanta no van participar a la Secretaria de la Dona ni al moviment feminista. Algunes ho expliquen dient que s'havien sentit discriminades pel fet de ser dones¹⁶³. Altres veien la Secretaria de la Dona com un grup elitista i innecessari, perquè homes i dones en el seu sector treballaven

¹⁵⁹ FU, entrevista a Isabel Auni6n Morro. Va participar a les reunions de dones sindicalistes del Baix Llobregat.

¹⁶⁰ Per exemple, Carmen Ortega Company, a la Comissió d'Alliberament de la Dona del PSUC. Vegeu el web *El feminisme al PSUC*, [en línia] <http://elfeminismealpsuc.adpc.cat/annex1.html> [consulta: 24 de novembre de 2013].

¹⁶¹ Entrevista a Teresa Cortina Cirera, 21 de gener de 2007.

¹⁶² AHCO, entrevista a Adoraci6n Díez Hernando.

¹⁶³ Entrevista a Teresa Cortina Cirera, 21 de gener de 2007.

per separat¹⁶⁴. En altres casos, tot i reconèixer la necessitat del moviment feminista, no hi participaren, i fan servir un discurs igualitarista equiparable al de les dones que es van incorporar a CCOO durant els anys seixanta. És el cas de Consol Moreno Monterroso:

El feminismo se confunde muchas veces con el machismo. Y yo creo que la persona tiene que en vez de pedir libertad para la mujer, tiene que exigir libertad y igualdad para todos. Yo creo que el montar el movimiento feminista, o montar un movimiento magrebí o montar... que se tiene que hacer, ¡jojó!, porque la sociedad desde luego de otra manera no lo entiende. Pero yo no participaré en ello porque yo creo que lo que tiene que pedir es igualdad para todos. Que sea lo mismo la mujer que el hombre. En el momento que entiendas esto no tiene porqué existir el movimiento feminista¹⁶⁵.

Així doncs, coexistiren diverses actituds envers la Secretaria de la Dona de la CONC. Entre les dones que van militar en CCOO a partir dels anys setanta el discurs que negava la necessitat d'organitzacions autònomes de dones fou contrarestat per influència del feminisme. Diverses dones afirmen no sentir-se identificades amb aquest moviment, però no qüestionen la seva necessitat global. Tanmateix, la majoria de dones que van militar a CCOO durant el franquisme pensaven que el moviment obrer era més important que els altres, per tal d'aconseguir el final de la dictadura i la igualtat entre els éssers humans. Les que es mostraven distants respecte el moviment feminista qüestionaven que homes i dones haguessin de militar en organitzacions diferents, però no feien el mateix respecte treballadors i empresaris.

Entre les dones sindicalistes més implicades en les secretaries de la dona i el moviment feminista, resulta interessant comprovar que hi ha certes similituds. En general, eren persones nascudes entorn 1950 i moltes d'elles tenien estudis secundaris, que van començar a militar a finals dels anys seixanta. La majoria entraren en contacte amb el feminisme a partir de 1976. A més, la presència de militants de l'MC era significativa¹⁶⁶.

Possiblement, hi havia força dones estudis secundaris o universitaris perquè la seva preparació acadèmica afavoria que tinguessin una major capacitat de subvertir o negociar els discursos de gènere dominants. Com s'ha vist amb els informes FOESSA de 1975, el fet d'estudiar i treballar afavoria que les dones tinguessin una visió més igualitària de les

¹⁶⁴ AHCO, entrevista a Josefa Moral Siles.

¹⁶⁵ AHCO, entrevista a Consol Moreno Monterroso.

¹⁶⁶ AHCO, entrevistes a M. Dolores Carrión Cazorla, Núria Casals Pérez, Aurora Gómez Cano i M. Jesús Pinto Iglesias.

relacions familiars¹⁶⁷. També cal tenir en compte la seva trajectòria de militància¹⁶⁸: el pas previ per altres moviments socials, el fet de pertànyer a un determinat partit o haver estat al corrent de les polèmiques vinculades a l'MDD van tenir un pes important. A més, per a una part d'elles, les I Jornades Catalanes de la Dona de 1976 van tenir un gran impacte. L'anàlisi de les repercussions d'aquestes jornades i del procés de creació de la Secretaria de la Dona de CCOO pot ajudar a entendre què va dur aquestes dones a desafiar el discurs de gènere hegemònic al moviment obrer.

¹⁶⁷ FUNDACIÓN FOESSA, *Estudios sociológicos...* op. cit. p. 381.

¹⁶⁸ Es poden trobar exemples del pes d'aquests factors en altres moments històrics. Vegeu DEL MORAL, Marta, *Acción colectiva femenina en Madrid...*, op. cit., esp. p. 83-84.

A mode d'epíleg: Els orígens de La Secretaria de la Dona

El 1975 l'ONU va proclamar l'Any Internacional de la Dona. Convocà la Primera Conferència de les Dones a Mèxic, per tal que els governs assumissin la Declaració sobre l'Eliminació de la Discriminació contra la Dona. La delegació espanyola oficial va ser encapçalada per Pilar Primo de Rivera, la delegada nacional de la Secció Femenina, fet que generà un fort rebuig entre dones activistes antifranquistes. El descontent davant les iniciatives oficials per commemorar l'Any Internacional de la Dona es convertiren en el catalitzador d'un conjunt d'activitats que afavoriren la consolidació del moviment feminista. Entre aquestes, destaca la celebració de les Primeres Jornades Catalanes de la Dona. Van ser impulsades pel Departament de la Dona de l'Associació d'Amics de Nacions Unides, amb un secretariat format per dones de diferents procedències, tant des del punt de vista polític, com d'organitzacions feministes. Des d'aquest departament, es va plantejar celebrar unes jornades a finals de 1975, encara que finalment es van posposar fins el maig de 1976. Al llarg de 1975 i principis de 1976 la seva preparació afavorí la creació o el canvi d'orientació de diverses organitzacions de dones, com mostren les vocalies de dones de les associacions de veïns, o la creació del grup feminista ANCHE. Les repercussions de la preparació de les jornades també van influir en alguns partits polítics. Fou el cas del PSUC, que va celebrar l'abril de 1976 la I Assemblea de Dones, on es va criticar la política que havia seguit el partit respecte les dones i s'animà a les militants a assistir a les I Jornades Catalanes de la Dona¹.

La creació i revitalització d'associacions de dones és palpable quan es llegeix la llista de les 97 entitats i grups participants a les jornades. Destaquen les 27 que tenien base territorial, on es troben les d'àmbit provincial (com l'Associació Provincial de Dones de Lleida), les municipals o les de barri. Les associacions veïnals van estar-hi molt presents: algunes com a associacions de veïns (10) i altres representades per la seva vocalia de dones (19). Les associacions de treballadores foren menys nombroses: s'han comptabilitzat 12. Es tracta de l'Associació de Treballadores de la Llar, l'Associació de Dones Treballadores

¹ NASH, Mary, *Dones en Transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2007, p. 90-103. TREBALL COL·LECTIU, *El feminisme al PSUC. Els anys setanta i vuitanta del segle XX*, Barcelona, 2009, p. 41-49, consultables a <http://elfeminismealpsuc.adpc.cat/annex1.html>.

de Mollet, el Grup de Dones d'Indo, el Grup de Dones Treballadores de la Companyia Telefònica de Sabadell, el de dones del Banc de Bilbao, de Banca Catalana, el grup de dones de Traumatologia (de l'Hospital de la Vall d'Hebron), el Grup de Dones del Departament de Traumatologia, el del Tèxtil i la Confecció del Vallès, el d'Intercontinental Radio (Polinyà) i el de Lavis. A més, també hi van estar presents associacions de caràcter professional, com ara l'Associació d'Assistents Socials de Sabadell i Terrassa, l'Associació de Psicologia Aplicada (Escola ATS) de Manresa i l'Associació de Dones del Col·legi d'Economistes de Barcelona.

Ni partits polítics ni sindicats estaven entre les entitats formalment assistents, ja que en aquells moments eren il·legals. No obstant això, diversos partits van dirigir salutacions a les jornades. UGT de Catalunya, per la seva banda, envià un comunicat a la ponència Dona i Treball². La CONC va voler enviar l'única dona present al Secretariat en aquells moments, ja que considerava oportú estar present en una altra forma de mobilització, en un moment d'intensíssimes protestes político-socials. L'escollida fou Núria Casals, que explica l'experiència en els següents termes:

[Francesc] Frutos va dir: "Pues ves-hi tu, ja que ets dona". Vaig dir "Vaja rotllo, perquè sóc dona tinc que anar-hi..." Jo sé que a mi no em va sentir massa bé. I ho vaig viure com un, com... clar, és que llavors era complicat, perquè explicitar que ets dona és com un menyspreu perquè lo que se valorava era ser tio³.

La seva intenció era denunciar el feminisme com a opció de dones universitàries, de classes benestants, que no representava els interessos de les dones treballadores⁴. Tanmateix, en sentir les intervencions va canviar d'idea:

Quan vaig arribar allà i vaig veure aquell món, vaig pensar... a mi em va impressionar molt, primer trobar-me, encara a l'any 76, perquè era el maig del 76, tantes dones. I atrevir-se, perquè era com, era una cosa casi mig clandestina també, llavors trobar-se allà tantes dones era molt important. I sobretot estar parlant de molts temes que jo mai li havia atribuït la categoria de polítics, diguem que a mi eren temes que jo en la meua vida els vivia⁵.

² COMISIÓN CATALANA DE ORGANIZACIONES NO GUBERNAMENTALES. SECRETARIADO DE LAS JORNADAS, *Jornades Catalanes de la Dona*, Barcelona, Documentación y Publicaciones Generales S. A., 1977, p. 14-45 i 80-82.

³ AHCO, entrevista a Núria Casals Pérez.

⁴ NASH, Mary, *Treballadores...*, op. cit., p. 171.

⁵ *Ibid.*

La ponència Dona i Treball de les jornades significà un gir conceptual en el tractament del treball femení, perquè anava més enllà del treball assalariat. Considerava el treball domèstic i el remunerat parts indissociables de la vida de les dones. La ponència reivindicava el dret de les dones al treball remunerat, i per garantir-lo proposava una socialització del treball domèstic. Reclamava, per exemple, la creació de serveis col·lectius de bugaderia, menjador i neteja, finançats amb fons públics i gestionats democràticament per la comunitat⁶. Per a les dones implicades en el moviment obrer, la resta dels temes tractats també els van causar una profunda impressió. Les altres vuit ponències analitzaven la situació de les dones als barris, a la família, a l'educació, als mitjans de comunicació, a la política, a la legislació, a l'àmbit rural i a la sexualitat. Les conclusions reivindicaven el dret de les dones al treball remunerat i la socialització de treball domèstic, l'eliminació de les lleis discriminatòries per a les dones, especialment aquelles vinculades a la família patriarcal (els drets de mares solteres i fills "il·legítims", l'abolició del delictes d'adulteri, divorci...) i també les que frenaven la lliure disposició del propi cos (legalització de l'avortament, accés als anticonceptius, educació sexual i fi de la persecució de l'homosexualitat). A més, per a algunes militants de CCOO el darrer paràgraf de les conclusions va tenir profundes implicacions:

Las mujeres participantes en las "I JORNADAS CATALANES DE LA DONA", tanto las que militamos en los partidos políticos y en los organismos unitarios como las que no, DENUNCIAMOS la falta de interés por parte de estas organizaciones hacia los problemas específicos de la mujer. Y esperamos que las últimas tomas de postura pública sobre el tema sean algo más que fruto de un interés táctico y oportunista⁷.

Entre 1975 i 1976 es gestava un moviment feminista que va permetre les dones donar nom a formes d'opressió que sovint no havien considerat com a tals. Va contribuir, a més, a que la societat integrés els drets reproductius com a drets ciutadans en democràcia i va crear una identitat col·lectiva com a dones feministes⁸. Com indica Alberto Melucci, els moviments socials es poden considerar com agències de significació col·lectiva, que

⁶ NASH, Mary, *Treballadores...*, *op. cit.*, p. 165; COMISIÓN CATALANA DE ORGANIZACIONES NO GUBERNAMENTALES. SECRETARIADO DE LAS JORNADAS, *Jornades Catalanes de la Dona...*, *op. cit.*, p. 48-64.

⁷ COMISIÓN CATALANA DE ORGANIZACIONES NO GUBERNAMENTALES. SECRETARIADO DE LAS JORNADAS, *Jornades Catalanes de la Dona...*, *op. cit.*, p. 514.

⁸ NASH, Mary, "La construcción de una cultura política desde la legitimidad feminista...", *op. cit.*, p. 283-306.

difonen nous significats a la societat a través de l'acció col·lectiva. Els nous significats són fruit d'un procés d'interacció entre les persones que formen part del moviment. Entre aquests nous significats, destaca la identitat col·lectiva, la identificació d'un "nosaltres"⁹. En el cas de les dones implicades en organitzacions obreres, aquest fet fou molt rellevant. Fins a llavors, participaven en un moviment social on els seus membres assumien la identitat col·lectiva de "treballadors", entesa en masculí. La participació en el moviment feminista afavorí la seva identificació col·lectiva com a dones i que es plantejessin inserir el subjecte de les treballadores en la seva pràctica sindical.

Després de les jornades, algunes dones treballadores van decidir agrupar-se per discutir la seva situació i formular les seves reivindicacions. Un d'aquests grups fou el de Dones de Banca. Com s'ha vist, a les Jornades van assistir el Grup de Dones del Banc de Bilbao i el grup de Banca Catalana. Mercè Cucurny va presentar una comunicació sobre la discriminació de les dones en el sector de la banca, centrada en la seva manca de possibilitats de promoció laboral¹⁰. Després de les jornades, els grups de dones de diversos bancs van formar el grup de Dones de Banca. Segons el testimoni d'Aurora Gómez, el detonant per la formació del grup fou el cas d'una treballadora del banca Mas Sardà que va ser traslladada a un lloc on no hi havia atenció al públic perquè estava embarassada¹¹. El novembre de 1976 les treballadores dels bancs Mas Sardà, Comercial, Catalana, Europa, Bilbao, Madrid, Catalán de Desarrollo, Vizcaya, Guipuzcoano, Central, Hispano i Mercantil van celebrar una assemblea. En aquesta reunió van decidir crear una coordinadora unitària amb dones dels sindicats USO, UGT i CCOO. El seu objectiu immediat era pressionar en la negociació dels convenis col·lectius per eliminar categories femenines, evitar la discriminació en oposicions i reivindicar llars d'infants¹².

Un altre dels efectes de les I Jornades Catalanes de la Dona i de l'articulació del moviment feminista va ser la formació del Grup de Dones de CCOO. L'11 de juliol de 1976, poc després de les jornades, CCOO celebrava la denominada Assemblea de

⁹ MELUCCI, Alberto, "Asumir el compromiso: identidad y movilización en los movimientos sociales", *Zona Abierta*, 69, 1994, p. 153-180; ORTEGA LÓPEZ, Teresa M., "La 'otra' Transición política a la democracia. Nuevos enfoques teóricos, metodológicos e interpretativos para el estudio de la movilización social", a NASH, Mary; TORRES, Gemma (eds.), *Feminismos en la Transición*, Barcelona, Grup de Recerca Consolidat Multiculturalisme i Gènere. Universitat de Barcelona-Sociedad Española de Conmemoraciones Culturales. Ministerio de Cultura, 2009, p. 13-52.

¹⁰ COMISIÓN CATALANA DE ORGANIZACIONES NO GUBERNAMENTALES. SECRETARIADO DE LAS JORNADAS, *Jornades Catalanes de la Dona...*, *op. cit.*, p. 65-68.

¹¹ AHCONC, entrevista a Aurora Gómez Cano Vegeu BORDERÍAS, Cristina; TÉBAR Javier, *Dones, treball i sindicalisme a Catalunya...*, *o.p. cit.*, p. 90-103; TREBALL COL·LECTIU, *El feminisme al PSUC. Els anys setanta i vuitanta del segle XX*, Barcelona, 2009, p. 41-49.

¹² NASH, Mary, *Treballadores...*, *op. cit.*, p. 183-84.

Barcelona, on va haver de passar de ser un moviment socio-polític –que aspirava a ser un sindicat unitari– a iniciar la seva conversió en un sindicat que havia de conviure amb d’altres. Malgrat que el govern havia tolerat el XXX Congrés d’UGT l’abril de 1976, havia prohibit una reunió constituent de CCOO el juny de 1976. L’Assemblea de Barcelona, celebrada clandestinament, fou clau en el procés constituent de CCOO, i també per forçar la seva legalització¹³. Els documents publicats d’aquesta assemblea no fan referència a la situació de les dones, però Núria Casals i Carmen Fraile (del sector tèxtil del Madrid) van prendre la paraula defensant una organització i reivindicacions específiques per a les dones de CCOO¹⁴.

A finals de 1976, un grup de dones de CCOO de Catalunya va començar reunir-se per treballar les pròpies reivindicacions dins el sindicat. Poc després, es van integrar a la Coordinadora Feminista com a Grup de Dones de CCOO. L’estiu de 1977 es van regularitzar i van començar a convocar reunions àmplies, adreçades a les dones del sindicat. Es tractaren temes com les discriminacions legals que patien les dones treballadores, les reivindicacions dels següents convenis i, en consonància amb el moviment feminista, l’amnistia per les dones (per delictes que les afectaves especialment, com podien ser l’avortament o l’adulteri). A principis de 1978 aquest grup consistia en un nucli estable d’unes 15 o 20 dones i es va anar consolidant¹⁵. Inicialment va créixer sobretot a la ciutat de Barcelona, amb dones de sectors com el metall, banca, tèxtil, hoteleria, sanitat o neteja i, posteriorment, es va estendre a poblacions de l’àrea metropolitana de Barcelona. El creixement i l’activitat del grup va fer possible que en el I Congrés de la CONC (12-15 de maig de 1978) s’acordés que entre les deu secretaries que formarien la Comissió Executiva de la CONC hi estigués la Secretaria de la Dona, dirigida per Núria Casals. A la USCOB, la Secretaria de la Dona fou dirigida per M. Jesús Pinto. En ambdós casos les dirigents eren de l’MC, minoritari a CCOO. Ambdues ho atribueixen a l’escassa importància que els dirigents sindicals procedents del PSUC concedien a les secretaries de la dona, ja que volien reservar-se secretaries més “rellevants”¹⁶.

¹³ RAMOS, Gemma, “Trajectòria de la CONC, 1976-1988”, a GABRIEL, Pere (coord.), *Comissions Obreres de Catalunya, 1964-1989 (Una aportació a la història del moviment obrer)*, Barcelona, Empúries-Ceres, 1989, p. 81-129; REDERO SAN ROMÁN, Manuel; PÉREZ DELGADO, Manuel, “Sindicalismo y transición política en España”, *Ayer*, 15, 1994, p. 189-222.

¹⁴ BRAVO, Carmen; ARAGÓN, Jorge; BRUNEL, Susana; ANTÓN, Eva, *Trabajadora. Tres décadas de acción sindical por la igualdad de género (1977-2007)*, Madrid, Fundación 1º de Mayo-Secretaría Confederal de la Mujer, 200, p. 77.

¹⁵ DONES DE CC.OO., “Dones treballadores”, *Dones en lluita*, 1. Pavelló República, Grupo de Mujeres de CC.OO., “A todas las trabajadoras!! Resumen de las últimas actividades”, CCOO Arxiu 2.

¹⁶ Entrevistes a M. Jesús Pinto Iglesias, 22 de maig de 2008 i Núria Casals Pérez, 29 de maig de 2008.

El fet que les secretaries de la dona fossin dirigides per membres de l'MC també mostra la sensibilitat d'aquest partit amb el feminisme. L'MC, després de la celebració de les jornades feministes de Madrid (1975) i de Barcelona (1976) va proposar-se com a tasca política lluitar contra la discriminació de les dones. Va constatar la insuficiència de l'anàlisi teòrica marxista sobre l'opressió de les dones i assumí que la causa no era únicament el sistema capitalista: “*el capitalismo no ha inventado la opresión de la mujer, la ha heredado; ha tomado para su provecho el sistema patriarcal*”¹⁷. Va voler avançar en l'anàlisi marxista respecte l'opressió de les dones i per això organitzà seminaris per analitzar l'obra teòrica feminista internacional, amb un gran èmfasi en el feminisme de segona onada, desenvolupat des dels anys seixanta¹⁸. A més, va fomentar la implicació de les seves militants en el moviment feminista. El partit també es mostrava força crític amb l'actitud dels militants d'esquerres i també els homes treballadors. En aquest sentit, en el seu II Congrés (Bilbao, 1978), s'afirmava:

Esforzarse por lograr la unidad en el seno del pueblo es un deber de los comunistas, pero no debe ser una unidad conseguida al precio de transigir con las manifestaciones de machismo o paternalismo hacia las mujeres, que con tanta frecuencia se ponen de relieve entre los trabajadores, corrompiendo su conciencia, sembrando la división en las filas de los oprimidos y convirtiéndoles en cómplices de hecho de la dominación de la burguesía¹⁹.

En aquell congrés, l'MC es va dotar d'una estructura autònoma de dones per poder dur a terme la transformació del partit, la sensibilització de les seves militants i l'elaboració teòrica feminista que es proposava. Aquesta estructura agrupava totes les militants del partit, que hi podien participar de manera voluntària. Com el seu nom indica, gaudia de gran autonomia per organitzar-se i elaborar els plantejaments i posicions feministes del partit²⁰. Tot plegat, va afavorir que les militants de l'MC tinguessin una notable formació teòrica feminista i una participació molt activa en el moviment feminista. També explica, en part, la destacada activitat de les militants de l'MC en la Secretaria de la Dona de la CONC.

¹⁷ MOVIMIENTO COMUNISTA, *Documentos fundamentales del Movimiento Comunista*, Movimiento comunista, 1981, p. 58.

¹⁸ AHCO, entrevista a M. Dolores Carrión Cazorla.

¹⁹ MOVIMIENTO COMUNISTA, *Documentos fundamentales...*, op. cit., p. 65.

²⁰ *Ibid.*, p. 15-16. Vegeu AGUSTÍN, Mercedes, *Feminismo: identidad personal y lucha colectiva (análisis del movimiento feminista español en los años 1975 a 1985)*, Granada, Universidad de Granada, 2003, p. 123-126.

La creació de secretaries de la dona a diversos territoris com Catalunya i Madrid, fomentà l'interès de l'executiva estatal de CCOO per organitzar la Secretaria de la Dona d'àmbit confederal²¹. El primer congrés de la Confederación Sindical de Comisiones Obreras (CS de CCOO), el juny de 1978, va recollir en els estatuts la Secretaria de la Dona com a una més de les 13 que formaven la Comissió Executiva Confederal. La seva responsable era Begoña San José que, com a militant del PCE, no tenia el desavantatge de pertànyer a un grup polític minoritari en el sindicat²².

La ràpida creació de secretaries de la dona dins CCOO contrasta amb la política d'UGT envers les treballadores, perquè en el seu cas, el departament de la dona que depenia de la Secretaria d'Organització. UGT no va crear una organització específica de la dona fins al XXXIII Congrés Confederal (juny de 1983). El retard en la creació del Departament de la Dona es correspon amb la política confederal d'UGT respecte les dones treballadores. L'octubre de 1976 *Unión*, portaveu d'UGT de Catalunya, influïda per les I Jornades Catalanes de la Dona, va publicar una sèrie d'articles sobre l'experiència laboral de les dones i plantejà un conjunt de propostes per millorar la seva situació. A més, mantenia la visió global de les jornades sobre el treball femení, tenint en compte la interacció del treball remunerat i el treball reproductiu. Tanmateix, la I Conferència de la Dona Treballadora d'UGT, celebrada a Madrid, afirmava que volia evitar una "*línea feminista pura*" que suposadament propiciava una guerra de sexes. En conseqüència, es negava a crear dins el sindicat estructures específiques i a potenciar grups feministes²³.

A finals dels anys setanta, tant la CONC a Catalunya com la CS de CCOO a Espanya es van mostrar més permeables al discurs feminista. Tanmateix, l'interès perquè s'organitzés una secretaria de la dona a CCOO no ha portat a equívocs sobre la situació de les dones a CCOO quan es va convertir en un sindicat legal. Una forma ràpida de copsar-la és repassar algunes dades quantitatives sobre participació femenina en congressos i òrgans de direcció. El secretariat que resultà de l'Assemblea de Barcelona de CCOO de l'11 de juliol 1976, quan CCOO continuava sent il·legal, estava format per 27 membres, tots d'ells homes. Després de l'Assemblea de Barcelona va obrir-se un procés de constitució de federacions territorials, entre elles la CONC. El 27 d'abril de 1978 es van legalitzar els

²¹ Fundación 1º de Mayo-Archivo de Historia del Trabajo (F1ºM-AHT), Biografías obreras, entrevista a Alicia de Diego, BIO 19; entrevista a Begoña San José, BIO 16.

²² BRAVO, Carmen; ARAGÓN, Jorge; BRUNEL, Susana; ANTÓN, Eva, *Trabajadora...*, op. cit., p. 52.

²³ AGUSTÍN, Mercedes, *Feminismo: identidad personal...*, op. cit., p. 255; NASH, Mary, *Treballadores...*, op. cit., p. 175; GARCÍA RODRÍGUEZ, Elisa, "Los 25 años del Departamento Confederal de la Mujer Trabajadora", a CAPEL, Rosa M. (dir.), *Cien años trabajando por la igualdad*, Madrid, Fundación Largo Caballero-Unión General de Trabajadores-Instituto de la Mujer. Ministerio de Igualdad, 2008, p. 267.

sindicats, i la CONC celebrà els seu primer congrés el maig, amb un 14,8% de dones delegades. La Comissió Executiva de la CONC escollida estava formada per 51 persones, entre les quals hi havia 4 dones, és a dir, un 8%. En el cas de Catalunya, la composició resultava força desfavorable per a les dones en comparació amb altres territoris: la presència femenina a les organitzacions territorials de Madrid, Galícia, Castella Lleó i Castella la Manxa era superior. El secretariat escollit al primer congrés de la CS de CCOO, el novembre de 1978, estava format per 43 persones. Les úniques dones eren Pilar Arroyo (secretària general de la Federació de l'Administració Pública), Begoña San José (responsable de la Secretaria de la Dona) i Núria Casals²⁴.

En el congrés de la confederació dedicà certa atenció a la situació de les dones treballadores, amb un discurs igualitari i antidiscriminatori a nivell laboral, que incloïa la demanda drets civils com la igualtat legal, en l'educació i el treball, la incorporació de les dones a "la producció" i la creació de serveis col·lectius assistencials i centres de planificació familiar. Es tractava d'un discurs emancipatori, però que no feia referència a reivindicacions molt importants en aquell moment pel moviment feminista, com el dret a l'avortament i la llei del divorci.

Es poden detectar diferències en el discurs cap a les dones en funció de les organitzacions territorials. En el cas de Catalunya, la documentació discutida en el primer congrés de la CONC no presentava cap apartat específic dedicat a les dones treballadores. El discurs era similar al de la clandestinitat, ja que la situació de la dona treballadora s'esmentava de manera molt diluïda, amb l'habitual referència a la igualtat salarial. Era una situació que contrastava amb el primer congrés de CCOO de Madrid (maig de 1978), on el projecte de programa de 13 pàgines en dedicava una a la situació de les dones treballadores. Es mostrava autocrític amb la relació del sindicat amb les dones i incloïa qüestions que s'havien oblidat al congrés federal, com la regulació del servei domèstic i la readmissió de dones acomiadades per la seva conducta privada, com les mares solteres.

A Catalunya, una zona amb una elevada presència de dones treballadores i dones militants de CCOO, durant la Transició la seva mera presència i la formació de la Secretaria de la Dona no va ser suficient per quedar reflectida en els òrgans dirigents ni en el discurs de CCOO. El sindicat assumia que les dones tenien unes reivindicacions específiques, però, a la pràctica, considerava no formaven part de les aspiracions i reivindicacions generals de la classe obrera que, d'altra banda, elles havien d'estar

²⁴ BABIANO, José, "Mujeres, trabajo y militancia laboral...", *op. cit.*, p. 57-61; BRAVO, Carmen; ARAGÓN, Jorge; BRUNEL, Susana; ANTÓN, Eva, *Trabajadora...*, *op. cit.*, p. 52.

compromeses a defensar. Creava les secretaries de la dona perquè les dones lluitessin per les seves reivindicacions *específiques*, però això no volia dir que les assumís la resta del sindicat²⁵. En un balanç d'activitats elaborat pocs mesos després de la creació oficial de la Secretaria de la Dona de la CONC s'afirmava:

Hay zonas en las que el sindicato ha tomado la actitud de crear la Secretaría de la Mujer para cubrir las orientaciones y para que formalmente quede patente de que el sindicato se preocupa de este tema, pero sin ningún interés hacia el mismo²⁶.

Les sindicalistes implicades en la Secretaria de la Dona notaven com els altres militants consideraven que la seva era una tasca secundària:

Cachondeo, sorna, indiferencia, desprecio, incluso chistes machistas... Había,... había de todo. Para mí era algo nuevo (...) una sorpresa. Yo me había sentido siempre muy respetada dentro del sindicato. Cuando había hablado siempre se había escuchada con respeto y seriedad (...) a partir de aquel momento, cuando empecé a tratar los temas de mujer... y es que fue increíble. La gente se movía del asiento, se levantaban, era el momento de ir a tomar el café, de ir al lavabo... Era increíble. Y luego las típicas bromitas, el chistecito fácil. Es que no te escuchaban. Es que les daba igual lo que les estabas diciendo. Y además, qué contraste, de haberme sentido tan respetada días anteriores hablando de otro tema y que en ese momento ni se me escuchaba (...) y aquello, claro, me hizo coger un coraje que yo no había sentido hasta ese momento. (...) de repente me quitan todos los galones. Es que era el recreo cuando había que hablar de temas de mujeres²⁷.

Molts homes militants de CCOO no veien clara la funció de les secretaries de la dona de CCOO, perquè *“Les venía muy bien que se defendieran los derechos de la mujer, pero que eso no les creara ninguna molestia”*²⁸. Altres dones, trobaven actituds de paternalisme o d'oberta oposició, com li va succeir a M. Dolores Carrión, responsable de la Secretaria de la Dona a la Unió Local de CCOO de Santa Coloma de Gramenet. En referir-se a les actituds paternalistes afirmava:

²⁵ BABIANO, José, “Mujeres, trabajo y militancia laboral...”, *op. cit.*, p. 57-61 i RODRÍGUEZ TEJADA, Sergio, “La otra igualdad...”, *op. cit.*, p. 39.

²⁶ F1ºM-AHT, Secretaria Confederal de la Mujer, Organización, Relación con Secretarías de la Mujer, Territorios, Informes de Actividades 1977-1995, 35/06, Núria Casals, Secretaria de la Dona [*sic*], CCOO de Catalunya, “Informe sobre Balance y Perspectivas de la Secretaria de la Dona de Catalunya, octubre 1978.

²⁷ F1ºM-AHT, entrevista a Alicia de Diego, primera responsable de la Secretaria de la Dona de la Unió Sindical Madrid Regió. A les entrevistes de Núria Casals i M. Jesús Pinto es fan afirmacions similars.

²⁸ F1ºM-AHT, entrevista a Alicia de Diego.

El tono paternalista... te lo encuentras en los partidos, te lo encuentras en el sindicato y te lo encuentras siempre. Y si no ha sido un paternalismo, ha sido una condescendencia. Yo reconozco que ha sido como una condescendencia. Y eso contando con las personas en plan positivo, porque luego en el sindicato me he encontrado que se han puesto con los brazos en cruz diciendo “la fotocopiadora no se utiliza para las mujeres” Esa es otra versión²⁹.

A Santa Coloma de Gramenet, com succeïa a la Secretaria de la Dona de la CONC, M. Dolores Carrión era militant de l'MC. Aquells qui s'oposaven a que la Secretaria de la Dona fes servir les fotocopiadores eren del PSUC. Així doncs, al masclisme s'hi afegien els enfrontaments entre militants de diferents partits.

Aquestes percepcions es poden analitzar també a nivell quantitatiu, gràcies a les enquestes efectuades a les delegades de les jornades organitzades per la Secretaria de la dona de la CS de CCOO el 1979 i el 1980. El 1979 el 50,8% de les delegades van respondre que les activitats per a dones i les secretaries de la dona eren rebudes amb indiferència, mentre que el 33,3% afirmava que el sindicat col·laborava³⁰. El 1980 les percepcions eren encara més negatives, perquè el 62% de les delegades afirmava que la seva activitat era rebuda amb indiferència, el 15,5% que tenien la col·laboració del sindicat i el 9,9% que el seu treball en aquest camp era rebut amb hostilitat³¹.

Com s'ha vist, hi havia força dones que no estaven d'acord amb la creació de secretaries de la dona, ja que consideraven que no era la via adequada per defensar els interessos de les dones treballadores. Sovint es tractava de dones incorporades a la militància en CCOO abans de 1969, també era el cas d'algunes dirigents que consideraven que denunciant la discriminació sobre les dones, a elles se'ls treia mèrit pel càrrec que havien assolit³². Al sí del sindicat, la valoració de la Secretaria Confederal de la Dona era escassa: al II Congrés Confederal (1981) i el III (1984) es va proposar integrar-la en altres secretaries, encara que finalment va mantenir la seva independència. En el IV Congrés Confederal (1987) es va decidir no incloure la responsable de la Secretaria Confederal de la Dona a la Comissió Executiva, situació que posteriorment es veuria rectificada per una

²⁹ AHCO, entrevista a M. Dolores Carrión Cazorla.

³⁰ “Encuesta a las delegadas” sobre 150 delegadas, Secretaría de la Mujer de Comisiones Obreras, *Jornadas de CC.OO. sobre Proteccionismo y Discriminación de la Mujer en la Legislación Laboral*, p. 39, a F1ºM-AHT, Secretaría Confederal de la Mujer de CC.OO., Acción Sindical, 4-4, “I Jornadas de la Mujer de CC.OO.: Leyes proteccionistas”, Madrid, 17-18 de març de 1979. Vegeu l'annex 7.

³¹ “¿Cómo son las responsables de la mujer de CCOO?”, sobre 125 assistents, a actes de *La mujer: un paro silencioso. II Jornadas de CC.OO. Secretaría de la Mujer*, p. 42-43, F1ºM-AHT, Secretaría Confederal de la Mujer de CC.OO., Acción Sindical, 4-4, “II Jornadas de la Mujer de CCOO”, Madrid, 28-29 de juliol de 1980. Vegeu l'annex 8.

³² Entrevista a M. Jesús Pinto Iglesias, 22 de maig de 2008.

decisió del Consell Confederal³³. En el cas de Catalunya, el 1981 s'afirmava que les actituds envers la Secretaria de la Dona havien millorat parcialment, perquè “*se han desdramatizado un poco las suspicacias y reticencias que en otras época se han dado hacia las secretarías de la mujer*”³⁴. No obstant això, la seva situació continuava sent difícil perquè persistia la infravaloració de la seva activitat i per la crisi econòmica:

Es una dificultad también la no comprensión de este trabajo dentro del sindicato, la desvalorización, de no oponerse quizás frontalmente, pero sí hacerlo sobre la base de no poner los medios necesarios para que se tire adelante (...) Después hay otra cuestión que tal vez es más de fondo. Es el hecho de que ya que estamos en una situación de crisis se considere que hay que poner “prioridades” en el trabajo sindical y que por lo tanto los esfuerzos dedicados a la secretaria de la mujer se valore como un “lujo”. Son tendencia[s] erróneas que se dan ya y que hay que atajarlas en el seno de nuestro sindicato³⁵.

Així doncs, les dones sindicalistes i feministes es trobaren en els inicis de la trajectòria legal de CCOO amb una situació ambivalent. D'una banda, el sindicat reconeixia que les dones tenien les seves pròpies reivindicacions i creava una estructura organitzativa pròpia per elles. D'altra banda, les reivindicacions de les dones es consideraven secundàries, i la Secretaria de la Dona una organització de segona categoria. A més, part de les dones sindicalistes les qüestionaven assumint, en part, que eren menys importants que d'altres, o considerant-les una forma d'autodiscriminar-se.

Vistos els problemes que van patir tant la Secretaria de la Dona confederal i com la de la CONC, s'analitzaran les seves línies d'actuació entre el primer i el segon congrés confederal (1978-1981). La més important en un primer moment fou la consolidació organitzativa, intentant ampliar la presència de secretaries de la dona a unions locals o federacions de ram, i fent-les efectives. Després del I Congrés de la CS de CCOO, les secretaries de la dona es van estendre ràpidament als diversos territoris. El juliol de 1978, ja hi havia secretaries de la dona a 11 de les 16 zones on estava activa la confederació, amb

³³ BRAVO, Carmen; ARAGÓN, Jorge; BRUNEL, Susana; ANTÓN, Eva, *Trabajadora...*, op. cit., p. 68.

³⁴ Vegeu F1°M-AHT, Secretaria Confederal de la Mujer, Organización, Relación con Secretarías de la Mujer, Territorios, Informes de actividades 1977-1995, 35/06, Núria Casals, Secretaria de la Dona [sic], CCOO de Catalunya, “Informe sobre Balance y Perspectivas de la Secretaría de la Dona de Catalunya, octubre 1978; “Proyecto de Balance de la Secretaría de la Mujer de la CONC”, juliol de 1981.

³⁵ *Ibid.*

l'excepció de Canàries, Extremadura, Múrcia, Santander i Lleó³⁶. L'octubre de 1979, s'afirmava que les secretaries de la dona estaven presents a 19 territoris (tant províncies com regions) i que les més actives eren les de Madrid, Catalunya, País Valencià, País Basc i Navarra, Astúries, la Rioja, Burgos, Sevilla i Còrdova. A més, s'esmentaven secretaries de la dona en empreses com Renfe, Iberia i el Corte Inglés³⁷. Així doncs, les secretaries de la dona van tenir una implantació sobretot territorial. A més, des dels seus inicis, la Secretaria Confederal organitzà una comissió estable més reduïda, per tal de garantir la continuïtat de la seva acció i el compliment de les iniciatives³⁸. La Secretaria de la Dona de la CONC va tenir un funcionament similar. Es van fer secretaries de la dona a les diverses unions locals del sindicat, però inicialment l'acció es va centrar molt a la ciutat de Barcelona. A les reunions, tot i que consta l'assistència de representants dels diversos rams del sindicat, entorn el 1981 només hi havia secretaries de la dona constituïdes als rams de la Unió Sindical de Barcelona³⁹.

Les enquestes elaborades per la Secretaria de la Dona confederal a les jornades organitzades el 1979 i el 1980 ens permeten copsar com eren les seves responsables arreu d'Espanya. A les jornades de 1979, a les quals van assistir unes 150 delegades, la gran majoria tenien entre 20 i 30 anys. Un 45,1% d'elles no vivia en parella i 42,3% tenien parella afiliada a CCOO. A més, la gran majoria no tenia fills (74,6%). D'aquestes dones, el 81% treballava i hi havia un 8,1% que treballava sindicalment a CCOO. Treballaven en sectors molts diversos, entre els quals destacava el metall (20,6%), seguit a força distància pel tèxtil (9,5%). És interessant constatar la gran proporció de dones amb la categoria laboral d'administratives (42,2%). Quant a la data de la seva vinculació a CCOO, la majoria ho estaven des d'abans de la seva legalització: el 65% s'havia vinculat de 1971 a 1976 i el 20% abans de 1971⁴⁰.

³⁶ F1ºM-AHT, Secretaria Confederal de la Mujer, Organización, Planes de Trabajo 1978-1988, 26/07, Secretaria de la Mujer, "Plan de Trabajo", 15 de juliol de 1978.

³⁷ F1ºM-AHT, Secretaria Confederal de la Mujer, Organización, Reuniones 1977-1977, 26/09, "Balance Junio 78-Octubre 1979", octubre 1978.

³⁸ F1ºM-AHT, Secretaria Confederal de la Mujer, Organización, Planes de Trabajo 1978-1988, 26/07, Secretaria de la Mujer, "Plan de Trabajo", 15 de juliol de 1978.

³⁹ Vegeu F1ºM-AHT, Secretaria Confederal de la Mujer, Organización, Relación con Secretarías de la Mujer, Territorios, Reuniones 1977-1979, 35/07 Informes de actividades 1977-1995, 35/06, Núria Casals, Secretaria de la Dona, CCOO de Catalunya, "Informe sobre Balance y Perspectivas de la Secretaria de la Dona de Catalunya, octubre 1978; "Proyecto de Balance de la Secretaria de la Mujer de la CONC", juliol 1981.

⁴⁰ "Encuesta a las delegadas", Secretaria de la Mujer de Comisiones Obreras, *Jornadas de CC.OO. sobre Proteccionismo y Discriminación de la Mujer en la Legislación Laboral*, p. 38-39, a F1ºM-AHT, Secretaria Confederal de la Mujer de CC.OO., Acción Sindical, 4-4, "I Jornadas de la Mujer de CC.OO: Leyes proteccionistas", Madrid, 17-18 de març de 1979.

A les jornades de l'any següent, on van assistir 125 delegades, les dades són similars. Igualment, les delegades tenien majoritàriament entre 20 i 30 anys, però eren lleugerament més grans. Havia augmentat el percentatge de les que no vivien en parella (60,6%) i no tenien fills (88,7%). Respecte la seva situació laboral, era similar a la de l'any anterior: treballaven el 80,3% i el 8,4% eren alliberades sindicals. Entre els sectors econòmics on treballaven, destacava el metall (18,3%) i el sector de banca, borsa i estalvi (11,3%). Majoritàriament tenien la categoria laboral d'administratives (33,8%), però de forma menys clara que l'any anterior, ja que el 26,6% eren obreres no qualificades i el 22,5% obreres qualificades. En aquesta enquesta no es va preguntar la data de vinculació a CCOO⁴¹. El retrat que ens mostren aquestes enquestes és força similar a la descripció de l'anterior capítol de les militants de CCOO receptives amb el feminisme. Es tractava de dones joves, sovint sense responsabilitats familiars, vinculades a CCOO des dels anys setanta i amb certa qualificació acadèmica, ja que la majoria treballaven com a administratives. Possiblement, en incorporar-se a CCOO durant els anys setanta van estar menys influenciades pel discurs que afirmava que les dones, per alliberar-se, únicament havien d'integrar-se al mercat de treball i militar en les mateixes organitzacions que els homes. El qüestionament d'aquest tipus de discurs probablement es va veure afavorit perquè tenien certa preparació acadèmica i per l'eclosió del moviment feminista, que inicià la seva trajectòria a Espanya quan eren joves.

Les dones implicades en les secretaries de la dona eren conscients de l'escassa presència de les dones al sindicat, tant en òrgans directius com de base. Per això, les secretaries de la dona de la CS de CCOO i de la CONC van fer campanyes per animar les treballadores a presentar-se a les eleccions sindicals⁴². El número de delegades era escàs, en comparació amb la seva presència al mercat de treball regular. Segons fonts de CCOO, el 1978 eren dones un 12% dels delegats, mentre que el 1980 ho van ser el 15,4%⁴³.

⁴¹ “¿Cómo son las responsables de la mujer de CCOO?”, a actes de *La mujer: un paro silencioso. II Jornadas de CC.OO. Secretaría de la Mujer*, p. 42-43, F1°M-AHT, Secretaría Confederal de la Mujer de CC.OO., Acción Sindical, 4-4, “II Jornadas de la Mujer de CCOO”, Madrid, 28-29 de juliol de 1980.

⁴² Tonia Etxarri, “Mujer, que nadie decida por tí”, *Lluita Obrera*, 1, 31 de gener de 1978; Núria Casals, “¡Preséntate a delegada!”, 32, octubre 1980, p. 6; Vegeu, per exemple, Pavelló República, CCOO Arxiu 2, “Acta de la Comisión de la Mujer de Catalunya del día 31 de Enero de 1981”, Barcelona, febrer 1981.

⁴³ Begoña San José, “Elecciones Sindicales: uno de cada cuatro electores son mujeres”, *Gaceta Sindical*, 6, octubre 1980, p. 40, citat a LÓPEZ HERNÁNDEZ, M. Teresa, “Participación y representación sindical femenina en Comisiones Obreras (1970-1982)”, *Cuestiones de Género: de la Igualdad y de la Diferencia*, 4, 2009, p. 133; SAN JOSÉ, Begoña, “Feminismo y sindicalismo durante la transición democrática española”, a MARTÍNEZ TEN, Carmen; GUTIÉRREZ LÓPEZ, Purificación; GONZÁLEZ RUIZ, Pilar, *El movimiento feminista en España en los años 70*, Madrid, Cátedra, 2009, p. 357.

Una altra important línia d'actuació de les secretaries de la dona de CCOO fou la legislació laboral i la seva aplicació. La Transició va ser un període amb canvis molt rellevants en la legislació laboral. Les secretaries de la dona van intentar que es tinguessin en compte els interessos de les dones treballadores, en una situació força complexa. La *Ley de Relaciones Laborales* promulgada el 8 d'abril de 1976 pel govern d'Unión de Centro Democrático (UCD) va establir l'equiparació de drets entre homes i dones. Tanmateix, era una declaració de principis que convivia amb el manteniment d'algunes discriminacions legals.

En aquest sentit, una de les principals reivindicacions de les secretaries de la dona va ser l'eliminació de la legislació laboral teòricament protectora per a les dones, però que a la pràctica les exclouia del treball remunerat. Per això, les I Jornades de la Dona de la CS CCOO es van titular *Proteccionismo y Discriminación de la Mujer en la Legislación Laboral* (Madrid, 17-18 de març de 1979). En concret, en aquestes jornades es va denunciar la legislació laboral protectora com la prohibició del treball nocturn per a les dones (promulgada el 1927) o la prohibició per a dones de determinats treballs perillosos i insalubres (1957). S'afirmava que la legislació laboral havia d'intentar garantir unes condicions de treball salubres per a homes i dones, sense eliminar les dones d'amplis sectors del mercat de treball. Si la legislació laboral en matèria de salut i higiene havia de desenvolupar-se específicament per a les dones, era per protegir l'embaràs sense discriminar les dones solteres (com es feia fins a llavors). A més, a les jornades es considerava la maternitat una funció social, els costos de la qual havien de ser assumits per la societat, de manera l'Estat havia de garantir el dret al treball de les dones amb una xarxa de llars d'infants. Les excedències, permisos i ajudes per a la cura dels fills havien de poder ser gaudits tant pel pare com la mare i havien d'assegurar el manteniment del lloc de treball. En aquells moments la legislació de les excedències laborals per maternitat només les podia agafar la mare i a més, quan es volia reincorporar a la feina l'empresa la podia fer esperar a que hi hagués una vacant. Així, agafar una excedència podia significar la pèrdua del lloc de treball⁴⁴. En un temps de greu crisi econòmica, la Secretaria de la Dona confederal i la de la CONC van dedicar una gran atenció a la reincorporació després de les excedències, perquè alguns empresaris, per facilitar la reducció de plantilla, s'hi negaven⁴⁵.

⁴⁴ Vegeu F1°M-AHT, Secretaria Confederal de la Mujer de CC.OO., Acción Sindical, 4-4, "I Jornades de la Mujer de CC.OO: Leyes proteccionistas", Madrid, 17-18 de març de 1979.

⁴⁵ Vegeu, per exemple, *Lluita Obrera*, "Consultorio jurídico-laboral", 17, març de 1979, p. 14 i F1°M-AHT, Secretaria Confederal de la Mujer, Organización, Relación con Secretarías de la Mujer Territorios, Reuniones

Les I Jornades de la Dona de CCOO pretenien influir sobre l'elaboració de l'Estatut dels Treballadors. Les secretaries de la dona van ser molt crítiques amb aquest, tant en el moment de la seva elaboració⁴⁶ com quan es va promulgar, el 10 de març de 1980. Implantava mesures que afavorien la consideració del treball de les dones subsidiari respecte el masculí, com era el cas dels contractes a temps parcial. A més, no estava inclòs el servei domèstic, cosa que deixava una gran quantitat de treballadores sense regulació de les seves condicions de treball. El govern ja s'havia compromès a establir una regulació del servei domèstic després de la Llei de Relacions Laborals de 1976 i no ho havia fet. De nou, es comprometia a fer-ho en any i mig, però finalment aquesta regulació no es va elaborar fins el 1985. Els decrets de 1927 i 1957 sobre la prohibició per a les dones del treball nocturn i de treballs insalubres van continuar vigents, malgrat les crítiques. A més, el retorn al lloc de treball després d'una excedència per tenir cura d'un fill continuava dependent d'una vacant a l'empresa, encara que es va establir que la podia gaudir tant el pare com la mare. L'Estatut dels Treballadors també establí que homes i dones havien de tenir igual salari si feien la mateixa feina, seguint el principi "a igual treball, igual salari". Això no satisfia la proposta unitària que havien fet els sindicats, ja que volien que se seguís el principi "igual salari a treballs d'igual valor". Es tractava d'una formulació més àmplia per evitar que els treballs que acostumaven a ser realitzats per dones fossin pitjor pagats que els que feien normalment els homes per evitar el mecanisme de discriminació salarial de les "categories femenines". És a dir, categories establertes especialment per a les dones pitjor pagades que d'altres molt similars ocupaves per homes⁴⁷.

L'ambigüitat de la legislació laboral respecte les treballadores implicava que calia fer un seriós esforç en la negociació dels convenis col·lectius per evitar les discriminacions, però això no sempre succeïa. Un exemple el "dot", abolit per la Llei de Relacions Laborals d'abril de 1976, però amb l'excepció dels contractes anteriors al 22 d'abril de 1976 i els sectors o empreses on s'establí a la reglamentació o conveni. A finals dels anys setanta i començaments dels vuitanta, molts convenis el van mantenir⁴⁸ i les secretaries de la dona van haver de fer un important esforç perquè es retirés o fins, i

1977-1993, "Acta de la reunió de la Comisión de la Mujer de Catalunya día 29-11-80", Barcelona, 29 de novembre de 1980.

⁴⁶ Pavelló República, CCOO Arxiu 2, Secretaria de la Dona [sic], Unió de Sindicats de CC.OO. de Barcelona, "Mujeres luchemos con fuerza contra el Estatuto de los Trabajadores de UCD".

⁴⁷ "Lo que establece y lo que deja pendiente el Estatuto con relación al trabajo de la mujer", a actes de *La mujer: un paro silencioso. II Jornadas de CC.OO. Secretaría de la Mujer*, p. 4, a F1°M-AHT, Secretaria Confederal de la Mujer de CC.OO., Acción Sindical, 4-4, "II Jornadas de la Mujer de CCOO", Madrid, 28-29 de juliol de 1980.

⁴⁸ Tonia Etxarri, "La dote a cambio del puesto de trabajo", *Lluita Obrera*, 5, 15-30 d'abril de 1978, p. 15.

tot, per evitar la seva reintroducció. Una prova d'això és una carta de la Secretaria de la Dona de la CONC a la Federació Tèxtil de Catalunya, demanant que es retirés el punt 14 de la plataforma reivindicativa conjunta de CCOO-UGT per la negociació del conveni de 1982, on es demanava reintroduir el dot⁴⁹. En alguns casos, es van obtenir resultats positius, com per exemple en el conveni provincial del metall de Barcelona de 1979, que va eliminar-lo. A més, es va aconseguir la readmissió automàtica després de l'excedència per maternitat i l'eliminació del coeficient reductor dels sous de les dones.

Malgrat que la Llei de Relacions laborals establia genèricament la igualtat retributiva, molts convenis van continuar recollir clàusules discriminatòries directes o indirectes, per mitjà de les categories femenines. Les discriminacions indirectes resultaven difícils d'eliminar, com succeïa quan la Secretaria de la Dona de la CONC informava dels “pasos limitados” en la supressió de categories femenines o complementàries als convenis estatals d'arts gràfiques, químiques, Telefònica o al conveni de Barcelona del Banc Exterior⁵⁰.

Per eliminar les discriminacions i accedir a determinats llocs de treball, les dones de vegades havien d'enfrontar-se tant a les empreses com als propis treballadors. Un dels casos amb més repercussions a finals dels anys setanta es va produir a la RENFE. En aquesta empresa, la revisió del conveni va permetre les dones accedir a tots els llocs de treball. En conseqüència, després d'una convocatòria d'ingrés per uns 500 ajudants de maquinista i 400 factors, entre 8.000 i 10.000 dones van demanar l'accés. El Ministeri de Treball argumentava que no hi podien accedir per la prohibició del treball nocturn per a les dones. A més, un grup de maquinistes i ajudants va presentar a Oviedo una petició per evitar l'entrada de dones. Argumentaven que com que la feina suposava estar dos dies a la màquina i un a casa, les dones no la podien fer perquè comprometien les seves obligacions familiars. També afirmaven que era un treball on calia una gran compenetració entre maquinista i ajudant i com que “*con quien se convive se vive*”, el fet que el fessin dones comprometia la seguretat de la circulació. El sindicat ferroviari de CCOO es va posicionar en contra d'aquesta petició. A més, el comitè d'empresa va demanar a la RENFE que sol·licités la derogació o dispensa del decret de 1927 contra el treball nocturn. Finalment, les dones es van poder presentar a les diferents convocatòries, però van continuar tenint

⁴⁹ Secretaria de la Mujer de la CONC, “Para el Secretariado de la Federación del Textil de Barcelona”, Barcelona, 25 de gener de 1982, a F1°M-AHT, Organización, Relación con Secretarías de la Mujer, Territorios, Correspondencia 1978-1995, 36/09.

⁵⁰ Ponència “Efectos de la crisis sobre la mujer”, a *I Jornadas de CCOO de Catalunya sobre la Mujer Trabajadora*, Pavelló República, CCOO Arxiu 1, CF 79.23 Com-5.

greus dificultats per ser acceptades en llocs de treball que tradicionalment havien estat considerats masculins⁵¹.

Si bé la consolidació organitzativa i la legislació laboral van ser focus importants d'atenció per a les secretaries de la dona, des de 1979 i fins a mitjans dels anys vuitanta el principal objectiu va ser la lluita contra l'atur femení⁵². La crisi del petroli de 1973 va marcar l'inici d'una important crisi econòmica internacional que a Espanya va prolongar-se fins el 1985. Provocà un gran increment de l'atur, que va afectar molt més les dones que no pas als homes. Aquestes, partien de taxes d'activitat i ocupació molt més reduïdes. Així, l'EPA del darrer trimestre de 1979 indicava el 28,11% de les dones com a actives front el 75,03% dels homes; el 25,02% de les dones estaven ocupades, front al 68,33% dels homes i l'11% de les dones i el 8,92% dels homes estaven en situació d'atur. La taxa d'atur femení van continuar creixent durant molt de temps, fins el primer trimestre de 1988, quan va arribar al 28,24%. En el cas de l'atur masculí, va continuar creixent fins al primer trimestre de 1985 i va assolir el 20,13%⁵³. En aquesta situació, una gran quantitat de dones es va veure abocada a l'economia submergida.

La crisi i l'atur van afectar greument Catalunya, en part per la importància del sector industrial. Es pot comprovar com el quart trimestre de 1982 Catalunya era la comunitat autònoma amb un atur masculí més elevat i la segona en atur femení. Durant la crisi econòmica, molts sectors econòmics amb una important presència de dones –com ara la confecció, el gènere de punt, la confecció de la pell– van “submergir-se”. Les empreses van tancar o van reduir la seva plantilla i algunes van cedir o vendre màquines a alguns dels seus antics treballadors, que van muntar tallers pel seu compte. Alguns eren il·legals i hi treballaven persones sense estar donades d'alta de les assegurances socials

⁵¹ “La mujer, la pata quebrada y en casa”, *Lluita Obrera*, 14, 29 de febrer-14 de març de 1979, p. 13; Ivett, CC.OO. Renfe, “Las mujeres en la Renfe”, *Dones en lluita*, 11, maig-juny de 1979, p. 21; Sindicato Ferroviario de CC.OO. “Situación de Renfe sobre la nocturnidad de la mujer”, a Secretaría de la Mujer de Comisiones Obreras, *Jornadas de CC.OO. sobre Proteccionismo y Discriminación de la Mujer en la Legislación Laboral*, p. 37, a F1ºM-AHT, Secretaría Confederal de la Mujer de CC.OO., Acción Sindical, 4-4, “I Jornadas de la Mujer de CC.OO: Leyes proteccionistas”, Madrid, 17-18 de març de 1979.

⁵² BRUNEL, Susana; VILCHES, M. Jesús, *20 años de las Secretarías de la Mujer de Comisiones Obreras*, Madrid, Secretaría Confederal de la Mujer de CC.OO., 1999, p. 27-34; BRAVO, Carmen; ARAGÓN, Jorge; BRUNEL, Susana; ANTÓN, Eva, *Trabajadora... op. cit.*, p. 50-52, 77-81. Vegeu també, “I Jornadas de la Mujer de CC.OO.”; “I Jornadas de CC.OO. de Cataluña sobre la Mujer Trabajadora”, Barcelona, 24-25 de novembre de 1979, a F1ºM-AHT, Secretaría Confederal de la Mujer de CC.OO., Acción Sindical, 6-9; “Informes de actividades”, 1977-1995, a F1ºM-AHT, Secretaría Confederal de la Mujer de CC.OO., Relación con Secretarías de la Mujer, Territorios (Cataluña).

⁵³ Vegeu ALCOBENDAS TIRADO, Pilar, *Datos sobre el trabajo de la mujer en España*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas, 1983, p. 129-138; SALLÉ, M. Angeles; CASAS, José Ignacio, *Efectos de la crisis económica sobre el trabajo de las mujeres*, Madrid, Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1987, esp. p. 38-40, 49-50. Dades de l'EPA consultades al web de l'INE, a INEbase, mercat laboral, a http://www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=/t22/e308_mnu&file=inebase&L=0 [consultes: 2013].

corresponents; d'altres distribuïen feina que es feia a domicili⁵⁴. De fet, algunes dones que van militar en CCOO durant la dictadura es van trobar en aquesta situació, cosa que va contribuir a que abandonessin la seva militància sindical⁵⁵.

Taula 10.1 Taxa d'atur segons comunitat autònoma i sexe. Espanya, 1982

Comunitat autònoma	Taxes d'atur	
	Homes	Dones
Andalusia	20,5	22,4
Aragó	9,3	20,1
Astúries	10,4	19,9
Balears	10,5	20,7
Canàries	16,8	21,2
Cantàbria	11,3	12,6
Castella-la Manxa	11,8	17,6
Castella i Lleó	10,9	17,1
Catalunya	18,5	26,6
Extremadura	16,9	20,1
Galícia	9,2	7,5
Madrid	16,0	17,4
Múrcia	17,1	18,8
Navarra	12,6	21,1
Comunitat Valenciana	16,7	23,2
País Basc	16,1	28,0
La Rioja	10,4	14,6
Total	15,6	20,3

Font: EPA, quart trimestre de 1982, a ALCOBENDAS TIRADO, Pilar, *Datos sobre el trabajo de la mujer en España*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas, 1983, p. 138.

En aquestes circumstàncies, a partir de 1979 l'acció de les secretaries de la dona es va centrar en la lluita contra l'atur femení. Aquest fet ja es pot constatar a les I Jornades de CCOO de Catalunya sobre la Dona Treballadora, celebrades a Barcelona del 24 al 25 de novembre de 1979, on una de les principals ponències va ser "Efectos de la crisis sobre la mujer". En aquesta ponència s'analitzava la situació de les dones al mercat de treball, molt

⁵⁴ Pel cas de la confecció a Montcada i Reixac, vegeu LLOPART, Íngrid, "Treballadores invisibles: una anàlisi sociològica de les confeccionistes a domicili a Molins de Rei", a BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Les dones i la història al Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, vol. 2, p. 167-193. Per la confecció a Santa Coloma de Gramenet, JÓDAR, Pere; MENDOZA, Rocío; SANZ, Gonçal, *La confecció submergida. Característiques socio-econòmiques del sector de la confecció a Santa Coloma de Gramenet*, Vic, Eumo Editorial, Santa Coloma de Gramenet, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet, 1991, esp. p. 23-40, 81-84, 173-186.

⁵⁵ AHCO, entrevista a M. Dolores Carrión Cazorla, del sector de la confecció de la pell. Entrevista a M. Rosa Salicrú Pinós, 29 de febrer de 2008, pel gènere de punt.

condicionada pel fet de considerar-se temporal i per la seva presència en sectors “marginals”, com el treball a temps parcial o l’economia submergida. Les dades sobre l’atur indicaven que afectava sobretot les dones joves, ja que quatre de cada cinc deixaven el treball remunerat quan tenien fills, perquè eren les encarregades del treball domèstic i per la manca de serveis col·lectius com les llars d’infants. Aquest fet i la ideologia masculista agreujaven els efectes de l’atur sobre les dones, perquè no es considerava un problema: “*Un hombre sin trabajo, es un parado; una mujer sin trabajo tiene de ‘profesión’: ‘sus labores’*”. A més, a la ponència s’explicava com les relacions entre homes i dones a la feina podien resultar complicades, en un context de crisi econòmica:

El trato de los compañeros de trabajo no suele ser siempre de compañerismo y solidaridad sino todavía está muy extendida la idea que ‘la mujer que trabaja le quita un puesto a un padre de familia’ idea falsa en cuanto que el ejercicio al derecho a un puesto de trabajo de todos los ciudadanos y ciudadanas nunca es causa de desempleo⁵⁶.

La difícil situació de les dones al mercat de treball portava a que, per combatre l’atur femení, s’haguessin de tenir en compte les diverses formes d’expulsar les dones del lloc de treball. A banda de tenir presents els expedients de crisi o la reestructuració de sectors on treballaven moltes dones, també calia actuar contra els acomiadaments per absentisme, perquè els empresaris comptaven com a absentisme les baixes per maternitat. A més, la Secretaria de la Dona de la CONC va insistir en que calia evitar que les dones s’acollissin a acomiadaments voluntaris en el cas de reducció de plantilles, ja que considerava que els empresaris volien reduir plantilles s’aprofitaven de la forta pressió ideològica per deixar el lloc de treball i dedicar-se a tasques reproductives. Fou el cas de Gallina Blanca a Sant Joan Despí, on el comitè d’empresa va fer una campanya contra els cessaments presumptament voluntaris de les dones, perquè l’empresa els estava oferint indemnitzacions importants. A més, es negava a la reincorporació de les dones després de l’excedència per maternitat⁵⁷.

L’èmfasi en la lluita contra l’atur femení va continuar, com es pot comprovar pel títol de les II Jornades de CCOO de la Secretaria Confederal de la Dona: *La Mujer: un Paro Silencioso*. Es van celebrar a Madrid el 28 i el 29 de juny de 1980. El nom de les

⁵⁶ “Ponencia: Efectos de la crisis sobre la mujer” a *I Jornadas de CCOO de Catalunya sobre la mujer trabajadora*, Pavelló República, CCOO Arxiu 1, CF 79.23 Com-5.

⁵⁷ Núria Casals, “Gallina Blanca. Contra los ceses ‘voluntarios’”, *Lluita Obrera*, 30, juny de 1980, p. 4.

jornades responia a la invisibilitat social de l'atur femení, reflectida a les estadístiques oficials. En aquestes estadístiques una gran quantitat de dones que havien perdut el lloc de treball no estaven registrades com a demandants de feina, algunes perquè consideraven que havien de dedicar-se a tasques reproductives i altres perquè portaven temps buscant feina sense resultat. A més, les estadístiques no tenien en compte el mercat de treball submergit i les formes precàries de contractació, com podien ser el treball a domicili, l'eventual o a temps parcial. Es criticava la ineficàcia i la manca d'aplicació del Programa d'Ajuda a Treballadores amb Responsabilitats Familiars del Ministeri de Treball i es proposava que, per evitar la discriminació de les dones a la contractació, aquesta fos gestionada per les oficines de col·locació mitjançant llistes innominades. Quan s'analitzaven els acomiadaments, es constatava que la majoria de dones havien estat acomiadades de forma individual, sovint a partir d'acomiadaments voluntaris⁵⁸. En la ponència "*La actual política de empleo del Gobierno y la mujer*" es feien afirmacions interessants per explicar aquest fenomen:

Aquí el principal problema es el descontrol legal y sobre todo sindical de estas prácticas antisociales. La mayoría de los Comités y Secciones Sindicales no conocen la evolución de la plantilla de su empresa hasta que no se presenta un expediente. No intervienen ni controlan los despidos individuales y pactados y menos aún negocian y vigilan compromisos de mantenimiento o aumento de las plantillas (...) Cuando los despidos son de mujeres no se consideran un problema sindical. O se piensa que así los hombres están más a salvo o se deja a la trabajadora que se las arregle sola. Sólo se plantea la lucha cuando los despidos empiezan a alcanzar a los hombres⁵⁹.

Després de les jornades, es van fer campanyes perquè les dones aturades s'inscrivissin a l'Institut Nacional de Empleo (INEM) com a demandants de feina. Les secretaries de la dona s'oposaren a que a la Llei Bàsica d'Ocupació (*Ley Básica de Empleo*, octubre de 1980) el treball fos un dret familiar i no individual i a que el subsidi d'atur no contribuïu per "càrregues familiars" s'assignés en principi als homes. Aquesta postura no va ser acceptada per CCOO, ja que fou rebutjada tant a les Jornades d'Ocupació de 1980 i com al II Congrés confederal (Barcelona, 1981). Malgrat els esforços de les

⁵⁸ "Conclusiones", a actes de *La mujer: un paro silencioso. II Jornadas de CC.OO. Secretaría de la Mujer*, p. 4, F1°M-AHT, Secretaría Confederal de la Mujer de CC.OO., Acción Sindical, 4-4, "II Jornadas de la Mujer de CCOO", Madrid, 28-29 de juliol de 1980.

⁵⁹ Secretaría Confederal de la Mujer, "La actual política de empleo del Gobierno y la mujer", a actes de *La mujer: un paro silencioso. II Jornadas de CC.OO. Secretaría de la Mujer*, p. 4.

secretaries de la dona i el moviment feminista, la majoria de comitès d'empresa i dels dirigents de CCOO no concebien el dret al treball com un dret individual, sinó que tendien a pensar que en una situació de crisi econòmica s'havia de donar prioritat als llocs de treball dels homes, concebuts com a “guanyadors del pa”. En conseqüència, la intensitat de la lluita sindical, les mesures pactades entre govern i sindicats i els plans de reconversió van ser molt més beneficiosos per les persones que treballaven als sectors masculinitzats com la siderúrgia, el naval o la mineria, que no pas als feminitzats com el tèxtil o la confecció⁶⁰.

Malgrat la major incidència dels acomiadaments “voluntaris” i l'escàs interès d'alguns sindicalistes, hi hagué treballadores que es van organitzar col·lectivament per defensar els seus llocs de treball, com a mínim des de 1974⁶¹. No obstant això, les protestes més intenses es van produir sobretot a partir de 1977. Aquell any, a Santa Coloma de Gramenet, els acomiadaments de l'empresa de la confecció Eurostil van tenir una notable repercussió pública. El juny l'empresa va presentar un expedient de regulació d'ocupació perquè la meitat de la plantilla treballés sis mesos i després, l'altra meitat treballés sis mesos més. L'assemblea de les treballadores el van rebutjar. Posteriorment els caps van desaparèixer i no els van pagar. Les treballadores es tancaren a l'empresa. Van donar a conèixer la seva situació amb accions com el segrest d'un autobús, concentracions o adreçant-se al governador civil. Van mantenir la producció durant sis mesos, però finalment l'empresa tancà⁶². Les treballadores d'altres empreses també van maldar per mantenir el seus llocs de treball, intentant continuar la producció. Fou el cas de General de Confecciones a Vic, on van establir un règim de cogestió entre treballadores i empresari per continuar amb l'activitat de l'empresa⁶³. Es pot constatar que, davant els expedients de crisi i el tancament d'empreses, algunes treballadores van emprendre enèrgiques protestes

⁶⁰ BRAVO, Carmen; ARAGÓN, Jorge; BRUNEL, Susana; ANTÓN, Eva, *Trabajadora... op. cit.*, p. 77; SAN JOSÉ, Begoña, “Feminismo y sindicalismo durante la transición democrática española”, a MARTÍNEZ TEN, Carmen; GUTIÉRREZ LÓPEZ, Purificación; GONZÁLEZ RUIZ, Pilar, *El movimiento feminista en España en los años 70*, Madrid, Cátedra, 2009, p. 359; SARASÚA, Carmen; MOLINERO, Carme, “Trabajo y niveles de vida en el franquismo. Un estado de la cuestión desde una perspectiva de género”, *op. cit.*, p. 346; “II Jornadas de la Mujer de CC.OO.: La mujer en paro silencioso”, Madrid, 28-29 de juny de 1980, a F1ºM, Secretaría Confederal de la Mujer de CC.OO., Acción Sindical, 4-5.

⁶¹ *Luchas Obreras*, 35, 22 de setembre de 1974. NASH, Mary, *Treballadores...*, *op. cit.*, p. 187.

⁶² CARRIÓN, M. Dolores, *La conflictividad laboral en Santa Coloma de Gramenet des de 1968 a 1978*, treball de recerca inèdit, Departament d'Història Contemporània, Universitat de Barcelona, setembre de 2008, p.159-163.

⁶³ Miquel Macià “Vic: Control obrero de una empresa textil”, *Lluita Obrera*, 4, 15-30 de març de 1978, p. 4. NASH, Mary, *Treballadores...*, *op. cit.*, p. 185-186.

per conservar el lloc de treball o almenys per poder cobrar la indemnització⁶⁴. Altres, van intentar fer-se càrrec de l'empresa, organitzar-se com a cooperatives o societats laborals. Malauradament, la majoria va desaparèixer poc temps després⁶⁵.

A partir dels casos de les empreses de la confecció Induyco (Madrid, des de 1976) i IKE (Gijón, de 1984 a 1994), Pilar Díaz Sánchez identifica un model de conflicte a les empreses de la confecció en crisi. En moments de contracció econòmica, aquestes empreses van començar a expulsar mà d'obra. Les treballadores van començar a mobilitzar-se i radicalitzar-se, amb la consigna “o todas o ninguna”. En aquells moments, els sindicats de classe com CCOO, UGT o USO imposaren negociacions que no eren acceptades per les dones. Així, la majoria de treballadores decidien continuar el conflicte sense recolzament sindical, cosa que conduïa al desencant i abandonament de la militància⁶⁶. Potser no a totes les empreses amb majoria de mà d'obra femenina es va produir aquesta desvinculació dels sindicats, però probablement, com s'inferia a través de la documentació de la pròpia Secretaria de la Dona de la CS de CCOO, l'actuació dels sindicats davant els acomiadaments de nombroses treballadores generà un notable descontent entre aquestes. Per la seva banda, Cristina Borderías, en el seu estudi sobre Telefónica, explica com les dones que havien participat activament als conflictes d'empresa no veien reconegudes les seves reivindicacions a les polítiques sindicals. Els homes treballadors es resistien a escoltar-les i a reconèixer l'especificitat dels seus problemes⁶⁷.

Aquestes aportacions indiquen com, poc després de la legalització dels sindicats, les dones treballadores de vegades se'n distanciaven. Pilar Díaz Sánchez i M. Teresa López Hernández han vinculat l'acusada reducció de la militància sindical femenina amb el descontent de les treballadores respecte la manca d'atenció dels sindicats envers les

⁶⁴ Evidentment, hi ha molts més exemples. Per Fontanals, a Terrassa, on la crisi de l'empresa va començar el 1974 i els treballadors i treballadores es van haver de tancar a l'empresa per poder cobrar la indemnització, vegeu MARTÍNEZ GARCÍA, Domènec, *Celia García López. Una historia de remolinos de viento*, Terrassa, Ajuntament de Terrassa, 2006, p. 121-125; AHCT, Fons Associacions. Víctor Blajot i Canals. 10/18, caixa 1. Entrevista a M. Rosa Salicrú Pinós, 29 de febrer de 2008, per Tèxtil Recoder (Mataró). AHCO, entrevista a M. Dolores Carrión Cazorla pel tancament de Creaciones Ponz (Santa Coloma de Gramenet).

⁶⁵ Un exemple a la pel·lícula *Numax presenta*, dirigida per Joaquim Jordà el 1980.

⁶⁶ DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, “Disidencias y marginaciones de las mujeres en el sindicalismo español”, *Sociología del Trabajo*, 56, 2006, p. 110. Pel conflicte d'IKE, vegeu PRIETO, Carlos, *IKE. Retales de la reconversión. Trabajo femenino y conflicto social en la industria textil asturiana*, Madrid, 2004, Ladinamo Libros. Pel conflicte d'Induyco, vegeu DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, *El trabajo de las mujeres...*, op. cit. p. 253 i ss.

⁶⁷ BORDERÍAS, Cristina, *Entre Líneas. Trabajo e identidad femenina en la España Contemporánea. La Compañía Telefónica. 1924-1980*, Barcelona, Icaria, 1993, p. 140.

seves reivindicacions i la destrucció dels seus llocs de treball⁶⁸. Les dades sobre el descens de l’afiliació procedeixen de dues enquestes a assalariats de la indústria de diverses regions d’Espanya, efectuades el 1978 i el 1980. La de 1978 tenia una mostra de 4.179 individus i la de 1980, de 2.400.

Taula 10.2 Afiliació per sexe entre els assalariats del sector industrial. Espanya, 1978 i 1980

Sindicats	1978		1980	
	Homes	Dones	Homes	Dones
CCOO	31,1	30,3	17,4	9,7
UGT	14,8	12,4	11,4	3,7
USO	2,4	4,4	0,7	2,0
CNT	1,5	1,9	1,0	-
CSUT	2,6	0,8	1,3	0,7
SU	1,7	0,6	0,7	0,3
Altres	1,9	3,2	2,6	1,7
Total afiliats	57,6	54,7	36,3	18,8
Total no afiliats	42,4	45,3	58,3	75,5
No sap / no contesta	-	-	5,4	5,7

Font: PÉREZ DÍAZ, Víctor, *Encuesta a los asalariados del sector industrial (EASI)*, 1978, 1980, Fundación del Instituto Nacional de Industria, Programa de Investigaciones Sociológicas, citat a ALCOBENDAS TIRADO, Pilar, *Datos sobre el trabajo de la mujer en España*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas, 1983, p. 152.

Segons aquesta enquesta, el 1978 els homes i les dones que treballaven al sector industrial estaven afiliats a sindicats en proporcions molt similars: el 57,6% dels homes i el 54,7% de les dones. CCOO era el sindicat amb més persones afiliades, amb proporcions d’afiliats per sexes molt similars: el 31,1% dels homes front el 30,03% de les dones. Així doncs, CCOO iniciava la seva trajectòria com a sindicat legal amb més persones afiliades en el sector industrial i amb una presència de dones molt elevada. És destacable que al sindicat USO, la proporció de dones afiliades era notablement més elevada que la d’homes: el 4,4% front el 2,4% i els sindicats més minoritaris, on estaven el 3,2% de les dones, front el 1,9% dels homes. Dos anys després, el 1980, la situació havia canviat notablement. Es va produir un notable descens de l’afiliació sindical, tant pel que fa als homes (36,3% dels enquestats) com a les dones (18,8%), però en el cas d’elles fou molt més notable. En gairebé tots els

⁶⁸ DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, “Disidencias y marginaciones...”, *op. cit.*, p. 112; LÓPEZ HERNÁNDEZ, M. Teresa, “Participación y representación...”, *op. cit.*, p. 140-142.

sindicats llevat d'USO, la proporció de dones afiliades era molt menor que la d'homes. En el cas de CCOO, es va passar de proporcions força similars a una diferència molt important: el 17,4% dels homes i el 9,7% de les dones enquestades estaven afiliats a CCOO.

L'anterior enquesta mostra una dràstica reducció de la proporció de dones afiliades, però si es disposessin de dades en termes absoluts els resultats podrien mostrar una davallada de l'afiliació de dones fins i tot major. Cal tenir en compte que l'atur va afectar proporcionalment més les dones que els homes, i l'enquesta es va fer entre persones ocupades. No obstant això, cal emmarcar les elevades taxes d'afiliació sindical de 1978 i la reducció de 1980 en el context general, ja que ambdós processos van afectar homes i dones. Després de la legalització dels sindicats, entre 1977 i 1978 es va produir una afiliació massiva. El 1978, a les primeres eleccions sindicals, CCOO fou el sindicat majoritari (amb el 34,5% dels representants sindicals), seguit d'UGT (21,7%)⁶⁹. En aquest context, les dones van participar en el procés d'afiliació de manera similar als homes. A CCOO s'hi van integrar com els seus companys, tot i que no va succeir el mateix a l'hora de presentar-se i ser escollides a les eleccions sindicals, ni als òrgans de direcció del sindicat.

Tanmateix, la situació va canviar ràpidament. Un dels factors que van afavorir el descens de l'afiliació van ser els Pactes de la Moncloa, signats l'octubre de 1977 entre el govern de la UCD i altres partits polítics. En virtut d'aquests pactes s'establia una política d'austeritat pressupostària i de contenció salarial (que implicava una reducció de la capacitat adquisitiva dels assalariats), a canvi de compromisos com una política de creació de llocs de treball, reforma fiscal, reformes a la Seguretat Social, a l'educació... En aquest context, els sindicats no van quedar en una situació fàcil. Tant UGT (vinculada al PSOE) com CCOO (identificada amb el PCE) no van signar els Pactes de la Moncloa, però posteriorment els van assumir. CCOO va fer una campanya activa en favor dels pactes, que resultà conflictiva perquè hi havia sectors de CCOO que n'eren contraris, sobretot després de comprovar que molts dels compromisos adoptats pel govern no es complien. A més, l'enfrontament entre els sindicats majoritaris es feia ostensible, fins al punt de trencar la unitat d'acció. El 1979 i 1980 UGT i la patronal CEOE van signar acords al marge de CCOO. El 1979 van signar l'Acord Bàsic Interconfederal, on s'establien acords per la negociació col·lectiva centralitzada (no empresa a empresa). El 1980 UGT, USO i la

⁶⁹ REDERO SAN ROMÁN, Manuel; PÉREZ DELGADO, Manuel, "Sindicalismo y transición política en España", *op. cit.*, p. 214.

CEOE van signar l'Acord Marc Interconfederal, que tractava condicions de treball i establia quins havien de ser els augments salarials. L'UGT seguia una estratègia diferenciada de CCOO per intentar convertir-se en la primera força sindical i, a més, consolidar el PSOE com a alternativa de govern⁷⁰.

Tant les característiques de CCOO com el context polític i econòmic d'Espanya durant la Transició van portar les secretaries de la dona a enfrontar-se a canvis molt profunds. Les secretaries de la dona havien iniciat la seva tasca en un moment d'eclosió del moviment feminista, i en el que CCOO s'estava configurant com a sindicat i estava en una fase expansiva, per la massiva afiliació. Tanmateix, a causa del discurs de gènere hegemònic al sindicat i la societat, la crisi econòmica i la davallada d'afiliació, les secretaries de la dona de CCOO s'enfrontaren a nombrosos reptes, tant a dins com a fora del propi sindicat.

⁷⁰ SOTO CARMONA, Álvaro, "Comisiones Obreras en la Transición y consolidación democrática. De la Asamblea de Barcelona a la Huelga General del 14-D (1976-1988)", a RUIZ, David (dir.), *Historia de Comisiones Obreras*. Madrid, Siglo XXI, 1993, p. 451-523.

Conclusions

Els inicis de la dictadura franquista van estar marcats per la repressió política i sindical, la misèria i la voluntat de limitar l'activitat de les dones a l'àmbit domèstic. Però, malgrat els impediments legals al treball remunerat regular de les dones casades, el treball femení industrial era una realitat sòlidament establerta a la província de Barcelona. A més, des de 1946 i al llarg de tota la dictadura s'ha detectat com les dones van participar en protestes laborals, encara que la relació amb el moviment obrer organitzat va anar canviant.

Entre 1946 i 1956 les treballadores de l'àrea de Barcelona van assolir un paper molt important en les protestes. Durant aquest període les dones treballadores foren capdavanteres de molts conflictes, cosa que va ser especialment clara en els produïts entre 1946 i 1947. Durant aquests anys, les protestes a les fàbriques sovint van conviure amb les que es produïen als mercats. Precisament, el fet que les dones estiguessin reivindicant sous suficients i preus justos per poder alimentar les seves famílies ajuda a entendre el protagonisme femení. Les dones eren les encarregades de comprar els productes de primera necessitat i, com a treballadores, veien que amb els sous que tenien no podien fer-ho. Es van organitzar per defensar el benestar de les seves famílies i de la comunitat, davant unes autoritats polítiques que no els permetien complir els seus rols de gènere. A més, es va considerar que les dones tenien un risc menor de ser reprimides perquè, a diferència dels homes, les seves protestes laborals no eren identificades immediatament com a mostres d'oposició a la dictadura.

Al llarg dels anys quaranta i cinquanta, les protestes encapçalades per les treballadores s'organitzaren a través de comissions de treballadores que van negociar amb els empresaris i, en ocasions, amb les forces policials, funcionaris de la OSE o fins i tot autoritats polítiques locals i provincials. Estaven formades per dones amb experiència de conflictes laborals abans de la dictadura, que de vegades havien militat en organitzacions sindicals, però que en aquells moments no hi estaven en contacte. Les organitzacions antifranquistes, durant aquestes dècades, van tenir un paper escàs en les seves protestes.

La situació va canviar el 1956. A partir d'aquell any, el sector més afectat per les protestes va ser el metal·lúrgic, quan abans ho havia estat el tèxtil. A partir d'aleshores, les empreses on treballaven majoritàriament homes van tenir un paper més destacat en les protestes. A més, hi començaren a tenir incidència els membres de grups antifranquistes i

d'organitzacions catòliques obreres, que eren homes en la gran majoria dels casos. Aquests militants formaven xarxes polítiques que els permetien estar en contacte amb altres militants de fora de la seva empresa, cosa que podia aportar-los informació, consignes i fins i tot solidaritat. En aquella dècada, les dones van participar en protestes laborals per solidaritat amb altres treballadors i per les seves pròpies reivindicacions, però generalment al marge d'aquestes xarxes d'activistes obrers, de manera que aquests conflictes difícilment tenien ressò fora de la seva empresa.

A partir dels anys seixanta, es van produir altres tipus de canvis. El creixement econòmic, la immigració i el creixement urbà tingueren profundes repercussions a l'àrea metropolitana de Barcelona. El mercat de treball femení també va experimentar canvis importants. El treball femení en la indústria va mantenir una gran presència, encara que la crisi d'alguns subsectors de la indústria tèxtil provocà una tendència a la reducció. Les dones van començar a treballar en altres sectors industrials, com per exemple la indústria metal·lúrgica o la química. A més, la presència femenina en el sector serveis va augmentar, també en activitats que requerien qualificació acadèmica, com l'ensenyament i la sanitat. La immigració i el desenvolupament de sectors industrials que tendiren a expulsar les treballadores un cop es casaven van afavorir un cert rejuveniment de la mà d'obra femenina en el mercat de treball regular. D'altra banda, moltes de les dones que havien tingut un paper rellevant en les protestes fins a principis dels anys seixanta, van deixar el mercat de treball regular, fos perquè es jubilaven o perquè tancaven les fàbriques tèxtils on treballaven.

Les dones van patir notables discriminacions laborals pel que fa a salaris, categories i per la pressió per deixar de treballar un cop es casaven, entre d'altres qüestions. Això succeïa tot i que la legislació franquista, des de començaments dels anys seixanta, va tendir a eliminar alguns obstacles legals pel treball regular de les dones casades i proclamà el principi que homes i dones havien de rebre el mateix salari per la mateixa feina.

En aquest context, la fundació de la COB el novembre de 1964 va significar un punt d'inflexió per al moviment obrer organitzat. La capacitat de coordinació dels activistes obrers –i de treballadors no organitzats en grups antifranquistes– augmentava de forma exponencial. Amb la COB, els treballadors de les empreses que hi estaven en contacte podien coordinar-se, acordar reivindicacions i formes d'actuació comunes i, en cas de conflicte, aquest era conegut més enllà del propi centre de treball. D'aquesta manera, podien beneficiar-se de la solidaritat d'altres treballadors, fos en forma d'aturades, manifestacions o amb aportacions econòmiques. No obstant això, la fundació de la COB

va tenir efectes escassos entre les treballadores de l'àrea de Barcelona. Des dels seus inicis, la COB va aconseguir entrar en contacte amb treballadors d'empreses metal·lúrgiques i d'altres sectors, generalment amb mà d'obra majoritàriament masculina. La major part dels dirigents i militants de la COB eren homes i, inicialment, gran part de les dones que hi van participar havien entrat en contacte amb el moviment perquè estaven casades amb militants. Malgrat que algunes havien participat prèviament en el PSUC i van tenir un paper molt destacat en la consolidació de la COB, normalment no van ser considerades militants, perquè no treballaven a la indústria i havien connectat amb el moviment a partir dels seus marits. No es considerava que haguessin d'estar presents a les reunions o assemblees. En canvi, les assistents socials, també presents a la COB des dels seus inicis, sí que van ser considerades militants. Els seus coneixements i els recursos als quals tenien accés eren molt útils pel moviment, i van facilitar que hi tinguessin un paper destacat. Elles, com a militants, tenien veu i vot en allò que calgués decidir.

Inicialment alguns militants de CCOO no van considerar oportú demanar a les dones que treballaven a la indústria com a obreres manuals que s'integressin a l'organització, perquè pensaven que la militància era més pròpia d'homes i, excepcionalment, d'algunes dones amb coneixements que podien resultar útils. Això explicaria l'actitud de molts militants respecte la implicació de les seves esposes: accedien a que participessin en accions de solidaritat, però sovint no es plantejaven proposar-les entrar en l'organització política on estaven enquadrats. Així doncs, durant els primers anys de la COB, les treballadores hi van estar poc presents. En aquestes circumstàncies, resulta comprensible que entre 1963 i 1965 la conflictivitat laboral femenina, en general, estigués al marge del moviment obrer organitzat. Durant aquests anys, les protestes es van localitzar sobretot a les conques del Llobregat i el Cardener, en empreses cotoneres que estaven tancant, reduint les jornades laborals o acomiadant gran part de la seva plantilla. En aquestes protestes, en alguns casos consta el suport d'organitzacions d'apostolat obrer, però no de CCOO. A més, a les assemblees de la COB no hi havia representants d'aquestes empreses.

A partir de 1966, aquest panorama va començar a canviar. L'expansió de CCOO per diverses poblacions de l'àrea metropolitana de Barcelona, per una banda, i la voluntat d'obtenir bons resultats a les eleccions sindicals, per l'altra, van augmentar l'interès dels dirigents de CCOO en implicar treballadores. A partir de 1966, la presència de dones treballadores (no necessàriament manuals) a CCOO es va fer més freqüent. La majoria va entrar-hi en contacte a partir de la seva militància en el PSUC i en organitzacions

catòliques obreres; altres ho van fer a partir de la seva participació en moviments socials i, algunes a partir de les seves feines. Resulta interessant verificar com dins la principal organització del moviment obrer d'aquells moments les seves membres més actives no s'havien incorporat a partir de les relacions amb companys de treball, sinó de gent vinculada a la militància, sobretot política. Aquest fet mostra que els principals organitzadors de CCOO eren bàsicament militants antifranquistes, d'organitzacions polítiques com el PSUC, el FOC o d'entitats catòliques obreres.

La presència d'aquestes treballadores en el moviment de CCOO permet entendre la confluència entre el moviment obrer organitzat i la conflictivitat laboral en algunes localitats i empreses amb gran presència de dones treballadores, sobretot a partir de 1966. Aquesta confluència va afavorir la continuïtat de les protestes, com es pot comprovar en els casos del tèxtil llaner de Terrassa i de l'empresa Làmpades Z.

Tanmateix, els canvis més importants respecte la participació femenina en CCOO i la relació del moviment amb les protestes de les treballadores es van produir a partir de 1969. Aquest any, CCOO va patir greus cops a causa de la repressió, l'abandonament del moviment per part d'alguns grups i la formació d'altres organitzacions obreres. Entre 1969 i 1976, els militants i dirigents de CCOO van anar reconstruint una xarxa de militants i simpatitzats, que en aquests moments tendien a pensar que podien ser tant homes com dones. Aquesta nova orientació fou conseqüència de diversos factors: la voluntat d'impulsar la conflictivitat laboral per part del PSUC i CCOO; la constatació per part d'aquestes organitzacions que les treballadores podien organitzar-se i plantejar protestes laborals, i la voluntat d'una sèrie de dones d'incorporar-se al moviment obrer, tant per defensar els seus drets com per oposar-se a la dictadura. La participació femenina en CCOO s'incrementà quantitativament i també experimentà importants canvis qualitatius. Fou una època de gran increment de la *militància* femenina en CCOO, és a dir, les dones que s'hi van vincular ho feien com a treballadores. Moltes d'elles eren joves, nascudes entorn el 1950, i predominaven lleugerament les nascudes fora de la província de Barcelona. Una part important d'aquestes dones havien entrat en contacte amb CCOO després d'haver militat en altres moviments socials o partits polítics antifranquistes. Algunes d'elles, malgrat tenir estudis de grau mig o fins i tot universitaris, van optar per ocupacions manuals a la indústria per poder militar en el moviment obrer, aquell que consideraven més efectiu per acabar amb la dictadura. Per altres dones, que s'havien integrat a CCOO a través de companys o companyes de feina, l'element més influent per aquesta decisió va ser l'experiència laboral. En el seu cas, el treball remunerat havia estat

una necessitat econòmica, no tant una opció política. Les militants de CCOO van plantejar reivindicacions als seus centres de treball i exerciren un paper d'enllaç amb l'organització de CCOO. Van ser molt poques, però, les que es van convertir en dirigents del moviment.

L'augment de la militància femenina es va reflectir en les protestes de les treballadores. A principis dels anys setanta els conflictes a les empreses on treballaven majoritàriament dones van augmentar. Inicialment, pertanyien a la indústria i, sovint, hi intervenien persones vinculades a organitzacions obreres. Evidentment, no totes les protestes de les treballadores estaven impulsades per militants de CCOO o d'altres organitzacions obreres antifranquistes. Tot i així, es pot afirmar que la presència de dones militants de CCOO a les empreses va afavorir la conflictivitat. El 1972 CCOO comptava amb dones militants que treballaven en sectors molt diversos, com el tèxtil, el metall, la sanitat o la banca. A partir de 1973 es van produir protestes a la confecció i en activitats del sector serveis com la sanitat o l'ensenyament. Aquesta situació responia a la millora de l'organització dels grups antifranquistes, la major implicació de dones en ells i també al fet que les treballadores pensaven que les protestes laborals eren una forma efectiva de millorar les seves condicions de treball. A més, aquests factors van fomentar un augment de la participació de les dones en les eleccions sindicals de 1975. Amb aquestes noves enllaços i jurats, CCOO volia iniciar la construcció del futur sindicat democràtic, que havia de servir per acabar amb el franquisme. Així, quan va morir Franco, la participació de les dones en el moviment obrer i el mateix clima de mobilització van contribuir a la implicació de les treballadores en unes protestes laborals de magnitud sense precedents durant la dictadura.

Tot i els canvis en la participació de dones en CCOO, hi hagué importants continuïtats en l'atribució de rols de gènere. Els majors canvis van ser de caràcter organitzatiu. Durant els anys seixanta, en algunes localitats es van crear grups específics de dones de CCOO, fruit de la influència dels plantejaments del PSUC. Aquest partit impulsà la formació de l'MDD a mitjans dels anys seixanta, per tal de fomentar que les dones s'incorporessin a la lluita antifranquista. Malgrat el seu discurs antifeminista, va plantejar reivindicacions que qüestionaven la subordinació de les dones als homes, però normalment no tenien caràcter laboral. Els nuclis de l'MDD de localitats com Terrassa o Badalona van tenir una important imbricació amb CCOO i el primer va atorgar gran importància a les reivindicacions laborals de les dones. Durant els anys setanta, desaparegut l'MDD, no hi hagué una organització específica de dones de CCOO fins el 1976.

La premsa clandestina de CCOO a l'àrea de Barcelona va utilitzar un llenguatge i una iconografia molt masculinitzats, ja que es considerava que la "classe obrera" estava formada per treballadors industrials homes. En conseqüència, es pensava que CCOO havia de lluitar per millorar sobretot les condicions de treball dels homes treballadors industrials –a banda d'acabar amb la dictadura–, cosa que va afavorir que reivindicacions que afectaven molt les treballadores, com la igualtat salarial, fossin considerades secundàries. La premsa clandestina parlava de "*trabajadores*", quan es referia a les persones que protagonitzaven els conflictes laborals, encara que fossin majoritàriament dones i, a les representacions gràfiques, predominaven els homes treballadors de fàbrica. En canvi, es tendia a referir a "*mujeres*" o "*muchachas*" quan es volia remarcar la injustícia de les condicions de treball, o la repressió sobre les treballadores.

Malgrat el predomini d'aquest llenguatge masculinitzat i de la definició masculina de la classe obrera durant el període estudiat, en ocasions es pot constatar certa voluntat integradora, d'eixamplar els límits d'allò que es concebia com el col·lectiu de treballadors. De vegades, quan "sorprenentment" les treballadores tenien una important participació en les protestes, es feia un esforç per adreçar-se a elles i recollir la reivindicació de la igualtat salarial, com succeí després de la manifestació convocada per la COB el 23 de febrer de 1965. La igualtat salarial, però, va desaparèixer el 1969, davant l'augment de les reivindicacions contra la repressió i l'amnistia. La voluntat d'atreure més dones al moviment, en ocasió de les eleccions sindicals de 1966 i 1975 també van afavorir que la premsa i propaganda de CCOO al·ludís les dones treballadores. A més, en localitats amb gran presència de dones en la indústria també fou habitual que, almenys en els inicis de la coordinadora local de CCOO, la reivindicació de la igualtat salarial estigués present a les plataformes reivindicatives locals. En general, a partir de 1974 i 1975 la premsa de CCOO va fer servir un llenguatge més inclusiu per a les dones treballadores, com mostra la menor tendència a mostrar-les com a víctimes i el fet que apareguessin als dibuixos que representaven el col·lectiu de treballadors. A més, a mitjans dels anys setanta, la igualtat salarial reaparegué a les plataformes reivindicatives de la CONC i la CG de CCOO. Aquests canvis eren fruit de la voluntat d'incrementar la capacitat de mobilització de CCOO, de l'augment de la participació de les dones en la conflictivitat laboral i el moviment obrer i de les repercussions de l'Any Internacional de la Dona.

Les militants de CCOO no tan sols van patir les conseqüències de formar part d'un moviment que definia la classe obrera en termes masculins. A més, en una situació de dictadura, s'enfrontaven a la possibilitat de ser detingudes i processades. La repressió

política no va afectar igual homes i dones. Durant els anys seixanta, fins l'estat d'excepció de 1969, la Brigada Político Social va tendir a infravalorar la implicació de les dones en activitats antifranquistes en general, cosa que també es pot afirmar de les detingudes o identificades en relació amb CCOO. La policia considerava les dones éssers poc racionals que, si decidien implicar-se en l'oposició política, era per influència d'altres homes. A partir de 1969, però, l'augment de dones detingudes per causes polítiques va portar la policia a pensar que les dones podien ser més perilloses del que havia pensat inicialment. Com havia succeït durant la Guerra Civil i la postguerra, va vincular l'activitat política d'aquestes dones a la seva pressumpta immoralitat. Les forces policials consideraven que havien comès una doble transgressió: de caràcter polític, perquè participaven en organitzacions contràries a la dictadura; i de gènere, perquè havien sobrepassat l'àmbit domèstic. Aquestes actituds tenien implicacions molt pràctiques: la infravaloració inicial de la seva implicació va fer que no fossin agredides físicament en els interrogatoris, i que tinguessin menys risc de ser processades que els homes. A finals de la dècada dels anys seixanta, amb l'augment de detingudes, els interrogatoris es van fer més durs, i a partir de 1969 s'han documentat agressions físiques. A més, les amenaces de violació eren freqüents.

Els magistrats del TOP van tendir a infravalorar la implicació de les processades. En comparació amb els homes, van ser acusades i condemnades per associació il·lícita menys freqüentment i, en conseqüència, les seves condemnes foren menys dures. Les dones que van passar per la presó –en aquest cas, sobretot la Presó de la Trinitat– han destacat l'acció “moralitzadora” de les religioses que les vigilaven. De forma insistent els recordaven que havien comès una transgressió de gènere.

Les dones que van decidir integrar-se a CCOO s'estaven rebel·lant contra les condicions de treball que vivien els treballadors industrials i d'algunes activitats del sector serveis, contra la dictadura i, en alguns casos, contra el rol social que se'ls atribuïa pel fet de ser dones. Les militants de CCOO van qüestionar la domesticitat, amb la seva insistència –sobretot durant el anys setanta– en continuar treballant al mercat regular i amb la seva militància sindical i política. Paradoxalment, van enfrontar-se als rols de gènere integrant-se en un moviment sindical que pensava en els treballadors com a homes i, en conseqüència, defensava sobretot els interessos d'aquests. Les dones militants de CCOO van haver d'enfrontar-se a diversos obstacles. Als centres de treball on la plantilla era majoritàriament masculina havien de fer un gran esforç perquè els companys les consideressin representatives, però la cancel·lació de la representativitat era encara més

greu als òrgans de direcció, com podia ser la CONC. No obstant això, el caràcter de moviment de CCOO i la seva voluntat integradora per afavorir la capacitat de mobilització, va fer que moltes d'aquestes dones no se sentissin excloses quan participaven en assemblees o reunions de coordinadora.

Les militants de CCOO van transgredir els rols de gènere no tan sols amb la seva militància. A més, les seves formes de sociabilitat –en passar moltes hores a reunions o assemblees, arribar tard a casa, relacionar-se amb homes...– anaven força més enllà d'allò que es considerava adequat per a una dona. Això també afectava les seves relacions de parella, perquè algunes militants van decidir conviure sense casar-se, cosa molt poc comú en aquella època. El qüestionament de les formes de relacionar-se homes i dones es va consolidar al moviment obrer durant els anys setanta, fruit de l'extensió d'una subcultura progressista, antifranquista, originada en el moviment estudiantil.

Aquestes dones van intentar millorar les condicions laborals als seus centres de treball de diverses maneres. Algunes eren legals, com quan feien d'enllaços sindicals, presentaven peticions o negociaven amb la direcció de l'empresa; altres eren il·legals en el context de la dictadura franquista, com les aturades o reduccions del ritme de producció. Per assolir les reivindicacions i dur a terme les diferents formes de protesta necessitaven el suport dels seus companys i companyes, i per això intentaven formar una comissió obrera al seu centre de treball. Això no sempre era possible, però en general tenien un cercle de confiança format per persones que potser no militaven en cap organització antifranquista, però que els donaven suport en les reivindicacions i ajudaven a organitzar les protestes. Les militants de CCOO es convertien en el vincle d'una organització que plantejava reivindicacions laborals i polítiques i els companys i companyes de treball, de vegades més partidaris de limitar-se a les laborals.

Algunes militants de CCOO van qüestionar la discriminació de les dones al seu lloc de treball, i van plantejar reivindicacions per evitar-la. Tanmateix, durant l'època franquista, no van qüestionar que la prioritat era la lluita contra la dictadura i la defensa dels drets dels treballadors (pensats en masculí). La defensa dels drets de les treballadores es considerava massa "específica" com per incloure-la a la majoria de plataformes reivindicatives generals. Van assumir, així, la definició masculina de la classe obrera. La situació començà a canviar a partir de 1974 i, sobretot, de 1976, quan va desenvolupar-se el moviment feminista. Per a algunes militants que es van incorporar a CCOO durant els anys setanta, el moviment feminista va tenir profundes repercussions. Van reavaluar les seves experiències en la lluita antifranquista, i reforçaren les seves identitats com a dones

treballadores. En conseqüència, van decidir formar una organització de dones dins CCOO, que esdevindria la Secretaria de la Dona a partir de 1978.

No totes les dones de CCOO van identificar-se amb el moviment feminista, ni foren partidàries de formar una organització específica de dones. Entre les dones que es van incorporar a CCOO durant els anys seixanta predominaven les opinions contràries a una organització femenina. Les que van militar abans en organitzacions d'apostolat obrer tendien a pensar que la forma d'aconseguir la igualtat amb els homes era participar en organitzacions mixtes. Les que havien militat primerament en el PSUC, també consideraven que una organització femenina no era la millor manera d'acabar amb la discriminació de les dones i, per influència del discurs i la pràctica del partit, pensaven que militar al moviment obrer era més important que no pas en una organització de dones. A més, el polèmic final de l'MDD a l'àrea de Barcelona va contribuir a distanciar-les de les organitzacions femenines. Entre les dones que es van incorporar a CCOO durant els anys setanta va ser més habitual que recolzessin la formació de la Secretaria de la Dona, però això no vol dir que ho fessin totes. Les persones que s'hi van implicar més activament acostumaven a haver nascut entorn 1950. Eren joves quan va eclosionar el moviment feminista, que va influir-les profundament. Sovint tenien estudis secundaris i, entre elles, hi havia nombroses militants de l'MC, ja que aquest partit va donar gran importància a les reivindicacions feministes.

Així doncs, la Secretaria de la Dona de la CONC i la de la CS CC van començar la seva tasca en un context complex. En aquells moments, el desenvolupament del moviment feminista les va beneficiar. Tanmateix, intentaven introduir les reivindicacions laborals de les dones, i altres defensades pel moviment feminista, en un sindicat on la direcció i bona part dels homes i dones militants consideraven que hi havia altres prioritats. A aquest fet hi va contribuir el procés de conversió de CCOO de moviment social a sindicat, ja que la majoria de càrrecs dirigents van quedar en mans d'homes. D'altra banda, es va iniciar una greu crisi econòmica que es va prolongar fins a mitjans dels anys vuitanta i provocà un greu atur. Entorn 1979-1980 començà un important descens de l'afiliació al sindicat, cosa que deixà CCOO en una situació difícil. En aquestes circumstàncies, les secretaries de la dona havien de maldar –de vegades sense èxit– perquè les reivindicacions de les treballadores i, sobretot, l'atur femení, no quedessin relegades dins l'acció sindical. El sindicat continuava definint la classe obrera en termes masculins i, per tant, adaptava la seva actuació als interessos d'aquesta.

A partir de les reflexions exposades, es pot comprovar la validesa de la primera hipòtesi plantejada: la idea masculinitzada sobre el col·lectiu de treballadors que tenien els militants de CCOO va condicionar negativament la seva relació amb les dones treballadores. La majoria d'aquestes persones pensaven en la classe obrera com a obrers industrials homes i, en conseqüència, consideraven que eren ells qui havien d'encapçalar les protestes, portar la iniciativa en l'organització del moviment obrer i que les organitzacions sindicals havien de defensar els seus interessos. En els inicis de CCOO, això es va traduir en l'escàs interès d'incorporar dones, sobretot fins a 1969.

En aquesta organització, la definició del treball com a treball regular, a temps complet, fora del domicili i preferiblement a la indústria o determinats centres del sector serveis, va condicionar les formes de participació de les dones. Moltes formes de treball femení no eren vistes com a tals i, per tant, moltes dones no eren considerades treballadores. En aquestes circumstàncies, algunes dones que van tenir un paper molt important en la formació i consolidació de CCOO durant els anys seixanta no van ser tractades com a militants. D'altra banda, l'escassa presència de dones en CCOO va afavorir que fins a 1969 moltes protestes en centres de treball on hi treballaven majoritàriament dones s'organitzessin al marge de CCOO.

A més, al llarg de tota la dictadura, les reivindicacions que tendien a reduir la discriminació laboral de les treballadores es van considerar secundàries: els homes i dones integrats en el moviment de CCOO consideraven que la prioritat era la lluita contra la dictadura i per les reivindicacions laborals dels treballadors (entesos com a homes). La definició masculina de la classe obrera provocà problemes a les militants de CCOO, perquè en col·lectius on els homes treballadors estaven presents no eren considerades representatives. Aquest fet es va posar més de manifest quan CCOO es va legalitzar i institucionalitzar, perquè en passar de ser un moviment amb lideratges fluids a constituir-se com un sindicat, amb una estructura organitzativa clara, es feia evident l'escassa presència de dones en els càrrecs directius.

Malgrat totes aquestes dificultats per a les dones treballadores es pot constatar també la segona hipòtesi: en ocasions se les va intentar integrar al moviment, per augmentar la seva eficàcia mobilitzadora. Quan "sorprenentment" participaven en les mobilitzacions, a localitats amb una important presència de dones treballadores i, sobretot, a partir de 1975, en un moment de debat sobre el paper de les dones a la societat, les referències a les dones i les seves reivindicacions es van fer més freqüents. Tot i així, cal remarcar que a les publicacions de CCOO van predominar un llenguatge i una iconografia

masculinitzats i, com s'ha dit, les reivindicacions de les treballadores foren tractades com específiques i secundàries: la definició masculina de la classe obrera predominava, malgrat els intents de matisació.

La voluntat integradora es va mostrar sobretot en les pràctiques dels militants de CCOO. Durant els anys setanta va ser força comú que els militants (homes i dones) de CCOO entressin en contacte amb les persones més reivindicatives al seu lloc de treball, sense que els importés gaire el seu sexe. A més, les militants de CCOO expliquen que l'OSE era un àmbit més difícil perquè una dona fos escollida per a un càrrec electiu, escoltada o presa seriosament. Per tant, malgrat tot, les dones militants percebien CCOO com un àmbit obrer menys hostil que d'altres.

Finalment, s'ha comprovat la tercera hipòtesi: la important presència de dones en CCOO. La militància femenina en CCOO va afavorir que les treballadores participessin en conflictes laborals. No totes les protestes estaven encapçalades per membres d'organitzacions obreres antifranquistes, però s'ha pogut constatar com, a mesura que s'ampliava la presència de dones militants de CCOO en un determinat sector laboral, les protestes es feien més freqüents. La militància en CCOO suposava reivindicar millores en les condicions de treball, tant amb mètodes legals com il·legals. Això va afavorir que les militants de CCOO sovint encapçalessin conflictes laborals.

La participació de les dones en CCOO, com a militants, implicava un important qüestionament dels rols de gènere vigents. A més, sobretot durant els anys setanta, en consonància amb altres àmbits de l'antifranquisme, les militants obreres van establir unes formes de relació amb els homes que s'enfrontaven a les relacions de gènere acceptades per bona part de la societat. Tanmateix, durant la dictadura les militants de CCOO no van qüestionar la definició de treball que es feia des del moviment obrer, ni la tendència a identificar la classe obrera amb els homes treballadors industrials, ni les reivindicacions que es consideraven prioritàries. No obstant això, van qüestionar la masculinització del moviment obrer amb la seva pròpia militància, i amb les reivindicacions que plantejaven als seus llocs de treball. El nucli de l'MDD de Terrassa va atorgar gran importància a les reivindicacions de les dones treballadores, i tingué una concepció del moviment més inclusiva, que anava més enllà de les reivindicacions a la fàbrica i atenia les condicions de vida al barri. No obstant això, el discurs antifeminista, el final de l'MDD a principis dels anys setanta i la trajectòria de CCOO i el PSUC a Terrassa van fer que no pogués arribar a qüestionar la concepció majoritària de quines eren les reivindicacions que havia de plantejar el moviment obrer. No va ser fins a la Transició i mercè al desenvolupament del

moviment feminista, que algunes militants de CCOO començaren a qüestionar allò que es considerava treball, qui formava la classe obrera i quines eren les seves reivindicacions.

Fonts

Bibliografía

- ABAD, Irene, *Las mujeres de presos republicanos: movilización política nacida de la represión franquista*. Madrid, Fundación 1º de Mayo, Documento de Trabajo 2/2004, 2004 [en línea] <
<http://www.ciudademujeres.com/articulos/IMG/pdf/Republicanas.pdf>> [consulta: 14 de noviembre de 2013]
- “Movimiento Democrático de Mujeres. Un vehículo para la búsqueda de una nueva ciudadanía femenina en la Transición Española”, *Actes del congrés La transició de la dictadura franquista a la democràcia*, CEFID, Universitat Autònoma de Barcelona, 2005, p. 245-252.
 - *Las mujeres de los presos políticos. Represión, solidaridad y movilización en los extramuros de las cárceles franquistas, 1936-1977*, tesi doctoral, Saragossa, Universitat de Saragossa, 2007.
 - “El papel de las ‘mujeres de preso’ en la campaña pro-amnistía”, *Entelequia. Revista Multidisciplinar*, 7, 2008, 139-151.
 - “Las dimensiones de la ‘represión sexuada’ durante la dictadura franquista”, *Jerónimo Zurita*, 84, 2009, p. 65-86.
 - “Reivindicaciones y movilizaciones femeninas desde el PCE durante el segundo franquismo”, a BUENO, Manuel; GÁLVEZ, Sergio (eds.), *Nosotros los comunistas. Memoria, identidad e historia social*, Madrid, Fundación de Investigaciones Marxistas-Atrapasueños, 2009, p. 231-252.
 - *En las puertas de la prisión. De la solidaridad a la concienciación política de las mujeres de los presos del franquismo*, Barcelona, Icaria, 2012.
- ADAM, Joan, “La vaga de gener de 1946 a Manresa”, *Dovella*, núm. 28, 1988, p. 5-13.
- AJUNTAMENT DE L’HOSPITALET DE LLOBREGAT, *Dones sindicalistes de l’Hospitalet*, L’Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de L’Hospitalet de Llobregat, 2002.
- AGUADO, Ana, “Trabajo, género y clase: ideología y experiencia femenina en el primer socialismo”, a AGUADO, Ana (coord.), *Las mujeres entre la historia y la sociedad contemporánea*, València, Generalitat Valenciana, 1999, p. 65-90.
- “La cultura libertaria desde la perspectiva de género”, a *1898-1998: Un siglo avanzando hacia la igualdad de las mujeres*, Madrid, Comunidad de Madrid.

- Consejería de Sanidad y Servicios Sociales. Dirección General de la Mujer, 1999, p. 117-137.
- “Feminismo socialista y/o socialismo feminista: María Cambrils”, *Arenal*, 10:2, 2003, p. 243-254.
 - “Entre lo público y lo privado: sufragio y divorcio en la Segunda República”, *Ayer*, 60, 2005, p. 105-134.
 - “La historia de las mujeres y del género”, a ORTEGA, Teresa M. (ed.), *Por una historia global. El debate historiográfico en los últimos tiempos*, Granada-Zaragoza, Editorial Universidad de Granada-Prensas Universitarias de Zaragoza, 2007, p. 111-134.
 - “Politización femenina y pensamiento igualitario en la cultura socialista durante la Segunda República, a AGUADO, Ana; ORTEGA, Teresa M. (eds.), *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, Universitat de València-Universidad de Granada, 2011, p. 145-172.
 - “La cárcel como espacio de resistencia y de supervivencia antifranquista”, a NASH, Mary (ed.), *Represión, resistencias, memoria: Las mujeres bajo la dictadura franquista*, Granada, Comares, 2013, p. 23-52.
- AGUADO, Ana; VERDUGO, Vicenta, “Las cárceles franquistas de mujeres en Valencia: castigar, purificar y reeducar”, *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 29, 2011, p. 55-85.
- AGUSTÍN, Mercedes, *Feminismo: identidad personal y lucha colectiva (análisis del movimiento feminista español en los años 1975 a 1985)*, Granada, Universidad de Granada, 2003.
- ALABART, Anna, *Els barris de Barcelona i el moviment associatiu veïnal*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1982.
- ALCALDE, Carmen, *Mujeres en el franquismo. Exiliadas, nacionalistas y opositoras*, Barcelona, Flor del Viento, 1996.
- ALCAIDE, Julio (dir.) *Renta nacional de España y su distribución provincial: serie homogénea años 1955 a 1993 y avance 1994*, Bilbao, Fundació BBV, 1999, vol. 2.
- ALCOBENDAS TIRADO, Pilar, *Datos sobre el trabajo de la mujer en España*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas, 1983.
- ALIBÉS, M.; MIGUÉLEZ, Faustino; PARDO, María José, “La lucha de los barrios de Barcelona, 1969-1975”, *CAU*, 34, 1975.

- ALMENDROS, Fernando, *et alii.*, *El sindicalismo de clase en España (1939-1977)*, Barcelona, Ediciones Península, 1978.
- ANCIZAR, Arantza, *Voces femeninas tras la sirena de la fábrica. Las trabajadoras de Edesa, 1941-1985*, Basauri, Ayuntamiento de Basauri, s/d.
- ANTÚNEZ, Damián, “El discurso de la resistencia juvenil durante el tardofranquismo en clave de género. Feminidad y masculinidad en la vida universitaria vallisoletana”, a DEL VAL, María Isabel *et al.* (coord.), *Historia de las mujeres: una revisión historiográfica*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2003, p. 439-454.
- ARBAIZA, Mercedes, “La ‘cuestión social’ como cuestión de género. Feminidad y trabajo en España”, *Historia Contemporánea*, núm. 21, 2000, p. 395-458.
- “La construcción social del empleo femenino en España (1850-1935), *Arenal*, 9:2, p. 215-239.
- ARESTI, Nerea, *Médicos, donjuanes y mujeres modernas. Los ideales de feminidad y masculinidad en el primer tercio del siglo XX*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2001.
- “La nueva mujer sexual y el varón domesticado. El movimiento liberal para la reforma de la sexualidad (1920-1936), *Arenal*, 9:1, 2002, p. 125-150.
 - “Ideales y expectativas: la evolución de las relaciones de género en el primer tercio del siglo XX”, *Gerónimo de Uztariz*, 21, 2005, p. 67-86.
 - “La categoría de género en la obra de Joan Scott”, a BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Joan Scott y las políticas de la historia*, Barcelona, Icaria, 2006, p. 223-257.
 - *Masculinidades en tela de juicio. Hombres y género en el primer tercio del siglo XX*, Madrid, Cátedra, 2010.
- ARRIERO, Francisco, “El Movimiento Democrático de Mujeres: de la lucha antifranquista a la conciencia feminista (1964-1975), *Actes del congrés La transició de la dictadura franquista a la democràcia*, CEFID, Universitat Autònoma de Barcelona, 2005, p. 257-259.
- “Contra Franco y algo más: el tortuoso viaje del Movimiento Democrático de Mujeres hacia el feminismo (1964-1975), a *II Congreso de Historia del PCE. De la resistencia antifranquista a la creación de IU. Un enfoque social*, Madrid, Universidad Complutense, 22-24 de noviembre de 2007.
 - “El Movimiento Democrático de Mujeres: el antifranquismo y la movilización vecinal y feminista”, *Historia, Trabajo y Sociedad*, 2, 2011, p. 33-62.

- ASINS, Consuelo, “La voz como testimonio. Mujeres sindicalistas de l’Hospitalet”, *Quaderns d’Estudi*, Centre d’Estudis de L’Hospitalet, 19, 2005, p. 11-31.
- ASOCIACIÓN MUJERES EN LA TRANSICIÓN DEMOCRÁTICA, *Españolas en la Transición. De excluidas a protagonistas*, Madrid, Biblioteca Nueva, 1999.
- BABIANO, José, *Emigrantes, cronómetros y huelgas. Un estudio sobre el trabajo y los trabajadores durante el franquismo (Madrid, 1951-1977)*, Madrid, Fundación 1º de Mayo-Siglo XXI, 1995.
- “Fuentes para el estudio de la Represión Franquista. El Archivo de Historia del Trabajo de la Fundación 1º de Mayo”, *Hispania Nova*, 6, 2006, [en línea] <<http://hispanianova.rediris.es/6/HISPANIANOVA-2006.pdf>> [consulta: 6 de diciembre de 2013].
 - “Mujeres, trabajo y militancia laboral bajo el franquismo (Materiales para un análisis histórico)”, a BABIANO, José (ed.), *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*, Madrid, los Libros de la Catarata, 2007, p. 25-75.
- BABIANO, José; MINGO, José Antonio, “Las Comisiones Obreras madrileñas durante el franquismo”, a RUIZ, David, *Historia de Comisiones Obreras*. Madrid, Siglo XXI, 1993, p. 191-214.
- BAENA LUQUE, Eloísa; GARCÍA ESCRIBANO, Inmaculada, “Detenidos a la vista de su peligrosidad social y política”, a MARTÍNEZ FORONDA, Alfonso (coord.), *La dictadura dentro de la dictadura. Detenidos, deportados y torturados en Andalucía durante el Estado de Excepción de 1969*. Fundación de Estudios Sindicales-Archivo Histórico de CC.OO.-Andalucía; Editorial El Páramo, 2011, p. 256-261.
- BALCELLS, Fernando, “Innovació tecnològica, organització del treball i relacions laborals (1959-1990)”, a LLONCH, Montserrat, *Treball tèxtil a la Catalunya Contemporània*, Lleida, Pagès Editors, 2004, p. 145-194.
- BALFOUR, Sebastian, *La dictadura, los trabajadores y la ciudad. El movimiento obrero en el área metropolitana de Barcelona (1939-1988)*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1994.
- BALLESTER, David, *Els homes sense nom. L’exili i la clandestinitat de la UGT de Catalunya (1939-1976)*, Barcelona, Viena Edicions-Fundació Josep Comaposada, 2003.
- BALLESTER, David; RISQUES, Manel, *Temps d’amnistia. Les manifestacions de l’1 i el 8 de febrer a Barcelona*, Barcelona, Edicions 62, 2001.

- BARBA HERNÁNDEZ, Bartolomé, *Dos años al frente del Gobierno Civil de Barcelona y varios ensayos*. Madrid. Javier Morata, editor, 1948.
- BARCIELA, Carlos, *et alii.*, *La España de Franco (1939-1975). Economía*, Madrid, Síntesis, 2005.
- BARON, Ava, “Gender and Labor History: Learning from the Past, Looking to the Future”, a BARON, Ava (ed.), *Work engendered. Toward a New History of American Labor*, Ithaca, Cornell University Press, 1991, p. 1-46.
- BELenguER, Elisenda, *Aurora Gómez. Una vida de compromís*, Barcelona, DeBarris, 2009.
- BENERÍA, Lourdes, *Mujer, economía y patriarcado durante la España franquista*, Barcelona, Anagrama, 1977.
- BENGOECHEA, Soledad, “Treball, treballadors i empresaris (1939-1959)”, a LLONCH, Montserrat, *Treball tèxtil a la Catalunya Contemporània*, Lleida, Pagès Editors, 2004, p. 113-131.
- *Les dones del PSUC*, Barcelona, Els arbres de Farenheit, 2013, [en línia] [consulta: 14 de novembre de 2013] <http://www.elsarbresdefahrenheit.net/documentos/obras/1852/ficheros/Libro_Les_dones_del_psuc.pdf>
- BENGOECHEA, Soledad; RENOM, Mercè, *Memòria i compromís. Classes treballadores, sindicalisme i política al Prat de Llobregat (1917-1979)*, Barcelona, Columna-Ajuntament del Prat de Llobregat, 1999.
- BOFILL, Mireia *et. al.*, *La mujer española*, Barcelona, Ed. Cultura Popular, 1967.
- BOIX, Isidor; PUJADAS, Manuel, *Conversaciones sindicales con dirigentes obreros*, Barcelona, Avance, 1975.
- BORDERÍAS, Cristina, “Las mujeres, autoras de sus trayectorias personales y familiares: a través del servicio doméstico”, *Historia y Fuente Oral*, 6, 1991, p. 105-121.
- *Entre Líneas. Trabajo e identidad femenina en la España Contemporánea. La Compañía Telefónica. 1924-1980*, Barcelona, Icaria, 1993.
- “Subjetividad y cambio social en las historias de vida de mujeres: notas sobre el método biográfico”, *Arenal: Revista de Historia de las Mujeres*, 4:2, 1997, p. 177-195.
- “El trabajo de las mujeres en la Cataluña contemporánea desde la perspectiva de los hogares. Balance y perspectivas”, *Arenal*, 9:2, 2002, p. 269-300.

- “La feminización de los estudios sobre el trabajo de las mujeres: España en el contexto internacional (1969-2002), *Sociología del Trabajo*, 48, 2003, p. 57-124.
 - “La transición de la actividad femenina en el mercado de trabajo barcelonés (1856-1930): teoría social y realidad histórica en el sistema estadístico moderno”, SARASÚA, Carmen; GÁLVEZ, Lina, *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*. Alicante: Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2003, p. 241-273.
 - “Introducción: Instituciones y género en la formación de los mercados de trabajo”, en BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea (1836-1936)*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Icaria, 2007, p. 9-37.
 - “La reconstrucción de la actividad femenina en Cataluña circa 1920”, *Historia Contemporánea*, 44, 2012, p. 17-47.
- BORDERÍAS, Cristina; TÉBAR Javier, *Diseño y desarrollo de la producción de fondos orales del Arxiu Històric de CC.OO. de Catalunya*, Barcelona, Fundació Cipriano García-Arxiu Històric CONC, 1998.
- *Dones, treball i sindicalisme a Catalunya (1939-1978). Perfils biogràfics del projecte “Fonts orals i militància sindical”*, Barcelona, Fundació Cipriano García-Arxiu Històric de la CONC, 1999.
- BORDERÍAS, Cristina; BORRELL, Mònica; IBARZ, Jordi; VILLAR, Conchi, “Los eslabones perdidos del sindicalismo democrático”, *Historia Contemporánea*, 26, 2003, p. 161-206.
- BORDETAS, Iván, “Habitatge i assentaments, de la postguerra a l’estabilització” a MARÍN, Martí (dir.), *Memòries del viatge (1940-1975)*, Sant Adrià de Besòs, Museu d’Història de la Immigració de Catalunya i Ajuntament de Sant Adrià de Besòs, 2009, p. 52-69.
- BOURDIEU, Pierre, *La dominación masculina*, Barcelona, Anagrama, 2000.
- BORRELL, Mònica, “Mujeres, trabajo y sindicalismo en Cataluña (1939-1978). Militancia sindical y fuentes orales” a DIVERSOS AUTORS, *Un acercamiento a los estudios de género. II Encuentro de Mujeres Sindicalistas de CCOO. 24 y 25 de noviembre de 2001-Alcalá de Henares (Madrid)*, Alzira, 2003, p. 107-118.
- BOXER, Marilyn J., “Rethinking the Socialist Construction and International Career of the Concept “Bourgeois Feminism”, *The American Historical Review*, 112:1, 2007, p. 131-158.

- BRAVO, Carmen; ARAGÓN, Jorge; BRUNEL, Susana; ANTÓN, Eva, *Trabajadora. Tres décadas de acción sindical por la igualdad de género (1977-2007)*, Madrid, Fundación 1º de Mayo-Secretaría Confederal de la Mujer, 2007.
- BRUNEL, Susana; VILCHES, M. Jesús, *20 años de las Secretarías de la Mujer de Comisiones Obreras*, Madrid, Secretaria Confederal de la Mujer de CC.OO., 1999.
- BURGUERA, Mónica, “La influencia de Joan Scott en la historia contemporánea de España: historia social, género y ‘giro lingüístico’”, a BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Joan Scott y las políticas de la historia*, Barcelona, Icaria, 2006, p. 179-211.
- CABRÉ, Anna i PUJADAS, Isabel, “La població: immigració i explosió demogràfica”, a NADAL, Jordi, *et al.*, *Història econòmica de la Catalunya Contemporània. Segle XX*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1988, vol. 5, p. 13-128.
- CABRERA, Miguel Ángel, *Historia, lenguaje y teoría de la sociedad*, Madrid, Cátedra, 2001.
- CABRERA, Miquel Ángel; DIVASSÓN, Blanca; DE FELIPE, Jesús, “Historia del movimiento obrero. ¿Una nueva ruptura?”, a BURGUERA, Mónica; SCHMIDT-NOVARA, Christopher (eds.), *Historias de España Contemporánea. Cambio social y giro cultural*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2008, p. 45-80.
- CABRERO, Claudia, “Espacios femeninos de lucha: rebeldías cotidianas y otras formas de resistencia de las mujeres en la Asturias del primer franquismo”, a *V Encuentro de investigadores del franquismo. Comunicaciones*. Albacete, 13-15 noviembre 2003 (cd-rom).
- “El PCE y las mujeres. La actitud del partido respecto a la militancia femenina durante el primer franquismo”, a *I Congreso de Historia del PCE (1920-1977)* [CD]. Oviedo, Universidad de Oviedo-Fundación de Investigaciones Marxistas, 6-8 de mayo de 2004.
 - “As mulleres e as folgas: modalidades de participación feminina na conflitividade laboral durante la ditadura franquista”, *Dez Eme*, 8, 2004, p. 19-24.
 - “Espacios femeninos de lucha: ‘rebeldías cotidianas’ y otras formas de resistencia de las mujeres de la Asturias del primer franquismo”, *Historia del Presente*, 4, 2004, p. 31-45.
 - *Mujeres contra el franquismo (Asturias 1937-1952)*, Oviedo, KRK, 2006.

- “Asturias. Las mujeres y las huelgas”, a BABIANO, José (ed.), *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*, Madrid, los Libros de la Catarata, 2007, p. 189-244.
 - “Reivindicaciones y movilizaciones femeninas desde el PCE durante el segundo franquismo”, a BUENO, Manuel; GÁLVEZ, Sergio (eds.), *Nosotros los comunistas. Memoria, identidad e historia social*, Madrid, Fundación de Investigaciones Marxistas-Atrapasueños, 2009, p. 205-229.
 - “Género, antifranquismo y ciudadanía. Mujeres y movimiento vecinal en la Asturias del desarrollismo y tardofranquismo”, *Historia del presente*, 15, 2010, p. 9-26.
 - “Una resistencia antifranquista en femenino”, a NASH, Mary (ed.), *Represión, resistencias, memoria: Las mujeres bajo la dictadura franquista*, Granada, Comares, 2013, esp. p. 119-137.
- CALVET, Jordi, “Els salaris de les dones a la indústria tèxtil llanera. Sabadell 1930-1960”, a MUSEU DE LA INDÚSTRIA TÈXTIL LLANERA (coord. i ed.), *Dona i treball tèxtil. Sabadell, 1900-1960*, Sabadell, Museu d’Història de Sabadell, 1999, p. 71-89.
- CANNING, Kathleen, “El género y la política de formación de clase social: nuevas reflexiones sobre la historia del movimiento obrero alemán”, *Arenal*, 2:2, 1995, p. 175-218.
- “La història feminista després del gir lingüístic. Historiar el discurs i l’experiència”, *Afers*, 33-34, 1999, p. 301-341.
- CAÑELLAS, Cèlia, “La presència femenina als consells municipals al Baix Llobregat entre 1934 i 1939. El símptoma d’un fenomen?”, a BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Les dones i la història al Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2002, vol. 2, p. 61-99.
- CAPEL, Rosa Maria, “Historia de los cambios políticos y sociales en España”, a BORREGUERO, Concha, et al. (dir.), *La mujer española: de la tradición a la modernidad (1960-1980)*, Madrid, Tecnos, 1986, p. 17-28.
- CAPMANY, M. Aurèlia, *La dona a Catalunya. Consciència i situació*, Barcelona, Edicions 62, 1971 [3a edició].
- CARBAJO, Judith, “Las mujeres en el Franquismo (1965-1975): Estructura y roles familiares femeninos” a CUESTA, Josefina (dir.), *Historia de las mujeres en España. Siglo XX*, Madrid, Instituto de la Mujer, 2004, vol. II., p.185-222.

- “Mujeres, trabajo y salario. Jornada, promoción y capacidad adquisitiva de las españolas (1965-1975), a CUESTA, Josefina (dir.), *Historia de las mujeres en España. Siglo XX*, vol. II, Madrid, Instituto de la Mujer, 2003, p. 256-330.
 - “Mujeres y derechos (1965-1975)”, a CUESTA, Josefina (dir.), *Historia de las mujeres en España. Siglo XX*, Madrid, Instituto de la Mujer, 2004, vol. II., p. 395-421.
- CARRILLO, Marc, “El marc legal de la repressió de la dictadura franquista en el període 1939-1959”, a ASSOCIACIÓ CATALANA D’EXPRESOS POLÍTICS, *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes (1939-1959)*, Barcelona, Diputació de Barcelona, p. 17-40.
- CARRIÓN, M. Dolores, *La conflictivitat laboral en Santa Coloma de Gramenet des de 1968 a 1978*, treball de recerca inèdit, Departament d’Història Contemporània, Universitat de Barcelona, setembre de 2008.
- CASALS, Muriel, “‘Cupos’, reconversió i pèrdua de protagonisme”, a NADAL, Jordi, *et alii.*, *Història econòmica de la Catalunya Contemporània. Segle XX*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1988, vol. 6, p.43-81.
- CATALAN, Jordi, “La SEAT i la represa del districte d’automoció de Barcelona”, a BALFOUR, Sebastian (ed.), *Barcelona malgrat el franquisme. La SEAT, la ciutat i la represa sense democràcia*, Barcelona, Museu d’Història de Barcelona-Edicions La Central, 2012, p. 27-72.
- CAUSACHS, Manuel, *De súbdits a ciutadans. Mataró, del 1960 al 1980 (crònica periodística de la transició de la dictadura a la democràcia)*, Mataró, Patronat Municipal de Cultura de Mataró, 2003.
- CEBRIÁN, Carme, *Estimat PSUC*, Barcelona, Empúries, 1997.
- CEFID, *Catalunya durant el franquisme. Diccionari*, Vic, Eumo, 2006.
- CENTRE D’ESTUDIS DE L’HOSPITALET, *L’Hospitalet lloc de memòria. Exili, deportació, repressió i lluita antifranquista*, L’Hospitalet de Llobregat, Centre d’Estudis de L’Hospitalet, 2007.
- CLARK, Anna, “Manhood, Womanhood and the Politics of Class in Britain, 1790-1845”, a FRADER, Laura L.; ROSE, Sonya O. (eds.), *Gender and Class in Modern Europe*, Ithaca-Londres, Cornell University Press, 1996, p. 263-279.
- *The struggle for the breeches. Gender and the Making of the British Working Class*, Berkeley, University of California Press, 1997.

- CENTRO FEMINISTA DE ESTUDIOS Y DOCUMENTACIÓN, *El trabajo de las mujeres a través de la Historia*, Madrid, Ministerio de Cultura-Instituto de la Mujer, 1985.
- COBO, Francisco, “Moldes teóricos y paradigmas historiográficos para el estudio de los ‘nuevos movimientos sociales’”, a ORTEGA LÓPEZ, Teresa M., (ed.), *Historia global. El debate historiográfico en los últimos tiempos*, Granada, Universidad de Granada-Prensas Universitarias de Zaragoza, 2007, p. 75-109.
- COMISIONES OBRERAS, *¿Invisibles? Mujeres, trabajo y sindicalismo en España. 1939-2000*, Madrid, Confederación Sindical de CC.OO-Fundación 1º de Mayo, 2004.
- COMISSIÓ CATALANA D'ORGANITZACIONS NO GOVERNAMENTALS. SECRETARIAT DE LES JORNADES, *Jornades Catalanes de la Dona*, Barcelona, Documentación y Publicaciones Generales S. A., 1977.
- CONNELL, Robert, “La organización social de la masculinidad”, a LOMAS, Carlos (comp.), *¿Todos los hombres son iguales? Identidades masculinas y cambios sociales*, Barcelona, Paidós, 2003, p. 31-53.
- CONSEJO SINDICAL PROVINCIAL, *La mujer y el trabajo. Legislación vigente comentada*, Barcelona, Consejo Sindical Provincial, 1975.
- CORDERO, Inmaculada; LEMUS, Encarnación, “La malla de cristal: actividad política y vida de las comunistas andaluzas en la clandestinidad de los años cuarenta”, *Spagna Contemporanea*, 1999, 15, p. 101-120.
- CREESE, Gillian, *Contracting Masculinity. Gender, Class and Race in a White-Collar Union, 1944-1994*, Ontario, Oxford University Press, 1999.
- CUESTA, Josefina (dir.), *Historia de las mujeres en España. Siglo XX*, Madrid, Instituto de la Mujer, 2004, vol. II.
- CRUZ, Rafael, *Pasionaria. Dolores Ibárruri, historia y símbolo*, Madrid, Biblioteca Nueva, 1999.
- “El órgano de la clase obrera. Los significados del movimiento obrero en la España del siglo XX”, *Historia Social*, 53, 2005, p. 155-174.
- DAVIS, Belinda, “Food Scarcity and the Empowerment of the Female Consumer in World War I Berlin”, a DE GRAZIA, Victoria; FURLOUGH, Ellen, *The Sex of Things*, Berkeley, University of California Press, 1996, p. 287-310.
- DE FELIPE, Jesús, *Trabajadores. Lenguaje y experiencia en la formación del movimiento obrero español*, Oviedo, Genuve Ediciones, 2012.

- DE MINGO, José Antonio, *Archivo de Historia del Trabajo. Inventario. Archivo de Gaceta de Derecho Social*, Madrid, Archivo de Historia del Trabajo, 2009.
- DE RIQUER, Borja; CULLA, Joan B., *El franquisme y la transició democràtica (1939-1988)*, vol. 7 de VILLAR, Pierre, *Historia de Catalunya*, Barcelona, edicions 62, 2000.
- DE RIQUER, Borja, *La dictadura de Franco. Volumen 9*, a FONTANA, Josep; VILLARES, Ramón (dir.), *Historia de España*, Crítica-Marcial Pons, 2010.
- DE RIQUER, Borja (dir.), *Història, Societat i Cultura dels Països Catalans*, vol. 10 i 11, Barcelona, 1997.
- DE VARGAS-GOLARDONS, Ricard, “La vaga general de Mataró del 23 al 26 de març de 1946”, *II Sessió d’Estudis Mataronins*. Mataró, Museu Arxiu de Santa Maria-Patronat Municipal de Cultura, 1986, p. 85-93.
- “La huelga del primero de mayo de 1951 en Cataluña”, a TUSELL, Javier; ALTED, Alicia i MATEOS, Abdón (coords.), *La oposición al régimen de Franco. Estado de la cuestión y metodología de la investigación*, vol. II, Madrid, UNED, 1990, p. 29-41.
- DEL ÁGUILA, Juan José, *El TOP. La represión de la libertad (1963-1977)*, Barcelona, Planeta, 2001.
- *Las sentencias del Tribunal de Orden Público: TOPDAT: una base para explotar*. [Recurs electrònic], Gijón-Madrid, Gobierno del Principado de Asturias, Consejería de Justicia, Seguridad y Relaciones Exteriores, Fundación Abogados de Atocha, 2007, 1 CD-ROM.
- DEL MORAL, Marta, *Acción colectiva femenina en Madrid (1909-1931)*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 2012.
- DELGADO, Manuel; PADULLÉS, Jofre; HORTA, Gerard (dirs.), *Lluites secretes. Testimonis de la clandestinitat antifranquista*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2012.
- DI FEBO, Giuliana, *Resistencia y movimiento de mujeres en España. 1936-1976*, Barcelona, Icaria, 1979.
- “La lucha de las mujeres en los barrios en los últimos años del franquismo. Un ejemplo de utilización de la ‘Historia de género’”, a TUSELL, Javier; ALTED, Alicia; MATEOS, Abdón (coord.), *La oposición al régimen de Franco. Estado de la cuestión y metodología de la investigación*, vol. II, Madrid, UNED, 1990, p. 251-260.

- “‘Nuevo Estado’, nacionalcatolicismo y género”, en NIELFA, Gloria (ed.), *Mujeres y hombres en la España franquista: Sociedad, economía, política, cultura*, Madrid, Editorial Complutense, 2003, p. 19-44
 - “‘La Cuna, la Cruz y la Bandera’. Primer franquismo y modelos de género”, a MORANT, Isabel (dir.), *Historia de las mujeres en España y América Latina. Vol. IV. Del siglo XX a los umbrales del XXI*, Madrid, Cátedra, 2006, p. 217-237.
 - “Resistencias femeninas al franquismo. Para un estado de la cuestión”, *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 28, 2006, p. 153-168.
- DÍAZ, José Antonio, *Luchas internas en Comisiones Obreras. Barcelona, 1964-1970*, Barcelona, Bruguera, 1977.
- DÍAZ FREIRE, José Javier, “Cuerpos en conflicto. La construcción de la identidad y la diferencia en el País Vasco a finales del siglo XIX”, a NASH, Mary; MARRE, Diana (eds.), *El desafío de la diferencia: representaciones culturales e identidades de género, raza y clase*; Bilbao, Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, 2003, p. 61-94.
- “Cuerpo a cuerpo con el giro lingüístico”, *Arenal*, 14:1, 2007, p. 5-29.
- DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar, “La relación de las mujeres trabajadoras y los sindicatos durante el franquismo y la Transición” a CERRADA JIMÉNEZ, Ana I. y SEGURA GRAÍÑO, Cristina (eds.), *Las mujeres y el poder. Representaciones y prácticas de vida*. Madrid, Al-Mudayna, 2000, p. 323-338.
- *El trabajo de las mujeres en el textil madrileño. Racionalización industrial y experiencias de género (1959-1986)*, Málaga, Universidad de Málaga, 2001.
 - “Coser en casa. El trabajo de la confección textil fuera de las fábricas”, a *V Encuentro de Investigadores del Franquismo*, Albacete, 13-15 de noviembre de 2003 V Encuentro de investigadores del franquismo, actes, Albacete, 13-15 noviembre 2003 (cd-rom).
 - “Balance de los estudios sobre el trabajo de las mujeres en la España contemporánea”, a DEL VAL, María Isabel *et al.* (coord.), *Historia de las mujeres: una revisión historiográfica*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2003, p. 373-391.
 - “Disidencias y marginaciones de las mujeres en el sindicalismo español”, *Sociología del Trabajo*, 56, 2006, p. 101-116.
 - “Las fuentes orales y la construcción de relatos biográficos: mujeres trabajadoras en la dictadura franquista”, a LLONA, Miren (coord./ed.), *Entreverse. Teoría y*

- metodología práctica de las fuentes orales*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2012, p. 187-216.
- “Trabajadoras, sindicalistas y amas de casa”, a NASH, Mary (ed.), *Represión, resistencias, memoria: Las mujeres bajo la dictadura franquista*, Granada, Comares, 2013, p. p. 105-117.
- Diverses autores, *El feminisme al PSUC. Els anys setanta i vuitanta del segle XX*, [en línia] <<http://elfeminismealpsuc.adpc.cat/inicisfem.html>> [consultes: 2010-2013].
- Diversos autors, *Les últimes detencions del franquisme a Manresa (octubre-desembre 1975)*, a *Memoria.cat*, [en línia] <<http://www.memoria.cat/detencions1975/content/cr%C3%A8dits>> [consultes: 2010-2013].
- DOMÈNECH, Xavier, *Quan el carrer va deixar de ser seu. Moviment obrer, societat civil i canvi polític. Sabadell (1966-1976)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.
- “El problema de la conflictividad bajo el franquismo: saliendo del paradigma”, *Historia Social*, 42, 2002, p. 123-143.
 - “Moviment obrer i canvi polític, a PRAT, Enric (coord.), *Els moviments socials a la Catalunya Contemporània*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2004, p. 51-69.
 - *Pequeños grandes cambios. Movimiento obrero y cambio político en la década de los sesenta (Materiales para una historia desde abajo y una perspectiva desde Catalunya)*, tesi doctoral, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 2006.
 - “El PSUC y el movimiento obrero en la encrucijada. Estrategias, táctica y realidades”, BUENO, Manuel; HINOJOSA, José; GARCÍA, Carmen (coords.), *Historia del PCE. I Congreso. 1920-1977*, vol. 2, Madrid, Fundación de Investigaciones Marxistas, 2007, p. 255-275.
 - *Clase obrera, antifranquismo y cambio político. Pequeños grandes cambios, 1956-1969*, Madrid, La Catarata, 2008.
 - “La clase obrera bajo el franquismo. Aproximación a sus elementos formativos”, *Ayer*, 85, 2012, p. 201-225.
- DOMINGO, Carmen, *Coser y cantar. Las mujeres bajo la dictadura franquista*, Barcelona, Lumen, 2007.
- DOMÍNGUEZ MARTÍN, Rafael; SÁNCHEZ-SÁNCHEZ, Nuria, “Las diferencias salariales por género en España durante el desarrollismo franquista”, *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 2007, 117, p. 143-160.

- DUCH, Montserrat; FERRÉ, Meritxell, *De súbdites a ciutadanes. Dones a Tarragona, 1939-1982*, Tarragona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials "Guillem Oliver" del Camp de Tarragona, 2009.
- DURAN, M. Ángeles, *El trabajo de la mujer en España. Un estudio sociológico*, Madrid, Tecnos, 1972.
- EGIDO, Ángeles, *El perdón de Franco. La represión de las mujeres en el Madrid de la posguerra*, Madrid, La Catarata, 2009.
- “Mujeres y rojas: la condición femenina como fundamento del sistema represor”, *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 29, 2011, p. 19-34.
- EINWOHNER, Raquel L.; HOLLANDER, Jocelyn; OLSON, Toska, “Engendering Social Movements. Cultural Images and Movement Dynamics”, *Gender & Society*, 14, 2000, p. 679-699.
- ELEY, Geoff; NIELD, Keith, *El futuro del clase en la Historia ¿Qué queda de lo social?*, València, Universitat de València, 2010.
- ENRECH, Carles, “Conflictivitat, gènere i racionalització del temps de treball (1891-1919)”, a LLONCH, Montserrat, *Treball tèxtil a la Catalunya Contemporània*, Lleida, Pagès Editors, 2004, p. 95-111.
- “Género y sindicalismo en la industria textil (1836-1923)”, a BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea (1836-1936)*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Icaria, 2007, p. 127-162.
- EQUIPOS DE ESTUDIO, *La lucha de barrios en Barcelona*, Madrid, ediciones Elías Querejeta, 1976.
- ERICE, Francisco (coord.), *Los comunistas en Asturias. 1920-1982*, Gijón, Trea, 1996.
- ERICE, Francisco, “La política sindical del PCE en los orígenes de las Comisiones Obreras: las confusiones en torno a la OSO”, BUENO, Manuel; HINOJOSA, José; GARCÍA, Carmen, *Historia del PCE. I Congreso. 1920-1977*, Madrid, Fundación de Investigaciones Marxistas, 2007, vol. II, p. 107-119.
- ESCARIO, Pilar; ALBERDI, Inés; LÓPEZ-ACCOTTO, Ana Inés, *Lo personal es político. El Movimiento Feminista en la Transición*, Madrid, Instituto de la Mujer, 1996.
- ESCRICH, Victoria, “Una experiencia inolvidable. El Estado de Excepción de 1969”, comunicació al Congrés *Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la Guerra Civil i el franquisme*, CEFID-UAB, Barcelona, 21-23 d'octubre de 2002, p. 38-50

- ESPAI EN BLANC (coord.), *Luchas autónomas en los años setenta*, Madrid, Traficantes de Sueños, 2008.
- ESPUNY, M. Jesús, “Aproximación histórica al principio de igualdad de género: Propósitos y realidades en la II República española (I)”, *IUSLabor*, 3/2006.
- “Aproximación histórica al principio de igualdad de género: el empleo femenino después de la guerra (II)”, *IUSLabor*, 1/2007.
 - “Aproximación histórica al principio de igualdad de género (III): las Reglamentaciones de Trabajo, observatorios de desigualdad”, *IUSLabor*, 2/2007.
 - “Aproximación histórica al principio de igualdad de género (IV): De la Ley de Contrato de Trabajo de 1944 a las últimas disposiciones franquistas”, *IUSLabor*, 1/2008.
 - “La inclusión del servicio doméstico en los subsidios y seguros sociales (1944)”, a *VIII Encuentros de Investigadores del Franquismo, Barcelona 21-22 de noviembre de 2013*, Barcelona, CEFID-UAB, Fundació Cipriano García, Red de Archivos Históricos de Comisiones Obreras, 2013, CD-ROM.
- FABRE, Jame; HUERTAS, Josep M., “La fundació de CC.OO a Barcelona”, *L’Avenç*, 52, 1982, p. 576-579.
- FALCÓN, Lidia, *En el infierno: ser mujer en las cárceles de España*, Barcelona, Ediciones del feminismo, 1977.
- *Mujer y poder político*, Madrid, Vindicación Feminista, 1992.
- FANÉS, Fèlix, *La vaga de tramvies de 1951*, Barcelona, Laia, 1977.
- FARRÉ, Àngels; GARCÍA GARCÍA, Carme, “*A tot estar. El servei domèstic a Terrassa 1940-1960*”, Terrassa: Ajuntament de Terrassa, 2001.
- FAUE, Elisabeth, “Paths of Unionization: Community, Bureaucracy, and Gender in the Minneapolis Labor Movement of the 1930s”, a BARON, Ava (ed.), *Work engendered. Toward a New History of American Labor*, Ithaca, Cornell University Press, 1991, p. 296-319.
- FERNÁNDEZ, Eider de Dios, “‘Las que tienen que servir’ y las servidas. La evolución del servicio doméstico en el franquismo y la construcción de la subjetividad femenina”, *Revista de Historia Autònoma*, 3, 2003, p. 97-111.
- FERNÁNDEZ DE CASTRO, Ignacio; MARTÍNEZ, José, *España hoy*, París, Ruedo Ibérico, 1963, p. 142-144.

- FERNÁNDEZ GÓMEZ, Julio A., “El peonaje femenino en la industria de material eléctrico y electrónico durante el franquismo”, *Sociología del Trabajo*, 47, hivern, 2002-2003, p. 43-73
- FERNÁNDEZ LAMELAS, Eva, “Quan les dones van conquerir mig cel”, *Carrer*, 114, 12/2009, p. 55.
- FERNÁNDEZ SEGURA, José, *La participación de los católicos en el movimiento obrero de Barcelona (1946-1978)*, Tesi doctoral, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2005.
- FERRANDO, Emili, *Cristians i rebels. Història de l'HOAC a Catalunya durant el franquisme*, Barcelona, Editorial Mediterrània, 2000.
- *La dona a Badalona. Cent anys de protagonisme invisible (1897-1997)*, Barcelona, Editorial Mediterrània, 2000.
- FERRANDO, Emili; RICO, Juan, *Les Comissions Obreres en el franquisme. Barcelonès Nord (1964-1977)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005.
- FERRÉ, Meritxell, “Trabajadoras textiles durante la transición democrática en Cataluña. De la acción a la concienciación”, comunicació al *XI Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Granada, 12-15 de setembre de 2012.
- FERRI, Llibert; MUIXI, Jordi; SANJUAN, Eduardo, *Las huelgas contra Franco (1939-1956). Aproximación a una historia del movimiento obrero español de posguerra*, Barcelona, Editorial Planeta, 1978.
- FINA, Albert, *Des del nostre despatx*. Barcelona, Dopesa, 1978.
- FOLGUERA, Pilar, “Relaciones privadas y cambio social”, a FOLGUERA, Pilar (comp.), *Otras visiones de España*. Madrid, Editorial Pablo Iglesias, 1993, p. 187-211.
- FONOW, Mary Margaret, “Protest Engendered. The Participation of Women Steelworkers in the Wheeling-Pittsburgh Steel Strike of 1985”, *Gender & Society*, 12:6, 1998, p. 710-728.
- FOWERAKER, Joe, *La democracia española*, Móstoles, Arias Montano Editores, 1990.
- FRADER, Laura L., “Engendering Work and Wages: The French Labor Movement and the Family Wage”, a FRADER, Laura L.; ROSE, Sonya O. (eds.), *Gender and Class in Modern Europe*, Ithaca-Londres, Cornell University Press, 1996, p. 142-164.
- FRADER, Laura L.; ROSE, Sonya O., “Gènere i reconstrucció de la història de la classe treballadora europea”, *Afers*, 33/34, 1999, p. 367-392.

- FRANCISCO, María Jesús, *La mujer en el mercado de trabajo español. 1965-1975*, tesi en microfítxa, Oviedo, Universidad de Oviedo, 1991.
- FUNDACIÓN FOESSA, *Estudios sociológicos sobre la situación social de España. 1975*, Madrid, Euramérica, 1975.
- *Informe sociológico sobre el cambio social en España. 1975-1983*, Madrid, Editorial Euramérica, 1983.
- GABRIELLI, Patrizia, *Tempio di virilità. L'antifascismo, il genere, la storia*, Milà, Franco Angeli, 2008.
- GARCIA, Marco Aurélio, “The Gender of Militancy: Notes on the Possibilities of a Different History of Political Action”, *Gender & History*, vol. 11, núm. 3, novembre de 1999, p. 461-474.
- GARCÍA ALCALÁ, Julio Antonio, *Historia del Felipe (FLP, FOC y ESBA). De Julio Cerón a la Liga Comunista Revolucionaria*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2001.
- GARCÍA CASARRAMONA, Gal·la, *En veu de dona. La Fàbrica Nova de Manresa*. Manresa, Ajuntament de Manresa, 2005.
- *El moviment obrer a la comarca del Bages, 1939-1982*, Manresa, Zenobita edicions, 2010
- GARCÍA COLMENARES, Pablo, “Trabajo y explotación de las mujeres castellano-leonesas (1900-1975). La negación de una evidencia histórica”, a CID, Rosa, *et al.*, *Oficios y saberes de mujeres*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2002, p. 111-157.
- “Mujeres ante la Magistratura de Trabajo. Nuevas fuentes para el estudio de las trabajadoras durante el Primer Franquismo”, a DEL VAL, María Isabel *et al.* (coord.), *Historia de las mujeres: una revisión historiográfica*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2003 p. 393-420.
- GARCÍA RODRÍGUEZ, Elisa, “Los 25 años del Departamento Confederal de la Mujer Trabajadora”, a CAPEL, Rosa M. (dir.), *Cien años trabajando por la igualdad*, Madrid, Fundación Largo Caballero-Unión General de Trabajadores-Instituto de la Mujer. Ministerio de Igualdad, 2008, p. 265-278.
- GARCÍA-NIETO, María Carmen (ed.), *La palabra de las mujeres. Una propuesta didáctica para hacer historia (1931-1990)*, Madrid, Editorial Popular, 1991.
- GARCÍA-NIETO, María Carmen, “Les dones i el moviment obrer al Baix Llobregat durant el franquisme”, a BORDERÍAS, Cristina (ed.); BENGOCHEA, Soledad

- (coord.), *Les dones i la història del Baix Llobregat*. Volum 2. Barcelona, Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, p. 101-118.
- “Trabajo y oposición popular de las mujeres bajo la resistencia franquista”, a DUBY, Georges; PERROT, Michelle, *Historia de las mujeres. Vol. 5. El siglo XX*, Madrid, Taurus, 3ª edición, 2003, p. 722-735.
- GILMORE, David, “Culturas de la masculinidad”, a CARABÍ, Àngels; ARMENGOL, Josep (eds.), *La masculinidad a debate*, Barcelona, Icaria, 2008, p. 33-45.
- GIMÉNEZ PLAZA, Dionisio, *Sabadell: el pueblo unido...*, Barcelona, C. Casals, editor, 1976.
- GIMENO, Manuel, *Revolució, guerra i repressió al Pallars (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987.
- GINARD, David, “Dona i repressió sota el franquisme. El cas de les Illes Balears”, a GINARD, David (coord.), *Dona, Guerra Civil i franquisme*, Palma, Documenta Balear, 2011, p. 147-194.
- “Dones i antifeixismes a Europa. El cas espanyol (1939-1951)”, a GINARD, David (coord.), *Dona i lluita democràtica al segle XX*, Palma, Edicions Documenta Balear, 2012, p. 159-212.
 - “Represión y especificidad de género: en torno a la violencia política contra las mujeres en la España del primer franquismo”, a NASH, Mary (ed.), *Represión, resistencias, memoria: Las mujeres bajo la dictadura franquista*, Granada, Comares, 2013, p. 23-36.
- GONZÁLEZ, Aureli, *La vaga general de Sallent, l'any 1972. Els dies de rebel·lió a la mina*, Lleida, Pagès Editors, 2002.
- GONZÁLEZ AYALA, Miguel Ángel, *Memòria d'una lluita. Les Comissions Obreres de Vilanova i la Geltrú (1967-1978)*, Vilanova i la Geltrú, El Cep i la Nansa, 2008.
- GONZÁLEZ BATLLE, Anna *El mirador de les dones*, [en línia] <http://miradordones.blogspot.com.es/2010/10/amnistia-per-la-dona-2-de-1976-2010.html> [consulta: 19 de novembre de 2013].
- GORDÓN, Carlos, “Prensa clandestina y movimiento obrero en el franquismo”, a BABIANO, José (coord.), *Amordazada y perseguida. Catálogo de prensa clandestina y del exilio. Hemeroteca de la Fundación 1º de Mayo*, Madrid, Fundación 1º de Mayo, 2005, p. 265-296.

- GREEN, Anna, "Individual Remembering and 'Collective Memory': Theoretical presuppositions and contemporary debates", *Oral History*, 32:2, 2004, p. 35-44.
- GRUP D'HISTÒRIA JOSÉ BARRUEZO, *Una ciutat dormitori sota el franquisme. Santa Coloma de Gramenet, 1939-1975*, Barcelona, Edicions Carena, 2006.
- GUTIÉRREZ, Pepe, *Miniwatt-Philips. La memoria obrera*, El Viejo Topo, 2003.
- *Elogio de la militancia. Historia de Juan Rodríguez. Comunista del PSUC*, Barcelona, El Viejo Topo, 2004.
- HALBWACHS, Maurice, *Los marcos sociales de la memoria*. Rubí, Anthropos, 2004.
- HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando, *Soledad Real*, Madrid, Ediciones del Orto, 2001.
- *Mujeres encarceladas. La prisión de Ventas: de la República al franquismo, 1931-1941*, Madrid, Marcial Pons, 2003.
 - *La prisión militante: las cárceles franquistas de mujeres de Barcelona y Madrid (1939-1945)*, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, tesis doctoral, 2011.
 - "La prisión militante. Ventas (Madrid) y les Corts (Barcelona)", *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 29, 2011, p. 195-236.
 - "Cárcel de Ventas, Los mecanismos de la represión femenina. Entre la historia y la memoria" a NASH, Mary (ed.), *Represión, resistencias, memoria: Las mujeres bajo la dictadura franquista*, Granada, Comares, 2013, p. 53-62.
- HERRERÍN, Ángel, *La CNT durante el franquismo. Clandestinidad y exilio (1939-1975)*, Madrid, Siglo XXI, 2004.
- HEWITT, Nancy A., " 'The Voice of Virile Labor': Labor Militancy, Community Solidarity, and Gender Identity among Tampa's Latin Workers, 1880-1921", a BARON, Ava (ed.), *Work engendered. Toward a New History of American Labor*, Ithaca, Cornell University Press, 1991, p. 142-167.
- HOBBSAWM, Eric, "El hombre y la mujer: imágenes a la izquierda", a *El mundo del trabajo. Estudios históricos sobre la formación y evolución de la clase obrera*, Barcelona, Crítica, 1987, p. 117-143.
- HOMS, Francesc; PAGÉS, Josep, "La nova química, dominada pel capital estranger. 1939-1983", a NADAL, Jordi, *et alii.*, *Història econòmica de la Catalunya Contemporània. Segle XX*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1988, vol. 6, p. 147-211.
- HORRELL, Sara; HUMPHRIES, Jane, "The Origins and Expansion of the Male Breadwinner Family: The case of Nineteenth-Century Britain", *International Review of Social History*, vol. 42, suplement 5, 1997, p. 25-64.

- IBÁÑEZ, Fidel; ZAMORA, Miguel Ángel, *CCOO. Diez años de lucha (1966-1976)*, Saragossa, CCOO, 1987.
- IBARRA, Pedro; GARCÍA, Chelo, “De la primavera de 1956 a Lejona 1978. Comisiones Obreras de Euskadi”, a RUIZ, David (dir.), *Historia de Comisiones Obreras*. Madrid, Siglo XXI, 1993, p. 111-140.
- IBARRA, Pedro; TEJERINA, Benjamín, *Los movimientos sociales. Transformaciones políticas y cambio cultural*, Madrid, Editorial Trotta, 1998.
- IBARZ, Jordi, “‘Con gesto viril’. Política sindical y trabajo femenino en la industria del vidrio de Barcelona (1884-1930)”, a BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea (1836-1936)*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Icaria, 2007, p. 191-225.
- ILLION, Regine, *Mujer, política y sindicalismo. Zaragoza, 1931-1936*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2002.
- JANSSENS, Angélique, “The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family?”, *International Review of Social History*, suplemento 5, vol. 42, 1997, pp.1-23.
- JIMENEZ BERMEJO, María, *Sociología del trabajo de la mujer*, a *Cuadernos para el Diálogo*, suplement 21, 1971.
- JIMÉNEZ LOSANTOS, Encarnación, “Ideología feminizadora en el franquismo, orígenes y evolución”, *Estudis d’Història Contemporània del País Valencià*, 9, 1982, p. 77-100.
- JOLY, Maud, “Las violencias sexuadas de la Guerra Civil Española”, *Historia Social*, 61, 2008, p. 89-107.
- KAPLAN, Temma, “Women in Communal Strikes in the Crisis of 1917-1922”, a BRIDENTHAL, Renate; KOONZ, Claudia; STUARD, Susan (eds.), *Becoming Visible. Women in European History*, Boston, Houghton Mifflin, 1996.
- “Conciencia femenina y acción colectiva: El caso de Barcelona, 1910-1918”, a AMELANG, James; NASH, Mary, *Historia y género: las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1990, p. 267-295.
- “Luchar por la democracia: formas de organización de las mujeres entre los años cincuenta y los años setenta”, a AGUADO, Anna (ed.), *Mujeres, regulación de conflictos sociales y cultura de paz*, València, Institut Universitari d’Estudis de la Dona. Universitat de València, 1999, p. 89-107.

- *Ciudad roja, periodo azul. Los movimientos sociales en la Barcelona de Picasso (1888-1939)*, Barcelona, Península, 2003.
 - “Social movements of women and the public good”, a BORDERÍAS, Cristina i RENOM, Mercè (eds.), *Dones en moviment(s). Segles XVIII-XXI*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Icaria, 2008, p. 19-47.
- KENNEY, Pedraic, "The Gender of Resistance in Communist Poland", *The American Historical Review*, 104:2, 1999, p. 399-425.
- LACUEVA, Josep Lluís; MÁRQUEZ i BERROCAL, Manuel; PLANS, Lourdes, *Combat per la llibertat. Memòria de la lluita antifranquista a Terrassa (1939-1979)*, Terrassa, Fundació Torre del Palau, 2007.
- LAIZ, Consuelo, *La lucha final. Los partidos de la izquierda radical durante la transición española*, Madrid, Los Libros de la Catarata, 1995.
- LARDÍN, Antoni, *Condicions de treball, conflictivitat laboral i militància política clandestina. Els obrers industrials catalans i el PSUC (1938-1959)*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2004, 2 vol.
- *Obrers comunistes. El PSUC a les empreses catalanes durant el primer franquisme (1939-1959)*, Valls, Cossetània, 2007.
- LLINÀS, Conxa, *Feminismes de la Transició a Catalunya. Textos i materials*, Barcelona, Horsori Editorial, 2008.
- LLONA, Miren, “Historia oral: la exploración de las identidades a través de la historia de vida”, a LLONA, Miren (coord./ed.), *Entreverse. Teoría y metodología práctica de las fuentes orales*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2012, p. 15-59.
- LLONCH, Montserrat, “La feminització del treball tèxtil a Catalunya (1900-1960). Alguns elements d’anàlisi”, a MUSEU DE LA INDÚSTRIA TÈXTIL LLANERA (ed. i coord.), *Dona i treball tèxtil. Sabadell, 1900-1960*, Sabadell, Museu d’Història de Sabadell, 1999, p. 35-46.
- “La feminització del treball tèxtil a Catalunya (1891-1959)”, a LLONCH, Montserrat, *Treball tèxtil a la Catalunya Contemporània*, Lleida, Pagès Editors, 2004, p. 77-93.
- LLOPART, Íngrid, “Treballadores invisibles: una anàlisi sociològica de les confeccionistes a domicili a Molins de Rei”, a BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Les dones i la història al Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2002, vol. 2, p. 167-193.

- LLORENS, Teresa, *Prensa clandestina i de l'exili a l'Hereroteca de l'Arxiu Històric de la Ciutat (1939-1977)*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2000.
- LOISEAU, Dominique, "En cuanto a los sindicatos", a BARD, Christine (ed.), *Un siglo de antifeminismo*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2000, p. 297-305
- LÓPEZ GALLEGOS, M. Silvia, *Trabajadoras oprimidas. El control social y laboral femenino en Valladolid durante el franquismo (1939-1975)*, Valladolid, Ayuntamiento de Valladolid, 2011.
- LÓPEZ HERNÁNDEZ, M. Teresa, *Relaciones de género y medios de comunicación comunistas: Gaceta y Mundo Obrero (1970-1982)*, tesi doctoral, Salamanca, Ediciones de la Universidad de Salamanca, 2007.
- "Las relaciones de género en la prensa comunista: del franquismo a la democracia", *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 25, 2007, p. 381-396.
 - "Participación y representación sindical femenina en Comisiones Obreras (1970-1982)", *Cuestiones de Género: de la Igualdad y de la Diferencia*, 4, 2009, p. 121-146.
- LORENZO, José M., *Rebelión en la ría. Vizcaya 1947: Obreros, empresarios y falangistas*, Bilbao, Universidad de Deusto, 1988.
- LUDEVID, Manuel, *El movimiento obrero en Barcelona bajo el franquismo*, Barcelona, 1977.
- MALUQUER, Jordi, *Història econòmica de Catalunya. Segles XIX i XX*, Barcelona, Universitat Oberta de Catalunya-Edicions Proa, 1998.
- MARAVALL, José María, *Dictadura y disenso político. Obreros y estudiantes bajo el franquismo*, Madrid, Alfaguara, 1978.
- MARIANI, Laura, "Denetenute politiche nel carcere fascista: drammaturgie di vita", *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 29, 2011, p. 367-378.
- MARÍN, Martí, *Història del franquisme a Catalunya*, Lleida, Pagès Editors, 2006.
- "Fluxos, stocks, periodicitat i orígens", a MARÍN, Martí (dir.), *Memòries del viatge (1940-1975)*, Sant Adrià de Besòs, Museu d'Història de la Immigració de Catalunya i Ajuntament de Sant Adrià de Besòs, 2009, p. 14-32.
 - "La immigració a Barcelona, de la postguerra al desenvolupament. Suburbialització, dictadura i conflicte", a BALFOUR, Sebastian (ed.), *Barcelona malgrat el franquisme. La SEAT, la ciutat i la represa sense democràcia*, Barcelona, Museu d'Història de Barcelona-Edicions La Central, 2012, p., 109-128.

- MARTIN BERBOIS, Josep Lluís, *Ignorades però desitjades. La dona política durant les eleccions de la Segona República a Catalunya*, Barcelona, A Contra Vent Editors, 2013.
- MARTÍN SERRANO, Manuel (dir.), *Historia de los cambios de mentalidades de los jóvenes entre 1960-1990*, Madrid, Instituto de la Juventud, 1994.
- MARTÍNEZ i ESPINOSA, Emilià, “Les lluites socials i la vaga de 1947 a Manresa”, *Dovella: Revista d’Història i Art del Bages*, febrer de 1984, p. 27.
- MARTÍNEZ GARCÍA, Domènec, *Celia García López. Una historia de remolinos de viento*, Terrassa, Ajuntament de Terrassa, 2006.
- MARTÍNEZ HOYOS, Francisco, *La JOC a Catalunya. Els senyals d’una Església del demà (1947-1975)*, Barcelona, Editorial Mediterrània, 2000.
- “Un moviment oblidat: la joventut obrera cristiana femenina”, a ARNABAT, Ramon; MARÍN, Martí (eds.), *Franquisme i transició democràtica a les terres de parla catalana. Actes del 2n Congrés del CCEPC (Palma, 16, 17 i 18 d’octubre de 1997)*, Barcelona, Coordinadora de Centres d’Estudis de Parla Catalana, 2001, p. 225-239.
 - “Cristianos contra Franco en Cataluña”, *Historia del Presente*, 10, 2007, p. 61-80.
- MARTINEZ i MUNTADA, Ricard, “El moviment veïnal a Sabadell durant el tardofranquisme, 1966-1976: ‘Todos los barrios unidos para conseguir sus derechos’ (I i II), *Arraona*, núm. 24 i 25, 2001, p. 65-68 i 75-97.
- MARTÍNEZ QUINTERO, María Esther i PANDO BALLESTEROS, María de la Paz, “El trabajo de las mujeres entre 1950 y 1965”, a CUESTA, Josefina (dir.), *Historia de las mujeres en España. Siglo XX*, Madrid, Instituto de la Mujer, 2004, vol. II., p. 137-184.
- MARTÍNEZ SOTO, Ángel Pascual, “La voz silenciada. Sindicalismo jornalero femenino, negociación y dinámica salarial en el área vitícola del Sureste español (1914-1936)”, a SARASÚA, Carmen; GÁLVEZ, Lina, *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alicante, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2003, p. 79-110
- MARTÍNEZ TEN, Carmen; GUTIÉRREZ LÓPEZ, Purificación; GONZÁLEZ RUIZ, Pilar (eds.), *El movimiento feminista en España en los años 70*, Madrid, Cátedra, 2009.
- MARTÍNEZ VEIGA, Ubaldo, *Mujer, trabajo y domicilio. Los orígenes de la discriminación*, Barcelona, Icaria, 1995.

- MAYAYO, Andreu, *Josep Solé Barberà. La veu del PSUC*, Barcelona, L'Avenç, 2007.
- McADAM, Doug; McCARTHY, John; ZALD, Mayer, “Oportunidades, estructuras de movilización y procesos enmarcadotes: hacia una perspectiva sintética y comparada de los movimientos sociales”, a McADAM, Doug; McCARTHY, John; ZALD, Mayer (eds.), *Movimientos sociales: perspectivas comparadas*, Madrid, Istmo, 1999, p. 21-46.
- MELUCCI, Alberto, “Asumir el compromiso: identidad y movilización en los movimientos sociales”, *Zona Abierta*, 69, 1994, p. 153-180.
- MENDOZA, Rocío, *La presència de les dones al sindicat: formes de participació i vivències sindicals*, Barcelona, Institut Català de la Dona, 1998.
- MIGUÉLEZ, Faustino, *SEAT, la empresa modelo del Régimen*, Barcelona, Dopesa, 1977.
- “Los orígenes del ‘nuevo movimiento obrero’ en España. Algunas hipótesis de investigación”, a GONZÁLEZ PORTILLA, Manuel; MALUQUER, Jordi; de RIQUER, Borja (ed.), *Industrialización y nacionalismo. Análisis comparativos. Actas del I Coloquio Vasco-Catalán de Historia celebrado en Sitges: 20-22 de diciembre de 1982*, Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 1985, p. 597-610.
- MIRA, Alicia, “Imágenes y percepciones de las mujeres trabajadoras en la sociedad liberal y en la cultura obrera de finales del siglo XIX y principios del XX”, a AGUADO, Ana; ORTEGA, Teresa M., *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, València, Publicacions de la Universitat de València, p. 99-122.
- MIRET, M. Teresa; NOGUÉ, Maribel, *Treballar a la fàbrica. Dones a les fàbriques de gèneres de punt (1950-1970)*, Ajuntament d'Igualada-Institut Català de les Dones, 2005.
- MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, *L'oposició antifeixista a Catalunya (1939-1950)*. Barcelona, La Magrana, 1981, p. 92-95, 117-119.
- “*Patria, Justicia y Pan*”. *Nivell de vida i condicions de treball a Catalunya. 1939-1951*, Barcelona, La Magrana, 1985.
- “Comissions Obreres”, a GABRIEL, Pere (coord.), *Comissions Obreres de Catalunya 1964-1989 (Una aportació a la història del moviment obrer)*, Barcelona, Empúries-Ceres, 1989, p. 31-80.
- *El règim franquista. Feixisme, modernització i consens*, Vic, Eumo, 1992.

- *Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad laboral en la España franquista*, Madrid, Siglo XXI, 1998.
 - *Els anys del PSUC. El partit de l'antifranquisme (1956-1981)*, Barcelona, L'Avenç, 2010.
- MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere (coords.), *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició*, Barcelona, Icaria, Memorial Democràtic; Bellaterra, UAB, 2010.
- MOLINERO, Carme; TÉBAR, Javier; YSÀS, Pere, “Comisiones Obreras de Cataluña: de movimiento sociopolítico a confederación sindical”, a RUIZ, David (dir.), *Historia de Comisiones Obreras*, Madrid, Siglo XXI, 1993, p. 69-110.
- MOLINERO, Carme, “Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un “mundo pequeño”, *Historia Social*, núm. 30, 1998, p. 97-117.
- “Historia, mujeres, franquismo. Una posible agenda de investigación en el ámbito político, a ORTIZ HERAS, Manuel (coord.), *Memoria e historia del franquismo. V encuentro de investigadores del franquismo*, Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-la Mancha, 2005, p. 171-192.
 - “Dones i antifranquisme”, a GINARD, David (coord.), *Dona, Guerra Civil i franquisme*, Palma, Edicions Documenta Balear, 2011, p. 123-146.
 - “La Ley de Amnistía de 1977: la reivindicación antifranquista y su lectura treinta años después”, a ESPUNY, M. Jesús; PAZ, Olga (coord.), *30 años de la Ley de Amnistía*. Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, Madrid, Dyckinson, 2009, p. 41-55.
 - “Una gran apuesta: la oposición política a través de la movilización social”, a BUENO, Manuel; GÁLVEZ, Sergio (eds.), *Nosotros los comunistas. Memoria, identidad e historia social*, Madrid, Fundación de Investigaciones Marxistas-Atrapasueños, 2009, p.255-283.
- MOLYNEUX, Maxine, “Mobilization without emancipation? Women’s interest, the State, and Revolutions in Nicaragua”, *Feminist Studies*, 1985, 11:2, p. 227-251.
- *Movimientos de mujeres en América Latina. Estudio teórico comparado*, Madrid, Ediciones Cátedra-Universidad de Valencia-Instituto de la Mujer, 2003.
- MONJO, Anna, *Militants. Democràcia i participació a la CNT als anys trenta*, Barcelona, Laertes, 2003.
- MONSERGAS, David “La huelga de Casadesport”, *Ágora. Revista de Historia Local*, 1, diciembre de 1995, p. 85-120.

- MONTERO, Feliciano, *La Iglesia: de la colaboración a la disidencia (1956-1975)*, Madrid, Encuentro, 2009.
- MORADIELLOS, Enrique, *La España de Franco (1939-1975). Política y sociedad*, Madrid, Síntesis, 2000.
- MORCILLO, Aurora G., *True Catholic Womanhood. Gender Ideology in Franco's Spain*, Illinois, Northern Illinois University Press, Dekalb, 2000.
- “El género en lo imaginario el “ideal católico femenino” y estereotipos sexuales bajo el franquismo”, a NASH, Mary (ed.), *Represión, resistencias, memoria: Las mujeres bajo la dictadura franquista*, Granada, Comares, 2013, p. 71-93.
- MORENO, Amparo, “La réplica de las mujeres al franquismo”, a FOLGUERA, Pilar (comp.), *El feminismo en España: dos siglos de historia*, Madrid, Editorial Pablo Iglesias, 1988, p. 85-110.
- MORENO SECO, Mónica, “De la caridad al compromiso: las mujeres de la Acción Católica (1958-1968)”, *Historia Contemporánea*, 23, 2003, p. 239-165.
- “Cristianas por el feminismo y la democracia. Catolicismo femenino y movilización en los años setenta”, *Historia Social*, 53, 2005, p. 137-153.
 - “A la sombra de Pasionaria. Mujeres y militancia comunista (1960-1982), comunicació al XIII Coloquio Internacional de la AEIHM. *La historia de las Mujeres: Perspectivas Actuales*, Barcelona, 19-21 d’octubre de 2006.
 - “Mujer y culturas políticas en el franquismo y antifranquismo”, *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 7, 2008, p. 165-185.
 - “La dictadura franquista y la represión de las mujeres”, a NASH, Mary (ed.), *Represión, resistencias, memoria: Las mujeres bajo la dictadura franquista*, Granada, Comares, 2013, p. 1-21.
- MORENO PRECIADO, Rita; BABIANO, José (dir.), *¿Invisibles? Mujeres, trabajo y sindicalismo en España, 1939-2000*, Madrid, Confederación Sindical de CC.OO., 2004.
- MORENTE, Francisco, “Relacions laborals, nivells de vida i activisme sindical dels treballadors públics en el sector de l’ensenyament (1939-1996)”, a YSÀS, Pere (coord.) *Treball, treballadors i sindicalisme en l’Administració pública a Catalunya (1939-1996)*, Barcelona, Columna-CONC, 1998, p. 47-111.
- MOTA, José Fernando, “La reorganització del moviment obrer al tèxtil català (1960-1981)”, a LLONCH, Montserrat, *Treball tèxtil a la Catalunya Contemporània*, Lleida, Pagès Editors, 2004, p. 165-183.

- *Mis manos, mi capital. Els treballadors de la construcció, les CCOO i l'organització de la protesta a la Gran Barcelona (1964-1978)*, Alzira, Germània, 2010.
- *De les empreses d'avantguarda a la unificació del conveni. El moviment obrer al tèxtil català durant el franquisme i la transició (1960-1981)*, s.l., Ediciones Moratalaz, 2010.

MOVIMIENTO COMUNISTA, *Documentos fundamentales del Movimiento Comunista*, Movimiento comunista, 1981.

MUELLER, Carol, “Identidades colectivas y redes de conflicto: el origen del movimiento feminista en los Estados Unidos, 1960-1970”, a LARAÑA, Enrique; GUSFIELD, Enriques, *Los nuevos movimientos sociales. De la ideología a la identidad*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas, 2001 [1994], p. 287-319.

MUÑOZ ABELEDO, Luisa, *Género, trabajo y niveles de vida en la industria conservera de Galicia, 1870-1970*, Barcelona, Publicacions i Edicions Universitat de Barcelona-Icaria, 2010.

MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela; RAMOS, M. Dolores, “Mujeres, política y movimientos sociales. Participación, contornos de acción y exclusión”, a BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Historia de las mujeres: perspectivas actuales*, Barcelona, Icaria, 2009, p. 69-131.

MUÑOZ RUIZ, M. del Carmen, “Amas de casa y trabajadoras: imágenes en la prensa femenina (1955-1970)”, a CUESTA, Josefina (dir.), *Historia de las mujeres en España. Siglo XX*, Madrid, Instituto de la Mujer, 2004, vol. II, p. 331-370.

- “Modelos femeninos en la prensa para mujeres”, a MORANT, Isabel (dir.), *Historia de las mujeres en España y América Latina. Vol. IV. Del siglo XX a los umbrales del XXI*, Madrid, Cátedra, 2006, p. 277-297.
- “Género, masculinidad y nuevo movimiento obrero bajo el franquismo”, a BABIANO, José (ed.), *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*, Madrid, los Libros de la Catarata, 2007, p. 245-285.
- “El papel de la transmisión de la memoria en la articulación del movimiento obrero durante el franquismo”, comunicació a *VIII Encuentros de Investigadores del Franquismo, Barcelona 21-22 de noviembre de 2013*, Barcelona, CEFID-UAB, Fundació Cipriano García, Red de Archivos Históricos de Comisiones Obreras, 2013, CD-ROM.

- “Las mujeres del 1001: la lucha antifranquista en la frontera entre lo privado y lo público”, a BABIANO, José (coord.), *Proceso 1001 contra Comisiones Obreras ¿Quién juzgó a quién?*, Madrid, Fundación 1º de Mayo, 2013, p. 139-160.
- NADAL, Jordi, *et alii.*, *Història econòmica de la Catalunya Contemporània. Segle XX*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1988, vol. 4, 5, 6.
- NASH, Mary, “Treball, conflictivitat social i estratègies de resistència: la dona obrera a la Catalunya Contemporània”, a NASH, Mary (dir.), *Més enllà del silenci: dones a la història de Catalunya*, Barcelona, Generalitat. Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, 1988, p. 153-171.
- “Política, condició social i mobilització femenina: les dones a la Segona República i a la Guerra Civil”, a NASH, Mary (dir.), *Més enllà del silenci: dones a la història de Catalunya*, Barcelona, Generalitat. Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, 1988, p. 243-264.
- *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*, Madrid, Taurus, 1999.
- “El mundo de las trabajadoras: identidades, cultura de género y espacios de actuación”, a PANIAGUA, J.; PIQUERAS, J. A.; SANZ, V. (eds.), *Cultura social y política en el mundo del trabajo*, València, Centro Francisco Tomás y Valiente UNED Alzira-Valencia Fundación Instituto Historia Social, 1999, p. 47-67.
- *Mujeres en el mundo. Historia, retos y movimientos*, Madrid, Alianza, 2005.
- *Dones en Transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2007.
- “Mujeres, conciencia de género y movilizaciones sociales”, a CAPEL, Rosa M. (dir.), *Cien años trabajando por la igualdad*, Madrid, Fundación Largo Caballero-Unión General de Trabajadores-Instituto de la Mujer. Ministerio de Igualdad, 2008, p. 117-130.
- *Treballadores: un segle de treball femení a Catalunya [1900-2000]*, Barcelona, Departament de Treball, 2010.
- “La construcción de una cultura política desde la legitimidad feminista durante la Transición Política Democrática”, a AGUADO, Ana; ORTEGA, Teresa M. (eds.), *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, Universitat de València-Universidad de Granada, 2011, p. 283-306.
- “Resistencias e identidades colectivas: el despertar feminista durante el tardofranquismo en Barcelona”, a NASH, Mary (ed.), *Represión, resistencias*,

- memoria: Las mujeres bajo la dictadura franquista*, Granada, Comares, 2013, p. 139-158.
- NIELFA, Gloria, “El siglo de las mujeres”, *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 21, 1999, p. 63-81.
- “La difusión en España de *El Segundo Sexo* de Simone de Beauvoir”, *Arenal*, 9:1, 2002, p. 151-162.
 - “Trabajo, legislación y género en la España contemporánea: los orígenes de la legislación laboral”, a SARASÚA, Carmen; GÁLVEZ, Lina, *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*. Alicante, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2003, p. 39-53.
 - “Mujeres y política en el franquismo: el régimen y la oposición”, a EGIDO, Ángeles; FERNÁNDEZ ASPERILLA, Ana (eds.), *Ciudadanas militantes feministas. Mujer y compromiso político en el siglo XX*, Madrid, Eneida, 2011, p. 163-198.
- NIELFA, Gloria (ed.), *Mujeres y hombres en la España franquista: Sociedad, economía, política, cultura*, Madrid, Editorial Complutense, 2003.
- NÚÑEZ PÉREZ, María Gloria, *Trabajadoras en la Segunda República. Un estudio sobre la actividad económica extradoméstica (1931-1936)*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1989.
- “Políticas de igualdad entre varones y mujeres en la Segunda República española”, *Espacio, Tiempo y Forma. Serie V*, 11, 1998, p. 393-445.
- OCAÑA, Maria; CABAÑAS, Núria, *La dona i la fàbrica a Roda de Ter. De la filosa a la contínua (s. XVIII-XX)*, Roda de Ter, Ajuntament de Roda de Ter, 2006.
- OLIVER, Elisabet, “El treball femení a la indústria tèxtil llanera a Sabadell, 1939-1960: la SA Marcet”, a MUSEU DE LA INDÚSTRIA TÈXTIL LLANERA (ed. i coord.), *Dona i treball tèxtil. Sabadell, 1900-1960*, Sabadell, Museu d’Història de Sabadell, 1999, p. 91-111.
- OLIVES, José, “La conflictualidad urbana”, *Papers*, 3, 1974, p. 275-323.
- ORGANIZACIÓN SINDICAL ESPAÑOLA, *El trabajo femenino en centros de más de cincuenta productores*, Madrid, Organización Sindical Española, 1958.
- ORTEGA LÓPEZ, Teresa M., “La ‘otra’ Transición política a la democracia. Nuevos enfoques teóricos, metodológicos e interpretativos para el Estudio de la movilización social”, a NASH, Mary; TORRES, Gemma (eds.), *Feminismos en la Transición*, Barcelona, Grup de Recerca Consolidat Multiculturalisme i Gènere.

- Universitat de Barcelona-Sociedad Española de Conmemoraciones Culturales. Ministerio de Cultura, 2009, p. 13-52.
- “Entre lo viejo y lo nuevo. La movilización social en España en la crisis del franquismo y la transición política a la democracia!”, a DOMÍNGUEZ RAMA, Ana (ed.), *Enrique Ruano. Memoria viva de la impunidad del franquismo*, Madrid, Editorial Complutense, 2011, p. 105-130.
- PALA, Giaime, “Entre paternalismo e igualitarismo. El PSUC y la cuestión de la mujer en los años del tardofranquismo”, *Mientras Tanto*, 97, 2005, p. 133-148.
- “El PSUC hacia dentro. La estructura del partido, los militantes y el significado de la política”, a PALA, Giaime (ed.), *El PSU de Catalunya. 70 anys de lluita pel Socialisme. Materials per a la historia*, Barcelona, Associació Catalana d’Investigacions Marxistes-Ediciones de Intervención Cultural, 2008, p. 183-206.
 - *Teoría, práctica militante y cultura política del PSUC, 1968-1977*, Barcelona, tesi doctoral inèdita, Universitat Pompeu Fabra, Institut Universitari d’Història Jaume Vicens Vives, 2009.
 - “Una semilla de la discordia. La entrada de Bandera Roja en el PSUC”, *Revista HMIC*, 11, 2011 [en línia], <<http://www.raco.cat/index.php/HMIC/article/viewFile/245035/328190>> [consulta: 16 de novembre de 2013]
- PALOMERO, Dora, *Los trabajadores de ENASA durante el franquismo*, Barcelona, Sírius, 1996.
- PARRAMON, Clara-Carme, “Dones, immigració, moviments veïnals i benestar (1970-1980)”, a BORDERÍAS, Cristina i RENOM, Mercè (eds.), *Dones en moviment(s). Segles XVIII-XXI*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Icaria, 2008, p. 115-133.
- PÉREZ LEDESMA, Manuel, “‘Cuando lleguen los días de cólera’ (Movimientos sociales, teoría e historia)”, *Zona Abierta*, 69, 1994, p. 51-120.
- “La formación de la clase obrera: una creación cultural”, a CRUZ, Rafael; PÉREZ LEDESMA, Manuel (eds.), *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Madrid, Alianza, 1997, p. 201-233.
 - “‘Nuevos’ y ‘viejos’ movimientos sociales en la Transición” a MOLINERO, Carme (ed.), *La Transición, treinta años después. De la dictadura a la instauración y consolidación de la democracia*, Barcelona, Península, 2006, p. 117-151.
 - “Historia social e historia cultural (Sobre algunas publicaciones recientes)”, *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 30, 2008, p. 227-248.

- PÉREZ-FUENTES, Pilar, “El trabajo de las mujeres en los siglos XIX y XX: consideraciones metodológicas”, *Arenal*, vol. 2, núm. 2, juliol-desembre de 1995, p. 219-245.
- “Ganadores de pan y amas de casa: los límites del modelo *Male Breadwinner Family*. Vizcaya, 1900-1965”, SARASÚA, Carmen; GÁLVEZ, Lina, *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*. Alicante, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2003, p. 217-237.
 - “*Ganadores de pan*” y “*Amas de Casa*”. *Otra mirada sobre la industrialización vasca*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2004.
- PÉREZ PÉREZ, José Antonio, *Los años del acero. La transformación del mundo laboral en el área industrial del Gran Bilbao (1958-1977)*. *Trabajadores, convenios y conflictos*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2001.
- “Trabajo doméstico y economías sumergidas en el Gran Bilbao a lo largo del desarrollismo”, a BABIANO, José (ed.), *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*, Madrid, los Libros de la Catarata, 2007, p. 77-138.
- PERRAMON i PLA, Francesc, “1946: la vaga de Manresa, una de les primeres vagues del franquisme”, *Avui*, 17 d’agost de 1977, p. 8.
- PLANS, Lourdes, *Maria Bigordà i Montmany. Testimoni d’una època obscura*, Terrassa, Centre d’Estudis Històrics de Terrassa, 2006.
- PORTELLI, Alessandro, “Historia y memoria: la muerte de Luigi Trastulli”, *Historia y Fuente Oral*, 1, 1989, p. 5-32.
- “Sobre la diversitat de la Història oral”, en *Històries orals. Relat, imaginació, diàleg*, Barcelona, Generalitat de Catalunya. Memorial Democràtic, 2009, ps. 23-44 [original de 1979].
- PRECIADO, Nativel, *Nadie pudo con ellos. Toda una vida luchando por los derechos y la libertad*, Barcelona, Espasa, 2011.
- RABASSA, Jordi, “La tancada de Motor Ibérica (1976): les dones en el moviment obrer del tardofranquisme”, comunicació a *VIII Encuentros de Investigadores del Franquismo, Barcelona 21-22 de noviembre de 2013*, Barcelona, CEFID-UAB, Fundació Cipriano García, Red de Archivos Históricos de Comisiones Obreras, 2013, CD-ROM.
- RADCLIFF, Pamela Beth, “Women's Politics: Consumer Riots in Twentieth-Century Spain”, a ENDERS, Victoria Lorée; RADCLIFF, Pamela Beth (ed.), *Constructing*

- Spanish Womanhood. Female identity in Modern Spain*, Albany, State University of New York Press, 1999, p. 301-323.
- “Citizens and Housewives: The Problem of Female Citizenship in Spain’s Transition To Democracy”, *Journal of Social History*, 2002.
 - “Ciudadanas: las mujeres en las asociaciones de vecinos y la identidad de género en los años setenta”, dins V. Pérez Quintana i P. Sánchez León (eds.), *Memoria ciudadana y movimiento vecinal. Madrid, 1968-2008*, Los libros de la Catarata, Madrid, 2008, p. 54-78
- RAMOS, Gemma, RAMOS, Gemma, “Trajectòria de la CONC, 1976-1988”, a GABRIEL, Pere (coord.), *Comissions Obreres de Catalunya, 1964-1989 (Una aportació a la història del moviment obrer)*, Barcelona, Empúries-Ceres, 1989, p. 81-129.
- “Tranvías y conflictividad social en Barcelona (marzo de 1951): actitudes políticas y sociales de una huelga mítica”, *Historia Contemporánea*, 5, 1991, p. 203-217.
- RAMOS, Maria Dolores, “Realidad social y conciencia de la realidad en las mujer: obreras malagueñas frente a la crisis de subsistencias (1918), a GARCÍA-NIETO, María Carmen (ed.), *Ordenamiento jurídico y realidad social de las mujeres. Siglos XVI a XX. Actas de las IV Jornadas de Investigación Interdisciplinaria*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid, 1986, p. 299-310.
- “Historia social: un espacio de encuentro entre género y clase”, *Ayer*, 17, 1995, p. 85-102.
- RAMOS, Victoria, *Catálogo de los fondos del Archivo Histórico del Partido Comunista de España. Volumen II*, Madrid, Fundación de Investigaciones Marxistas, 2000.
- RECIO, Albert; MIGUÉLEZ, Fausto; ALOS, Ramón, *La industria textil lanera del Valles Occidental*, Barcelona, CCOO, 1988.
- REDERO SAN ROMÁN, Manuel; PÉREZ DELGADO, Manuel, “Sindicalismo y transición política en España”, *Ayer*, 15, 1994, p. 189-222.
- RENOM, Mercè, “Les dones en els moviments socials urbans preindustrials: Catalunya en el context europeu”, a BORDERÍAS, Cristina; RENOM, Mercè (eds.), *Dones en moviment(s). Segles XVIII-XXI*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona-Icaria, 2008.
- RENOM, Mercè; WOODWARD, Alison E., “The transformation of Political and Material Well-Being and Power”, a WOODWARD, Alison E.; BONVIN, Jean-Michel; RENOM, Mercè (ED.), *Transforming Gendered Well-Being in Europe. The Impact of Social Movements*, Farnham: Ashgate, 2011, p. 11-15.

- RICHARDS, Michael, “Falange, Autarky and Crisis: The Barcelona General Strike of 1951”, *European History Quarterly*, 29, 1999, p. 543-585.
- “Falange, autarquia i crisi: la vaga general de 1951 a Barcelona”, *Segle XX. Revista catalana d’història*, 3, 2010, p. 95-124.
- RIERA, Ignasi, *Pàries, sindicalistes, demagogs. Notes sobre sindicalisme i cultura obrera*, Barcelona, Edicions 62, 1986.
- RIERA, Ignasi; BOTELLA, José, *El Baix Llobregat. 15 años de luchas obreras*, Barcelona, Editorial Blume, 1976.
- RIPA, Yannick, “Le mythe de Dolorès Ibaruri”, *Clio. Histoire, Femmes et Sociétés*, 5, 1997.
- RIVAS, Antonio, “El análisis de marcos: una metodología para el estudio de los movimientos sociales”, a IBARRA, Pedro; TEJERINA, Benjamín, *Los movimientos sociales. Transformaciones políticas y cambio cultural*, Madrid, Editorial Trotta, 1998, p. 181-215.
- ROCA, Jordi, *De la pureza a la maternidad. La construcción del género femenino en la postguerra española*, Madrid, Ministerio de Educación y Cultura, 1996.
- ROCA, José Manuel (ed.), *El proyecto radical. Auge y declive de la izquierda revolucionaria en España (1964-1992)*, Madrid, Los Libros de la Catarata, 1994.
- RODRÍGUEZ CALLEJA, María, “Las trabajadoras ante la actividad societaria de 1891”, *Arenal*, 9:2, 2002, p. 375-392.
- RODRÍGUEZ DE LECEA, Teresa, “Mujer y pensamiento religioso en el franquismo”, *Ayer*, 17, 1995, p. 173-200.
- RODRÍGUEZ LÓPEZ, Sofía, “Mujeres perversas. La caricaturización femenina como expresión de poder entre la guerra civil y el franquismo”, *Asparkia*, 16, 2005, p. 177-198.
- RODRÍGUEZ TEJADA, Sergio, “La otra igualdad. Feminismo y discurso sindical sobre la mujer”, a CALVO ESCARTÍN (coord.), *Discriminación de Género en la negociación colectiva del País Valencia*, València, Tirant lo Blanch-Generalitat Valenciana-CCOO, 1996, p. 31-43.
- “Estratègies d’oposició i moviment estudiantil antifranquista: una reflexió des del cas valencià”, *Recerques*, 44, 2002, p. 139-172.
 - “Compañeras: la militancia de las mujeres en el movimiento estudiantil antifranquista en Valencia”, *Historia del Presente*, 4, 2004, p. 123-146.

- *Zonas de libertad. Dictadura franquista y movimiento estudiantil en la Universidad de Valencia*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2009, 2 vol.
- ROMERO MARÍN, Juanjo, “Trabajo femenino y resistencia artesana”, a BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea (1836-1936)*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Icaria, 2007, p. 39-59.
- ROMEU ALFARO, Fernanda, *El silencio roto. Mujeres contra el franquismo*, El Viejo Topo, 2002.
- ROSADO, Mercedes, “Mujeres en los primeros años del Franquismo. Educación, trabajo y salarios (1939-1959)”, a CUESTA, Josefina (dir.), *Historia de las mujeres en España. Siglo XX*, Madrid, Instituto de la Mujer, 2004, vol. II., p. 13-81.
- ROSE, Sonia O., “Gender Antagonism and Class Conflict: Exclusionary Strategies of Male Trade Unionists in Nineteenth Century Britain”, *Social History*, 13:2, 1988, p. 191-208.
- *Limited livelihoods. Gender and Class in Nineteenth-Century England*, Los Ángeles, University California Press, 1993.
- “Class Formation and the Quitanessential Worker”, a HALL, John R. (ed.), *Reworking Class*, Ithaca-Londres, Cornell University Press, 1997, p. 133-166.
- ROZALÉN, Laura, “Las campañas de solidaridad: sus protagonistas, su dimensión y repercusiones”, a BABIANO, José (coord.), *Proceso 1001 contra Comisiones Obreras ¿Quién juzgó a quién?*, Madrid, Fundación 1º de Mayo, 2013, p. 89-137.
- RUIZ ACEVEDO, Francisco; GARCÍA SÁNCHEZ, Antonio; LIZANO BERGES, Vicenç, *El estilo sindical del Baix Llobregat. El sindicalismo bajo la dictadura franquista: 1960-1976*, Cornellà, CCOO Baix Llobregat, 2004.
- RUIZ FRANCO, Rosario, “Nuevos horizontes para las mujeres de los años 60: la ley de 22 de julio de 1961”, *Arenal*, 2:2, juliol-desembre 1995, p. 247-268.
- “La situación legal: discriminación y reforma”, a NIELFA, Gloria (ed.), *Mujeres y hombres en la España franquista: Sociedad, economía, política, cultura*, Madrid, Editorial Complutense, 2003, p. 117-144.
- *¿Eternas menores? Las mujeres en el franquismo*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2007.
- SÁENZ DEL CASTILLO, Aritza, “Las damas del hierro. El proceso industrializador desde una perspectiva de género, 1950-1975”, a RIVERA, Antonio (dir.), *Dictadura y desarrollismo. El franquismo en Álava*, Vitòria, Ayuntamiento de Vitoria-Gasteiz, 2009, p. 221-249.

- SALA, Antonio; DURAN, Eduardo, *Crítica de la izquierda autoritaria en Cataluña, 1967-1974*, París, Ruedo Ibérico, 1975.
- SALLÉ, M. Ángeles; CASAS, José Ignacio, *Efectos de la crisis económica sobre el trabajo de las mujeres*, Madrid, Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1987.
- SAN JOSÉ, Begoña, “Feminismo y sindicalismo durante la transición democrática española”, a MARTÍNEZ TEN, Carmen; GUTIÉRREZ LÓPEZ, Purificación; GONZÁLEZ RUIZ, Pilar, *El movimiento feminista en España en los años 70*, Madrid, Cátedra, 2009, p. 335-367.
- SÁNCHEZ, Pura, *Individuas de dudosa moral. La represión de las mujeres en Andalucía (1939-1958)*, Barcelona, Crítica, 2009.
- SANZ OLLER, Julio (José Antonio Díaz), *Las Comisiones Obreras de Barcelona. Entre el fraude y la esperanza*, París, Ruedo Ibérico, 1972.
- SARASÚA, Carmen, “El análisis histórico del trabajo agrario: Cuestiones recientes”, *Historia agraria*, 22, 2000, p. 79-96.
- SARASÚA, Carmen; GÁLVEZ, Lina, “Mujeres y hombres en los mercados de trabajo ¿Privilegios o eficiencia?”, a SARASÚA, Carmen; GÁLVEZ, Lina (eds.), *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*. Alicante: Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2003, p. 9-36.
- SARASÚA, Carmen; MOLINERO, Carme, “Trabajo y niveles de vida en el franquismo. Un estado de la cuestión desde una perspectiva de género”, a BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Historia de las mujeres: perspectivas actuales*, Barcelona, Icaria, 2009, p. 309-354.
- SARDANS, Jordi, “Les persones i els fets II. Gener de 1946: Vaga general a Manresa. Impulsada per les dones de la Fàbrica Nova”, suplement de *El Pou de la Gallina*, 2, 1987.
- SCANLON, Geraldine M., *La polémica feminista en la España contemporánea (1868-1974)*, Madrid, Siglo XXI, 1976.
- SCOTT, James C., *Los dominados y el arte de la resistencia*, Tafalla, Txalaparta, 2003.
- SCOTT, Joan W., “Sobre el lenguaje, el género y la historia de la clase obrera”, *Historia Social*, 4, 1989, p. 81-98.
- “El género: una categoría útil para el análisis histórico”, a AMELANG, James; NASH, Mary (ed.), *Historia y género: las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1990, p. 24-56.

- “Les dones a *The Making of the English Working Class*”, *Afers*, 1999, 33-34, p. 343-365.
- “La experiencia como prueba”, a BUTLER, Judith, et al., CARBONELL, Neus; TORRAS, Meri (compilació i bibliografia), *Feminismos literarios*, Madrid, Arco-Libros, 1999, p. 75-112.
- “El eco de la fantasía. La historia y la construcción de la identidad”, *Ayer*, 62, 2006, p. 111-138.

SELLÉS, Elionor, *Moviment obrer, canvi polític, social i cultural. Comissions Obreres a Catalunya 1964-1978*, Tesi doctoral, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2005.

SEMINARI D’HISTÒRIA DE L’ENSENYAMENT I ROSA SENSAT, *L’ensenyament*, Barcelona, Dopesa, 1978.

SEMINARIO DE ESTUDIOS SOBRE LA MUJER, “El movimiento feminista en España”, a BORREGUERO, Concha, et alii. (dir.), *La mujer española: de la tradición a la modernidad (1960-1980)*, Madrid, Tecnos, 1986, p. 29-40.

SERRANO, Begoña; VEGA, Rubén, *Clandestinidad, represión y lucha política. El movimiento obrero en Gijón bajo el franquismo (1937-1962)*, Gijón, Ayuntamiento de Gijón, 1998.

SEWELL Jr., William H., “Por una reformulación de lo social”, *Ayer*, 62, 2006, p. 51-72.

SMITH, Ángel, “La guerra de las continuas: cambio tecnológico y estrategias sindicales en la industria algodonera catalana, 1889-1914”, *Sociología del Trabajo*, 24, 1995, p. 121-151.

- “Industria, oficio y género en la industria textil catalana, 1833-1923”, *Historia Social*, 25, 2003, p. 79-99.

SOLÀ, Pere, *L’esclafament de l’associacionisme català lliure en temps del general Franco*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1996.

SOLÉ I SABATÉ, Josep M., *La repressió franquista a Catalunya. 1938-1953*, Barcelona, Edicions 62, 1985.

SOLÉ I SANABRE, Miquel (coord.), *Història industrial de Terrassa*, Terrassa, Diari de Terrassa-Barcelona, Lunwerg, 2000.

SOTO CARMONA, Álvaro, “Comisiones Obreras en la Transición y consolidación democrática. De la Asamblea de Barcelona a la Huelga General del 14-D (1976-1988)”, a RUIZ, David (dir.), *Historia de Comisiones Obreras*. Madrid, Siglo XXI, 1993, p. 451-523.

- SOUTO BLANCO, María Jesús, “Una ‘revuelta de hambre’ en la Galicia del primer franquismo: O Saviñao”, *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 2, 2003, p. 241-254.
- SOUTO KUSTRÍN, Sandra, “El encuentro entre la sociología y la historia. Las teorías de los movimientos sociales y la historiografía española”, *Trocadero*, 17, 2005, p. 37-56.
- SPIEGEL, Gabrielle M., “La historia de la práctica: nuevas tendencias en historia tras el giro lingüístico”, *Ayer*, 62, 2006, p. 19-50.
- SUÁREZ, Emilio, *Can Clos. Historia de un barrio obrero*, Barcelona, Cims, 1997.
- SUDRIÀ, Carles, “Una societat plenament industrial”, en NADAL, Jordi, *et al.*, *Història econòmica de la Catalunya Contemporània. Segle XX*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1988, vol. 4.
- TANNEN, Deborah, “Las mujeres en el trabajo: el género marcado”, *Revista de Occidente*, 170-171, juliol-agost de 1995, p. 137-161.
- TAPPI, Andrea, *SEAT: modelo para armar. Fordismo y franquismo (1950-1980)*, Alzira, Germania, 2010.
- TÉBAR, Javier, “Sistemes de protecció social, política sanitària i sindicalisme en l’Administració pública a Catalunya, 1939-1996”, a YSÀS, Pere (coord.) *Treball, treballadors i sindicalisme en l’Administració pública a Catalunya (1939-1996)*, Barcelona, Columna-CONC, 1998, p. 113-194.
- “Cataluña 1962: un silencio cargado de confianza”, VEGA, Rubén (coord.), *Las huelgas de 1962 en España y su repercusión internacional*, Oviedo, Ediciones Trea-Fundación Juan Muñoz Zapico, 2002, p. 253-276.
 - “Contextos de confianza: apuntes sobre la protesta social, activismo sindical y la organización obrera en Catalunya, 1962-1970”, a *V Encuentro de investigadores del franquismo. Comunicaciones*, Albacete, Universidad de Castilla la Mancha, 2003.
 - “Contraindicacions de la ‘política de la Victòria’. Notes sobre repressió i militància obrera dels anys seixanta”, a PAGÈS, Pelai (dir.), *Franquisme i repressió. La repressió franquista als Països Catalans (1939-1975)*, València, Universitat de València, 2004, p. 273-293.
 - “Lo que la memoria olvida. La auto-representación de la militancia obrera a través de sus otros protagonistas”, *Estudios de la Fundación*, Madrid, Fundación 1º de Mayo. Area de Historia del Trabajo, 9, 2009.

- “Immigració i treball a Catalunya, 1939-1975”, a MARÍN, Martí (dir.), *Memòries del viatge (1940-1975)*, Sant Adrià de Besòs, Museu d’Història de la Immigració de Catalunya i Ajuntament de Sant Adrià de Besòs, 2009, p. 88-115.
 - “Sobre las imágenes del pasado. Memoria, auto-representación y militancia obrera antifranquista”, *Historia, Antropología y Fuente Oral*, 44, 2010, p. 147-166.
 - “On victims and heroes: Spatial referents and social models in self-representation of the anti-Franco workers movement”, *International Journal of Iberian Studies* vol. 23:2, 2010, p. 123-133.
 - “Llenguatges de classe i cultures polítiques a la Barcelona de mitjan segle XX”, a BALFOUR, Sebastian (ed.), *Barcelona malgrat el franquisme. La SEAT, la ciutat i la represa sense democràcia*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Institut de Cultura. Museu d’Història de Barcelona, 2012, p. 185-210.
- TÉBAR, Javier; GARCÍA SIMAL, Juanma (coords.), *La premsa silenciada. Clandestinitat, exili i contrainformació (1939-1977)*, Barcelona, Fundació Cipriano García-Arxiu Històric de CCOO de Catalunya, 2003.
- TÉBAR, Javier (coord.); MOTA José Fernando; VARO, Nàdia, *TOPCAT 1963-1977. L’antifranquisme davant el Tribunal de Orden Público*, Barcelona, Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya-Fundació Cipriano García, 2010.
- TELO, Maria, “La evolución de los derechos de la mujer en España”, a BORREGUERO, Concha, et alii. (dir.), *La mujer española: de la tradición a la modernidad (1960-1980)*. Madrid, Tecnos, 1986, p. 81-94.
- THOMPSON, Edward P., “La economía moral de la multitud en la Inglaterra del siglo XVIII”, a *Tradicón, revuelta y conciencia de clase*, Barcelona, Crítica, 1984, p. 62-134.
- TREBALL COL·LECTIU, *El feminisme al PSUC. Els anys setanta i vuitanta del segle XX*, Barcelona, 2009, consultable a <http://elfeminismealpsuc.adpc.cat/annex1.html>
- VALCUENCE DEL RÍO, José M., “A modo de introducción: una aproximación a las masculinidades”, a VALCUENCE DEL RÍO, José M.; BLANCO LÓPEZ, Juan (eds.), *Hombres. La construcción cultural de las masculinidades*, Madrid, Talasa Ediciones, 2003, p. 9-21.
- VALIENTE, Celia, “La liberación del régimen franquista: la Ley de 22 de julio de 1961 sobre los derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer”, *Historia Social* núm. 31, 1998, p.45-65

- “Movimientos sociales y Estados: la movilización feminista en España desde los años sesenta”, *Sistema*, 161, 2001, p. 31-58.
 - “Las políticas para las mujeres trabajadoras durante el franquismo”, a NIELFA, Gloria (ed.), *Mujeres y hombres en la España franquista: Sociedad, economía, política, cultura*, Madrid, Editorial Complutense, 2003, p. 145-178.
- VARO, Nadia, *La conflictividad laboral femenina durante el franquismo en la provincia de Barcelona*, document de treball DOC 3/2005, Madrid, Fundación 1º de Mayo, 2005, [en línia] < <http://www2.1mayo.ccoo.es/publicaciones/doctrab/doc305.pdf> > [16 de novembre de 2013].
- “Escletxes de llibertat. Les dones durant la Segona República i la Guerra Civil”, a *La Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*, vol. 5. *Els papers de Salamanca*, Barcelona, Edicions 62, 2006, p. 128-139.
 - “Entre el ser y el estar. Las mujeres en las Comisiones Obreras del área de Barcelona durante el Franquismo” al *XIII Coloquio Internacional AEIHM. Historia de las Mujeres: Perspectivas Actuales*, del 19 al 21 d’octubre de 2006.
 - “Conflicto laboral y militancia antifranquista. Las trabajadoras del área de Barcelona entre los años cuarenta y sesenta”, a *VI Encuentro de Investigadores sobre el Franquismo. Zaragoza 15,16 y 17 de noviembre de 2006*, Saragossa, Fundación Socialismo y Cultura. CC.OO, 2006, p. 260-274.
 - “Teixint la protesta. La conflictivitat laboral femenina a l’àrea de Barcelona durant el franquisme”, *Afers. Fulls de Recerca i Pensament*, 53/54, 2006, p. 323-341.
 - “Mujeres en huelga. Barcelona metropolitana durante el franquismo”, a BABIANO, José (ed.), *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*, Madrid, los Libros de la Catarata, 2007, p. 139-187.
 - “Mujeres y hombres: la ‘represión sexuada’ de la militancia política”, a TÉBAR, Javier (ed.), *“Resistencia ordinaria”. La militancia y el antifranquismo catalán ante el Tribunal de Orden Público (1963-1977)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2012, p. 85-103.
 - “Lideratges i models de protesta a la Barcelona dels anys cinquanta (1951-1964)”, a BALFOUR, Sebastian (coord.), *Barcelona malgrat el franquisme. La SEAT, la ciutat i la represa sense democràcia*, Barcelona, Museu d’Història de Barcelona-Edicions la Central, 2012, p. 165-184.
- VEGA, Eulalia, “Mujeres y asociaciones obreras frente al Seguro Obligatorio de Maternidad durante la Segunda República”, a BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Género*

- y políticas del trabajo en la España contemporánea (1836-1936)*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Icaria, 2007, p. 253-273.
- VERDUGO MARTÍ, Vicenta, “Dones i repressió durant el franquisme”, *Afers*, 45, 2003, p. 299-317.
- “Organizaciones de mujeres en Valencia durante la Transición. Prácticas y formas de acción”, a RIVERA, Antonio; ORTIZ, José María; UGARTE, Javier (eds.), *Movimientos sociales en la España contemporánea*, Madrid, Abada Editores, 2008, CD-ROM .
 - “Movimiento feminista-movimiento vecinal en Valencia durante la Transición”, a *XIII Coloquio Internacional de la AEHM, Historia de las Mujeres: Perspectivas actuales*, Barcelona, 19-21 d’octubre de 2006.
 - “Movimiento vecinal-movimiento feminista en Valencia durante la Transición (1975-1982), comunicació a *VIII Jornadas de Historia y Fuentes Orales*, Barco de Ávila, 19-21 d’octubre de 2007.
 - “Mujeres, trabajo asalariado, sindicalismo y feminismo. Del Franquismo a la Transición democrática”, a SÁNCHEZ, Dolores; VERDUGO, Vicenta; GÓMEZ, Alberto (coords.), *Mujeres sindicalistas feministas CCOO PV 1956-1982*, València, Fundación de Estudios e Iniciativas Sociolaborales CCOO PV, 2011, p. 13-27.
 - “¡Compañera! ¡Trabajadora! Las mujeres en las CCOO del País Valenciano: de la dictadura franquista a la Transición democrática”, *Historia, Trabajo y Sociedad*, 3, 2012, p. 11-34.
- VERNETTI, Graziella; BARBA, Maribel, *Deu dones no van voler ser dones ideals. La situació de les dones durant el franquisme a El Baix Llobregat*, Barcelona, Ecos, 2008.
- VILANOVA, Mercè, “Rememoración en la historia”, *Historia, Antropología y Fuentes Orales*, 30, 2003, p. 23-40.
- VILAR RODRÍGUEZ, Margarita, “El precio del trabajo industrial en las primeras décadas del franquismo (1939-1963): las limitaciones de las fuentes estadísticas”, documento de trabajo DOC 1/2005, Madrid, Fundación 1º de Mayo, 2005, [en línia] <<http://www.ccoo.es/1mayo/publicaciones/doctrab/doc105.pdf>>.
- VILLAR, Conchi G., *Dones, treball i sindicalisme a Catalunya, 1939-1978 (II)*, Barcelona, Fundació Cipriano García-Arxiu Històric de la CONC, 2000.
- “Recuperar y repensar la memoria de las mujeres sobre la experiencia sindical”, *Arenal*, 8:1, gener-juny 2001, p. 155-175.

- VILLAR, Concepción, “Género y clase. Estrategias excluyentes del sindicalismo en el sector del metal. Barcelona, 1900-1936”, a BORDERÍAS, Cristina (ed.), *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea (1836-1936)*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Icaria, 2007, p. 163-189.
- VILLAR, Conchi; BORRELL, Mònica; ENRECH, Carles; ROMERO-MARÍN, Juanjo; IBARZ, Jordi, “Working Women and ‘De-Unionization’: The Struggles for Autonomy”, a WOODWARD, Alison E.; BONVIN, Jean-Michel; RENOM, Mercè (ED.), *Transforming Gendered Well-Being in Europe. The Impact of Social Movements*, Farnham: Ashgate, 2011, p. 51-65.
- VINCENT, Mary, “La reafirmación de la masculinidad en la cruzada franquista”, *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 28, 2006, p. 135-151.
- VINYES, Ricard, “Construyendo a Caín. Diagnósis y terapia del disidente: las investigaciones psiquiátricas militares de Antonio Vallejo Nágera con presas y presos republicanos”, *Ayer*, núm. 44, 2001, p. 227-250.
- *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles de Franco*. Madrid, Temas de Hoy, 2002.
 - *El daño y la memoria. Las prisiones de María Salvo*, Barcelona, Plaza y Janés, 2004.
 - “Sobre la destrucción y memoria de las presas en las afueras de la prisión”, *Historia del Presente*, 4, 2004, p. 13-30.
- WEITZ, Eric D., “L’home heroic i la dona eterna. Gènere i política en el comunisme europeu, 1917-1950”, *Afers*, 33-34, 1999, p. 391-414.
- WOODWARD, Alison E.; BONVIN, Jean-Michel; RENOM, Mercè, “The Impact of Social Movements on Gendered Well-Being in Europe”, a WOODWARD, Alison E.; BONVIN, Jean-Michel; RENOM, Mercè (ED.), *Transforming Gendered Well-Being in Europe. The Impact of Social Movements*, Farnham: Ashgate, 2011, p. 1-10.
- YSÀS, Pere, *Disidencia y subversión. La lucha del régimen franquista por su supervivencia, 1960-1975*, Barcelona, Crítica, 2004.
- YUSTA, Mercedes, “Sujetos femeninos en espacios “masculinos”: la resistencia al franquismo de las mujeres aragonesas, 1940-1950”, a ÁLVAREZ, Amparo; AGUADO, Ana, et alii., *El siglo XX: balance y perspectivas. V Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Valencia, Fundación Cañada Blanch, 2000, p. 257-264.

- “Rebeldía individual, compromiso familiar, acción colectiva. Las mujeres en la resistencia al franquismo durante los años cuarenta”, *Historia del Presente*, 4, 2004, p. 36-92.
- “Las mujeres en la resistencia antifranquista, un estado de la cuestión”, *Arenal*, 12:1, 2005, p. 5-34.
- “La Segunda República: significado para las mujeres”, a MORANT, Isabel (dir.), *Historia de las mujeres en España y América Latina. Vol. IV. Del siglo XX a los umbrales del XXI*, Madrid, Cátedra, 2006, p. 101-122.
- *Madres coraje contra el franquismo. La Unión de Mujeres Españolas en Francia, del antifascismo a la Guerra Fría (1941-1950)*, Madrid, Cátedra, 2009.
- “La construcción de una cultura política femenina desde el antifascismo (1934-1950)”, a AGUADO, Ana; ORTEGA, Teresa M.^a (eds.), *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, Universitat de València-Universidad de Granada, 2011, p. 253-281.

Entrevistes consultades

Arxiu Històric de CCOO de Catalunya, col·lecció *Biografies Obreres*

Agudo Bataller, Joana

Bigordà Montmany, Maria

Boix Lluç, Isidor

Bona Puigvert, Remei

Bosch Parera, Anna

Buigas Poveda, Teresa

Calvo, Esperanza

Carrión Cazorla, M. Dolores (entrevistada per l'autora)

Casals Pérez, Núria

Casas Godessart, Carme

Castellano Remesal, Conchi

Chicharro Manero, Tomás

Díez Hernando, Adoración

Expósito Gómez, M. Àngels

Farrés Sabater, Antoni

Fernández Páez, Resurrección

Fernández Pérez, Ginés

Franco Sala, M. Àngels

García López, Celia

Giménez Tonietti, Carmen

Gómez Cano, Aurora

Jiménez Moreno, Justa

Llorens Sanz, Cinta

López Arroyo, Mercedes

López López, Isabel

Márquez Tena, Gabriel

Miralles i Fossas, Olga

Monné Mola, Pepa

Moral Siles, Josefa

Morató Saenz, Anna

Moreno Monterroso, Consol
Ortega Company, Carmen
Pardo Lanuza, M. José
Pérez Moreno, Ángel
Pinto Iglésias, M. Jesús
Redondo Cubero, Francisca
Rodríguez Lázaro, Manuela
Roig Fresquet, Conxita
Romero Pérez, Angeles
Ángel Rozas Serrano
Sánchez Carraté, M. Eugènia
Sánchez Ruiz, Carmen
Vila Puigdefàbregas, Concepció (entrevistada per l'autora)
Villanueva Sánchez, Georgina

Arxiu Municipal de L'Hospitalet-Arxiu Històric, col·lecció *L'Hospitalet antifranquista*

Fernández García, Purificación

Centre d'Estudis sobre el Franquisme i la Democràcia (CEFID-UAB),

– Fons oral Moviment estudiantil

Agudo Bataller, Joana
Folch Fornesa, Dolors
Roca, Guillermina
Tió, Carme
Valls, Carme

– Fons oral Moviment Veïnal

Ruiz Martos, Maruja
Pardo Lanuza, M. José
Prieto Caballé, Carles

Sayrach i Fatjó dels Xiprers, Jaume Patrici

Fundació Utopia-Juan N. García-Nieto, col·lecció *El moviment obrer al Baix Llobregat*

Aunión Morro, Isabel
Fernández Soria, Encarna
Figueras Junquer, Sabina
García Carrascón, Manola
Hero Sirvent, Ana
Huerga Barquín, Aurora
Moreno Conesa, Maite
Muñoz Pérez, Paqui
Sánchez Medina, Concepción
Sánchez Novell, Rosalía
Sellés Comellas, Mercè

Centro de Investigación y Formación Feminista

Rodríguez Bairaguet, Maria
Rodríguez Lázaro, Manuela

Entrevistes realitzades per l'autora

Entrevistes focalitzades

Aragón Pascual, Mariano, 12 de febrer de 2013
Boix Lluch, Isidor, 8 de novembre de 2006-15 de gener de 2007
Bornao Rodríguez, Leonor, 9-16 de març de 2007
Burgués Burgués, Pepita, 22 de març de 2004
Casals Pérez, Núria, 29 de maig de 2008
Calvet Puig, M. Dolors, 17 de juny de 2008
García Sánchez, Celia, 14 de juny de 2005
Olivares, Mercè, 23 de novembre de 2005
Picoi, Joana, 14 d'abril de 2004

Pinto Iglesias, M. Jesús, 22 de maig de 2008

Prats Martí, Agustí, 5 de juny de 2008

Històries de vida

Clavería Palos, Paquita, 8 i 23 de febrer de 2007

Cortina Cirera, Teresa, 21 de gener de 2007

Ferrer Pla, Pilar, 30 de març-26 d'abril de 2006

Lázaro Alquézar, Victoria, 30 de gener-8 de febrer de 2008

León Rodríguez, Carmen, 23 de gener de 2013

Martínez Bereda, M. Rosa, 28 de novembre-11 de desembre de 2007

Moreno Campos, María, 13 de juliol de 2005

Moya Guixa, Anna Maria, 4 de març-1 d'abril de 2008

Pizà, Montserrat, 25 d'octubre de 2005

Rísquez Gómez, Rosa M., 19 de desembre de 2007

Sabaté Durany, Pilar, 8-20 de juliol de 2005

Salas Salvador, Aurora, 13 de juliol de 2005

Salicrú Pinós, M. Rosa, 22-29 de febrer de 2008

Samper García, Piedad, 14-19 d'octubre de 2005

Solé Puig, Ascensió, 27 de desembre de 2006-2 de febrer de 2007

Torrent Rius, Dolors, 11 de novembre de 2011

Tortosa Macipe, Rosa, 9-14 de febrer de 2007

Publicacions periòdiques consultades

Publicacions clandestines

- Acción Obrera. Órgano de las Comisiones Obreras de Badalona y comarca*, 1969-1972
- Acción. Periódico Obrero de Pueblo Nuevo*, 1969
- Agencia Popular Informativa*, 1973-1976
- Asamblea Obrera. Órgano de los Trabajadores de SEAT*, 1970-1975
- Banca. Trabajadores de Banca de Barcelona. Plataforma de la Comisiones de Trabajadores de Banca*, 1970- 1973
- Boletín informativo de la Comisión Obrera de Barcelona*, 1965
- Boletín Plataformas*, 1971, 1972, 1973
- Butlletí del Moviment Democràtic de Dones*, 1968
- Combat*, 1946-1947
- Combat. Òrgan d'Orientació del 1er Sector del PSU de C. (Circulació Interna)*, 1946
- Comisión Obrera de Barcelona. Hoja informativa de la Comisión Obrera de Barcelona*, 1965
- Comisión Obrera. Boletín Informativo de las Comisiones Obreras de Barcelona*, 1965
- Comisiones Obreras del Bajo Llobregat. Boletín informativo*, 1969
- Comisiones Obreras Informa. Comisiones Obreras de Barcelona*, 1969
- Comisiones Obreras Informan*, 1969-1970
- Comisiones Obreras. Boletín de las Comisiones Obreras de Empresa de Sabadell*, 1968
- Comissions Obreres de Sanitat*, 1968
- Cuadernos de Movimiento Obrero y Popular. Coordinadora de Comisiones de Barrio de Barcelona*, 1969-1970, 1972
- Cuadernos del Movimiento Obrero [continuació de Cuadernos del Movimiento Obrero y Popular]*, 1973-1974
- Grupos Obreros Autónomos Informan. Barcelona*, 1971
- ¡¡Huelga Obrera!! Boletín Unitario de Comisiones Obreras*, 1973
- Ignacio Soria S. A., en Huelga*, 1972
- Información Metal. Coordinadora Provisional de Comisiones Obreras del Metal*, 1975-1976
- Información Sindical*, 1967
- Informaciones Obreras*, 1970-1973

Informaciones obreras. Hoja informativa de las Comisiones Obreras del Bajo Llobregat,
1970

La Mujer en Marcha. Mujeres Democráticas de Terrassa, 1971

La Verdad. Órgano de la Comisión Obrera de Elena, 1968

Las Noticias, 1946-1947

Lluita (ed. a Tolosa de Llenguadoc), 1946-1947

Lluita Obrera, 1972- 1976

Lluita (ed. a Barcelona), 1946-1947

Luchas Obreras, 1973-1975

Metal. Comisiones Obreras del Metal de Barcelona, 1968, 1970

Mundo Obrero (ed. a Tolosa de Llenguadoc), 1946-1947, 1951

Nuestra clase. CCOO de Barcelona, 1969, 1970, 1973

Ofensiva Proletaria. Plataforma de Trabajadores Anticapitalistas de Barcelona, 1973-
1976

Philips. Órgano de los Trabajadores de Philips, 1973

Plataformas de Comisiones Obreras. Boletín

Seguridad Social. Boletín elaborado por Grupo de Trabajadores de los Bancos (...), 1974

Solidaridad Obrera, 1946-1947

Termómetro. CCOO Anticapitalistas y Plataformas de Sanidad de Barcelona, 1976

Textil. Comisiones Obreras del Textil, Barcelona, 1969-1974

Tierra y Libertad. Órgano peninsular de la Federación Anarquista Ibérica, 1947

Treball, 1946-1969

Vallés Obrero, 1972-1977

Publicacions legals

Dones en Lluita, 1978-1981

El Correo Catalán, 1946

La Vanguardia, 1946, 1951, 1972

Mundo Diario, 1975-1976

Arxius Consultats

Archivo General de la Administración (AGA)

- Sindicatos, Secretariado de Asuntos Sociales, Partes de Conflictos Colectivos, 1969-1975
- Gobernación, Memorias anuales del Gobierno Civil de Barcelona, 1961-1976

Archivo Histórico del Comité Central del PCE (AHPCE)

- Nacionalidades, Cataluña
- Organizaciones de Mujeres
- Movimiento Obrero, Comisión Obrera Nacional de Cataluña

Arxiu Històric Comarcal de Manresa (AHCM)

- Fons d'empreses
- Hemeroteca

Arxiu Històric Comarcal de Terrassa (AHCT)

- Fons d'empreses
- Fons Personals

Arxiu Històric de CCOO de Catalunya (AHCO)

- Fons Advocats Laboralistes
- Fons CONC
- Fons oral *Biografies obreres. Fonts orals i militància sindical (1939-1978)*
- Fons personal de Carles Vallejo Calderón
- Hemeroteca

Arxiu Històric del Govern Civil de Barcelona (AHGCB)

- Correspondencia Gobernadores
 - Actividades Contra el Régimen
 - Comisiones Obreras, 1964-65
 - Informes laborales, 1963-1973
 - Jefatura Superior de Policía

- Organización Sindical Española
- Organizaciones Dependientes de la Iglesia

Arxiu Municipal de l'Hospitalet-Arxiu Històric (AML'H-AH)

- Fons oral *L'Hospitalet antifranquista*

Arxiu Nacional de Catalunya (ANC)

- Fons PSUC
- Fons Lídia Falcón O'Neil

Arxiu Personal d'Ascensió Solé Puig

Arxiu Personal de Carles Vallejo Calderón

Arxiu Personal de Josefa Moral Siles

Arxiu Personal de Laura Sanmiquel

Arxiu Personal de Maria Dolors Calvet Puig (actualment dipositat a l'ANC)

Arxiu Personal de María Dolores Carrión Cazorla

Biblioteca Pública Arús

- Premsa clandestina

**Centre Documental i de la Comunicació, Universitat Autònoma de Barcelona
(CEDOC-UAB)**

- Premsa clandestina

Centro de Investigación y Formación Feminista (CIFFE)

- Fons oral
- Hemeroteca

Dipòsit d'Arxius de Cervera (DAC)

- OSE, Delegació de Barcelona, memòries anuals, 1965-1976

Fundació Utopia-Juan García-Nieto (FU)

- Fons oral

Fundación 1º de Mayo. Archivo de Historia del Trabajo (F1ºM-AHT)

- Fons oral *Biografías obreras. Fuentes orales y militancia sindical (1939-1978)*
- Fons oral *Mujeres, cárceles y exilio. Memoria del antifranquismo*
- Fons de la Secretaria Confederal de la Mujer

Institut Internacional d'Història Social-Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)

- CCOO (España) Collection, carp. 31

Institut Municipal d'Història de Barcelona.

- Hemeroteca Municipal

Pavelló de la República

- CCOO
- Fulls volanders
- Premsa clandestina i de l'exili

Annexos

Annex 1. Dietari de Laura Sanmiquel

Transcripció literal d'un fragment del diari personal d'una administrativa de la Fàbrica Nova de l'empresa Bertrand i Serra, Laura Sanmiquel ¹

1945

Desembre 15 dissabte

3/4 de 3. foc 1er dia

1946

Gener 19 Dissabte

3/4 de 3 es la séptima vegada que's propaga foc als batans. Es despedit un xicot en Vivancos.

Setmana 2 Gener 11 Divendres

11-tardes Les dones no estan prou contentes de lo que s'els paga pero han cobrat.

Dissabte, Només han cobrat batans, cardes i preparació. Tothom ha seguit
12 matí treballant fins a l'hora de plegar.

Motiu: Volen cobrar més porque no es pot viure.

Dimarts, 15: A les 4 del matí el Canyes ha tingut de pagar els que es resistien a cobrar el dissapte el matí (confien en que s'els arreglará)

Setmana 3

Han treballat 10 h. S'els ha abonat de més 4 hores de PODFE i 9 ptes de treball de nit, tres de les quals s'els abona de la setmana tres. Sembla que han estat conformes.

Setmana 4

¹ Arxiu personal de Laura Sanmiquel

Treballat tota la setmana menys els Dijous (Lliberació) es recuperable i per tant no és pagat. S'ha pagat al jornal 5 dies, 45 ptes de plus i 5 ptes de nit als del matí.

A la hora de cobrar:

Divendres tarde, dia 25.

Al jornal, al hora de pagar, pararen les maquines negantse a cobrar. Només els batans i cardes han treballat fins a plegar. Els demes no han treballat més. Al preu fet han cobrat, les aspiradores han plegat tot seguit per falta de fil. Els conos, nuadores i urdidores. Les teixidores no han volgut cobrar i han parat aproximadament a 2/4 de set seguint parat tot fins l' hora de plegar.

Dissabte 26 matí

Al començar el jornal la Fca. [fàbrica] nova a engegat tothom fins a 2/4 de 9. A les 9 només treballaven la trama i batans fins allà a les 10 aproximadament.

Fca. Remey: les aspiradores no han engegat. El resto dels acabats només han treballat una estona. Els telers quasi bé ha engegat tothom però han parat de seguida parant uns i engegant els altres, però aixó poca estona. Només han treballat fins a 2/4 de 9: Rius i D. Vidal i dues mes . Han estat dintre la Fca. fins l' hora de plegar, 2/4 de 1.

Els de la tarde resten a dintre de la Fàbrica sense engegar. A 1/4 de 7, s'han determinat de cobrar tothom, seguint les màquines parades.

Dijous 28 matí

Segueix el paro de braços caiguts. Ha vingut el Sr. Alcalde i Gual, han cridat una comissió però per lo vist no s'han entès. L'alcalde ha dit que es possessin a treballar, que ja mirarien d'arreglar-ho, però els obrers han contestat que ja havien parat i que si no els arreglaven una cosa per endavant no engegarien. A la tarde ha continuat igual.

Dimarts 29

Segueix el paro. Una comissió de dones ha anat al sindicat, on ja es trobaven reunit comissions de diferents fàbriques . A la tarde el sindicat ha demanat una comissió de nit que s'han negat a anar-hi. Fins a les 6 les han esperat. A la tarde han arribat el Governador, don Manuel y Sr. Casadó. Diu que han marxat a 2/4 de dos del matí del dimecres.

Dimecres 30

El matí ha seguit el paro però en calma. A 2/4 de 1 ha arribat la Guàrdia Civil i els treballadors del matí no els han deixat sortir, de manera que s'han trobat el personal de 1er torn i del 2º s'han trobat junts sens poguer sortir ni els uns ni els altres no es posaren a treballar. Els treballadors no volen trevallar i resten al pati en espera de poguer fugir. En vista d'aixó la Guardia Civil ha fet venir la Guardia Armada que ha arribat a les 4. S'han esparcit per dins la fàbrica.

Moltes dones els han vingut atacs de nervis, i el despatx aviat ha semblat un manicomi, se les han emportat amb el cotxer i el camión a fora al carrer hi ha una gran expectació de gent, que no trevallen a la fabrica .

A ¼ de set s'han decidit i les de nit han començat el jornal i d'aquesta manera han pogut marxar els del matí.

Dijous 31

A les 4 han començat el jornal amb algunes baixes. A 2/4 de 9 ha sortit molt personal que no ha tornat a entrar. Restant a dintre la fabrique només queden quatre gats, que han continuat treballant fins l'hora de plegar. A les 12 ha tornat a venir la Guardia Civil però no han dit res a ningú.

A la una les de la tarde moltes han vingut per veurer si eren gaires a començar el treball però s'en entornaven . Poques han sigut les que han engegat i a les tres han marxat per por de que les demás les taxessin d'esquirols o els hi passés alguna cosa per minoria.

Faltaven 10 minuts per les 6 que han començat d'entrar personal disposats tots a treballar. Els hem preguntat a que era degut que tornessin i han contestat que per Manresa s'havia fet un pregó de que exposaven els augmentos i que tothom tornés a treballar.

I d'aquesta manera tan facil s'ha acabat tot el desbarajuste de la huelga.

Setmana 7

Tota la setmana en els treballadors ha hagut un ambient de malfiança, en espera del augment de jornals, disposats a fer huelga a la mes petita. El divendres al matí s'ha sapigut que'l augment consistia en 6 ptes la setmana. En les quadres ha reinat molta inquietud entre els treballadors. No estan satisfets i sembla que'ls de la nit cobraran i seguiran treballan i els de matí el dissabte faran igual però a la tarde començarà lo que podem dir-ne huelga.

Però ha passat lo següent:

Divendres 15, tarde:

La preparació la primera de cobrar ha refusat els ptes, seguint una gran alteració per part de totes les dones que unes cobraven i altres no. Han parat tot seguit les màquines .

La filatura s'han negat a cobrar i també han parat.

Teixits i acabats ha cobrat tothom. Han parat quan els de jornal els han fet parar. Els dels telers i preparació ha sigut mes vius i han marxat.

El demás personal ha restat a dintre i a fora en el pati, dons la Guardia Civil impedia la sortida.

Faltaven 10 minuts per les 12 que han arribat les autoritats compots de l'alcalde, la secretaria del governador, tinent coronel de la G. C., etc.; els quals han fet entrar als obrers dintre de la fàbrica obligant-los a engegar. A les 2 paraven, sortin tothom. Nosaltres em plegat tot seguit doncs hem fet una llista de totes les obreres que han marxat avans que vingués la G. C.

Han posat un lletrero que deia que de no posarse a treballar l'endemà la fàbrique quedava tancada i a merçé de les autoritats governatives.

Dissabte 16

Ningú s'ha posat a treballar. A les 10 ha vingut el secretari del Governador un capitá de la G. C. i un Sy (?) que ha dit dir-se Francisco. Aquest Francisco s'ha quedat i jo he tingut de fer una relació de tot el personal nascuts fora de Catalunya que aquets m'anava dictant ajudat del fichero. Possavem: nom i apellidos sexe i lloc de naixemen. A la 1

Començaren a treballar el dilluns dia 25.

1948

Divendres 13 de febrer²

Les dones de la tarda han cobrat normalment però a les 7 no s'ha volgut posar a treballar. Han sortit a les 10. A les 11 han vingut els G. C. i han posat un lletrero que deia que quedava la fàbrica tancada i que tothom havia de tornar a demanar la feina. Les dones que han anat a treballar el matí a les 6 del dissabte ja no les han deixat entrar. Quan ho hi anava a les 8 he trobat el meu germá que m'ha dit que ja m'hem podia entornar. A les 10 he telefonat al Sr. Busquets i m'ha dit que ja m'avisarien. Els del matí no ha cobrat ningú.

² En funció de les dates immediatament anteriors, sembla que el número dels dies està equivocat, per haver-se deixat el dissabte, 14 de febrer.

A la tarde he tingut d'anar a cosir a la casa la Quimeta perquè a la Fca. no deixaven entrar (...)

Dilluns 15 [16]

A les 8 a treballar. Tots els semanals estaven dintre el despatx, i una dotzena de dones que hi havien anat a les 12 del matí. Com que de dones al les 9 no havia vingut cap més el Sr. Busquets a les 10 ens ha fet marxar a tothom. Els del despatx ens ha dit que ja ens avisaria, i als altres, els encarregats han pres nota de la gent que cada un i tenia, i les ha dit que a ells ja no s'els consideraven despedits, i als que no havien vingut si, doncs havien de tornar a demanar la feina. A les 11 he anat a cosir a casa la Matilde fins a la 1. A la tarde a sigut la Matilde la que ha vingut a cosir a casa meva perquè a la d'ella no li deixaven entrar les aprenentes. A les 8 he anat a cantar i a les 10 a dormir.

Dimarts 16 [17]

Ens han avisat perquè anessim a la fàbrica a apuntarnos. He firmat i el Camps m'ha apuntat el nom.

Tots els demés dies tot el dia ha cosit amb el vestit glauch i al vespre a cantar. Esperen engegar la fàbrica, així que i aigi una majoria de gent apuntada; però van passant els dies i la gent i van molt a poc a poc. Fins el dissabte no hi ha hagut res de nou.

Dissabte 21 de febrer

Avui la gent ha anat a colles a apuntar-se, es d'esperar que Dimarts s'engegarà (...)

Dimarts 24

Avui hem començat a treballar. Han sigut pocs els obrers que no han vingut però cada dia s'ha anat normalitzant.

Dissabte 28

No hem pagat més que 60 ptes. de plus mensual fins i tot els semanals. Hem pagat tota la semanada als obrers però els em resquitat els jornals del dia 14.

1951

Durant aquest mes que hem passat des del 13 de Març al 13 d'Abril, la cosa s'ha anat aguantant per un fil. De fet, nosàltes ja ens pensavem que pararien al pagar els 15 duros, doncs tot plegat bé que la gent volen 27, però com que en mig d'això s'han pagat els punts i els han augmentat de 5 ptes, o sigui a 60 ptes el punt, com he dit abans la cosa s'ha aguantat fins a mig mes d'Abril, que esperaven que els pagarien els 12 duros que els faltaven de fi de mes. No és que s'els hagués promès res, sinó únicament s'havia dit que es miraria d'arreglar-ho. Verdaderament es cobra una misèria i tothom ja n'estem tips de no poder menjar. I arribem al fatal dia:

Divendres 13 [d'abril]

Tothom ha cobrat normalment, però ha començat la filatura i metxeres a parar les màquines, després teixits i després de sopar no ha engegat ningú.

Dissabte 14

Les del matí no han engegat. Des de primeres hores del matí hi ha hagut tres senyors, un tal Pasqual, que després d'haver parlat amb comissions de dintre de la fàbrica i es veu que no debien treure l'aigua clara, per que la gent nomès els contestava que no es pot viure i que si no els prometien per endavant, i encara per escrit, de que els donarien més plus mensual, augment de jornal, etc., no es posarien a treballar.

Cap allà a les 10 han entrat a la fàbrica, anant secció per secció parlant élls i el Sr. Busquets, però a tot arreu ha tingut la mateixa resposta, la gent no està per brocs i encara que els han promès si d'aquí a 1 mes quinze dies no s'els arreglarà, tot lo que no sigui la setmana vinent no hi volen saber res per que diu que de promeses moltes i de fets pocs. A les 12 de migdia han anat a pagar. Tothom a cobrat.

Les de la tarda han restat a dintre sense fer res. A les 4 ha arribat el Sr. Casado, que ha estat parlant amb el Sr. Busquets fins a les 6, que han arribat els 3 del matí i junts han anat a l'Ajuntament (...)

Dilluns 16

A la fàbrica van i vénen els encarregats. A la tarda el Sr. Busquets ha marxat a Barcelona.

Dimarts 17

Segueix igual.

Dimecres 18

Als setmanals ja els han dit que és per demés que hi vagin. Si els necessiten ja els avisaran. Això m'ho ha dit el Manel, que he anat a casa seva per saber alguna cosa.

Dijous 19, Divendres 20 i Dissabte 21

Igual. A la fàbrica hi ha el Sr. Fainé, Aguilar, Bartra, Fragas. El Manel, Camps, Galindo que hi van a estones.

Dilluns 23, Dimarts 24

Igual. Han posat un avis de que el qui tingui ganes d'anar a treballar s'ha d'apuntar en el despatx de la fàbrica en un plaç de 24 hores a partir de les 12h del dimarts.

Dimecres 25

A les 12 he anat a la fàbrica. He tingut de passar a màquina a la gent que s'han vingut a apuntar. Segons m'ha dit el Camps, hi ha un 22% de dones i un 70% d'homes. Es veu que si tan sols hi hagués hagut un 60% de dones ja s'hagués engegat. Ara diu que aquestes llistes, que les han tingut de fer totes les fabriques, han d'anar a Madrid.

Dijous 26, Divendres 27

Tot segueix igual de parat.

Dissabte 28

Diu que el Sr. Busquets és a Malgrat.

Dilluns 30

A les 9 del matí ha vingut el Tulleuda a avisar-me que a les 2 de la tarda havia d'anar a treballar perquè engegarien. El seu pare ha avisat els encarregats.

Però a les 2 el nen del Camps ha vingut a casa per dir-me que no hi anés fins que m'avisessin. A les 5 de la tarda ha tocat la sirena de la fàbrica. Molta ha sigut la gent que han anat a veure que passava i així han pogut llegir un bando del Governador, però sols han entrat 5 i 2 d'elles s'han entornat, o sigui que només treballaven 3 doncs, encara que a les 10 del vespre em sembla que n'hi havia 8 i quasi tot els homes.

Dimarts 1 de maig

A tota la fàbrica només treballen 14 dones. D'homes, molts. Jo he anat a treballar a les 8 del matí normalment.

A la tarda, dones 30, homes 130. Aquesta és la nota que donem a la policia a Ajuntament quan ho demana, però sempre són unes quantes més, per que a tothora van entrant ara una, ara dues, etc.

El Sr. Busquets és a Blanes, doncs ha telefonat al matí i a la tarda per saber com marxava tot plegat. A la tarda, una manifestació de dones han anat a la plaça per parlar amb l'Alcalde, però la Guàrdia Civil els ha fet dispersar.

Dimecres 2

Guix i Sant Fructuós treballen quasi bé tothom. El Remei a 2/4 de 10 : dones 106, homes 175 i algunes que han entrat més tard.

A la tarda, han anat a treballar el 80% del personal.

Dimecres 3

Festa per que és la Fira

Dissabte 5

Normal. Hem pagat pels dies treballats a la setmana que es va iniciar la huelga, perquè paguem una setmana atrassats.

Hem pagat el plus mensual de la següent manera:

32,50 ptes, o sigui del 1 a 13 a tots aquells que van apuntar-se el dia 25, i es posaren a treballar el dia 30 o 1.

Les que es van anar a apuntar però no es posaren a treballar el 31 o 1 de Maig o al revés, es posaren a treballar el 30 o 1 de Maig però no es van apuntar, aquestes han cobrat el mateix plus que les que no van fer ni una cosa ni una altra, o sigui 32,50 ptes.

Aquest dissabte ha arribat el Sr. Busquets.

El Sr. Busquets ha sigut al despatx, ha rebut tots els encarregats, però de tot se'n cuida el Sr. Fainé. D'apuntar a la gent que venen a demanar feina ho fa el Manel.

Dimart 8

Tot normal. El Sr. Busquets ja ha anat a donar el vol com de costum.

Tota la setmana bé.

Annex 2. Vaga del gènere de punt a Mataró del 24 al 28 de febrer de 1947

*Transcripció literal d'un informe d'activitats dirigit a la direcció del PSUC*³

D'acord amb l'esperit de lluita de Mataró. El P. i en concret el responsable de Comarques, orientava per fer un atur vaguístic i de caràcter ampli a tots els treballs del poble.

Amb motiu de les restriccions elèctriques, la patronal del gènere de punt havia reduït el plus de vida cara de 75 pessetes mensuals aconseguits per la vaga d'abril del 1946. Donant la part de les 75 pessetes que dividides pels dies de treball tocaven segons dies treballats, com que les restriccions elèctriques reduí el treball a 2 ó 3 dies per setmana, era el total de la part corresponent a les 75 pessetes que la patronal pagava d'acord amb els dies treballats.

El P. veié que per aquest fet es podria arribar a fer un gran moviment de lluita i en començà a treballar a tots els obrers i obreres per forjà l'ambient de provocar una vaga a tot el Ram de gènere de punt, a l'ensem que preparar a tots el altres rams per solidaritzar-se amb la mateixa si no aconseguien les 75 pessetes no importa els dies que treballessin. Els obrers de la casa Gasol on hi ha un dels companys més destacats del P. i una excel·lent cèl·lula d'empresa i un Comité CNT-UGT-PSUC, ja volien immediatament declarar-se en vaga després de fer el primer sondeig al patró el qual declarà que no volia fer cap augment i molt menys donar les 75 pessetes. El P. ordenà que no es plantegés encara la vaga pel motiu de que l'ambient no estava forjat e les altres fàbriques i per tant el resultat no estava assegurat. Inmediatament el P. donà orientacions a totes les C. de totes les empreses per que es preparés l'ambient i anar a la vaga, els companys començaren a orientar les dones i responsabilitzar-les pel paper de capdavanteres que havien de jugar, aquèstes respongueren magníficament i demostraren estar disposades per tot el que calgués. Els Comitès CNT-UGT-PSU es reuniren i determinaren que les dones eren les que de manera visibles havien de donar la cara davant dels Patrons i les autoritats falangistes. Passaren 15 ó 20 dies i l'ambient s'anava caldejant i arribaren al dissabte, dia 22, de febrer, dia que el P. i els

³ ANC, Fons PSUC, "Sense títol", Mataró, 1947, Informes d'activitats clandestines realitzades per militants del PSUC a l'interior (1946-1970), 405, carp. "Organització, Clandestinitat. Informes de treball propagandístic (1946-1947)".

Comitès d'empresa havien ordenat que al moment del "cobro" retornessin les llibretes del mateix si no rebien les 75 pessetes i tot l'endarrerit. Com que no es pagaren el que havien demanat, com una sola persona tot el ram del gènere de punt retornaren les llibretes. El diumenge, dia 23, es reuní el P. i el Comité CNT-UGT- i acordaren per l'endemà, dia 24, dilluns, no començar el treball, o sia, declarar-se en vaga de braços caiguts. Totes les fàbriques del ram executaren la consigna amb precisió i ordre. El patrons demanaren les Comissions perquè exposessin el seus punts de vista, les peticions eren les mateixes, les 75 pessetes i l'endarrerit; la patronal amenaçar amb tancar les fàbriques i digueran que no estava disposada a donar res de les peticions. Inmediatament anar de Barcelona un delegat del Sindicat Vertical el qual demanar a la Comissió per entrevistar-se per arreglar el plet i s'entaular el següent parlament entre les companyes de la Comissió de vaga i ell: El Delegat –"Qui és la Junta?". Les companyes – "Nosaltres. – "No, no, m'han de dir qui són els que vos orienten". – "Nosaltres mateixes, i estem totes orientades". – "Val més que m'ho digueu perquè hi ha gen interessada a crear la "cisanya". Des de fora han iniciat una campanya de difamació i aquí hi ha gent que treballa pel mateix, però nosaltres som forts, comptem amb totes les forces i és per aixó que si vosaltres no comenceu el treball us pot sortir car". – Una companya respongué: "Perquè veieu com soc sincera, jo li vaig a dir qui és qui ens orienta", i es tregué la llibreta de "cobro" i digué: "Aquesta i la plaça". Tothom es posà a riure i a rifar-se del delegat, el qual tot avergonyit va marxar. Aixó es produí el 4art. dia de vaga de braços caiguts.

A l'endemà, els obrers de la casa Gasol varen veure una nota a la porta de la fàbrica que més o menys els termes eren que si no reprenien el treball tancarien la fàbrica. Tots, com un sol home, quedaren a la porta i avisaren a les altres fàbriques del gènere de punt; i tots, al mateix temps, declaraven la vaga. Tot seguit arribaren 3 ó 4 camions de policia armada i la guàrdia civil de tota la comarca quedà mobilitzada. També va anar en representació del Governador un Tinent Coronel de la guàrdia civil, el qual s'instal·là a l'ajuntament, on convocar la Comissió de vaga composta per dones, que estigueren reunits de 7 de la tarda a 1 (una) de la nit. El Tinent Coronel, molt amable digué a les dones que composaven la Comissió: Vostés són les mateixes del mes d'Abril de 1946". – "Si, senyor, i vosté també és el mateix". – "Bueno bueno, que els passa?". – "Miri, que no ens paguen el que vàrem acordar". – "Vostés tenen tota la raó i aixó s'arranjarà desseguida". Mentres tant, alguns patrons havien demanat entrevistar-se amb els homes i sempre s'esqueia amb els nostres companys els que volien veure; alguns varen anar a títol personal, però sempre més d'un cada vegada.

El ram de l'aigua compta de 4.500 a 5.000 obrers, van acordar solidaritzar-se amb el gènere de punt si no aconseguien la petició. La vaga del Ram de l'aigua ja estava ordenada per l'endemà, que no es portà a car perquè el gènere de punt havia guanyat. La vaga general de Mataró va estar a punt també, doncs estaven els treballs preparats per desencadenar-la.

El gènere de punt es compon de més de 8.000 obrers i obreres. Les dones han jugat el paper més visible.

Els companys de P. de l'UGT han treballat bé amb una mica de por. La CNT quan varen veure els guàrdies varen "xaquetejar", però animats pel P. reaccionaren bé.

La vaga va ésser anunciada per unes octavilles signades UGT-CNT.

El patró que es portar aparentment millor va ésser en Gasol, doncs, va dir que si no estés lligat amb els altres, per la seva part fora arranjat.

L'ambient després de la vaga és excel·lent, els obrers i obreres estant animadíssims i disposats per tornar a la més mínima.

Annex 3. Llistat d'empreses afectades per les vagues de 1962 a la província de Barcelona

MOVIMIENTO HUELGASTICO EN LA PROVINCIA DE BARCELONA, 1962				
DESARROLLADO DEL 5 DE MAYO A 5 DE JUNIO 1962				
EMPRESA, ACTIVIDAD Y Nº PRODUCTORES	LOCALIDAD	PROB. PAES	INICIO - CESE	OBSERVACIONES
MARQUES S.A. - Fertil - 1.000	Vill. y Geltru-	65	5.5 - 7.5	Normalizada por gestión sindical.
MAS GOBERNA MOSSO - Metal- 200	Barcelona	200	7.5 - 7.5	" " "
MATERIAL Y CONSTRUCCIONES S.A. Metal - 2.120	Barcelona	180	7.5 - 7.5	" " "

Particular actividad de esta delegación fué la desamuelta con motivos de los conflictos laborales de la pasada primavera, de los que se ofrece esquemáticamente el movimiento de las incidencias laborales registradas en Barcelona capital y provincia, y en los que es justo destacar además de la actuación de la Organización Sindical, la efectiva intervención de la Autoridad Laboral por sí y a través de la Inspección de Trabajo; resultando cívico consignar el origen de las anomalías, por cuanto cualquier observador ha advertido que lo ocurrido en los centros de trabajo reseñados fueron manifestaciones o el eco de las manifestaciones o algarsada que tenía lugar en el Norte de España, alentaio aquí tambien por elementos jóvenes de la EOC y JOC, pero neutralizado por la acción de la Organización Sindical y Autoridad Laboral sobre la base de una labor realizada al amparo de la Ley de Convenios Colectivos Sindicales y orientando la solución de cualquier problema, susceptible de estudio, que tambien se ha dado alguno, por el cauce de la representación sindical y a través de la propia Ley de Convenios.

RESUMEN DE LOS CONFLICTOS LABORALES OCURRIDOS EN LA PROVINCIA DE BARCELONA DEL DIA 5 DE MAYO AL 5 DE JUNIO DE 1.962

EMPRESA, ACTIVIDAD Y Nº PRODUCTORES	LOCALIDAD	PROB. PAES	INICIO - CESE	OBSERVACIONES
MARQUES S.A. - Fertil - 1.000	Vill. y Geltru-	65	5.5 - 7.5	Normalizada por gestión sindical.
MAS GOBERNA MOSSO - Metal- 200	Barcelona	200	7.5 - 7.5	" " "
MATERIAL Y CONSTRUCCIONES S.A. Metal - 2.120	Barcelona	180	7.5 - 7.5	" " "

SIEMENS, INDUSTRIA ELECTRICA S.A.		1.900	9.5	9.5	9.5	Formalizada por gestion sindical
Metal - 1.800	Cornellá					
ELSA - Construcción - 80	Cornellá	80	9.5	-	9.5	" " " "
MOLTEX (Pirelli)	Cornellá	50	9.5	-	9.5	Lo resuelve la dirección de empresa.
EMPRESA NACIONAL DE AUTOCAMIONES S.A.	Barcelona	Una sección	10.5	-	10.5	Normalizada por gestión sindical.
Metal - 3.694						
MATERIAL Y CONSTRUCCIONES S.A.	Barcelona	1.400	11.5	-	11.5	" " " "
Metal - 2.120						
POFASAS IBERICAS S.A. -Inds. Quimicas	Sallent	768	12.5	-	12.5	Normalizada situación al poner sancio mes.
-768-						
SALA AMAF - Construcción - 120 -	Tarrasa	120	14.5	-	14.5	Normalizada Situación.
EMPRESA NACIONAL DE AUTOCAMIONES S.A.	Barcelona	2.000	14.5	-	14.5	Entendido a totalidad faller 21 de mayo, se normalizó situación despues rescisión contratos.
Metal - 3.694 -						
HISPANO SUIZA - Metal- 120-	Barcelona	120	14.5	-	14.5	Normalizada por gestión sindical
SAETA - Metal- 130 -	Barcelona	130	14.5	-	14.5	" " " "
F A M A - Ind. Quimicas - 400 -	Cornellá	400	14.5	-	14.5	Normalizada al aplicar mejoras
FERROARRILES DE CAPALJÚA S.A.	Barcelona	225	15.5	-	15.5	Normalizada situación
Transportes		Taller				
HISPANO OLIVETTI - Metal - 3.272	Barcelona	300	15.5	-	15.5	" " por gestión simial
OSSA, MAQUINARIA CINEMATOGRAFICA	Barcelona	445	15.5	-	15.5	" " " "
-Metal- 445 -						
MAQUINISTA TERRESURS Y MARITIMA	Barcelona	500	15.5	-	2.6	Entendido paro a totalidad taller el 18 mayo quedó normalizada readmiendi personal
Metal - 3.496 -						
F.á.M.O.S.A. - Metal - 250 -	Barcelona	250	15.5	-	15.5	Normalizada situación por gestión sim
AISALIBAR S.A. - Metal - 1.000 -	Moncada R.	1.000	15.5	-	21.5	" " " "

S E R C H S S.A. - Combustible- 450-Vallcebre Metal - 2.120 -	450	18.5 - 28.5	Normalizada situacion
TOCNOS CUMBRE - Metal - 260 - Barcelona	260	21.5 - 25.5	Readmision despues rescision contratos
O S S A, MAQUINARIA CINEMATOGRAFICA -Metal- 445-	334	22.5 - 30.5	Readmision despues rescision contratos
TALLERES NUEVO VULCANO - Metal -751-	600	21.5 - 27.5	Readmision despues rescision contratos
HISPANO VILLISES - Metal - 282 -	282	22.5 - 2.6	" " " "
CARBONES DE BERGA S.A. - 2.000-	1.800	23.5 - 28.5	" " " "
TALLERES VASCO CATALANES.- Metal- 80-	80	22.5 - 23.5	Normalizada situacion por gestio'n sindic
POTASAS IBERICAS S.A.- Inds.Quim- 768-Sallent	768	18.5 - 28.5	Baja rendimiento, paro despues y normali
MINAS POTASA SURIA - Quimicas -1.250- Suria	1.250	18.5 - 28.5	" " " "
EXPLOACIONES POTASICAS S.A. Quimicas - 449-	449	18.5 - 28.5	" " " "
M A R C E F S.A. - Textil - 850- Sabadell	130	28.5 - 30.5	Readmitidos despues rescision contratos
APRESTOS "JOAQUIN JULIA" -Textil-130-	130	28.5 - 30.5	Normalizada situacion por gestio'n sindic
LA SEDA DE BARCELONA S.A. Textil- 2.800 Prat Llobregat-1.700	1.700	22.5 - 30.5	Readmisiones despues rescision contrato
LEONELLI - Metal- 40 - Barcelona	40	23.5 - 30.5	" " " "
CATALANA DE GAS Y ELECTRICIDAD-2.000-	40	24.5 - 25.5	Normalizada situacion
METALURGICA FERRER- Metal- 111 -	111	24.5 - 24.5	" " " "
IBERICA RADIO S.A.- 875- Metal	550	24.5 - 2.6	Readmision despues rescision contrato
TRANVIAS DE BARCELONA -Transp. Talleres "	700	25.5 - 26.5	Normalizada situacion por gestio'n sindic
MFRAS. METALICAS FIC- Metal- 460-	460	23.5 - 24.5	" " " "
MATERIAL CLINICO - Metal - 50 (Rubf)	50	24.5 - 24.5	" " " "

FORMA Nº 13-G

MIQUEL, COSTAS MIQUEL - Papel- 265-	Barcelona	265	24.5	-	24.5	Normalizada situació per gestió sindical	"	"	"
AUTO ACCESORIOS HARRY PALMER -Metal- -200-	"	200	24.5	-	24.5	"	"	"	"
LIANCE S.A. - Textil - 280 -	Sabadell	280	25.5	-	26.5	"	"	"	"
SABADELL TEXTIL - Textil- 250-	Sabadell	250	27.5	-	28.5	"	"	"	"
ANGEL QUERO - 45 - Metal -	Barcelona	40	28.5	-	30.5	"	"	"	"
MAQUINARIA AUXILIAR PLASTICOS Metal- 33 -	Barcelona	33	28.5	-	30.5	"	"	"	"
FARRA Y COATS - Textil - 2.700 -	Barcelona	1.150	29.5	-	1.6	"	"	"	"
LA ELECTRA INDUSTRIAL - Metal- 1.300-	Tarrasa	1.000	29.5	-	5.6	En fase de readmisiones	"	"	"
PONTANALS S.A. - Textil 250 -	Tarrasa	250	28.5	-	29.5	Normalizada situació per gestió sindical	"	"	"
HIGGS DE EMILIO BADIELLA -Textil- 110 -	Tarrasa	110	28.5	-	29.5	"	"	"	"
HISPANO OLIVETTI S.A.- Metal - 3.272-	Barcelona	2.272	28.5	-	29.5	"	"	"	"

Font: AGA, Gobernación, "Memoria del Gobierno Civil de Barcelona, 1962. Anexo 1: Memoria de la Delegación Provincial de la OSE de Barcelona", (8) 3.2 SIG 44/11323.

Annex 4. Comisión Obrera informant de la manifestació del 23 de febrer de 1965

nº reg 6214

CSDOO FOMES A. VILADOT

COMISION OBRERA

BOLETIN INFORMATIVO DE LAS COMISIONES OBRERAS DE BARCELONA

A. R. O. - I
FEBRERO DE 1965
Nº 2

Pese a la injusta y arbitraria detención de la Comisión Obrera de Barcelona, y al enorme despliegue de policía armada y secreta,

MAS DE 15.000 TRABAJADORES Y TRABAJADORAS SE MANIFESTARON EL 23 DE FEBRERO EN VIA LAYETANA Y EN LAS CALLES CONTIGUAS, A LOS Gritos DE

¡2000 PSENETAS DIARIAS! ¡LIBERTAD SINDICAL! ¡DERECHO DE HUELGA!

¡AMNISTIA! ¡LIBERTAD PARA LOS DETENIDOS!

EDITORIAL

Convocados por sus Comisiones Obreras, más de 15.000 obreros y obreras, empleados y empleadas, a los que se unieron estudiantes y amas de casa, se manifestaron el 23 de este mes en la Vía Layetana y en las calles contiguas, para apoyar la entrega en el Sindicato del documento aprobado en las Asambleas públicas de los trabajadores, en el que constaban sus reivindicaciones más sentidas y que iba refrendado por 9.000 firmas.

Las autoridades franquistas intentaron hacer fracasar la manifestación, conllevando la arbitrariedad y la injusticia de hacer detener por la brigada políticosocial a numerosos trabajadores de vanguardia, entre los que se encuentran nuestra Comisión Obrera Central y miembros de otras Comisiones de Empresa, que habían sido elegidos democráticamente por los trabajadores. Y luego, desplegando cerca de 2000 policías bloquearon los accesos al Sindicato, impidiendo la entrega del documento.

Mas, pese a ello, y pese a las detenciones que la policía practicó durante la manifestación, los trabajadores barceloneses han demostrado una gran conciencia y madurez, no dejándose atemorizar y sabiendo encontrar, sudazmente, las formas de reorganizarse rápidamente, (en cuanto se conocieron las detenciones, se formó inmediatamente una Comisión Obrera provisional de Barcelona, que encabezó la manifestación y que sigue al frente del movimiento de todos los trabajadores barceloneses mientras duro la injusta detención de la Comisión Central), y de manifestarse pacífica pero valientemente, haciendo frente a la policía y manteniéndose durante más de dos horas en el lugar de la manifestación.

Los manifestantes tuvieron que dividirse en varios grupos debido a la enorme barrera policíaca. Cada uno de ellos pugné y luchó a brazo partido con los grises para llegar ante el Sindicato. Uno de los grupos, a cuyo frente iban dos muchachas, se dirigió, atravesando calles laterales, a Jefatura Superior de Policía para exigir la inmediata puesta en libertad de nuestros compañeros detenidos. Al llegar a Vía Layetana, cerca ya de Jefatura, los grises cargaron contra ellos, pero sin lograr disolverlos. Hicieron frente a su embestida luchando valientemente a los gritos de: ¡ATRAS, ASBESTOS! ¡SALARIOS BUENOS! ¡LIBERTAD SINDICAL! ¡DERECHO DE HUELGA! ¡AMNISTIA!

Hay que destacar la gran participación así como el coraje y valentía de los jóvenes y de las muchachas. Estas últimas, -obreras y empleadas- iban cogidas del brazo, en grupos, gritando continuamente las consignas y dando ánimos a todos.

En esta gran jornada, han estado a nuestro lado los estudiantes. Saludamos su participación y la magnífica lucha que

(pasa a la página siguiente)

tarefas inmediatas que se plantean hoy ante los trabajadores

EXIGIR LA LIBERTAD DE LOS DETENIDOS

PROSEGUIR LA LUCHA HASTA LA CONSECUENCIA DE NUESTRAS REIVINDICACIONES

OCERO
SINDO
TODAY A

- En fábricas, talleres, oficinas, bancos. En cada empresa, los trabajadores debemos organizar y garantizar la solidaridad combativa con nuestra Comisión Obrera Central y con todos los detenidos, como ya han empezado a realizar los obreros de Aismalibar, Montesa, Boruga o Hispano Olivetti. LIBERARLES ES UNA CUESTION DE HONOR PARA TODA LA CLASE TRABAJADORA DE BARCELONA.

Realicemos para ello, ^{diantes} huelgas, manifestaciones. Organicemos comisiones de trabajadores que vayan a visitar a las autoridades civiles y eclesiásticas, para que apoyen esta exigencia. Visitar en su domicilio o en el Sindicato a los jefes como Urzaiz, Hosa, Paz, Lafont y otros, que durante las Asambleas sindicales amenazaron a nuestros compañeros detenidos hoy, porque defendían pública y honestamente las reivindicaciones por las que nos hemos manifestado. Emplazarlos a que, si están como dicen, con la clase trabajadora, ya demuestren exigiendo públicamente la libertad de los detenidos, que permitan la celebración de Asambleas de los trabajadores en el Sindicato, la presentación del documento de reivindicaciones y que reconozcan a las Comisiones Obreras.

-Consignemos que a las familias de los detenidos les llegue la solidaridad moral y material de los trabajadores y del pueblo de Barcelona.

-Al mismo tiempo, debemos intensificar las acciones parciales en las empresas, por las reivindicaciones generales y particulares de cada lugar, por los Anteproyectos de Convenio Provincial, local o de empresa, realizando asambleas en los propios lugares de trabajo, para que en ellas, los trabajadores participen activamente en su discusión y elaboración.

Esta, nuestro objetivo, desde hoy mismo, debe ser la preparación de la próxima manifestación. Ese será el medio más eficaz para arrancar a los detenidos de las manos de la policía y para conseguir nuestras reivindicaciones.

LAS PRIMERAS ACCIONES DE SOLIDARIDAD CON LOS DETENIDOS

MONTESA.- El lunes 22 de febrero, los obreros pararon las máquinas durante media hora en solidaridad con los detenidos.

El viernes, día 26, realizaron una huelga total de 5 horas y media.

AISMALIBAR.- El sábado, día 27, los obreros de esta empresa llevaban 3 días de huelga total, exigiendo la libertad de los detenidos y por su Anteproyecto de Convenio.

BORUGA.- Durante esta semana los obreros han realizado una hora de huelga en solidaridad con los detenidos.

HISPANO OLIVETTI.- Está anunciada para el día 2 de marzo una huelga general en toda la empresa para exigir la libertad de los detenidos y por sus propias reivindicaciones.

(EDITORIAL. Viene de la 1ª página)

que están desarrollando en pro de sus libertades. Su lucha es la nuestra y la de todo el pueblo español.

Con esta manifestación, la clase trabajadora barcelonesa ha dado un gran peso en apoyo de sus justas, legítimas e impostergables reivindicaciones. Ha demostrado en ello, que está dispuesta a proseguir hasta el fin por el camino emprendido, ya que se le niega cualquier otra vía para satisfacer sus acuciantes demandas y derechos. Y ha patentizado claramente, con sus gritos de ¡libertad! y ¡amnistía! su protesta contra la represión, contra las detenciones arbitrarias y contra la brutalidad de algunos miembros de la fuerza pública.

"Hay que preparar otras más potentes y pronto, para liberar a los detenidos y por nuestras demandas-", se decía entre los trabajadores después de la manifestación. Ese ha de ser el objetivo inmediato, al que hemos de dedicar los máximos esfuerzos, haciendo que a la próxima acudan mucho mayor número de trabajadores. El régimen ha puesto esta vez en la calle a toda su fuerza represiva. Si somos más, nada podrán contra nosotros.

TEXTO DEL DOCUMENTO.-

"EXCMO. Sr. DELEGADO NACIONAL DE SINDICATOS

REUNIDA EN BARCELONA UNA ASAMBLEA OBRERA REPRESENTATIVA DE VARIAS EMPRESAS Y RAMOS INDUSTRIALES, DESPUES DE DESCUTIR NUESTROS ACUCIANTES PROBLEMAS ECONOMICOS Y VISTA, A LO LARGO DE MUCHO TIEMPO, LA ESTERILIDAD DE LAS VIAS QUE OFRECE LA ORGANIZACION SINDICAL Y AUTORIDADES LABORALES PARA LA RESOLUCION DE LOS MISMOS, SE ACORDO TRANSMITIRTE LAS REIVINDICACIONES QUE ACOMPAÑAMOS REPRENDIDAS CON 9.000 FIRMAS, Y QUE EXPRESAN LOS VERDADEROS DEBOS DE LOS TRABAJADORES.

1º) SALARIO MINIMO INTERPROFESIONAL GARANTIZADO: 200 PESEFAS AL DIA, O 6.000 PTS.- MENSUALES.

El salario minimo actual fue fijado a comienzos del año 1963 en la irrisoria cantidad de 60 pts.- diarias. Ya entonces quedaba muy por debajo del minimo vital. Casi un año antes, en Marzo de 1962, el Cardenal Bueno Monreal, Arzobispo de Sevilla, en una carta pastoral, decia que todos los cálculos coincidían en precisar que el salario mínimo debía situarse entre las 110 y 120 pts.- por día natural, y ello en una de las dieciséis menos desarrolladas desde el punto de vista industrial. Después, en Febrero de 1963, el propio Ministro de Trabajo declaró, para templar los ánimos, que "de acuerdo con las consignas de su Excelencia el Jefe del Estado, el salario mínimo nacional fijado en 60,- pts. será periódicamente revisado". Desde entonces nada se ha hecho y tan solemne promesa ha quedado incumplida.

En cambio, el coste de la vida no ha dejado de subir a una velocidad vertiginosa, dejando reducidos a la nada la capacidad adquisitiva del salario mínimo.

Según datos oficiales del Instituto Nacional de Estadística, sólo en el último año 1964 el coste de la vida ha subido un 11,7 %. Pero, este porcentaje es mucho mayor para la clase trabajadora que gasta la mayor parte de su salario en artículos alimenticios, que, precisamente, han aumentado en proporciones muy superiores.

En el momento presente, las estimaciones de Acción Social Patronal reconocen que el presupuesto mínimo de gastos de una familia obrera no puede atenderse con una cantidad inferior a 200,- pts. al día.

Por ello, no puede aceptarse un salario mínimo que sea inferior a 200.-Pts. Por debajo de esta suma ningún trabajador puede llevar una existencia digna y humana.

2º) ESCALA MOVIL DE SALARIOS.-

Esta es la única garantía de que cualquier salario, mínimo o pactado, no se verá reducido a polvo al poco tiempo. La experiencia, desgraciadamente, nos ha convencido de ello. Ni se puede confiar en las promesas de revisión periódica, que no se cumplen, ni en el propósito de estabilizar el coste de la vida: la corriente inflacionista ha sido imposible de sugetar. Los trabajadores han pagado ya, una vez, los platos rotos de la pretendida estabilización. Es preciso evitar que ello vuelva a ocurrir. Con la escala móvil, por lo menos, los jornales mantendrán un parangón con las demás rentas no salariales y nadie podrá decir que tiran del carro de la inflación. Hay que establecer la escala móvil no sólo para el salario mínimo interprofesional sino para toda escala salarial pactada en Convenios Colectivos.

La escala móvil ha sido ya reivindicada en el nº 8 de la reciente declaración de la Comisión permanente del Congreso Sindical. Es algo elemental. Lo que hace falta es que el Sindicato, oficial deje de llorar para exigir, si tiene la pretensión, como se lee en los periódicos, de dialogar con el Gobierno "de poder a poder".

3º) JORNADA DE 40 HORAS REAL Y EFECTIVA.-

Los trabajadores de muchos países han obtenido ya el reconocimiento de la jornada legal de 40 horas. Es falso alagar que trabajan más que los españoles. Al trabajador español se le ha exigido y ha dado un considerable aumento de su productividad en los

últimos años. Si no ha obtenido la compensación en su salario, debe obtenerla en sus horas de trabajo, reduciéndolas a 40 semanales, con el fin de dejarle tiempo suficiente para perfeccionar su formación profesional, su cultura general y para prepararse para una justa promoción social. Mientras y tanto se siga permitiendo el trabajo sin limitación en horas extraordinarias, cualquier jornada legal superior a 40 horas semanales corre el riesgo de convertirse, como de hecho ocurre, para muchos trabajadores padres de familia en una inhumana entrega de todas sus energías vitales al taller, a la oficina o a la fábrica. Sus posibilidades como ciudadano quedarán reducidas a cero.

4º) PENSIONES DE JUBILACION AL 100% CON ESCALA MOVIL.-

La mayoría de pensiones que ahora paga la seguridad social son insuficientes, irrisorias e injustas. La rigurosa creta por el trabajador a lo largo de una vida de entrega al trabajo no le deja más que lo indispensable para vivir al día, doblando su jornada con horas extraordinarias. Por ello, es justo que la sociedad le reserve, para el momento de su vejez, por lo menos un decoroso nivel de vida basado en la percepción de una pensión equivalente al 100% de su salario real. En la práctica, la pérdida de los ingresos por horas extraordinarias ya constituye para él una disminución importante de su anterior nivel de vida. Además, si ello no ha de quedar frustrado, es menester que se aplique, también a las pensiones, una revalorización periódica con escala móvil.

5º) VACACIONES: UN MES CON SALARIO REAL.-

El derecho a un merecido descanso es algo que interesa tanto al propio trabajador como a la sociedad en general. La usura extraordinaria de fuerzas físicas y mentales que los métodos modernos de trabajo industrial comportan para el obrero ha sido puesta de manifiesto por los especialistas en la materia. La recuperación, por medio del descanso anual, resulta indispensable en la medida mínima de un mes, en una o dos fracciones, tal como está introduciéndose en la mayoría de los países extranjeros. Y no existe motivo alguno para que una clase de trabajadores puedan disfrutar de más días de descanso que otros, como ocurre en la actualidad, con evidente atentado a un principio elemental de justicia. Por otra parte, a fin de que el derecho al descanso sea eficaz, debe estar garantizado con el pago del salario real, con inclusión de los promedios de primas y horas extraordinarias percibidas durante un cierto período anterior, pues todo ello constituye el ingreso normal con el que el obrero hace frente a sus necesidades indispensables, sin que la precariedad de sus ingresos le hayan permitido ahorrar para hacer frente a los gastos propios de todo período de descanso.

6º) DOS GRATIFICACIONES ANUALES EXTRAORDINARIAS DE UNA MENSUALIDAD CON UN SALARIO REAL.-

Debe terminarse con la discriminación absurda que sobre esta materia se establece en los distintos regímenes laborales. No es lógico ni justo que haya categorías de trabajadores privilegiados por razón de su clasificación profesional o de su rama de industria y que unos hayan de cobrar más y otros menos cuando se trata de solemnizar festividades. La adecuación a las distintas posibilidades económicas de cada sector industrial ya se alcanza a través de los respectivos niveles salariales. Por otra parte, hay que suprimir las dudas, fuente de injusticia, a la hora de los cálculos, tomando siempre como base los salarios reales, evitando así que sigamos viviendo de perpetuas ficciones.

7º) PARTICIPACION EN LOS BENEFICIOS DE LA EMPRESA EN 33% CON CONTROL EFECTIVO DE LAS COMISIONES OBRERAS ELECIDAS POR LOS TRABAJADORES.-

Es ya tiempo que se consiga lo que durante tantos años se ha considerado justo y debido a los trabajadores. En teoría, nadie se atreve a discutir este derecho al trabajo, como factor principal de creación de riqueza. Pero, en la práctica, o bien se recurre a la hipocresía legal de substituir la verdadera participación en los beneficios por unas irrisorias pagas, fijas y determinadas -cuando no quedan absorbidas en unos salarios insuficientes-, o se echan en olvido, pura y simplemente cuando se han hecho al efecto. Este es el caso del artículo 26 del Fuero de los Españoles y de los

discursos de los Ministros, que se leen en la prensa diaria, ofreciendo buscar el sistema por el que los trabajadores se vean participando directamente en sus propias empresas.

Ello demanda, como es lógico, el establecimiento de un sistema de órganos, según los cuales los trabajadores quedan integrados en la marcha y decisiones, en la administración y en los resultados económicos de la empresa. En definitiva, pues, ello comporta la reforma del régimen legal de la empresa actualmente anticuada y contrario a los principios más elementales de las modernas teorías sobre la producción y el contrato de trabajo.

No se crea que todo ello representa ninguna reivindicación revolucionaria; en la Asamblea de las Secciones Sociales de los Sindicatos oficiales de octubre de 1962, ya se reivindicó en su conclusión 4ª. Como siempre, la Organización sindical oficial levantó el brazo pero dejó caer la piedra.

8º) LIBERTAD SINDICAL.-

Fuera de la libertad sindical no puede haber auténtica defensa de los intereses de los trabajadores. La libertad de constituir sindicatos propios e independientes es un derecho reconocido por la Iglesia católica, claramente deducible de las Encíclicas "Mater et Magistra" y "Paen in Terris", y establecido explícitamente por los principios por que se rigen las grandes organizaciones internacionales de las que el Estado español forma parte. Así, el artículo 20 de la "Declaración Universal de los Derechos del Hombre", aprobada por la Asamblea General de la ONU, se determina que toda persona tiene derecho a la libertad de reunión y asociación pacíficas y que nadie puede ser obligado a pertenecer a una determinada asociación, y en su artículo 23 se lee que toda persona tiene el derecho de unirse a otras para fundar sindicatos y afiliarse a ellos para la defensa de sus propios intereses. El mismo derecho ha sido reconocido por la Organización Internacional de Trabajo (O.I.T.) de la que también forma parte el Estado español, en su convenio nº 87 de 1948, sobre libertad sindical y protección del derecho de sindicación.

¿Cómo se compagina todo ello con el mantenimiento de la Declaración XIII del Fuero del Trabajo en la que se establece que es sindicato el único, que sus jerarquías habrán de recaer necesariamente en militantes de Falange Española Tradicionalista y de las J.O. N.S., y que el sindicato vertical es un instrumento al servicio del Estado? ¿Es suficiente que ahora se intente un tímido fortalecimiento de la línea representativa, si los puestos clave del poder sindical, empezando por el propio Delegado Nacional de Sindicatos y siguiendo por los demás delegados sindicales, Vicesecretarios de ordenación social, etc., siguen en manos de los hombres del Gobierno y del Partido único? Evidentemente, no. A estas alturas no se puede andar con paños calientes. En la Organización sindical sobran, primero, los patronos, que ya tienen sus propios sindicatos, como son los Gremios, las cámaras de comercio e industria, etc. Ellos han jugado siempre a dos paños: han tenido sus sindicatos propios y además han estado notados en los oficiales. La pretendida unidad sindical sólo ha servido para colocar a los trabajadores una camisa de fuerza. Y sobran después, las jerarquías políticas que no han sido elegidas. Sobran, pues, demasiadas cosas para que se puedan aprovechar. Lo que hace falta, en una palabra, es libertad sindical.

9º) RESPETO Y GARANTÍA PARA LAS COMISIONES OBRERAS.-

Mientras no se haya establecido un estatuto legal para los sindicatos libres, es preciso aceptar, como válidos para el diálogo, las Comisiones Obreras que espontáneamente se hayan creado a nivel de empresa o a nivel superior, como expresión auténtica de la voluntad de los trabajadores, sin injerencias políticas de clase alguna. Para ello hace falta un mínimo de garantía legal que proteja a sus miembros. Este paso intermedio entre la situación actual y la futura que propugnamos resulta indispensable para crear un sano y válido interlocutor con la clase obrera.

10º) NO INTERVENCIÓN DE LA FUERZA PÚBLICA EN LOS CONFLICTOS LABORALES.-

Los conflictos laborales son una expresión del dinamismo social y no puede haber solu-

ción al conflicto si se cohibe una cierta confrontación de fuerzas. Es justo que los conflictos laborales discurren por unos cauces legales, y nadie más interesado en ello que los propios trabajadores, pero la misión de la fuerza pública debe quedar limitada a la vigilancia de toda extralimitación violenta. Jamás puede atribuírsele el papel de árbitro parcial interviniendo en los conflictos; propiamente dicho. Por ello, debe prohibirse la entrada de la fuerza pública en las fábricas, la represión violenta contra las manifestaciones pacíficas, los arrestos, registros y detenciones sin orden judicial.

Todo ello forma parte de los derechos fundamentales de la persona humana. Es evidente que las partes de un conflicto han de respetar la legalidad pero, según se establece en el Convenio sobre libertad sindical de 1948, adoptado por la mayoría de Estados miembros de la OIT, la legislación nacional no menoscabará, ni será aplicada de suerte que menoscabe las garantías previstas por dicho Convenio. Por su parte, el Comité de libertad sindical de dicho Organismo ha expresado en diferentes ocasiones la opinión de que un movimiento sindical libre puede desarrollarse únicamente en un régimen que garantice los derechos humanos fundamentales.

11º) DERECHO DE HUELGA.-

Es urgente e importante reivindicar este derecho, protegido por la mayoría de las legislaciones de los países extranjeros. La suspensión concertada del trabajo, dentro de un orden pacífico, es esencial como medio para resistir las poderosas, aunque muchas veces invisibles, medidas de coacción de que dispone el sector patronal. Y si la huelga ha de producirse, como fenómeno natural que es, a pesar de todos los pesares, es mucho mejor para todos, que esté ir glamentada. Debe, por tanto, restablecerse un derecho que los trabajadores españoles tuvieron y re reconocido en los textos legales y que a los trabajadores de los países democráticos del mundo entero nadie se atreva a rogar.

-o-o-o-o-o-o-o-

Después del documento y debido a las arbitrarias detenciones de numerosos trabajadores de vanguardia, se incluyó la siguiente reivindicación:

EXIGIMOS LA INMEDIATA PUESTA EN LIBERTAD DE TODOS LOS TRABAJADORES DETENIDOS.

LA MOVILIZACIÓN NACIONAL E INTERNACIONAL SALVA LA VIDA DE JUSTO LOPEZ

El día 26 de febrero, el Capitán General de la Iª Región (MADRID), ha decretado el sobreesimiento de la causa militar que se había montado contra el dirigente obrero madrileño JUSTO LOPEZ DE LAPUENTE, al que el fiscal pedía, nada menos, que 5 penas de muerte por su participación, como jefe militar al lado de la República, en la guerra civil.

En realidad, esta causa había sido montada artificialmente por los más reaccionarios del régimen -como hace dos años se hiciera con la de Julián Grimau- para intentar parar por el terror la lucha de los trabajadores y del pueblo por sus justas demandas.

Nos felicitamos de esta victoria, a la que hemos contribuido en lo posible. En nuestra última Asamblea, y a propuesta de un delegado de la misma, se aprobó por aclamación una moción en defensa de la vida del dirigente de los obreros de la construcción de Madrid JUSTO LOPEZ DE LAPUENTE. Y ^{en} el grito de ¡Armistia! de los manifestantes del día 23, se patentizaba esta exigencia.

Esta victoria contra los ultras del régimen, contribuirá indudablemente a acabar con los odios y el espíritu de guerra civil y fortalecerá la convivencia cívica entre todos los españoles.

Annex 5. Carta de Cipriano García al Comitè Executiu del PSUC, Terrassa, 24 de gener de 1966

- 1 -

CARTA DE ELAS.

16
15

Terrassa, 24-1-66

Queridos camaradas: En ésta quiero informaros de la situación en general, de cómo se va elevando gradualmente el espíritu de lucha en estos meses y las perspectivas actuales.

Como supongo ya debéis conocer que el día 15 la sección de motores de la Electra Industrial llevó a cabo un plante de una hora contra la decisión de la empresa de querer obligar al personal de la sección a la recuperación de un día por falta de fluido eléctrico. El convenio faculta a la empresa para suspender el trabajo por dicho motivo y después ordenar su recuperación.

La tensa situación que reina en La Electra desde más de un mes, concretamente a raíz de la firma del convenio, no decrece sino que va en aumento. Una comisión obrera que ha surgido en medio de esta situación está en marcha para revocar el convenio y elaborar un nuevo anteproyecto. Al mismo tiempo y siguiendo la experiencia de la SEAT y SABA y AMAT, se orienta al trabajo lento, la huelga y la manifestación si fuesen posibles. Si consiguiéramos que cerca de 2.000 trabajadores de esta empresa que aumenta su número de obreros cada día, saliesen incluso a la hora de plegar hacia el Sindicato a plantear sus reivindicaciones amaríamos una parte de la construcción y un esfuerzo en las fábricas y los barrios, podrían desembocar una acción de masas que tuviera grandes repercusiones, de hecho los jera cas que pulsan la situación tienen un pánico que estos días no hablan de que acudan al sindicato ni enlaces ni nadie. El ciclo de conferencias lo han cortado muy habilmente desde esta última semana. Al examinarse la situación y problemas de La Electra y la imperiosa necesidad de que esta empresa fuese a la creación de una comisión obrera; al plantearse en estos términos la discusión partiendo del estado real de esta empresa un camarada propuso que él con mucho gusto aceptaría esta tarea de organizar la comisión, pero que el P. lo pudiese en contacto y le descargase de las tareas que le impedían actuar con soltura en este frente de las comisiones. Así se ha empezado a trabajar, pero hay serias lagunas en sus comienzos. Hay la tendencia ~~de~~ los mismos creadores de la comisión a clandestinizarla. En vez de abrirse a los obreros sin tepujos, pidiéndoles que designen la comisión que sea la asociación directa de su elección y la representación de todas las categorías y talleres, planteándoles los problemas que piensan afrontar, la comisión que sea sí, sus hombres son muy heterogéneos, empieza formando una cepillita que sin proponérselo, cae en sus comienzos en el mismo círculo que el jurado que se ha carbonizado y un problema como es el convenio contados los aspectos que encierra, la denuncia y revisión del mismo que abarca a cerca de 2.000 obreros no puede ser del conocimiento exclusivo de una comisión. Todo esto lo iremos abordando y corrigiendo.

El jurado a su paso por las secciones ^{sufría} ~~sufría~~ el cerco y el ahuchado de las ~~numerosas~~ constante de los trabajadores, que cesan el trabajo para salirles al paso. En esta empresa de obtencionismo por nuestra parte en las elecciones pasadas, dejó paso para que se unieran en los puestos de enlaces y jurados sin nuestra presencia, la visita y guardia, ~~CHS~~ PIP, 80, que articulando un juego de palabras vacías de contenido y permitidas por los jera cas servían para encubrir el fondo real de las cosas y llevar al ánimo de los trabajadores

16

idea de que ellos lo iban a resolver, sirviendo de contrapeso. Esta empresa es la única donde aparecen todas las tendencias, hasta ahora en ninguna otra aparece nadie, absolutamente nadie, sólo el P. Teniendo en cuenta que en los últimos años para entrar en La Electra, la mejor y más importante empresa de la ciudad, hacía y hace falta fuertes recomendaciones de los jefes, la guardia civil, los policías, el obispo, el gobernador o ser de la vieja guardia y que un fuerte lote enviado por la escuela de la formación profesional de Tarragona ha entrado a trabajar, las cosas no iban muy bien del todo, aunque el peso más fuerte continuaba siendo el P. En estos días el P. ha afianzado más su influencia. Nos esforzamos porque lo que sucede con los jurados salga de ese estrecho marco de un enfrentamiento con el jurado y se vea que los problemas están a resolver más arriba.

En la Construcción, la huelga de 24 horas realizada por los obreros de la empresa SALA y AMAT el día 17 ha tenido sus repercusiones y sus efectos empiezan a percibirlos los obreros.

Al día siguiente de la huelga se reunía toda la plana mayor de Sala y Amat, ingenieros, delineantes, encargados, personal administrativo y el propio Sala Amat. Examinando el caso hubo quien dijo: "Aquí no hay que hacer más que arreglar las cosas y pagar, que la situación no está para andar jugando". Todo el personal de la empresa en Tarragona que le debían la diferencia del convenio correspondiente a octubre último, está cobrando al mes atrasado. Antes trabajando a destajo jornadas agotadoras, solían decir que no se cubría el jornal e intentaban que la irrisoria cantidad que concedía el convenio fuese compensada con el aumento de la producción. Ahora dan destajos y tareas que los ~~obreros~~ trabajadores las terminan en media jornada y se marchan a su casa.

La empresa los días de lluvia solía decir que no se trabajaba, pero los trabajadores que en su acción defendieron el derecho a cobrar las jornadas perdidas por causa de las inclemencias del tiempo, han arrancado una reivindicación más al prometerles la empresa solemnemente que "llueva, nieve o haga frío habrá trabajo interior para todos". Un grupo de trabajadoras están destinados a preparar y marcar trabajo interior para dichos casos. El tipo de tareas y destajos no lo dan nada más que a una parte del personal y tiene como finalidad intentar dividir a los obreros, cosa que no ha sucedido por el debido esclarecimiento. A la vez impedir que a la hora de la comida y al plagar se junten para tomar acuerdos, pero esto último será muy transitorio.

En una pequeña fábrica textil que trabajan 36 obreros, una sección de 8 que venía trabajando en el turno de las sábanas a la noche haciendo horas extras, acordó plantear a la dirección no ir más. En principio ejerció toda clase de presiones y amenazas. El sábado 15 no se presentaron al trabajo y la empresa ha reducido el personal de otras secciones para formar un turno. Como represalia ha quitado a los 8 obreros las horas extras que trabajan durante la semana. Después he puesto el caso en manos de su abogado Fernando Polanco, agente de la Brigada Político-Social, asesor jurídico del Sindicato Vertical hasta 1963 y hoy abogado de las empresas de Tarragona y policía.

En Tarragona, los ánimos se caldean contra los métodos de trabajo "Gumbert Decimal" impuesto por el Sindicato y la Delegación de Trabajo. En esta empresa las mujeres llevan la iniciativa disminuyendo la producción, no sometiendo a la cruel explotación que ordena la empresa, el Sindicato y la Delegación de Trabajo. El descontento va tomando cuerpo y el ramo del agua empieza a moverse.

Las mujeres que han conseguido tras su negativa a trabajar las horas al precio de 25 ptas. se enfrentan dignamente contra los planes de producción demandando sus derechos a ser tratadas como personas, no como máquinas y recaban el abono del dinero que la empresa les ha descontado, considerando que no han cumplido con el plan de explotación previsto.

El Ministro de Trabajo en su visita relámpago a Larrasa la primavera pasada, declaró de interés nacional este monopolio y propuso la medalla del mérito al trabajo al magnate Torreiglesias.

En esta empresa, la más importante del textil, hay buen número de camaradas, una numerosa comisión y la influencia dominante es la del P. Sin embargo, como hombres, no podemos por menos que avergonzarnos no solo por Torredembarros, sino en Fons S.A. y en el conjunto del textil, parece ser que la protesta y la lucha es obra exclusiva de las mujeres. En el Sindicato, ante los abogados a protestar y demandar, el número mayor siempre que se enfrenta con la empresa, son mujeres. Ello nos alegra y aún es poco para lo que pueden hacer y harán. Pero es que los hombres parecen no enterarse de que el problema del textil es común a todos. Pero hay algo en nosotros que no marcha como debiera y que en su conjunto no facilita la unidad de esfuerzos. Ese algo son los compartimentos estancos que no acaban con la rutina de verse individualmente para "hablar" en vez de hacer vida de trabajo y discusión colectiva, de examen de los problemas. Aparece el caso muy frecuente de quien llama a los que conoce o supone que son camaradas para plantearles que lleva dos, cuatro y hasta seis meses sin contacto y que no ha vuelto a ver al que le controlaba.

Hace más de seis meses que se pasaron las consignas para que ~~se~~ controlaran a un camarada de la metalurgia, de una importante empresa textil a un grupo y no solo "no habían tenido tiempo" sino que nos vamos encontrando con amigos que dejan aislados o que dejan de verse por tiempo indefinido. Esta práctica nociva es una necesidad fundamental acabarles. Porque nadie debe jugar así con la vida del P. El esfuerzo de quienes no cesan de organizar encuentra la actitud contraria en quienes no cesan de aislar o dejar girones del P. en la cuneta.

Al examinar estas cuestiones el ⁽¹⁾ no las ~~xxxx~~ conocía, no sabía nada, no podía saberlo, porque los compartimentos estancos que reciben la orientación de (1) no informan a éste de las discusiones con los camaradas, del estado de la organización, de la opinión de los obreros, de la situación de las fábricas, etc. Porque (1) no se ha planteado controlar y comprobar como se aplica la línea política del P. y conocer la situación real en que se desenvuelve, y termina planteando un problema a discusión o dando una orientación y después para saber que ha sido o se ha opinado sobre ello cuesta varias veces y en la mayoría de los casos transcurren meses para saber qué fue de aquello. Nos esforcaremos cuanto podamos para intensificar la lucha por normalizar la vida política en el conjunto de la organización y corregir las normas de quienes piensan arbitrariamente que un camarada es algo que depende de su capricho de dejarlo o tomarlo cuando quieren y a veces denigrarle como en otras épocas cuando luchaba y no se resignaba a silenciarse. Pero si después de las discusiones que con este espíritu se abordan estos días y después del esfuerzo que continuaremos haciendo el (2) continúa en la lentitud que hasta aquí, dejando hacer o haciendo separaciones por cuenta suya, zutando el tiempo, sumido en un compás de espera, entonces habrá que examinarlo más a fondo. Los méritos del pasado solo cuentan cuando tienen una conti-

ciudad, pero nunca para figurar en nombre de ese pasado. En el P. no se puede tener claridad sobre una o muchas cosas, se pueden perder las perspectivas, puede uno cansarse, miles cosas pueden suceder, pero eso no debe continuar siendo un freno y un obstáculo eternamente. Al referirme al (2) no me refiero a su conjunto sino a una parte de él, el resto funciona. He querido informaros de estas cuestiones que estamos abordando con el fin de que las conozcáis y próximamente os informaré de la ciudad vecina, de donde el mecanismo es el método predominante. Todavía no ha sido posible conocer cuáles es el estado de las fábricas, del paro obrero que lo hay, aunque se lancen como en Terrasa a trabajar fuera de la ciudad más de 5.000 obreros por ferrocarril y carretera. No sabemos oficialmente nada sobre la actitud de los prochinios aunque por fuera sabemos que adoptan en su mayoría una actitud muy positiva incluso han venido a visitarnos aquí para plantearnos la cuestión de que desean volver a su puesto que está en el P. No sabemos nada en fin de la vida política de la organización. No porque no se oriente y no se deje de recabar es que "ven la próxima" "no he tenido tiempo, la próxima". En definitiva que el (1) de la ciudad vecina no conoce la situación de su ciudad o no le da importancia y las cosas las envía con cuenta gotas. Todo esto no disminuye para nada lo de positivo, que hay mucho, pero es que esto también existe y es necesario corregir y estamos entredando abordarlo.

Los (3) de (4) que no cabe duda que han dado pasos muy positivos y que continuarán dándolos, tienen la tendencia primero a estar todos juntos u organizados, para después actuar y su tendencia hacia a lo que parece más fácil, pero que en definitiva es lo más peligroso, queda reflejada en su enfoque hacia las relaciones con los (5), que en unos casos es aconsejable pero nunca como proyección exclusiva.

La amnistía parece que tenemos que esperar un Concilio, un acontecimiento religioso y que quiera (6). Claro que en esos casos no se niega para plantearlo nosotros con plena independencia como P. con o sin ellos.

El nuevo Ministro de Justicia debía de haber recibido ya las familias de los presos con miles de firmas y haberle empleado ante el problema. Pero, "Ahora no es oportuno, el Concilio ha terminado", etc.... Después a ver si la comisión con (6, 7, 8 y 9) lo consideran oportuno, dándole un contenido muy cristiano y los comunistas como peones firmamos y recogemos las firmas, nuestra opinión e independencia mediatisada mientras tanto. Todo esto va a ser también, está siendo ya discutido.

Pase a informaros del escándalo de la vivienda, de la intromisión del sindicato vertical en toda la vida ciudadana y de ahí la convergencia en la acción contra él desde todos los frentes. Por ello que si el movimiento O.S.O. tiene su base y origen en las fábricas y talleres, en los lugares de trabajo, en todo cuanto se mueva, lucha y actúa en defensa de las reivindicaciones económicas, políticas y sociales de los trabajadores, en Terrasa por la intromisión del Sindicato en las barriadas, para imponer nuevos sacrificios a los vecinos sin ofrecerles ninguna solución a sus graves problemas, el movimiento de O.S.O. se entrelaza y encuentra el poderoso aliado de los habitantes de su extenso cinturón de barriadas, que dotados del conocimiento y la experiencia que le brinda la clase obrera, no solo son una fuerte oposición, sino que a la vez dan a la lucha un contenido popular. Con el movimiento y desarrollo de las comisiones de vecinos los jérfarces observaron que un nuevo frente de lucha se hallaba en

... para oponer a la voluntad de los vecinos que elegían demost-
rativamente sus representantes, los jefes nombraron a dedo una
comisión ~~una~~ intersindical, un vocal para cada barrio, un vocal
para suplir las comisiones, con la orientación de desahuciar a los
vecinos y cobrarles impuestos, conforme a toda la línea del mando
vertical. Hay que decir que esta ingrata labor, pese a la selección
hecha, no la han realizado los vocales y en una barrida donde han
estacionado para llevarlo a cabo ha chocado y choca cada día con más
fuerza con la unidad de todo un barrio que viene como leña no pagar
el plan de urbanización. No se trata de repetir la lucha de los dam-
nificados enfrentándose con el precio que este organismo fijaba en
el pago de los alquileres y la victoria de los que hoy pagan merced
a su unidad 150 ptes. al mes.

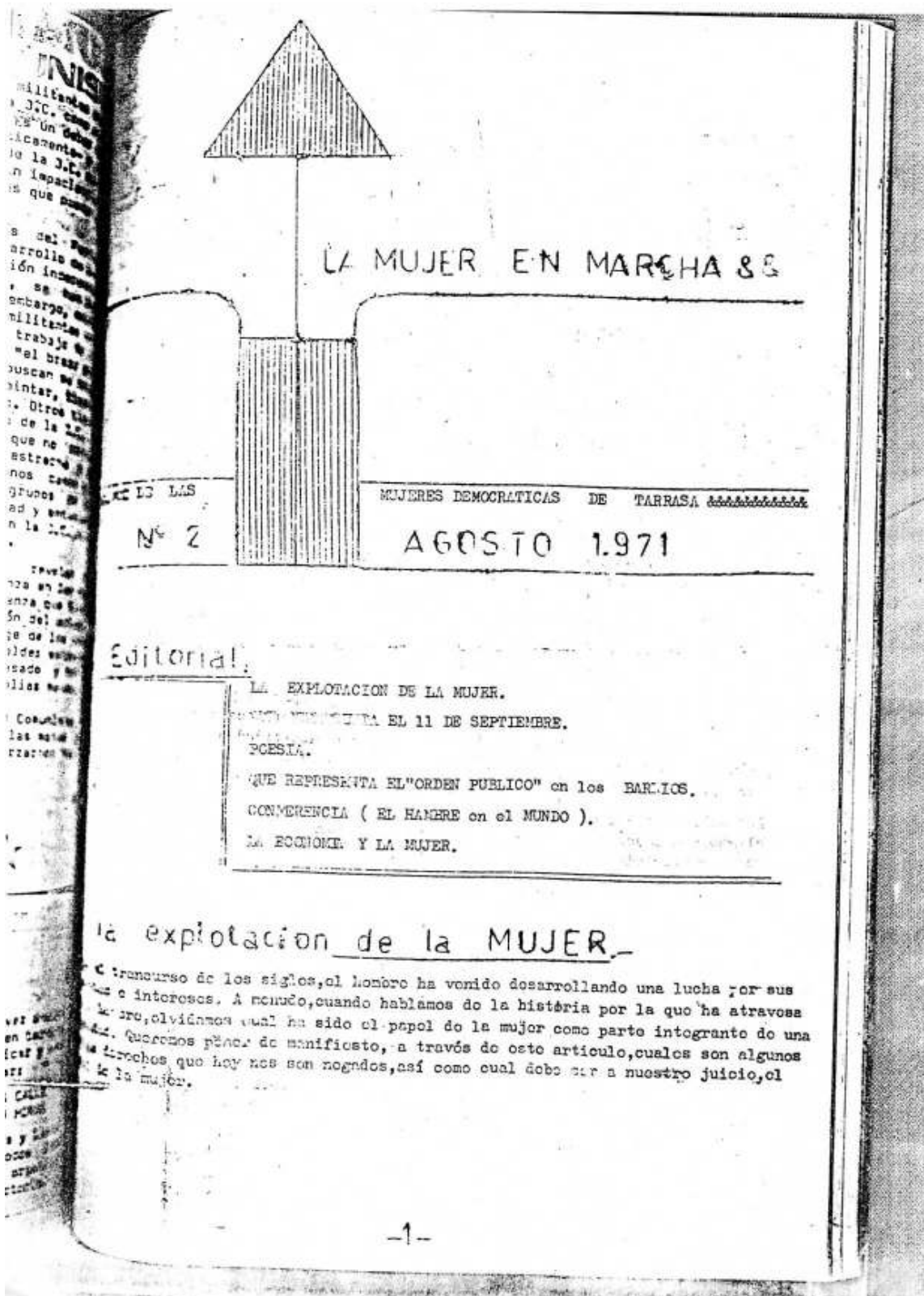
El sindicato a la hora de repartir las viviendas que la Obra
Sindical del Hogar había edificado en la barriada de San Lorenzo,
tuvo en cuenta en primer lugar, conforme a lo estipulado en las ins-
tancias de petición, cuyos impresos repartieron los jefes, si eran
ex-combatientes, ex-cautivos o familiar de caídos. En este caso apare-
cía la discriminación, el espíritu de guerra civil, de vencedores y
vencidos. Es natural que muchas gentes necesitadas de vivienda no im-
porta su color la recibieron. Pero un número considerable de amigos
de los jefes fueron agraciados con un piso teniendo vivienda pro-
pia. Como no las necesitaban las traspasaron cobrando en algunos ca-
sos veinte y hasta treinta mil pesetas a los que carecían de ellas.
Son tantas las necesidades de viviendas y el escándalo que todo esto
supone tan grande que ha habido mujeres que han ido al sindicato a
exigirlo de los que aún quedan por repartir y les han dicho perreñas,
una dijo incluso "si no me dan vivienda me voy a cagar en la madre
que os parió y me vais a tener que llevar a la cárcel". Al final la
dieron piso. Pero el escándalo de la vivienda continúa y el sindicato
hace uso de la guardia civil para desahuciar a los vecinos que las
viviendas no están a su nombre pero que habitan porque las necesi-
taban y no se las dieron, teniendo que pagar veinte y treinta mil pe-
setas a segundas personas.

La guardia civil, acompañando a un jefe venido de la delega-
ción provincial de sindicatos de Barcelona expresamente para esta
cuestión desalojó los muebles de una chica que se iba a casar y que
le habían traspasado un piso en el bloque 33-3º-la., precintándole el
piso y metiendo los muebles en un barracón donde hasta ahora se en-
cuentran sin que sus dueños puedan verlos ni disponer de ellos. En una
segunda visita de este jefe siempre acompañado de la guardia civil
arrasada, doce familias más han recibido un aviso para que abandonen
los pisos que habitan en un rescacielos; las familias se niegan y les
han enviado un ultimatum para que abandonen en una semana o procedan
al desahucio. Una comisión de vecinos fue al sindicato y los jefes
dicen que ellos no saben nada porque eso es cosa del sindicato de Bar-
celona. Pero las mujeres dicen que pongan el piso a su nombre porque
lo necesitan o no hay quien entre a su casa con ese plan. Veremos lo
que pasa, los ánimos están caldeados.

Más la labor de los jefes no termina ahí, se interfieren tam-
bién en los gustos de los vecinos. Estos días les han avisado que no
pongan persianas ni compres antenas para la televisión, que el sindi-
cato pondrá unces toldos y una antena colectiva para todos los vecinos
cobrando un alquiler, además del que ya pagan por la vivienda, a lo
que los vecinos están respondiendo que nanai.

Ultima hora.- 26-1-66

Annex 6. La Mujer en Marcha. Mujeres Democráticas de Terrassa

¿ EL POR QUÉ? DE

MUJERES DEMOCRATICAS

El movimiento de Mujeres Democráticas está formado para recoger y concienciar todas las ansias de casa, obreras, intelectuales a todas las mujeres antifranquistas que se dan cuenta que son objeto de la sociedad, que están discriminadas en el trabajo y que sufren junto con todos los obreros el alza constante de los artículos de primera necesidad.

Este movimiento Democrático no es un movimiento feminista fruto de concepciones estrechas, sino que formamos parte integrante del movimiento obrero, en tanto que la clase obrera también tiene sus reivindicaciones socio-económicas y políticas, que como clase son comunes a las Mujeres Democráticas, esta no es una organización política, sino democrática donde en estas asambleas tienen las puertas abiertas para las mujeres que como clase obrera se sienten oprimidas.

Nosotras las mujeres apesar de ir junto a CC.OO. también tenemos reivindicaciones específicas, y nosotras como tales tenemos que acelerar el proceso de la lucha para poder resolver nuestras reivindicaciones, como son:

- A TRABAJO IGUAL SALARIO IGUAL
- GUARDERIAS GRATUITAS PARA NUESTROS HIJOS
- CLINICA GRATUITA PARA LA MATERIDAD
- ENTRADA A LA ENSEÑANZA UNIVERSITARIA Y LABORAL (Gratuita)
- ABOLICION DEL SERVICIO SOCIAL
- ANULACION DE LA DISCRIMINACION QUE SUPLEN LAS EMPLEADAS DEL HOGAR CON RELACION A LAS DEMAS MUJERES
- IGUALDAD DE DERECHOS JURIDICOS Y SOCIALES ENTRE EL HOMBRE Y LA MUJER.

A consecuencia de estas reivindicaciones, las mujeres sentimos la necesidad de organizarnos en asambleas para discutir y luchar por un nivel de vida justo para la clase obrera.

Nosotras como tales sentimos la necesidad de luchar, hemos visto necesario salir a la calle para proclamar nuestros derechos;

ALGUNAS ACCIONES DESDE LA CREACION DE MUJERES DEMOCRATICAS

- Un recorrido por la plaza contra la carestía de la vida, hablando con el "Alcaide" y plantándole el alza desorbitada de los precios.
"Contactando este después que los obreros tenemos suficiente con tocino blanco, sardinas, lentejas."
- Una encorreda en la iglesia por la libertad de los detenidos.
- Una acción recogiendo firmas para que el ayuntamiento crease nuevos colegios de niños a las barriadas.
- Por el proceso de Burgos Las Mujeres Democráticas hicimos una sentada, haciendo acto de presencia más tarde tras jopps de la Cristapa teniendo que abandonar el car.
- Otra sentada en diferente lugar, motivo: libertad de los presos políticos que estaban haciendo una huelga de hambre en la cárcel la Modelo de Barcelona.
- El 8 de Marzo se hizo un festival para conmemorar el día internacional de la mujer que desde 1.875 se viene haciendo en casi todos los países del mundo.
El festival estuvo compuesto por poesías, canciones, una obra de teatro, que terminó con una concentración a las 8 de la tarde.

asbestos
no trabajo
no hacerlo
sencillas
pedas por
amos, ya
critico y

POE

arrigita ol
cargada qui
la canción d
para:
ruto con la
la luz le s
arcor del or
andrugador
con agua c
de naturales
cturas en la
capaña su be
llayia su gen
alrosa a la ca
tira en el su
la roza galana
er la más labor
to granando el
nos huelen a f
llecen sus lab
rialidad de ar
hacer mil pri
ciones de modis
cafe gentil
ca primorosa y
torna sutil y
a cariñosa.
si todo renanga
pope en rio
se va retratada
revasada deja
llegan los inv
diolos vendaval
tando la accitu
la ruda jornada
olor hambre y fr
ciones atapizada

de la mujer casada en caso de maternidad.

Realmente esta es una manera de juzgar muy a la deriva, pero si aplicamos los valores femeninos a los hombres no sabemos cual sería el resultado.

Bajo el pretexto de sus cualidades físicas, la mujer vuelve a ser explotada por el hombre. Inventa trabajos exclusivamente femeninos de los que saca un considerable negocio. Algunos de ellos son: maniquí, artista de cabaret, modelo, modelo para anuncios publicitarios etc.

La sociedad además ha montado todo un mundo para adormecer al sexo femenino:

a/ revistas, "HOLA!", "LECTURAS" tienen un contenido vacío que nada aporta a la lectora sino es entretenimiento para que no piense en otras cosas más útiles.

b/ productos cosméticos, para atraer al hombre y causar la admiración de sus compañeras y mientras no piensa en las injusticias sociales.

c/ novelas radiofónicas, llenas de irrealidad y con temas absurdos.

d/ fotonevada, que además de no poseer ninguna calidad literaria, transporta a la mujer en un mundo de desdicha para los protagonistas pero que siempre termina con el "hase" y la dicha eterna.

e/ televisión, también nos roba muchas horas durante el día y nos hace perder lo que le interesa al Régimen.

f/ modas, que cambian continuamente para bien de los patronos y comerciantes.

LA POLÍTICA

A pesar de todo, las mujeres ya no nos conformamos con el misticismo feminista que nos han impuesto. Hemos dicho: - ¡¡ BASTA !!, tenemos ganas de que nos conozcan como seres al igual que los hombres; la sociedad se ha de dar cuenta de nuestros derechos y no queremos más regresión ni explotación.

Hombres y mujeres tenemos que ser un frente unido para luchar hacia un mismo objetivo:

"Llegar a una sociedad en la que no haya ni explotados y explotadores".

ANA

(Viene de la pag. 5)

Son estos unos momentos cruciales para desencadenar la lucha contra un sistema social y monopolista, que ni soluciona ni puede solucionar los problemas que hoy nos planteamos.

Este 11 de septiembre será un día de lucha y unidad de todas las fuerzas democráticas.

-¡POR NUESTROS DERECHOS NACIONALES ECONÓMICOS Y POLÍTICOS!

-¡EL PROLETARIADO ES QUIEN EMPUJA LA BANDERA NACIONAL!

-¡VIVA LOS TRABAJADORES DE CATALUNYA!

Las cinco eran de la mañana
cuando Yé iba a trabajar
y a dos niñas vi de la mano
per una calle pasar

Donde bais le pregunté
y ellas muy atemorizas
señor no nos haga nada
pues vamos a trabajar

A trabajar tan pequeñas
al Colegio deberias de ir
no'veis que el día de mañana
no sabreis ni escribir

Al Colegio dice Vd.
estando ni Madre enferma
con lo que gana ni Padre
no podemos mantenerla

Y si no pueden mantener
a la pobre de su Madre
como poder pagar al mes
tan grandes mensualidades

No es vergonzoso señores
que esto pase ya en España
con más de treinta años seguidos
sin haber una Batalla

Y luego quieren que dignos
que España es libre y muy grande
y se sirven de criaturas
que deberian estar con su Madre

Ahi lo tenais Señores
segundo plan de desarrollo
que se sirven de criaturas
para contar con su apoyo

Obreros que trabajais
desde al saliente al Poniente
sabéis que estais trabajando
na menos que uno pa veinte

Uniros todos a nosotros
pues la unión hace la fuerza
y si vamos todos juntos
la Victoria será nuestra.

====(.)====(.)====

LA CARESTIA DE LA VIDA

En una sociedad cuya estructura está basada en la más descarada explotación del hombre por el hombre, como sucede en España, conducen en tal situación y cada vez mayor impetu a que las fuerzas más vivas de esta sociedad tomen parte activa en tareas de poner fin a tan situación, que culmine con la eliminación de las caducas estructuras y se abra el camino de la libertad en la Democracia.

Sin embargo aún sin entrar en profundo análisis en el marco del contexto socio-económico que encierra toda problemática, sí cabe resaltar un aspecto importante en materia económica que afecta fundamentalmente a la clase desposeída.

Estamos viendo actualmente la carestía de la vida, la subida de ropa, calzado, y los artículos de 1ª necesidad como la carne, el pan, leche, etc.,

El alza de los precios son mucho más elevado que la subida del salario mínimo aquí un dato recogido de un periódico de la C.N.S. llamado "Acción Sindicalista" (aunque no se vea tal acción) esto lo mandan a todos los enlaces, en el cual se puede comprobar que ellos mismos se contradicen; un número de este boletín decía "el salario mínimo de acuerdo con el coste de la vida, para una familia trabajadora es suficiente" - mientras tanto en otro número dice: "El coste de la vida está muy por debajo del salario mínimo y que la culpa de que las amas de casa digan que es un poco ajustado, era a que ellas mismas no lo sabían administrarlo."

Nosotros las mujeres sabemos que esto no es cierto, pues aún trabajando de 10 a 12 horas una familia que tenga 4 hijos ya criados y le trabajen al menos dos, todavía no se tiene lo necesario, y aunque parezca mentira todavía hay quien pasa necesidades tan elementales como es el de alimentarse, esto es debido a que los obreros no tenemos la suficiente cultura y nos cargamos de hijos, sin pensar que en este momento es muy difícil poder mantener a una familia numerosa, hay un dicho que dice: "la pobreza hace tener hijos".

El marido ya puede estar trabajando, haciendo horas extras, practicando el pluriempleo, para que al final de semana gane unas 1.800 a 2.000 Ptas. con esta cantidad tenga que pagar alquiler, luz, agua, vestir y dar de comer a esos 4 ó 5 hijos, y además la madre, está comprobado que con el coste de la vida tan elevado, esa familia para privaciones, y por tanto nosotras las mujeres de hoy y la juventud que somos las mujeres del mañana, sino luchamos en contra de estos problemas, los seguiremos teniendo y nos afectarán personalmente, por tanto debemos intensificar nuestra lucha y unirnos todas.

-MUJER-LUCHA - CONTRA LA CARESTIA DE LA VIDA- MUJER LUCHA-

Hora una vez una familia que podía comer con el salario mínimo, siempre y cuando estos de comer gozaban a cartas y quien saque el AS DE OROS es quien lo toma comiendo y así cada día

Y YO DIGO ¿ASI SE PUEDE COMER ?

(.) _____ (.)

de
MOVIMIENTO DE
En 1886
proclamar
Chicago
decir
nombre en
vacaciones
de la fábri
numerosos
de la
muerte
su partici
1890, la
norteam
Obrer
Desde
carpada esp

MOVIMIEN
Cómo
la clas
constante
activa de
por sus
español
política en
profunda cr
del Op
granda sob
decados a
horas diar
por las
y agravad
derechos
licto de
tril y est

1º DE MAYO

MOVIMIENTO DEL 1º DE MAYO.

En 1886, los Caballeros del Trabajo, organización obrera de los Estados Unidos, proclamaron el día 1º de Mayo día de lucha por la jornada de 8 horas. En Chicago, el horario normal era de 4 de la madrugada a 8 de la noche, es decir 16 horas. Se eligió el 1º de Mayo porque ese día se tenía un día festivo en el estado de Nueva York y en el de Pensilvania, de comen- cios de las vacaciones. El día 1 y 3 de mayo se hicieron manifestaciones alre- dor de la fábrica Mac Cormik; la policía hizo fuego varias veces cau- sando numerosos muertos y heridos. El día 5 de mayo después de varias cargas de la policía estalló una bomba causando heridos. Fueron conde- nados a muerte cuatro obreros y dos a trabajos forzados, sin haberse pro- curado su participación en este hecho.

En 1890, la II Internacional Obrera, recogiendo la sugerencia de un congreso norteamericano, propuso el día 1 de Mayo, como día de Lucha Inte- nacional Obrera en conmemoración de las jornadas de 1886.

Desde entonces hasta hoy el mundo obrero hace de esta jornada una jornada especial de lucha contra la explotación y la injusticia.

EL MOVIMIENTO OBRERO ESPAÑOL ANTE EL 1º DE MAYO DE ESTE AÑO.

Cómo hemos visto en la introducción histórica, el movimiento obrero, la clase obrera de todos los países, siempre ha mantenido una lucha constante contra la opresión y la explotación capitalista. Hoy en la jornada del 1º de mayo de este año también la clase obrera sigue la lucha por sus derechos y reivindicaciones. Hoy más que nunca la clase obrera española está atravesando una situación gravísima motivada por la profunda crisis económica de la dictadura. El régimen está atravesando una profunda crisis económica que la pretendida reactivación de los sectores de la O.P. no podrá superar. Esta crisis económica, como siempre, se carga sobre las ya resentidas espaldas de los trabajadores, que se ven obligados al paro, a los bajos salarios y a tener que trabajar 12 o 14 horas diarias para poder subsistir. (triste paradoja a la vista de la necesidad por las 8 horas que llevarán a cabo los obreros en 1886). Por todo esto se ve agravada su situación todavía más por la falta de los más elemen- tales derechos de Reunión y Expresión y por la falta de un verdadero representante de clase, provoca que este año el Movimiento Obrero en este 30 de abril y este 1º de Mayo se planteen:

- La exigencia de un salario digno. Mientras los precios de casi todos los artículos están subiendo vergonzosamente, los salarios no se mueven. En estos momentos, a la vista de cómo están las cosas luchar por un salario de 400 ptas obrero/día es ya una necesidad urgente (el salario mínimo actual es de 136 ptas.)
- Contra el aumento de los despidos, porque el derecho al trabajo que tiene todo el mundo sea una realidad. En Tarrasa el número de parados es de más de SEIS MIL.
- Contra la represión. Contra el mantenimiento de la suspensión del art. 18 del fuero de los españoles. Contra la nueva Ley de Orden Público. Contra el próximo Consejo de Guerra a SIETE obreros de Tarrasa. Por la LIBERTAD. Por la AMNISTIA.

ANGELA DAVIS, angela davis, ANGELA DAVIS,

Angela Davis ha despertado una curiosidad general y su causa es conocida con mucha simpatía por parte de todos los jóvenes. Ha habido pocas personas que consiguieran en pocos meses una notoriedad tan destacada como esta.

COMO ES ANGELA DAVIS.-

Angela Davis es una muchacha que ha destacado tanto por su belleza como por su inteligencia fuera de serie que demuestra cómo alumna y cómo profesora de universidad.

Angela mismo reveló hace unos meses las causas que le incitaron a actividad política "Los compromisos políticos los adquirí cuando viví en la cultura Europea, cuando volví a Brandeis, conocí al filósofo Herbert Marcuse, sintiéndose muy atraída por su personalidad y su doctrina, atraído por lo que hace el papel del estudiante en una sociedad capitalista y represiva; al terminar el curso Angela D. se fue a Frankfurt por consejo de Marcuse) para matricularse en el instituto de Ciencias Sociales de la Universidad de Goethe, donde se graduó en filosofía. La institución es de orientación Marxista.

Durante la adolescencia Angela D. consiguió las más grandes distinciones escolares y a los 17 años ingresaba en la Universidad de Brandeis, después estudió en la Sorbona de París, ya que se sentía fascinada por la cultura Europea, cuando volvió a Brandeis, conoció al filósofo Herbert Marcuse, sintiéndose muy atraída por su personalidad y su doctrina, atraído por lo que hace el papel del estudiante en una sociedad capitalista y represiva; al terminar el curso Angela D. se fue a Frankfurt por consejo de Marcuse) para matricularse en el instituto de Ciencias Sociales de la Universidad de Goethe, donde se graduó en filosofía. La institución es de orientación Marxista.

Angela D. se convirtió rápidamente en una de las militantes más destacadas del movimiento revolucionario estudiantil, colaboraría estrechamente con los Panteras Negras y entró a formar parte de la agrupación marxista "Che-Lumumba Club", participando de una manera activa en manifestaciones y otros actos de protesta. Consiguió que el rectorado de la universidad de San Diego la contratara como profesora del departamento de Filosofía, pero a causa de sus ideas, de sus actividades revolucionarias el rector intentó que presentara la dimisión, al no tener éxito, el rectorado de la Universidad decidió destituirla de su cargo. La joven profesora llevó el caso a los tribunales y estos ordenaron su restablecimiento en el lugar docente. (Fue en esta época cuando Angela D. se vio repetidamente amenazada y es cuando compra diversas armas para su defensa personal.) Aquel caso obtuvo mucha celebridad porque Angela D. fue convertida en la señora de las libertades académicas. Los estudiantes realizaron muchas protestas masivas pidiendo que fuera restituida en su cargo en la Universidad. A última hora el rector se vio obligado a permitirle a causa de la decisión de los tribunales y de la magnificencia de los estudiantes.

Finalmente el pasado mes de Junio, las autoridades académicas de San Diego la expulsaron de nuevo, la causa en este caso era su actividad política extraparlamentaria, Angela D. se disponía a presentar recurso contra esta decisión cuando se produjeron los trágicos hechos del 7 de Agosto.

LA MATANZA DE SAN RAFAEL.-

Angela D. fue detenida a causa de una sospecha de asesinato y rapto. Los hechos de los que se le acusa ocurrieron el 7 de Agosto. Durante los meses anteriores Angela D. había participado de manera activa en una campaña a favor del grupo "Soledad Brothers," tres radicales negros que estaban en la prisión de Soledad acusados de haber matado a un policía. En California fueron organizadas numerosas protestas para defender a los acusados y su causa fue por

Mientras se estaba celebrando el juicio contra los tres negros James Jackson joven de 17 años hermano de uno de los que juzgaban entro en sala de audiencia con 4 armas de fuego, que dió a los acusados después de amenazar a todos los presentes, seguidamente los liberados cogieron como rehenos al juez ya cuatro personas más y se dirigieron al exterior

de la página
los estaba
antástica y a
hubo un tiro
el Juez, Jont
rocinos por
brando juicio.
de una se
orden do
en el asalt
tirotoc, p
Jackson las
de la mata
-n.
la paso inne
e incluso
de la muor
tinas las ac
nto algún tí
abara se ha
són su doc

* LA COI
PUEDAN
* EN PRO

MUJ

←

RES D

habido por... de la página...
n destacad... los estaba esperando una furgoneta, pero la policía había sido advertida de
estastica y arriesgada fuga y cerró el paso de los fugitivos con otros vehicu-
hubo un tiroteo donde murieron cuatro de las personas que iban en la furgono-
destacada... el Juoz, Jonthan Jackson y dos de los acusados. Jonathan Jackson pensaba cambiar
que demost... rocnos por los "Soledad Brothre" que actualmente continuan en la prisión,
ando juicio.

... de una semana, las autoridades de la policía en California hicieron públi-
cuando vio... bo el orden de detención contra Angela Davis, acusada de estar implicada directa-
en mi vida... en el asalto al tribunal de San Rafael, nadie sugirió que había participado
ni vida... tiroteo, pero según la versión de la policía, cuatro de las armas explotadas
53, a causa... Jackson las había comprado ella, la fuerza pública también sostiene que un día
de la antonza Angela D. fué vista en la furgoneta con la que Jackson intento

... de Branda...
fascinada... la paso inmediatamente a la clandestinidad, sus amigos no la consideran cul-
losafo Her... e incluso afirman que la policía ha falsificado pruebas para hacerla respon-
doctrina... de la muerte de San Rafael, la policía ha insinuado que fue ella la que plan-
riedad cap... teas las acciones de Jackson .
Frankfurt... to algún tiempo Angela había hecho de observadora, de intelectual desapasiona-
de Ciencia... ahora sé ha convertido en uno de los principales actores de la resistencia, que
losofía... en su doctrina filosofica, la llave de la libertad .

s más des...
estrecha...
rupación...
en manifi...
ado de la...
artamento...
voluciona...
éxito, d...
La joven...
restable...
D. se ve...
ra su des...
D. fué...
diantes...
ida en s...
lguo a r...
ignifica...

EIRA

- " LA COMISION DE REDACCION PIDE DISCULPAS POR LOS ERRORES QUE PUEBAN HALLAR EN ESTE NUMERO."
- " EN PROXIMOS BOLETINES MIRAREMOS DE SUBSANARLOS "

is de Soc...
ividad p...
recurso...
del 7 de

MUJER LEE Y DIFUNDE "La mujer
en marcha"

BOLETIN INFORMATIVO DE LA COMISION DE MUJE-
RES DEMOCRATICAS DE TARRASA

una ser...
acusa oc...
D. habia...
"Soledad...
de Soledad...
rganizad...
Qué pop...
ros José...
entro...
los desp...
s cogies...
al exte...

Annex 7. Delegades a les I Jornades de la Mujer de Comisiones Obreras, Madrid, març de 1979

ENCUESTA A LAS DELEGADAS

DATOS PERSONALES:

1.1. EDAD:

20 a 25	44,4 %
26 a 30	36,1 %
31 a 40	15,3 %
40 o más	4,2 %

1.2. SEXO:

Hombres	0 %
Mujeres	100 %

1.3. ESTADO CIVIL:

Soltera	44,4 %
Casada	23,8 %
Separada	12,7 %
Viuda	1,6 %
No contesta	17,5 %

1.4. CUANTOS HIJOS TIENES:

Un hijo	14,2 %
Dos hijos	9,5 %
Tres hijos	1,5 %
No tienen	74,6 %

1.4.1. DE QUE EDAD:

0-4 años	50 %
5-10 años	37,5 %
10-20 años	4,2 %
+ 20 años	8,3 %

1.4.2. PEDISTE EXCEDENCIA AL TENER EL O LOS HIJOS:

Si	4,2 %
No	45,8 %
No contestan	50 %

1.4.3. A QUE EDAD EMPIEZAN TUS HIJOS A IR A LA GUARDERIA O ESCUELA:

A los 40 días	12,5 %
Antes de los seis meses	8,3 %
De los seis meses a los dos años	25,0 %
De los dos años a los cinco años	9,3 %
Después de los cinco años	0,0 %
No contestan	45,0 %

1.4.4. HA PEDIDO SU PADRE ALGUN PERMISO O EXCEDENCIA PARA CUIDAR A LOS HIJOS:

Si	12,5 %
No	37,5 %
No contesta	50,0 %

1.4.5. TU MARIDO O COMPAÑERO ESTA AFILIADO:

a CC.OO.	42,3 %
a otra organización o sindicato	6,3 %
a nada	6,3 %
No vivo con pareja	45,1 %

1.4.6. TIENE ALGUN CARGO:

Sindical a nivel de empresa	38,3 %
Sindical de ámbito superior	29,4 %
Político	2,9 %
Otros	2,9 %
No contestan	26,4 %

1.4.7. CUANTO TIEMPO EMPLEAS EN EL TRABAJO DE LA CASA:

Menos de dos horas diarias	66,6 %
De dos a cuatro diarias	19,0 %
Más de cuatro horas diarias	3,3 %
No contesta	11,1 %

1.4.8. CUANTO TIEMPO EMPLEAN LOS HOMBRES DE TU CASA EN ESE TRABAJO DOMESTICO:

Nada de tiempo	14,3 %
Algún día a la semana	15,9 %
A diario	31,7 %
No contestan	38,1 %

TRABAJO:

2.1. CUAL ES TU SITUACION LABORAL ACTUAL:

Actualmente trabajo	81,0 %
Estoy parada y cobro el desempleo.	4,7 %
Estoy parada y no cobro el desempleo.	4,7 %

Soy jubilada o pensionista	1,5 %
Me dedico a trabajar sindicalmente y cobro de CC.OO.	8,1 %

2.1.1. A QUE SECTOR ECONOMICO PERTENECES:

Actividades diversas	7,9 %
Administración pública	6,3 %
Agua, Gas y Electricidad	
Alimentación	3,2 %
Banca, Bolsa y Ahorro	7,9 %
Campo	
Combustible	1,6 %
Comercio	7,9 %
Construcción	1,6 %
Enseñanza	
Espectáculo	1,6 %
Hostelería	3,2 %
Madera y Corcho	
Mar	
Metal	20,6 %
Minería	
Papel y Artes Gráficas, C. Social	4,7 %
Piel y Calzado	1,6 %
Pensionistas y jubilados	1,6 %
Químicas	3,2 %
Sanidad	4,7 %
Seguros	
Textil	9,5 %
Transportes y Comunicaciones	4,7 %
Vidrio y Cerámica	1,6 %
No contestan	7,4 %

2.1.2. QUE CATEGORIA LABORAL TIENES:

Obrera no cualificada	19,1 %
Obrera cualificada	20,6 %
Cuadro o mando intermedio	
Administrativa	42,9 %
Técnico	11,1 %
No contestan	6,3 %

2.1.3. CUAL ES EL NUMERO DE TRABAJADORES QUE EXISTEN ACTUALMENTE EN TU EMPRESA:

Actualmente no estoy trabajando	9,4 %
Menos de seis trabajadores	4,8 %
De 11 a 50 trabajadores	15,9 %
De 51 a 250 trabajadores	17,5 %
De 251 a 1.000 trabajadores	20,6 %
Más de 1.000 trabajadores	23,8 %
No contestan	9,0 %

SITUACION SINDICAL:

3.1. TU VINCULACION A CC.OO. SE PRODUJO:

Antes de 1971	20,0 %
De 1971 a 1976	65,0 %
Hace uno o dos años	14,3 %
Hace menos de un año	1,3 %

3.1.1. QUE RESPONSABILIDAD TIENES ACTUALMENTE EN LA EMPRESA:

Ninguna	30,0 %
Delegado de personal	9,5 %
Miembro del Comité de Empresa	36,2 %
No contesta	24,3 %

3.1.2. QUE RESPONSABILIDAD TIENES EN CC.OO. (poner sólo el cargo más alto):

Ninguna	7,0 %
En la sección sindical de empresa	12,7 %
En el secretariado local o comarcal	26,9 %
En el secretariado provincial	28,9 %
En el secretariado regional o de nacionalidad	15,8 %
En el secretariado estatal de federación	4,7 %
En el secretariado confederal	1,5 %
Asesoría jurídica	3,1 %

3.1.3. QUE PROPORCION DE MUJERES HAY EN ESE ORGANIZACION:

1 al 5 %	36,5 %
10 al 15 %	11,1 %

20 al 30 %	14,3 %
90 %	4,7 %
No contestan	33,3 %

3.1.4. HAS PARTICIPADO EN ALGUNA LUCHA LUCHA SINDICAL ESPECIFICA POR LOS DERECHOS DE LA MUJER:

Si	84,1 %
No	11,1 %
No contestan	4,8 %

3.1.5. A QUE NIVEL:

Planear y razonar reivindicaciones	77,8 %
Acciones simbólicas	4,8 %
Acciones que afectan a la producción	6,3 %
No contestan	11,1 %

3.1.6. HAY UN TRABAJO ESPECIFICO Y SISTEMATICO HACIA LA MUJER EN EL:

Si	76,2 %
No	11,1 %
No contestan	12,7 %

3.1.7. HAY SECRETARIA DE LA MUJER ORGANIZADA:

Si	79,4 %
No	12,7 %
No contesta	7,9 %

3.1.8. COMO ES ACEPTADA EN TU SINDICATO O RAMA LA SECRETARIA Y LAS ACTIVIDADES ESPECIFICAS DE LA MUJER:

Con hostilidad	0,0 %
Con indiferencia	50,8 %
Con burla	4,8 %
Colaboran	33,3 %
Están identificados	4,8 %
No contestan	6,3 %

MILITANCIA POLITICA:

4.1. PERTENECES A ALGUN PARTIDO POLITICO:

Si	76,2 %
No	22,2 %
No contestan	1,6 %

4.1.1. EN CASO DE PERTENECER, TIENES ALGUNA RESPONSABILIDAD EN TU PARTIDO:

Si	45,8 %
No	54,2 %

4.1.2. A QUE NIVEL:

Local o comarcal	29,2 %
Provincial	8,3 %
Regional o de nacionalidad	6,2 %
Estatad	4,2 %

TRABAJADORAS DEL CAMPO

Si a las mujeres, en general, se nos discute el derecho al puesto de trabajo, a las obreras agrícolas mucho más. En esto influye la altísima tasa de paro en la agricultura.

Un ejemplo de la lucha por este derecho básico es el de las jornaleras de Córdoba (Palma del Río, Villafranca, Almodóvar...) que han hecho huelgas y concentraciones en los Ayuntamientos hasta conseguir trabajar en el Empleo Comunitario (Subsidio para el paro agrícola).

El apoyo de los compañeros es una prueba de la conciencia de clase.

Los requisitos para tener al día la Cartilla de la Seguridad Social Agraria son inaccesibles para las mujeres, por lo marginal de su trabajo. Especialmente injusto es que sean los patronos quienes certifiquen que eres o no bracara, sin control de los sindicatos.

La falta de guarderías, de servicios sociales y de dotación de la vivienda son mucho mayores en el medio rural.

El embarazo de la trabajadora agrícola se desarrolla sin ningún seguimiento médico —el especialista está a decenas de kilómetros—, en posturas de trabajo forzadas —de pie y doblada por la cintura todo el día—, bajo temperaturas extremas en invierno y verano, humedad, etc..., los abortos blancos están a la orden del día.

El trabajo a destajo es frecuente; la trabajadora embarazada, forzada a reducir el rendimiento, pierde buena parte de su salario o se ve despedida o no contratada.

Todos debemos apoyar:

- La equiparación de servicios médicos y guarderías del medio rural.
- Control por los sindicatos de las altas y bajas en la Seguridad Social.
- Equiparación al régimen general de las prestaciones de la Seguridad Social Agraria. Seguro de Paro.
- Baja con sueldo a la embarazada que desarrolle trabajos duros.

LA MUJER, DISCRIMINADA EN LA SEGURIDAD SOCIAL

- El fraude en las altas y cotizaciones a la Seguridad Social son más frecuentes en los empleos femeninos, por ser más marginales (trabajo eventual, jornada reducida, trabajo a domicilio, etc.).
- Regímenes especiales que afectan a millones de trabajadoras —Agrario, Servicio doméstico— sufren discriminación en las prestaciones.
- Es anticonstitucional que haya discriminación hombre-mujer en las prestaciones del Régimen General:
 - Dejar prestación de viudedad al viudo, exige que éste sea inútil; lo que no se exige para la viuda.
 - Para incluir al marido en la cartilla de la mujer debe ser incapaz para el trabajo; lo que, evidentemente, no se exige para incluir a la esposa.
 - En las prestaciones a familiares también hay diferentes requisitos para hombres que para mujeres (hijas o hermanas).

Annex 8. Delegades a les II Jornadas de la Mujer de Comisiones Obreras, Madrid, juliol de 1980

¿Cómo son las responsables de la mujer de CC.OO.?

DATOS PERSONALES

1. EDAD:

20 a 25	36,6%
26 a 30	42,2
31 a 40	16,9
41 o más	4,2

2. ESTADO CIVIL:

Soltera	64,8%
Casada	22,5
Separada	11,3
Viuda	1,4

3. CUANTOS HIJOS TIENES:

Un hijo	9,9%
Dos hijos	1,4
No tienen hijos	88,7

4. DE QUE EDAD:

0-4 años	75,0
5-10	12,5
10-20	0
Más de 20	12,5

5. PEDISTE EXCEDENCIA AL TENER EL O LOS HIJOS:

Sí	12,5
No	87,5

6. A QUE EDAD EMPIEZAN TUS HIJOS A IR A LA GUARDERIA O ESCUELA:

A los 40 días	0
Antes de los 6 meses	25
De los 6 meses a los 2 años	50
De los 2 a los 5 años	25
Después de los 5 años	0

7. HA PEDIDO SU PADRE ALGUN PERMISO O EXCEDENCIA PARA CUIDAR A LOS HIJOS:

Sí	12,5
No	50,0
No contesta	37,5

8. TU MARIDO O COMPAÑERO ESTA AFILIADO:

A CC.OO.	32,4%
A otra organización o sind.	5,6

A nada	0,0
No vivo con pareja *	60,6
No contestan	1,4

9. TIENE ALGUN CARGO:

Sindical a nivel de empresa ..	11,1%
Sindical de ámbito superior ..	29,6
Político	18,5
Otros	3,7
Ningún cargo	29,6
No contestan	7,4

10. CUANTO TIEMPO EMPLEAS EN EL TRABAJO DE LA CASA:

Menos de 2 horas diarias	81,7%
De 2 a 4 horas diarias	5,6
Más de 4 horas diarias	2,8
No contestan	9,9

11. CUANTO TIEMPO EMPLEAN LOS HOMBRES DE TU CASA EN ESE TRABAJO DOMESTICO:

Nada de tiempo	20,9%
Algún día a la semana	16,3
A diario	46,5
No contestan	16,3

TRABAJO

12. CUAL ES TU SITUACION LABORAL ACTUAL:

Actualmente trabajo	80,3%
Estoy parada y cobro el desempleo	7,0
Estoy parada y no cobro el desempleo	2,8
Soy jubilada o pensionista	1,4
Me dedico a trabajar sindicalmente y cobro de CC.OO.	8,4

13. A QUE SECTOR ECONOMICO PERTENECES:

Actividades diversas	9,9%
Administración pública	5,6
Alimentación	1,4
Banca, Bolsa y Ahorro	11,3
Energía	1,4
Comercio	1,4
Enseñanza	4,2
Hostelería	7,0
Metal	18,3
Piel y calzado	1,4

* El 80 por ciento total de solteras o separadas no vive con pareja.

Pensionistas y jubilados	1,4
Químicas	7,0
Sanidad	7,0
Textil	9,9
Transportes y Comunicac.	5,6
Vidrio y Cerámica	1,4
No contestan	5,6

14. QUE CATEGORIA LABORAL TIENES:

Obrera no cualificada	22,5%
Obrera cualificada	26,8*
Cuadro o marido intermedio ..	2,8
Administrativa	33,8
Técnico	8,4
No contestan	5,6

15. CUAL ES EL NUMERO DE TRABAJADORES QUE EXISTEN ACTUALMENTE EN TU EMPRESA:

Actualm. no estoy trabajando ..	4,2%
Menos de 6 trabajadores	0,0
De 11 a 50 trabajadores	16,9
De 51 a 250	21,1
De 251 a 1.000	21,1
Más de 1.000	22,5
No contestan	14,1

SITUACION SINDICAL

16. QUE RESPONSABILIDAD TIENES ACTUALMENTE EN LA EMPRESA:

Ninguna	26,8%
Delegado de personal	16,9
Miembro del Com.de Emp.	43,7
No ha habido elecciones (caso Adm. Pública)	2,8
No contestan	9,9

17. QUE RESPONSABILIDAD TIENES EN CC.OO. (poner sólo el cargo más alto):

Ninguna	16,9%
En la secc.sind. de empresa ..	15,5
En el secretariado local o comarcal	38,0
En el secretariado provincial ..	12,7
En el secretariado regional o de nacionalidad	5,6
En el secretariado estatal de Federación	5,6
En el secretariado confederal ..	1,4
Asesoría jurídica o económ. ..	1,4
No contestan	2,8

18. QUE PROPORCION DE MUJERES HAY EN ESE ORGANO:

1 al 5 por 100	20,0 %
5 al 10 por 100	11,7
10 al 15 por 100	11,7
15 al 20 por 100	6,6
20 al 30 por 100	13,3
30 al 50 por 100	11,7
Más de 50	10,0
No contestan	15,0

19. HAS PARTICIPADO EN ALGUNA LUCHA SINDICAL ESPECIFICA POR LOS DERECHOS DE LA MUJER:

Sí	87,3 %
No	8,4
No contestan	4,2

20. A QUE NIVEL:

Plantear y razonar reivindicaciones	63,4 %
-------------------------------------	--------

Acciones simbólicas	22,5
Acciones que afectan a la producción	9,9
No contestan	4,2

21. HAY SECRETARIA DE LA MUJER ORGANIZADA:

Sí	74,6 %
No	25,3

22. COMO ES ACEPTADA EN TU SINDICATO O RAMA LA SECRETARIA Y LAS ACTIVIDADES ESPECIFICAS DE LA MUJER:

Con hostilidad	9,9 %
Con indiferencia	62,0
Con burla	4,2
Colaboran	15,5
Están identificados	2,8
No contestan	5,8

MILITANCIA POLITICA

23. PERTENECES A ALGUN PARTIDO POLITICO:

Sí	73,2 %
No	25,3
No contestan	1,4

24. EN CASO DE PERTENECER, TIENES ALGUNA RESPONSABILIDAD EN TU PARTIDO:

Sí	34,6 %
No	65,4

25. A QUE NIVEL:

Local o comarcal	61,1 %
Provincial	11,1
Regional o de nacionalidad	5,5
Estatal	22,2

26. MILITAS EN ALGUNA ORGANIZACION FEMINISTA:

Sí	28,2 %
No	64,9
No contesta	16,9

Lo primero que se observa es la existencia de unas características comunes entre las mujeres que se dedican al trabajo sindical: son en su mayoría jóvenes (el 79 por 100 de las asistentes a las Jornadas tenían menos de 30 años), solteras (65 por 100) y sin hijos (89 por 100). Estas características son opuestas a las de los sindicalistas hombres. Recordemos que la Encuesta a los delegados al primer Congreso de CC.OO. daba como resultado a este respecto que sólo eran solteros el 26,4 por 100 de los hombres y sin hijos el 36,5 por 100.

Sin embargo, comparando la edad de las delegadas con los datos acerca de la distribución por edades de la población activa femenina (EPA-3º T. 1979), se observa que la edad media de las asistentes a las Jornadas es mayor que la del conjunto de mujeres que trabajan. Por ejemplo, entre 14 y 19 años no habría ninguna delegada, cuando suponen el 16,5 por 100 de la P.A. femenina. La mayor concentración de delegadas se da entre las que tienen 25-54 años (62 por 100); en este grupo de edad se encuentran el 51,1 por 100 de mujeres que trabajan. También hay que destacar la muy escasa participación de las mujeres mayores de 55 años (1,4 por 100) que, sin embargo, constituyen el 14,4 por 100 de las trabajadoras.

Hay que señalar también que la media de edad ha aumentado con respecto a las anteriores Jornadas, en las cuales eran mayoría —en términos relativos— las delegadas entre 20 y 25 años.

En lo que se refiere al estado civil, hay una gran proporción de mujeres solteras. Esto es un reflejo de la situación global: trabajan el 48 por 100 de las solteras y sólo el 19 por 100 de las casadas. Sin embargo, las delegadas solteras están sobre-representadas con respecto a la proporción de solteras activas: del total de P.A. femenina, un 48,7 por 100 son solteras y un 51,3 por 100 son casadas, viudas o separadas.

La proporción de mujeres sin hijos es enorme: un 88,7 por 100. No deja de ser curioso que, transcurrido sólo un año desde las anteriores Jornadas, el número de delegadas sin hijos haya aumentado en casi un 20 por 100.

Todo lo anterior refleja la imposibilidad de la mujer casada que trabaja fuera de casa —máxime si tiene hijos— de llevar a cabo cualquier actividad extra-doméstica (trabajo político, sindical...). Precisamente por esto, la opción de militar política o sindicalmente es excluyente de la maternidad al ser imposible para las mujeres, en esta sociedad, compaginar

la vida pública y la familiar. Por otro lado, se podría afirmar que se está produciendo un cambio en las pautas de comportamiento de las mujeres sindicalistas y esto se refleja fundamentalmente en que cada vez son más las mujeres que optan por no casarse y por no tener hijos, e incluso hay una gran proporción de las mismas que no viven con pareja (el 80 por 100 de las delegadas solteras y separadas). Las características de las delegadas en este sentido responden, pues, por un lado a factores relacionados con la incompatibilidad de la vida pública y privada de las mujeres de esta sociedad, unido también a un cambio de sus opciones hacia una mayor independencia personal.

La situación laboral de las encuestadas no ha variado apenas; lo que sí ha variado es la composición de las delegadas según su categoría laboral: ha disminuido sensiblemente la proporción de administrativas y ha aumentado la de obreras tanto cualificadas como no cualificadas.

La mayor participación de delegadas corresponde a los sectores de Metal y Banca, que juntas constituyen el 30 por 100 del total. Ha habido un aumento de las delegadas de Enseñanza, Químicas, Hostelería y Banca. En cambio, han disminuido de forma importante en los sectores de Comercio y Alimentación, ambos con una gran proporción de actividad femenina.

En lo referente a la responsabilidad sindical de las Secretarías de la Mujer, destaca el aumento de su participación en los Comités de Empresa. Pero también es cierto que hay cada vez menos delegadas con responsabilidades dentro del sindicato: mayor proporción sin ninguna responsabilidad, aumento en los órganos locales de dirección y fuerte descenso en los secretariados provinciales, regionales y de nacionalidad. Asimismo, las mujeres que pertenecen a partidos políticos (que han disminuido) están menos representadas en los respectivos órganos de dirección.

Por último, hay que señalar la cada vez menor aceptación dentro del sindicato de actividades específicas de la mujer. Han disminuido las zonas y ramas con Secretarías de la Mujer organizadas y éstas sienten más, en unos casos, la hostilidad, y en otros, la indiferencia de los compañeros hacia su trabajo. Se diría que la ofensiva ideológica del capitalismo para dividir y enfrentar a los trabajadores hace su mella, debilitando la voluntad del sindicato de integrar el trabajo específico de la mujer en todos sus planteamientos.